

Başlangıç / Founded 2015

e-ISSN 2458-7672

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

TARİH VE GELECEK

Cilt 7, Yıl (Haziran 2021), Sayı 2

International Peer-Reviewed Journal of History

HISTORY & FUTURE

Volume 7, Year (JUNE 2021), Issue 2

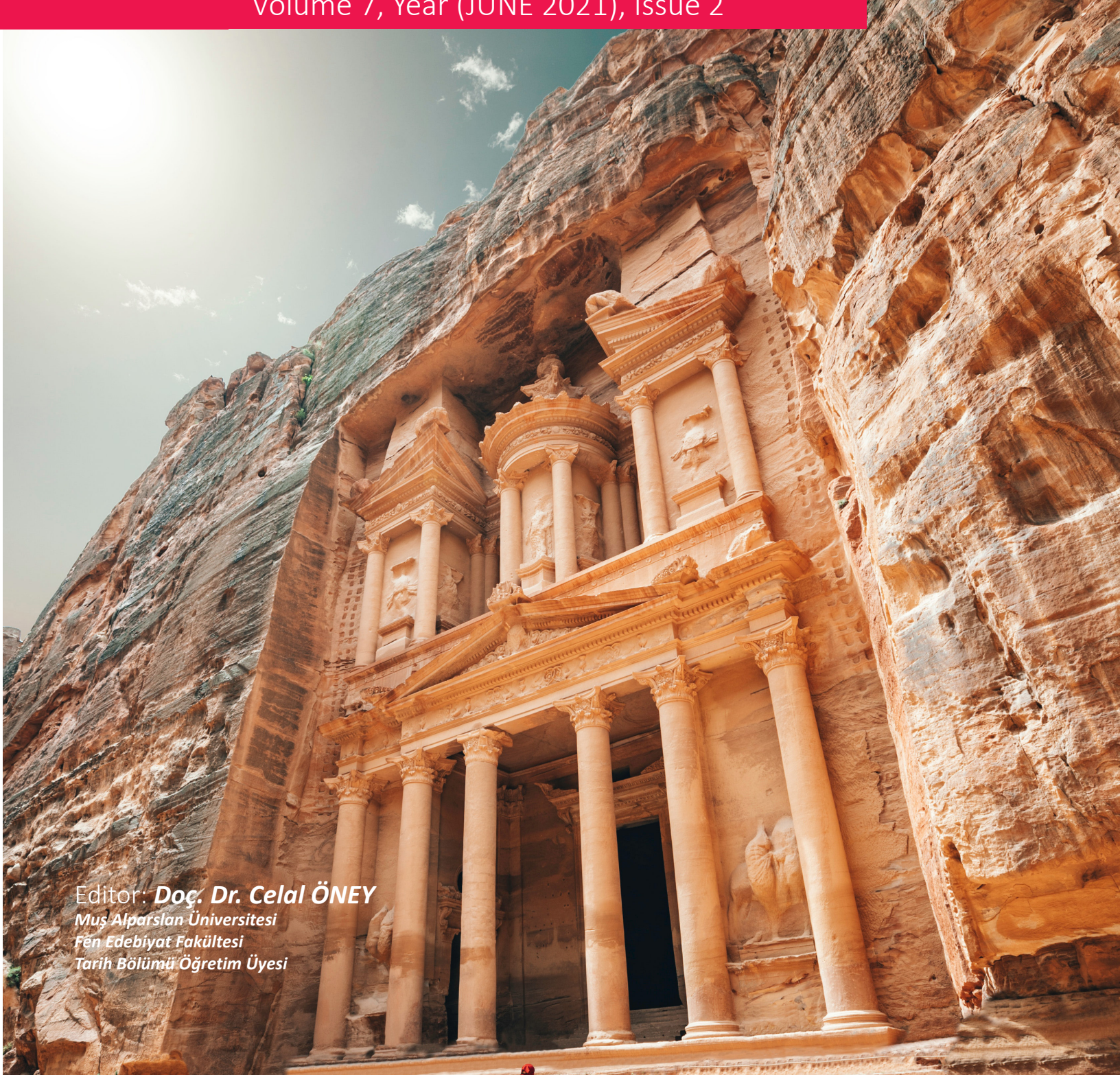
MUŞ ALPARSLAN
ÜNİVERSİTESİ
2007

Editor: **Doç. Dr. Celal ÖNEY**

Muş Alparslan Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

VOLUME 7, ISSUE 2 – JUNE 2021
CİLT 7, SAYI 2 - HAZİRAN 2021

Editör / Editor

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Yalın Dili / Publication Language
Türkçe / English

Yabancı Dil Editörü (İng)

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR

+904362491552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>

Adres: Muş Alparslan Üniveristesi, Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü
Muş /Merkez

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **teelif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

DERGİ HAKKINDA

Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future), 2015 yılında yayın hayatına başlamış olup geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Metodolojisi ve Dinler Tarihi alanlarında özgün çalışmaların yayınlanmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuş bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Açık Erişim Politikası'nı benimseyen dergimiz, gönderilen eserlerin değerlendirmesinde Kör Hakemlik sistemini kullanmaktadır. Dergimiz yayımladığı eserlere doi numarası atama yetkisine sahiptir. 7. yılına giren Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayınlayarak yayın hayatını sürdürmektedir. Dergimizi tarayan indekslerin sayısı her geçen gün artmakla birlikte dergimiz her sayısında kalitesini bir adım öteye taşımaya çalışarak Impact Factor'ünü artırmayı hedeflemektedir. Dergimize gönderilen eserler Turnitin intihal programından geçirilerek olası intihallerin önüne geçilmesine önem verilmektedir. Alanında uzman hakemlere gönderilen eserlerin en az 2 hakemin "Olur"u ile yayınlayan dergimiz, alanına katkı yapabilecek özgün eserlerin tercih edilmesine özen göstermektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi an itibariyle E- DERGİ şeklinde yayımlanmaktadır.

AMAÇ

Tarih ve Gelecek dergisinin amacı Tarih alanında özgün eserlerin akademik bir süzgeçten geçirildikten sonra yayınlanması için çaba sarf etmektir.

KAPSAM

Tarih ve Gelecek dergisi kapsam olarak geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi, Tarih Metodolojisi, Edebiyat Tarihi, Bilim Tarihi, Felsefe Tarihi, Eğitim Tarihi ve Uluslararası İlişkiler alanlarını kapsamaktadır.

YAYIN İLKELERİ

- Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayımlayarak Tarih alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
- Dergiye gönderilen çalışma metninin tamamı, büyük bir bölümü daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olmalıdır.
- Derginin yazım kuralları, atıf ve kaynak stiline göre düzenlenmemiş çalışmalar dikkate alınmaz.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, yılda dört kez (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) aylarında yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- Derginin yayın dili Türkçe veya İngilizce'dir.
- Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır. Dergimize yapılan gönderiler Turnitin intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dâhil edilmeden reddedilir.
- Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
- Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklı tutulur.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. En az iki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı ya editör tarafından ret edilir ya da bir hakeme raporuyla daha desteklenerek kabul veya ret kararı verilir.
- Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.
- Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.

- Burada Belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Baş Editörlere aittir

MAKALE YAZIM KURALLARI

MAKALENİN TÜRKÇE VE İNGİLİZCE BAŞLIĞI

- Türkçe ve İngilizce Başlık yer almalı
- Kısa, anlaşılır ve özgün olmalı
- Türkçe ve İngilizce başlık anlamsal olarak birbiri ile uyumlu olmalı
- İngilizce başlıkta özellikle imla kurallarına dikkat edilmeli
- Başlık makalenin konusunu tam olarak yansıtılabilmeli
- Başlık hazırlanırken makale çalışmasının sınırlaması başlığa yansıtılmalı, yani çalışmanın hangi dönemi, hangi yıllar arasını kapsadığı kesin bir şekilde belirtilmeli
- Bir inceleme, Bir Analiz, Bir Değerlendirme, Bir Bakış ve Bir Örnek gibi kelimeler ile biten başlıklar olmaz.

- Başlık bir soru kelimesi içermeli, makalenin sorunsalını tam yansıtmalı

MAKALENİN ÖZETİ VE ASTRACT

- Özet ve Abstract makale çalışmasından ayrı ve kendi içinde bir bütünlüğü olarak kaleme alınmalı
- Özet ve Abstract arasında anlamsal bir uyum olmalı
- En az 300 en fazla 400 kelimedenden meydana gelmeli
- Abstract kaleme alınırken mutlaka İngilizce diline hâkim birisinden yardım alınmalı
- Her iki dil için de imla kuralları gözetilerek yazılmalı
- İki paragraftan oluşmalı
- Özet ve Abstract bir bütün olarak kaleme alınarak ilk paragrafta yazarın neyi, neden ve nasıl kaleme aldığı ikinci paragrafta ise yazarın ulaştığı sonuçlardan kapsayıcı bir sonuç cümlesi yazarak okuyucunun bu makaleyi neden okuması gerektiğini belirleyen kelime sınırlaması içinde kalarak tartışmasını yapması beklenir.
- Özet ve Abstract alanında dipnot kullanılmaz
- Özet ve Abstract, her iki dilde de temiz anlaşılır, genellikle tek yargılı cümleler kullanılarak kaleme alınmalı.

ANAHTAR KELİMELELER / KEYWORDS

- Makale çalışmasını vurgulamalı
- Tek kelimeler tercih edilmeli
- İngilizce kelime yazarken kelime anlamları üzerinde durulmalı
- Eşit sayıda olmalı
- En az 3 kelime olmalı
- İngilizce kelimelerin hecelenmesine dikkat edilmeli
- Rakam kullanılmamalı

GİRİŞ

- Makale yazımında en son bölüm olarak kaleme alınmalı
- Giriş bölümü yazarın düşüncelerini içereceğinden bu bölümde dipnot kullanılmaz
- 3 sayfayı geçmemeli
- Numaralandırma burada uygulanmaz

- Giriş bölümünde yazar tartışmaya girmez
- Makalenin okunmasını ve atıf alma potansiyelini artırmak için giriş bölümü makale çalışmasının adeta reklamı içeren bölüm bu nedenle cümleler net ve yargılar tek olmalıdır.

• Yazar bu bölümde çalışmasının problematiğini net bir şekilde açıklamalı, seçtiği bu problemi ne tür varsayımlar kullanarak tutarlı bir problem olduğunu ortaya koymalı, bu problemi çözümlerken seçmiş olduğu araştırma yöntem ve teknikleri hakkında bilgiler vererek problematiğin dâhil olduğu literatürün ne tür kaynaklardan meydana geldiği, hangi kaynaklara ulaşabildiği ve hangi kaynaklara ulaşamadığını, arşiv kaynaklardan nasıl yararlandığı, kaynakları nasıl topladığı, nasıl bir fişleme yöntemi kullandığı ve kaynakları okurken nasıl bir yorumlama içerisinde olduğunu dile getirerek okuyucuya çalışmasının nasıl şekillendiğini açıklamalıdır. Makale konusunun ait olduğu literatüre olan hâkimiyetini okuyucuya göstermek açısından ilgili konunun birincil ve ikincil kaynaklarının neler olduğunu, kendisinin bu kaynakları analiz ederken ortaya konulan varsayımların hangi kaynaklar tarafından cevaplandığını ve hangilerinin cevaplanmadığının bir tartışmasını yaparak kalem aldığı bu çalışmanın, ilgili literatürün hangi eksikliğini doldurduğunu ve nasıl bir farklı bakış açısı kazandırdığını okuyucuya anlaşılır bir şekilde sunmalıdır.

• Tartışma bölümü hakkında fazla bilgi vermeden o bölüm içeriğine değinerek vardığı sonuçlar hakkında belirli ipuçları vererek okuyucuyu meraklandırmalı

• Giriş bölümü de özet bölümü gibi makale çalışmasından bağımsız bir şekilde düşünülerek kaleme alınmalı ve belli bir kurgusunun önceden hazırlanması gerekmektedir.

• Bu bölümde gereksiz tartışmalara girilmemeli okuyucu bu bölümde bilgilendirilerek hemen tartışma bölümüne sevk edilmelidir.

• Okuyucu giriş bölümünü okuduğunda, yazarın tutarlı olduğunu, konunun literatürüne hakim olduğunu, ortaya koyduğu varsayımların peşine düştüğünü, bu varsayımları doğrulamak veya yanlışlamak için birincil ve arşiv kaynaklarına ulaştığını veya ulaşmaya çalıştığının izlenimini edinmeli.

TARTIŞMA BÖLÜMÜ

- Bir makale çalışmasını en önemli bölümü bu bölümdür
- Yazarın iddiaları bu bölümde başladığı için atıf verme bu bölümle başlar ve bu bölümde biter
- Yazar atıf ve kaynakça stil ve kuralları hakkında bilgili olmalı ve çalışmayı göndereceği derginin stil isteklerini göz önünde bulundurmalı
- Yazar bu bölümde problematiğini ispatlamalı
- Gereksiz tartışmalardan uzak durularak okuyucuya bilinen ve kolay bir şekilde erişebileceği bilgi vermekten ve bilgi tekrarlarından uzak durmalı
- Girişte açıklanan sınırlamaya bu bölümde mutlaka uymalı
- Yazar bu bölümde ortaya koyacağı her pozitif ve negatif iddialarını kanıtla dayandırmalı
- Bu bölümde bağımsız bir bölüm olduğundan dolayı kurgusu yapılmalı ve belli bir hiyerarşik sıralamaya dayandırılmalı
- Bu bölümde kullanılacak başlıkları kısa ve net olmalı ve ayrıca çok fazla alt başlık uygulamasına gidilmemeli
- Her başlık en az iki paragraf ile açıklanmalı
- Her paragraf bir soruya cevap arayacağı için paragraflar kendi içerisinde tutarlı olmalı, her paragrafın giriş gelişme ve sonuç bölümünden oluştuğu akılda tutulmalıdır
- Her başlık altında yer alan paragraflar belli bir kurgusallığa göre sıralanmalı ve aralarında birbirlerini bağlayan cümleler özenle oluşturulmalıdır.
- Bu bölüm yazarın kalitesini, araştırma üslubunu, edinmiş olduğu yazma alışkanlığını, metodolojiye olan hakimiyetini, yazım ve dil bilgisine olan yetkinliğini, makale konusunu ele alırken yapmış olduğu felsefeyi ve bu felsefe çerçevesinde geliştirmiş olduğu sorular ve bu sorulara cevap ararken kullandığı kaynaklar hakkında okuyucuya izlenim vereceğinden oldukça önemlidir.

• Bu bölümde kullanılacak atıflar, metinde yer alacak tablolar, resimler ve şekiller uygun bir sıralama içerisinde olmalı ve okuyucunun bilgi edinmesi kolaylaşması gerektiğinden yazarın bilgisayar kullanma beceresi ile doğru orantılı olacağından yazarın önceden antrenmanlı olması gerekmektedir.

• Bu bölümde kullanılacak tablo ve şekiller hem yorumlanmalı hem de okuyucuların bu materyallere kolay bir şekilde ulaşmasını sağlamak açısından künyeleri veya buldukları adresler çok net bir şekilde hem atıfta hem de kaynakçada belirtilmelidir.

• Künyesi olmayan veya oluşturulamayan materyaller bu bölümde yer almamalı

• Yazarın kendisinin üretmiş olduğu resim, şekil veya ses kaydı gibi materyaller kullanılıyorsa yazar bunların künyelerini oluşturmalı ve İnternette okuyucuların erişebileceği sanal arşivlerde barındırarak okuyucuya kanıtlamak için atıf ve kaynakçada tam adreslerinin verilmesine dikkat edilmeli,

• Çok gerekmedikçe direkt atıftan kaçınılmalı ve makale çalışmasının tümü yazarın kendi cümleleriyle oluşturulan anlatım ile sağlanmalıdır.

• Blok ve tıpatıp alıntılama yapılmamalıdır.

• Mümkün olduğu kadar kendine atıftan kaçınılmalıdır.

• Arşiv belgeleri metindeki anlatımda yer alan iddiaları destekleyici veya çürütücü şekilde kullanılmalı belgelerin Latinize edilmiş versiyonunu veya transkripsiyonu metinde kullanılmamalıdır.

• Konu ile ilgili Türkçe kaynaklar araştırılmalı ve mutlaka bu kaynaklardan yararlanılmalıdır.

• Yabancı makalelerin yorumlanarak çevrilmesi ve bu çevirinin yazarın kendi eseriymiş gibi yeni bir makale çalışması olarak yansıtılması hem bir intihal çeşidi olduğu hem de bu tür çalışmaların her ne kadar intihal programlarında benzerlik üretmese de literatürü bilen hakemlerin bu girişimi kolay bir şekilde tespit edip ortaya çıkaracağı unutulmamalıdır.

• Yazar atıf verirken kullanacağı kaynağın yazarının ismiyle başlamalı ve bu yazarın belirttiklerini anlamsal olarak bozmadan kendi kelimeleri ile kurgulayıp öyle vermeli. Aksi taktirde yazarın yorum nerede başlıyor ve nerede bitiyor ve ayrıca atıf verdiği yazarın iddiası nerede başlıyor nerede bitiyor bilinmez. Yani demek istenilen şu ki yazar genel geçer bilgilere atıf vermemeli sadece çalışmasına katkı yapan ve yazara yol gösteren kaynaklara atıf vermeli ve verirken de hemen belirtmeli.

• Bu bölüm yazarın atıf kullandığı bölüm olduğundan dolayı yazarın kaliteli bir literatür taraması yapıp yapmadığı ve fişleme konusundaki tecrübesinin ne derecede olduğu bu bölümde kendisini göstereceğinden yazarın çok dikkat etmesi gerekmektedir.

• Bu bölüm çok fazla uzun olmamalı genel olarak en az 5 en fazla 8 sayfa olmalı ve yine en az 2 ve en çok 3 ana bölümden oluşmalıdır. Bölümlemeyi Tez yazımındaki gibi bölümleme olarak görülmemeli gizli olarak makalede uygulanmalıdır. Aksi taktirde makalenin uzaması gereksiz bölümleme veya yetersiz bölümleme olması durumunda okuyucunun yaklaşımı negatif yönde olacaktır.

• Bu bölüm yazarın paragrafa ve kurguya olan yetkinliğinin etkisi altında olacağından antrenmanlar yapılmamdan kaleme alınmamalıdır.

• Gereksiz dipnot kalabalığından kaçınılmalı

• Bu bölümde çoklu atıflar verilirken kaynakçaya da yansımaları unutulmamalı ayrıca tekrar eden atıfların numaralandırılması iyi takip edilmeli

• Bir kaynağa bir den fazla atıf yapılırken verile sayfa numaraları tutarlı olmalı

SONUÇ

• Sadece yazarın analizinden meydana gelir

• Yazar kendi çıkarımlarını belirteceği için kimseye atıf vermez ve dolayısıyla bu bölümde atıf kullanılmaz

• En az iki paragraftan oluşmalı ve tutarlılık ön planda olmalıdır.

• Yazar öneri ve tavsiyelerde bulunacağı gibi yaptığı makale çalışmasının hangi alanlarda eksik kaldığını belirtebilir

• Gereksiz yerme ve tavsiye durumundan kaçınılmalı, makalenin çalışma konusunun dışına çıkılmamalıdır

- Bilimsellik ön planda olmalıdır
- Yazar isterse çıkarımlarını numaralandırarak da verebilir
- Bu bölüm, çalışmanın konusunu çalışmak isteyen araştırmacılara da bir yol gösterici özelliğe sahip olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Manuel olarak yazılacaksa çok dikkat edilmeli
- Tartışma bölümünde kullanılan dipnotların tümü kaynakçada gösterilmeli
- Zotero gibi kaynakça oluşturma programı kullanılması yazarın daha disipline olmasını sağlayıp konu ile ilgili bulunan literatürün düzgün bir şekilde fişlendiği taktirde atıf ve kaynakçada problem yaşanmasının önüne geçilecektir.
- Alfabetik sıralamaya dikkat edilmeli ve özellikle makale gibi süreli kaynakların yayınlandığı sayfa aralıkları dikkatli bir şekilde girilmeli
- Makale çalışmasında kullanılan resim, şekil ve grafiklerin künyeleri kaynakçada verilmeli
- Kullanılan gazetelerin de künyeleri oluşturulmalı ve kaynakçaya eklenmelidir.
- Makale çalışmasının verileceği dergi atıf stili mutlaka iyi incelenmeli makale yazımına bu inceleme yapıldıktan sonra başlanmalıdır.

EKLER

- Bu bölüm kaynakçadan sonra olmalı
- Makale metni içerisine yerleştirilmeyen resim, grafik, şekil ve haritalar bu bölümde belli bir sırtlandırma dâhilinde hazırlanır
- Her materyale künye oluşturulur ve bu künyeler derginin belirttiği kurallar çerçevesinde kaynakçaya eklenir,
- Genel bir başlıklandırılmadan kaçınılmalı
- Telif olan materyallere dikkat edilmeli kaynağı net olarak yazılmalıdır.
- Bu bölüme tablo eklenmemeli, tablolar metin içerisinde kullanılmalı ve yorumlanmalıdır.

Bu yazının her hakkı Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Kopyalanamaz ve Çağaltılamaz.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
İki yazardan fazla yazarı olan,
Türkçe, İngilizce özeti olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,
Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,
Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen
Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama
Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.
Yabancı makalelerin yorumlanarak çevrilmesi ve bu çevirinin yazarın kendi eseriymiş gibi yeni bir

makale çalışması olarak yansıtılması

- Dergimize gönderilen yazılar, geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi ve Tarih Metodolojisi alanlarını kapsamaktadır. Başvuruda bulunan eserler bilime katkısı olan özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki en az 150-200 kelimelik özetler; yazının amacını, kapsamını, ara başlıklarını ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Türkçe makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; İngilizce makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; özet eklenmelidir. Türkçe ve yabancı dildeki özetlere beş kelimelik anahtar kelime eklenmelidir.
- Makaleler, dil ve ifade bakımından dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, makalede açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, ayrıca amaç ve kapsam dışına çıkan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, makalede değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
- Makalede kullanılan tabloların üstünde; şekil, figür, resim, harita ve belgelerin altında kolayca anlaşılır biçimde yalın ve yeterli bir açıklama bulunmalıdır.
- Makalede kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara sonuçta yer verilmemelidir.
- Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, “*” dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.
- Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu’na uyulmalıdır.
- Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.
- Gönderilen makaleler 35 sayfayı geçmemelidir (Önemine binaen daha uzun makaleler Yayın Kurulu kararı ile yayımlanır.).
- Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü hukuki, cezai ve bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergi ile hiçbir şekilde bağlayıcılığı yoktur. Yazar, burada bulunan tüm ilkeleri peşinen kabul etmiş sayılır.
- **MAKALENİN SAYFA YAPISI**
- Makaleler sayfa yapısı, yazım ve kaynakça bakımından aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır:
- Türkçe Başlık
- Türkçe Öz (160 Sözcük)
- Türkçe anahtar kelimeler (5 adet)
- İngilizce başlık
- İngilizce ABSTRACT çok önemlidir, eserin Türkiye dışında taranması ve doğru bir şekilde bulunması için özetin Türkçe özetle tutarlık göstermesi ve anlaşılır olması gerekmektedir. (160 Sözcük)
- İngilizce anahtar kelimeler (5 adet)
- Yazar hakkında bilgi dipnotu (Ünvan, Çalıştığı Kurum, Email ve Orcid Numarası) mutlaka olmalı
- Giriş : Yazar giriş bölümünde eserin problemi, hedefleri, temel amacı, yöntemi ve ilgili alan yazın tartışmasını mutlaka yapmalıdır.
- Tartışma Bölümü

- En az iki başlık içermelidir
- Sonuç
- Ekler
- Çalışmada başlıklar;
- 1. -----
- 1.1. -----
- 1.1.1.----- biçiminde olmalıdır.
- Kısa alıntılar, tırnak (“) arasında, metin içinde ve istenirse italik olarak yazılır. Beş satırı aşan alıntı yazılar yine tırnak (“) içinde, italik, 9 punto, sağdan ve soldan 1 cm. içeride ayarlanarak yazılır.
- Dipnot sistemimiz klasik (Sayfa altı) dipnot sistemi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) Dipnot verirken ve kaynakça oluştururken Zotero Programını kullanmanızı tavsiye ediyoruz. Program ili ilgili eğitici videolar https://www.youtube.com/playlist?list=PLty-xcfaLVH5UQGSDyW_TaeEKfViNvVS7
- Dipnotların ve kaynakçanın hiçbir alanında bold özellik kullanılmaz.
- Tablo başlık noları, şekilde görüldüğü (Tablo 1.) gibi numaralanır, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla 8 veya 9 punto, bold, öncesi ve sonrası 6 nk, satır aralığı En az 13 nk. ve 1 cm. içeriden Times New Roman karakteri ile yazılır. Tablo başlıkları, aynı puntoda, kelimelerin ilk harfleri büyük ve sağa yaslı olarak yazılır. Tablo içi yazılar başlıkla aynı punto ve öncesi ve sonrası sıfır (0) aralıklı olmalıdır. Bununla birlikte, metin içinde uygun düşmesi halinde, başlıkları ve iç yazıları, normal metin ile aynı puntoda olabilir.
- Şekil, figür, grafik, resim, harita vb.’de başlıklar altta, öncesi 6 nk, ve sonrası sıfır (0) nk., başlık noları 1 cm. içeride, bold, sıralı, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla Times New Roman 8 veya 9 punto, “Şekil 1., Resim 1.” şeklinde, başlıkları ise aynı puntoda, normal ve kelimelerin ilk harfleri büyük olarak yazılır. Bunlar için kaynak gösterimi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note)
- Kaynakça (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) stiline göre hazırlanır.
- Kaynakçada sıra numarası verilmez
- Makale teslim edilirken;
- Yayınlanması istenen makaleler, yayın ve yazım ilkelerine göre hazırlanıp dergipark.gov.tr/jhf adresinden dergi sistemine yüklenerek gönderilecektir.
- Hakemlerden olumlu rapor alamayan ve dergimiz yazım kurallarına göre hazırlanmayan makaleler yayınlanmaz, yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.

ETİK KURALLARI

TR Dizin Etik kurallar başlığı altında aşağıdaki hususlara uyulmalıdır.

Sosyal bilimler dahil olmak üzere tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Bu başlık altında, hakem, yazar ve editör için ayrı başlıklar altında etik kurallarla ilgili bilgi verilmelidir.

Makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine uyulduğuna dair ifadeye yer verilmelidir.

Ulusal ve uluslararası standartlara atıf yaparak, dergide ve/veya web sayfasında etik ilkeler ayrı başlık altında belirtilmelidir. Örneğin; dergilere gönderilen bilimsel yazılarda, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)’un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları dikkate alınmalıdır.

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine riayet edilmesi gerekmektedir.

YAZARLAR

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır.

Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim

etiğine aykırıdır.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaktır da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.

Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

HAKEMLER

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayımlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
- Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
- Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
- Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
- İki yazardan fazla yazarı olan,
- Türkçe, İngilizce özeti olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
- Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
- Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,
- Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,
- Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen
- Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama
- Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.

YAYIN SIKLIĞI

Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayımlayarak yayın hayatını sürdürmektedir.

ABOUT THE JOURNAL

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations. Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

AIMS

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

SCOPE

Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

A. FOCUS AND SCOPE

HISTORY AND FUTURE is a peer-reviewed international journal that publish original and qualified works with a scientific approach in the field of History.

B. CITATION STYLE

The Chicago Manual of Style 17 Edition

C. AUTHOR GUIDELINES

1. Articles must be original (not plagiarism) and has never been published in another journal. If ever presented in the form of seminars, workshops, etc., say the name of the activity.
2. Articles are written by a program Microsoft Word to the top, A4 size paper, page margins: top 4 cm, left 3 cm, bottom 3 cm, and right 3 cm, typed with 1,5 density spacing, font Times New Roman 11 (Title 12, footnote 9).
3. Please submit your manuscript file as a Microsoft Word extension Document (DOC) only.
4. Title and Abstract write in Turkish and English, content manuscript can be written in Turkish or English.
5. The article goes into the desk editors selected by the editor. Articles can be accepted without repair, refurbishment accepted, or rejected, and the article is rejected is not returned unless requested by the author.

Structure of Paper

- Title (in Turkish or English): written in a concise and informative, maximum 15 words (single-spaced, Bold, Center, Times News Roman14, UPPERCASE) should reflect the substance of the variables described in the article body.

- Author: Without titles, the author can be an individual or a team (Times News Roman12).
- Affiliation and E-mail :Name of the institution (Times News Roman12).E-mail Address, which is

located under the author's name (Times News Roman12),, italic).

- Abstract: (in Turkish and English): the length of 150-200 words, abstracts written in one paragraph includes: scientific review article consists of a discussion of the core issues and substantially while the results of the research article consist of goals, methods, and results. The abstract is single-spaced and Italic for English.

- Keyword: terms that reflect the essence of the concept within the scope of the problem may consist of several pieces of terms

The Body of Manuscript

1. Research Article consist of an A.INTRODUCTION, B.METHODS, C.RESULTS AND DISCUSSION and D.CONCLUSIONS.

2. Review Article consist of an A. INTRODUCTION (preliminary scientific study) that shows the problems and framework of analysis, sub-subtitle that contains the B.DISCUSSION and C. CONCLUSIONS.

3. Reference / Bibliography: use CMS Citation rules, cultivated from a primary source, and if it comes from the most current cultivated journals (3-5 years) and just acknowledgment of the source designated in the article body. Instead, the name that is referenced in the body must exist in the bibliography. Second row to the right of the entrance 7 letter. Here are some examples of writing a bibliography of several types of sources. Recommended to use Citation Software Ex. Mandeley, Zoterotc.

D. PEER REVIEW PROCESS

The papers that are sent to HISTORY AND FUTURE are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.

The articles that comply with the publication principles of HISTORY AND FUTURE are sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. HISTORY AND FUTURE Journal employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is either sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.

The authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE take into account the criticisms and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.

Assessment process of HISTORY AND FUTURE may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.

The author/authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.

E. PUBLICATION FREQUENCY

HISTORY AND FUTURE is published quarterly. Regular issues come out in December, March, June, September . Additionally, a special issue is published annually, announcement for which shall be made on this website and relevant mailing groups.

F. PRIVACY STATEMENT

The names and e-mail addresses entered in this journal site will be used exclusively for this journal and will not be made available for any other purpose or any other party.

G. OPEN ACCESS POLICY

HISTORY AND FUTURE provides instant access to its content to promote scientific research and favors the growth of scientific knowledge.

PUBLICATION PRINCIPLES

- The Journal of History and Future aims to contribute to the accumulation of knowledge in the social sciences by publishing internationally recognized scientific studies.

- The Journal of History and Future is an international refereed journal published quarterly (December, March, June and September).

- The publication language of the journal is Turkish or English.

- The articles to be published in the journal should be original and academic studies prepared primarily by using appropriate research methods in their field. The works submitted to the journal should not be published or sent for publication elsewhere. Shipments to our journal are screened by Turnitin plagiarism detection program. Articles which was determined by plagiarism will be rejected without being included in the referee process.

- Manuscripts are first examined in terms of shape. The manuscripts which are not observed in the publication and writing principles shall be returned to the author in order to make necessary corrections without being subject to content review.

- Unpublished manuscripts are stored in the journal archive.

- The manuscripts sent to be published to the journal will be sent to the referees who are experts in the subject determined by the editorial board after the preliminary examination. It is decided to publish the manuscript with at least two positive reports. In case two referees give negative opinions, the manuscript will not be published. When positive and negative referee reports are available for the same article, the manuscript will be rejected by the editor or a decision of acceptance or rejection will be given through one more referee's supporting report.

- The names of the number referees are included in the relevant issue of the journal.

- No copyright fee is paid to the author for the published articles.

- The Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published three times a year in December, April and August. The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

- The Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the social sciences. At the same time, various articles such as history, literature, sociology, ethnicity, book, criticism and evaluation are also included. JHF applies at least two peer-review processes. The referees and editors in the submitted articles should have the corrections made within 20 days and the final version of the manuscript should be uploaded to the journal system. The content and format of the manuscripts submitted to the journal may be rejected by the editorial board unless deemed appropriate.

- The scientific and legal responsibility of the published work belongs to the author(s).

- All publication rights of articles accepted for publication belong to Journal of History and Future.

- The decision of the Chief Editor will not be taken into consideration for the matters not mentioned here.

ETHICAL PRINCIPLES

AUTHORS

- It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.

- The works must be original and based on research. It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research. It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution

- Although the plagiarism scan will be carried out by AID, authors are responsible for academic consequences of plagiarism.

- The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before.

- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.

- Citations and bibliography should be complete and realistic.

REFEREES

- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality.

- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.

- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.

- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.

- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided.

- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

- Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

EDITORIAL BOARD

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.

- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them.

- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.

- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.
- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism that is an academic dishonesty.
- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.
- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.
- Editors should not list the names of those who do not contribute the journal, as a member of editorial board or assistant editor.

Kurullar / Board

Editör

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Yayın Kurulu Başkanı / Head of Publication Board

Prof. Dr. Sabit DUMAN

Muş Alparslan Üniversitesi

Yayın Kurulu / Publication Board

Prof. Dr. Hüseyin Üreten

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Batman Üniversitesi / İslami İlimler

Doç. Dr. Danko LEOVAC

Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV

Bulgaristan Bilimler Akademisi

Prof. Dr. İbrahim GASHİ

University of Prishtina

Prof. Dr. Gazmend RİZAJ

University of Prishtina

Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Halim BAJRAKTARİ

University of Prizren

Prof. Dr. Selahattin DÖĞÜŞ

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Prof. Dr. Gazmend RİZAJ

University of Prishtina

Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Dicle Üniversitesi

Doç. Dr. Metin AKSOY

Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Gaziantep Üniversitesi

Doç. Dr. Saman HASHEMPOUR

İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Danyal TEKDAL

İnönü Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN

Artvin Çoruh Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN

Bitlis Eren Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Üftade MUŞKARA

Kocaeli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fitim RİFATİ

Institute of History – Pristina

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM

Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER

Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT ONAT

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Selim ADALI

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

Bilim Kurulu / Science Board

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN

Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Özer KÜPELİ

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi / İZMİR

Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Afyon Kocatepe Üniversitesi / AFYON

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Ahi Evran Üniversitesi / KIRŞEHİR

Prof. Dr. Haşim Şahin

Sakarya Üniversitesi / SAKARYA

Prof. Dr. Numan ELİBOL

Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR

Prof. Dr. İbrahim SEZGİN

Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Abdullah KIRAN

Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN

Ege Üniversitesi / İZMİR

Doç. Dr. Güven DİNÇ
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA
Doç. Dr. Yasin COŞKUN
Siirt Üniversitesi /SİİRT
Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi / DİYARBAKIR
Doç. Dr. Cafer ACAR
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi /ANKARA
Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi /SİVAS
Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / BİLECİK
Doç. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi / İSTANBUL
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. Ferhat BERBER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Doç. Dr. ALİ GÜVELOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / RİZE
Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Doç. Dr. Cavid Qasimov
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / VAN
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS
Doç. Dr. Erol AKCAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Zülfiye KOÇAK
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Dr. Fatma Çalık ORHUN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İHSAN ERKOÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi /
ÇANAKKALE
Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÇELİK
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi. Erol KARCI
Çankırı Karatekin Üniversitesi / ÇANKIRI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / BURDUR
Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi /BATMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TUNÇ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
KAHRAMANMARAŞ
Dr. Yusuf YILDIZ
Abant İzzett Baysal Üniversitesi / BOLU
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Kamil DOĞANCI
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DEMİREL
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Ahmet TUNÇ
İnönü Üniversitesi / Malatya
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi A.Vahap ULUÇ
Hacı Bayram Veli Üniversitesi / ANKARA

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 7, ISSUE 2 – JUNE 2021

CİLT 7, SAYI 2 - HAZİRAN 2021

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

Abdüsselam ULUÇAM Prof. Dr. Karabük Üniversitesi

Ali Suat GÖZCÜ Yrd. Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Anar AZİZSOY Doç. Dr. Karabük Üniversitesi

Arben Hajdari, Dr. University of Prishtina “Hasan Prishtina”, Department of Anthropology, Kosovë

Armend Mehmeti Ass.Prof.Dr. The Institute of History Prishtina/Kosovo

Bedri Muhari Prof. Asoc. Dr.The Institute of History “Ali Hadri” in Prishtina (Kosovo)

Burçin ÜNAL Doç. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi

Danyal TEKDAL Dr. Öğr. Üyesi İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Eylem TEKEMEN ALTINDAŞ Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Fitim RİFATİ Yrd. Doç. Dr. Institute of History – Pristina

Gazmend Rizaj Prof.Dr. University of Pristina, Faculty of Philosophy (Kosovo)

Gökçen KARA Yrd. Doç. Dr. Haliç Üniversitesi

Gülbin FIRAT ONAT Dr. Öğr. Üyesi Muş Alparslan Üniversitesi

Hacer Nurgül BEGİÇ Doç. Dr. İzmir Demokrasi Üniversitesi

Hacı Mustafa AÇIKÖZ Prof. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi

Hakan AKKÖZ Dr. Milli Eğitim Bakanlığı

Hamit Kaba Prof. Dr. The Academy for Albanian Studies/The Institute of History, Tirana/Albania

Hatice KELEŞ Yrd. Doç. Dr. Bayburt Üniversitesi

Hidayet KARA Doç. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi

Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU Dr. Muş Alparslan Üniversitesi

Ibrahim Gashi Prof. Dr. University of Prishtina, The Faculty of Philosophy/Department of History, Prishtina/Kosovo

İlbey DÖLEK Dr. Öğr. Üyesi Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

İlyas UÇAR Dr. Öğr. Üyesi Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

İrşad Sami YUCA Doç. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi

e-ISSN 2458-7672

Tarih ve Gelecek
Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future
International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 7, ISSUE 2 – JUNE 2021

CİLT 7, SAYI 2 - HAZİRAN 2021

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

Mead OSMANI Dr. Öğr. Üyesi Institute of History – Pristina

Mehmet ÖZALPER Dr. Öğr. Üyesi Muş Alparslan Üniversitesi

Mehmet Zeki GİRİTLİ Dr. Koç Üniversitesi

Mehtap BİNGÖL Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Nagihan HALİLOGLU Yrd. Doç. Dr. İbn Haldun Üniversitesi

Nimet Ayşe AKSOY Yrd. Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi

Osman KARACAN Dr. İnönü Üniversitesi

Ökkeş Hakan ÇETİN Dr. Öğr. Üyesi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,

Premtim Alaj Dr. Institute of Archaeology, Prishtina-Kosovë

Qerim Dalipi Prof. Dr. University of Tetova, Faculty of Philosophy (Macedonia)

Sabit DUMAN Prof. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi

Sedat Baraliu Dr. University of Prishtina “Hasan Prishtina”, Department of Anthropology, Kosovë

Süleyman ÖZMEN Dr. Öğr. Üyesi İstanbul Rumeli Üniversitesi

Teuta Agaj Prof. Ass.Dr. University “Kadri Zeka” Gjilan

Teuta Shala Prof. Asoc.Dr.The Institute of History “Ali Hadri” in Prishtina (Kosovo)

Zekeriya TÜRKMEN Dr. Öğr. Üyesi İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

e-ISSN 2458-7672

DOAJ

DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

RESEARCHBIB
ACADEMIC RESOURCE INDEX

ingenta
CONNECT

acar
index

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE
HUMANITIES AND

NAVER 학술정보

JournalTOCs
The latest Journal Tables of Contents

SINDEX

asos
akademia sosyal bilimler indeksi

SOBIAD
100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

SCRIBD

ESJI
Eurasian Scientific Journal Index
www.ESJIndex.org

ROAD
DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

Google

Open Access Library
Search Engine, Journal, Index, Repository

ResearchGate

Scholar

idealonline

Türkiye Kaynakçası
kaynakça.info

JOURNAL FACTOR

Crossref

I I JOURNAL MASTER

Laredo College

STUDYLIB

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 7, ISSUE 2 – JUNE 2021

CİLT 7, SAYI 2 - HAZİRAN 2021

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. Sosyal Bir Kimlik Arketipi Olarak KKTC - Kapalı Maraş Bölgesinin Mekânsal Yalnızlığı Üzerine Kurgusal Denemeler.....520
Fictional Trials on the Spatial Solitude of the Northern Cyprus Turkish Republic (NCTR)
Closed Maraş (Varosha) Region as a Social Identity Archetype
Fırat Çağrı KIRMIZIGÜL
2. Türk İmgesinin Başlangıcından Batılılaşma Dönemine Kadar Fizyolojik Açından ve Giyim-Kuşam Bağlamında Değerlendirilmesi.....545
Evaluation of the Turkish Image from Beginning to the Westernization Period in Terms of Physiological and in the Context of Clothes-Apparel
Mustafa Gürbüz BEYDİZ
3. Bir Osmanlı Seyyahının Savaş Muhabirliği Günleri: Anadolu'da Tanin Yazarı Ahmed Şerif'in Balkan Savaşı ve Edirne Kuşatması Gözlemleri.....570
War Journalism Days of an Ottoman Traveler: Observations of Ahmed Şerif's, Author of Tanin in Anatolia, Balkan War and Edirne Siege
Hakan ŞALLI
4. The Stance of the International Community towards the Kosovo Issue during the 90's of the Twentieth Century.....592
XX. Yüzyılın 90'lı Yıllarında Uluslararası Güçlerin Kosova Sorununa Karşı Tutumu
Sabit SYLA
5. The Role of Dristian Priests as Notaries and Judges during the Middle Ages.....608
Ortaçağda Dristian Rahiplerinin Noterler ve Hakimler Olarak Rolü
Teuta SHALA-PELİ
6. Presence of the Oriental Community Evidenced by Epigraphic Monuments from Dardania.....615
Dardania Tarafından Epigrafik Anıtlardan Sağlanan Doğu Topluluğunun Varlığı
Emine KALAJA-HAJDARI

7. The Criticism of Abuse of Religion in the Novel of Animal Farm by George Orwell.....623
George Orwell'in Hayvan Çiftliği Romanında Din İstismarı Eleştirisi

Ahmet ŞAHİN

8. Abdurrahman Âdil (Eren)'in Osmanlı Matbûat Âlemine Dair Hâtıraları.....636
Abdurrahman Âdil Eren's Memoirs Regarding the Universe of the Ottoman Press

Bahattin ÇATMA

9. Albanians in the Ragusan Sources during the Middle Ages.....655
Dubrovnik Devlet Arşivinde Bulunan Ortaçağ Arnavutlarına İlişkin Kaynak Belgeler

Gjon BERISHA

10. Wittgeinstein'da Söylenemeyen Üzerine.....667
On the Unspeakable in Wittgeinstein

İbrahim Burçin ASNA

11. Views of Ideal Society by Romantic Writers Against Social Injustice: Recasting the
Revolution.....679

*Sosyal Adaletsizliğe Karşı Romantik Yazarlardan İdeal Toplum Görüşleri: Devrimin Farklı
Yorumu*

Neslihan G. ALBAY

12. The Anti-Albanian Policy of the Serbian State, Programs and Methods (XIX-XX).....691
*Sırp Devleti'nin Arnavut Karşısı Politikaları, Programları ve Yöntemleri (XIX. ve XX.
yüzyıllarda)*

Skender ZHITIA

13. 1946 Belediye Seçimleri ve Urfa'daki Yansımaları*.....711
1946 Municipal Elections and Reflections on Urfa

Yunus ÖZDURĞUN; Mehmet PINAR

14. Trabzon İngiliz Konsolosu Vorley Harris'in Raporlarına Göre 1950'li Yıllarda Rize*.....727
According to the Reports of Trabzon British Consul Vorley Harris, Rize in the 1950s

Gülşah Kurt GÜVELOĞLU

15. Galata Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlıda Kadının Ekonomik Hayattaki Tasarrufları...745
Women's Savings in Economic Life in the Light of Galata Court Records

Mustafa AKBEL

16. A Chronicle of The Gambia Prison System.....758
Kroniklerde Gambiya Hapishane Sistemi
Akpojevbe OMASANJUWA; Ousainou LOUM
17. İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlhanlıların Suriye Seferi (1259-1260).....790
According to Islamic Sources Ilkhanids Syria Campaign ; (1259-1260)
İbrahim GÜNEŞ
18. Gaziantep Savunmasının Hazırlık ve Teşkilatlanmasını Ali Cenani Bey mi Yaptı?.....805
Did Ali Cenani Bey Make Preperation and Organization of the Defense of Gaziantep?
Hasip SAYGILI
19. Afrika Kıtasında Nilotik Bir Halk: Dinkalar ve Geleneksel Dinka Dini.....818
A Nilotic People in the African Continent: Dinkas and Traditional Dinka Religion
Ayhan ASLANOĞLU
20. Interculturalism in Contemporary Teaching in Kosovo.....832
Kosova'da Çağdaş Öğretimde Kültürlerarasılık
Shqipe AVDIU-KRYEZIU; Arsim AVDIU
21. Türkiye'de Devletçiliğin Ortaya Çıkışı ve Uygulanması Üzerine Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya'nın Görüşleri*.....844
On the Emergence and Practice of Statism in Turkey Views of Ali Fuad Başgil and Tarık Zafer Tunaya
Hasan ÖZTÜRK
22. Türklerde Demircilik Kültürü Ve Elazığ'da Sıcak Demircilik.....867
Iron Culture in Turks and Ironworking in Elazığ
Ümit Buğrahan ÖZCAN; Oğuz DOĞAN
23. Sultan II. Mahmud Dönemi Sikkeleri ve İznik Müzesi'nden Örnekler*.....904
Coins of the Reign of Sultan Mahmud II and Examples from İznik Museum
Aliye YILMAZ
24. Osmanlı Taşra İdaresinde Reform: Kastamonu Örneğinde Eyaletten Vilayete Geçiş ve Vilayet Umûm Meclisleri.....923
Reform in the Ottoman Provincial Administration: The Transition from State to Province and Provincial General Assemblies in the Case of Kastamonu
Tevfik EVCI

Dr. Öğr. Üyesi
Fırat Çağrı KIRMIZIGÜLAnkara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi Heykel Bölümü
Öğretim Üyesi,
firat.kirmizigul@hbv.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1215-1968>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied
15/05/2021Kabul edildi. / Accepted
07/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.934277>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sosyal Bir Kimlik Arketipi Olarak KKTC - Kapalı Maraş Bölgesinin Mekânsal Yalnızlığı Üzerine Kurgusal Denemeler

Fictional Trials on the Spatial Solitude of the Northern Cyprus Turkish Republic (NCTR) Closed Maraş (Varosha) Region as a Social Identity Archetype

Öz

Mekân kavramı, oluşumunda farklı içeriklere sahip olan ve kimliksel eylemlerle biçimlenen evrendeki sınırsız yaşam aurasına sahip alanlardır. Bu alanlar insan ile girdiği karşılıklı medeniyet temelli etkileşim ile ortak bir analogik bilinç oluşturan ve aynı zamanda bu bilince dayalı çoklu bellek mekanizmaları yaratan kimlik katmanlarından oluşur. Mekanlar oluşum sürecinde dinamik kodlamalara dayalı arketiplerin dokümantasyonu temeline göre içerisinde coğrafi, mimari, demografik, stratejik, kültürel ve siyasi sacayakları bulunan kavram uzamları ile betimlenen en büyük anlam dizeleridir. Bu çalışmada sosyal doku arketipine uygun olarak geçmişten günümüze her daim önemli ve bir o kadar da jeostratejik noktada Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika, Ortadoğu gibi bölgelerin kilit bir konumunda bulunan Kıbrıs adasının zengin medeniyete dayalı sosyo-kültürel ve siyasi gelişmeler ışığındaki belleğe dayalı tipolojik yapısı irdelenmiştir. Yapılan bu araştırmada genelde Kıbrıs aidiyeti üzerinden, özelde ise Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Gazimağusa kentinde bulunan Kapalı Maraş bölgesinin geçmişten günümüze olan serüvenindeki insansız ve yalnız yapısı halihazırda bölge içerisinde bulunan doğa ve mekân bazlı elemanlar üzerinden simgesel bir tarzda ele alınmış, yarım asıra yakındır bu sessiz ve ıssız şekilde duran bölgenin yapısal biçimi güncel ve disiplinlerarası sanat yaklaşımları ile analitik ve ontolojik belleğe dayalı bilinç parametreleri üzerinden ayrıntılı olarak detaylandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Kapalı Maraş, Sanat, Mekân, Bellek

Abstract

The idea of space is a realm that is formed by various contents and has an aura of infinite existence in the universe shaped by identity acts. These areas are made up of layers of identity that, in conjunction with the shared civilization-related interactions it has with humans, establish a collective analogical

ATIF: KIRMIZIGÜL Fırat Çağrı, "Sosyal Bir Kimlik Arketipi Olarak KKTC - Kapalı Maraş Bölgesinin Mekânsal Yalnızlığı Üzerine Kurgusal Denemeler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (520-544)

CITE: KIRMIZIGÜL Fırat Çağrı, "Fictional Trials on the Spatial Solitude of The Northern Cyprus Turkish Republic (NCTR) Closed Maraş (Varosha) Region as a Social Identity Archetype", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (520-544)

consciousness and, at the same time, multiple memory structures based on that consciousness. Spaces are the longest strings of meaning represented with design spaces, which have geographical, architectural, demographic, strategic, cultural, and political trivets and are focused on the documentation of archetypes based on complex coding in the creation phase. In this study, the memory and typological structure of the island of Cyprus, which has always been significant from the past to the present in compliance with the archetype of social fabric and has a key geostrategic role in regions such as the Eastern Mediterranean, North Africa, and the Middle East, are examined in the light of socio-cultural and political developments based on rich Cypriot archives. In this research, the uninhabited and lonely structure of the closed Maraş (Varosha) region, which is located in Gazimağusa (Famagusta) city of the Turkish Republic of Northern Cyprus in general and in particular, in its adventure from the past to the present, has been handled in a symbolic style through the nature and space-based elements in the region, The structural style of the region, which has remained silent and uninhabited for nearly a half century, is elaborated in detail through contemporary and interdisciplinary art approaches and the parameters of consciousness based on analytical and ontological memory.

Keywords: Cyprus, Closed Maraş (Varosha), Art , Space, Memory

Giriş

Mekanlar bağlı bulunduğu konum ve kültürlere göre biçimlenen bir aidiyet çizgisi içerisinde her daim güncelliğini koruyan topografik yapılar üzerinde coğrafi ve sosyolojik kimlik katmanlarına göre şekillenen, ayrıca analogik yönleri de bulunan sınırsız yaşam alanlarıdır. Bu bakımdan mekân kavramı, üzerindeki medeniyetlere bağlı olarak gelişme gösteren ve mündemiç bellek arketiplerinden oluşan ortak bilinç parametreleridir. Mekanlar coğrafi ve jeopolitik yer dizgesine bağlı içerisinde çeşitli katmanlara sahip bir aidiyet içerisinde organik ve organik olmayan yapı taşlarına sahip yer biçimleri olan, ayrıca demografik ve toplumsal katmanlarla daha da büyüyerek yeni “alan” tarifnameleri yaratan sonsuz bir analitiğe de sahiptir. Bu bakımdan Cevizci’nin de belirttiği üzere mekân kavramı “var olan her şeyin içinde yer aldığı, eni, boyu ve derinliği olan kap ya da hazne olarak tanımlanırken aynı zamanda... içine bir şeyler yerleştirilinceye kadar boş olan bir kap ya da hazne olarak var olur. Bazı düşünürler bir kap ya da hazne olarak mekânın sonsuz olduğunu, ya da dış sınırları bulunmadığını söylerken, diğer bazıları mekânın sonlu olduğunu savunmuşlardır”¹

Mekân kavramı yukarıda belirttiğimiz betimlemeler ve çıkarımlara bağlı ifadelerin yanında ayrıca üzerinde belirli biçimlerde karşımıza çıkan çok detaylı sonsuz bir bellek morfolojisinin de en büyük belirteçleri arasındadır. Bu belirteçler sosyal, kültürel, demografik, topografik, tipolojik ve beşerî ilişkiler ağı ile birbirlerine bağlı dokümantasyonlarla çoklu parametrelere bağlı kavramların ‘yer’ tarifnamesi ile oluşan soyut ve somut doğa yanında yapısal katmanlar üzerindeki müdahaleleridir. Bu bir bakıma “yukarıda belirtilen ‘kap olarak mekân’ görüşüyle, şeyleri ön plana çıkartan ‘bağıntısal mekân’ görüşünün bir sentezini yaparak, mekân ve şeylerin birbirlerini tamamladığını öne süren ‘çok yönlü mekân’ görüşüdür”²

1 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s.296.

2 Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 1080.

Mekân kavramı özellikle 18. Yüzyıla kadar doğa temelli yaşam mottosuna sahip alanlar üzerinde organik bir doğa uyumu ile bütünleşik hal almış fakat bu durum özellikle moderniteden sonra o güne kadar görülmemiş çok farklı yapılarla kentleşme üzerinde organik olmayan yeni paradigmalara oluşmasını sağlamış ve daha sonra hayatın tüm alanlarındaki parametrelerdeki aktif alan ve sayısal kodlu değişkenlerin oluşumuna sebebiyet vermiştir. Yaşanan bu yeni paradigma değişimiyle birlikte moderniteye bağlı olarak siyasal, sosyal ve dinsel olaylara bağlı değişiklik gösteren kimlik aidiyetleri ile birlikte ortaya çıkan yeni dünyada hammadde ve pazar arayışlarına bağlı gelişen yeni tip sanayi düzeni beraberinde devletleri yeniden konumlandırma sürecine sokarak dünya savaşlarının bu sebepler temelinde başlamasına neden olmuş ve alanların paylaşılması noktasında mekân fenomeni üzerinde “yer” kavramını üst bir dokümantasyon parametresine taşıyarak yerin mekan ile olan dinamiğinde ortak bir anagram biçimini oluşturan meşruiyete sahip olmuştur.

Dinamik bir öge olarak sürekli güncelliğini koruyan mekân ve yer kavramları, her daim birbirleriyle hem etken hem edilgen olarak mutlak bir etkileşim içinde bulunmakla birlikte ‘yer’ kavramı ayrıca “bir tarafta belli bir coğrafyaya özgü toplumsallaşmanın beraberinde getirdiği örf, adet, alışkanlık ve ritüellerin izlerini taşıırken, diğer tarafta kişinin bulunduğu mekânı bireysel deneyimlerle içselleştirmesine, orada güven ve aidiyet duymasına da imkân verir”³

Yer kavramıyla tarih boyunca farklı coğrafya ve disiplinlerde (felsefe, sosyoloji, antropoloji, etnografi, mimarlık vd.) farklı nitelik ve yaygınlıkla karşılaşılır. Kavramın gündelik hayatta da çok yaygın kullanım alanları vardır. Yer kavramı gerek sözlük anlamıyla, gerek ‘yer etmek’, ‘yerini bulmak’, ‘yersiz yurtsuz kalmak’ gibi dilimize yerleşmiş deyimlerdeki mecazi anlamlarıyla çok geniş bir anlama sahiptir⁴.

20. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte ‘yer’ kavramı temel bir düşünce sistemi olarak bağlı bulunduğu dönemseller olaylar ve gelişmelerin iki kutuplu karşılığında merkezi bir analitik biçime sahip olduğunu bizlere göstermiştir. Bir tarafta kimliğe bağlı aidiyet ve ben merkezli ötekileştirici / taraflı bir dil imgesi, diğer tarafta ise ‘yer’e ait deneyimlemelerin öznel için öneminden bahsedilmektedir...Yer oluşumunda sorgulanan en önemli kavramların başında kimlik ve özne arasındaki konumlandırma süreçleri gelmektedir⁵.

Bu süreçle birlikte hemen hemen tüm alanlarda başlayan yeni tip yaşam biçimi, dünya medeniyetleri üzerinde oluşmaya başlayan küreselleşme düzenine bağlı tek tip yaşam arketipini geçerli kılmış olup bu durum moderniteye kadar oluşan çoklu medeniyet çeşitliliğini olumsuz yönde değiştirerek modernite ile birlikte insanları ve coğrafyaları bağıl bir mutlakiyete öteleyen muğlaklıkta konumlandırarak onları zorlama bir modele mahkûm etmiştir. “Modernitenin ve küreselleşmenin tetiklediği yeni sosyo-kültürel ve siyasal dinamikler, medeniyet gibi büyük kavramları yetersiz, yersiz yahut işlevsiz hale getirmektedir”⁶. Buna karşın küreselleşme aynı zamanda medeniyet kavramının önemini de artıran bir etkiye sahip olarak öznel kimliklerin kendi

3 Marc Auge, *Yok Yerler*, (Çev. Turhan Ilgaz, Çev. Güncelleme. Ergun A. Akça, Arbil Ötkünç) Daimon Yayınları, İstanbul 2016, s. 8.

4 a.g.e, s.9.

5 a.g.e, s.8.

6 İbrahim Kalın, *Barbar Modern Medeni*, İnsan Yayınları, İstanbul 2018, s.10.

belleklerine olan bağlılığını da güçlendiren bir tezat da oluşturmaktadır⁷.

Moderniteden sonra değişmeye başlayan yeni dünya düzeni bizlere göstermiştir ki üzerinde büyük değişimlerin meydana geldiği mekân ve yer kavramlarının toplumsal medeniyetlere göre şekillenmesinde 20. Yüzyılın en büyük etkenleri arasında olan milliyetçilik ve etnisite gibi değerlerin büyük etkileri olmuş ve bu bağlamda çeşitli kırılmalar yaratmıştır. Bu kırılmalar özellikle küreselleşmeyle birlikte sömürgecilik faaliyetlerini de başlatmış buna karşılık aynı zamanda sömürgeciliğe dayalı çok farklı rejim sistemlerini de ortaya çıkarmıştır. Bu yönetim biçimleri bazen “De Facto” (fiili) ve “De Jure” (hukuki) analitiklere göre şekil alan; bazen de özerk statülerde yönetim biçimleriyle geliştiren yeni tip bir yönetim modelleriyle toplumları baskı altına almıştır. Fakat bu post dönem aynı zamanda kendi içerisinde paradoksal bir retoriği de içererek ulusların kendi kaderlerini belirleme ve tayin etme dürtüsünü de harekete geçirmiş sömürge tipi yönetimlerden bağımsız, egemen ve üniter devletlere geçen özgürleşme döneminin de yolunu açmıştır.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı ile artık daha da görünür bir hal alan bu süreçte sömürgecilik tasfiye olmaya başlamış ve Asya ile Afrika’daki pek çok sömürge ya da özerk devlet bağımsızlaşma yoluna girmişlerdir. Bu durum ortaya üçüncü dünya adı verilen kavramı ortaya çıkarmıştır⁸. Modernitenin devamı şeklinde post bir uzamda fiili bir yapı olarak betimlenen üçüncü dünya kavramı özellikle postmodernite ile birlikte coğrafyalar üzerinde gerek teknolojik olarak, gerekse sanayi vb. bakımdan gelişimini geç tamamlayan ya da tamamlamakta olan her iki dünya savaşından sonra oluşan soğuk savaş ile küresel, kapitalist ve emperyalist devletlerin ortaya çıkardığı bir yapı aidiyeti olmuştur. Aslında üçüncü dünya kavramı bir bakıma bağıl olarak özerk, yarı özerk ya da uydu devlet gibi tanımlamaların da farklı bir adı olarak tarif edilebilir.

Sömürgecilikle emperyalizm deyimleri arasında kesin bir ayrım yapılamamıştır... 1945’te Birleşmiş Milletler kurulduğu zaman 53 - 54 üyesi vardı. Bugün ise 151 üyesi vardır. Yirmi yıl önce (1980 sonları) Afrika’da bağımsız devlet sayısı beş veya altı idi, bugün 51 olmuştur. Bu devletlerin çoğunluğu 1960’dan sonra bağımsız olmuştur. Asya ve Ortadoğu da aynı şekildedir⁹.

1. Tarihsel ve Siyasal Perspektifte Kıbrıs

Geçmişten günümüze her daim önemini koruyan bir ada olan Kıbrıs “tarih boyunca pek çok uygarlığın yaşadığı...Akdeniz’in kuzeydoğusunda 34°33’ kuzey enlemleri ve 32°20’ ile 34°35 doğu boylamları arasında yer almaktadır. 9251 km² yüzölçümü ile Akdeniz’de...üçüncü büyük adadır”¹⁰ Kıbrıs’ın bulunduğu konum itibarıyla Güney Anadolu ve Suriye gibi bölgelerine olan hâkimsel özelliği bu bölgeleri kontrolü altında tutan devletlerin Kıbrıs’ta egemenlik kurmalarında en önemli unsurlardan biri olmuştur¹¹. “Ada’nın Akdeniz ticaret yolları üzerinde bulunuşu, yanı sıra Anadolu, Mezopotamya, Mısır, Helen, Roma gibi medeniyet bölgeleri arasında yer alışı da, eski

7 a.g.e, s.10.

8 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 -1995)*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 320.

9 a.g.e, s.67.

10 Bedevi’den akt. Dilek Yiğit Yüksel, *Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Kuruluş Süreci ve Sorgulanan Varlığı (1878 – 1964)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 17

11 Erol Mütercimler, *Satılık Ada Kıbrıs*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s.91.

devirlerden bu yana pek çok devletin Kıbrıs'a egemen olmak için çeşitli girişimlerde bulunmasına yol açmıştır"¹²(Görsel 1).

16. yüzyılın ikinci yarısında çok önemli bir konumda bulunan Osmanlı Devleti o döneme kadar Venediklilerin elinde bulunan¹³Kıbrıs'ı, bulunduğu coğrafî, stratejik ve jeopolitik konumu sebebiyle 1570 yılında fethetmiş ve adaya iç ve Güney Anadolu'dan nüfus taşınmıştır. Adada Osmanlı döneminde her dinsel topluluk ve halklar temsil edilme hakkına sahip olmasının yanında en huzurlu dönemini yine Osmanlı egemenliği altında sürdürmüştür. Kıbrıs Osmanlıların Çarlık Rusya'sı ile olan savaşı ve diğer siyasal ve askeri sorunlarının da etkisi ile ada 1878'de yapılan anlaşma ile İngiltere'ye önce geçici olarak, daha sonra ise tamamen İngiliz yönetimine geçmiştir¹⁴. Armaoğlu'nun yukarıdaki değerlendirmesine göre tüm dünyayı etkisi altına alan bağımsızlaşma hareketleri bulunduğu konum itibarıyla çok öneme sahip olarak hayati bir pozisyonda bulunan Kıbrıs'ta da benzer bir yapılanma yaşatmış ve İngiliz yönetimine karşı çeşitli ayaklanmalar başlamıştır.

Görsel 1. Kıbrıs Haritası (1974 – günümüz)¹⁵

1878'den beri İngiliz sömürgesi olarak varlığını sürdüren Kıbrıs'ta başlayan halk hareketleriyle İngilizlerin adadaki hakimiyeti zorlu bir sürece girmiştir¹⁶. Adada bulunan iki toplumdaki biri olan Rumlar 1948 yılında Enosis (Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması) yönünde tavır alınca¹⁷ Türklerde tek taraflı yanlı olan bu düşünceye karşı yönde görüş bildirerek kendi örgütlenmelerini hızlandırmışlardır¹⁸. Adada artan gerginlikler her geçen gün dozunu artırırken Rumlar İngiliz ve Türk hedeflerine yönelik eylemlerini, Türklerde kendi güçleri olan TMT: Türk Mukavemet Teşkilatını kurmuş; yaşanan bu durumlar İngiltere'nin adadaki statükosunu tehlikeye sokmuş ve adada Türk ve Rum toplulukları arasında yaşanan çatışmalarla birlikte İngiltere'nin ada üzerindeki meşruiyeti tehlikeye düşmüştür¹⁹.

12 a.g.e, s. 91.

13 Uçarol'dan akt. Erol Mütercimler, *Satılık Ada Kıbrıs*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s.93.

14 Erol Mütercimler, *Satılık Ada Kıbrıs*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s.93, 94 ve 98.

15 <https://turkinfo.hu/wp-content/uploads/2019/12/kkctc-haritasi.jpg> Erişim tarihi: 10.04.2021.

16 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s.124

17 Akgün'den akt. Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s. 124.

18 Bölükbaşı'ndan akt. Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s. 124.

19 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s. 125.

1950'li yılların sonlarına doğru toplumlar arasında artan şiddet olaylarına bağlı olarak Türkler, Yunanlılar ve İngilizler arasında artan olaylar hasebiyle ve de NATO'nun doğu Akdeniz'deki gücünü olumsuz etkilemesi gibi sebepler nedeniyle NATO ve ABD'nin de etkisiyle 1959 yılında sırasıyla Zürih ve Londra'da yapılan görüşmeler sonucunda İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın garantörlüğünde bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmasına karar verilmiştir²⁰. 1960 yılında bir anlamda ortaklık cumhuriyeti olarak da anılacak olan bu devletin anayasal ve hukuki zemini İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın garantisi altına alınmıştır²¹.

Kuruluşundan üç yıl geçmesine rağmen 1963 yılından sonra Cumhurbaşkanı Makarios üç devletin garantörlük esasına dayalı olarak kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti anayasasında Türkleri adada hem azınlık statüsüne sokmak hem de yönetiminden tamamen uzaklaştırıp Akritas Planı çerçevesinde adayı Yunanistan'a bağlamak için pek çok hukuksuz girişimde bulunmuş ve insanlık dışı eylemlere başvurmuştur. Bu duruma seyirci kalmayan Türkler, kahramanca ve destansı olarak adadaki haklı davalarını savunarak kararlılıkla bu hukuksuzluğa karşı çıkmışlardır. 1974 yılına kadar uluslararası hukuka uygun tüm diplomasi yollarını deneyen Türkiye Cumhuriyeti ise haklı olarak garantörlük hakları çerçevesinde Birleşmiş Milletler mühtesebatına da uygun olarak adaya 1974 yılında bir barış harekâtı düzenlemiştir²². Tüm bu olaylardan sonra Türkler adanın kuzeyinde sırasıyla otonom ve federe bir yönetim kurmuş ve 1983 yılında da bağımsız ve egemen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni kurarak yoluna devam etmiştir. Kurucu cumhurbaşkanı ise Rauf Raif Denktaş'tır.

2. Adanın Sosyolojik ve Tipolojik Tarihsel Medeniyet Dokümantasyonu Üzerine Kimlik Arketipi

Coğrafi eksende düşündüğümüzde özellikle kıtaların kavşak noktasında konumlanması sebebiyle adeta bir gözlem simgesi olarak dünyanın en merkezi bölgesinde bulunan Kıbrıs adası bu yüzden üzerinde pek çok yaşayışın varlık gösterdiği bir konumda sayısız medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bakımdan adanın medeniyet tipolojisi de demografik açıdan bu çok kültürlü katmanlarla birleşerek zengin bir bilince dayalı imge ve kültürlerin kozmopolit bir melezlikte şekillenmesinde etkili olmuştur.

20 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 -1995)*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 407.

21 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s. 126.

22 Dilek Yiğit Yüksel, *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluş Süreci ve Sorgulanan Varlığı (1878 – 1964)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 165 – 166.

Kıbrıs'ta hakimiyet kurmuş olan devletler adanın nüfus yapısını, yerleşim yapısını, kültürünü ve ekonomisini şekillendirmişlerdir. Osmanlıların fethinden önce ada, Mısırlılar, Hititler, Akdeniz Kolonileri (Akalar, Dorlar, Fenikeliler), Persler, Büyük İskender, Romalılar, Bizanslılar, İngilizler, Tapınak Şövalyeleri, Luzinyanlar, Cenevizliler, Memlukler ve Venedikliler tarafından idare edilmiştir^{23 24}.

Doğu Akdeniz hinterlandının merkezi ve kilit bir gözcü konumunda bulunan Kıbrıs adası bağlı bulunduğu konum itibarıyla detaylarını aşağıda verdiğimiz medeniyet kronolojisine göre çok farklı medeniyetlerin, devletlerin dinsel, yönetsel, siyasal ve günlük yaşamda dinamik formlar ile harmanlanmış bir biçimde ada üzerinde yaşadığı gözlemlenmiştir. Bu bakımdan adada gelişen yaşam kültüründe çoklu dinamiklerin aktif olarak gözlemlendiği yaşam dizgeleri tüm mekanlar üzerinde bu zenginlikle harmanlanmıştır.

Ada, yukarıda da belirttiğimiz üzere pek çok medeniyetin kendi kültürlemesini yaptığı bir konumdayken üzerinde egemenliği uzun süre elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu, yönetimde bulunduğu yıllarda adanın sosyo - kültürel dokusuna bağlı olarak hiçbir medeniyet ve dinsel topluluk üzerinde zorlama bir baskı unsuru yaratmamış ve buna ek olarak millet politikası çerçevesinde her toplumun temsil yetkisi olduğu ve özgürce yaşadığı bir yapısal yönetim anlayışını adada hâkim olduğu yıllarda sürdürmüştür²⁵. Fakat bu durum adanın İngiliz yönetimine geçmesiyle birlikte değişerek İngiliz hegemonyasının adada geçerli bir anlayış oluşturmaya sebebiyet vermiştir.

Siyasal detaylarını önceki bölümde verdiğimiz Kıbrıs, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın yaptıkları görüşmeler sonunda 1960 yılında İngiliz yönetiminden çıkarak kurulan ortaklık cumhuriyetiyle (Kıbrıs Cumhuriyeti) çok az bir süre ortak statü çerçevesinde yönetilmiş fakat Rumların adada daha fazla söz sahibi olmak istemesi ve tek bir medeniyet etrafında adaya hâkim olma isteği, Türkler üzerinde ciddi anlamda bir baskı unsuru oluşturmuştur. Bu sebeple 1974 yılında adadaki her iki toplum Kuzey ve Güney şeklinde iki ayrı yönetime ve bölgeye ayrılarak Kuzeyde Türkler, Güneyde ise Rumların yaşadığı bir yapıya geçiş yapmış ve bölge Birleşmiş Milletler tarafından denetimi yapılan Yeşil Hat ile ayrılarak iki ayrı toplumlu ve iki farklı düzene bağlı olarak alan hakimiyetinde yaşamaya başlamışlardır. Bu durum sebebiyle mimari, örfi, gündelik vb. kimliksel bellek mekanizmaları da ayrılan bu sistem değişimine göre yeniden şekil almıştır. Kıbrıs'ın bu sebeplerle değişen yapısı oluşan yeni uluslararası siyasi durumlar ve dengeler sebebiyle geçmiş düzendeki ekonomik yapısında da büyük değişiklikler yaparak adada çok farklı çıktılarına bağlı yeni tip ekonomi modellerine geçiş yapılmıştır (Turizm, off-Shore vb.). 1974 yılında

-
- 23 Ayrıca Bkz. Kıbrıs'ta kurulan medeniyet kronolojisi: "M.Ö.7000 - 3000 Yeni Taş Devri, M.Ö.3000 – 1500: Bronz Çağı, M.Ö. 1500 -1450: Eski Mısır Dönemi, M.Ö. 1320 – 1200: Hitit Dönemi, M.Ö. 1200 – 1000 - 710: Eski Mısır Dönemi, Fenikeliler Dönemi, Kıbrıs Şehir Krallıklarının Kurulması, M.Ö. 710 - 609:Asurlular Dönemi, M.Ö. 609 – 525: Mısır Dönemi, M.Ö. 525 333: İran Pers Dönemi, M.Ö. 411 – 333: Pers ve Eski Yunan(Helen) Dönemi, M.Ö. 294 – 58: Ptolemiler Dönemi, M.Ö. 58 – M.S. 395: Roma Dönemi, M.S. 395 – 1190: Bizans Dönemi, 1190 – 1191:Haçlılar Dönemi, 1191 – 1489: Lüzinyan Dönemi, 1489 – 1571: Venedik Dönemi, 1571 – 1878: Osmanlı Türk Dönemi, 1878 – 1960: İngiliz Dönemi, 1960 – 1974: Kıbrıs Cumhuriyeti, 1974: Kıbrıs Barış Harekatı, 1974 – 1983: Kıbrıs Türk Federe Devleti, 1983: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti" <http://users.metu.edu.tr/birten/tarih.html>, Erişim tarihi: 15.04.2021
- 24 Alasya'dan akt. Dilek Yiğit Yüksel, *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluş Süreci ve Sorgulanan Varlığı (1878 – 1964)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s.17.
- 25 Erol Mütercimler, *Satılık Ada Kıbrıs*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s.94.

başlayan iki farklı yaşam medeniyeti adadaki birleşik Kıbrıs oluşumuna bağlı aidiyetler üzerinde de farklılıklar yaratmış ve bu durum her geçen gün toplumların kendi bölgelerindeki ortak mekânsal birliktelikten iki toplumu iyiden iyiye birbirinden ayırmıştır. Fakat yine de bu gelişmelere rağmen günümüzde adanın ortak Kıbrıs arketipi üzerinde her iki tarafta da hala ayakta kalabilmiş pek çok camii, tekke, türbe, kilise, çeşme, kemer, hamam, manastır, katedral ile diğer toplumsal, kültürel ve dinsel yaşama ait simgeler adanın ortak yaşamdaki bellekleri olarak varlıklarını korumuşlardır. Buradaki yapıların bu çoklu medeniyete bağlı kimlik aidiyeti aslında Schlesinger'in (2011) kimlik betimlemesinde ifade ettiği kolektif bir bütünde "bütün kimlikler, bir toplumsal ilişkiler sistemi içinde oluşur ve birbirlerini karşılıklı tanımaları gerekir. Kimlik...bir 'nesne' olarak değil, 'bir simgeler ve ilişkiler sistemi' olarak düşünülmelidir"²⁶ ifadesindeki gibi bir denklemde oluşmuştur.

Kıbrıs'ta geçmiş dönemlerden günümüze kadar kalabilmiş olan ve bileşik kimlik arketipinde adanın çok çeşitli medeniyet kültüründe yapılan farklı dinsel ve kültürel mekanlara günümüzde de rastlamaktayız. Bu yapılar özellikle farklı toplumsal katmanlara ve inanış şekillerine göre yapılmış olup ortak Kıbrıs belleğindeki imgeleri oluşturan yapılar olması bakımından önem arz etmektedir. Bu yapılardan günümüzde hala ayakta kalanlar arasında; Hala Sultan Tekkesi ve Camii (Larnaka - Güney Kıbrıs), Azize Anna Kilisesi (Gazimağusa – Kuzey Kıbrıs), Bellapais Manastırı (Girne – Kuzey Kıbrıs), Gazi Paşa Çeşmesi (Kubbeli Çeşme) (Limasol – Güney Kıbrıs), Ebubekir Paşa Su Kemerleri (Larnaka – Güney Kıbrıs) (Bkz. Görsel 2), Othello Kalesi (Gazimağusa – Kuzey Kıbrıs) (Luzinyan dönemi) gibi... daha pek çok sayıda tarihi yapı çok kültürlü yaşamın parçasını oluşturan en önemli değerler yukarıda belirttiğimiz ortak yaşamdaki ayrı kültürel dinamikler olarak varsayılabilir.²⁷

Görsel 2. Ebubekir Paşa su Kemerleri, Larnaka – Güney Kıbrıs²⁸

26 Schlesinger'den akt. David Morley & Kevin Robins, *Kimlik Mekanları*, (Çev. Emrehan Zeytinoglu) Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, s.74.

27 Bu yapılar Oktay Aslanapa, *Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1975 adlı kitap ve <https://www.ayazrentacar.com/kibris-tatil-rehberi/kibrista-kilise-katedral-manastir> adlı internet kaynağından derlenmiştir. Erişim tarihi: 15.04.2021

28 <http://www.evka.org/site/sayfa.aspx?pkey=1195>, Erişim tarihi: 17.04.2021

3. Mekânsal Bir “Yer” Dinamiği Olarak Eski Kıbrıs Poetikasının Kalıcılığı: Kapalı Maraş Örneği

1974 yılı Kıbrıs tarihi açısından belki de çok büyük bir kırılmanın yaşandığı, bir anlamda Türk ve Rum toplumlarının adada ayrı bölgelerde yaşamlarını sürdürmeye başladıkları bir yıl olmuştur. 1975 yılında yapılan “Nüfus Mübadelesi Anlaşması” ile karşılıklı olarak kuzey ve güney bölgelerine göçler başlamış Türkler adanın kuzey bölgesine Rumlar ise güney bölgesine geçmiştir²⁹. Bu tarihten sonra Türkler adanın kuzeyinde (%36,5’inde)³⁰, Rumlar ise güneyde (%63,5’lik) bir bölgede yaşamlarını sürdürmeye başlamışlar ve iki toplumlu farklı bölgelerde milliyet, siyaset ve din anlayışında meşruiyetlerini devam ettirmişlerdir. Her iki toplum yıllardır Birleşmiş Milletler’in arabuluculuğunda yapılan görüşmelere rağmen Kıbrıs sorunu üzerinde henüz bir anlaşmaya varamamıştır. Bu sebeple Türkler kuzeyde, Rumlar da güneyde kendi kültürel kimliğine dayalı yaşamlarına devam etmişlerdir. Aradan geçen uzun yıllar sebebiyle adadaki ortak Kıbrıs dokümantasyonuna ait ortak bilince dair simgelemler de yavaş yavaş etkinliğini yitirmeye başlamış bu yüzden her iki toplum bağlı olduğu milliyetler esasında işleyen devlet mekanizmalarına göre değişen ve gelişen aidiyet çerçevesi içinde örüntü oluşturmaktadırlar. Bu durum tıpkı Edward W. Soja’nın *Postmodern Coğrafyalar* adlı kitabında bahsettiği “Yeniden Yapılanma Kavramı” üzerine yapmış olduğu çıkarımlardaki gibi “...en geniş anlamıyla, uzun vadeli eğilimlerde bir kırılma değilse bile bir ‘fren’ anlamı taşır ve toplumsal, iktisadi ve politik yaşamda önemli ölçüde farklı bir düzene doğru yaşanan geçişi ifade eder”³¹. Buradaki fren mekanizması ortak kimlik tasavvurunu ortadan kaldırarak her iki toplumu iki farklı yaşam arketipi üzerinden tanımlayan bir ayrıma götürmüştür.

4. Kapalı Maraş

“Çevremi hoyratça saran sandıklarda aranıp duruyorum

Karanlıkları altüst ederek

Artık bu dünyaya ait değilmiş gibi duran

Derin mi derin kutuların içinde”³²

Gaston Bachelard’ın “*Mekânın Poetikası*” adlı eserinde geçen bu şiir, mekanların metaforik bir biçimde bağlamsal paradigmalara bağlı olarak tıpkı bir sandık içerisindeymişçesine yaşanmışlıkları muhafaza ettiğini bizlere çekmece, dolap, köşe, mahzen, iç ve dış gibi temelde ev mekanlarını belleğin sınırsız analitiği üzerinden bizlere betimlemiştir.³³ “...Bachelard’a göre ev insanı fırtınalar karşısında ayakta tutar, yaşam boyunca kazanılmış şeylerin korunmasına imkân

29 Anıl Çeçen, *Kıbrıs Çıkmazı*, Astana Yayınları, Ankara 2018, s.412. Bu anlaşmada ayrıca kuzey bölgesinde kalmak isteyen Rumlar için bir serbestlik tanınmaktadır (A.g.e. 412).

30 <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/kuzey-kibris-turk-cumhuriyeti-kkctc/901503> ,Erişim tarihi: 08.04.2021

31 Edward W. Soja, *Postmodern Coğrafyalar (Eleştirel Toplumsal Teoride Mekânın Yeniden İleri Sürülmesi)* (Türkçesi: Yunus Çetin), Sel Yayıncılık, İstanbul, 2017 s. 213.

32 Supervielle’den akt. Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası* (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yayınları, İstanbul 2020, s.120.

33 Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası* (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yayınları, 2020: Genel çıkarım.

verir...”³⁴. Bu bir anlamda temel yaşam analogilerinin doğrudan bağlantılı olduğu koruyucu bir tasvir olarak şekillenen aidiyet kavramlarına vurgu yapmaktadır. “Gündelik hayat dilinde yarattığı çağrışımlar düşünüldüğünde, ‘aidiyet’ her şeyden önce ‘ev’le bağlantılı bir kavram. ‘Ev’, mekânsal ve toplumsal olarak kendimizi ‘ait’ hissettiğimiz yerdir. Burada ‘ev’i fiziksel bir yapı olarak değil, yarattığı simgesel çağrışımlar anlamında düşünmeliyiz”³⁵. “Evimiz, mekânsal, varoluşsal ve kültürel olarak ait olduğumuz, parçası olduğumuz topluluğun, ailemizin ve sevdiğimizlerin yaşadığı, kendi kökenlerimizi bulacağımız, dünyanın başka bir yerindeyken geri dönmeyi özlediğimiz yerdir”³⁶. Kapalı Maraş’taki halihazırda oluşan görüntüler de belki de bu betimlemedeki gibi yaşanmışlara ait izlerin net bir şekilde görüldüğü dondurulmuş ve kozmopolit bir ev statüsündeyken zamanla köhneleşmiş bir ev görünümüne bürünmüştür.

Kapalı Maraş aslında Wright’ın kolektif kimliğe dayanan ortak bilince bağlı belleklerin³⁷ ortak geçmişteki anılarının toplandığı bir yer olması bakımından günümüzde bu kolektif yaşama dair izlerin görsel hafızalarda donakalmış noktaları gibidir³⁸. Maraş’ta oluşan bu durum eski yaşanmışlıklara dair oluşan anıların tıpkı eski bir sandıktaymışçasına biriktiği ve içinde pek çok hayatın olduğu kolektif bir bellek tipolojisi gibi gün yüzüne çıkmayı bekleyen bilinç uzamlarıdır. Kıbrıs’ın Gazimağusa bölgesinde bulunan Maraş, bugün giriş ve çıkışların yasak olduğu 1974 yılına kadar dünyanın en önemli turizm bölgelerinin başında gelmekteydi. Burada çok sayıda ulusal ve uluslararası düzeyde oteller, alışveriş merkezleri yanında tarihi dokuda pek çok yapı ve kalıntılarında olduğu bölge 1974 yılında yapılan barış hareketiyle birlikte Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin egemenlik alanına girmiştir. Bölge içerisinde Birleşmiş Milletlere ait bir bina, bir adet askeri orduevi, öğrenci yurdu ve telekomünikasyon binası³⁹ dışında giriş çıkışların yasak olduğu Maraş’ın bir bölümü 47 yıldır kapalı olan bir bölge statüsüne dönüşmüştür⁴⁰ (Bkz. Görsel 3).

34 Bachelard’dan akt. Yaşar Çabuklu, *Uzam ve Kötülük*, Everest Yayınları, İstanbul 2006, s. 33.

35 Asuman Suner, *Hayalet Ev (Yeni Türk Sinemasında Aidiyet Kimlik ve Bellek)*, Metis Yayınları, İstanbul 2015, s. 16,17.

36 Hedetoft ve Hjort’dan akt. Asuman Suner, *Hayalet Ev (Yeni Türk Sinemasında Aidiyet Kimlik ve Bellek)*, Metis Yayınları, İstanbul 2015, s.17

37 Wright’dan akt. David Morley & Kevin Robins, *Kimlik Mekanları*, (Çev. Emrehan Zeytinoğlu) Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, s.74.

38 Schlesinger’den akt. David Morley & Kevin Robins, *Kimlik Mekanları*, (Çev. Emrehan Zeytinoğlu) Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, s.74.

39 Bkz. Bölgede giriş yapılan yerler için :<http://www.gazetevatan.com/maras-neden-kapatildi-kapali-maras-hikayesi-nedir-46-yildir-kim-1346792-gundem/> Erişim tarihi: 11.04.2021

40 8 Ekim 2021 tarihi itibarıyla KKTC’nin aldığı bir kararla bölgenin bazı yolları ile deniz kıyıları halkın kullanımına açılmış olup bölgede yer alan mülklerin durumu taşınmaz mal komisyonu tarafından gerekli envanter ve kayıtları ile tespit edilmektedir. Ayrıca Bkz. <http://www.tamk.gov.ct.tr/index.html> Erişim tarihi: 11.04.2021 ve <http://www.gazetevatan.com/maras-neden-kapatildi-kapali-maras-hikayesi-nedir-46-yildir-kim-1346792-gundem/> ,Erişim tarihi: 11.04.2021

Görsel 3. Kapalı Maraş, Gazimağusa - Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ⁴¹

1974 yılından sonra Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin egemenliği altında olan bölgenin insansızlaştırılmış yapısı, zamanla tüm mekanlara ait bileşkelerin işlevselliğini yitirmesine ve anlamsızlaşmasına yol açmıştır. Bu bakımdan mekanlar giderek çürümeye başlamış ve yapılar üzerinde oluşmaya başlayan korozyon zamanla bölgenin tamamının ıssız bir görünüme sahip bir alan olarak “tekinsiz” bir hal almasında etken olmuş ve ürkütücü manzaraların oluşmasını sağlamıştır. Bu durum zamanla bellek ve bilinç mekanizmalarını da harekete geçirerek bölgenin günden güne oluşan ıssız durumu tekinsizlik hissini daha da artmasına sebebiyet vermiştir. Bölgedeki yapıların zamana bağlı değişim çizgisi yalnızlığa dayalı soyut, fantastik ve felsefi öğelerin de bağlamsal bir algoritma içinde tıpkı Ernest Jentsch'in deyiimiyle “bir ‘şey’ ya da hadisenin tekinsizliği izlenimi nedeniyle bütünleşmiş bir oryantasyon eksikliğini ifade eder”⁴². Yine Jentsch'e göre (2019) tekinsizlik hissini oluşması için aşinalığın olmadığı bir belirsizlik durumunun olması başlı başına yeterlidir⁴³. Maraş bölgesinde de aynı şekilde benzer bir durumdan bahsetmek kuvvetle muhtemel bir çıkarımı ortaya koymaktadır. Bölge, 47 yıldır içinde bulunduğu durumdan ötürü ıssız kalması sebebiyle içerisinde çok bilinmeyenli denklemlerden oluşan soru işaretlerini bünyesinde barındıran belirsizliklerle doludur. Bu bakımdan Maraş içerisindeki bu bilinmezliklere bağlı durumu, tıpkı Jentsch'in yukarıdaki ifadesinde geçen belirsizlikler ve olağan dışı durumlar ifadesindeki gibi ortaya psikotip bazı kaygıları tümel bir tekinsizlik içerisinde gözlemlenen yerlerden oluşmaktadır. Bunda özellikle detaylarına aşağıdaki fotoğraflarda da görebileceğimiz şekilde mekanların öldüğü ve buna karşın doğanın sürdürülebilir bir yapıda olmasına karşın mekanla bütünleşerek onun da

41 https://earth.google.com/web/search/kapalı%c4%b1+maraş%c5%9f/@35.10378961,33.95839446,12.7801814a,9508.92869027d,35y,-109.92871921h,44.99999747t,0r/data=CnkaTxJJCiUweDE0ZGZjODZmMzU2ZWJjMTU6MHg3NzcwMTRjNWYxOTZiZjVjGfPHtDaNjUFAIeoQ7oRN-kBAKg5rYXBhbMSxIG1hc mHFnxgCIAEiJgokCYutPSGhnEFAEWjA9ZJleUFAGYtgAV_WHEFAIWbnrGEd6kBA Erişim tarihi: 11.04.2021

42 Jentsch Ernest ve Simund Freud, Ernest Jentsch:*Tekinsizliğin Psikolojisi Üzerine*, Sigmund Freud: *Tekinsizlik Üzerine* (Çev. Hakan Şahin), Laputa Kitap, İstanbul 2019, s.12.

43 a.g.e, s. 14.

öldüğü çıkarımını yapmaktayız. Bu aslında Jentsch'in "...bir cesedin, ölü kafasının, iskeletlerin vb. şeylerin insanda yarattığı korku, bilinmeyen bir canlıya ilişkin akla gelen düşüncelerin bu gibi şeyleri anımsatıyor olmasıyla açıklanabilir. Korkunun etkisiyle bilince yansıyan düşünce, görüntüyü zihinde canlandırır ve böylece sözünü ettiğimiz ruhsal çatışmanın ön koşulu da olmuş olur"⁴⁴ ifadesindeki durumla benzer özellikler taşımakta olup bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere Maraş'ta da yıllardır süregelen bu ölüm sessizliği tüm mekanlar için herhangi bir 'ceset' tanımı ile eş bir benzerlik yaratmakta ve insanın çevresinde zihinsel bir egemenlik kurma dürtüsü ile alakalı olarak bölgenin bu bilinmezliği üzerindeki algı insanların belleklerinde belirsizlik yaratarak tekinsiz bir durumda konumlanmasına sebebiyet vermektedir⁴⁵ (Bkz. Görsel 4).

Görsel 4. Kapalı Maraş Bölgesi⁴⁶

Aşağıda yer alan Kapalı Maraş görsellerine detaylı olarak baktığımızda mekanların tümündeki dinamik yaşanmışlıkların bir süre sonra belirli durağanlık içerisinde uzunca bir süre donmuş şekilde kaldığı görülmektedir. Bu bakımdan fotoğraflardaki tarih en son 1974 yılına işaret ederken o ana dair Birleşik Kıbrıs yapısındaki mekânsal mimari ve yaşayış düzeninde mündemiç olarak duran tümel öz değerlerin yapısal tarzdaki betimlemelerini görmekteyiz. Bu kapsamda alan üzerinde bulunan tüm toplumsal mekanlara ait yapılar imgesel olarak bilinçaltını harekete geçirecek cinsten bir algoritmaya insanları zorlamakta ve bu durum tıpkı Lefebvre'nin (2019) *'Mekanın Üretimi'* kitabında "*Mutlak Mekandan Soyut Mekana*" başlığı altında tarif etmiş olduğu çeşitli süreçlerden geçmiş biyomorfik ve antropolojik bir kazı olarak toplumsal mekanların hiçbir zaman yok olmayacağını, varlığın sadece iz ya da kalıntı olarak kalmadığını öncesi ve sonrasında da bir dayanak olarak kaldığını göstermektedir⁴⁷ (Bkz. Görsel 5).

44 a.g.e, s. 28.

45 a.g.e, s. 28.

46 Bu fotoğrafın tüm hakları Anadolu Ajansı'na ait olup gerekli telif izinleri alınarak yayımlanmıştır. (Fotoğraf: Kültür ve Turizm Bakanlığı) Kod: AA-19166357 Erişim Linki: <https://www.anadoluiimages.com/p/er-soy-kktcde-kapali-maras-bolgesini-inceledi/16816167> Erişim tarihi: 11.04.2021

47 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi* (Türkçesi: Işık Ergüden), Sel Yayıncılık, İstanbul 2019, s.241.

Görsel 5. Kapalı Maraş Bölgesi⁴⁸

Kapalı Maraş, üzerinden geçen uzun yılların etkisi ile bölgedeki tüm elemanlar üzerinde yıkıcı bir güce sahip olan yalnızlığın getirmiş olduğu ölüm sessizliğinde çürüyen bir haldeyken bu mekanlar üzerinde belleğe dayalı bilinç mekanizmalarının izlerinin yavaş yavaş yok olmaya başladığı bir sürece doğru girmiştir. Bu süreçte doğal olarak bölgenin tekinsiz bir hal almasında büyük etken sahibi olurken bir yandan da doğa üzerinde bir müdahale olmayan ayrıcalıkta doğa ile bütünleşik bir hal almış ve oda bir anlamda ölüm sessizliğinde renksiz ve soluk olarak gelişimini sürdürmüştür. Buradaki bu ölüm durumu bölgenin bir anda terkedilme hissiyatı ile yalnızlaşmasının ortaya çıkardığı bir durum sebebiyle tıpkı Lefebvre'nin (2019) doğa betimlemesinde bahsettiği doğanın insan ile aynı hedefte bir yaşam mekanizmasında olmadığını ve doğadan söz eden kimselerin doğanın kendiliğindenliğini kabul etmesi gerektiğini betimler⁴⁹. Kapalı Maraş'ta aynı olağan akış içerisinde bir süreç ile doğa katmanları varlıklarını geliştirerek sürdürmekte olup bu katmanlar mekân üzerinde gündend güne baskınlığını artırarak yapıların kimliklerini kaplamaya başlamış ve bir anlamda insan yerine kimlik bulmuş birer organizmaya dayalı alegorik bir anlama sahip olmuştur⁵⁰(Bkz. Görsel 6).

48 Bu fotoğrafın tüm hakları Anadolu Ajansı'na ait olup gerekli telif izinleri alınarak yayımlanmıştır). (Fotoğraf: Muhammet Fatih Oğraş) Kod: AA – 22617396 <https://www.anadoluiimages.com/p/kapali-maras-46-yilin-ardindan-kademeli-olarak-aciliyor/20572983>, Erişim tarihi: 11.04.2021

49 Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi* (Türkçesi: Işık Ergüden), Sel Yayıncılık, İstanbul 2019, s.97.

50 Bölgede halka açılan alanlar için bkz. <http://www.gazetevatan.com/maras-neden-kapatildi-kapali-maras-hikayesi-nedir-46-yildir-kim-1346792-gundem/> Erişim tarihi: 11. 04.2021

Görsel 6. Kapalı Maraş Bölgesi⁵¹

5. Kapalı Maraş Bölgesinin Mekânsal Yalnızlığı Üzerine Kurgusal Denemeler

Güncel sanat, bugünün insanının hemen her konudaki yaşam alanlarında kendisini var etmesi bakımından yeni bir sanat yapma edimini bizlere sunmaktadır. Bugünün sanatı salt güzellik arayışını değil, farklı pek çok soruna ait paradigmaları bilindik estetik normlar peşinde koşmayan bir anlayışta post yapısal bir biçimde karmaşık ve çarpık kurguları da referans alan bir yapıya evrilmiştir⁵². 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişen Postmodern dönem ile birlikte sanat alanında başlayan paradigma değişimi dünyanın savaşlar sonrasında karşı karşıya kaldığı tüm sorunları sanat alanının içerisine dahil ederek genişlemiştir. Bu bağlamda yeniden şekil alan sanat üretimi gelişen sanayi ve endüstrinin de etkisiyle çeşitli eylem, hareket ve oluşumların yeni bir kavram metodolojisiyle çok farklı okumaların yapılmaya başladığı ve yapısal olarak sosyo – kültürel değişimleri de içine alan bir uzamda varlık alanı bulmuştur.

Güncel sanat karakteri itibari ile modern sanatın ilgi alanı dışında kalan her konu ve kavramı kucaklarken, sosyoloji, psikoloji, antropoloji, sosyal politikalar v.b. gibi diğer disiplin alanları içerisinde ele alınan konular ile bağlar kurmasını sağladı. Bu ilgi alanları o kadar çeşitliliğe kavuştu ki, yaşama ait her şey sanatın temel konusu olabildi. Aslında sanatın yaşamı kucaklaması onun normalleşmesiydi⁵³

51 Bu fotoğrafın tüm hakları Anadolu Ajansı'na ait olup gerekli telif izinleri alınarak yayımlanmıştır. (Fotoğraf: Muhammet Fatih Oğraş) Kod: AA – 22617402 <https://www.anadoluiimages.com/p/kapali-maras-46-yilin-ardindan-kademeli-olarak-aciliyor/20572989>, Erişim tarihi: 11.04.2021

52 Tansel Türkdoğan, *Sanat Kültür Politika (Modernizm Sonrası Tartışmalar)*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2019, s.49.

53 a.g.e, s.220.

21. yüzyıldaki sanat anlayışı ve bunlara bağlı gelişen üretimler sanatçıyı kendisi ve çevresi ile yüzleştiren kültürel enstalasyonların entropisinde genel bir yapıya sahiptir⁵⁴. Güncel sanat, içerisinde çok farklı katmanlara sahip olan okumaların yapıldığı bir bilinçle kendisine yeni bir alan açarken bu süreçte büyük gelişme gösteren teknolojinin öncül kabul edildiği yeni medya temelli aktif bir yaşam dizgesinde kendisini hissettirmektedir. Bu sebeple gelişen sayısal kodlu bilişsel dökümantasyonlar özellikle kent ve buna bağlı değişim gösteren yapısal kavramların ekoloji ve peyzaj bağlamında sosyolojik olarak psikotip betimlemeler üzerinde yeni bir standardı yakalamış ve sanat alanı içinde doğrudan özne konumuna geçmiştir.

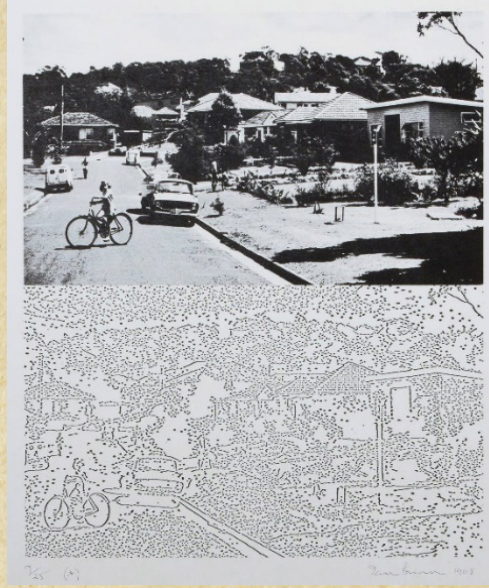
Bireysel olarak yapılan çalışmalarda Kapalı Maraş bölgesinin geçmiş yaşantılar üzerinden temellendirilen bilince ait bellek okumaları üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda bölgenin geçmişten kalan izlerinin adanın kentsel ve mimari motifleri üzerinden tıpkı süreç sanatında karşılaştığımız “ısı ya da hava gibi doğal güçlerin etkisine bırakılan”⁵⁵ bir süreçteki gibi yaşanmışlıkların yarım asıra yakın bir şekilde durduğu (47 yıl) “an”lar multidisipliner ifadeler ve malzemeler üzerinden betimlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda görsel 8’deki “Güncel Somut İkonalar” adlı çalışmada halihazırda bulunan ve 12 adet parçadan oluşan betimlemeler Kapalı Maraş bölgesinin belleğinde bulunan evler, terkedilmiş metruk binalar, tel örgüler, ağaçlar, kurumuş dallar, dikenler, yollar vb. simgesel ifadelerle göndermede bulunarak alanın ekolojik olarak hinterlandı üzerinde 47 yıldır duraksamış olan hayatın görsel tanıkları gibi bir bilinçte düşünülmüştür. Buradaki bilinç kavramı bir bakıma tıpkı Ian Burn’un 1968 yılında yaptığı “Systematically Altereded Photograps - Sistematik Olarak Değiştirilmiş Fotoğraflar” adlı çalışmasında yapmış olduğu gibi orijinal görüntünün siyah – beyaz noktalardan oluşan belli belirsiz imgelerindeki Avustralya yaşam tarzını simgeleyen düzenli ve geniş banliyöler ile çevresini ve görüntülere ait broşürlerdeki fotoğrafları sistematik olarak noktasal açıdan yok ederek fotoğraf üzerindeki tüm detayları gördüğümüz ve gördüklerimizden ne şekilde bahsettiğimizi sorgulatan çalışma serisindeki benzer olarak⁵⁶ buradaki yaşanmışlıklara ait fotografik hafıza betimlemelerini birer anı şeklinde ortaya çıkarmaktır. Aslında Ian Burn’un yaptığı bir bakıma “dili dil üzerinde maddesel tasarı yapmaksızın incelemektir”⁵⁷ (Bkz. Görsel 7), fakat görsel 8’de ise bu durum tam tersi bir şekilde ele alınmış ve sosyolojik tinsellikte bir betimleme ile sıradan görüntüler yerine tekinsizliği belli eden simgeler ayrıntılı biçiminde detaylandırılarak tam anlamıyla belirli bir netlikte oluşan görsellerin ifadeleri üzerinden doğa katmanları temellendirilerek sadece belli bir bölgeyi değil tüm mekânsal simgeleri detaylandıran sonradan doğal müdahaleler ile tekinsizlik simgelerini açıklayıcı bir unutulmazlıkta irdelenmiştir.

54 Mehtap Bingöl, Fatih Bingöl. *Bilimsel ve Teknolojik Gelişmelerden İlham Alan Sanatlar*, ASOS Journal: Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 106 -127, Yıl: 6, Sayı: 84, Aralık 2018 s. 123 https://asosjournal.com/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=805852906_14453%20Mehtap%20B%C4%B0NG%C3%96L.pdf&key=36212 Erişim tarihi: 04.05.2021.

55 Nancy Atakan, *Sanatta Alternatif Arayışlar*, Karakalem Kitabevi, İzmir 2015, s. 75.

56 <https://www.mca.com.au/artists-works/199774a/>, Erişim tarihi: 13.04.2021

57 Ferhat Özgür, “Yeni Medya Hazırlayıcısı Olarak Kavramsal Sanat” Bölümü: sf.200 -224. Ed. Deniz Yengin, Yeni Medya ve... Anahtar Kitaplar, İstanbul: 2012, s.222.

Görsel 7. Ian Burn, *Sistematically Altered Photos*, “Sistematically Altered Photos”, 1968.⁵⁸

Görsel 8. Fırat Çağrı Kırmızıgül, *Güncel Somut İkonalar Serisi*, Karışık teknik, Değişken Ölçüler, 2021⁵⁹

58 <https://www.mca.com.au/artists-works/works/199774a/>, Erişim tarihi: 13.04.2021

59 Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi.

Görsel 9 - 10. Fırat Çağrı Kırmızıgül, *Güncel Somut İkonalar Serisi (Detay)*⁶⁰.

“Düşlerimin ardına gizlenen beyazları...

Aramışım durmuşum yorulmuşum...

Ölmüşüm beyazlardan sorulmuşum...

Aramışım durmuşum umutsuz yorulmuşum...

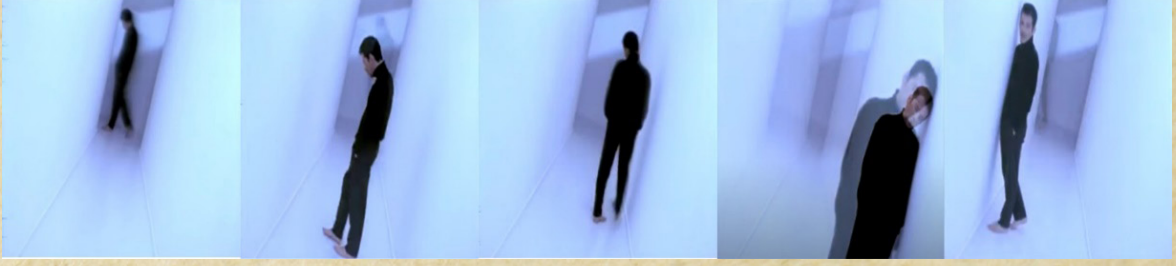
Ölmüşüm beyazlardan sorulmuşum...”⁶¹

Feridun Düzağaç’ın 1996 yılında “*Beni Rahatta Dinleyin*” albümünde yer alan ve pek gün yüzüne çıkmamış olan “*Beyaz*” adlı şarkısında geçen bu sözler beyaz kavramına atfedilen melankolik bir ruh durumunun ortak bir renk simgesi olan beyaz ile betimlenmeye çalışılmıştır. Beyaz burada bir yandan belirsizliği ifade eden bir analitiği, bir yandan da hayatın merkezindeki bir bölümü de içine alan bir çizgide hayatın ta kendisi olarak acı bir şekilde bilinci simgeleyen dumana benzer bir olgudan oluşan örüntüdür. (Bkz. Görsel 11) Görsel 13’deki “*Kesif*” adlı çalışmada yer alan ve beyazdan griye çalan renk simgesi de tıpkı bu şarkıdaki gibi bir okuma metodolojisi ile Kapalı Maraş’ın geçmişten günümüze gelen değişmeyen envanterinde tüm mekanların belirsiz bir griliğe doğru dönüştüğünü bizlere anlatmaktadır. Bölgeye harita üzerinden bakıldığında dahi yörede yaşam izleri olmadığını ve haritanın civar bölgelere göre soluk (grimsi) bir renkte olduğu sonucuna varılmıştır. Burada yer alan grilik yaşantıların mekanlar üzerindeki izlerini bazı bölgelerde tamamen, bazı bölgelerde ise kısmen yok ettiğini bizlere göstermekte olup değişmeyen tek simgenin gökyüzü ve deniz mavisi olduğu mavi renk ile ifade edilmiştir (Görsel 12).

60 Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi.

61 Albüm kartonetinden aktarılmıştır. Feridun Düzağaç, “*Beni Rahatta Dinleyin*” Albümü “*Beyaz*” adlı şarkı. Söz: Feridun Düzağaç, 1996 – Prestij Müzik – Orjin Müzik. Bandrol No: KB 96.34.Ü.1049.024

Görsel 11. Feridun Düzağaç, *Beyaz*, 4'04'', Yön. Mustafa Mayadağ, 1996⁶².

Görsel 12. Kapalı Maraş Bölgesi.⁶³

Görsel 13. Fırat Çağrı Kırmızıgül, *Kesif*, Pleksiglas, U.V baskı, ahşap, su. 25x25x4 cm, 2021⁶⁴.

62 <https://www.youtube.com/watch?v=jj4W4RgB1IQ>, Erişim tarihi:18.04.2021.

63 Bu fotoğrafın tüm hakları Anadolu Ajansı'na ait olup gerekli telif izinleri alınarak yayımlanmıştır. (Fotoğraf: Muhammet Fatih Oğraş) Kod: AA – 226174397 <https://www.anadoluiimages.com/p/kapali-maras-46-yilin-ardindan-kademeli-olarak-aciliyor/20572984>, Erişim tarihi: 18.04.2021

64 Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi

“Mekân deneyiminin olağandışı hali insanı etkileyen, onu farklılaştıran bir etkisinin olmasıdır... Mekânın düzenlenişi insanın ruhsal açıdan mekâna kendisini yansıtmaya çalışmasıyla gerçekleşmektedir”⁶⁵. Görsel 14 ve 15’de “Açık /Kapalı” adlı çalışmada yer alan imgesel betimlemede Kapalı Maraş bölgesine gönderme yapan bir kompozisyon şeklinde düzenlenmiş ve görselde yer alan yapı uzun zaman içinde kullanılmadığı için eskimiş ve yıkılmaya yüz tutmuştur. Burada bir yandan ölü doğa betimlenmeye çalışılırken bir yandan da onun eski ihtişamını neon renkleriyle bezenerek doğada temel olan renk dizeleri ile desteklenmiştir. Bu durum bir bakıma Strabonski’nin (2018) “Razı olunan bir ölümün araya girmesi üzerine insan ve tabiat arasındaki uyumu” gibi eski yapılarda kültür kalıntıları ve birikimlerine ait birer ruhsal bağlantılara sahip olarak doğa tarafından kuşatılmaktadır⁶⁶. Strabonski’nin bu betimlemesi Kapalı Maraş’ın içinde bulunduğu duruma benzer bir betimleme içerisindedir. Uzun yıllar ölüm sessizliğinde kalan bölge doğaya insan müdahalesi olmadan yapıları yıllar içinde kültürel belleği de yutarak bölgeyi belirsizliğe itme durumu gibi bir sonuca varmaktadır. Başka bir açıdan ise depresif bir durumda doğanın gücü kültürü yutan bir noktada ölümün kaçınılmaz sonu gibi bir yazgıya gönderme yaparken buradaki yazgı eskiye duyulan özlem ve doğanın huzuruna ait bilince dair varoluşta artık insanın olmadığı bir metaforudur⁶⁷. İmgelerin tüm yapılarıdaki bilince dair ifadesi eski yaşam alanlarını bir anlamda kutsayan da bir tavır içerisindedir. Bu bakımdan görselde yer alan çalışmadaki genel imgelem belleğin bütünsel ifade alanındaki yaşamsal süreçlerdeki bilinç psikozuna ait altyapılarda kendisini hissettirirken görselde yer alan fotoğraf “o an” tipolojisine dair geçmiş mekanizmaları harekete geçiren bir anı olarak değerini korumaktadır. Burada görsel 14’deki fotoğraftaki “Açık” alan gündüz ve görsel 15’deki fotoğraf ise “Kapalı” şeklinde geceyi nitelendirilerek ifadelendirilmiştir. Çalışmada yer alan neon ise aynı zamanda belleğin her daim canlı olmasını simgeleyen bir eleman olarak düşünülmüştür (Görsel 14, 15).

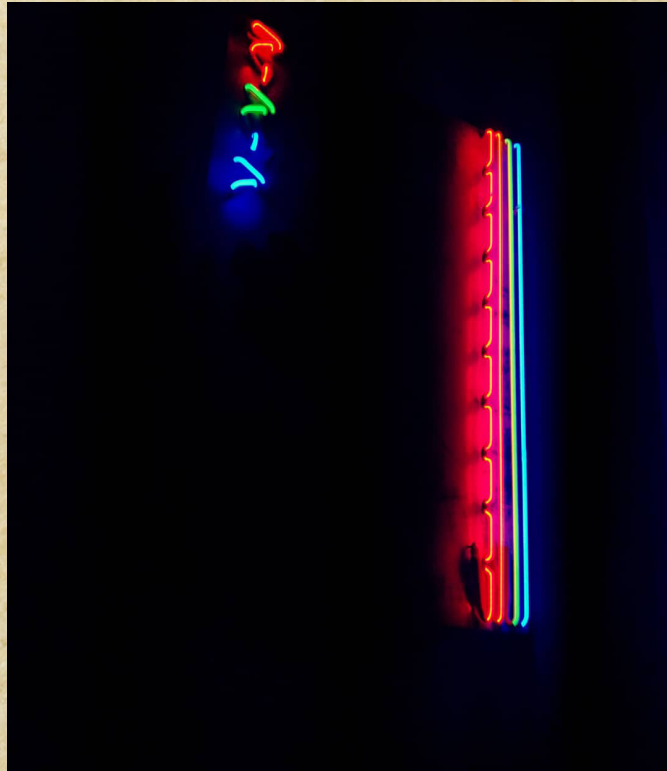
65 Engin Ümer, *Tekinsiz ve Temsil (Romantizmden Postmodernizme Bir İnceleme)*, Pales Yayınları, İstanbul 2018, s. 346

66 Strabonski’den akt. Engin Ümer, *Tekinsiz ve Temsil (Romantizmden Postmodernizme Bir İnceleme)*, Pales Yayınları, İstanbul 2018, s. 347

67 a.g.e, s.347,348.

Görsel 14. Fırat Çağrı Kırmızıgül, *Açık/Kapalı, (Açık) Neon*. 60x100x20 cm, 2021⁶⁸

Görsel 15. Fırat Çağrı Kırmızıgül, *Açık/Kapalı, (Kapalı) Neon*. 60x100x20 cm, 2021⁶⁹

68 Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi

69 Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi

Görsel 17’de yer alan “*Dönüşüm*” isimli çalışmada ağaç betimlemesi fotoğraf, suluboya ve dijital düzenlemeye bağlı U.V tekniği ile birleştirilerek renklendirilmiştir. Bu kapsamda Kapalı Maraş’ın doğa kavramı tarifnamesi, üzerinde ayak basılmayan bir konuma geçiş yapmış ve doğa el değmeden kendi sıradanlığında yaşamaya devam etmiştir. Bu kapsamda mekanlar üzerinde de başlayan değişim, yıllara bağlı oluşan korozyonla birlikte bir anlamda da bölgenin betimlemesinde bizatihi bir simge halini almıştır. Görseldeki örnekte yer alan bir videodaki (Bkz. Görsel 16) detay üzerine projelendirilen bu çalışmada gördüğümüz yapısal durum zamanla baskın bir hal alarak yeni bir örüntü oluşturmuş ve bir anlamda renkler belli belirsiz olarak yeni bir düzlemde çerçeveselendirilmiştir. Görsel 17 ve 18’deki çalışmada doğaya ait temel bir yapı taşı olan ağaç figürleri görsellerinin zamanla bölgenin yapısal alanlarını da kapladığı bizatihi bir örüntüye dönüşmüş ve farklı biçemlerde rengini yitiren bir belirsizliğe doğru dönüşüme uğratılarak çerçeveselendirilmiştir.

Görsel 16. Kapalı Maraş Vlog (Video Blog) görüntüsü⁷⁰.

Görsel 17. Fırat Çağrı Kırmızıgül, *Dönüşüm*, Karışık Teknik
(Fotoğraf, suluboya, dijital renklendirme, U.V) 23x23 cm. 2021⁷¹.

70 Bu görüntü Youtube üzerinde yayın yapan *Metam* kanalından alınmış olup kanal sahibi tarafından çekilen Vlog videosuna aittir ve yayıncıdan gerekli izinler alınarak yayımlanmıştır: <https://www.youtube.com/watch?v=DpOOz1NXdFc>, Erişim tarihi: 15.04.2021

71 Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi

Görsel 18. Fırat Çağrı Kırmızıgül, *Dönüşüm* (Detay)⁷².

Sonuç

Bellek yaşanmışlıkların geçmiş ile gelecek arasında bir köprü oluşturan en önemli bilinç katmanlarının başında gelmektedir. Bu bakımdan bellek, bilince dair öz çıkarımların insan ile olan diyalektiği içerisinde psiko-sosyal bir dokümantasyon tipolojisinde bazen realiteye dayalı, bazen de metaforik imgelerden oluşan anılara dair yaşam parametrelerinden oluşur. İnsanoğlu yaşamında biriktirdiği pek çok hikâyeyi belleksel bir düzlemde ait olduğu kimlik ve mekanlar ile bütünleştirerek bu normlara göre hayatını devam ettirmekte ve çevresini oluşturduğu mekanlar ile sürekli olarak eklettik normlarla desteklemektedir. Mekanlar da insanın bu yaşamsal öğeleri içerisinde doğrudan bağlantılı olarak dinamik bir şekilde güncellenen yaşam arketipleri oluşturarak içerisinde daimî ve dinamik öğeler barındıran analogik ve tipolojik bir kavramdır. Kıbrıs adası da tam da bu noktada üzerinde pek çok medeniyetin yaşadığı ve bu medeniyetlerin yaşam dizgeleri ile anlam kazanarak çeşitli dinsel ve kimliksel paradigmalara çok katmanlı melez bir yapıya sahip olması bakımından jeostratejik öneme sahip merkez konumunda bulunan bir adadır. Geçmişten günümüze pek çok sorunla yüz yüze kalmış olan bu ada üzerinde yıllardır çözülmeyi bekleyen sorunlarla karşı karşıya bir durumdadır. Çözülmeyi bekleyen bu sorunların simgesel bir hal aldığı en önemli mekanların başında ise Kapalı Maraş bölgesi gelmektedir. Maraş, 47 yıldır üzerinde ufak istisnalar haricinde aktif bir yaşam dizgesinin olmadığı topografik açıdan düz bir zemin üzerinde geçmiş üniter Kıbrıs kimliğini göstermesi bakımından adeta donmuş bir bölge durumdadır. Bölgenin uzun süredir insan müdahalesinden yoksun olan yapısı içerisinde tümel anlamdaki bellek uzamlarının olduğu ve doğal elemanların yapılar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından adeta bir sergi salonunu andırmaktadır. Bu bakımdan Maraş ortak Kıbrıs aidiyetine sahip bilinç parametreleri ile oluşmuş bellek mekanizmalarını bölgenin görsel çıktıları ile oluşan halihazırdaki simgeleri çalışmanın en önemli çıktılarının başında gelen bir betimlemeye sahiptir. Kapalı Maraş bölgesi geçmiş yaşantıların kimlik bilinciyle melez düzlemdeki hasletlerle birleşerek eski ile yeni, geçmiş ile gelecek arasındaki farkları gösterirken düşündürülen geniş ve çok çeşitli bir anı olarak her daim merak uyandıran bir anlama sahip kalacaktır. Yapılan çalışmalarda Kapalı Maraş bölgesinin

mekânsal uzamında belleksel bilinç ile halihazırdaki yapısı üzerine bölge envanterinde bulunan pek çok yapı ve doğal elemanların disiplinlerarası tarzda sanatsal üretimleri oluşturulmuş ve bunlar simgesel bazda aktif yaşamın olmadığı alanlar üzerinden soyut ve kavramsal bir tarzda ele alınmıştır.

Kaynaklar

- Armaoğlu, Fahir. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 -1995). Kronik Kitap, İstanbul: 2018.
- Aslanapa, Oktay. Kıbrıs'ta Türk Eserleri. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 1975.
- Atakan, Nancy. Sanatta Alternatif Arayışlar. Karakalem Kitabevi, İzmir: 2015.
- Auge, Marc. Yok Yerler, (Çev. Turhan Ilgaz, Çev. Güncelleme. Ergun A. Akça, Arbil Ötkünç), Daimon Yayınları. İstanbul: 2016.
- Bachelard, Gaston. Mekânın Poetikası, (Çev. Alp Tümertekin). İthaki Yayınları, İstanbul: 2020.
- Balcı, Ali. Türkiye Dış Politikası. Alfa Kitap, İstanbul: 2017.
- Bingöl, Mehtap, Bingöl Fatih. Bilimsel ve Teknolojik Gelişmelerden İlham Alan Sanatlar, ASOS Journal: Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 106 -127 ,Yıl: 6, Sayı: 84, Aralık 2018 s. 123 *(Erişim Linki İnternet Kaynakçasındadır.)
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü. Say Yayınları, İstanbul: 2012.
- Cevizci, Ahmet. Paradigma Felsefe Sözlüğü. Paradigma Yayıncılık, İstanbul: 2013.
- Çabuklu, Yaşar. Uzam ve Kötülük. Everest Yayınları, İstanbul: 2006.
- Çeçen, Anıl. Kıbrıs Çıkmazı. Astana Yayınları, Ankara: 2018.
- Düzağaç Feridun. Beni Rahatta Dinleyin (Albüm), Orjin – Prestij Müzik Yapım. İstanbul:1996
Bandrol No: KB 96.34.Ü.1049.024
- Jentsch, Ernest ve Freud, Sigmund. Ernest Jentsch: Tekinsizliğin Psikolojisi Üzerine, Freud Sigmund: Tekinsizlik Üzerine (Çev. Hakan Şahin), Laputa Kitap, İstanbul: 2019.
- Kalın, İbrahim. Barbar Modern Medeni, İnsan Yayınları. İstanbul: 2018.
- Lefebvre, Henri. Mekânın Üretimi. (Türkçesi: Işık Ergüden), Sel Yayıncılık, İstanbul: 2019.
- Morley, David & Robins Kevin. Kimlik Mekanları, (Çev. Emrehan Zeybekoğlu). Ayrıntı Yayınları İstanbul: 2011.
- Mütercimler, Erol. Satılık Ada Kıbrıs. Alfa Kitap, İstanbul: 2017.
- Özgür, Ferhat. Bir “Yeni Medya Hazırlayıcısı Olarak Kavramsal Sanat” Bölümü: sf:200 -224. Ed. Deniz Yengin, Yeni Medya ve... Anahtar Kitaplar, İstanbul: 2012.
- Soja, Edward W. Postmodern Coğrafyalar (Eleştirel Toplumsal Teoride Mekânın Yeniden İleri Sürülmesi) (Türkçesi: Yunus Çetin). Sel Yayıncılık: İstanbul: 2017.
- Suner, Asuman. Hayalet Ev (Yeni Türk Sinemasında Aidiyet Kimlik ve Bellek). Metis Yayınları, İstanbul: 2015.
- Türkdoğan, Tansel. Sanat Kültür Politika (Modernizm Sonrası Tartışmalar). Nobel Akademik

Yayıncılık, Ankara: 2014.

Ümer, Engin. Tekinsiz ve Temsil (Romantizmden Postmodernizme Bir İnceleme). Pales Yayınları, İstanbul: 2018.

Yüksel, Yiğit Dilek. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluş Süreci ve Sorgulanan Varlığı (1878 – 1964). Berikan Yayınevi, Ankara: 2018.

İnternet Kaynakları

<https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/kuzey-kibris-turk-cumhuriyeti-kkctc/901503> ,Erişim tarihi: 08.04.2021

*https://asosjournal.com/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=805852906_14453%20Mehtap%20B%C4%B0NG%C3%96L.pdf&key=36212 Erişim tarihi: 04.05.2021.

<https://www.ayazrentacar.com/kibris-tatil-rehberi/kibrista-kilise-katedral-manastir>. Erişim tarihi: 15.04.2021

<http://www.gazetevatan.com/maras-neden-kapatildi-kapali-maras-hikayesi-nedir-46-yildir-kim-1346792-gundem/> Erişim tarihi: 11.04.2021

<https://www.mca.com.au/artists-works/works/199774a/>, Erişim tarihi: 13.04.2021

<http://www.tamk.gov.ct.tr/index.html> Erişim tarihi: 11.04.2021

<http://users.metu.edu.tr/birten/tarih.html>, Erişim tarihi: 15.04.2021

Görsel Kaynaklar

Görsel 1. <https://turkinfo.hu/wp-content/uploads/2019/12/kkctc-haritasi.jpg> Erişim tarihi: 10.04.2021

Görsel 2. <http://www.evkaif.org/site/sayfa.aspx?pkey=1195>, Erişim tarihi: 17.04.2021

Görsel 3. https://earth.google.com/web/search/kapal%c4%b1+mara%c5%9f/@35.10378961,33.95839446,12.7801814a,9508.92869027d,35y,-109.92871921h,44.99999747t,0r/data=Cnk aTxJJciUweDE0ZGZjODZmMzU2ZWJjMTU6MHg3NzcwMTRjNWYxOTZiZjVjGfPHtDaNj UFAIeoQ7oRN-kBAKg5rYXBhbMSxIG1hcmHFnxgCIAEiJgokCYutPSGhnEFAEWjA9ZJleU FAGYtgAV_WHEFAIWbnrGEd6kBA Erişim tarihi: 11.04.2021

Görsel 4. Kapalı Maraş Bölgesi, KKTC. (Bu fotoğrafın tüm hakları Anadolu Ajansı'na ait olup gerekli telif izinleri alınarak yayımlanmıştır). (Fotoğraf: Kültür ve Turizm Bakanlığı) Kod: AA – 19166357 <https://www.anadoluiimages.com/p/ersoy-kkctcde-kapali-maras-bolgesini-inceledi/16816167> Erişim tarihi: 11.04.2021

Görsel 5. Kapalı Maraş Bölgesi, KKTC. (Bu fotoğrafın tüm hakları Anadolu Ajansı'na ait olup gerekli telif izinleri alınarak yayımlanmıştır). (Fotoğraf: Muhammet Fatih Oğraş) Kod: AA – 22617396 <https://www.anadoluiimages.com/p/kapali-maras-46-yilin-ardindan-kademeli-olarak-aciliyor/20572983>, Erişim tarihi: 11.04.2021

Görsel 6. Kapalı Maraş Bölgesi, KKTC. (Bu fotoğrafın tüm hakları Anadolu Ajansı'na ait olup gerekli telif izinleri alınarak yayımlanmıştır). (Fotoğraf: Muhammet Fatih Oğraş) Kod: AA – 22617402 <https://www.anadoluiimages.com/p/kapali-maras-46-yilin-ardindan-kademeli-olarak-aciliyor/20572989>, Erişim tarihi: 11.04.2021

Görsel 7. <https://www.mca.com.au/artists-works/works/199774a/> Erişim tarihi: 13.04.2021

Görsel 8,9,10. Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi

Görsel 11. <https://www.youtube.com/watch?v=jj4W4RgB1IQ>, Erişim tarihi:18.04.2021

Görsel 12. Kapalı Maraş Bölgesi, KKTC. (Bu fotoğrafın tüm hakları Anadolu Ajansı'na ait olup gerekli telif izinleri alınarak yayımlanmıştır). (Fotoğraf: Muhammet Fatih Oğraş) Kod: AA – 226174397 <https://www.anadoluiimages.com/p/kapali-maras-46-yilin-ardindan-kademeli-olarak-aciliyor/20572984> ,Erişim tarihi: 18.04.2021

Görsel 13, 14, 15. Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi

Görsel 16. <https://www.youtube.com/watch?v=DpOOz1NXdFc>, Erişim tarihi: 15.04.2021

Görsel 17,18. Fırat Çağrı Kırmızıgül Arşivi

Doç. Dr.
Mustafa Gürbüz BEYDİZÇankırı Karatekin Üniversitesi,
Sanat, Tasarım ve Mimarlık
Fakültesi, Temel Sanat Bilimleri
Bölümü, Çankırı, Türkiye,
beydizg@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8196-4105>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 12/04/2021 06/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.914029>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türk İmgesinin Başlangıcından Batılılaşma Dönemine Kadar Fizyolojik Açından ve Giyim-Kuşam Bağlamında Değerlendirilmesi

Evaluation of the Turkish Image from Beginning to the Westernization Period in Terms of Physiological and in the Context of Clothes-Apparel

Öz

Avrupa'nın birçok yerinde Türk imajı üzerine yapılmış sanat eserlerine rastlamak mümkündür. Resimden heykele sanatına kadar farklı sanat eserlerinde izlenen bu betimlemeler çeşitli türlerde görülmektedir. Bu araştırmada Türk imgesinin Avrupa'da özellikle XVI ile XVIII. yüzyılları arasında görülen etkisi üzerine durulmuştur. Ayrıca, figürlerin hem yüz anatomileri, saç ve sakal tarzları hem de kıyafetleri incelendiğinde Avrupa sanatında Türk imgesinin tam ne olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Doğunun gizemli ve zengin kültürü batıyı etkilemiştir ancak doğunun yerel öz kültürünü görmeden, hissetmeden yapılan her eser belki de bu sorunsalın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mecazen miyop bakış açısıyla oryantalist etkilerle yapılmış birçok eser belki de bu hatanın doğmasına sebep olarak gösterilebilir. Tarihten günümüze çeşitli sanat dallarında betimlenmiş Türk imgesi ile seyyah ve elçilerin verdiği bilgiler doğrultusunda karakteristik bir Türk imajından söz edilebilir. Özellikle Avrupa'da yapılmış gravürlerde görülen oryantalist etkilerle yapılmış padişah tasvirleri de bu anlamda yol göstericidir. Avrupalı elçilerin Osmanlı kıyafetlerini kendi ülkelerinde tanıtmak için Kıyafet albümleri hazırlatmaya başlamışlardır. XVIII. yüzyılda ise kıyafet albümleri devam etmekle birlikte batı etkisi artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk, İmge, Seyyah, Fizyolojik, Giyim-Kuşam

Abstract

It is possible to encounter artworks on Turkish image in many parts of Europe. Witnessed in various artworks from paintings to sculpture, such portrayals can be seen in several types. In this study, the effects of Turkish image in Europe especially between XVI and XVIII centuries is evaluated. It is aimed to create coherence on the subject through the information about sultans given by travelers based

ATIF: BEYDİZ Mustafa Gürbüz, "Türk İmgesinin Başlangıcından Batılılaşma Dönemine Kadar Fizyolojik Açından ve Giyim-Kuşam Bağlamında Değerlendirilmesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (545-569)

CITE: BEYDİZ Mustafa Gürbüz, "Evaluation of the Turkish Image from Beginning to the Westernization Period in Terms of Physiological and in the Context of Clothes-Apparel", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (545-569)

on sultan portraits in engravings. In addition, it is aimed to find an answer to the question of what the Turkish image is in European art by examining the facial anatomies, hair and beard styles and outfits of the figures. Mystic and rich culture of the East influenced the West but each artwork produced without seeing and feeling the essence of local culture of East might probably cause this problem to emerge. Metaphorically it can be argued that various artworks produced by orientalist effects with a myopic sight is the reason led to birth of this mistake. It can be discussed about a characteristic Turkish image, based on the information derived from travelers and ambassadors and, Turkish image depicted in various art branches from past to present. European envoys began to have apparel albums prepared to introduce Ottoman clothing in their countries. Although apparel albums were continued to be prepared in the XVIII century, the influence of the West was increased.

Keywords: Turkish, Image, Pilgrim, Physiological, Clothes-Apparel

Giriş

Türklerin tarih öncesi çağlardan itibaren tarihe yön vermiş, geniş coğrafyalara siyasi, askeri ve kültürel özelliklerini taşımıştır. Asya kıtasında Türkistan topraklarından başlayan bu serüven Küçük Asya denilen Anadolu topraklarından geçerek Avrupa’da varlığını uzun süre sürdürmüştür. Osmanlı Devleti’nin kurulmasıyla hız kazanan ilerleme sayesinde farklı bölgelerde çeşitli alanlarda Türk izleri görülebilmektedir. Bu izler kültürel ve sanatsal anlamda Osmanlılar tarafından yapıldığı kadar Avrupalılar tarafından özellikle XVIII. yüzyıldan sonra oryantalist perspektiften ortaya konulan eserlerden oluşmaktadır. Bu yüzyılda Avrupa’da görülen *Turquerie* modasına kadar Türkler hep korku duyulan bir millet olmuş ve bu anlamda edebi metinlere ve sanat eserlerine de kötü bir şekilde yansıtılmıştır. Avrupa’da “*Türkler geliyor*” deyimini bu endişe duyulan duyguların dışavurumudur.

Bu çalışmada Türk nedir kavramından yola çıkarak Avrupa’da Türk imgesini oluşmasına neden olan fizyolojik ve giyim kuşam tanımlamaları üzerinde durulmuştur. Bu anlamda hem seyahatlerin yazdıkları hem de görsel sanatlarda rastlanan Türk imgesi XVIII. yüzyıla kadar olan süreç içinde değerlendirilmiştir. Avrupalı sanatçıların çizdikleriyle Osmanlı nakkaşlarının padişahları tasvir etme anlayışında göze çarpan belirgin farklılıklar bulunmaktadır.

1. “Türk” Kavramına Dair

Türk adıyla tarihte kurulan ilk devlet M.S. VI. yüzyılda kurulan Göktürk Kağanlığıdır. Çin kaynaklarında bu devlet için “*Tu-cüeh*” (Tukyu/Türk) denilmiştir.¹ Türk adına ilk kez Göktürk dönemine ait kaynaklarda rastlanılmıştır. Köl, Tigin, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Ongin ve Köl İç Çor yazıtlarında Türk ismi geçmiştir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında “*Türük*” biçiminde iki heceli, Bilge Tonyukuk, Ongin, ve Köl İç Çor yazıtlarında ise “*Türk*” şeklinde tek heceli olarak yazılmıştır.² Türk kelimesinin ilk defa M.Ö. 1328 yıllarına doğru bir Çin vekaayînâmesinde de geçtiği söylenmiştir.³ Muhtaran Orazbay, Türk adının ilk çıkışını çok eski “*Tele*” kavmine dayandırmaktadır. *Tele*’nin de aynı zamanda “*Töre*” olması veya “*Töreik*”e son ek eklenerek Türk

1 Mehmet Öz, “Tarihi Perspektiften Türk Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*,8(2008), 221.

2 İlhami Durmuş, “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı.” *Akademik Bakış*, 10(20) (2017), 38-39.

3 Yılmaz Öztuna, *Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler* (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006), 29.

kelimesinin ortaya çıkması ihtimalinin çok olduğunu söylemiştir.⁴ Milli kaynaklarda “*törü-mek/türe-mek*” fiiliyle bağlantılı olduğu açıklanmıştır. Fiilin kökü olan “*törü*” kelimesinden Türk adı ortaya çıkmış, gelişerek “*Törük=Türük=Türk*” şekline dönüşmüştür. Kelimenin anlamsal karşılığı “*türetilmiş, türeyük, yaratılmış, yaratık, doğmuş, insan*” olarak ifade edilmiştir. Bu sözün “*güç, güçlü, kuvvet, kuvvetli*” anlamlarına geldiği de belirtilmiştir.⁵ Taşağıl konuyla ilgili, 542 yılında tarih sahnesine çıkan ve 552 yılında da bağımsızlığını ilan eden Göktürk (Kök Türk) devletiyle “*Türk*” adının resmi bir kimlik kazandığını, kurulan bu devletin ilk adının aslında Gök (Kök)-Türk olmadığını, “*Türk*” olduğunu bazen iki heceli “*Türük*” şeklinde yazıldığını, XIX. yüzyılda bazı Türkologların teklifiyle akademi dünyasında Göktürk adıyla kabul görüp yaygınlaştığını söylemiştir. Daha sonra kurulacak olan Selçuklu başta olmak üzere diğer bütün İslam devletleri farklı isimle anılmış olsa da kimlik özelliklerini korumuştur. Osmanlı İmparatorluğu üç kıtaya yayıldığında batılılar tarafından Türk Devleti olarak adlandırılmıştır.⁶

Osmanlı topraklarında yaşayan özellikle tüm halklar Avrupa topraklarında Türk adıyla anılmıştır.⁷ XVII. yüzyılda İtalya’da ve diğer Avrupa ülkelerinde “*Türk*” adı, Müslümanları tanımlamak için kullanılmıştır. Müslüman olan bütün toplumları ifade ettiği gibi ele geçirilen köleler resmi kayıtlara bu sıfatla yazılmıştır. Ele geçirilen esirler arasında Osmanlı tebaasından Hıristiyan ve Yahudiler de “*Türk*” ismi altında değerlendirilmiştir.⁸

2. Orta Asya’dan Anadolu Selçuklu Devleti’ne Türk İmgesi Üzerine

Türk ismine karşılık hem doğu da hem de batıda akla gelen betimleme sanat alanında da çeşitlilik göstermiştir. Göktürk Devletinden başlamak üzere Osmanlı Devletine kadar Türk imgesinin karşılığı hakkında hem yazılı hem de görsel kaynaklar bize önemli bilgiler sunmaktadır.

I. Göktürk devletinin en büyük hükümdarı olarak kabul gören Mu Kan hakkında Çin kaynaklarında, yüzünün renginin kızıl ve genişliğinin 30 cm. kadar, gözlerinin donuk ve cam gibi, askeri mücadelesi, savaş vb. işlerde haşin yapıda ve ayrıca zeki, bilgili karakterde olduğu belirtilmiştir.⁹ VI. yüzyılda Mu Kan mavi gözlü ve uzun, kırmızı yüzlü bir Europeoid olarak tasvir edilmiştir.¹⁰

Göktürk devletinde insan tasvirli heykellerin anma törenleri için kurulan tapınakların vazgeçilmez bir unsuru olduğu, bunların ise insan tasvirli dikilitaş ve heykelleri; “geyikli taşlar”, Taştık kültürü taş anıtları ve Göktürk balbalları olarak üç gruba ayrıldığı ifade edilmiştir.¹¹ Göktürk

4 Muhtaran Orazbay, “Çin Kaynaklarına Göre Esli Türk Kitabeleri,” *X. Vakıf Haftası Kitabı* içinde, haz. İbrahim Ateş, Sadi Bayram, ve Mehmet Narince, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1993), 68.

5 Durmuş, Türk Adının Ortaya Çıkışı, 45.

6 Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 43-44.

7 Silvio Marchetti, “Avrupalıların Gözüyle Türkler: Mito ve Yanlış Anlaşılma,” *Dünyada Türk İmgesi* içinde, haz. Özlem Kumrular, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 9.

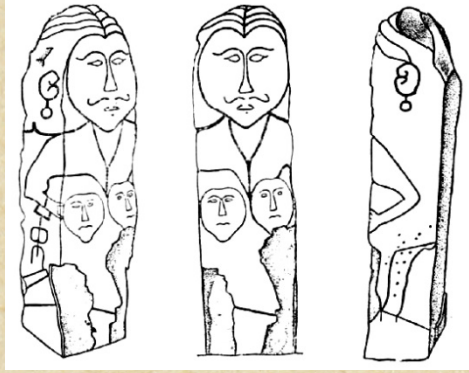
8 Mikail Acıpinar, (2010). “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Toskana Grandukalığında Türk Esirler.” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1(2010), 19.

9 Ahmet Taşağıl, *Bilge Kağan’ın Vasiyeti*. (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1996), 8.

10 Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 106.

11 Lale Avşar İskenderzade, “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtları.” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24(2010), 256.

heykellerinde ölen kişinin hatırasını ebedileştirmek amacıyla ölen kişinin kendisi canlandırılmıştır.¹² Genel itibariyle erkek heykeller, saçları merkezden iki yana ayrılmış, yanlara doğru taranmış, arkadan örülmüştür, bıyıklı ve halka küpelidir. Üzerinde “V” yaka gömleği ve kaftanı bulunmaktadır. Rus bilim insanı L. A. Yevtühova incelediği 92 Göktürk dönemi erkek heykelinde farklı bıyık tipleriyle karşılaşmıştır ve bunu gerçeği yansıtmak çabasının karşılığı olarak yorumlamıştır.¹³

Fotoğraf 1: Göktürk dönemi elinde düşman askerlerinin kesilmiş kafalarını tutan savaşçı heykeli, Ak-Tal-Bacı, Henderge Irmağı, Tuva¹⁴

Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'un batısında bulunan Mayhan Uul Kurganı VII. yüzyılda Türklerin yaşam kültürü hakkında bilgiler ortaya koymuştur. Bir Göktürk kağanına ait olduğu düşünülen kurganın mezar odasında boyalarla renklendirilmiş insan heykelcikleri ile duvar resimlerine rastlanılmıştır. Duvar resimlerinde yüzleri hüznü olarak betimlenen insanların arasında bir de kadın figürü çizilmiştir ve elinde mendile benzer bir bez parçası ile ağlar biçimde tasvir edilmiştir. Duvar resimlerinin başka bir kültüre ait herhangi bir detay olmaması nedeniyle Türk kökenli bir ressam tarafından çizildiği düşünülmüştür.¹⁵ Burada bulunan heykelciklerden bir tanesinde siyah saçları, bıyığı ve sakalı bulunan keskin bakışlı bir savaşçı tasviri görülmektedir. Gözleri siyah renkte büyük ve çekik betimlendiği kadar iri bir buruna sahiptir. Başlığı kulaklarını örtmektedir ve zırhında ise yaka bölümünde çeşitli palmet motifleri yer almaktadır (Bkz. Fotoğraf 2). Bulunan duvar resimlerinde görülen insan figürlerinin birinde atını yularından tutmuş bir erkek görülmektedir ve uzun saçlıdır. Oval yüz yapısındadır, siyah renkte saçları ve kaşı ile çekik gözleri, iri burnu vardır. Üst bölümünde kırmızı renkte yakası açık, belden kemerli kaftan tarzı bir kıyafet betimlenmiştir. Ayrıca büyük olasılıkla pantolon giydiği söylenebilir (Bkz. Fotoğraf 3). Göktürkler elbiselerine ton (don) veya kedüm/kedgü adını vermiş olup bunlar hem iç hem de dış elbiseler şeklinde ikiye ayrılmıştır. Çeşitli tasvirlerden edinilen bilgiler çerçevesinde giyim ve kuşamlarının günümüz kıyafetlerine oldukça yakın olduğu bildirilmiştir.¹⁶ Özellikle bir Türk kıyafetinde başta börk, vücutta kaftan, bunun altında çeşitli isimlerle anılan hırka, ceket ve gömlek bulunmaktadır. Şalvar (pantolon), çizme veya ayakkabı ile kıyafet tamamlanmıştır.¹⁷

12 Avşar İskenderzade, Göktürk Dönemi İnsan, 259.

13 Avşar İskenderzade, Göktürk Dönemi İnsan, 262.

14 Avşar İskenderzade, Göktürk Dönemi İnsan, 269.

15 Sartkojauli Karcaubay ve Cantekin Karcaubay, “Göktürk’ün Toprak Halkı.” *Atlas Dergisi* 238(1 Ocak 2013), 71.

16 Hacer Nurgül Begiç, “Giyim-Kuşam Kültüründe Keçe Sanatına Tarihsel Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40 (2016), 291.

17 Mehmet Altay Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk Giyim Kuşamı.” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*,

Fotoğraf 2: Göktürk erkeği renkli heykelciği¹⁸

Fotoğraf 3: Mayhan Uul Kurganı duvar resminde görülen Göktürk erkeği betimlemesi¹⁹

Çin kaynaklarında Li Ling adında M.Ö. 99'da Kansu'da Yü-men-kuan dolaylarında Chiuc'üan'ın kuzeyinde bir yerde Hsiung-nu (Hun) devletine karşı savaşan Çinli bir general yaşadığı yazılmıştır. Li Ling, Hunlar tarafından esir alınmıştır. H sin T'ang shu kitabındaki bir diğer ayrıntıda (Kırgızlar hakkındaki bölüm) Li Ling'e daha sonra "Yu-hsein Wang" unvanının verildiğini ve kara gözleri olduğu için Kırgızların Li Ling'in erkek torunu olduğu söylenmiştir.²⁰ Aslında bu konu bir başka Çin kaynağında farklı anlatılmıştır. VIII. yüzyılda Li Ling, yeşil gözlü ve kızıl saçlı Kırgızlara vali olarak atanmıştır. Kırgızlar, Li Ling'in mahiyetindeki Çinliler ile bu devirde karışarak onlara benzemeye başlamıştır. Kırgızlar, Çinlilere benzeyenleri uğursuz saymışlardır.²¹ Aslen Kırgızlar çoğunlukla Çin kaynaklarında yeşil gözlü ve kızıl saçlı olarak tanıtılmıştır.²²

Uygur Türklerinin duvar resimleri genellikle Mani ve Buda dinlerinin etkisi altında yapılmıştır. Uygurlar tasvirlerinde özellikle mavi ve kırmızı renkleri tercih etmişlerdir. Duvar resimleri VIII. ve

3(1971), 59.

18 Karcaubay ve Karcaubay, Göktürk'ün Toprak Halkı, 67.

19 Karcaubay ve Karcaubay, Göktürk'ün Toprak Halkı, 63.

20 Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 51.

21 Esin, İslamiyetten Önceki Türk, 51-52.

22 Esin, İslamiyetten Önceki Türk, 105.

IX. yüzyıldan kalma eserlerdir. Heykel sanatında ise Göktürk balbal geleneğinden gelen özellikler görülmektedir.²³ Uygur mezarlarında ele geçen buluntular bu dönemdeki insan tipleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Sanpul Kasabası'nda bulunan mezarlardaki cesetlerin çoğuna renkli yün pantolon giydirilmiş ve bu pantolonun sol bacağına bir insan resmi betimlenmiştir. Pantolona kabartma tekniğinde dokunmuş resimde işlenen insanın kaşları siyah, ağzı kırmızı, gözleri yeşildir. Bu resim Oğuz Kağan destanında anlatılan Oğuz Kağan'ı hatırlatmaktadır. Destanda, Oğuz Kağan'ın yüzü mavi, ağzı ateş gibi kırmızı, gözleri yeşil, saç ve kaşlarının siyah olduğu anlatılmıştır.²⁴ Uygur resim sanatı primitif, arkaik ve klasik dönem olarak üç gruba ayrılmıştır.²⁵ Klasik dönem olarak adlandırılan üçüncü evrede figürlerde Uygur-Türk tipinin olgun örnekleri yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu evrede aynı zamanda, anatomik olarak badem göz, küçük ağız, küçük burun, hafif şişkin yanaklar ile "Uygur Tipi" veya "Uygur İnsanı" olarak adlandırılan üslup özellikleri görülmekle birlikte Hint ve Çin etkisi iyice azalmıştır. Bu üslup özelliği Anadolu Selçuklu dönemi çini ve minyatür süslemelerinin ana karakterini oluşturmuştur (Bkz. Fotoğraf 4).²⁶

Fotoğraf 4: Klasik dönem Bezeklik duvar resimleri insan figürleri²⁷

Anadolu Selçuklu sanatında görülen insan figürlerinin açıkça Uygur ve Gaznelilere ait duvar resimlerinde görülenlerle kıyafet ve yüz biçimleri ile sahne açısından benzerlik gösterdiği söylenmiştir.²⁸ Uygur giysileri genel anlamda bozkır kültürünün izlerini taşımaktadır. Çizme, börk, eşya asmak için kayış veya kuşaktan yapılmış kuşakları bulunmaktadır.²⁹ Ancak Maniheizm ve Budizm etkisinde kaldıklarından dolayı fresk ve ipek üzerine boyanmış resimlerde kişilerin beyaz veya kırmızı renkli elbiseleri ve külahlarının bulunduğu belirtilmiştir. Türk toplumları arasında yaygın olarak kullanılan keçe şapka ve külahlara Uygur Dönemi'nde tepcecikler eklenmiştir.³⁰

-
- 23 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997), 82.
- 24 Hüseyin Tekinoğlu, *Uygurlar*, (İstanbul: Kamer Yayınları, 2015), 157-158.
- 25 Yunus Berkli, "Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri." *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/45 (2010), 157.
- 26 Berkli, "Uygur Resim Sanatının", 162.
- 27 Yunus Berkli, "Uygur Resim Sanatının", 162.
- 28 Tolga Erkan, "Anadolu Selçuklu Sanatındaki İnsan Figürlerinin Uygurların Mağara Resimleri ve Gaznelilerin Duvar Resimleriyle Konu ve Biçim Yönünden Karşılaştırılması." *Turkish Studies*, 5/3(2010), 1257.
- 29 Hacer Nurgül Begiç, *Türk Keçecilik Sanatı*. (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017), 28
- 30 Hacer Nurgül Begiç, *Türk Keçecilik Sanatı*, 29

Selçuklu kıyafetleri hakkında Eflaki'nin oldukça aydınlatıcı bilgileri vardır. Eflaki, erkek elbiselerinin başlıca Yemen kumaşından elbise (Burd-i Yemeni), Mısır elbisesi, siyah ince ipek elbise, Mısır ve şaş ipeğinden elbise, gaşiye, Bûrî kumaş, Çuha ve Kemha ve Sof'tan (ince dokunmuş yün kumaş) yapıldığından bahsetmiştir. Elbise çeşidi olarak Hulle (belden aşağı ve belden yukarı olmak üzere iki kısımdan ibaret elbise) ile Fereci'yi örnek vermiştir. Fereci, göğsü açık uzun kollu bir cüppe türü olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, kabâ, kurt postu, tilki postunun da giyildiğini söylemiştir. Şalvar ve gömleğin de ayrı bir önem teşkil ettiğini, hırka olarak Hint hırkası (Burd-i Hindi) ve geniş kollu hırkaların olduğunu ifade etmiştir. Kürk kullanılarak pahalı elbiselerin yapıldığını, samur kürklü kırmızı ıskarlat çuhasının giyildiğini belirtmiştir. Başlık olarak sarıklardan bahsetmiş ve bu başlıkları Şaş-ı Hindi Sarığı, yünden yapılmış Mısır Sarığı, lâliş sarık, Şekarâviz sarık olarak birbirinden ayırmıştır. Karakeçe ve beyaz külahtan söz etmiştir. Ayağa ise ayakkabı veya çizme giyildiğini belirtmiştir.³¹ Anadolu Selçuklu Dönemi sanatında görülen hükümdar tipleri genelde bağdaş oturmuş vaziyettedir. Dolgun yüz hatları, örgülü saçları vardır. Zülüfleri önden ve yandan göğsüne kadar inmektedir. Sağ kulağındaki küpe belirgin olarak halka biçimlidir.³² Kaftanları sağdan sola doğru kapanmış vaziyette betimlenmiştir.³³ Göktürklerde ise kaftanlar soldan sağa kapanmış şekilde tasvir edilmiştir.³⁴ Kubad Abad çinilerinde görülen insan figürleri ile ilgili Berlin İslam Sanatı Müzesi'nde bulunan minai tekniğinde yapılmış sekiz kollu çini örneğinde yuvarlak yüzleri, badem gözleri, küçük burun ve ağızıyla Türk tipini temsil etmektedir. Bu Uygurlardan beri ortaya çıkan Türk figür tipinin devamı niteliğindedir.³⁵

Fotoğraf 5: Kubad Abad çinileri bağdaş kuran figür³⁶

3. Osmanlı Devleti'nde Türk İmgesi ve Giyim Kuşam Kültürü

Osmanlı devletini ziyarete gelen birçok seyyahın kaleme aldıkları dönem anıları o günün kültürü hakkında detaylıca bilgi vermektedir.

31 Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*. (Konya: Akın Basımevi, 1977), 72-73.

32 Özden Süslü, *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*. (Ankara: Atatürk Kültür Merkez, 2007), 159.

33 Süslü, *Tasvirlerle Göre Anadolu*, 160.

34 Süslü, *Tasvirlerle Göre Anadolu*, 188.

35 Rüçhan Arık, *Kubad Abad*. (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2000), 33-34.

36 Rüçhan Arık, *Kubad Abad*, 137.

Osmanlı resim geleneği içinde konusu öncelikli olarak kıyafetler olmasa da bazı padişah portrelerinde ayrıntılı giyim-kuşam detayları işlenmiştir. XV. yüzyıldan sonra Osmanlı topraklarına ziyarete gelen diplomat, tüccar veya seyyahların yazdıkları hatıratları resimleriyle birlikte basılmıştır. Avrupalı elçilerin Osmanlı kıyafetlerini kendi ülkelerinde tanıtmak için Kıyafet albümleri hazırlamaya başlamışlardır. XVIII. yüzyılda ise kıyafet albümleri devam etmekle birlikte batı etkisi artmıştır. Bu yüzyıl Osmanlı Devleti adına batılılaşma süreci olduğu için batı ile ilişkilerin arttığı bir dönemdir. XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başında Osmanlı gündelik yaşamına ve kıyafetlerine duyulan önem ve padişah I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde başlayan sultanların batıya duydukları ilgiyle birlikte orantılı olarak kıyafet albümlerinin yapılmasına devam edilmiştir.³⁷

Rönesans'tan hemen sonra Avrupalı sanatçılar resimlerinde doğu imgeli obje, eşya veya giyim kuşam öğelerini kullanmıştır.³⁸ XIX. yüzyılda Türk-Osmanlı imajında bir önceki dönemlere göre bazı değişiklikler görülmüştür. Daha önceki dönemlerde Batılı sanatçılar Osmanlı dünyasını belirli bazı yönlerini ön plana çıkartmıştır. Ancak XIX. yüzyılda kültürün özüne inmeye çalışmışlardır. Osmanlı'nın gelenek ve göreneklere ile gündelik yaşamını, etnik yapısını, kıyafetlerini ve mimarisini belgeleyen eserler ortaya koymuşlardır.³⁹

XVI. yüzyılda Osmanlı erkeklerinin giyim kuşamı hakkında ayrıntılı bilgi veren seyyah F. Moryson hatıratında, erkeklerin saçlarını tıraş ettiğini, tepede bir tutam saç bıraktıklarını, bıyık ve sakal uzattıklarını söylemiştir. Tıraşlı başlarını kırmızı bir takke ile örttüklerini bunun üzerine de yuvarlak küre biçiminde 12-20 elle (uzunluğu değişen bir ölçü, bez ölçüsü, yaklaşık 1¼ yarda, yarda:0.914m.) uzunluğunda ince beyaz ketenden bir bez sardıklarını buna ise Türkçe tülbent veya tsalma (salma) adının verildiğini ifade etmiştir. Baş giysilerinin içi boş olduğu için kafalarının hava aldığını, küçük çemberlerle desteklediği için başı serin tuttuğunu, kalın olduğundan güneşin geçmediğini, ince keten bezinden yapılmış olmasından dolayı da Avrupalıların kullandıklarından hafif olduğunu anlatmıştır. Rütbeleri, sarıkları üzerindeki işaretlerden bellidir, demiştir.⁴⁰

Antoine Galland ise 1672 yılında İstanbul'da gördükleri üzerine yazdığı hatıratlarında dönemin padişahı Sultan IV. Mehmed hakkında da bazı açıklamalar vardır. 9 Nisan 1672 yılındaki padişahın Edirne'de Sultan Selim Cami'nde kılacak olduğu bayram namazıyla ilgili anlattığı hatıratında, Sultan IV. Mehmed'in esmer tenli olduğunu belirtmiştir hatta onun İstanbul doğumlu olmasına rağmen bu esmer ten için Anadolu Türklerinin rengidir, demiştir. Padişahın çehresinin dolgunluğunu söylemiştir. Alnının üzerinde duran sarığında oldukça irilikte firuze ile bağlanmış tüylerin bulunduğunu, ayrıca her iki tarafta birer tutam balıkçıl kuşu tüyünün varlığından bahsetmiştir.⁴¹ 27 Haziran 1673 yılında kaleme aldığı hatıratında padişahın kullandığı sarığın sıradan ve hemen hemen Türklerin taşımak zorunda olduğu bir sarık tipinde olduğundan bahsetmekle birlikte hiçbir Türk sarığında görülmeyen özelliğin siyah, beyaz ve gümüş renginde düzenlenmiş özel bir görünüm arz eden balıkçıl kuşu tüyünden yapılmış sorgucunun olduğunu

37 Pelin Şahin Tekinalp, "Geleneğin Devamı: Bahriyeli Ressam Hüsnü Tengüz'ün Kıyafet Albümü." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31/1 (2014), 212.

38 Seyfi Başkan, *Sanat ve Tarih*. (Ankara: Çardaş Yayıncılık, 2000), 38.

39 Seyfi Başkan, *Sanat ve Tarih*, 40-41.

40 Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), 70.

41 Antoine Galland, A., *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*. haz. Charles Schefer ve çev. Nahid Sırrı Örik (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998a) I:95.

söylemiştir.⁴² Tüylü sorguç geleneğinin Türkistan coğrafyasından Şamanist inanışlar çerçevesinde gelişerek Anadolu'ya taşındığı ifade edilebilir. Türklerin Anadolu'ya gelirken getirdikleri en çok kalıcı olan takı başlığa takılan tüyler ve sorguçlardır.⁴³

Kaşgarlı Mahmud'un Divanı'nda börk ve börkçülük mesleğinden oldukça bahsetmiştir. Yine aynı eserinde börkçü dükkânı ve börkün önemine dair "*Acemsiz Türk, başsız börk olmaz*" diye bir atasözünü belirtmiştir. Ancak sarığın börkün etrafına sarıldığına dair Kaşgarlı'nın eserinde net bir ifade kullanılmamıştır ama buna rağmen sarık kullanıldığına dair bazı bilgiler mevcuttur. Örneğin, aynı Divanı'nda "*ol suvluk sarladı*" = O (adam) sarık sardı, ifadesi geçmiştir.⁴⁴ Sarık, Avrupa'da Türk İmgesi'nin vazgeçilmez bir sembolüdür.

Sarık, üzerine veya çevresine sarılan destarın arasından veya genellikle tepe kısmından üzerine sarılan takkenin büyük bir kısmının görüldüğü başlıklara verilen isimdir. Kavuk ise, beyaz bir tülbendin çoğunlukla altındaki yüksek başlığı tamamen örtecek şekilde sarılarak veya rapt edilerek kapattığı başlık türüne denilir.⁴⁵ Ancak, Halit Çal, kavukta üzerine sarılan başlığın büyük ölçüde görüldüğünü ifade etmiştir.⁴⁶ Ayrıca, Osmanlı toplumunda fes kullanılmadan önce giyilen kavukların sarıklı olmalarından dolayı sarıklı kavuk ile aynı isimle tanımlandığını anlatarak, XV-XVII. yüzyılda giyilen kavuklarda üzerine sarık sarılan başlık ya hiç görünmez ya da sadece tepesinin görüldüğünü, XVIII.-XIX. yüzyılda ise kavuklarda başlık bölümünün büyük ölçüde görüldüğünü söylemiştir. Sarıkların sarılış biçimlerine göre burma, civan kaşısı, kâtibi, dardağan, perişani ve silme gibi tiplere ayrıldığını ifade etmiştir.⁴⁷ Kavuklar ise yusuflî, kallavî, horosanî, kâtibi, mücevveze, selimî, kalensüve, perişanî, kubadî, azamî, örfî, kafesi gibi türlere ayrılmıştır.⁴⁸

Sarık, gayrimüslimler karşısında Müslümanların ayırıcı bir özelliği olarak görülmüştür ve bu nedenle İslam kültürünün bir sembolüdür.⁴⁹ Öyle ki İstanbul'un fethinden önce Bizanslı Grandük Notaras, "*Kostantinopolis'te kardinal şapkası görmektense Türk sarığını görmeyi tercih ederim*" diyerek sarığın Türk-İslam sembolü olduğunu vurgulamıştır.⁵⁰ Türklerin de sarığı İslamiyet'i seçtikten sonra Araplardan aldığı söylenmiştir. Öyle ki, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey 1065 yılında Bağdat'ta Halifenin kızıyla evlenerek bir anlamda Abbasi Halifesinin himayesine girmekle birlikte bazı yetkilerini de almıştır. Böylece Araplar ile Türkler arasında kültürel bir alışverişin başladığı da bu anlamda görülmüştür. Örneğin, Tuğrul Bey 1038 yılında Nişabur'a geldiği zaman ilk kez başına sarık sarmıştır. Türkler yeni aldıkları bu giysiye hemen kendi hoşlarına gidecek

42 Antoine Galland, A., İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar(1672-1673). haz. Charles Schefer ve çev. Nahid Sırrı Örik (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998b) II:75.

43 Sabahattin Türkoğlu, *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*. (İstanbul: Atılım Kağıt Ürünleri ve Basım, 2002), I:148.

44 Köymen, "Alp Arslan Zamanı", 62.

45 Ökkeş Hakan Çetin, Ö. "Onyedinci Yüzyıla Ait Kıyafet Albümlerinde Osmanlı Erkek Giyim-Kuşamı." *The Journal Of Academic Social Science* 53(2016), 262.

46 Halit Çal, "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarındaki Başlıklar." *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu*, (İstanbul:2000), 210.

47 Çal, İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar, 209.

48 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. haz. Kasım Arısan ve Duygu Günay Arısan (İstanbul: Tarih Vakfı, 1995), 224.

49 Walther Björkman, "Sarık." *İslam Ansiklopedisi*, c.X (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 222.

50 Ziya Kazıcı, "İslam Devletlerinin Zimmi Tebeaya Bakışı (Osmanlı Örneği)." *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul, 2007), 322.

şekilde kendi karakterlerine uygun biçim vererek yeni bir sarık modeli yaratmışlardır ve buna “*Türk Sarığı*” adı verilmiştir. Mısır’da Memlûkler tarafından giyilen bu sarık tipi, üstten iki tarafa doğru çıkıntılıdır ve genelde törenlerde giyilmiştir.⁵¹ Anadolu Selçuklu Devleti döneminde sarığı din ve devlet adamları kullanmıştır. Osmanlılarda ilk kez resmi toplantı ve törenlerde sarık veya kavuk giyme geleneğini başlatan Orhan Bey’dir. “*Dal külah*” veya “*dal börk*” (sarıksız börk) ile törenlere katılan beylere “*burma sarığın nerede?*” diye uyarıda bulunulduğu anlatılmıştır.⁵²

Sarığın renkleri toplum bireylerinin kimlikleri konusunda bilgiler vermiştir.⁵³ Moryson, XVI. yüzyılda Osmanlı’da halkın da tülbentler taktığını ancak renklerinin sade ve saf beyaz olduğunu, Rum ve diğer Hristiyan ile yabancıların küçük bir takkenin kenarına sarılmış genellikle mavi-beyaz çizgili keten “*shasses*” adı verilen başlıklar giydiklerini söylemiştir.⁵⁴ Özellikle Kanuni Sultan Süleyman zamanında giyimleri tertip etmek amacıyla çıkartılan kanunda beyaz renk Müslümanlara tahsis edilmekle birlikte Müslüman olmayanların kırmızı, sarı ve siyah renk taşımaları uygun görülmüştür. Önceleri Hristiyanlar gök renk, Museviler sarı renk takke giyerken 1592 yılında Hristiyanlar siyah, Museviler kırmızı giymeye başlamıştır. Bir süre sonra da Musevi takkeleri mor renk olmuştur.⁵⁵ 1683 yılına doğru Sultan IV. Murad zamanında sadece İstanbul Türkleri beyaz sarık sarmıştır. Mısır Arapları çeşitli renklerde sarık, mağripler de altın işlemeli beyaz sarık taşımıştır. Ayrıca bu dönemde Filistin’de Yahudi ve Hristiyanlar mavi sarık kullanmıştır. Hatta bu dönem Hristiyanlarının sarıklarında mavi bir şerit taşıdıkları bu açıdan cizye tahsildarlarının kendilerini tanımlarının kolaylaştığı ifade edilmiştir.⁵⁶ Osmanlı Devleti’nde ulema, padişahlar, vezirler ve diğer devlet memurları farklı şekillerde daima beyaz tülbent sarık kullanmıştır.⁵⁷

Osmanlı padişahlarının günlük yaşamda altta şalvar, üstte gömlek veya iç entarisi, üzerine kısa kaftan (ceket tarzında) veya uzun kaftan giymiştir. İç entarileri resmi günlerde, dirsekten bileğe kadar düğmelidir ve bileğe göre ayarlanabilen kolu bulunmaktadır. Bunun üzerine kemha, seraser, kadife, çatma gibi ağır ipliklerden özenle hazırlanmış kısa kollu kaftan ve en üstte içi kürklü, mücevher düğmeli, yere kadar uzun etekli ve kollu üst elbiseleri vardır. Bu görkemli üst giyime *kapaniçe/kapaniça* adı verilmiştir.⁵⁸ Bu konudaki bir başka kaynakta Osmanlı erkek giyimi üç, dört kat üst üste giyilen kıyafet parçalarından en üste giyilen dışında iç tarafta bulunanlar iç kaftanı, entari, dolama ve mintan gibi isimlerle tanımlanmıştır. XVII. yüzyılda İstanbul’da yaşamış olan seyyah Thevenot, *doliman* veya *dolama* adı verilen giysiyle ilgili olarak, erkeklerin hem önden hem de arkadan kapalı bir don giydiğini, gömleklerinin uzun olduğunu ve bu nedenle donun üstünden aşağıya düştüğünü, bu gömleğin üzerinde ise topuklara kadar inen dar kol ağızlı, elin sırtını kaplayan yuvarlak bir kısmı bulunan doliman adı verilen bir entariden bahsetmiştir.⁵⁹

51 Türkoğlu, *Tarih Boyunca Anadolu’da*, 137.

52 Türkoğlu, *Tarih Boyunca Anadolu’da*, 158.

53 Türkoğlu, *Tarih Boyunca Anadolu’da*, 158

54 Reyhanlı, İngiliz Gezginlerine Göre, 71.

55 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim*, 225.

56 Björkman, “Sarık”, 223.

57 Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme*. (Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1967), 202.

58 Hülya Tezcan, “Topkapı Saray Müzesi Giyim Kuşam Koleksiyonu Saray Kıyafetleri.” *Osmanlı Ansiklopedisi “Kültür ve Sanat”* içinde, haz. Eren Güler, c. XI (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 51.

59 Emine Koca, Fatma Koç. “Kıyafetnameler ve Ralamb’ın Kıyafet Albümündeki 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu Giysi Özelliklerinin İncelenmesi,” *Turkish Studies*, 9(11) (2014), 384

Bu kıyafetlerin bazı bölümlerinin farklılık içerdiğine dair XVII. yüzyılda Ralamb'ın albümünde bulunan erkek figürlerindeki şalvar, göynek, içentari, dolama ve kaftandan oluşan Türk ve diğer erkek giysilerinin düz silüet formunda olduğu, dolama ve kaftanların boyun çevresini saran yaka biçimlerinin benzerlik göstermediği sadece kaftanların kol biçimlerinin farklılık içerdiği ifade edilmiştir.⁶⁰

XVIII. yüzyıl başlarında da Osmanlı elçilerinin giydiği kıyafetlere bakıldığında sarık kullanımı devam etmiştir. Sırtlarındaki iç elbiseleri çeşitli renklindedir. Bunun üstüne giydikleri kaftanın rengi ise genelde kırmızı veya mavidir. Bazılarında kürk bulunmaktadır. Kuşaklarında hazineden emanet olarak verilen hançer taşıdıkları ifade edilmiştir. XIX. yüzyılda ise fes kabul edildiğinden elçiler fes ve siyah çuhadan elbise giymiştir. Forma olarak rütbelerine göre tel ile işlemeler vardır ve bunların üzerinde de kazandıkları nişanları taşımışlardır.⁶¹

Türk korkusunun tasavvuruna dair somut çizimler sarığın da konu olduğu şeytani kompozit betimlemelerdir. XIV. ve XV. yüzyıllarda bazı Alman hacıları Türkiye hakkında bilgiler yazmıştır. O dönemde Avrupa'da bir Türk korkusu yaşandığı gerçektir. Türkler bazen doğaüstü bir varlık olarak görülmüş bazen de kan içici, barbar olarak tanımlanmıştır. Hatta basılan bazı kitaplarda Hristiyan düşüncesinin kötü tezahürü olarak Türkler boynuzlu, kuyruklu bir şeytan olarak tasvir edilmiştir.⁶² XVI. yüzyıldan Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Avrupalıların yarattığı Osmanlı imgesi "korkulan barbar, düşman ve saygı duyulan devlet" arasında aşağılama ve yüceltme ikilemine dayalı değişkenlik göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle XVIII. yüzyılda gücünü yitirmesiyle birlikte imgesinin korkutucu özeliği Avrupa'da kaybolmuştur.⁶³

Fotoğraf 6: Nicolò Nelli'nin 1571 yılında çizdiği Osmanlı'yı şeytan gibi tasvir eden gravür çizimi⁶⁴

60 Emine Koca, Fatma Koç. "Kıyafetnameler ve Ralamb'ın", 392

61 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. haz. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968), 237.

62 Şafak Tunç, *Şehristan Seyyahların Hayal Şehri İstanbul*. (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2010), 41-44.

63 Aytül Papıla, (2008). "Osmanlı İmparatorluğu nun Batılılaşma Döneminde Resim Sanatının Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatımı." *Gazi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1/1 (2008), 119.

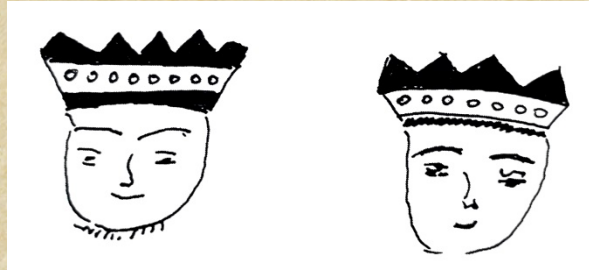
64 Julian Raby, "La Serenissime et la Sublime Porte: les arts dans l'art diplomatique." haz. Yves Guena, *Venise et l'Orient 828-1797*(Paris: Editions Gallimard, 2006), 91.

Osmanlı padişahları taç kullanır mıydı? hipotezine cevap aranacak olursa bununla ilgili bulgular için Orta Asya kültürüne kadar gitmek gerekebilir ancak elde edilen sonuçlar elbette Osmanlı padişahlarının taç kullandıklarına dair gerçekçi bir bilgi veremez.

Taç, hükümdarların başına giydikleri değerli mücevherlerle bezenmiş taht ile birlikte hükümdarlık simgesidir.⁶⁵ Özden Süslü'nün, Atasoy'dan aktardığı üzere taç şekilleri ve geleneği Orta Asya Hun devri kurganlarına kadar dayandırılmıştır.⁶⁶ TİKA'nın desteğiyle 1997 yılında başlatılan "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" kapsamında Türk arkeolog ve tarihçiler 2001 yılındaki Bilge Kağan Külliyesi araştırmalarında sunak civarında altın, gümüş, bakır, bronz ve değerli taşlardan oluşan yaklaşık 4500 parça eser bulmuştur. Bu eserler arasında Bilge Kağan'ın anka kuşu motifli süslü tacı da ele geçmiştir.⁶⁷ (Bkz. Fotoğraf 7). Özden Süslü, taç şekillerini tek taşlılar, diadem, dilimli taç olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Dilimli taçlarda; tek dilimli, iki dilimli, üç ve daha fazla dilimli olarak kendi içinde tiplere ayrılmıştır. Ancak, Göktürklerde Altay'da bulunan sosyal hayatı tasvir eden kompozisyonda bir erkek tasvirinde görülen üç ve daha fazla dilimli (terekli) taç haricinde, diğer türler kadınlarda kullanılmıştır. Bu taç şeklinin küçük dilimler şeklinde oluşan bir çeşidi taş kalıp üzerinde bulunmuştur.⁶⁸ İki adet 10x6 cm. boyutlarında taş kalıptan oluşan eser bulunmaktadır. XII. yüzyıla tarihlendirilen eserin Musul civarlarından geldiği belirtilmiştir.⁶⁹ (Bkz. Fotoğraf 8).

Fotoğraf 7: Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen altın taç⁷⁰

Fotoğraf 8: Türk İslam Eserleri Müzesi'nde 1915 envanter numarasıyla bulunan taş kalıplarda görülen taç giymiş figürler⁷¹

65 Koçu, *Türk Giyim Kuşam*, 220.

66 Süslü, *Tasvirler Göre Anadolu*, 140.

67 İlhan Özkeçeci, "Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi." haz. Ülkü Çelik Şavk, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, (Ankara, 2011), II:655.

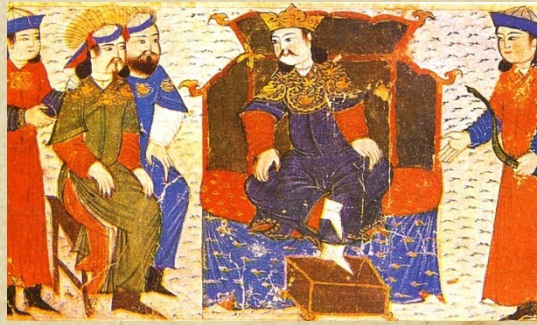
68 Süslü, *Tasvirler Göre Anadolu*, 141.

69 Süslü, *Tasvirler Göre Anadolu*, 106.

70 Özkeçeci, "Orhun Abidelerinin Estetik", 656.

71 Süslü, *Tasvirler Göre Anadolu*, 404.

Taç, Arapçada ve Eski Farsçada “tag” kelimesinin karşılığıdır ve İran kökenli yabancı bir sözcüktür. Eski İran minyatürlerini betimleyen minyatürlerde hükümdarlar başlarında biçimleri itibariyle tam ispatlı olmasa da taçlar taşımıştır. Bu minyatürlerde ayrıca hükümdarlar dışında melekler ve özellikle Miraç’ta Peygamberin ve Burak’ın başında bulunmaktadır.⁷² Türkler ile İranlıların yakın coğrafyada yaşıyor olmaları, iki kültürün birbirini etkilediği görüşünü ortaya koymuştur. Bu açıdan İran kıyafetleri ile Türk kıyafetleri arasında pek bir fark oluşmamıştır, hatta benzerlik göstermiştir. İran ve Selçuklu dönemindeki bu benzerlik sadece kıyafetlerde değil aynı zaman da sanat eserlerinde de üslup özellikleri bakımından izlenmektedir. XIII. yüzyılda kaleme alınan minyatürlerle zenginleştirilen Reşidüddin’in “*Camiüt-tevarih*” adlı eseri kıyafet tarihimiz açısından önemlidir.⁷³ Topkapı Sarayı Müzesi’nde bulunan “*Camiüt-tevarih*” adlı esere ait minyatürlerin birinde Dede Korkut hikâyelerinde geçen Oğuz Han’ın yaşamıyla ilgili bir sahnede Oğuz Han’ın başlığının taç şeklinde olduğu görülmektedir (Bkz. Fotoğraf 9).

Fotoğraf 9: “*Camiüt-tevarih*” minyatürlerinde Oğuz Han tasviri⁷⁴

Hristiyanlık kültüründe taç çok eski dönemlerden itibaren kraliyet ve saygınlık sembolüdür. Aynı zamanda krallık ve egemenlik simgesi olmuştur. Hristiyan sanatında ise cennetin kraliçesi olarak yorumlanan Meryem’in başında tasvir edilmiştir. Taç ikonografik açıdan acı çekmeyi, günah ve ölüm ile azizlerin asil kanını temsil etmiştir. Dikenli tacın Hz. İsa’nın başına geçirilmesi ve çarmıha gerilirken çektiği acılar, stigmata Hristiyanlık ikonografisinde sıklıkla rastlanmaktadır. Bazı zamanlar daire şeklinde tasarlanmıştır ve bunlarda çeşitli bitkisel donatıları olduğu kadar değerli mücevher ve altın kullanılan örnekleri de bulunmaktadır.⁷⁵ Bizans imparatorları önceleri başlarına bezden bir bant bağlamıştır. IV. yüzyıldan sonra “*stephanos*” dedikleri tacı takmaya başlamıştır. Bu başlığı daha sonra geniş ve yanlarında incili, mücevherli pandantiflerin sarkıtıldığı başka türde taçlar izlemiştir. Buna da “*stemma*” adı verilmiştir. İmparatoriçelerin de taktığı bu başlık ve daha önce görülen tipler genelde törenlerde kullanılmıştır.⁷⁶ Diadem adı verilen başı bir bant gibi saran üzeri mücevher kakmalı Bizans tacı şeref ve asaletin simgesi sayılmıştır.⁷⁷

Osmanlı nakkaşlarının yaptığı minyatürlerde padişahın ve devlet görevlilerinin tasvir edildiği tasvirlerde başlık üzerinde taç gibi Batılı bir sembol görmek mümkün değildir. Ancak,

72 Walther Björkman, “Tac.” İslam Ansiklopedisi, c.XI (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 613.

73 Türkoğlu, *Tarih Boyunca Anadolu’da*, 138.

74 Türkoğlu, *Tarih Boyunca Anadolu’da*, 138.

75 George Ferguson, *Signs&Symbols in Christian Art*. (London: Oxford University Press, 1972), 166.

76 Türkoğlu, *Tarih Boyunca Anadolu’da*, 121.

77 Georg Ostrogorsky, “Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni.” *Cogito* 17 (1999), 54.

XVI. yüzyılda Osmanlı'da bulunan Moryson'un hatıratlarında, çavuştan sultana kadar bütün resmi görevlilerin tülbentlerinin tepelerinde kırmızı kadife bir taç bulunduğunu, rütbelerini belirten tüy ve mücevherlerin buna takıldığını anlatmıştır.⁷⁸ Bu durum aslında sarığın iç bölümünde bulunan kadife kırmızı başlığın taç olmamasına rağmen Batılılar tarafından taç şeklinde yorumlandığının göstergesidir.

Osmanlı devletine Batıdan gelen sanatçılar bu geleneği devam ettirmeye çalışsa da kendi kültürlerinden sembolik izleri eserlerine taşımıştır. Gentile Bellini'nin 1480 yılında yapmış olduğu Sultan II. Mehmed'i tasvir eden portresine bakıldığında sarığının iç tarafında kırmızı kadifeden bir başlık yer almaktadır ancak bu bir taç değildir. Sultan II. Mehmed'in tablo ve madalyonunda görülen sarık tipi budur. Ancak bunun yanında Bellini, tablosunda üst sağ ve sol köşede Osmanlı hâkimiyeti altında birleştiği düşünülen üç hükümdarlığın Asya, Yunanistan ve Trabzon devletlerinin remzi olan üst üste üç taç betimlemiştir (Bkz. Fotoğraf 10), dolayısıyla bu tablonun Batılı bir sanatçı tarafından yapıldığı kolayca anlaşılmaktadır.⁷⁹

Fotoğraf 10: Gentile Bellini'nin yaptığı Sultan II. Mehmed portresi (National Gallery, Londra)⁸⁰

Tahsin Öz, Osmanlı kumaşlarında sevilerek kullanılan renkler arasında ilk sırada kırmızının geldiğini ifade etmiştir. Milli bir renk olarak Türk kırmızısından bahsetmiştir. Bundan sonra mavi, yeşil, beyaz, bej, siyah ve bazı yerlerde altın rengini temsilen sarının tercih edildiğini söylemiştir. Ona göre, XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı süslemelerine bakıldığında da bunlar beş gruba ayrılmıştır:

78 Reyhanlı, İngiliz Gezginlerine Göre, 71.

79 Björkman, "Tac.", 614.

80 Massimo Villa, "Gentile E La Politica Del "Semiante" A Stambul. haz. Carlo Pirovano, *Venezia e i Turchi* (Milano: Electa Editrice, 1985), 165.

1. Bitkisel motifler; bunlar kendi içinde üç çeşittir.

a) Çiçekler; lale, karanfil, sümbül, gül, şakayık, çark-ı felek, narçiçeği, erik çiçeği ile çeşitli yapraklar

b) Meyveler; nar, elma, çam kozası

c) Ağaçlar; servi, hurma, zülfüarus (şükela)

2. Kozmik motifler; güneş, ay, yıldız

3. Yabancı kökenli motifler; taç, meandır

4. Zoomorfik figürler

5. Çeşitli yazılar.

Tahsin Öz, makalesinin devamında yabancı kökenli motifler ile ilgili olarak Türk sanatçısının mutaassıp olmadığını yeri geldiğinde taç ve meandır gibi motifleri eserlerinde kullanabildiğini söylemiştir.⁸¹

Bu konuya geç bir dönem olsa da 1863 yılında Arif Mehmed Paşa'nın (1808-1865) yazıp resimlediği "*Mecmu'a-i Tesavir-i Osmaniye*" adlı eser örnek verilebilir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren başladığı resimlerden ilki Osman Gazi'ye aittir. Sonrasında ise kendi döneminden Sultan II. Mahmud ile devam etmiştir. Arif Mehmed Paşa'nın resimleri Batı resim geleneğine daha yakın bir üsluptadır.⁸² (Bkz. Fotoğraf 11). Osman Gazi'nin tasvir edildiği minyatüre bakıldığında sarık biçimli başlığının orta bölümünün taçlı olduğu gözlenmektedir. Yabancı kökenli bir imgenin kullanılmasıyla ilgili bu örnek Osmanlı'nın Batılılaşma sürecindeki kültürel etkileşim boyutunu ortaya koymaktadır.

Fotoğraf 11: Arif Mehmed Paşa'nın "*Mecmu'a-i Tesavir-i Osmaniye*" eserindeki Osman Gazi betimlemesi⁸³

81 Tahsin Öz, "Osmanlı Devrinde Resimli Türk Kumaşları". *V. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956), 446-447.

82 Şahin Tekinalp, "Geleneğin Devamı: Bahriyeli", 218.

83 Anonim, Osmanlı Resmi Kıyafetleri Albümü "*Mecmu'a-i Tesavir-i Osmaniye*." (İstanbul: Çamlıca Basın Yayımları ve Tic. A.Ş.), 7.

XV. yüzyıldan itibaren betimlenen Osmanlı padişahlarının anatomik açıdan karakteristik yüz yapılarından bahsetmek mümkündür. Angiolello, Sultan II. Mehmed’i etli butlu, geniş alınlı, iri gözlü, gür kaşlı, kemerli burunlu, küçük ağızlı, gür sakallı, kısa ve kalın boyunlu bir adam olarak tanımlamıştır.⁸⁴ Bu tanımlamaya uygun olarak Costanzo da Ferrara (1481) (Bkz. Fotoğraf 12), Giovanni, Bertoldo (1480-1481) (Bkz. Fotoğraf 13) ve Gentile Bellini’nin (1490) (Bkz. Fotoğraf 14) yaptığı bronz madalyonlara bakıldığında Sultan II. Mehmed’in kemerli bir buruna sahip, sakallı, kısa ve kalın boyunlu bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı’da “*irsâl-i lihye*” adı verilen sakal bırakma önemlidir. Sakal bırakan kişiler olgun, ağırbaşlı, uslu, akıllı bir adam sayılmıştır ve gençlerce hürmet gösterilmiştir. Sakalı yeni çıkmaya başlayan gençler arasında çıktığı kadarıyla bırakma geleneği vardır. Sakal bırakmayanlar da “*böyle iç ağası gibi bıyıkla gezmek yakışır mı?*” diye ayıplanmıştır. İlmiye sınıfındaki gençler asla tıraş olmamış ve sakal bırakmıştır.⁸⁵

Fotoğraf 12: Costanzo da Ferrara’nın yaptığı (1481) Sultan II. Mehmed tasvirli madalyon⁸⁶

Fotoğraf 13: Giovanni, Bertoldo’nun yaptığı (1480-1481) Sultan II. Mehmed tasvirli madalyon⁸⁷

84 Giampiero Bellingeri, “İmgelere Kavuşmak.” haz. Giampiero Bellingeri ve Nazan Ölçer, *Osmanlı Döneminde Venedik ve İstanbul* (İstanbul: Electa, 18 Kasım 2009-28 Şubat 2010), 87.

85 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim*, 98.

86 “Mehmed II” erişim 14 Mart 2021, <http://m.vam.ac.uk/item/O142591/mehmed-ii-medal-costanzo-da-ferrara>

87 “Mehmed II” erişim 14 Mart 2021, <http://m.vam.ac.uk/item/O134080/mehmed-ii-medal-di-giovanni-bertoldo/>

Fotoğraf 14: Gentile Bellini'nin yaptığı (1490) Sultan II. Mehmed tasvirli madalyon
(Museo Correr, Venedik)⁸⁸

Gentile Bellini tarafından yapıldığı iddia edilen ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 2020 yılında satın alınan Sultan II. Mehmed ile bir diğer kişiye ait portre tabloda Sultan'ın Bellini tarafından çizilen diğer tablosu ve madalyonunda görülen portresine fizyolojik ve giyim açısından benzerlik gösterdiği ifade edilebilir. (Bkz. Fotoğraf 10 ve Fotoğraf 15) Sarığının tepesinde kırmızı renkteki kadife tepeliği görülmektedir. Karşısında duran kişinin kim olduğuna dair birçok fikir ortaya konmuştur. Bu kişinin sarığının bir ucu üst tarafta yukarıya doğru uzatılmış bir şekilde betimlenmiş olması yanında kırmızı kadife yerine koyu renkte bir tepeliğe sahip başlığının olduğu görülmektedir. Ayrıca sarığının arkasında yedi adet sorguç tüyü yer almaktadır. Bunun yedi adet olmasının sembolik bir anlamının olup olmadığını yorumlamak çok güç ancak Sultan II. Mehmed'in Osman Bey'den itibaren Osmanlı Devleti'nin yedinci padişahı olması belki de bu duruma bir gönderme özelliği taşıdığı söylenebilir. Bu kişinin fizyolojik açıdan yüz hatları oldukça naiftir. Kaftanı ise Sultan II. Mehmed'in giydiğine göre motif işlemelidir. Bu açılardan değerlendirildiğinde Batılı bir kişiye ait portre olma ihtimali bulunmaktadır.

Fotoğraf 15: İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından satın alınan Sultan II. Mehmed portresi⁸⁹

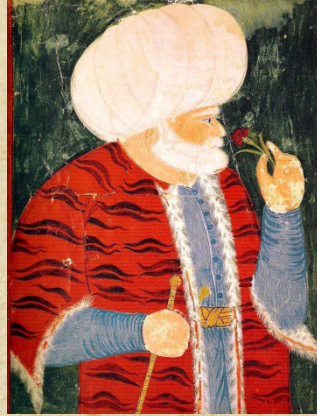
88 Fotoğraf: Yazar

89 "Fatih Sultan Mehmed" erişim 26.04.2021, <https://dokuz8haber.net/kultur-sanat/fatih-sultan-mehmetin->

XVI. yüzyılda çizilmiş Barbaros Hayreddin Paşa'nın Batılılar tarafından çizilen gravüründe güçlü, heybetli, kararlı, dik bakışlı, sakallı, kısa ve kalın boyunlu, kemerli bir buruna sahip Osmanlı Kaptan-ı Derya'sı tasvir edilmiştir. Kaftanı ve üzerindeki motifler Osmanlı kültürel izlerini taşımaktadır. Ancak sarığına bakıldığında tepesinde yer alan takkede bir taç görülmektedir (Bkz. Fotoğraf 16). Aynı yüzyıl içinde Nigârî tarafından çizilmiş Barbaros Hayreddin Paşa'nın yaşlılık yıllarını gösteren yarım boy minyatür portrede bir elinde asasını tutarken diğer eliyle karanfili koklamaktadır⁹⁰ ve sarığının Batılı gravürden farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. (Bkz. Fotoğraf 17).

Fotoğraf 16: Barbaros Hayreddin Paşa, XVI. Yüzyıl, Floransa Biblioteca Nazionale Cenrtale⁹¹

Fotoğraf 17: Nigârî tarafından çizilmiş Barbaros Hayreddin Paşa minyatürü⁹²

1596 yılında Giacomo Franco tarafından çizilen ve Sultan III. Mehmed'i tasvir eden gravüre bakıldığında sağ kulağında halka küpesi bulunan, sağ elinde hilal motifli başlığı bulunan bir asa tutan, kaftan yerine ceketinin üzerini örten üzerinde kıvrımlı akantus dallarına ait bitkisel süslemeler bulunan bir pelerin taşıyan, yukarıya doğru burma bıyıklı, top sakallı, ince yüzlü naif bir

portresi-ziyarete-acildi/

90 Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006), 85.

91 Alberto Tenenti, "Profilo di un Conflitto Secolare." haz. Carlo Pirovano, *Venezia e i Turchi* (Milano: Electa Editrice, 1985), 28.

92 Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, 84.

Osmanlı padişahı görülmektedir. Sultan IV. Mehmed için bu anatomik yüz tipi dönemin Batılı diğer gravür sanatçıları tarafından genellikle benzer karakterde çizilmiştir. İlgili çeken detay başlığıdır ve sarık veya kavuğunun tepe bölümünde yine bir taç yer almaktadır. Kavuğunun önünde ortasında değerli bir taş olduğu düşünülen rozet vardır ve sağ üst taraftan aşağıya doğru tüyler sarkıtılmıştır. Osmanlı'da ise Nakşî'nin 1600 yılları civarında çizdiği Sultan III. Mehmed'in Eğri Kalesi önlerinde betimlendiği düşünülen minyatüründeki detaylı tasvirine bakıldığında (Bkz. Fotoğraf 19) Giacomo Franco tarafından gravüre çizilen diğer örneğiyle ne kadar farklılıklar içerdiği görülecektir.

Fotoğraf 18: 1596 yılında Giacomo Franco tarafından çizilen Sultan III. Mehmed gravürü⁹³

Fotoğraf 19: Nakşî'nin 1600 yılları civarında çizdiği Sultan III. Mehmed tasviri (detay)⁹⁴

Yaklaşık olarak 1648-1700 yıllarına tarihlendirilen sanatçısı bilinmeyen ve yine oryantalist etkilerin yoğun bir şekilde hissedildiği gravürde Sultan IV. Mehmed tasvir edilmiştir. Sağ elinde asa başı hilal şeklinde olan bir asa bulunmaktadır. Kürklü pelerin ve altında yine batı kökenli motiflerin yer aldığı giysisi vardır. Kürklü pelerinin yakası değerli taşlarla süslü bağ ile birleştirilmiştir. Her iki kulağında ters hilâl biçimli küpeleri bulunur. Anatomik yüz tipi olarak ince narın bir yapıdadır, sakalsız ve ince bir bıyığa sahiptir. Sarık veya kavuğunun ortasında değerli taşlarla süslü bir sorguç yer alır ve sorguçtan çıkan inci dizileri başlığı sarmıştır. Tepede akantus yapraklarına benzer bir süsleme görülmektedir ve yine sorgucun arkasında tepelikle birlikte taç betimlenmiştir (Bkz.

93 Tenenti, "Profilo di un", 104.

94 Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, 220.

Fotoğraf 20). Sultan IV. Mehmed “*tac-ı sultanî*” adı verilen kavuk giymiştir. Bunun ön kısmında bir sorgucu vardır. Kıyafet olarak üstüne yeşil zeminli kolları beyaz üstüne kırmızı baklava şeklinde üzeri altın sırma işlemeli, göğsü altın sırma kordon ve püsküllü üstlük kullanmıştır.⁹⁵

Fotoğraf 20: Sultan IV. Mehmet tasvirli gravür (Victoria ve Albert Museum)⁹⁶

XVIII. yüzyılda başlarında Étienne Jehandier tarafından Sultan III. Ahmed’in portresi gravüre yapılmıştır. Oryantalist etkilerin yoğun olarak sezildiği gravürde Sultan III. Ahmed yine naif bir görüntüde betimlenmiştir. Pelerinin de akantus dallarına ait motifler görülmektedir. Aynı zamanda hem pelerinin yakasında hem de sarık veya kavuğunun üstünde değerli mücevherlerin yanında inci dizileri yer almaktadır. Sarığının tepesinde bulunan taç yine dikkati çekmektedir (Bkz. Fotoğraf 21). Osmanlı’da Batılılaşma dönemi olarak adlandırılan sanatta ve sosyo-kültürel anlamda birçok alanda yeniliklerin yaşandığı bu dönem minyatürlere damgasını vuran nakkaş Levnî’dir. Onun erken devir çalışmalarını içeren Osman Gazi’den Sultan III. Ahmed’e kadar 23 padişahın portresini çizdiği “*Kebir Musavver Silsilenâme*”de dönemin padişahı Sultan III. Ahmed’in tasviri yer almaktadır. Padişah yüksek arkalıklı tahtında oturmaktadır ve hemen yanında ayakta şehzadesi durmaktadır. Tahtın üzerinde lale ve sümbül gibi dönemin sevilen bitkisel motifleri yapılmıştır. Şehzade ile padişahın kaftanları içli dışlı olarak birbiriyle benzerlik göstermektedir.⁹⁷ Başlıkları yanlardan “V” şekli oluşturan kaval silmeli yüksek kavuk niteliğindedir ve padişahın kavuğunda mücevherlerle donatılmış ihtişamlı sorgucu betimlenmiştir (Bkz. Fotoğraf 22).

95 Emin Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948), 45.

96 “Turkish Sultans, Sultanas” erişim 14 Mart 2021, <http://m.vam.ac.uk/item/O515451/turkish-sultans-sultanas-and-other-print-unknown/>

97 Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, 262-263.

Fotoğraf 21: Étienne Jehandier tarafından çizilen Sultan III. Ahmed gravürü (Victoria ve Albert Museum)⁹⁸

Fotoğraf 22: Levnî'nin çizdiği Sultan III. Ahmed tasviri⁹⁹

1340'lı yıllardan XVI. yüzyılın sonlarına kadar birçok Türk-Osmanlı elçisi İtalya ve Fransa saraylarını ziyaret etmiştir. Kıyafet ve adetleri büyük merak uyandırmıştır. Bu ziyaretler sonucunda da bu ülkelerde yüksek çevrelerde Türk modası “*alla turca, turquerie*” başlamıştır. 1721 yılında Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin elçiliği Paris'te Türk modasının yayılmasına büyük katkı sağlamıştır¹⁰⁰. Sultan III. Selim ise Morali Seyyid Ali Efendi'yi üç yıl süreliğine Fransa'ya elçi olarak atamıştır ve sefirin Paris'te gerek hükümet erkânı gerekse halk arasında itibar görmesi ve

98 “Turkish Sultans, Sultanas”, erişim 14 Mart 2021, <http://m.vam.ac.uk/item/O515454/turkish-sultans-sultanas-and-other-print-desrochers-etienne-jehandier/>

99 Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, *Osmanlı Resim*, 262.

100 Halil İnalcık, *Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 248.

özel davetlerde aranan popüler bir şahsiyet kazanması neticesinde Türk kıyafetleri geniş çevrelerde moda hâkim bir konuma gelmiştir.¹⁰¹ Padişahlar, İstanbul'daki yabancı devlet sefirlerine kaftan armağan etmiştir. Heyetler açısından alınan kaftanların sayısı ve kalitesi önemlidir çünkü buna göre görevlerinin iyi veya kötü sonuçlanacağını tahmin etmişlerdir.¹⁰²

Sonuç

Avrupa'nın çeşitli müzelerinde bu araştırmaya konu olan sayısız Türk imgeli eser bulunmaktadır. Bu eserler ilgili müzelerin uzmanları tarafından değerlendirilerek sergi salonlarında sergilenmekte ve ziyaretçilere bu bilgiler Türk kimliği altında paylaşılmaktadır. Bu araştırmada Orta Asya'dan itibaren genel itibarıyla Türk İmgesi'ne Avrupa penceresinden de bakılmış ve Avrupa'nın Osmanlı'yı kendi düşünceleri üzerinde korku duyulan bir millet özelinden oryantalist etkilerle şekillendirmeye çalıştığı özel ilgisine dönüşmüştür. Türk kimliği Orta Asya'dan itibaren hem fizyolojik hem de giyim kuşam bağlamında belli bir karakteri yansıtmaktadır. Ancak Avrupa'da bulunan ve çeşitli müzelerde Türk adıyla tanımlanmış birçok sanat eserinde yansıtılan portrenin empresyonist ve oryantalist etkiler altında yapıldığı söylenmelidir. Bunun yanında özellikle XVIII. yüzyılda Avrupa'da doruk noktasına çıkan "Turquerie" modası kapsamında Avrupalı kişiler de kendilerini Osmanlı padişahı gibi tasvir ettirmiştir. Bu açıdan Türk kıyafeti içinde betimlenmiş her figürün de Türk veya Osmanlı olarak yorumlanması bu açıdan hatalı bir söylemdir.

Kaynakça

Abdülaziz Bey. (1995). *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. (K. Arısan, ve D. Arısan Günay, Dü) İstanbul: Tarih Vakfı.

Acıpınar, M. (2010). XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Toskana Grandukalığında Türk Esirler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV(1), 15-38.

Anonim. (tarih yok). *Osmanlı Resmi Kıyafetleri Albümü "Mecmu'a-i Tesavir-i Osmaniye"*. İstanbul: Çamlıca Basın Yayım ve Tic. A.Ş.

Arık, R. (2000). *Kubad Abad*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Bağcı, S., Çağman, F., Renda, G., ve Tanındı, Z. (2006). *Osmanlı Resim Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Başkan, S. (2000). *Sanat ve Tarih*. Ankara: Çardaş Yayıncılık.

Begiç, H. N. (2016). Giyim-Kuşam Kültüründe Keçe Sanatına Tarihsel Bir Bakış, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, 287-297

Begiç, H. N. (2017). *Türk Keçecilik Sanatı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı

Bellingeri, G. (18 Kasım 2009-28 Şubat 2010). İmgelere Kavuşmak. G. Bellingeri, ve N. Ölçer içinde, *Osmanlı Döneminde Venedik ve İstanbul* (s. 86-96). İstanbul: Electa.

Berkli, Y. (2010, Aralık). Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(45), 155-166.

101 Unat, *Osmanlı Sefirleri ve*, 180.

102 Lale Görünür ve Semra Ögel, "Osmanlı Kaftanları İle Entarinin Farkları ve Kullanışları." İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 3/1 (2006), 66.

Björkman, W. (1967). Sarık. İslam Ansiklopedisi, X, 221-233. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Björkman, W. (1979). Tac. İslam Ansiklopedisi, XI, 613-615. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Cenkmen, E. (1948). *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Çal, H. (2000). İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarındaki Başlıklar. *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu*, (s. 207-225). İstanbul.

Çetin, Ö. H. (2016). Onyedinci Yüzyıla Ait Kıyafet Albümlerinde Osmanlı Erkek Giyim-Kuşamı. *The Journal Of Academic Social Science* (53), 259-264.

Durmuş, İ. (2017). Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı. *Akademik Bakış*, 10(20), 37-47.

Erkan, T. (2010). Anadolu Selçuklu Sanatındaki İnsan Figürlerinin Uygurların Mağara Resimleri ve Gaznelilerin Duvar Resimleriyle Konu ve Biçim Yönünden Karşılaştırılması. *Turkish Studies*, 5(3), 1218-1263.

Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Ferguson, G. (1972). *Signs&Symbols in Christian Art*. London: Oxford University Press.

Galland, A. (1998a). İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar(1672-1673) (Cilt I (1672)). (C. Schefer, Dü., ve N. Örik, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Galland, A. (1998b). İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673) (Cilt II (1673)). (C. Schefer, Dü., ve N. Örik, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gömeç, S. (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Görünür, L., ve Ögel, S. (2006). Osmanlı Kaftanları İle Entarinin Farkları ve Kullanışları. *İTÜ Dergisi Sosyal Bilimler*, 3(1), 59-68.

İnalcık, H. (2010). *Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*. İstanbul: Timaş Yayınları.

İskenderzade, L. (2010). Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(24), 255-269.

İzgi, Ö. (1989). Çin Elçisi *Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karcaubay, S., ve Karcaubay, C. (2013, Ocak 1). Göktürk'ün Toprak Halkı. *Atlas Dergisi*(I), 62-76.

Kazıcı, Z. (2007). İslam Devletlerinin Zimmi Tebeaya Bakışı (Osmanlı Örneği). *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab Tartışmalı İlmî Toplantı*, (s. 306-324). İstanbul.

Koca E., Koç F. (2014). Kıyafetnameler ve Ralamb'ın Kıyafet Albümündeki 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu Giysi Özelliklerinin İncelenmesi. *Turkish Studies*, 9(11), 371-394

Koçu, R. E. (1967). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.

Köymen, M. (1971). Alp Arslan Zamanı Türk Giyim Kuşamı. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 51-89.

Marchetti, S. (2005). Avrupalıların Gözüyle Türkler: Mito ve Yanlış Anlaşılma. Ö. Kumrular içinde, *Dünyada Türk İmgesi* (s. 9-12). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Orazbay, M. (1993). Çin Kaynaklarına Göre Esli Türk Kitabeleri. İ. Ateş, S. Bayram, ve M. Narince içinde, *X. Vakıf Haftası Kitabı* (s. 67-69). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Ostrogorsky, G. (1999). Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni. *Cogito*(17), 51-68.

Öz, M. (2008). Tarihi Perspektiften Türk Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* (HÜTAD)(8), 219-226.

Öz, T. (1956). Osmanlı Devrinde Resimli Türk Kumaşları. T. T. Kurumu içinde, *V. Türk Tarih Kongresi* (s. 442-452). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özkeçeci, İ. (2011). Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi. Ü. Çelik Şavk (Dü.), *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu* içinde, II, s. 653-668. Ankara.

Öztuna, Y. (2006). *Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Papila, A. (2008). Osmanlı İmparatorluğu nun Batılılaşma Döneminde Resim Sanatının Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatımı. *Gazi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 117-134.

Raby, J. (2006). La Serenissime et la Sublime Porte: les arts dans l'art diplomatique. Y. Guena içinde, *Venise et l'Orient 828-1797* (s. 91-120). Paris: Editions Gallimard.

Reyhanlı, T. (1983). İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Süslü, Ö. (2007). *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkez.

Şahin Tekinalp, P. (2014, Haziran). Geleneğin Devamı: Bahriyeli Ressam Hüsnü Tengüz'ün Kıyafet Albümü. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31(1), 207-220.

Taneri, A. (1977). *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*. Konya: Akın Basımevi.

Taşagıl, A. (1996). *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*. İstanbul: Turan Yayıncılık.

Taşagıl, A. (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tekinoğlu, H. (2015). *Uygurlar*. İstanbul: Kamer Yayınları.

Tenenti, A. (1985). Profilo di un Conflitto Secolare. C. Pirovano içinde, *Venezia e i Turchi* (s. 9-37). Milano: Electa Editrice.

Tezcan, H. (1999). Topkapı Saray Müzesi Giyim Kuşam Koleksiyonu Saray Kıyafetleri. E. Güler içinde, *Osmanlı Ansiklopedisi "Kültür ve Sanat"* (Cilt XI, s. 515-528). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Tunç, Ş. (2010). *Şehristan Seyyahların Hayal Şehri İstanbul*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Türkoğlu, S. (2002). *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam* (Cilt I). İstanbul: Atılım Kağıt

Ürünleri ve Basım.

Unat, F. (1968). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. (B. Baykal, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Villa, M. (1985). Gentile E La Politica Del “Semiante” A Stambul. C. Pirovano içinde, *Venezia e i Turchi* (s. 160-185). Milano: Electa Editrice.

İnernet Kaynakçası

“Mehmed II” erişim 14 Mart 2021, <http://m.vam.ac.uk/item/O142591/mehmed-ii-medal-costanzo-da-ferrara>

“Mehmed II” erişim 14 Mart 2021, <http://m.vam.ac.uk/item/O134080/mehmed-ii-medal-di-giovanni-bertoldo/>

“Fatih Sultan Mehmed” erişim 26.04.2021, <https://dokuz8haber.net/kultur-sanat/fatih-sultan-mehmetin-portresi-ziyarete-acildi/>

“Turkish Sultans, Sultanas” erişim 14 Mart 2021, <http://m.vam.ac.uk/item/O515451/turkish-sultans-sultanas-and-other-print-unknown/>

“Turkish Sultans, Sultanas”, erişim 14 Mart 2021, <http://m.vam.ac.uk/item/O515454/turkish-sultans-sultanas-and-other-print-desrochers-etienne-jehandier/>

Arş. Gör. Dr.

Hakan ŞALLI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2041-8888>Trakya Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü
sallihakantrakya@hotmail.comBaşvuruda bulundu. Applied
Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 31/03/2021 29/04/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.907314>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Bir Osmanlı Seyyahının Savaş Muhabirliği Günleri: Anadolu'da Tanin Yazarı Ahmed Şerif'in Balkan Savaşı ve Edirne Kuşatması Gözlemleri

*War Journalism Days of an Ottoman Traveler: Observations of
Ahmed Şerif's, Author of Tanin in Anatolia, Balkan War and
Edirne Siege*

Öz

Ahmed Şerif, Balkan Savaşı'nın başlangıcında Tanin gazetesinin savaş muhabiri olarak Edirne'ye gelir ve şehir civarında meydana gelen muharebeler ile toplumsal atmosferi yakından gözlemler. Kendisi bir yandan notlarını günü gününe tutarken diğer yandan haberleşmenin oldukça zor şartlar altında gerçekleştiği Edirne'den İstanbul'a telgraf gönderebilmenin çarelerini arar. Fakat gerek şehrin Bulgaristan ve Sırbistan müttefik ordusu tarafından kuşatma altına alınması gerekse Tanin gazetesinin dönemin sansür uygulamaları nedeniyle kapatılması sonucu Ahmed Şerif'in savaş muhabirliği günleri oldukça kısa sürer. Ne var ki kendisinin savaş muhabirliği tecrübesi sadece mesleki kariyerinde değil 1909 ve 1914 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatler kapsamında kaleme aldığı Anadolu'da Tanin bağlamında da oldukça önemli bir yere sahiptir. Öte yandan Ahmed Şerif'in aynı zamanda bir seyyah olması, savaş muhabirliği sırasındaki gözlemlerine çok daha geniş bir perspektif kazandırmıştır.

Bu çalışmada Ahmed Şerif'in gözünden Balkan Savaşı ve Edirne kuşatmasının ilk evresi değerlendirilmektedir. Bu değerlendirme sırasında çalışma merkezine konumlandırılan Ahmed Şerif'in gözlem ve tespitlerinde ön plana çıkan olay ve olgular, resmi evrakların yanı sıra savaş sırasında tutulmuş günlük ve savaştan sonra yayınlanan hatıra metinleriyle karşılaştırılmıştır. Son olarak Ahmed Şerif'in savaş muhabirliği sırasındaki gözlem ve tespitlerinin Balkan Savaşı ve Edirne kuşatması literatürüne getireceği olası katkılar üzerinde durularak metnin ilgili literatür içerisinde ön plana çıkan noktaları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Şerif, Balkan Savaşı, Edirne Kuşatması, Savaş Muhabiri, Tanin Gazetesi

ATIF: ŞALLI Hakan, "Bir Osmanlı Seyyahının Savaş Muhabirliği Günleri: Anadolu'da Tanin Yazarı Ahmed Şerif'in Balkan Savaşı ve Edirne Kuşatması Gözlemleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (570-591)

CITE: ŞALLI Hakan, "War Journalism Days of an Ottoman Traveler: Observations of Ahmed Şerif's, Author of Tanin in Anatolia, Balkan War and Edirne Siege", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (570-591)

Abstract

Ahmed Şerif comes to Edirne as the war correspondent of Tanin newspaper at the beginning of the Balkan War and closely observes the battles and the social atmosphere around the city. Ahmed Şerif, on the one hand, keeps his notes daily, on the other hand, seeks ways to send telegrams from Edirne to Istanbul, where communication takes place under very difficult conditions. However, as a result of the siege of the city by the allied army of Bulgaria and Serbia, and the closure of the Tanin newspaper due to the censorship practices of the period, Ahmed Şerif's war correspondent days were very short. However, this experience of him has a very important place not only in his professional career but also in the context of Tanin in Anatolia, which he wrote within the scope of his travels between 1909 and 1914. On the other hand, Ahmed Şerif's being a traveler at the same time gave him many advantages during his war reporter duty, as well as allowing him to have a much wider perspective of his testimony than that of his colleagues.

In this study, the Balkan War and the first phase of the siege of Edirne are evaluated from the eyes of Ahmed Şerif. During this evaluation, the events and facts that came to the fore in the observations and determinations of Ahmed Şerif, who was positioned in the center, were compared with other diaries kept in line with different perspectives during the war and memories published after the war, as well as official documents. Finally, the possible contributions of Ahmed Şerif's observations and determinations during his war correspondence to the literature of the Balkan War and the siege of Edirne are emphasized.

Keywords: Ahmed Serif, Balkan War, Adrianople Siege, War Correspondent, Tanin Newspaper

Giriş

Türk ve Dünya tarihçiliğinin üzerinde en çok kalem oynattığı savaşlardan olan Balkan Savaşları, meydana getirdiği askerî, siyasî, toplumsal, ekonomik ve demografik gibi makro etkilerin yanı sıra tarih yazımı bağlamında da önemli değişim ve dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Döneme farklı perspektiflerden tanıklık etmiş birçok kişi farklı motivasyon kaynakları ile savaş sırasında günlük, savaş sonrasında ise hatıra türünde otobiyografik metinler kaleme almıştır. Osmanlı Doğu Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'dan sahra hastahanelerinde hemşire olarak görevde bulunan bir hanımefendiye kadar oldukça kalabalık bir yazar kadrosuna sahip olan Balkan Savaşları askerî, idarî ve siyasî görevlilerin yanı sıra siviller tarafından da birçok kez günlük ve hatıra formunda metne dökülmüştür.

Savaşın sivil yazar grubu içerisinde özellikle gazete ve savaş muhabirlerinin kaleme aldığı günlük ve telgraflar oldukça dikkat çekici olup üzerinde ayrı bir parantez açmayı gerektirmektedir. Yerli ve yabancı birçok gazetenin çeşitli başkentlerde ve cephelerde görevlendirdiği bu muhabirler, savaşın askerî ve toplumsal nabzını oldukça yakından tutmuş, kamuoyunu meydana gelen gelişmelerden kısa süre içerisinde haberdar etmiştir. Öyle ki Balkan Savaşı başladığı sırada muharip ordular içerisindeki sayıları 200'ü aşan bu muhabirlerin kaleme aldığı metinler, içerdikleri

önemli bilgiler ile günümüz literatürünün beslendiği ana damarlardan biri haline gelmiştir¹.

Öte taraftan Balkan Savaşı sırasında müttefik Bulgaristan ve Sırbistan orduları tarafından kuşatılan Edirne’de de çeşitli kademelerdeki komutanların yanı sıra cephedeki askerler, şehirdeki gayr-i müslimler ile farklı meslek ve yaş gruplarına dâhil siviller tarafından birçok günlük metni kaleme alınmıştır. Aralarında gazete ve savaş muhabirlerinin de bulunduğu bu yazarların tanıklıkları, Edirne kuşatma tarihine dair oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bunun yanı sıra söz konusu metinlerin aynı olayı ayrı perspektiften gören, algılayan ve değerlendiren şahıslar tarafından yazılması, bu tanıklıkları kolektif bir anlatının önemli birer parçası haline getirmektedir. Öte yandan bu metinlerin önemli bir kısmı her ne kadar günümüz Türkçesine çevrilerek literatüre kazandırılmış olsa da henüz tespit ve fark edilemediği için dolaşıma dâhil edilemeyen metinler de bulunmaktadır. Bu metinlerden biri de savaşın başlangıcında Tanin gazetesinin harp muhabiri olarak Edirne’de bulunan Ahmed Şerif Bey’in notlarıdır. Bu çalışmanın en önemli amacı da otobiyografik metinlerden meydana gelen bu kolektif anlatıya yeni bir metin daha eklemeyerek, Edirne kuşatma tarihi literatürüne yeni bir bakış açısı kazandırabilmektir.

1. Ahmed Şerif’in Mesleki Kariyeri ve Balkan Savaşı’nda Görev Alan Muhabirler

II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Tanin gazetesinin hususi muhabiri olarak 1909 yılında çıktığı uzun soluklu seyahati 1914 yılında tamamlayan Ahmed Şerif’in² gözlemleri, Anadolu’nun o günkü toplumsal, siyasî ve iktisadî durumu hakkında oldukça önemli bilgiler içermektedir. Dönemin Tanin gazetesi sahibi ve II. Meşrutiyet basınının önde gelen İttihatçı kalemlerinden

1 İngiltere’nin köklü, Avrupa’nın ise en prestijli gazetelerinden Daily Telegraph’ın savaş muhabiri Ellis Ashmead Bartlett, İstanbul’a ulaştığında Pera Palas’ta çeşitli ülkelerin savaş muhabirlerinden oluşan 35 kişilik bir ekiple karşılaşmıştır bkz. E. Ashmead Bartlett, *With The Turks in Thrace*, London 1913, s. 59-60. Le Matin gazetesinin İstanbul muhabiri olarak görevde bulunan Stephane Lauzanne ise bu sayıyı 30’a yakın olarak aktarmaktadır bkz. Stephane Lauzanne, *Hastanın Başucunda Kırk Gün*, çev. Murat Çulcu, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 19. İngiliz muhabir H. C. Seppings-Wright ise savaşı takip etmek için İstanbul’da bulunan muhabirlerin sayısını ifade ederken “ordu” tabirini kullanmayı tercih etmiştir bkz. H.C. Seppings-Wright, *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında hilal altında iki yıl*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 143, 151. Tatar gazeteci Fatih Kerimi’nin bu bağlamda verdiği sayı ise bir hayli ilginçtir. Ona göre, Balkan Savaşı’nı takip edebilmek için bölgede farklı ülkelerden tam 1.222 gazeteci bulunmaktaydı. Bununla birlikte uzun uğraşlarının ardından 21 Kasım 1912 günü İstanbul Sirkeci Tren Gari’nden hareketle saat 14:00’de Osmanlı Ordu Karargahı’na varan Fatih Kerimi, burada karşılaştığı binbaşidan, ordunun arasında bugüne kadar “yüzden fazla” gazete muhabirinin bulunduğunu fakat aralarında bir tane olsun Müslüman muhabirin yer almadığını öğrenmiştir bkz. Fatih Kerimi, İstanbul Mektupları, çev. Fazıl Gökçek, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 34, 52-57. Savaşı Bulgaristan Ordusu içerisinde The Times muhabiri olarak takip eden Reginald Rankin, 1914 yılında yayınladığı günlükte, savaş muhabirlerinin sayısının 70-80 civarında olduğunu belirtmektedir bkz. Reginald Rankin, *The Inner History of The Balkan War*, Constable and Company Ltd., London 1914, s. 97. Bununla birlikte Bulgaristan Ordusu’nda görevli olan muhabir sayısının 150 civarında olduğunu belirten kaynaklar da mevcuttur bkz. Eugene Michail, *The British and the Balkans: Forming Images of Foreign Lands 1900-1950*, London 2011, s. 16. Son olarak Le Petit Journal’de kaleme alınan bir makaleye göre savaş başladığı sırada bölgede yaklaşık olarak 200 ile 300 arasında muhabir bulunmaktaydı bkz. Ernest Laut, “Correspondants de guerre”, *Le Petit Journal*, No: 1146, 3 Kasım 1912, s. 346.

2 Ahmed Şerif’in hayatı hakkındaki bilgilerin neredeyse tamamına yakını, mesleki kariyeri ile ilgilidir. Ahmed Şerif’in doğum yeri, doğum tarihi ve eğitimi hakkında Sina Akşin tarafından ileri sürülen tahminler için bkz. Ahmed Şerif, *Anadolu’da Tanin*, C. 1, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. XIII.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın isteği üzerine bu uzun soluklu seyahati gerçekleştiren Ahmed Şerif, bulunduğu şehirlerdeki gözlemlerini mektuplara dökerek gazetesine ilemiş ve bu mektuplar "Anadolu'da Tanin" başlığı altında tefrika olarak yayınlanmıştır. Öte taraftan Ahmed Şerif'in bu seyahati sırasında kaleme aldığı mektuplar, kimliğinin en önemli parçası haline gelmiş olacak ki mezar taşında dahi "Anadolu'da Tanin" ibaresi bulunmaktadır. Ahmed Şerif'in yaklaşık 5 yıl süren bu seyahati, aslına bakılırsa 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batılı seyyahların büyük bir ilgi göstererek kat ettiği güzergâhlardan çok da farklı değildi³. Fakat Ahmed Şerif'in "bu toprakların çocuğu" olması, seyahati sırasında gördüklerini çok daha iyi anlamasına ve anlamlandırmasına imkân tanımıştır. Nitekim kendisinin ifadelerine bakılacak olursa bu seyahatinin en önemli amacı, "bir takım hayali ve kulaktan dolma bilgilerle Anadolu ufuklarını istila eden kalın ve sık perdeyi yırtarak İstanbul'a "işte gerçek" demek ve bu konuda elinden geldiği kadar çalışmak"tır⁴. Gerek zamanının fenomeni gerekse dönemi konu edinen birçok çalışmanın referans kaynaklarından biri olduğu göz önüne alınırsa Ahmed Şerif'in Anadolu'da Tanin için kat ettiği yolların ve harcadığı yılların boşa gitmediği söylenebilir. Öte yandan Ahmed Şerif, bu seyyahlık yıllarında kısa süreli de olsa bambaşka bir meslekî tecrübe daha deneyimlemiştir. Nitekim 1912'nin Ekim ayında başlayan Balkan Savaşı, kendi kariyerinde yeni bir sayfanın açılmasına neden olmuştur.

Titiz ve uzun bir mesai sonucunda Anadolu'da Tanin'i 1977 yılında yayın hayatına kazandıran ve söz konusu eserin 1910 yılı baskısındaki eksikleri tespit ederek kusursuz bir katalog taraması ile bu çalışmaya nokta koyan M. Çetin Börekçi, eser ve yazarı hakkında birçok tespit ileri sürmektedir. Börekçi'nin bu tespitleri arasında ilgi çekici olanlardan biri de Ahmed Şerif'in seyyahlık yılları sırasında sadece gezi notları değil farklı yazılar da kaleme aldığıdır. Bu doğrultuda kendisinin bir "Harp Muharriri" sıfatıyla Balkan Savaşları'na katıldığını ve savaş hakkında birkaç yazı kaleme aldığını ifade eden Börekçi, bu yazıları çalışmasına dâhil etmemiştir⁵. Börekçi bu bağlamda her ne kadar, Ahmed Şerif'in asıl önemini yapmış olduğu geziler ve bu gezileri konu edinen yazılar olduğunu ifade etse de söz konusu eserin önemli bir kısmı, kendisinin 1911 yılında gerçekleştirdiği Trablus seyahati sırasında bölgede meydana gelen savaşa dair gözlemlerini içermektedir⁶.

3 19. yüzyılda başta misyonerlik faaliyetleri ve hammadde arayışları olmak üzere birçok Batılı seyyahın yolu Anadolu'dan geçmiştir. Konsololar, askerler ve siyasi görevlilerin yanı sıra doğa bilimciler, tarihçiler, arkeologlar, coğrafyacılar ve jeologlar gibi oldukça geniş bir meslek grubu tarafından gerçekleştirilen bu geziler ve kaleme alınan seyahatnameler Anadolu'nun "o gününe" dair önemli bir ışık tutmaktadır. Seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler üzerinden belirli bir bölgenin günlük, sosyal ve ekonomik hayatı, iktisadi yapısı, kültürel özellikleri, idari teşkilatlanması, dini ve etnik dağılımı üzerine birçok çalışma kaleme alınmış ve geniş bir "seyahatname literatürü" meydana gelmiştir. Bu çerçevede külliyatlı bir çalışma için bkz. *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı, Elginkan Vakfı 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 24-25-26 Nisan 2019*, yay. haz. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul 2019.

4 Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 56.

5 Hal böyle olsa da Ahmed Şerif'in 7 Ağustos 1927 tarihindeki vefatının ardından, Son Saat gazetesinde yayınlanan bir taziye yazısında, kendisinin Balkan Savaşları başlamadan Tanin'den ayrıldığı belirtilmiştir bkz. Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. XXI. Ercimet Sariay da kaleme aldığı bir çalışmada her ne kadar referans göstermemiş olsa da Börekçi tarafından kaleme alınan önsöz yazısındaki bu bilgileri es geçerek birkaç sayfa ilerideki gazete haberine atıfla hatalı bir bilgi paylaşımında bulunmuştur bkz. Ercimet Sariay, "Tanin Gazetesi Muhabiri Ahmet Şerif Bey'in Osmanlı Mahkemelerine Dair Gözlemleri (1909-1913)", *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 2, Y. 2019, s. 280. (279-297).

6 Ahmet Şerif, *Arnavudluk'da, Süriye'de, Trablusgarb'de Tanin*, C. II, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 241-286.

Yüksek tirajlı İstanbul gazeteleri, Balkan Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce birçok Avrupa ve Balkan ülkesinin başkentleri ile birlikte savaşın meydana geldiği çeşitli cephelere muhabirler görevlendirmiştir. Alemdar gazetesi meydana gelen gelişmeleri çok daha yakından takip edebilmek için savaş öncesinde yazı heyetini bir hayli genişletirken⁷ Sabah gazetesi ise Viyana, Selânik, Kosova, Karadağ ve Edirne şehirlerinde görevlendirdiği muhabirlerle savaşın gidişatı hakkında en güvenilir haberleri, en hızlı şekilde kamuoyuna ulaştırabilmeyi hedeflemiştir⁸. Bir diğer başkent gazetesi İkdâm da Edirne'de görevlendirdiği Yusuf Kenan Bey ile savaşın şehirdeki seyrini an be an takip etmeye çalışmıştır⁹. Tanin gazetesi de aynı amaç doğrultusunda Ahmed Şerif'i "*Edirne dâr-ül harbinde harekât-ı harbiyeyi takibe memur muhabir-i harb*" olarak görevlendirmiştir¹⁰. Öte yandan Balkan Savaşı'nın Trakya Bölgesi'nde ve özellikle Kırklareli civarında yoğunluk kazanmasıyla birlikte Tanin gazetesi bu şehre de hususi bir muhabir tayin etmiştir¹¹. Dolayısıyla Ahmed Şerif'in kariyerindeki bu yeni tecrübe yani Edirne kuşatmasını bir savaş muhabiri olarak takip etmesi kendisinin bu deneyimini ayrıcalıklı kılmamaktadır¹². Kaldı ki şehirde bulunan Fransız Gustave Cirilli'nin Matin gazetesi ile Reuter Haber Ajansı'na savaş hakkında haber servis ettiği göz önüne alınırsa Edirne'nin bu tarihlerde yerli ve yabancı birçok muhabire ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır¹³. Fakat Ahmed Şerif'in aynı zamanda bir seyyah

7 "Kâri'lerimize", *Alemdar*, No. 64-148, 15 Ekim 1912, s. 1.

8 "Sabah'ın Muharebeye Mahsus Teşkilât-ı İhbariyesi", *Sabah*, No. 8294, 22 Teşrin-i evvel 1912, s. 1.

9 Yusuf Kenan Bey'in, Edirne kuşatması sırasındaki faaliyetleri için bkz. Hakan Şallı, "Yarım Kalan Bir günlüğü Tamamlamak. İkdâm Gazetesi Harp Muhabiri Yusuf Kenan Bey'in Edirne Kuşatması Tefrikaları", *Balkan Savaşları ve Edirne*, C. II, Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2020, s. 173-220.

10 "Balkanlar Muharebesi. Edirne Etrafında Muhaberat-Bulgaristan", *Senin*, No. 1480-51, 24 Ekim 1912, s. 1.

11 Tanin gazetesi, Ahmed Şerif'ten gelen telgrafların sadece Edirne'de yaşanan gelişmeleri konu edinmesi nedeniyle sahadaki muhabir kadrosunu genişletme kararı almıştır. Bu kapsamda 24 Ekim 1912 tarihinde Kırklareli'ye "*Tanın namına harekât-ı harbiyeyi takip etmek için*" Hatib Muhterem Ömer Naci Bey gönderilirken, bir diğer muhabir de Osmanlı Doğu Ordusu hakkındaki gelişmeleri yerinden takip edebilmek için yolculuk hazırlıklarına başlamıştır bkz. "Balkanlar Muharebesi", *Senin*, No. 1481-52, 25 Ekim 1912, s. 1.

12 Balkan Savaşı'nda görevde bulunan savaş muhabirlerinin çalışmaları, literatürde giderek daha görünür bir hale gelmektedir. Yeteri sayıda örnek için bkz. Stephane Lauzanne, *Hastanın Başucunda Kırk Gün*, çev. Murat Çulcu, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990; H.C. Seppings-Wright, *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında hilal altında iki yıl*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013; Ellis Ashmead Bartlett, *Türklerin Rumeliye Vedası*, çev. Görkem Şengün, H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2014; Lionel James, *Türklerin Balkan Hezimetini*, çev. S. Emre Bekman, İz Yayıncılık, İstanbul 2017; Ayşe Kayapınar, "Bulgarca Yazılmış Hatıratın Balkan Savaşları", *Balkan Savaşları ve Edirne*, C. I, Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2020, s. 253-254; Nicolas Pitsos, "Fighting Balkan Wars Along The Grands Boulevards. Antagonistic Media Narratives In French Public Space", *100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913) İhtilafli Duruşlar*, C. 2, Ed. Mustafa Türkeş, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 759-769.

13 Gustave Cirilli, *Edirne Kuşatması Günlüğü (Kuşatma Altındaki Bir Kişinin İntibaları)*, çev. Fazıl Bülent Kocamemi, Ceren Yayıncılık, Edirne 2012. Edirne, savaş sırasında olduğu gibi savaşın ardından da pek çok yerli ve yabancı muhabire ev sahipliği yapmıştır. Edirne'nin Bulgar ordusu tarafından ele geçirilmesinin akabinde şehirde meydana gelen yağma ve katliam gibi olayları yerinde gözlemleyebilmek isteyen muhabirlerin bu yöndeki talepleri, Dâhiliye Nezareti tarafından kabul edilmiş ve kendileri 1913'ün Ağustos ayından itibaren Trakya Bölgesi'nin genelinde incelemelerde bulunmuştur. Türk, İngiliz, Romen, Alman ve Rus gazete muhabirlerinin bölgede gerçekleştirdiği incelemeler için bkz. BOA, *DH. MTV.*, 24/93; BOA, *DH. MUI.*, 167/20; BOA, *DH. KMS.*, 2-3/1; BOA, *DH. MTV.*, 24/96; BOA, *DH. MTV.*,

olması, sosyal yönünün oldukça güçlü olmasına ve bulunduğu yerlerde çok hızlı ve güvenilir ilişki ağları tesis etmesine imkân tanımıştır. Hiç şüphesiz Ahmed Şerif'in bu yönü, kendisinin savaş muhabirliği günlerindeki mesaisine de yansımış, kaleme almış olduğu notların benzer metinlere kıyasla çok daha ayrıntılı ve kayda değer bilgiler içermesine zemin hazırlamıştır.

Tanin, savaşın başlamasıyla birlikte kamuoyunu “Balkanlar Muharebesi” başlığı altında hazırladığı yazı dizisiyle Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ olmak üzere dört ayrı kısımda ayrıntılı bir şekilde bilgilendirmiştir. Bu kapsamda en ayrıntılı haberlere yer verilen Bulgaristan cephesi, gazetenin Edirne muhabiri Ahmed Şerif ve Kırklareli muhabiri tarafından gönderilen telgrafların yanı sıra Avrupa ve Balkan ülkelerinde yayınlanan gazetelerdeki haberlerin iktibas edilmesiyle kamuoyunun bilgisine sunulmuştur. Belirtmek gerekir ki Tanin, kısa bir süre sonra Yunanistan cephesindeki haberleri de “*Selânik Muhabir-i Mahsusu*”¹⁴ tarafından elde etmiş olsa da söz konusu muhabirin faaliyetleri, Ahmed Şerif ile boy ölçüşebilecek türden değildir.

Ahmed Şerif'in Tanin'e gönderdiği telgraflar göz önüne alındığında kendisinin 22 Ekim 1912 tarihinde Edirne'ye ulaştığı anlaşılmaktadır¹⁵. Ahmed Şerif'in Tanin'e gönderdiği telgraflar hiçbir editöryal müdahaleye maruz kalmadan yayınlanırken, söz konusu telgraflarda yer alan haberler gazete idaresi tarafından konjonktürel bağlamda yorumlanmış ve elde edilen diğer bilgiler ile karşılaştırılarak kamuoyuna ayrıca sunulmuştur. Öte taraftan Ahmed Şerif'in Edirne'de görevde bulunduğu sırada Sabah gazetesi savaş muhabiri Ahmed Rasim ile ortak bir mesai gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır¹⁶. Edirne civarında meydana gelen muharebelere tanıklık eden bu ikili, müttefik Bulgaristan ve Sırbistan ordularının şehri kuşatmasından kısa bir süre önce hattın gerisinde yer alan Babaeski taraflarına doğru çekilmiştir. Dolayısıyla Ahmed Şerif'in Edirne'deki görevi oldukça kısa sürmüştür.

Nitekim Ahmed Şerif'in Tanin'deki ilk telgrafları sadece Edirne ve civarında meydana gelen muharebeler ile gelişmeleri konu edinirken yazı dizisini meydana getiren 5 tefrikanın son ikisi, çok daha geniş kapsamlı olarak Osmanlı Doğu Ordusu hakkında bilgiler içermektedir. Öte taraftan Ahmed Şerif'in Edirne'deki harp muhabirliği görevinin kısa sürmesinin bir diğer nedeni ise Hüseyin Cahit Yalçın'ın bu sırada yayınlamış olduğu siyasî içerikli bir makale nedeniyle gazetenin 9 Kasım 1912 tarihinde kapatılmış olmasıdır¹⁷. Dolayısıyla özelde Edirne kuşatmasını,

38/39, s. 1; “Erkan-ı Matbuat-ı Osmaniye”, *Servet-i Fünûn*, No. 1164, 25 Eylül 1913, s. 468.

14 “Yunanistan Cenûb Dâr-ül Harekâtında”, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 1

15 13 Teşrini evvel 328/26 Ekim 1912 tarihli mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır; “Dört beş gündür Edirne’de bulunuyoruz.” bkz. Ahmed Şerif, “Muhabir-i Mahsusumuzun Mektubu”, *Renin*, No. 1487, 31 Ekim 1912, s. 2.

16 Ahmed Rasim'in bir harp muhabiri olarak Edirne'deki gözlemleri ve Sabah gazetesinde yayınlanan telgrafları için bkz. Ahmed Rasim, “Edirne’de”, *Sabah*, No. 8304, 1 Kasım 1912, s. 1; Ahmed Rasim, “Maraş Mintikasından Yeni Bir Huruç”, *Sabah*, No. 8305, 2 Kasım 1912, s. 4.

17 Tanin gazetesi Hüseyin Cahit'in Bulgarların Çatalca'ya kadar ilerlemesi üzerine ordunun başına Mahmut Şevket Paşa'nın getirilmesini öneren bir makale yazması nedeniyle 9 Kasım 1912 tarihinde kapatılmıştır. Cahit Bey her ne kadar ertesi gün gazeteyi yayınlamak istese de kendisine polis tarafından izin verilmemiştir. Gazetesinin kapatılmasını kanunsuzluk olarak yorumlayan Cahit Bey, bu düşüncelerini İstanbul Merkez Komutanı Memduh Paşa'ya ilettiğinde, paşadan “*kanun filan yok, gazetelerin hepsi kapandı, gazete imtiyazları kalktı*” cevabını almıştır. Cahit, yıllar sonra hatıralarını tefrika olarak yayınlarken Tanin gazetesinin kapatılmasını “*hakiki gayz ve intikam*” olarak açıklamıştır bkz. Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990, s. 90-91; Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hareketleri”, *Fikir Hareketleri*, C. 4, S. 187, İstanbul

genelde ise Trakya Bölgesi'nde gerçekleşen muharebeleri Ahmed Şerif'in gözlemleri aracılığıyla uzun bir süreçte takip edebilmek birçok sebepten dolayı imkânsız bir hale gelmektedir¹⁸. Fakat Ahmed Şerif'in Balkan Savaşı ve Edirne kuşatmasına dair kısa süren bu tanıklığı başta askerî ve sosyal olmak üzere birçok açıdan önemli bilgiler sunmaktadır.

2. İstanbul'dan Hareket, Trakya Kırsalında Uzun Bir Yolculuk ve İlk Gözlemler

Görev yerine ulaşabilmek için İstanbul Sirkeci Tren Garı'ndan harekete geçen Ahmed Şerif, Trakya Bölgesi'ndeki asker sevkiyatının tren seferlerini olumsuz etkilemesi nedeniyle epeyce uzun ve zahmetli bir yolculuğun ardından ilk durağı Uzunköprü'ye ulaşır. "İstanbul'dan ancak 5-6 saatlik olan Uzunköprü'ye pek çok sıkıntılar çekerek 20 saatte" ulaşabilen Ahmed Şerif için üstesinden gelmesi gereken sorunlar henüz yeni başlamıştı. Tren seferlerindeki düzensizlik sebebiyle ilk olarak Uzunköprü istasyonundan Edirne'ye, ikinci bir seçenek olarak da yolu uzatmayı göze alarak Babaeski istikametine geçecek olan bir tren beklemekten başka çaresi olmayan Ahmed Şerif'in bu belirsiz bekleyişi, akşama kadar devam etmiştir. Bu uzun bekleyişin ardından hesapta olmayan bir diğer ihtimalle karşılaşan Ahmed Şerif, Edirne'ye ulaşabilmek adına Selânik'e doğru yol alan bir trene binerek kat etmesi gereken yolun yaklaşık 2 misli kadarını ardında bırakmayı göze alarak Kuleli Burgaz'a geçmiştir. İstasyona indiğinde "geceyi ayak üzerinde" geçiren Ahmed Şerif'in hastalanması ise işin adeta tuzu biberi olmuştur. Yaşadığı tüm bu olumsuzluklara rağmen ertesi sabah Edirne'ye gidecek olan yolcular için hazırlanan bir trene binen Ahmed Şerif, salı günü öğle saatlerinde Edirne'ye ulaşmıştır.

Ahmed Şerif'in yolculuğu, planladığı güzergâhın dışına çıkmış olsa da bu durum ona karşılaştığı olay ve enstantaneleri notlarına eklemesi için bir fırsat sunmuş; kendisi de bu fırsatı oldukça iyi değerlendirmiştir. Trakya kırsalında asker sevkiyatı gerçekleştiren trenlerin haricinde, çoğunluğunu Mustafa Paşa ve Edirne ahalsininin oluşturduğu sivil trenlerle de karşılaşan Ahmed Şerif, bölgedeki asker ve sivil insan hareketliliği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu uzun ve bir o kadar da zahmetli yolculuğun ardından Edirne'ye ulaşan Ahmed Şerif'in dikkatini çeken ilk şey ise Musevi vatandaşların neredeyse tamamına yakınının şehirden ayrılması olmuştur¹⁹. Edirne'ye

1937, s. 69; "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, S. 4454-160, 10 Şubat 1944 s. 2. Aynı dönemde yayınlanmakta olan *Tasvir-i Efkâr* da benzer şekilde siyasî içerikli makaleler yayınlaması nedeniyle önce tatil edilmiş devamında ise kapatılmıştır bkz: BOA, *DH.SYS.*, 57/43; BOA, *BEO.*, 4134/309976, s. 1.

18 Aslına bakılırsa gazete her ne kadar 9 Kasım 1912 tarihinde Hüseyin Cahit Yalçın'ın yayınladığı makale nedeni ile kapatılmış olsa da *Tanin*'in hükümet aleyhindeki yayınları bu dönemde bir hayli fazladır. Bu nedenle sık sık kapatılma cezası ile karşılaşan *Tanin* idaresi, daha önceden almış olduğu farklı isim imtiyazları ile yayın hayatına devam etmiştir. Balkan Savaşı'nın ilk üç haftalık sürecinde *Tanin* gazetesinin yayın sürecine yakından bakmak bu noktada dikkate değer bilgiler vermektedir. İlk olarak 20 Ekim 1912 tarihinde kapatılan *Tanin* 21-29 Ekim tarihleri arasında *Senin*, 30 Ekim tarihinde *Hak*, 31 Ekim-7 Kasım tarihleri arasında *Renin* ve son olarak 8-9 Kasım tarihlerinde tekrar *Tanin* olarak yayınlanır ve daha sonra gazetenin yayın hayatına tamamıyla son verilir. *Tanin*, 11 Ocak 1913 tarihinde yayın hayatına tekrar dönerek aynı isimle yayınlanmaya devam eder.

19 Edirne kuşatması sırasında günlük tutan bir diğer yazar Fransız Christoff da Yahudilerden oluşan bir taburun daha ilk top sesini duyar duymaz kaçmaya başladıklarını belirtir bkz. R. P. Paul Christoff, *Edirne Kuşatması Günlüğü Kuşatma Altında Yaşayan Birinin Günlük Notları*, çev. ve haz. Yunus Emre Kaleli, DBY Yayınları, İstanbul 2017, s. 54. Ancak belirtmek gerekir ki Edirne'den ayrılanlar sadece Museviler değildir. Özellikle şehrin müreffeh tabakasının kuşatma öncesinde İstanbul ve Dedeağaç'a doğru göç ettiği bilinirken Ahmed Şerif de ilerleyen günlerde bu göç hareketliliğine şahitlik etmiştir. Öte taraftan Edirne, savaşın hemen başında bir yandan göç verirken diğer yandan da düşman ordusunun önünden

gelir gelmez kamuoyunun genel durumu ve savaşın şehir üzerindeki yansımaları hakkında bilgi edinmek isteyen Ahmed Şerif, henüz kendi gözlemleri haricinde yetkili makamlardan bir malumat alamamıştır. Fakat son birkaç gündür Trakya Bölgesi'nde rotasız seyyah misali dolambaçlı bir güzergâhta ilerleyen Ahmed Şerif'e göre şehir ve civarında "mühim vakaların cereyan ettiği" ortadadır. Öte taraftan Bulgarların çok sayıda kuvvetle Edirne'ye doğru harekete geçtiği de herkesin malumudur²⁰.

Ahmed Şerif'in elde ettiği ilk bilgilere göre, Osmanlı ve Bulgaristan kuvvetleri arasında Mustafa Paşa'da başlayan küçük çaplı çatışmalar daha sonra Kadıköy ile Papas Köy civarına sıçramış, bu çarpışmalar sırasında ele geçirilen Bulgar askerleri de hazırlanan bir trenle esir olarak İstanbul'a sevk edilmiştir. Öte yandan şehirdeki ilk gözlemlerine göre "havadisleri geç alacağını zan eden" Ahmed Şerif, Edirne'deki posta hizmetlerinin oldukça düzensiz olduğunu fark etmiştir. Bir gazeteci olarak şehirde öncelikle posta ve telgraf hizmetlerinin işlerliğini kontrol eden Ahmed Şerif, telgrafhanelerin oldukça yoğun olduğunu, resmî haberleşmenin bile zaman zaman gecikmeye uğradığını hatta resmî telgrafların dahi posta ile iletildiğini aktarmaktadır²¹. Bu sorunun üstesinden gelmeye çalışacağını ifade eden Ahmed Şerif, olası bir telgraf ve mektup gecikmesi yaşanması halinde sebebinin bu olacağını da gazete idaresine peşinen bildirmiştir. Son olarak Edirne'de uzun bir süre kalamayacağını düşünen Ahmed Şerif, Kırklareli taraflarına doğru gitmenin kendisi için çok daha uygun olacağını belirtmektedir²².

3. Kuşatma Öncesindeki Askerî Mücadeleler

Muhtemelen Tanin gazetesinin sahibi Hüseyin Cahit Yalçın tarafından bir savaş muhabiri olarak Edirne'ye görevlendirilen Ahmed Şerif'in ajandasında, böyle bir plan bulunmuyordu. Fakat Yalçın tarafından daha önce Anadolu, Irak ve Suriye'de neler olup bittiğini anlayabilmek ve "memleketin neye ihtiyacı olduğu" sorusunu cevaplayabilmek için görevlendirilen Ahmed Şerif²³, Edirne'de olup bitenleri de pek âlâ analiz edebilirdi. Nitekim geride kalan son 3 yıl içerisindeki uzun soluklu seyahatleri sırasında kaleme aldığı mektuplarla isminden söz ettirmeyi başaran Ahmed Şerif'in savaş gözlemleri, Tanin'i dönemin diğer gazetelerinden bir adım ileriye taşıyabilir, kamuoyunun gazeteye ilgi göstermesinde etkili olabilirdi. Kaldı ki birçok gazetenin cepheye muhabir gönderdiği bu sıralarda Ahmed Şerif, sahip olduğu tecrübeyle bu iş için adeta biçilmiş

kaçan halkın yoğun göçüne maruz kalmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 50.

20 Edirne'yi 120.000 Bulgar ve 47.860 Sırp olmak üzere toplam 167.860 kişilik bir müttefik ordusu kuşatmıştır. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İlker Alp, *Edirne'de Balkan Savaşı Anıt ve Şehitlikleri*, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları, Edirne 2020, s. 6-7.

21 Edirne Askerî İdadi Mektebi talebelerinden Yüzbaşı Naci Efendi de 22 Ekim 1912 tarihinde Dedeoğaç ve İstanbul postalarının ertelendiğini belirtmektedir bkz. Yüzbaşı Naci Efendi, *Balkan Savaşları'nda Edirne Kuşatması'na Ait Harp Ceridesi*, çev. Hülya Toker, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s. 18. Mehmet Şükrü Paşa da Edirne ile İstanbul arasındaki iletişimin zaman zaman kesildiğini bildirmektedir bkz. "Şükrü Paşa İle Mülakat", *Tanin*, No. 1578, 22 Nisan 1913, s. 3-4. Öte yandan kuşatma sırasında telsiz ve telgraf haricinde telefon aracılığıyla da irtibat kurulmaya çalışıldığı fakat bu girişimlerin de istenilen sonucu vermediği anlaşılmaktadır bkz. BOA, *BEO*, 4112/308348.

22 Ahmed Şerif, "Edirne'de", *Senin*, No. 1482-53, 26 Ekim 1912, s. 1.

23 Ahmed Şerif, *a.g.e.*, s. 1.

bir kaftandı²⁴. Nitekim Ahmed Şerif'in Edirne'den Tanin'e gönderdiği telgraflara bakılacak olursa kendisinin meslekî tecrübesine dair emareler açık bir şekilde görülmektedir.

Şehirdeki ilk işi bir otele yerleşmek olan Ahmed Şerif her ne kadar otelin ismini ve konumunu belirtmese de notlarına bakılacak olursa “*henüz otelden çarşıya çıktığında...*”²⁵ şehrin kalabalığına karışmakta ve muhtemelen merkezi bir noktada konaklamaktaydı. Gönderdiği telgraflar kendisinin Edirne'de olup biteni oldukça yakından takip ettiğini ve duyduğu her şeyi bir gazeteci titizliği ile teyit etmeye çalıştığını göstermektedir. Nitekim o, elde ettiği her malumatı ve kulağına çalınan söylentileri şehrin idarî ve askerî yetkilileri ile kısa sürede kurduğu ilişkiler aracılığıyla doğrulamaya çalışmıştır. Öyle ki Tanin'e gönderdiği telgraflarda yer alan haberlerin önemli bir kısmı “*burada temas ettiğim menabii resmîye...*”²⁶ ifadeleri eşliğinde aktarılmaktadır. Ahmed Şerif bir yandan Edirne'de olup bitenleri yakından takip etmeye çalışırken, diğer yandan şehre gelen İstanbul gazetelerinde yer alan haberleri de kılı kırk yararcasına incelemektedir. Ahmed Şerif bu gazetelerde özellikle Edirne hakkındaki haberler üzerinde dururken kimi yazıların inanılır gibi olmadığını ifade etmektedir. Ahmed Şerif “*bugünlerde*” Edirne'de bulunan bazı aceleci muhabirlerin şehir hakkında yayınladıkları haberleri²⁷ “*hiç tahkik etmeksizin öteden beriden aldıkları kahve havadisleri*” olarak değerlendirmekte ve meslektaşlarını eleştirmektedir. Ahmed Şerif'in inanmakta güçlük çektiği söz konusu havadisler genellikle “*büyük büyük muzafferiyet haberlerini ihtiva*” etmektedir. Oysa kendisinin elde ettiği bilgilere göre galibiyet haberleri bir yana “*henüz düne kadar*” iki tarafın öncü kuvvetleri arasındaki çarpışmalar dahi devam etmekteydi²⁸. Ona göre böyle bir zamanda “*büyük büyük muzafferiyetlere inanmak pek beyhudedir.*” Bu haberlere karşı eleştirel bir tutum sergileyen

24 Servet-i Fünûn dergisi Balkan Savaşı'nda Osmanlı Doğu Ordusu içerisinde görevde bulunan savaş muhabirlerine yer verdiği bir makalede bu mesleğin gereklilik ve zorluklarına şu ifadelerle değinmiştir; “*Arzın herhangi bir noktasında bir harb görülür görülmez hemen herkeste malumat almak, harekât-ı askeriyeyi tafsilatlı bir şekilde takip edebilmek, mühasaralarda ve muhabereelerde hazır bulunmak için şedid bir duygu belirir. Bu meraklarını teskin etmek için derhal harekete geçen bu kişilerin bir havadisi ne güçlükler ile elde ettiğini, okuyucular akıllarına dahi getirmez. Meselâ savaş sırasında en muvafık mevkiye ulaşabilmek için sergilenen maharetler, atlatılan tehlikeler ve sonrasında toplanılan bilgilerin sansür kurulundan geçirilerek gazete idarehanesine gönderilmesi için ne işgüzarlıklar lâzımdır? ... Soğuga, yağmura maruz kalırlar ve insani harab eden yorgunluklara tahammülle gecelerini ya kurlarda ya da izbeliklerde geçirirlerken gündüzleri ise ekseriyetle aç ve bilaç kalırlar... ve böyle bir işte muvaffak olmak için sabır, tahammül, faaliyet, hile, cesaret ve kuvvetli bir sıhhat lazımdır.*” bkz. “*Ateş Altında Gazete Muhabirliği*”, *Servet-i Fünûn*, No. 1132, 14 Şubat 1913, s. 315-321.

25 Ahmed Şerif, “*Muhabir-i Mahsusumuzun İkinci Mektubu*”, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2.

26 Ahmed Şerif, “*Şark Ordusu-Muhabir-i Mahsusumuzun Mektubu*”, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2.

27 Ahmed Şerif'in kast ettiği muhabirler bu sırada Edirne'de görevde bulunan İkdam gazetesi harp muhabiri Yusuf Kenan ile Sabah gazetesi harp muhabiri Hüseyin Nazmi Bey olabilir. Söz konusu ikilinin faaliyetleri hakkında bkz. Hakan Şallı, *a.g.m.*, s. 173-220. Nazmi Bey'in Edirne kuşatması sırasında Sabah gazetesine gönderdiği telgraflardan bir kaçı için bkz. Nazmi, “*Edirne Civarında Bir Muharebe*”, *Sabah*, No. 8303, s. 4; Nazmi, “*Koyunlu Müsademesi*”, *Sabah*, No. 8313, 10 Kasım 1912, s. 4.

28 Edirne kuşatması sırasında Gümölcine Redif Taburu'nda görevde bulunan Raif Necdet (Kestelli) de hem mektup yazmak hem de İstanbul'dan gelen gazeteleri okuyabilmek için fırsat buldukça şehir merkezine gitmektedir. Raif Necdet, 22 Ekim 1912 tarihinde okuduğu İstanbul gazetelerinde baştan sona “*coşku, heyecan, vatanseverlik ve cengâverlik duygularını okşayan makale ve şiirler*” olduğunu belirtmektedir. Öte yandan Osmanlı ordusunun çeşitli mevkilerden taarruza geçtiği hatta bazı noktalarda zaferler kazanarak sınırı aştığına dair haberler de yer almaktaydı. Raif Necdet bu haberlere şüpheyle yaklaşıldığını belirtse de söz konusu haberlerin bir ümit ve sevinç kaynağı olduğunu da notlarına eklemiştir bkz. Raif Necdet, *Ufûl-Batış*, yay. haz. Esra Keskinçilic, Bensenö Yayınları, İstanbul 2002, s. 32, 42.

Ahmed Şerif “*pek yakın olan bu muzafferiyete daha şimdiden inanmanın katiyen doğru olmadığını*” elirtirken, toplumun bu farkındalıkta olmasını tavsiye etmeyi de ihmal etmez.

Ahmed Şerif, savaş muhabiri olarak ilk notlarını 23 Ekim 1912 tarihinde saat 13.50’de kaleme almaya başlamıştır. Gazete direktörü de Ahmed Şerif’ ten gelen bu telgrafi hemen yayına hazırlayarak ertesi gün okuyucuları ile buluşturmuştur. Ahmed Şerif, sözlerine şehir civarındaki öncü kuvvetler arasında birkaç gündür “şurada burada” meydana gelen çarpışmaların, dün akşamdan itibaren iki taraf kuvvetlerinin büyük bir katılımıyla devam ettiğini belirterek başlamaktadır. Muharebeler şimdilik Tunca Nehri’nin doğusu ile Kırklareli-Edirne arasındaki hat üzerinde gerçekleşmektedir ve düşman kuvvetleri sayıca fazla olmasına rağmen Edirne Kolordusu tarafından Bulgaristan sınırının 9-10 kilometre kadar içerisine püskürtülmüştür. Söz konusu hat üzerindeki muharebelerin “şimdilik” kesintiye uğradığını belirten Ahmed Şerif, küçük çaplı çatışmaların ise devam ettiğini aktarmaktadır. Fakat tahminlerine göre bu muharebe ve çatışmalar kısa süre içerisinde iki tarafın tüm kuvvetlerinin katılımıyla çok daha büyük bir alanda meydana gelecek ve her iki taraf da ağır kayıplar verecektir. Kendisi her ne kadar elde ettiği resmî bilgiler ve kişisel gözlemlerine dayalı argümanlarla bazı tahminlerde bulunsa da verilecek zayıata dair “*kati bir rakam*” ileri sürmenin doğru olmayacağını ifade etmektedir. Bununla birlikte müttefik ordunun geri çekilmemek için Edirne önlerinde gerçekleştirdiği tahkimat göz önüne alındığında düşman kuvvetlerinin Osmanlı ordusuna göre çok daha fazla kayıp vereceği düşünülmekteydi. Öte taraftan her geçen an, iki taraf kuvvetlerinin de aynı hatlar üzerinde birbirlerine oldukça yaklaştığı bilgisine ulaşan Ahmed Şerif, bu durumu “*muharebe esnasında bazı noktalarda tarafeyn adeta kucak kucağa dövüşmüştür*” ifadeleriyle açıklamaktadır. Telgrafta son olarak bazı düşman esirlerinin ele geçirildiği fakat sayısı hakkında “*henüz malumat gelmedi*”ği bildirilmektedir²⁹.

Ahmed Şerif’i “*Muhabir-i Harbimiz*” olarak tanıtan Tanin, kendisinden 24 Ekim 1912 tarihinde gelen telgrafi da derhal yayına hazırlamış ve gazetenin takip eden nüshasında yayınlamıştır. Ahmed Şerif’in bu telgrafi da ekseriyetle şehir civarında meydana gelen askerî mücadeleleri konu edinmektedir. Kendisinin elde ettiği bilgilere göre; Osmanlı Doğu Ordusu, genel olarak cephedeki mevkiini korumakla birlikte bazı bölüklerin geri çekilmiş olması nedeniyle “*Bulgarlar bu gece sabaha kadar Maraş istihkâmlarına taarruzda bulunmuştur.*” Bunun üzerine Maraş istihkâmlarından karşılık verilmiş ve “*düşman üzerine gülle yağmıştır.*” Düşmanın bu gülle yağmuru karşısında önemli bir zayıat verdiği tahmin edilirken “*henüz*” kesin bir bilgi elde edilememiştir. Öte yandan askerî yetkililerden alınan bilgiye göre hücum eden düşman kuvvetinin 6 ile 8 tabur arasında olduğu fakat asıl kuvvetlerin geri hatlarda bulunduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır.

24 Ekim 1912 günü, Maraş istihkâmlarında yaşanan hareketlilik hız kesmeden gece yarısına kadar sürmüş ve Ahmed Şerif geç saatlere kadar notlarını tutmaya devam etmiştir. Buna göre gece yarısı üzerine atılan toplardan geri çekilmiş olduğu sabahın erken saatlerinde anlaşılan düşman, gün içerisinde Maraş istihkâmlarına tekrar taarruz etmiştir. Ancak “*topçu ve piyade birliklerimizin*” Bulgarlara karşılık vermesi neticesinde düşman birlikleri büyük bir kayıp vererek geri çekilmiştir. Bu çarpışmalar sırasında “*bizim taraftan*” bir zabıt şehit olurken üç asker de yaralanmıştır. Öte taraftan gece gerçekleşen mücadelelerde “*bizim*” hiçbir zayıyatımız yokken yapılan incelemeler,

---

29 Ahmed Şerif, “Balkanlar Muharebesi. Edirne Etrafında Muhaberat-Bulgaristan”, *Senin*, No. 1480-51, 24 Ekim 1912, s. 1.

Bulgarların burada da önemli kayıplar verdiğini göstermiştir. Fakat düşman birlikleri ilk geri çekilmenin ardından tekrar aynı bölge üzerine yoğunlaşmış ve “*bu noktaya hücumda ısrar etmiştir.*” Ahmed Şerif, bugün hakkındaki sözlerini “*şu dakikada*” dahi Maraş istihkâmlarından top seslerini işittiğini ifade ederek tamamlamıştır³⁰.

Anlaşılan o ki Ahmed Şerif, Edirne’ye gelir gelmez fark ettiği iletişim sorununun üstesinden bir şekilde gelebilmişti. Nitekim kendisi 23 ve 24 Ekim günü olduğu gibi 25 Ekim’de de gazetesine bir telgraf göndermeyi başarabilmişti. Ahmed Şerif Edirne’de bulunduğu ilk 3 gün içerisinde bir yandan resmî makamlarla temaslar kurmaya çalışırken diğer yandan kamuoyunun nabzını tutmayı da ihmal etmemişti. Bununla birlikte Ahmed Şerif’in 25 Ekim saat 15.00’de kaleme almaya başladığı notlarda da yine askerî mücadeleler ön planda yer almaktaydı. “*Dün*” herhangi bir mücadelenin meydana gelmediğini ifade eden Ahmed Şerif, bu noktadan hareketle “*düşmanın pek ziyade yorulduğunu*” tahmin etmektedir³¹. Öte yandan geride kalan mücadelelerde Doğu ve Batı istihkâmlarının önünde “*binlerce düşman naaşı*”nın görülmüş olması, Bulgar kuvvetlerinin ağır bir zayıyata uğramış olabileceğine dair hâkim olan düşünceleri de haklı çıkarmıştır. Fakat askerî yetkililer ya “*düşmanın Edirne’yi muhasara etmek hevesine düşmüş*” olduğunu ya da “*kendisini müdafaa edebilmek*” için şehrin güney ve güneydoğu taraflarında tahkimatta bulunduğunu düşünmekteydi. Bununla birlikte Edirne’nin muhasara edilme ihtimali karşısında “*ahali kısmen Dedeâğaç’a kısmen de İstanbul’a doğru*” çekilmeye başlamıştı. Ahmed Şerif, bugüne kadar meydana gelen mücadelelerde 100 askerimizin hafif şekilde yaralandığını ve kendilerinin Hilal-i Ahmer Hastahanesi’nde tedavi altına alındığı bilgisini de notlarına eklemiştir³². Öte taraftan Edirne Mürettep Kolordusu’nun şehre girmeye başladığını ifade eden Ahmed Şerif, bir tren bulabilmesi halinde Babaeski’ye gideceğini bildirerek telgrafını sonlandırmıştır³³.

3. Edirne Kamuoyundaki Şayialar ve Gerçekler

Ahmed Şerif, 25 Ekim 1912 tarihinde kaleme aldığı ikinci telgrafında “*memleketin en garip taraflarından olan*” bir mesele üzerine bahis açarak şehirde “*her gün bin türlü şayanın*” dolaştığına değinmiştir. Özellikle savaş gibi hassas durumlarda kamuoyunda büyük bir heyecana sebep olan bu rivayetlerin ayyuka çıktığını ve kimi zaman da toplumu oldukça olumsuz etkilediğini ifade eden Ahmed Şerif, şehirde ağızdan ağıza dolaşan rivayetleri “*sanki memleketin her köşesinde yüzlerce havadis fabrikaları vardır*” ifadeleri ile açıklamaktadır³⁴. Ahmed Şerif böyle bir rivayetin “*dün*”

30 Ahmed Şerif, “Balkanlar Muharebesi. Kumanova Muzafferiyeti-Bulgaristan”, *Senin*, No. 1481-52, 25 Ekim 1912, s. 1.

31 Ancak Bulgar ordusu 25 Ekim 1912 tarihinde Edirne’nin güneyinde yer alan demiryolu hattını geçerek şehrin İstanbul ile olan irtibatını kesmeye çalışmış, herhangi bir mücadelenin yaşanmadığı bugün düşmanın yorulduğuna delalet olarak yorumlanmıştır bkz. Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı’nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 54.

32 Oysa kale komuta merkezinde yer alan Kâzım Karabekir 22 ve 23 Ekim günlerinde meydana gelen muharebelerde 211 yaralının olduğunu belirtirken şehit ve kayıplar ile birlikte zayıfatın 1000’e yakın olduğunu ifade etmektedir bkz. Kâzım Karabekir, *Edirne Hatıraları*, yay. haz. Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 67.

33 Ahmed Şerif, “Balkanlar Muharebesi. Devre-i İntizar-Bulgaristan”, *Senin*, No. 1482-53, 26 Ekim 1912, s. 1.

34 I. Dünya Savaşı’nda Çanakkale Muharebeleri’nde görevde bulunan Liman von Sanders’in de aynı durumdan yakınması, savaş gibi kriz anlarında bu söylentilerin eksik olmadığını göstermektedir “... yalan haberler adeta bir dağın tepesinden kopan çığ gibi ağızdan ağza geçerken büyür gider.” bkz. Liman von Sanders, *Türkiye’de Beş Sene*, haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 35.

tüm şehirde kulaktan kulağa yayıldığına şahit olmuştur. Ahmed Şerif henüz otelden çarşıya çıkar çıkmaz karşılaştığı herkesin meraklı bakışlar ve “*dikilmiş kulaklarla*” birbirine heyecanla bir şeyler fısıldadığını fark etmiştir. Şehrin tüm caddelerinde deveren eden bu şayia, kısa süre içerisinde kendi kulağına kadar gelmiştir. Rivayetlere göre Bulgar ordusu Kırklareli’ye girmiş ve şehir tamamen sükût etmişti³⁵. Ne var ki sadece bununla sınırlı olmayan rivayet, bir hayli tafsilata sahipti. Buna göre Kırklareli Kolordusu düşmanla muharebeye girmiş fakat Vize’de bulunan bir taburun ricat etmesi üzerine kolordunun bütünlüğü bozulmuş, manevî kuvveti kırılmış ve böylece “*hezimet*” başlamıştı. Öte yandan bu rivayeti ileri sürenler, söz konusu havadislere o kadar çok itimat ediyordu ki Ahmed Şerif, bu söylentiler karşısında heyecanlanmamanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Her zaman olduğu gibi bu söylentiler karşısında da gazetecilik refleksi göstermeyi ihmal etmeyen Ahmed Şerif, tüm şehri etkisi altına alan bu söylentileri yetkili makamlardan doğrulamaya çalışmıştır. Kendisi bu konu hakkında gerçekleştirdiği incelemeler neticesinde, Kırklareli mıntıkasında bazı çarpışmaların meydana geldiği bilgisine ulaşırken “*oraya giden kumandanın, emniyet vaziyeti alındığını*” bildiren bir telgraf göndermesiyle işin aslının anlaşıldığını ifade etmektedir.

Öte taraftan Ahmed Şerif’in aynı askerî kaynaktan elde ettiği bir diğer bilgi ise Osmanlı Doğu Ordusu’nun genel durumunun oldukça iyi olduğu yönündeydi. Ne var ki bu bilgiyi de bir başka kaynaktan teyit etmek isteyen Ahmed Şerif, aynı konu hakkında “*Hükümet-i Mülkiye nezdinde*” gerçekleştirdiği tahkikattan da benzer bir cevap almıştır. Bildirildiğine göre Kırklareli’deki kumandan tarafından gönderilen telgrafta yer alan ifadeler de “*bu hususta bizi lâzım geldiği kadar temin ve tenvir etmektedir.*” Ahmed Şerif elde ettiği bu bilgilerden hareketle bölgede meydana gelen mücadelelerin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi halinde “*düşmanın bir meydan muharebesi neticesinde felâkete uğramasının*” oldukça yakın olduğunu düşünmektedir³⁶. Bununla birlikte bölgede bulunan Dördüncü Kolordu, gerçekleştirdiği ileri bir harekât ile düşman karşısında oldukça avantajlı bir konuma geçmiştir. Diğer kolorduların da bu harekâta katılmasıyla birlikte “*düşmanın bir kavis daire içine sıkışmak üzere*” olduğunu ifade eden Ahmed Şerif, Osmanlı Doğu Ordusu’nun “*ufak tefek, ehemmiyetli ehemmiyetsiz muharebeler*” ile düşmanla sürekli olarak temas halinde olduğunu bildirmektedir³⁷. Bu mücadelelerin “*tafsilatını henüz almaya muvaffak*”

35 Edirne’de aynı günlerde bir günlük kaleme alan Fransız Gustave Cirilli de söz konusu bu söylentilerin kulağına kadar ulaştığını notlarına eklemiştir bkz. Gustave Cirilli, *a.g.e.*, s. 42-43.

36 Ancak Ahmed Şerif bu noktada büyük bir yanılğı içerisinde. I. Balkan Savaşı’nın henüz başında, 24 Ekim 1912 tarihinde Kırklareli’nin kaybedilmesiyle birlikte Osmanlı Doğu Ordusu’nun askerî organizasyonu tamamıyla bozulmuştur. Elde ettikleri bu galibiyet ise Bulgar ordusunun daha çok Edirne ve Çatalca hattına yoğunlaşmasına imkân tanımıştır. Öte taraftan bu mağlubiyet bir infial meydana getirmemesi için kamuoyundan gizlenmiş hatta 29 Ekim 1912 tarihinde yayınlanan resmi bir bildiriye Kırklareli’de meydana gelen muharebelerde düşmanın büyük kayıplar verdiği ifade edilmiştir. Ancak Raif Necdet bu haberlerin asker ve toplumun manevî gücünü arttırmak için yapıldığının farkındadır bkz. Raif Necdet, *a.g.e.*, s. 47. Teğmen Hüseyin Cemal ise 9 Şubat 1913 tarihine gelindiğinde ahali arasında Osmanlı ordusunun Kırklareli’ye yaklaştığına dair bir inancın olduğunu belirtmektedir. Cemal “*onlara böyle bir şey yoktur*” demenin “*bu zavalluların ümidini kırmak*” olacağını ifade ederek bu havadislerin hakikat olduğunu onayladıklarını belirtmektedir bkz. Hüseyin Cemâl, *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler, Edirne Harbi, Muhasarası, Esâret ve Esbâb-ı Felâket*, yay. haz. Aziz Korkmaz, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 134.

37 Osmanlı Doğu Ordusu içerisinde görevde bulunmuş olan müttefik Alman Subayı Gustav von Hochwächter de kaleme aldığı günlüğünde aynı askerî plandan söz etmektedir bkz: Gustav von Hochwächter, *balkan savaşı günlüğü “Türklerle Cephede”*, çev. Sumru Toydemir, , 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 35.

olamayan gazeteci, mücadelenin kesin sonucu için “birkaç gün daha sabretmek zaruridir.” ifadelerini kullanarak notlarını sonlandırmıştır³⁸.

4. Edirne Kamuoyunda Yankılanan Kahramanlık Hikâyeleri

Ahmed Şerif'in edindiği bilgiler arasında “askerimizin hamaset ve celadetinden, düşmanla nasıl top oynar gibi oynadıklarından numune olan bazı vakalar” da mevcuttur. Söz konusu vakalardan birine değinen Ahmed Şerif, olayın ayrıntısını ise şu şekilde aktarmaktadır. Hafif süvari alayından 1 başçavuş ile 2 asker, geçen pazartesi günü saat 17.00 sularında ileri karakol vazifesiyle Süloğlu Çiftliği taraflarına giderler. Bölgeyi gözetledikleri sırada düşmanın bir bölük piyadesiyle 5-6 zabitin istirahat etmekte olduklarını fark ederler. 3 kişilik bu keşif müfrezesinin vazifesi her ne kadar karşılaştıkları düşman askerlerini amirlerine bildirmek olsa da “Osmanlı kahramanları” böyle düşünmemiş ve büyük bir cesaretle düşmanın üzerine yürümüşlerdir. Bu harekât neticesinde düşman bölüğü “darmadağın olmuş, zabitleri kaçmıştır.” Ancak daha sonra keşif müfrezesinin geriye dönmesinden cesaret alan düşman askerleri, ateş etmeye başlamış, “kahramanlarımızın atları vurulmuş, kendileri de bir hendeğin içine saklanmıştır.” Bu durum karşısında “hayvanları vurulmuş olduğundan ne yüzle amirlerinin ve arkadaşlarının yanına gideceklerini tasavvur ederek utanan” müfreze askerleri, kimi firar eden kimi düzenden ayrılan düşman bölüğünün ardına düşmüştür. Bu takip sırasında düşman zabitlerine ait 7 hayvan ile birlikte 1 takım elbise ve 1 de yüzbaşı üniforması ele geçiren müfreze, bu küçük çaplı ganimeti toplayarak karargâhlarına dönmüş ve göstermiş oldukları bu kahramanlık nedeniyle de hayvanlar kendilerine hediye edilmiştir.

Osmanlı askerlerinin göstermiş olduğu bu kahramanlığın yanı sıra toplumun da büyük bir fedakârlık gösterdiğini ifade eden Ahmed Şerif, bu hususta da dikkat çekici bir örnek vermektedir. Buna göre Bulgaristan muhacirlerinden olan ve üç oğlunu askere gönderen ihtiyar bir köylü “yalvara yalvara gönüllü yazılmış ve askerimizin önüne düşerek rehberlik vazifesini ifa etmiştir.” Bu “Türk kahramanı” muharebeler sırasında yaralanmış ve gerekli tedavinin yapılabilmesi için cephe hattından Edirne'ye getirilmiştir. Yarasının önemsiz olduğunu düşünen ihtiyarın tek isteği, kendisinin derhal cepheye gönderilmesi, tedavisi için hastahaneye yatırılması gerekirse de en fazla birkaç günlük istirahatin ardından taburcu edilmesi olmuştur. Ahmed Şerif, bu zorlu günlerde gösterilen kahramanlık ve fedakârlık örneklerinin toplumu ümitlendirdiğini belirtirken Osmanlı ordusunun cephede “harikalar göstermekte” olduğunu düşünmektedir. Son olarak Ahmed Şerif'in “bir iki saate kadar vasıta bulabilirsek Rasim Bey'le Babaeski'ye hareket ediyoruz.”³⁹ ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla ikili Edirne'den ayrılmak için uygun bir fırsat kollamaktaydı.

5. Edirne Kamuoyunun Sosyal ve Psikolojik Durumu

24 Ekim 1912 Perşembe gecesı saat 22.00'de kağıt ve kalemi tekrar eline alan Ahmed Şerif, sözlerine 1,5 saat boyunca devam eden top ateşinin kesildiğini ifade ederek başlamıştır. Kendisi aralıksız bir şekilde süren bu top ateşini konakladığı otelden “pekiyi ve ayrı ayrı işitmiştir.” Öte taraftan Edirne'de ilân edilen “İdare-i Örfiye” uyarınca gece saat 20.00'den sonra dışarı çıkma yasağı uygulanmakta olduğu için bu çarpışmalara dair ayrıntılı malumat elde edemeyen Ahmed Şerif'in ertesi gün ilk işi, söz konusu yasaktan muaf tutulabilmek adına yetkili makamlara başvuruda bulunmak olmuştur⁴⁰. Ahmed Şerif bu başvurusunun kabul edilmiş olduğunu belirtse

38 Ahmed Şerif, “Muhabir-i Mahsusumuzun İkinci Mektubu”, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2.

39 Ahmed Şerif, “Muhabir-i Mahsusumuzun İkinci Mektubu”, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2.

40 18 maddeden oluşan İdare-i Örfiye hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Remzi Yiğitgüden, *Balkan*

de kendisinin Edirne'den kısa süre içerisinde ayrılmış olması nedeniyle "gece muharebeleri" hakkında gözlemlerde bulunamadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan geçen cuma gününden itibaren çeşitli mevkiilerde meydana gelen mücadeleler, genellikle öncü kuvvetler arasında yaşanmaktadır. Bununla birlikte yer yer geniş çaplı mücadeleler meydana geliyor olsa da Kale Komutanlığı'nın "malumat ve tafsilat" vermekte ketum davranması nedeniyle söz konusu mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi elde edilememektedir⁴¹.

Tanıklık ettiği hadiseleri dahi yetkili makamlarca teyit etmeye özen gösteren Ahmed Şerif, duyduğu olayları ise adeta kılı kırk yararcasına irdelemekte fakat etrafta meydana gelen mücadeleler hakkında "hiçbir yerden zerrece malumat" alınamadığını ifade etmektedir. Öte yandan şehirde "saatte yüz şayia" ortaya çıktığını belirten Ahmed Şerif, "bunlara aldanmadan, çürüğünü ve sağlamını" ayırabilmenin de oldukça güç olduğunu vurgulamaktadır. Kendilerini bu belirsizlik ve bilgi kirliliğinden sadece askerî makamların kurtarabileceğini düşünen Ahmed Şerif, gazete idaresine hitaben "siz muntazaman havadis istiyorsunuz, burada onu bulmak zor" ifadeleri ile düşüncelerini bildirmiştir. Öte yandan Edirne'ye 48 saat süren uykusuz bir yolculuk ile gelebilen Ahmed Şerif, her ne kadar biraz dinlenmiş olsa da şehirdeki ilk iki gün "vaka-yı harbiye hakkında pek az malumat" elde edebilmiştir. Fakat bu iki gün kendisinin, Edirne kamuoyunun savaş hakkındaki genel tutumunu anlayabilmesi adına yeterli bir süre olmuştur. Ahmed Şerif her şeyden önce "Edirne'yi pekiyi" bilmektedir. Ona göre 93 Harbi'nden sonra şehrin "istikbali sönmüş" ve şehir her yıl bir öncekine göre çok daha kötü bir hale gelmiştir. Şehir ahalisi de bu savaşın etkilerini derinden hissetmiş "fâkr-u zaruret içinde yaşamıştır." Öyle ki şehre yabancı bir bürokrat gelse "ahaliyi lüzumundan fazla tembel ve durgun, cismen ve ruhen hasta hatta yorgun" olarak değerlendirebilirdi⁴². Şehrin üzerini kaplayan bu "kalın duman" tabakasının ilk anda kendisini de yanılttığını ifade eden Ahmed Şerif, "şehri görüp de şöyle öteye beriye gezince tasavvurunda aldanmış olduğunu" hemen fark etmiştir. Ahmed Şerif'e göre "bugün örümcek tutmuş zan edilen bu şehri kadimin her tarafı pek sıcak ve genç bir faaliyet içerisinde" bulunmaktadır. Edirne'nin her köşesinde "yeni doğmuşlara mahsus bir hal-i fevkalade" bulunurken "o hasta zan edilen sarı çehrelere sanki kan, can gelmiş, sanki bir dost onlara yeniden ruh ve hayat" vermiştir. Şehirdeki asker, sivil, büyük, küçük herkesin derin bir manevî kuvvete sahip olduğunu ifade eden Ahmed Şerif, bu birlikteliğin düşman karşısındaki en önemli güçleri olduğunu düşünmektedir.

Bu tespitlerinin ardından sözü tekrar savaşın askerî gündemine getiren yazar, Osmanlı Doğu Ordusu'nu oluşturan 4 kolordu ile düşman kuvvetleri arasında Kırklareli-Edirne güzergâhında bulunan 60-65 kilometrelik hatta muharebelerin henüz başlamadığını, kolorduların sabit bir halde bulunduğunu fakat karargâh merkezlerinin sık sık değiştiğini ifade etmektedir. Elde ettiği

Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri, C. I-II, Gnkur. Bşk.lığı ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara 2006, s. 37-39.

41 Kale Komutanlığı'nın bu noktada bir hassasiyet göstermiş olması son derece tabiidir. Bununla birlikte Edirne'deki İngiliz ve Bulgar konsoloslarının şehirdeki mülkî, askerî ve diğer üst düzey memurlar ile kurmuş olduğu yakın ilişkiler, kendilerinin "en gizli" bilgilere dahi ulaşabilmesine imkân vermekte ve bu nedenle meydana gelen gelişmeler kamuoyundan gizli tutulmaktaydı bkz. Ali Remzi Yiğitgüden, *a.g.e.*, s. 21.

42 Raif Necdet de Edirne gelir gelmez şehrin bu olumsuz atmosferini fark edenler arasında yer almaktadır. Bu eski tarihî başkentte temiz bir lokanta, düzgün bir otel, ferah bir gazino veya bir kiraathane bulmanın mümkün olmadığını ifade eden Raif Necdet, Edirne'ye gelen bir yabacının çağın çok gerisinde bir otelde yatmaya, ahır avlularında bulunan yemekhanelerde yemek yemeye mahkum olacağını ifade etmektedir bkz. Raif Necdet, *a.g.e.*, s. 33-34.

bilgilerden yola çıkan Ahmed Şerif, kısa süre içerisinde “*pek mühim muharebelerin*” meydana geleceği çıkarımında bulunurken temas halinde olduğu resmî yetkililerden “*büyük bir meydan muharebesinin iki üç gün içinde*” patlak vermesinin kaçınılmaz olduğu bilgisine ulaşmıştır. Yazar, iyiden iyiye gerilen bu ortam karşısında “üç dört güne kadar pek büyük ve mufassal muzafferiyet haberleri” verebileceğine inanmaktadır. Yine elde ettiği bilgiler doğrultusunda “*şimdiye kadar vuku bulan mücadelelerde Bulgarların pek çok yaralı ve zayıf verdiği*”, hatta birçok esir alındığını da ifade etmektedir. Bulgarların asıl amacının “*nazar-ı dikkatimizi ehemmiyetsiz ve küçük*” çarpışmalara çekerek aslî kuvvetleriyle farklı cephelerden harekete geçmek olduğuna değinen Ahmed Şerif, bu planın fark edildiğini ve önlemlerin de bu doğrultuda alındığını belirtmiştir.

Ahmed Şerif aynı gecenin ilerleyen saatlerinde yeniden başlayan çatışmaların meydana getirdiği gürültü nedeniyle uykusuz kalmış ve sabah saatlerine kadar etrafı gözlemlemiştir. Gece saat 21.00-21.30 civarında kesilen top ateşi yaklaşık iki saat sonra tekrar başlamış ve aralıklı bir şekilde sabah saat 05.00’e kadar devam etmiştir. Top sesleri şehir civarındaki istihkâmlardan merkeze kadar ulaşılırken meydana gelen gürültüye bakılırsa “*en büyük çaplı toplarımız*” dahi bu mücadeleye katılmıştır. Öte yandan gece yarısından sonra başlayan yağmur, top sesleri eşliğinde sabaha kadar sürmüştür; yaklaşık 4-5 gün boyunca devam eden yağmurlar, istihkâmlardaki askerlerin çadırlarından dışarıya çıkmasına dahi engel olmuştur. Ahmed Şerif, “şimdilik başka yazacak şeylerim yok” ifadelerinin ardından birkaç güne kadar daha mühim haberlerin beklenmesi gerektiğini belirterek bu uzun günü de tamamlamıştır⁴³.

6. Savaş Sırasında Şehirdeki Sağlık Hizmetleri ve Asayiş Sorunları

Ahmed Şerif’in 26 Ekim 1912 tarihli notları kendisinin savaş muhabiri olarak kaleme aldığı son telgraftır. Fakat bu telgrafi diğerlerinden ayıran en önemli husus Ahmed Şerif’in o gün şehrin sokaklarına karışmış olması ve cephe muharebelerinden ziyade savaşın şehir kamuoyu üzerindeki etkilerine odaklanmış olmasıdır. Yazar, akşam saat 20.00’den sonra Edirne’nin “*pek derin ve sakin bir uykuya daldığını*”, dışarıda şehrin güvenliğinden sorumlu devriyelerin haricinde görülen ve işitilen tek şeyin “*gecelerin en sadık bekçileri olan köpeklerin ötede beride küme küme uyumaları veyahut havlamaları*” olduğunu belirtmektedir.

Şehri örten bu sessizlik her ne kadar istihkâmlardan atılan top patlamaları ile zaman zaman bölünse de son iki gecedir etrafta hiçbir ses duyulmamaktaydı. Öte yandan şehirde uygulanan İdare-i Örfiye nedeniyle, en küçük bir güvenlik sorununun dahi meydana gelmediği Edirne’de “*şehrin asayişinden şikâyet etmeye hiç kimsenin hakkı yoktu.*” Yaklaşık 5 gündür Edirne’de bulunan Ahmed Şerif “*böyle heyecanlı ve yarın ne olacağı belli olmayan zamanlarda*” yaşanması oldukça muhtemel olan ufak tefek ve hatta ehemmiyetsiz bir vakanın dahi meydana gelmediğini belirtmektedir.

Ahmed Şerif telgrafının bu kısmında yer verdiği asayiş sorunlarını şehirde bulunan gayr-i müslim halkın sergilediği tutum üzerinden örneklendirerek değerlendirmiştir. Özellikle şehirdeki kimi Bulgar vatandaşların hoş karşılanmayan hareketlerde bulunduğunu ifade eden Ahmed Şerif, bu kişilerin “*hükümet-i mülkiye ve askeriyeye*” tarafından daima takip edildiğini belirtmektedir. Söz konusu kişiler şehri çevreleyen Bulgar ordusuna istihbarat vermekle birlikte şehir dâhilinde yalan yanlış haberleri ayyuka çıkararak “*ahaliyi telaş ve heyecana*” sevk etmektedir. Ne var ki şehirdeki

43 Ahmed Şerif, “Şark Ordusu-Muhabir-i Mahsusumuzun Mektubu”, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2. önce

mülkî birimlerin durumu fark etmiş olması ve bu kişileri sürekli olarak takip etmesi nedeniyle bu şahıslar “şimdiye kadar bir şey yapamamışlardır.” Öte yandan ilgili şahıslar sadece takip edilmekle kalmamış, “hallerinden şüphe edilenler” yaklaşık bir hafta önce İstanbul’a sevk edilirken bazıları da Sultan Selim Camii’nde gözetim altına alınmıştır. Nitekim türlü işlerle uğraşan bu kişilerin, iki üç gün evvel gece yarısında işitilen ve şehri paniğe sevk eden birkaç el silah sesinin faili olduğu tespit edilmiş fakat olaya kısa sürede müdahale edilmesiyle herhangi bir soruna mahal verilmemişti⁴⁴.

Ahmed Şerif’in yazdıklarına bakılacak olursa şehre gelen ve gidenlerle de diyalog kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Kendisinin şehre gelen yolculardan elde ettiği duyumlara göre başta Edirne olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde halkı infiale sürükleyecek bombalı saldırılar meydana gelmekteydi. Bu haberlerin asılsız olduğunu ifade eden Ahmed Şerif, “şimdiye kadar burada böyle bir hadise vaki olmadığını” oldukça açık ifadelerle belirtmektedir. Öte yandan yine “geçen gün gelen İstanbul gazetelerinin ekserisinde Edirne Hükümet Konağı’nda bir bomba patladığı”na dair haberlerin yer aldığını ifade eden Ahmed Şerif’e göre bu havadis de “pek yanlıştır”. Nitekim söz konusu olayın Hükümet Konağı’nda bulunan bir jandarmanın, elindeki silahı düşürmesi sonucunda meydana gelen patlamadan ibaret olduğuna değinen Ahmed Şerif, Tanin idarehanesinin bu haberi tekzip edebileceğini de belirtmektedir.

Ahmed Şerif’in 26 Ekim 1912 tarihli notlarına göre kendisinin şehirdeki ilk durağı Edirne İstasyon Mevkii’nde “bu günlerde” Hilâl-i Ahmer Hastahanesi olarak hizmet veren “pek muntazam bir bina olan Küçük Zabıt Mektebi” olmuştur. Hastahaneyi ziyaretinde Doktor Bahattin Şakir Bey⁴⁵ ile karşılaşan Ahmed Şerif, burada ayrıntılı gözlemlerde bulunmuştur. Henüz Hilâl-i Ahmer merkez yönetimi tarafından Edirne’deki hastahaneye sağlık personeli ile idarî yetkililerin görevlendirilmediğini ifade eden Ahmed Şerif, tıbbî malzemelerin de İstanbul’dan beklendiğini belirtmektedir⁴⁶. Fakat tüm eksiklerine rağmen hastahaneye “geçen akşam birden bire” yaralılar

44 Şehirdeki bazı Bulgar vatandaşlarının ilerleyen günlerde casusluk yaptığı tespit edilmiştir. Cirilli 30 Ekim sabahı iki Bulgar casusunun ana caddede üzerlerinde suçlarının yazılı olduğu beyaz önlüklerle asıldığını görmüştür bkz. Gustave Cirilli, *a.g.e.*, s. 52. Cirilli gibi Christoff da aynı manzaradan söz etmektedir bkz. R. P. Paul Christoff, *a.g.e.*, s. 58.

45 1870 yılında kimi araştırmacılara göre Bulgaristan’ın İslimiye kasabasında kimilerine göre ise İstanbul’da dünyaya gelen Bahattin Şakir Bey, 1894 yılında Yüzbaşı olarak Askerî Tıbbiye’den mezun olmuştur. 1900 yılında aynı okulun Adli Tıp Muavini olarak göreve başlayan Bahattin Şakir aynı zamanda Şehzade Yusuf İzzettin Efendi’nin de özel hekimliğini yapmaktaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurucuları arasında bulunan Bahattin Şakir Bey, siyasi faaliyetleri nedeniyle ilk olarak Erzincan’a oradan da Trabzon’a sürülmüştür. 1905 yılında Mısır üzerinden Paris’e geçen Bahattin Şakir, II. Meşrutiyet’in ilân edilmesi ile birlikte İstanbul’a dönmüş ve eski mesleğine kaldığı yerden devam etmiştir. Balkan Savaşı’nın başlaması üzerine Edirne’de Hilâl-i Ahmer Hastahanesi başta olmak üzere şehirdeki sağlık hizmetlerinin organizasyonu için buraya görevlendirilen Bahattin Şakir Bey, savaşın ardından esir düşmüşse de kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştır. Bahattin Şakir Bey’in ayrıntılı biyografisi için bkz. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir ve İttihat ve Terakki’den Teşkilat-ı Mahsusa’ya Bir Türk Jakobeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

46 Hastahanede sağlık hizmetlerinin verilebilmesi için gerekli olan tıbbî malzeme her ne kadar İstanbul’dan yola çıkmış olsa da yolda yağmalanan tren Edirne’ye boş bir şekilde ulaşmıştır. Daha sonra Osmanlı Bankası kanalı ile Edirne’ye gönderilen 2.000 lira ile gerekli olan malzeme şehir içerisinden tedarik edilmeye çalışılmıştır. Yataklar otellerden kiralanırken ihtiyaç duyulan pamuklu bezler ise başta memurlar olmak üzere şehir halkı tarafından bağışlanmıştır. Öte taraftan şehirdeki doktor sayısı oldukça yetersiz olup diş hekimleri ve eczacıların genel sağlık hizmetlerine katılımı da sağlanmıştır, bkz. Zuhul Aydın, “Balkan Savaşı ve Muhasarada Edirne’de Sağlık Hizmetleri”, *Edirne. Serhattaki Payitaht*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 280; Mesut Çapa, *Osmanlı Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti*, İstanbul

sevk edilmeye başlamıştır. Bunun üzerine “*alelacele yataklar, pansuman vesaire edavatı tedarik edilmiş*”, Valilik ise yardım amaçlı “*iki Hristiyan doktor göndermiştir*.”⁴⁷ Ziyareti sırasında hastahänenin “*dezenfekte edilmekte ve her tarafının temizlenmekte*” olduğunu gören Ahmed Şerif, Doktor Bahattin Şakir Bey nezaretinde yaralı koğuşlarında gözlemlerde bulunmuştur. Ahmed Şerif’in dikkatini çeken ilk şey koğuşların muntazam bir şekilde hazırlanmış olmasıdır. Hastalar şilteler üzerinde oturmaktaydı. Yaklaşık 100 yaralının bulunduğu hastahanedeki “*içlerinden yalnız birisinin yarası ağır olup diğerleri umumiyetle hafifti*.” Hatta pek çok hasta yürüyor, geziyor ve dışarıya dahi kendi başına çıkabiliyordu. Öte yandan mektebin “*bir de mükemmel hamamı olduğundan*” hastaların hemen her gün yıkanması da mümkün olmaktadır.

Ahmed Şerif’in hastahaneyi ikinci ziyareti de oldukça hareketli geçmiş, bu sırada Maraş ve Kadıköy taraflarında meydana gelen çarpışmalarda yaralanan birçok asker buraya getirilmişti. Çoğunun hafif yaralı olduğunu gözlemleyen Ahmed Şerif, yaralılar arasında Sırp ve Bulgar askerlerinin de olduğunu fark etmiştir. Ahmed Şerif bu gözlemlerinden hareketle Bulgaristan ve Sırbistan ittifakının tahmin edildiği gibi sadece Makedonya üzerine yoğunlaşmadığını hatta “*bugün Kırklareli ve Edirne’ye daha ziyade ehemmiyet verdiğini*” ifade etmiştir. Bu doğrultuda yetkili makamlar tarafından bölgeye gönderilen müttefik düşman kuvvetlerinin 150, 200 bin civarında olduğu öngörülmekteydi. Bu ordu genel olarak Babaeski önleri ile Edirne’nin kuzey ve kuzey batı istihkâmları karşısında bulunmaktaydı. Öte yandan düşmanın özellikle şehrin doğu tarafında “*tahkimatla uğraştığı ve istihkâmlar yapmakta olduğu tahmin edilmekte*” ve yetkili makamlar “*düşmanın büyük muhasara toplarını da getirerek*” muhasara hazırlığı yaptığını düşünmekteydi. Kale Kumandanlığı da şehir dışında bulunan kuvvetleri yavaş yavaş içeri çekmeye başlamıştı. Şehirdeki temel ihtiyaç maddeleri ve gıda fiyatlarında ise şimdilik bir sorun bulunmamaktaydı⁴⁸. Tüm bunların yanında Ahmed Şerif’e göre şehir muhasara edilirse “*Edirne kalesinin Plevne’den daha şanlı bir surette müdafaa edileceği ve Osmanlı tarihine daha muhteşem sahifeler ilave eyleyeceği şüphesizdir*.”⁴⁹

1999, s. 92.

47 Doktor eksikliği nedeniyle yaralı askerlerin tedavilerinin yapılabilmesi için 1912 yılının sonuna doğru Almanya’dan Edirne’ye Sahl-i Ahmer Heyeti gönderilmiştir bkz. BOA, HR. SYS. 2025/4.

48 Ahmed Şerif’in kuşatmanın henüz başlangıcında altını çizdiği bu durum oldukça önemlidir. Aslına bakılırsa resmi belgelerden de anlaşıldığı üzere henüz 1912’nin Nisan ayında bir seferberlik halinde Edirne’de bulunan asker ve halkın ihtiyaçlarının karşılanabilmesine yönelik hazırlıkların yapıldığı anlaşılmaktadır bkz. BOA. BEO., 4125/309370; BOA. MV., 163/59; BOA. A. MKT. MHM., 740/11; BOA, DH. İD., 158/1. Ne var ki bu noktadaki planlamanın tam anlamıyla tatbik edilebildiğini söyleyebilmek oldukça zordur. Nitekim kuşatmanın ilerleyen sürecinde şehirdeki pek çok temel tüketim maddesinin fiyatı oldukça artış göstermiş, başta Müstahkem Mevkii Komutanlığı olmak üzere Edirne Belediyesi ve diğer resmî makamlar bu fiyat artışı karşısında gıda fiyatlarını sürekli olarak güncelleyerek kontrol altına almaya çalışmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. R. P. Paul Christoff, *a.g.e.*, s. 137-139; Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-I balkan harbi’nde edirne kuşatması (1911-1913)*, yay. haz. Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 206-207.

49 Bu tarihlerde Edirne kamuoyunda “Plevne” vurgusunun bir moral motivasyon kaynağı olarak sıklıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mehmet Şükrü Paşa, Müstahkem Mevki Komutanı olarak Edirne’ye gelmeden önce Kale Komutanı olarak şehrin en üst askerî yetkilisi olan Tuğgeneral İsmail Paşa, Edirne Kalesi dışında bulunan ordunun düşmanı iki gün içerisinde geri püskürttüğünü ve görevini başarı ile tamamlayan bu ordunun “*Plevne’deki ataları gibi yiğit bir şekilde kaleyi korumak için geri döneceklerinden*” söz eden bir beyanname yayınlamıştır, bkz. R. P. Paul Christoff, *a.g.e.*, s. 219. Kuşatma sırasında şehirde gönüllü asker olarak görevde bulunan Raif Necdet (Kestelli) de Kasım ayının ilk günlerinde Maraş civarında gerçekleşen muharebelerde verilen mücadeleyi “*Plevne kahramanlarının*

7. Bulgar-Sırp Müttefik Ordusunun Durumu ve Yapılan Mezâlimler

Ahmed Şerif'in, "*harbe iştirak eden zabitler*"den aldığı bilgilere göre Bulgaristan-Sırbistan müttefik ordusu daima birlikte hareket ve muharebe etmekteydi. Bulgarların manevî gücü sarsılmış haldeyken Sırp'ların ise "*hiçbir kıymet-i askeriyeleri*" bulunmamaktaydı. Doğu ve Batı istihkâmlarının önünde yer alan naaşlardan anlaşıldığı kadarıyla da düşman ordusu içerisinde bir hayli zabıt bulunurken Sırp'lar, Bulgarlara nazaran daha fazla zayıat vermişti. Bununla birlikte şehre her gün, ele geçirilen esirler ile birlikte birçok eşya, silah ve mitralyöz getirilmekteydi. Yine elde edilen istihbarata göre Bulgarlar ve özellikle de Sırp'ların gerek kıyafet gerekse erzak bakımından "*pek fena bir halde*" olduğu tahmin edilmekteydi⁵⁰. Hatta Sırp askerleri arasında Bulgaristan ordusu tarafından silahlandırılmış fakat "*henüz kendi başıbozuk kıyafetlerini*" giyenler dahi bulunmaktaydı. Düşman askerlerinin gıdası ise "*boyunlarındaki bir torba içindeki kavrulmuş bulgurla bir şişe votka*"dan ibaretti. "*İhtimal ki bu aç heriflerin köylerimizde biraz karınları doyuyor*", ardından "*votkayı çekiyorlar, bunun ateşi gidinceye kadar biraz cesaret gösteriyorlar. Ondan sonra birer cansız cisim haline giriyorlar.*"

Ahmed Şerif daha sonra bu müttefik düşman ordusunun ele geçirmiş olduğu yerlerde gerçekleştirdiği mezalimlere değinmiştir⁵¹. "*Din namına*" savaş ilân edenlerin gerçekleştirdiği mezalimin "*tüyleri ürpertecek derecede*" olduğunu ifade eden Ahmed Şerif, düşmanın girdiği her köyü yaktığını, yağma ettiğini, "*kadın erkek, çoluk çocuk ellerine geçirebildiklerini pek vahşiyane bir surette şehit*" ettiklerini belirtmektedir. Hatta özellikle zabıt çocuklarının hedef alınarak öldürüldüklerine birçok kez şahit olunmuştur. Bununla birlikte bölgede yaşananlar sebebiyle "*İslâm köylüleri geriye doğru muhacerete başlamıştı*". Öte yandan göç için daha ziyade Dedeağaç ve İstanbul'un tercih edildiği fakat tren seferlerindeki düzensizlik nedeniyle büyük sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Ahmed Şerif, yollarda özellikle Uzunköprü ve Babaeski taraflarında birçok göçmen kafilesi ile karşılaştığını da belirtmektedir⁵². Ahmed Şerif son olarak "*sizin en ziyade harbe aid havadise intizar ettiğinizi biliyoruz*" ifadelerini sarf etmiş, fakat harp hakkında resmî ve güvenilir haberler elde edebilmenin oldukça zor olduğunu belirterek telgrafını tamamlamıştır⁵³.

---

torunları düşmana karşı hücumla geçmişler" ifadeleri ile kaleme almıştır, bkz. Raif Necdet, *a.g.e.*, s. 55. Bir diğer Plevne vurgusu için bkz. Hüseyin Cemâl, *a.g.e.*, s. 1.

- 50 Belirtmek gerekir ki Ahmed Şerif'in bu ifadeleri kuşatma öncesi ve kuşatma başlangıcındaki süreç için geçerlidir. Özellikle 3 Aralık 1912 tarihinde Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında imzalanan Çatalca Mütarekesi ile müttefik düşman ordularının erzak ve teçhizat olarak bir hayli tahkim edildiği bilinmektedir. Mütareke hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, 9. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2013, s. 541-542.
- 51 Nitekim Tanin gazetesi, Ahmed Şerif'in telgrafında bahsettiği bu konu hakkında neredeyse savaşın sonuna kadar hemen her gün "Bulgar Vahşetleri" başlığı altında bölgeden gelen katliam haberlerini okuyucuları ile buluşturmuştur bkz. "Bulgar Vahşeti", *Renin*, No. 1487, 31 Ekim 1912, s. 2. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İlker Alp, "Edirne'nin İşgali ve Tunca Adası (Sarayıçi) Soykırımı", *Balkan Savaşları ve Edirne*, C. II, Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2020, s. 59-124.
- 52 Balkan Savaşları sırasında gerçekleştirilen göçler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erhan Vatansever, "Balkan Savaşları'nda Türk Göçleri", *Balkan Savaşları ve Edirne*, C. I, Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2020, s. 215-238.
- 53 Ahmed Şerif, "Muhabir-i Mahsusumuzun Mektubu", *Renin*, No. 1487, 31 Ekim 1912, s. 2.

Sonuç

Ahmed Şerif'in "Anadolu'da Tanin" projesi kapsamında yaklaşık 5 yıl süren seyahat programı incelendiğinde, 1912'nin kendisinin en durağan yılı olduğu kolaylıkla söylenebilir. Öyle ki aynı yıl içerisinde birçok şehri ziyaret eden Ahmed Şerif'in yolu 1912 senesinde sadece Eskişehir'e düşmüştür. Dolayısıyla kendisinin savaş muhabiri olarak 1912 Ekim'inde Edirne'den Tanin'e gönderdiği telgraflar hem "Anadolu'da Tanin"e bir ek olmakta, hem kendisinin meslekî kariyerindeki önemli bir detayı ortaya çıkarmakta hem de Edirne kuşatması tarihinin ilk günleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Ahmed Şerif, yaklaşık bir hafta kadar görevde bulunduğu Edirne'de Balkan Savaşı'nın şehir ve civardaki etkilerini yakından gözlemlemiştir. Ahmed Şerif her ne kadar Edirne'de kısa bir süre bulunmuş olsa da bu süreçteki gözlemleri, kuşatmaya tanık olan üst düzey komutanlar, alt rütbeli askerler ve sivillerin kaleme aldığı metinlere kıyasla şehirde meydana gelenlere farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu durum Ahmed Şerif'in kaleme aldığı notların birden fazla metinle karşılaştırılarak değerlendirilebilmesine de imkân tanımaktadır. Yüksek bir motivasyon ile savaş muhabirliği görevini yerine getirmeye çalıştığı anlaşılan Ahmed Şerif, top seslerini işitirken dahi gazetesine göndereceği telgraflar için notlarını tutmaya devam etmiştir. Ahmed Şerif Edirne'nin seferberlik sürecindeki askerî organizasyonu, şehrin psikolojik atmosferi, Edirne'deki erzak stoku, düşman kuvvetlerinin sayısı ve stratejileri hakkında kuşatmanın geneline etki eden bilgiler vermektedir. Öte yandan Ahmed Şerif her ne kadar elde ettiği tüm duyumları resmî makamlardan teyit etmeye çalışsa da kendisine yetkili kişilerden verilen bilgilerin tam anlamıyla olmuş olanı yansıttığını söyleyebilmek ise oldukça zordur.

Savaşın sadece aktörel boyutu ile ilgilenmeyen Ahmed Şerif'in kamuoyu ve şehrin genel durumunun yanı sıra savaş sırasındaki sağlık hizmetleri gibi benzer metinlerin ihmal ettiği noktalara da değinmesi, kaleme aldığı telgrafları Balkan Savaşı ve Edirne kuşatmasının bütüncül tarihini yazabilme adına önemli bir kaynak haline getirmektedir. Bu haliyle Ahmed Şerif'in savaş muhabirliği tecrübesi, kolektif bir anlatının tamamlayıcı bir parçası olarak söz konusu literatüre önemli katkılar sunmaktadır.

KAYNAKÇA

1- Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, *A. MKT. MHM.*, 740/11.

BOA, *BEO.*, 4112/308348.

BOA, *BEO.*, 4125/309370.

BOA, *BEO.*, 4134/309976, s. 1.

BOA, *DH. İD.*, 158/1.

BOA, *DH. KMS.*, 2-3/1.

BOA, *DH. MTV.*, 24/93.

BOA, *DH. MTV.*, 24/96.

BOA, *DH. MTV.*, 38/39, s. 1.

BOA, *DH. MUI.*, 167/20.

BOA, *DH.SYS.*, 57/43.

BOA, *HR. SYS.*, 2025/4.

BOA, *MV.*, 163/59.

2- Süreli Yayınlar

Ahmed Rasim, “Edirne’de”, *Sabah*, No. 8304, 1 Kasım 1912, s. 1.

Ahmed Rasim, “Maraş Mıntıkasından Yeni Bir Huruç”, *Sabah*, No. 8305, 2 Kasım 1912, s. 4.

Ahmed Şerif, “Balkanlar Muharebesi: Devre-i İntizar-Bulgaristan”, *Senin*, No. 1482-53, 26 Ekim 1912, s. 1.

Ahmed Şerif, “Balkanlar Muharebesi: Edirne Etrafında Muhaberat-Bulgaristan”, *Senin*, No. 1480-51, 24 Ekim 1912, s. 1.

Ahmed Şerif, “Balkanlar Muharebesi: Kumanova Muzafferiyeti-Bulgaristan”, *Senin*, No. 1481-52, 25 Ekim 1912, s. 1.

Ahmed Şerif, “Edirne’de”, *Senin*, No. 1482-53, 26 Ekim 1912, s. 1.

Ahmed Şerif, “Muhabir-i Mahsusumuzun İkinci Mektubu”, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2.

Ahmed Şerif, “Muhabir-i Mahsusumuzun İkinci Mektubu”, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2.

Ahmed Şerif, “Muhabir-i Mahsusumuzun Mektubu”, *Renin*, No. 1487, 31 Ekim 1912, s. 2.

Ahmed Şerif, “Şark Ordusu-Muhabir-i Mahsusumuzun Mektubu“, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2

Ahmed Şerif, “Şark Ordusu-Muhabir-i Mahsusumuzun Mektubu“, *Hak*, No. 1486-152, 30 Ekim 1912, s. 2.

“Ateş Altında Gazete Muhabirliği”, *Servet-i Fünûn*, No. 1132, 14 Şubat 1913, s. 315-321.

“Balkanlar Muharebesi: Edirne Etrafında Muhaberat-Bulgaristan”, *Senin*, No. 1480-51, 24 Ekim 1912, s. 1.

“Balkanlar Muharebesi”, *Senin*, No. 1481-52, 25 Ekim 1912, s. 1.

“Bulgar Vahşeti”, *Renin*, No.1487, 31 Ekim 1912, s. 2.

“Erkan-ı Matbuat-ı Osmaniye”, *Servet-i Fünûn*, No. 1164, 25 Eylül 1913, s. 468.

“Kâri’lerimize”, *Alemdar*, No. 64-148, 15 Ekim 1912, s. 1.

Laut, Ernest, “Correspondants de guerre”, *Le Petit Journal*, No. 1146, 3 Kasım 1912.

“Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey’in Hatıraları”, *Tanîn*, S. 4454-160, 10 Şubat 1944 s. 2.

Nazmi, “Edirne Civarında Bir Muharebe”, *Sabah*, No. 8303, s. 4; Nazmi, “Koyunlu

Müsademesi”, *Sabah*, No. 8313, 10 Kasım 1912, s. 4.

“Sabah’ın Muharebeğe Mahsus Teşkilât-ı İhbariyesi”, *Sabah*, No. 8294, 22 Teşrin-i evvel 1912, s. 1.

“Şükrü Paşa İle Mülakat”, *Tanin*, No. 1578, 22 Nisan 1913, s. 3-4.

“Yunanistan Cenûb Dâr-ül Harekâtında”, *Hak*, No.1486-152, 30 Ekim 1912, s. 1

3- Kitap ve Makaleler

Alp, İlker, “Edirne’nin İşgali ve Tunca Adası (Sarayıçı) Soykırımı”, *Balkan Savaşları ve Edirne*, C. II, Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2020, s. 59-124.

Alp, İlker, *Edirne’de Balkan Savaşı Anıt ve Şehitlikleri*, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları, Edirne 2020.

Aydın, Zuhâl, “Balkan Savaşı ve Muhasarada Edirne’de Sağlık Hizmetleri”, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 1998.

Bartlett, E. Ashmead, *With The Turks in Thrace*, London 1913.

Cemâl, Hüseyin, *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler, Edirne Harbi, Muhasarası, Esâret ve Esbâb-ı Felâket*, yay. haz. Aziz Korkmaz, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Christoff, R. P. Paul, *Edirne Kuşatması Günlüğü Kuşatma Altında Yaşayan Birinin Günlük Notları*, çev. ve haz. Yunus Emre Kaleli, DBY Yayınları, İstanbul 2017.

Cirilli, Gustave, *Edirne Kuşatması Günlüğü (Kuşatma Altındaki Bir Kişinin İntibaları)*, çev. Fazıl Bülent Kocamemi, Ceren Yayıncılık, Edirne 2012.

Çapa, Mesut, *Osmanlı Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti*, İstanbul 1999.

Çiçek, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir ve İttihat ve Terakki’den Teşkilat-ı Mahsusa’ya Bir Türk Jakobeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

Durukan, Eyüp, *Günlüklerde Bir Ömür-I balkan harbi’nde edirne kuşatması (1911-1913)*, yay. haz. Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı, Elginkan Vakfı 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 24-25-26 Nisan 2019, yay. haz. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul 2019.

Hochwächter, Gustav von, *balkan savaşı günlüğü “Türklerle Cephede”*, çev. Sumru Toydemir, , 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Hall, Richard C., *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı’nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990.

Karabekir, Kâzım, *Edirne Hatıraları*, yay. haz. Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Kerimi, Fatih, *İstanbul Mektupları*, çev. Fazıl Gökçek, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.

Kestelli, Raif Necdet, *Ufûl-Batış*, yay. haz. Esra Keskinliç, Bensen Yayınları, İstanbul 2002.

Lauzanne, Stephane, *Hastanın Başucunda Kırk Gün*, çev. Murat Çulcu, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.

Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.

Michail, Eugene, *The British and the Balkans: Forming Images of Foreign Lands 1900-1950*, London 2011.

Rankin, Reginald, *The Inner History of The Balkan War*, Constable and Company Ltd., London 1914.

Sarıay, Ercimet, "Tanin Gazetesi Muhabiri Ahmet Şerif Bey'in Osmanlı Mahkemelerine Dair Gözlemleri (1909-1913)", *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 2, Y. 2019, s. 280. (279-297).

Seppings-Wright, H.C., *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında hilal altında iki yıl*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

Şallı, Hakan, "Yarım Kalan Bir günlüğü Tamamlamak: İkdâm Gazetesi Harp Muhabiri Yusuf Kenan Bey'in Edirne Kuşatması Tefrikaları", *Balkan Savaşları ve Edirne*, C. II, Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2020, s. 173-220.

Şerif, Ahmed, *Anadolu'da Tanîn*, C: 1, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Şerif, Ahmed, *Anadolu'da Tanîn*, C. 2, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, 9. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2013.

Vatansever, Erhan, "Balkan Savaşları'nda Türk Göçleri", *Balkan Savaşları ve Edirne*, C. I, Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2020, s. 215-238.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hareketleri", *Fikir Hareketleri*, C. 4, S. 187, İstanbul 1937.

Yiğitgüden, Ali Remzi, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri*, C. I-II, Gnkur. Bşk. lığı ATASE Bşk. lığı Yayınları, Ankara 2006.

Yüzbaşı Naci Efendi, *Balkan Savaşları'nda Edirne Kuşatması'na Ait Harp Ceridesi*, çev. Hülya Toker, Alfa Yayınları, İstanbul 2012.

Senior Research Associate
Sabit SYLA

The Institute of History "Ali Hadri"
Prishtina Lagjja e Spitalit Street,
10.000 Prishtina Republic of Kosovo
sabit.syla@umib.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1983-7949>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.

Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 13/04/2021 25/04/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.915419>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Stance of the International Community towards the Kosovo Issue during the 90's of the Twentieth Century

XX. Yüzyılın 90'lı Yıllarında Uluslararası Güçlerin Kosova Sorununa Karşı Tutumu

Abstract

The beginning of the year 1990 marked a decisive moment in the history of the Eastern Europe in general, and those of Balkans in particular. The fall of communism and installation of the democracy, although very fragile at first, renewed the unsolved ethnic issues that had been covered up by the communist ideology. Nations, who along the decades lived under the hegemony of bigger nations within a common state, begun to project their future, which they conceived as an ethnic state managed by people themselves. But, what was the standpoint of the international community towards the Kosovo Albanian claims? The paper "The stance of the international community towards the Kosovo issue during the 90's of the twentieth century" aims to elaborate following points: the handling of the Kosovo issue by the international community; the standpoint of the international community towards the claims of Kosovo Albanians for national liberation over the years; the policy of Yugoslavia/Serbia over the Kosovo and international community; the divergences within the international community regarding the Kosovo issue.

Key words: *Kosovo, Serbia, independence, resistance, international community, etc.*

Öz

1990'ların başları, genel olarak Doğu Avrupa halklarının ve özel olarak da Balkanlar'ın tarihinde bir dönüm noktası oldu. Komünizmin çöküşü ve demokrasinin yerleştirilmesi, ilk bakışta kırılğan olsa da, komünist ideolojinin örttüğü çözülmemiş etnik sorunların orataya çıkmasına neden oldu. On

ATIF: SYLA Sabit, "XX. Yüzyılın 90'lı Yıllarında Uluslararası Güçlerin Kosova Sorununa Karşı Tutumu", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/2 (Haziran 2021), s. (592-607)

CITE: SYLA Sabit, "The Stance of the International Community towards the Kosovo Issue during the 90's of the Twentieth Century", **Journal of History and Future**, 7/2 (June 2021), pp. (592-607)

yıllar boyunca ortak bir devletteki en büyük halkların hegemonyası altında yaşayan halklar, bizzat kendileri tarafından yönetilen bir etnik devlet olarak gördükleri için geleceklerini projelendirmeye başladılar. Peki, uluslararası güçlerin Kosova'nın Arnavut taleplerine karşı tutumu nasıldı? Bu nedenle, "XX yüzyılın 90'larında Kosova sorununa yönelik uluslararası faktörün tutumu" başlıklı makale, Kosova meselesinin uluslararası örneklerde ele alınışını, uluslararası siyasi faktörün Arnavutların taleplerine karşı tutumunu bu makalede açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Belgrad'ın Kosova'ya ve uluslararası ülkelere karşı olan tutumunu ele almaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kosova, Sırbistan, bağımsızlık, direniş, uluslararası toplum vb.*

Introduction:

The beginning of 1980s marked a decisive moment to Yugoslavia. The severe economic crisis that had started to crush the Yugoslav economy, accompanied with a trade deficit and deteriorating external debt up to \$ 15 billion in 1980 and 20% of inflation,¹ was also marked by two major events that would provide a different direction to the political developments in Yugoslavia. The death of Josip Broz in 1980 and the Kosovo Albanian student demonstration of 1981 impacted the awakening and emergence of Serbian nationalism, which latently, though powerless, had resisted as much as it could the decentralization reforms in Yugoslavia since the 1965. An increasingly powerful propaganda begun within the Serbian intellectual, cultural and religious circles, which emphasized the injustice done to the Serbian people since the end of the World War II. Numerous explanations about the suffering² of Serbs and the manners to correct the causes were clearly articulated in the 1986 "Memorandum" of the Serbian Academy of Sciences and Arts. In fact, the main core of the "Memorandum" relied on the decentralization and constitutional arrangement³ of Yugoslavia, particularly of Serbia in report to autonomous provinces, which were considered as the origin of subsequent problems. In the first case, that of the decentralization, the Serbian circles were concerned about the division of Serbian people in several states in case of dissolution of Yugoslavia, opening thus the "Serbian issue"; in second case, it was estimated that the Constitution of 1974 provided several state elements to Kosovo, as: the right to approve and to change the Constitution, the right to organize an autonomous governance, the independent judicial system,⁴ etc., raising thus doubts about a possible secession of Kosovo from Serbia.

1 Viktor Meier, *Fundi i Jugosllavisë* (Lubjanë: Liria, 2007), 25.

2 Sonja Biserko, *Kovanje antijugoslovenske zavere*, vol. Vol. 1 (Beograd: Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 104 (The Appeal of 21 Serbian Priests addressed to higher federal and republican organs, in April 1982, embraced "the raise of voice on protection of biological and spiritual being of Serbs in Kosovo and Metohija"); Veljko Vujačić, "Serbian Nationalism, Slobodan Milosević and the Origins of the Yugoslav War," *The Harriman Review*, Vol. 8, no. 4 (1995): 4. (The book "Knjiga o Milutinu" – Danko Popović, articles of Vuk Drašković about the "genocide" that Croats did against Serbs during the World War II, and "Grešnik" e "Otpadnik" of Dobrica Ćosić, had an powerful political impact on Serbian masses)

3 Kosta Mihailović and Vasilije Krstić, *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts – Answers to Criticism* (Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1995), 96–97.

4 *Kosovo: pravo i politika, Kosovo u normativnim aktima pre i posle 1974. godine* (Beograd: Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, 1998), 12.

Thus, the main task of the Serbian political class was to abolish the autonomy of the provinces, respectively to reduce their executive and legislative powers. Accomplishment of such a task would take on a more determined character after the rise of Slobodan Milosevic on the head of the Central Committee of Communist League of Serbia in 1987. Milosevic was a Serbian communist politician who had the courage to abuse the feelings of discontent among Serbs by drafting a political strategy on Kosovo, based on what was perceived as the national interest of Serbs. He provided a simple justification: if Serbia fails to regain control over Kosovo, then this will be the end of Serbian nation. Years later it became clear that Kosovo had been the initial point of a nationalist and expansionist campaign to unite “all Serbs in one state”.⁵

Aiming to achieve his political objectives Milosevic supported the “gatherings of solidarity”, which Kosovo Serbs and Montenegrins organized in cities of Serbia and Montenegro to demonstrate “the truth on Kosovo”, that in fact they only promoted the idea to change the Constitution and to establish the power on Serbia on autonomous provinces. Furthermore, additional objective of gatherings was to change the ruling elite in autonomous province of Vojvodina and in republic of Montenegro, respectively their replacement with loyal people to Serbian programme. The fall of Vojvodina leadership in October 1988⁶ and later of Montenegrin leadership in January 1989,⁷ provided a possibility to Milosevic to focus his entire energy towards Kosovo, with the aim to abolish its autonomy. The meeting of Kosovo Assembly, held on 23 March 1989, was accompanied by an extraordinary physical and psychological pressure that Serbian political and police circles exercised over the members of Kosovo Assembly. The Kosovo Albanian demonstrations on defence of the Constitution faced a harsh police violence; only during the March 1989 21 demonstrators were killed, besides many wounded and imprisoned ones. On 23 March 1989, the Assembly of Socialist Autonomous Province of Kosovo, contrary to the will of people and Albanian deputies, amended the Constitution of 1974. As a result the political autonomy of Kosovo within the Yugoslav Federation was abolished. Serbia established control over Kosovo. The final confirmation of constitutional amendments were promulgated through a special session of Serbia Assembly in Belgrade on 28 March 1989.⁸

Serbia established its control over all social-economic-political institutions in Kosovo. Over than 30.000 Albanian employees were fired,⁹ pupils, students and teachers were fired also from their schools and universities.

Disagreeing with the violent changes, the delegates of the Assembly of Kosovo on July 2, 1990 adopted the Constitutional Declaration, which declared Kosovo as an equal unit with other units of the former Yugoslavia. In response the Assembly of Serbia released the Law No. 33/90, and thus banned the work of the Kosovo Assembly and its Executive Council (government), taking over the powers exercised by the institutions of Kosovo.¹⁰

5 Nevenka Tromp Vrkić, “Kosovo and the Desintegration of Yugoslavia,” in *Kosovo-Kosova, Confrontation or Coexistence* (Nijmegen: Peace Research Centre, 1996), 50.

6 “Gazeta Rilindja,” October 7, 1988, 1.

7 “Gazeta Rilindja,” January 14, 1989, 1.

8 Noel Malcolm, *Kosova - Një histori e shkurtër*, (Prishtinë: Koha, 2011), 430–31.

9 “Arkivi i Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë (Further: AMPJ), Fondi: Kosova, Dosja Nr. 1148,” 1990, 60.

10 “Службени Гласник Социјалистичке Републике Србије, Број 33,” 1990, 1225.

Now, the Kosovo Albanians were put in front of a historical crossroad – to accept tacitly a new reality and to subdue to the Serbian regime, or to pursue an old century old objective for freedom and democracy. This period marked the consolidation of the new political parties, which emerged through the pluralism. Under the leadership of the Kosovo Democratic League, as a biggest and unique political movement of Albanians in Yugoslavia, which gathered all the intelligence, the Kosovo Albanians upgraded their demands. At a meeting held in the city of Kacanik, the Kosovo Assembly deputies promulgated on 7 September 1990 the Constitution of Kosovo, whereas the Referendum on the independence¹¹ of September 1991, marked the transformation of Kosovo Albanian claims from a federal unit in Yugoslavia into an independent subject.

Based on the adoption of the above acts, the Kosovo political class worked in two directions: in internal consolidation by building parallel state institutions (they set up an independent education system - homes / schools, health institutions) and started a civil resistance against the ongoing violence, and raising the awareness about the Kosovo issue in the international arena.

The Kosovo Albanian claim for freedom and independence and the stance of the international community towards them, can be summarized in the phases:

The demands of the political leadership of Kosovo Albanians for recognition of the claims for freedom and independence and the attitude of the international community towards them can be summarized in three phases: (1) the stance of the international community during the years 1990-1992; (2) 1995-1997, and (3) 1998-1999.

The stance of the international community during the years 1990-1992

The commitment for a right solution of Kosovo issue in a form of an independence was indifferently received not only by the international community, but also by other federal units. The Assembly of the Republic of Albania was the single authority to have recognized the Republic of Kosovo, on 21 October 1991, as a sovereign and independent state, based on freedom and equality with other people in Yugoslavia.¹²

Such an attitude of the international community was an intertwining of complex international political circumstances. The fall of communism and establishment of a new world order, accompanied by dissolution of Yugoslavia, Czechoslovakia and Soviet Union, posed a serious challenge to USA and Europe. The main challenge was to set up the main priorities in foreign policy and stance to be taken towards new developments. The unification of Germany had jeopardized the dominant positions of United Kingdom and of France in Europe. To get its role of an important factor in Europe, Germany welcomed the separation of Slovenia and Croatia, whereas France and United Kingdom didn't support the creation of new states.¹³

Unlike Europe, Yugoslavia was no longer as strategically important to the United States, when it played the role of balancer between East and West, so its dissolution did not affect its interests. But the US presidency was aware of a report compiled in November 1990 by the CIA,

11 *Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve* (Prishtinë: Siptint, 2001), 386.

12 "AMPI, Dosja 1598, Deklaratë e Kuvendit Popullor të Republikës së Shqipërisë," 1991, 141–42.

13 Dejan Maralov, "The Policy of the USA and EU towards the Disintegration of Yugoslavia," *International Journal of Social Science Tomorrow* Vol 1, no. 2 (2012): 1–3.

which foresaw ethnic unrest and violence, so to avoid it, the US diplomacy was committed to human rights and economic development in Yugoslavia.¹⁴

The international community, occupied with the situation described above, which was further exacerbated by the outbreak of the armed conflict in Croatia and Bosnia and Herzegovina, did not pay attention to the claims of Kosovo Albanians. The international community was committed only to the protection of fundamental human rights and freedoms and to the restoration of a local autonomy in Kosovo. Such a stance is proved by the European Parliament resolution, released on 15 February 1990,¹⁵ as well as by a Resolution adopted by US, which called for the ban of violence, protection of human rights and restoration of Kosovo's political autonomy.¹⁶

The tendencies of the international community to ignore Kosovo's claim to independence was further reinforced by the lack of competence to analyse the legal and economic consequences deriving from the break-up of Yugoslavia. The European Union therefore set up the Badinter Commission in August 1991 as a mechanism to provide the Peace Conference with legal opinions on Yugoslavia and to facilitate peace talks between constituent subjects of Yugoslavia. Although not binding, these opinions were of specific importance and were reflected in the case of Kosovo, especially those relating to the right of peoples to self-determination and independence. The Opinion No. 2 didn't recognize the right to self-determination of a nation within a republic and required the protection of human and ethnic rights; the Opinion No. 3 warned that the borders between republics should not change.¹⁷

The Badinter's opinions worsened further the international position of Kosovo, since the Kosovo hadn't been a republic but only a province with certain political autonomy within the former federal Yugoslavia, which has already been forcibly revoked by Serbia. Taking into account Badinter's views, the international community was engaged only in maintaining the peace and tranquillity in Kosovo, aiming to achieve it through the accomplishment of ethnic or minority rights. Based on this stance, numerous proposals were drafted and elaborated at the Hague Conference during 1991, as a wide autonomy for minorities in specific regions. This kind of autonomy included some specific right in the field of education and self-government.¹⁸

Until the summer of 1992, international actors: the International Conference on the Former Yugoslavia, the European Union, the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) and the United Nations paid only minimal attention to Kosovo, if not completely excluded from the process of disintegration of Yugoslavia. But, driven by fears that fighting from Bosnia and Herzegovina may spread to Kosovo, the international actors were content to listen only the views of Kosovo Albanians, but did not allow Kosovo to participate directly in the European Union Conference on Yugoslavia held towards end of August 1992 in London.¹⁹

---

14 Dejan Maralov, 9.

15 "AMPJ, Dosja 1098, Rezolutë mbi gjendjen në Kosovë," 1990, 12–14.

16 "AMPJ, Dosja 957/1, Rezolutë e Senatit Amerikan për Kosovën, 1990, 11–16.

17 Allain Pellet, "The Opinions of the Badinter Arbitration Committee: A Second Breath for the Self-Determination of Peoples," *European Journal of International Law* Vol. 3, no. 1 (1992): 179–80.

18 Richard Caplan, "International Diplomacy and the Crisis in Kosovo," *International Affairs* Vol. 74, no. 4 (1998): 748–49.

19 *Raporti Kosovar* (Prishtinë: Instituti për kërkime dhe zhvillimeve të politikave, Seria e kërkimeve politike, 2005), 42; 304–5.

At the above conference, the issue of Kosovo was addressed in the Working Group on Ethnic Communities and Minorities, which was tasked to recommend initiatives to resolve ethnic problems in Yugoslavia. At the proposal of this group it was decided to establish a special body for the former autonomous province of Kosovo.²⁰

The establishment of this body was not an urgent matter for the international community, at a time when fighting in Croatia and Bosnia and Herzegovina had already taken on serious proportions.

The standpoint regarding Kosovo embraced a reflection of the claims made by Serbs in Croatia or Bosnia and Herzegovina. The commitment to preserve the territorial integrity of these two republics was also reflected in the case of Serbia. The international community also acted towards preserving the territorial integrity of Serbia, recognizing Kosovo as an integral part of it. The recognition of Serbia's jurisdiction over Kosovo could be proved by statements of some European diplomats. Lord Owen, who replaced Lord Carrington as the head of the Conference on former Yugoslavia, through a press conference held in Prishtina called Serbs and Albanians for: "Serbs should agree about the autonomy for Albanians, and Albanians should recognize Serbia".²¹ The UK Foreign Deputy Minister, Daglas Hog, in the event of inauguration of UK Embassy in Skopje, December 1993, stated: "Kosovo is a part of Serbia. We do not look to ruin the integrity of Serbia. Serbia would be forced to provide some political rights to Kosovo, up to the autonomy".²² Italy, Germany and France were also declared for a broad autonomy to Kosovo. Even the administration of Bill Clinton supported the idea for a broad autonomy to Kosovo under the Serbian sovereignty.²³

So the international factor insisted on maintaining the peace, but on the other hand required to preserve the integrity of Serbia. Two actions were taken to achieve this goal: first, it warned Serbia to renounce violence - on 24 December 1992, President Bush addressed a letter to Slobodan Milosevic, famous as the "Christmas Warning," which stressed that: "In case of conflict in Kosovo caused by Serbian actions, the US will be prepared to use military force against Serbs in Kosovo and Serbia."²⁴ Secondly, the international community tried to persuade Kosovo Albanian leaders to reintegrate into Serbia's political system, in the hope that they would change the government and thus gain their rights. Following this goal, the head of Serbian oppositional parties, Milan Panic, met with Ibrahim Rugova in London, and offered the latter the restoration of human rights and autonomy for Kosovo if Albanians were to go to the polls.²⁵ However, Kosovo Albanians did not participate in the Serbian elections, since they perceived not belonging to Yugoslavia anymore. In his memoirs, the US ambassador to Belgrade noted the Kosovo Albanian leadership's insistence on not recognizing Serbia's authority.²⁶ The Kosovo Albanian leadership made it known to the international community that the Albanians were determined to liberty and sovereignty, and that

---

20 "The Work Programme of London Conference 1992," accessed December 30, 2020, <https://www.peaceagreements.org/masterdocument/1171>.

21 Rexhep Qosja, *Çështja Shqiptare, Historia dhe Politika* (Tiranë: Toena, 1998), 260.

22 Rexhep Qosja, 261.

23 Rexhep Qosja, 261.

24 Tim Judah, *Kosovo What Everyone Needs to Know* (Oxford University Press, 2008), 71.

25 Bülent Sarper Ağır, "Transformation of K-Albanians' Struggle from Parallelism to Armed Conflict: Why Is Violence Necessary?," *The Turkish Yearbook of International Relations* Vol. 43 (2012): 112.

26 Warren Zimmerman, *Origins of a Catastrophe, with an Updated Preface and Epilogue on Bosnia and Kosovo*, 1999, 81.

there was not turning back. This position laid the groundwork for the claim to independence, to be submitted in completely different circumstances a few years later.

The stance of the international community during the years 1995-1997

During the years 1992-1995 the international community was mainly engaged to bring an end to fights in Croatia and Bosnia and Herzegovina. The Serbian police violence continued in Kosovo. The Kosovo political elite hoped that the solution for Kosovo issue may be found within the efforts for a peaceful end to the conflict in Bosnia-Herzegovina. Since the European Community was not able to find a solution for Bosnia-Herzegovina, such a responsibility was taken over by United States with the aim to prevent the spread of conflict. The United States organized the Dayton Conference, which was held in November 1995. But Kosovo was not invited to participate in discussions, because the chances for a peace agreement might have been minor in case of broad problem discussion and that participation of Kosovo might have irritate Milosevic, who was seen as a key for a peace.²⁷

The failure to elaborate the Kosovo issue in Dayton caused an overall disappointment in Kosovo. Regardless of positive assessments for a peaceful resistance, the West had not rewarded the work of the Kosovo Albanian leader, Ibrahim Rugova. The European Union continued to perceive that improved relations between the EU and the FRY could lead to a “constructive” approach for the FRY to granting some kind of autonomy to Kosovo.²⁸

Such a perception means that the European Union had not changed its stance towards Kosovo and was continuing with its old perception - Kosovo in Serbia. An argument that supports this conclusion was the intention of international community to resolve the issue of education in Kosovo, believing that it may calm the situation and create circumstances for a further dialogue between Serbia and Albanians in Kosovo.²⁹ Through the intermediation of the Catholic community - Sant'Egidio, Ibrahim Rugova and Slobodan Milosevic signed a document that provided return of students to their facilities, to be starting in September 1996.³⁰

Certainly, such an agreement was not implemented, because it had been just a game of Milosevic to remove the pressure of the international community and at the same time to hit the active Albanian resistance that had begun to give the first signs in Kosovo. On the other hand, such an agreement was necessary for Ibrahim Rugova, whose political positions had begun to fade in Kosovo. In these circumstances, the stance of the international community towards Kosovo, made diverse political circles in Kosovo think about finding other forms of national resistance. The analysis of Dayton's decisions led to such a point. Regardless the convictions for ethnical cleansing and genocide, Bosnian Serbs had profited more than they claimed.

By other words, the Dayton agreement made it clear that territorial agreements on ethnic grounds in Balkans enjoyed legitimacy of the West and that claims could be obtained only by use

---

27 Peter Russell, “The Exclusion of Kosovo from the Dayton Negotiations,” *Journal of Genocide Research* Vol. 11, no. 4 (2009): 12–15.

28 Richard Caplan, “International Diplomacy and the Crisis in Kosovo,” 750.

29 Sylë Ukshini, *Kosova në politikën e jashtme të BE-së 1991-1997* (Prishtinë: Logos A, 2000), 150.

30 Bajram Shatri, *Arsimi shqip në Kosovë 1990-1999* (Prishtinë: Libri Shkollor, 2010), 97.

of force.³¹ In this frame, most of Albanians were convinced that diplomatic and political tools for a peaceful solution have been used, since the international community didn't consider Kosovo as a serious issue. On the other hand, the Serbian violence continued even during the years 1995-1997, depriving Albanians from their basic rights. The passive resistance movement started its partial transformation. Many people abandoned it and joined to new fractions. In fact, a new active movement accompanied by demonstrations has commenced. The spring event of 1997 in Albania was an additional element that accelerated the active movement. The pyramid schemes, which were allowed by the Albanian Government, had reached their natural end. Albania fell into anarchy. The regime failed to maintain control over the masses, and weapons abandoned by security authorities were stolen. Hundred thousands of weapons were available to citizens, especially automatic rifles.³² Thus the organization of an armed resistance was facilitated. Another factor that intensified the transformation of passive resistance into active was the Student Movement, respectively the student demonstrations of October 1997.³³ The unbridled Serbian police violence against peaceful demonstrators convinced the international community of the difficulties in democratizing Serbia, and it was another turning point, as it turned the West's attention back to Kosovo. The rising interest of European Union and the United States diplomacy confirmed that the international involvement occurs only after the situation had escalated. Internally, demonstrations reassured Albanian masses that an agreement with Serbia was impossible in peaceful conditions, particularly when after the peace in Bosnia, Serbia had free hands to deal with Kosovo; thus Serbia increased the violence and repression in Kosovo. Therefore, in the conditions when the violence and oppression of the Serbian police against innocent civilians was intensified, the patience and status-quo in Kosovo were exhausting.^{34*}

The stance of the international community during the years 1998-1999

In the conditions of constant Serbian police violence and due to lack of perception to solve the Kosovo issues, the organization of armed resistance was seen as the single alternative for the liberation and the resolution of its issue. Albanians had no choice except to organize an armed resistance for self-defence, to protect their lives, property and to gain a freedom. Although the first steps of the armed resistance organization dates at the beginning of the 1990s, 28 November 1997 marks the public appearance of the Kosovo Liberation Army, in the village of Llaushe of Skenderaj.³⁵

Despite the fact that the KLA mission meant fighting for the legitimate right of a nation for freedom, and that Serbian forces had used unprecedented violence against unarmed civilians when fighting with KLA, the international community not only continued to repeat same declarations about the respect of human rights and an autonomy within Serbia, but also described the KLA as

---

31 Bülent Sarper Ağır, "Transformation of K-Albanians' Struggle from Parallelism to Armed Conflict: Why Is Violence Necessary?," 132.

32 Tim Judah, *Kosovo What Everyone Needs to Know*, 81.

33 "Gazeta Bujku," October 2, 1997, 1.

34 * In the early 1990 begun the creation of first cells of Kosovo Liberation Army

35 "Kosovo Liberation Army First Public Appearance," accessed October 1, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=MmM5MaaIb8>.

a “terrorist organization”. Such a statement by a US diplomat provided to Milosevic a cause to use violence against civilians under the pretext of a “campaign against terrorism”, killing many of them.³⁶

Despite the consequences, the KLA’s persistence and the unreasonable violence perpetrated by the Serbian police against the civilians led the international community to modify its stance towards Kosovo in the first half of 1998. One of the EU representatives had stated that the EU refused to recognize Kosovo as an internal problem of Yugoslavia.³⁷ In other words, the armed struggle of the KLA, which was manifested by the sublime act of Jashari family in Prekaz, put Kosovo on the table of discussions; the US administration reconsidered now its previous stance which followed the principle “against the independence, against the Serbian violence”. The Kosovo issue was elaborated by different European bodies, who offered various alternatives for resolving the Kosovo issue. One of the key proposals was that of the Contact Group of 9 March 1998, who came up with the proposal for “... a substantial autonomy for Kosovo, which would be expressed through its substantial self-administration, running within Serbia rather than Yugoslavia”. Certainly, this paradoxical proposal was unacceptable to Kosovo Albanians.

The rejection of such “autonomies” and the continuation of the armed struggle pushed the international community to advance its proposals for Kosovo. Now, the following proposal was a republic within Yugoslavia. This scheme provided for Kosovo to have its own constitution, to manage its internal affairs, and to have a veto at the federal level. The federal level would have competencies in the areas of defence, financial and foreign policy. The ground of this idea laid on maintenance of international borders of Yugoslavia, although according to principles of Badinter Commission the Republic of Kosovo may be a subject of recognition as a new state.³⁸

This scheme was objected by Montenegro, because it diminished its role in the federation. But neither Serbs nor Albanians would accept such a scheme. How could Albanians trust to an army that carried out massacres and incursions, or on the other hand, how could Serbia accept a republic of Kosovo when so much energy and propaganda was spent and when many myths about Serbism had their genesis in Kosovo.

However, during the end of March and throughout April 1998, the US and the European Union, respectively the respective mechanisms under the direction of these entities, came up with different ideas and proposals for resolving the Kosovo issue, starting from a political and administrative autonomy, enlarged, conditional republic, a republic with limited powers, etc.³⁹ But, as can be seen, none of these proposals foresaw Kosovo’s independence, so all of them, more or less, provided a kind of model through which Kosovo would remain under Serbia, although it was clear that none of these proposals would be accepted by the Kosovo Albanians, because they contradicted the basic principles of liberation war and secession of Kosovo from Serbian rule, thus opening the prospect of its unification with Albania.

36 Richard Caplan, “International Diplomacy and the Crisis in Kosovo,” 751–53.

37 “Minorities at Risk Project, Chronology for Kosovo Albanians in Yugoslavia,” accessed December 22, 2019, <https://www.refworld.org/docid/469f38f51e.html>.

38 Richard Caplan, “International Diplomacy and the Crisis in Kosovo,” 757.

39 Shaban Sinani, *Kosova në syrin e ciklonit* (Tiranë: Dritëro, 1999), 10.

In addition to the activities of the international community, the KLA was increasingly raising to a factor in the field, and persistently sought to take responsibility for resolving the Kosovo issue. The international community had realized that a solution could not be achieved without the KLA, so to learn the aims of the liberation war from first hand, in the late June 1998 the senior US diplomat, Richard Holbrooke, met KLA representatives in the village Junik. Although Holbrooke stated that "... it was an informal meeting between US and KLA representatives in order to identify the real situation on the ground ...",⁴⁰ such an act could still be considered a tacit recognition of the KLA.

Following the above-mentioned event, the international factor will increasingly be directed to the General Staff of the KLA, as the KLA was a real force on the ground, which could not be ignored by either the international factor or Yugoslavia, in efforts to stop fighting and establish peace. In this way contacts between the KLA and international representatives will be intensified during November 1998. The European and the US diplomats met with KLA representatives in Dragobil in November 1998.⁴¹ These meetings demonstrated a clear indication that KLA was being considered as a significant factor in the Kosovo issue.

The extension of territories under the KLA control and the Serbian counter-offensive of August 1998, which was accompanied through the displacement of a large number of civilians, prompted the international community's involvement to a ceasefire as a precondition for a peaceful solution. On 13 October 1998 an agreement was signed requiring Serbian police and army to go back to pre-war levels, an OSCE verification mission to be established in Kosovo, and that NATO would bomb Yugoslavia within 96 hours if the agreement fails to be implemented.⁴²

But the Serbian violence was going on even during the first quarter of 1999. About 200.000 civilians were displaced, whereas Serbian forces increasingly were moving into Kosovo. The peak of Serbian violence was the Massacre in Recak, 15 January 1999, when 47 civilians were killed.⁴³ On 20 March 1999 the Verification Mission left Kosovo.

In meantime, the Rambouillet Conference began its work in February 1999. The main task was to find a peaceful solution for Kosovo. The talks were running on the frames drafted by diplomats Hill and Petrisch. The Kosovo Albanian delegation included representatives of the KLA and the Kosovo political spectrum. The Kosovo delegation was headed by the KLA representative, Hashim Thaqi. The first draft agreement consisted of five points: immediate cessation of violence; immediate withdrawal of Yugoslav police and military forces from Kosovo; the stationing in Kosovo of a NATO-led military force; safe return of refugees and displaced persons; and a political solution consisting of extended autonomy for Kosovo.⁴⁴ But the proposal had not been acceptable

40 "Kosovo: US Envoy Richard Holbrook Meets KLA," accessed January 2, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=n-mb4vX2gUk>.

41 Jakup Krasniqi, *Kthesa e madhe - Ushtria Çlirimtare e Kosovës* (Prishtinë: Gjon Buzuku, 2006), 147.

42 Wolfgang Petrisch and Robert Pihler, *Rruga e gjatë në Luftë - Kosova dhe bashkësia ndërkombëtare 1989-1999* (Prishtinë: Koha, 2002), 129-30; Tim Judah, *Kosova luftë dhe hakmarrje* (Prishtinë: Koha, 2002), 231.

43 *Kosovo as Seen as Told, An Analyses of Human Rights Finding of the OSCE Kosovo Verification Mission October 1998 to June 1999* (OSCE, 1999).

44 Enika Abazi, "The Role of International Community in Conflict Solution. Which Way Forwards?," *Balkanologie* Vol 8, no. 1 (2004): 28.

to both parties. Yugoslavia refused the presence of international forces, and the Albanians the option of a broad autonomy which they already had with the 1974 Constitution. The claim of the Albanian political spectrum was independence, as brutal Serbian violence had historically left no possibilities for Albanians to live under the umbrella of the Serbian state.

The talks which had been interrupted due to disagreements resumed on 15 March 1999. The new text of the negotiations offered an extended autonomy or an internal self-government in the field of education, health and economy. Kosovo would have a president and an assembly, a supreme court, a government, and so on. Foreign troops and officials would guarantee the implementation of the agreement. Extended autonomy would be offered for a period of three years. After three years, an international conference would be held to decide on Kosovo's final status.

However, in essence, Serbia's integrity and sovereignty would be preserved. The competencies of the FRY in Kosovo would be: (a) territorial integrity; (b) the preservation of the common market within the FRY; (c) monetary policy; (d) protection; (e) foreign policy; (f) customs; (g) the federal tax system; etc. Furthermore, Kosovo would have three levels of law enforcement authorities: Kosovan, republican and federal, while borders would be controlled by Yugoslav authorities (approximately 1,500 soldiers). A NATO force would land in Kosovo as a guarantor of the agreement.⁴⁵ In fact, the international offer was nothing more than an autonomy that Kosovo already had with the Constitution of 1974. However, at the end of the draft text laid a paragraph that provided the organization of an international conference to determine the mechanisms for resolving the final status of Kosovo based on the will of the people, the efforts of the parties to abide by the agreement and the Helsinki Final Act.⁴⁶

Regardless that a conference for the final status of Kosovo was promised, the draft text containing paragraphs about the preservation of territorial integrity of FRY and common policies on the main fields of the state system, was hardly acceptable for Kosovo Albanian delegation. The US State Secretary, Mrs. Madeline Albright, provided clear guarantees to Albanian delegation in Rambouillet that the expression "will of nation" means the will of people living in Kosovo, to be expressed through a referendum.⁴⁷

The Albanian delegation signed the agreement, while the Serbs rejected it. Although the agreement provided for the preservation of Yugoslavia's integrity and the presence of a Yugoslav military force to guard Kosovo's borders, Serbia's refusal could be linked to two factors: the deployment of NATO forces in Kosovo rather than the UN; as well as the free movement of NATO troops throughout Serbia.⁴⁸

Despite the fact that through the Rambouillet Conference the international community consumed the political and diplomatic means to achieve the goal, Belgrade was offered the final

---

45 "United Nations Security Council, Rambouillet Accords, Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo" (United Nations), 9–62, accessed January 2, 2020, https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/990123_RambouilletAccord.pdf.

46 "United Nations Security Council, Rambouillet Accords, Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo," 85.

47 Eric Herring, "From Rambouillet to Kosovo Accords: NATO War against Serbia and Its Aftermath," *The International Journal of Human Rights* Vol. 4:3, no. 4 (2007): 226.

48 Peter Russell, "Humanitarian Intervention in Kosovo: Fact or Fiction," 44.

opportunity to change its position, before the option of using force remained the single option. US Special Envoy Richard Holbrooke stayed in Belgrade on 22-23 March 1999, to hold intensive talks with Milosevic that lasted not less than 11 hours. At the same time, senior Russian diplomat Primakov, in an attempt to extend Russian influence in the region, tried to persuade US Vice-President Al Gore that “the intervention would cause casualties and undermine relations between Russia and the United States.” However, Milosevic had analysed the NATO attacks on Iraq in December 1998, which lasted only two days, and the decision to oppose the agreement was reinforced by the flow of information from a French operative at NATO Headquarters that military intervention would be of limited scale;⁴⁹ thus Milosevic’s calculations went so far as to hope that a possible resistance to an air strike would significantly strengthen his position, especially when the world political arena was talking about the right to perform the air strike.

Milosevic’s refusal to accept the deal put Western allies ahead of an act. Revolted by Milosevic and feared that the conflict would spread and destabilize the region, other factors that influenced NATO intervention were the evolution of the alliance’s political goals and its credibility. In these circumstances, NATO faced two other challenges: (1) clear signals from the two members of the United Nations Security Council, Russia and China, that they would veto any request for attacks against a country; and (2) differences between NATO member countries, which mainly concerned the issue of the duration of air strikes, highlighting a sensitive issue for them - ground intervention if air strikes did not bring results. While Britain stressed the need for a strong response, France, Italy and Greece insisted on diplomatic solutions, without the use of force. Germany, whose government consisted of a delicate coalition, found itself in a difficult position especially when the possibility of ground intervention arose. Undoubtedly the U.S. stance was most important, because of their weight within the North Atlantic organization, within the Contact Group, and generally because of their strength and authority in the international arena. The US stated that the bombing was necessary to demonstrate NATO’s opposition to Serbian aggression, to prevent further attacks on civilians, and to undermine Serbia’s capacity to continue the war.⁵⁰

The NATO airstrike campaign against the Yugoslav military and police targets began on 24 March 1999. The issue of NATO attack legitimacy was raised. The legitimacy of the NATO intervention was logical and the action was based on and justified on two basic interrelated arguments - the doctrine of humanitarian intervention and the implementation of three resolutions adopted by the United Nations Security Council regarding the Federal Republic of Yugoslavia: Resolution 1160 (31 March 1998), Resolution no. 1199 (23 September 1998), and Resolution no. 1203 (October 24, 1998) which were dedicated to stopping the Serbian repression in Kosovo and achieving peaceful solutions.⁵¹

For 78 days the Yugoslav military and police forces, in particular those deployed in Kosovo, faced NATO air and KLA attacks on the ground. In this way, the KLA became a NATO ally; due to its credibility NATO aimed at victory at all costs, but due to political complications between the

---

49 John Norris, *Collision Course – NATO, Russia, and Kosovo* (London: Praeger Publishers, 2005), 1–3.

50 Kaufman, J. P., “NATO and the Former Yugoslavia: Crisis, Conflict and the Atlantic Alliance,” *Journal of Conflict Studies* Vol. 19, no. 2, accessed December 2, 2019, <https://journals.lib.unb.ca/index.php/JCS/article/view/4355>.

51 “United Nations Security Council Decisions” (United Nations), accessed December 2, 2020, [https://undocs.org/S/RES/1203\(1998\)](https://undocs.org/S/RES/1203(1998)).

allies, avoided official communications with the KLA. In this regard, through uninterrupted field operations, the KLA accelerated the military capitulation of Yugoslavia and the withdrawal of Yugoslav forces from Kosovo. This fact was also confirmed by the statement of the Chief of Staff of the Yugoslav Army in Kosovo, Nebojsa Pavkovic, who stated that "... if we estimate the losses, then it turns out that the biggest losses we suffered from the KLA than from NATO aviation ...".⁵²

The agreement was signed on 9 June 1999 in Kumanovo by KFOR General Mike Jackson and the Serbian delegation, Svetozar Marjanovic, General of the Yugoslav Army, and General Obrad Stevanovic, representing the Ministry of Interior of the Republic of Serbia, included: the complete withdrawal of Yugoslav-Serbian forces from Kosovo and the dynamics of its implementation, and the installation in Kosovo of an international military and civilian presence under the umbrella of the United Nations.⁵³

The predictions of the Kosovo Albanians that with the departure of the Serbian forces, the international community would recognize the right of Kosovo to self-determination, did not come true. At the insistence of the international community, the old and new political forces of Kosovo, which emerged as a result of the transformation of the Kosovo Liberation Army, were forced to agree to the formation of independent institutions of Kosovo under the auspices of the United Nations, a relatively long process that eventually led to the declaration of Kosovo as an independent state on 17 February 2008.

Conclusion

During the years 1990-1999 the international community generally held a negative attitude towards the claims of Kosovo Albanians for independence. It was focused on human rights and to ensure a kind of autonomy within Serbia and Yugoslavia, respectively. Such stance was more pronounced in 1991-1992 as the focus of the international community was on the problems arising from the break-up of Yugoslavia and on shaping the attitude it had to take. Observing that claims for freedom could only be realized through force, an armed conflict broke out in Kosovo, which was followed by brutal Serbian violence that resulted in a campaign of ethnic cleansing. NATO bombardment aimed stopping the ethnical cleansing; the bombardment ended with withdrawal of Serbian forces from Kosovo.

Even after the departure of the Yugoslav forces, the international community did not automatically recognize the right of the Albanian people to self-determination, nor its armed struggle for freedom and independence. The international community insisted on building new institutions under the control of the United Nations, a long process that eventually resulted in Kosovo being declared an independent and sovereign state on 17 February 2008.

---

52 "INTERVJU: General Nebojša Pavković - Bili smo spremni da damo život za odbranu Srbije! BalkanInfo," accessed October 20, 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=dTVFjLg2Zj4>.

53 United Nations, "Military Technical Agreement between the International Security Force (KFOR) and the Government of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia," accessed January 2, 2020, https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/990615_MilitaryTechnicalAgreementKFOR YugoslaviaSerbia.pdf.

Sonuç

1990-1999 yılları arasında uluslararası güçlerin, Kosovalı Arnavutların bağımsızlık taleplerinde ısrar ederken, Sırbistan bu talepler karşısında olumsuz bir tavır sergileyerek, bu talepleri dikkate almadı. Bunun yanı sıra Uluslararası güçler Kosova'nın özerkliği ve halkının insan haklarına noktasında çaba göstermiştir. Özellikle 1991-1992 yılları arasında Yugoslavya'nın dağılması sürecinde uluslararası güçler olayları daha yakından takip ederek Kosova'nın yanında olduğu göstermiştir. Özgürlük taleplerinin ancak savaş ile gerçekleştirilebileceğini gören Kosova halkı, bu doğrultuda ilk adımlarını attıktan sonra Sırbistan tarafından etnik temizleme kampanyasıyla sonuçlanan acımasız Sırp şiddeti patlak verdi. Etnik temizliğin ardından NATO bombalaması başladı ve Sırp güçlerinin Kosova'dan çekilmesiyle sona erdi. Bunun ardından uluslararası güçler bir taraftan Arnavut halkının bağımsızlığını tam anlamıyla tanımaz iken, diğer taraftan da özgürlük için silahlı mücadelelerini de tam anlamıyla desteklemedi. Uluslararası toplum, Kosova'nın 17 Şubat 2008'de bağımsız ve egemen bir devlet ilan edilmesiyle sonuçlanan uzun bir süreç olan Birleşmiş Milletler'in kontrolü altında yeni kurumlar inşa etmekte ısrar etti.

Bibliography

Archival sources:

Arkivi i Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë, fondet:

- Kosova, dosja nr. 1148, viti 1990;
- Dosja nr. 1098, Rezolutë mbi gjendjen në Kosovë, viti 1990
- Dosja nr. 957/1, Rezolutë e Senatit Amerikan për Kosovën, viti 1990
- Dosja 1598, Deklaratë e Kuvendit Popullor të Republikës së Shqipërisë, viti 1991

Abazi, Enika, "The Role of International Community in Conflict Solution. Which Way Forwards?" *Balkanologie* Vol 8, no. 1 (2004).

Ağır, Bülent Sarper, "Transformation of K-Albanians' Struggle from Parallelism to Armed Conflict: Why Is Violence Necessary?" *The Turkish Yearbook of International Relations* Vol. 43 (2012).

Biserko, Sonja, *Kovanje antijugoslovenske zavere*. Vol. Vol. 1. Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

Caplan, Richard, "International Diplomacy and the Crisis in Kosovo." *International Affairs* Vol. 74, no. 4 (1998).

"Службени Гласник Социјалистичке Републике Србије, Број 33," 1990.

Herring, Eric, "From Rambouillet to Kosovo Accords: NATO War against Serbia and Its Aftermath." *The International Journal of Human Rights* Vol. 4:3, no. 4 (2007).

"Gazeta Bujku," October 2, 1997.

"Gazeta Rilindja," October 7, 1988.

“Gazeta Rilindja,” January 14, 1989.

Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve. Prishtinë: Siprint, 2001.

Krasniqi, Jakup, *Kthesa e madhe - Ushtria Çlirimtare e Kosovës*. Prishtinë: GjonBuzuku, 2006.

“INTERVJU: General Nebojša Pavković - Bili smo spremni da damo život za odbranu Srbije! BalkanInfo.” Accessed October 20, 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=dTVFjLg2Zj4>.

Judah, Tim, *Kosova luftë dhe hakmarrje*. Prishtinë: Koha, 2002.

———. *Kosovo What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press, 2008.

Kosovo as Seen as Told, An Analyses of Human Rights Finding of the OSCE Kosovo Verification Mission October 1998 to June 1999. OSCE, 1999.

“Kosovo Liberation Army - First Public Appearance.” Accessed October 1, 2020.

<https://www.youtube.com/watch?v=MiMm5MaaIb8>.

Kosovo: Pravo i Politika, Kosovo u Normativnim Aktima Pre i Posle 1974. Godine. Beograd: Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, 1998.

“Kosovo: US Envoy Richard Holbrook Meets KLA.” Accessed January 2, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=n-mb4vX2gUk>.

Malcolm, Noel, *Kosova - një histori e shkurtër*. Prishtinë: Koha, 2011.

Maralov, Dejan, “The Policy of the USA and EU towards the Disintegration of Yugoslavia.” *International Journal of Social Science Tomorrow* Vol 1, no. 2 (2012).

Meier, Viktor, *Fundi i Jugosllavisë*. Lubjanë: Liria, 2007.

Mihailović, Kosta and Krstić, Vasilije, *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts – Answers to Criticism*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1995.

“Minorities at Risk Project, Chronology for Kosovo Albanians in Yugoslavia.” Accessed December 22, 2019. <https://www.refworld.org/docid/469f38f51e.html>

Norris, John, *Collision Course – NATO, Russia, and Kosovo*. London: Praeger Publishers, 2005.

P. J. Kaufman, “NATO and the Former Yugoslavia: Crisis, Conflict and the Atlantic Alliance.” *Journal of Conflict Studies* Vol. 19, no. 2. Accessed December 2, 2019. <https://journals.lib.unb.ca/index.php/JCS/article/view/4355>.

Pellet, Allain “The Opinions of the Badinter Arbitration Committee: A Second Breath for the Self-Determination of Peoples.” *European Journal of International Law* Vol. 3, no. 1 (1992).

Petrisch, Wolfgang and Pihler, Robert, *Rruga e gjatë në luftë - Kosova dhe bashkësia ndërkombëtare 1989-1999*. Prishtinë: Koha, 2002.

Qosja, Rexhep, *Çështja shqiptare, historia dhe politika*. Tiranë: Toena, 1998.

Raporti Kosovar. Prishtinë: Instituti për kërkime dhe zhvillimeve të politikave, Seria e

kërkimevepolitike, 2005.

Russell, Peter, "Humanitarian Intervention in Kosovo: Fact or Fiction." *Dublin European Institute*, 2004.

———. "The Exclusion of Kosovo from the Dayton Negotiations." *Journal of Genocide Research* Vol. 11, no. 4 (2009).

Sinani, Shaban, *Kosova në syrin e ciklonit*. Tiranë: Dritëro, 1999.

Shatri, Bajram. *Arsimi shqip në Kosovë 1990-1999*. Prishtinë: LibriShkollor, 2010.

"The Work Programme of London Conference 1992." Accessed December 30, 2020. <https://www.peaceagreements.org/masterdocument/1171>.

Ukshini, Sylë, *Kosova në politikën e jashtme të BE-së 1991-1997*. Prishtinë: Logos A, 2000.

United Nations. "Military Technical Agreement between the International Security Force (KFOR) and the Government of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia." Accessed January 2, 2020.

https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/990615_MilitaryTechnicalAgreementKFORYugoslaviaSerbia.pdf.

"United Nations Security Council Decisions." United Nations. Accessed December 2, 2020. [https://undocs.org/S/RES/1203\(1998\)](https://undocs.org/S/RES/1203(1998)).

"United Nations Security Council, Rambouillet Accords, Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo." United Nations. Accessed January 2, 2020. https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/990123_RambouilletAccord.pdf

Vrkić, Nevenka Tromp, "Kosovo and the Desintegration of Yugoslavia." In *Kosovo-Kosova, Confrontation or Coexistence*. Nijmegen: Peace Research Centre, 1996.

Vujačić, Veljko "Serbian Nationalism, Slobodan Milosević and the Origins of the Yugoslav War," *The Harriman Review*, Vol. 8, no. 4 (1995).

Zimmerman, Warren, *Origins of a Catastrophe, with an Updated Preface and Epilogue on Bosnia and Kosovo*, 1999.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Prof Asoc. Dr.

Teuta SHALA-PELİ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2231-4775>The Institute of History "Ali Hadri"
Prishtina Lagjja e Spitalit Street,
10.000 Prishtina Republic of Kosovo
teuta_shala@hotmail.com

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.

Applied

Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

21/04/2021

25/04/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.924011>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Role of Dristian Priests as Notaries and Judges during the Middle Ages

Ortaçağda Dristian Rahiplerinin Noterler ve Hakimler Olarak Rolü

Abstract

Drisht (Latin: Drivastum) was a small medieval city located in northern part of Albania. The settlement of Drisht is known to have existed before the tenth century AD. During the ages Drisht became point of confrontation between Ragusian, Serbian, Albanian and Venetian rulers. Definitely Drisht was conquered by the Ottoman Empire in 1478. In this article, as far as the gathered data allowed us, we have presented some of the secular services provided by Drisht priests in and outside the city during the medieval period. The involvement of the Drisht priests in various secular services was an indication that they had exercised a strong influence on secular power. If analysing their secular-civil character activities, it appears that Drisht priests were involved in many directions: in the field of judiciary either as a judge or a participant in an ecclesiastical or secular trial; as a notary; in politics – signing political agreements, as it was the event of 1442 when Drishti came under the Venetian rule. Furthermore, they provided even notorious services outside of Drisht, as it was the case of priest Andrea, who in the early XIV century was mentioned as a notary in the island of Lagosta.

Keywords: Drishti, Middle age, priests, notary, judges.

Öz

Bu çalışmada, dönemin kaynakları izin verdiği kadar Drışt (Katolik) din adamlarının bazı laik görevlerin Drışt'te ve onun haricinde olanları sunduk. Orta Çağ Drışt din adamlarının farklı laik görevlerde faaliyetleri neredeyse bütün laik hakimiyetinde tesirli olduğunu bir göstergesidir. Drışt din adamlarının laik-sivil karakterli konularda aktivitelerinin analizinden faaliyetleri şu konularda destekte bulundular: adalet alanında yargıç olarak ve ya katılımcı olarak hem kilise mahkemelerinde hem de laik

ATIF: SHALA-PELİ Teuta, "Ortaçağda Dristian Rahiplerinin Noterler ve Hakimler Olarak Rolü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (608-614)

CITE: SHALA-PELİ Teuta, "The Role of Dristian Priests as Notaries and Judges during the Middle Ages", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (608-614)

olanlarında, yada noter gibi görevlerde bulundular; siyasette, siyasi anlaşmaların imzalanmalarına katılarak misal 1442 yılında olduğu gibi Drişt'in Venedik egemenliğine girdiği sırasında. Drişt din adamların Drişt'teki laik-sivil hizmetlere ek olarak, bu etkinliklerde özellikle noter olarak Drişt dışında da rastlayabiliriz örneğin rahip Andreasın durumunda olduğu gibi, o XIV. yüzyılın başlarında Lagosta adasında noter olarak kaydageçmiştir. Bütün bunlar açıkça gösterir ki laik faaliyetlerinde Drişt din adamların angajmanı çok boyutlu oldu.

Anahtar Kelimeler: *Drişt, orta çağlar, noterler, hakemler.*

Introduction

During the Middle Ages Drishti, although a relatively small town, was distinguished for an active ecclesiastical life. Since its territory included a large number of church buildings as: cathedrals, churches and monasteries, certainly, there were also many priests who played a key role in organizing and developing many processes not only ecclesiastical but also secular. Such a fact is an indication that in Drisht the civil power along with the ecclesiastical one was almost entirely focused in the hands of the Drishtian priests, a power which over time became more and more reinforced, depending on the various political events and developments that occurred both in Albania and in neighbouring countries, which were also reflected in the town of Drishti. From the second half of the XIV century, in Drisht began to notice the increasing role and influence of the priests in civil services, because at this time in Drisht the priests gained civilian rule over the city.¹

Indeed, the medieval historical sources often indicate the maintenance of civil-secular powers or services by priests of Drisht, as: attorney, a judge or a participant in both ecclesiastical and secular trials, in economics, in teaching, in testaments as a drafter, executor and witness, in political developments as a diplomat, as well as a warrior defending the city of Drishti against the Republic of Venice and the Ottoman Empire. So, the church or clergy in Drisht impacted a number of important areas, serving as a foothold for the economic, political, cultural, legal and wider processes of this city, which were the main pillars for its development during the Middle Age. In this paper, as far as the gathered data allow us, we will present some of the secular services of the Drishtian priests both in Drisht and abroad, from the beginning of the XIV century until after its fall under the Ottoman rule. One of the secular occupations where the Christian priests had a lot of influence was that of the notary. Unlike coastal cities such as Durrës (1243), Ulcinj (1261), Shkodra (1330), in which secular notaries operated,² or from Tivari and Ulcinj, where notaries were Italian,³ in Drisht the occupation of notary was practiced by the priests who necessarily had to be from Drishti, so these were the two basic principles on the basis of which it was regulated to practice this occupation in the city of Drishti. The activity of the Drishtian priests as notaries, insofar as they provide us with the documents and literature available to us on this issue, can be

1 Milan Šufflay, *Qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë kryesisht në mesjetë*, Onufri, Tiranë. 2009, 108-109.

2 Oliver Jenes Schmitt, *Arbëria Venedike 1392-1479*, K&B, Tiranë. 2007, 140-141.

3 *Statutet dhe urdhëresat e kapitullit të kishës katedrale të Drishtit*, përgatitur nga Musa Ahmeti & Etleva Lala, OMBRA GVG. Tiranë, 2009, 62.

traced to the period 1317-1496. Apart from Drisht, there have been cases when Drishtian priests have served as notaries in other countries. Such a case was encountered since the beginning of the XIV century, it is about a priest from Drishti named Andrea, who in 1317 was mentioned as a notary on the island of Lagosta,⁴ which was under the rule of Dubrovnik.⁵

The earliest records of Drishtian priests who served as notaries in the town of Drishti are found in the year 1353. These data refers to the document of June 18, 1353, which has to do with the appointment of a governor from the Drishti chapter, in which case, as the signatory of that document was mentioned the public notary of Drishti, the priest (presbyteri) Gjon (*presbyteri Johannis publici iurati notarii*).⁶ Fifteen years after that, in the year 1368, in Drisht, the bishop of Drisht, Gjoni, was mentioned as a notary. Whether it is the same person we mentioned above, or two different people, the documents on which we relied, both the year 1353 and the year 1368, do not allow us to state this. Despite this, it has been proven that in the town of Drishti in the period 1353-1442, served three notaries, who were local priests.⁷

However, Bishop Gjoni, who was apparently from the Lepore family, a well-known noble family from Drishti,⁸ had served as a bishop in Drishti for thirteen years, from 1360 to 1373.⁹ During his service as bishop, Gjon also served as the city's notary. Bishop Gjon, in the capacity of notary of the city of Drishti was found in a document from the year 1368. In this document which is dated on March 16, 1368, were mentioned some papers signed by Bishop Gjoni, public notary of the city of Drishti.¹⁰ The political climate created at the end of the XIV century in Northern Albania, as a result of political developments, was also reflected in Drishti's notary work. At the end of the XIV century the town of Drishti, which at that time was ruled by the feudal family of Balshaj, faced with two great dangers, on one side was the Republic of Venice and on the other side were the successive attacks of the Ottoman army. Situated in such a situation, Gergj II Strazimiri, in the year 1396, based on an agreement was forced to hand over the cities of Shkodra and Drisht to the Venetians, so that these would not fall into the hands of the Turks.¹¹ The establishment of Venetian rule in the city of Drishti was, among other things, accompanied by numerous dissatisfactions from the ranks of notaries, because the new rule tried to bring about changes in the issue of notaries. This happened due to the fact that the Venetian rule tried in Durrës and in Northern Albania to abolish the notary system of the country.¹²

4 Konstantin Jireček, "Skutari und sein Gebiet im Mittelalter", *Illyrisch-albanische Forschungen*. Bd. 1, Wien, 1916, 112-113.

5 Šufflay, *Qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë*, 160.

6 Ludovicus Thalloczy-Costantinus Jiriček-Emilianus Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, vol. II, Vindobonae. 1913-1918, 28.

7 Šufflay, *Qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë*, 160.

8 Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta*, I. Monasterii. 1913, 227.

9 Daniele Farlato; Jacobo Coletto, et. al. *Illyrici Sacri*, vol. VII, Venetiis. 1817, 236.

10 Ludovicus Thalloczy, et. al. *Acta et diplomata res Albaniae*, 54.

11 Sime Ljubić, *Listine, Listine o odnosajih izmedju juznoga Slavenstva i mletacke republike. Knjiga IV: od godine 1358 do 1403*, Zagrebu. 1874, 365-369.

12 Šufflay, *Qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë*, 163.

The Republic of Venice intended to implement such a policy through its plan, where together with the Venetian governors in Albania were placed the accompanying notaries, who served for two years as well as the governors, and left together with them.¹³ With the establishment of their rule in Drisht, the Venetians in September 1396, established an office of power.¹⁴ Following these measures, a Venetian ruler was appointed to head Drishti's council,¹⁵ who, upon taking office, began to obstruct the work of Drishti's notary and favoured the Venetians, not allowing the notary to Drishti to make testaments and deeds, while the Venetian notaries for such acts took from the inhabitants as much money as they liked, thus violating the usual norms of the time.¹⁶

Since such a plan was opposed by the locals, Venice was forced as early as the year 1397, a year after the establishment of the rule in Drisht, to give permission to the Drishtians to keep their notary and give them work.¹⁷ In this regard, on July 5, 1397, Venice returned answers to the publishers of the city of Drishti on some internal issues of that city. Among the issues mentioned was that of the notary.¹⁸

In the following years the documents of the time testify to the role of Drishti's notary in the political developments that took place in this city after the death of Balsha III. As the city of Drishti was known in the period 1396-1421, it appears to us sometimes under the ownership of the feudal family of Balshaj and sometimes under the ownership of the Republic of Venice. In the year 1421 the Republic of Venice, taking advantage of the death of Balsha III (1421), managed to seize some of the Balshaj possessions and to annex them to its own domains in Albania, among which was the city of Drishti. Referring to the documentary data, it is noticed that the city of Drishti since July 1421 was mentioned a city under the possessions of Venice.¹⁹

However, the Republic of Venice did not have a peaceful rule in these cities until 1442, when the signed documents defined the conditions under which the city of Drishti passed under the rule of Venice. These documents were signed on August 5, 1442 between the representatives of the Republic of Venice and the representatives of the municipality of Drishti, consisting of Bellacius Ungari (*Bellacius Vngaro*), Bellus Precali (judge), Teodor Kilanci (*Theodorus Chilanzo*) (judge), Gjon Bello (Johannes Bello), Nikolle Skaputari and priest Pal as notary of the city.²⁰ Three years after the signing of this agreement, the notary of the city of Drishti, the priest Pal (Pal Martushi), in September 1445 was forced to go to Venice to demand that the governors of Drishti recognize him as the notary of the municipality as he had been elected by as well as the official guarantee (relevant act) from senior Venetian officials.²¹ As we pointed out at the beginning of this study, we

-
- 13 Luan Malltezi, *Qytetet e bregdetit shqiptar gjatë sundimit venedikas 1392-1478 (Aspekte të jetës së tyre)*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë-Instituti i Historisë, Tiranë. 1988, 213.
  - 14 Ludovicus Thalloczy, et. al. *Acta et diplomata res Albaniae*, 153-154.
  - 15 Konstantin Jireček, "Skutari und sein Gebiet im Mittelalter", *Illyrisch-albanische Forschungen*. Bd. 1, Wien. 1916, 112.
  - 16 Ludovicus Thalloczy, et. al. *Acta et diplomata res Albaniae*, 165-166.
  - 17 Šufflay, *Qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë*, 163.
  - 18 Ljubić, *Listine o odnosajih izmedju juznoga Slavenstva i mletacke republike, (1358 do 1403)*, 408.
  - 19 Giuseppe [Josephi] Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, 25 vol., Archivio di Stato di Venezia, Palermo-Napoli-Roma-Venezia-München. 1967-1972, p. II, t. 11, no. 2503, 6.
  - 20 Giuseppe [Josephi] Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, p. II, t. 17, no. 4057, 226.
  - 21 Malltezi, *Qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë*, 214-215.

have encountered in some cases when priests from Drishti have served as notaries outside Drishti. Such cases are also mentioned in Venice after the fall of Drishti under Ottoman rule in 1479, where a part of the Drishtian clergy who migrated to Venice was fortunate enough to get integrated into the ecclesiastical life of that country. Among them Jakob Sapa from Drishti was mentioned, who was a parish priest and notary in the church of St. Mary the Mother of God from the years 1487 to 1496.²²

In the legal sphere the Drishtian priests also had influence in the judiciary; certain persons from the ranks of the clergy were obliged to participate in both ecclesiastical and secular trials. Related to this in *Statutes and directions of the chapter of the cathedral church of Drishti, in chapters IV and V of these Statutes, which defined the duties of rector and of procurator* it was said that both the rector and the prosecutor had to attend any trial, both ecclesiastical and secular, even the rector had the right to reverse the sentences, or give other sentences to those who disobeyed. He controlled the revenue within the canon wherever they came from.²³ When it comes to the field of judiciary, referring to the *Statutes of the city of Drishti*, moreover, the Drishtian clergy had particular influence in matters of an ecclesiastical nature. In the *Statutes of the city of Drishti*, we come across some provisions which set out the matters to be tried within the chapter of Drishti Cathedral Church, some of which were tried by the rector, who was apparently authorized and had the right to try all those who did not adhere to the rules which were set out within *the Statutes of the city of Drishti*.

From the first chapter of these statutes, which speaks of mutual respect both from the young to the elderly and vice versa, the rector was authorized to punish all those who did not adhere to this rule, “*the offender is punished in the chapter by the rector and by the elders according to guilt.*”²⁴ Also, the articles of these statutes speak of a series of punishments that were foreseen for those who are thieves and fraudsters in the affairs of the canon (chapter XXIII),²⁵ as well as for violent persons, for example, punishments were provided for all those who hit the table with their fist (chapter XXVIII),²⁶ as well as for the person who beats another person (chapter XXIX),²⁷ were also punished all those who played dice or any other dishonest game (chapter XXXVII)²⁸ In order for judgments to be fair and impartial, those who judged others swore that they would make unblemished judgments (Chapter XXXIV),²⁹ thus expressing the credibility of those who judged others. Drishtian priests in certain cases defended the rights of Drishtian citizens when they were denied by local government officials serving in the city of Drisht. In a document dated April 7, 1407, when a woman named Marabona from Drishti was wronged by a deputy of Drishti, regarding the will of her husband, the priest Moisi (*Moyses*) from Drishti was mentioned, who on behalf of Mrs. Marabona (*Marabone*), widow of Mr. Mikel Berla (*Michaelis Berla*), resident in Drisht, had complained against the noble man,

22 Lucia Nadin, *Shqiptarët në Venedik. Mërgim dhe Integrim 1479-1552*”, Shtëpia Botuese “55”, Tiranë. 2009, 55.

23 *Statutet dhe urdhëresat e kapitullit të kishës katedrale të Drishtit*, Head: IV, 145-146.

24 Ibid, Head: I, 144.

25 Ibid, Head: XXIII, 155.

26 Ibid, Head: XXVIII, 157.

27 Ibid, Head: XXIX, 158.

28 Ibid, Head: XXXVII, 162.

29 Ibid, Head: XXXIV, 161.

Mr. Pal Bonci (*Paulus Bonci*), who had been the deputy of Drishti, claiming that: "...that Mr. Pal, contrary to the form of the will of Mikel Berla and the two decisions taken by his predecessors, in favour of the will in question, contrary to what he could and should have done, has broken and cancelled them decisions by means of a decision he made...".³⁰

These examples are a good proof and indication that the clergy in the town of Drishti during the Middle Age had extended their influence in the field of law, practicing the profession of notary and judge.

Conclusion

The involvement of the Drisht priests in various secular services was an indication that the priests in Drisht during the Middle Age, exactly during the period we elaborate in this paper, had almost entirely influence on secular powers. From the analysis of their activity in matters of secular-civil character, the priests of Drisht, through their engagement assisted in the field of judiciary either as a judge or as a participant in any trial both ecclesiastical and secular (secular), as well as a notary. Additionally, the Drisht priests provided civil-secular services even abroad, as: the priest Andrea, who in the early XIV century was mentioned as a notary working in the island of Lagosta, and the case of the parish priest Teodor, who since the end of the XIV century had served as a teacher in Stanjo Dubrovnik. All this clearly shows that the involvement of the priests in the secular services was very dimensional.

Bibliography

Dokumente për historinë e Shqipërisë të shek.XV, vol. II (1406-1410), Akademia e Studimeve Albanologjike-Instituti i Historisë, Tiranë, 2019.

Eubel, Conrad, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta*, I. Monasterii, 1913.

Farlato, Daniele; Coletto, Jacobo, et. al. *Illyrici Sacri*, vol. VII, Venetiis, 1817.

Jireček, Konstantin, "Skutari und sein Gebiet im Mittelalter", *Illyrisch-albanische Forschungen*. Bd. 1, Wien, 1916.

Ljubić, Sime, *Listine, Listine o odnosajih izmedju juznoga Slavenstva i mletacke republike. Knjiga IV: od godine 1358 do 1403*, Zagrebu, 1874.

Malltezi, Luan, *Qytetet e bregdetit shqiptar gjatë sundimit venedikas 1392-1478 (Aspekte të jetës së tyre)*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë-Instituti i Historisë, Tiranë, 1988.

Nadin, Lucia, *Shqiptarët në Venedik. Mërgim dhe Integrim 1479-1552*", Shtëpia Botuese "55", Tiranë, 2009.

Schmitt, Oliver Jenas, *Arbëria Venedike 1392-1479*, K&B, Tiranë, 2007.

---

30 *Dokumente për historinë e Shqipërisë të shek.XV*, vol. II (1406-1410), Akademia e Studimeve Albanologjike-Instituti i Historisë, Tiranë. 2019, 124.

Statutet dhe urdhëresat e kapitullit të kishës katedrale të Drishtit, përgatitur nga Musa Ahmeti & Etleva Lala, OMBRA GVG, Tiranë, 2009.

Šufflay, Milan, *Qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë kryesisht në mesjetë*, Onufri, Tiranë. 2009.

Thalloczy, Ludovicus – Jeriček, Costantinus - Sufflay, Emilianus, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, vol. II, Vindobonae, 1913-1918.

Valentini, Giuseppe [Josephi], *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, 25 vol., Archivio di Stato di Venezia, Palermo-Napoli-Roma-Venezia-München, 1967-1972.

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future**

Prof. Ass. Dr.

Emine KALAJA-HAJDARI

The Institute of History "Ali
Hadri" Prishtina Lagja e
Spitalit Street, 10.0000
Prishtina Republic of Kosovo
emine.kalaja@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2296-5375>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 15/04/2021 25/04/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.917202>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Presence of the Oriental Community Evidenced by Epigraphic Monuments from Dardania

Dardania Tarafından Epigrafik Anıtlardan Sağlanan Doğu Topluluğunun Varlığı

Öz

Dardania'nın Roma İmparatorluğu tarafından fethi ve Romalıların idari, siyasi ve hukuki çerçevesine girmesinden sonra, Dardania bir dizi sosyo-politik, ekonomik ve kültürel değişim geçirdi. Bu değişikliklerin arka planına karşı, Dardania'da, epigrafik anıtlarda kanıtlanmış, çeşitli metalleri işleme konusunda askerler, albaylar, tüccarlar, köleler ve ustalar sıfatıyla gelen farklı toplulukların temsilcileri ortaya çıktı. Elverişli coğrafi konum ve Dardania'nın sahip olduğu sayısız doğal kaynak, siyasi ve ekonomik çıkarlarının Roma İmparatorluğu'nun bu bölümü ile doğu ya da batı vilayetlerinden gelen birçok Roma vatandaşı ile bağlantı kurmasını sağlar. Şimdiye kadar Dardania topraklarında keşfedilen epigrafik kaynakların sağladığı verilerden, Dardania topraklarında varlığı kanıtlanmış olan ve ordu ve tüccar temsilcilerinin yanı sıra kentsel merkezlerde kamusal işlevlerin sahipleri olarak ayrıca sunulan doğu topluluğun varlığı öne çıkıyor.

Anahtar kelimeler: Dardania, doğu topluluğu, epigrafik anıtlar

Abstract

Upon the invasion of Dardania by the Romans and its inclusion in the administrative, political and judicial framework, the Dardanians became subject to a number of socio-political, economic and cultural changes. As part of such changes, representatives of various communities arrived in Dardania. The epigraphic monuments serve as evidence that the new migrants either had military background, or they came as colonizers, some were merchants, and there were even slaves and metal craftsmen. Considering Dardania's geographic position as well as its natural resources, it was only natural that foreign Roman citizens would settle in the province coming from both the eastern and western provinces. The epigraphic data found in Kosova, makes it clear that there was a presence of oriental communities who had settled throughout the territory of Dardania. Aside from serving in the military or being tradesmen, they also held public functions in urban centres.

Key words: Dardania, oriental community, epigraphic monuments

ATIF: KALAJA-HAJDARI Emine, "Dardania Tarafından Epigrafik Anıtlardan Sağlanan Doğu Topluluğunun Varlığı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (615-622)

CITE: KALAJA-HAJDARI Emine, "Presence of the Oriental Community Evidenced by Epigraphic Monuments from Dardania", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (615-622)

The final invasion of central Balkan by the Romans by the end of the first century was manifested with many changes, which altered the core of political organization, socio-economic and cultural of the area's population. Part of these changes unavoidably became the Dardanians, who in ancient sources were known as a separate entity at least since the III-rd century B.C. In the administrative plan, Dardanian territory became part of Moesia, whereas when Moesia was divided in Moesia Superior in the west and Moesia Inferior in the east, in this case Dardania became a part of the administrative-legal frameworks of upper Moesia, and remained part of it until Diocletian, who in the framework of his radical reforms, transformed Dardania into a province in itself. In the economic plan, Dardania being a territory rich in mines, was organized early on as a separate fiscal territory, and this is best confirmed by the presence of *Metalli Dardanici* which represented an imperial mining complex.¹

Special attention was paid to infrastructure and urbanization of this region, undertaking construction campaigns, and giving priority to building roads for military and economic needs. In parallel with the building of road infrastructure, the Romans started to conceptualise the creation of urban centres that followed Roman models, whose establishment was dictated by the gathering of craftsmen, merchants and practitioners of other professions around military camps, in order to serve the soldiers. These were known as civil settlements called *canabea*. The Romans constructed cities based on existing indigenous urban centres, through which they established their bases with the aim of Romanizing those centres later on, turning them into centres closer to the *civitates*.² These centres later became the core of future *municips*, whose urban development took shape according to the Roman model.

It is well known that in Rome, day to day delivery of administrative power included a strong bureaucratic activity, which meant that at the level of the imperial chancellery there was a highly specialized staff.³ Thus the Romans, in parallel with the pacification of the territory, brought to the region several officials (*apporitores*) in order to exercise various bureaucratic functions related to the administration of the province, urban centres and economic activities,⁴ In these circumstances, representatives of various communities appeared in Dardania who had arrived in this province in the capacity of soldiers, settlers, merchants, slaves and metal workers. Such an action became possible due to the favourable geographic position of the province and the abundance of natural

1 Dušanić Slobodan 1977, "Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior", *ANRW* II, 6/1977, (Berlin-New York, 1977; 1980), pp. 26–34.

2 Čerškov, Emil, *Romakët në Kosovë dhe Municipiumu DD te Soçanica*, Prishtinë, (1973), 24.

3 Regarding the bureaucratic organization of the imperial administration see: CORIAT (1997), 249.

4 Among the apparitores, in the literature of the I - III centuries we encounter: *scribae, lictores, viatores, praecones, accensi, nomenclatores, tabelarii, librarii, arcarii, interpretes, geruli, haruspices, medices, pullarii, victimarii, calatores, tibicines, fi dicines, fi ctores*. Shih: Mommsen, Theodor, *Le droit public romain I*, Paris 1893, 380 sqq; RE 2 (1896) 191-194, s.v. apparitores (Hubel); Liebenam, Wilhelm, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig (1900), 276 sqq; Daremberg, Charles, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines: d'après les textes et les monuments*, Paris 1873–1919, vol. 1, p. 327–328, s.v. apparitores (G. Humbert); Langhamme, Walter, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates* (2.–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit), Wiesbaden (1973), 144 sqq; Neila, Rodríguez; Francisco, Juan, *Apparitores y personal servil en la administración local de la Bética*, (1997), 198 sqq.

resources that Dardania possessed. Positioned in a crossroad between the east and west, as well as the Danube basin and the Mediterranean region, enabled the newer settlers to mingle with the communities that had settled there even before the Roman period.

The main source on which we will rely on to identify the presence of the different communities is the epigraphic material, considering that the results of archaeological excavations and written sources are but few. These monuments which are mainly erected by individuals of foreign origin, are mainly found in urban centres scattered in the geographical area of ethnic Dardania, which presents difficulties in dealing with this topic, since the material comes from a wide geographical territory.

From the data provided from epigraphic sources discovered so far in the territory of Dardania, in addition to the locals, Romanized locals and the many migrants who came either from the western or eastern provinces, who had linked their political and economic fate with this part to the Roman Empires, especially noteworthy is the presence of a community of Orientals. Their presence has been established throughout the territory of Dardania, who in addition to being representatives of the army and tradesmen also appear to have held public office in urban centres.

From the names presented in the inscriptions from the main administrative centre of Dardania, Scupi, which had the status of a colony, of particular interest for anthroponomy is the appearance of the oriental or Greek-speaking element, which is reflected in terms of their names and cognomens. Being a Roman colony, Scupi was inhabited by Roman citizens. Thus, the nucleus of veterans who were the founders of the colony in time expanded with the arrival of migrants from various regions of the empire, but also through the naturalization of the indigenous population. Through these waves, the Oriental or Greek-speaking community that we encounter through epigraphic sources was settled in Scupi. The influence of Greek culture from the south, respectively from Macedonia, was undoubtedly another driving factor that determined their settlement in this city.

From the names appearing in Scupi area, inscriptions that belong to the group of names of the oriental world, the only one who held high public office, that of *decurio* and *dumvir*, was the veteran *C. Cornelius Magnus* originating from *Berytus* (Syria). *Berytus* was a Roman colony founded in the time of Octavian August by veterans of *legio V Macedonica* and that of *VIII Augusta*.⁵ Among those who had marked their origin but who were not holders of public office are also *Bassus* originating from *Antiochia*, *L. Cornelius* originating from *Methymeneus* (Lesbos).⁶ From the inscriptions of monuments found in Scupi, we notice that a large number of them were freed men. Among them we also find those who belonged to the oriental community such as *L. Cornelius*, *Marus Ellius Phobus*, and then *Ingenua* who was most likely the daughter of a freed man.⁷ Members of the Oriental or Greek-speaking community most likely were also *Antiocus*, *Euhelpis*, both of these purely Greek cognomens. The first was widespread among the natives but also among slaves and freed men and was characteristic of the first century.⁸ *Tyche*, *Hyperphanus* and *Hedyle* also represent simple Greek cognomens characteristic for the II-III

5 Dragojevič-Josifovska, Borka, *Inscriptions de la Mésie Supérieure: Scupi et la Région de Kumanovo*, vol. VI, CÉÉNFPHUB, Beograd, 1982, 45, pp. 77-78.

6 *Ibid*, no. 95, p.107, no. 187, pp. 114-115.

7 Dragojevič-Josifovska, Borka, (1982), no. 187, no. 74, p. 95-96, p. 114-115, no. 111, pp. 116-117.

8 Mirdita, Zef, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake*, (Prishtinë, 1981), p. 63.

century. These names presumably belonged to freed individuals, who were also part of the Greek-speaking community within the ethnic structure of the Scupi population. *Aphrodisia* (Latinized form of the Greek cognomen) should also be considered part of this community, followed by names such as *Alexandro Epitynchanus*, *Xanthippus*, *Alexander*, *Eutychia*, *P. Aelius Menodotus*, *Valeria Lysimachei*, *L. Atilius Eucharistus*, *Fulcinio Evangelo*, *Pulcinia Hedyla*⁹ etc., which were also simple Greek cognomens, and spread in the middle of the II-III century.

The presence of the oriental community within the heterogeneous population living in the Scupi colony is also reflected in the dedications to the gods, where in addition to honouring the gods of the Greco-Latin and indigenous cults, the oriental ones are also honoured. Among the oriental gods worshiped and revered among the population were *Dea Syria*, *Serapis* and *Isis*.¹⁰ Referring to the sign *col. F. F. D.* accompanying the dedication dedicated to *Dea Syria*, most likely a temple dedicated to her cult existed in the Scupi colony.¹¹

In the ethnic structure of Ulpiana, the presence of citizens of oriental origin is also noted. For some of them it can be assumed that they were originally from Asia Minor. The spread of the cult of *Jupiter Melano Cidiesso*¹² also speaks of a settlement of settlers from Asia Minor in Ulpiana. In the first two cases the common epithet is MEL, an attribute of *Zeus Melano*, who is presented as the protector of the *Mela* settlement in Bitini. The second epithet CID(iesso) is a latinized form and refers to *Zeus Kidnessos*, a city (*Kideiessos*) in *Phrygia*, a name which appears in the legends of the city's coins.¹³ Among his worshipers are members of the army, but also individuals with Latin and Greek names. Originating from *Phrygia* can be obtained *Ἀπολλώνιος Μενελάου*¹⁴ based on the altar dedicated to *Zeus Ezaisko*, where he is presented as a dedicator. Priests *Victor Demetrius* and *Demetrius Ambibus*¹⁵ were also of Eastern descent, probably Syrian. The votive altar in which these priests were presented was dedicated to *Jupiter Dolichenus*, a cult of Syrian origin. The fact that the veneration of his cult in Ulpiana was done by the priests *Victor* and *Demetrius*, leaves open the possibility of the presence of a temple dedicated to his cult in Ulpiana.¹⁶ This cult has been present until the III century. The Romanised *M. Avrelius Octavius* and *Aelius Octavianus* may also

9 On the spread of some of them as gentilice cf: Pape, Wilhelm, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen, Braunschweig*, (1911); on their presence in Dardania cf: Zef Mirdita, (1981 on their presence in Dalmaci cf: Alföldy, Géza, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidenberg, 1969.

10 Kalaja-Hajdari, Emine, "Dëshmitë epigrafike të pranisë së hyjnive të lindjes në Dardani", *Kosova*, 45, Instituti i Historisë, (Prishtinë, 2020), pp. 19-33

11 *AE*, 1984, 0747.

12 Čerškov, Emil, *Municipium DD kod Sočanice*, ADJ, (Prishtinë-Beograd 1969), p. 65; Kalaja-Hajdari, Emine, *Shndërrimet në Dardani gjatë periudhës romake*, (Prishtinë, 2017), 308, p. 299; Peja, Fatmir, "Epigrafski Spomenici", *Arheolosko Blago*, (Beograd, 1998), p. 652; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 280, pp. 301-302; Parovic-Pesikan, Maja, "Novi spomenik Jupitera Melana iz Ulpiani", *AV41*, (1990), p. 607; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 321, p. 314; A. Hajdari, A. Buqinca "A New Unpublished Inscription Dedicated to Jupiter. Discovered in Ulpiana" *Human and Social Studies* 7 (3): 80-87 (2018).

13 Peja, Fatmir, "Jedan zanimlav natpis sa Ulpiane", *BMK XII-XIV*, (Prishtinë, 1984), p. 59.

14 Móscy, Andras *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, (Budapest-Amsterdam, 1970), 244; *L'Année épigraphique*, (Paris, 1972), 144, 502; Mirdita, Zef, (1981), 247, p. 209; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 266, p. 297.

15 Vulić, Nikola, "Antički spomenici naše zemlje", *Spomenik LXXI*, (1931), 192, 510; *L'Année épigraphique*, (Paris, 1966), p. 340; Mirdita, Zef, 1981, 248, p. 219; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 277, p. 301.

16 Hajdari, Arben, *Ulpiana et la romanisation de la Dardanie*, (PhD Thesis), (Grenoble, Francë, 2013).

be from Asia Minor. Both of them had erected altars dedicated to *Jupiter Melano Cidieso*. Based on their cognomens, names like *M. Cocceius Eros*,¹⁷ *Asclepiades Septimius*,¹⁸ who held the post of *vilicus*, *Asclepiades*,¹⁹ *Aurelius Asclepiades*,²⁰ *Ulpus Ionicus*,²¹ *Alexandria*,²² *Tatta*, *Idati Ablabius*²³ can also be considered as Orientals or Greek speaking. The fact that *Tatta* is an epichoric Greek name,²⁴ while *Ablabius* is a characteristic name from Crete,²⁵ and given that the builders of this monument possessed the status of a pilgrim, suggests that we are dealing with a family of migrants who came originally from Crete.

Even in the city of Naisuss there were a number of Greek-speaking migrants, whose origin is difficult to determine due to lack of data. Aside from one individual who held a high public office, the rest are mostly slaves, some free men and some soldiers. From the servants we distinguish *servus vilicus Philoxenus Augustum*, who served in the *stations Aquarum Ba*. While *Nica* and *Hermes*²⁶ were released, most likely imperial released, while *Hermogenes* and *Nicias*, released by veteran *C. Iulio Vindici*.²⁷ Among the Roman citizens who bore names characteristic of the Greek-speaking population, we distinguish *Posidonius*²⁸ *decurio* in the municipality of Naissus, then *Plato*,²⁹ soldier of the *cohors of Cilicum*.

Citizens of Oriental origin and from the Greek-speaking world have also played an important role in the DD Municipium. Unlike other centres where the municipal aristocracy consisted mainly of colonists from Italy and other western provinces, in the DD municipium the Orientalists and Greek settlers played an essential role in the political and economic life of the city. Among them,

-
- 17 Dragojević-Josifovska, Borka, (1982), 104, p. 118; Premerstein-Vulić, "Antike Denkmaler in Serbien und Macedonien", 213 *JÖAI* VI, (Wien, 1903), Bb. 31, 37; Vulić, Nikola, (1931), 195, p. 519; Mirdita, Zef, (1981), 248, p. 124; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 265, p. 265.
  - 18 Shukriu, Edi, "Dea e Dardanisë dhe monumentet tjera epigrafike nga Smira", *BFF* 26, (Prishtinë, 2001), p. 27; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 285, p. 303.
  - 19 Parović-Pešikan, Maja, "Novi spomenik Jupitera Melana iz Ulpiani", *AV* 41, (1990), p. 607; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 321, p. 314.
  - 20 *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, Berlin, 8180; Evans, Arthur J. *Antiquarian researches in Ilyricum*, Archeologia, (London, 1885), p. 60; *Jahreshefte der Österreichischen Archäologischen Instituts*, Wien, Bb.33, 41; Mirdita, Zef, (1981), 252-253, p. 243; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 311, p. 311.
  - 21 *CIL* III, 8177; Evans, Arthur J. (1885), p. 74; Mirdita, Zef, (1981), 246, p. 206; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 258, p. 295.
  - 22 Mirdita, Zef, "Novitates Epigraphicae e Dardania Collectae", *AV* XXXI, (1980), 190, p. 9; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 303, p. 309.
  - 23 Mirdita, Zef, "O jednoj ari is centralnog područja Dardanije", *AV* 38, (1987), p. 363-368; Dobruna-Salihu, Exhlale *Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake*, IAP, (Prishtinë 2005), 824, p. 336; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 319, p. 314.
  - 24 Hajdari, Arben, (2013), p. 206.
  - 25 *Latinas, Thesaurus Linguae. Thesaurus linguae Latinate* 1. (Teubner 1900), 120.
  - 26 Petrovć, Petar, *Inscriptions de la Mési Superiore, Naissus-RemesianaHorreum Marg*, vol. IV, (Beograd, 1979), nr. 6, p. 70.
  - 27 *CIL* III, 1682; Petrovć, Petar, (1979), nr. 37, p. 85; Mirdita Zef, (1981), 271, p. 361; Kalaja-Hajdari, Emine, (2017), 334, p. 319.
  - 28 Petrović, Petar, (1979), 72, p. 10; Mirdita, Zef, (1981), 278, p. 407; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 384, p. 333.
  - 29 *JÖAI*, 1900, Bb. 128; *CIL* III, 8250; Petrovć, Petar, 1979, 83, p. 33; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 339, p. 321.

a number of freedmen stand out. From the knights we have *M. Aurelius Asclepiades*³⁰ who was a veteran, then *Titeno Vero*³¹ *procurator metallorum*. As Orientals or Greek speakers who appear as carriers of high functions, we can also distinct names such as *Novelius Eros*³² *procurator imperatoris*, *Menander*³³ *centurio officiarum*. Members of this community probably were *Herculano*, *Aelia Hesperia*,³⁴ *Telesphorus*,³⁵ *Eros Mae*, *Voconia Epicaris*,³⁶ whose status in absence of epigraphic data is not known. The role and presence of oriental community in Municipium DD confirms also the worship of Antonio's cult, who was represented as *Antinoo Heroi*.³⁷ In honour of his cult, habitants of Municipium DD also build a temple, which represents the only temple of Antinoi discovered in the Balkans.³⁸

Aside from those found in known urban areas, there are also a number of oriental or Greek names found in epitaphs outside of urban centres. Among them we distinguish *Ulpus Atticus*, *Ulpus Thalassus*,³⁹ *Aelius Maurus*,⁴⁰ *Aelius Niceforus*,⁴¹ *Tiberius Surus*,⁴² names which come from the region of Dukagjini plain. We also encounter names such as *Abascantus*, *Achilleus*, *Apollonides*, *Pomphorus*, *Hercla*, *Zoie*, *Publicia Callirhoe*,⁴³ who seem to have been either slaves or freed man (*libertinus*).

Although there is a lack of epigraphic data and there are only a small number of names that we can determine are of oriental origin, it is also difficult to link names to ethnic origins, given they are a result of specific circumstances. On the other hand, the presence of oriental cults serves as an additional argument that there were indeed oriental settlers who lived in Dardania under Roman occupation. Indeed, it was through cults and toponymic epithets from their place of origin, as is the

30 Čerškov, Emil, 1970, 65, p. 14; Mirdita, Zef, 1981, 269, p. 349; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 564, p. 387.

31 Čerškov, Emil, 1969, 64, p. 11; Mirdita, Zef, 1981, 269, p. 347; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 562, p. 386.

32 Čerškov, Emil, 1970, 65, p. 13; Mirdita, Zef, 1981, 269, p. 348; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 563, p. 387.

33 *CIL* III, 14606; *JÖAI* 3, 1900, Bb. 166, 66; Čerškov, Emil, 1969, 68, p. 28; Mirdita, Zef, 1981, 265, p. 318; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 521, p. 376.

34 Vulić, Nikola, 1941-1948, "Antički spomenici naše zemlje", *Spomenik SKA* 98, p. 225; Čerškov, Emil, 1969, 63, p. 9; Mirdita, Zef, 1981, 266, p. 330, 382; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 543, p. 381.

35 Čerškov, Emil, 1969, 62, p. 4; Mirdita, Zef, 1981, 266, p. 327; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 381, p. 540.

36 *CIL* III, 8296; Čerškov, Emil, 1969, 68, p. 29; Mirdita, Zef, 1981, 263, p. 309; Kajala-Hajdari, Emine, 2017, 511, p. 373.

37 *AE*, 1972, 143, p. 500, Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 544, p. 382.

38 Regarding the representation of Antinoi cult in Upper Moesia cf: **Šašel Kos, Marjeta**, "Antinous in Upper Moesia—The introduction of a new cult." *Opinione pubblica e forme di comunicazione a Roma: il linguaggio dell'epigrafia*, 2009.

39 Mirdita, Zef, 1981, 259, p. 283; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 599, p. 397.

40 Vulić, Nikola, 1931, 277; Mirdita, Zef, 1981, 260, p. 293; Kalaja-Hajdari, Emine 2017, 610, p. 400.

41 Vulić, Nikola 1931, 273; Mirdita, Zef 1981, 260, p. 292; Kalaja-Hajdari, Emine, 2017, 609, p. 400.

42 Mirdita, Zef, 1981, pp. 135-136.

43 Dragojević-Josifovska, Borka, 1982, no. 222, 208, 209, 212, 225.

case with Zeus Ezzaios and Melano Cidieso, that they were able to express clearly their ethic and cultural identity.

Because of its natural resources, especially metals, Dardania was of particular interest to the Roman Empire ever since the second century AD. Several notable Romans tied their interests to Dardania, who served there either as military, merchants, craftsmen etc. Migrations from the eastern provinces must have been part of the same population movements. When it comes to migration, if we refer to epigraphic data, the first wave of migrations occurred in the second part of first century, which grew even broader in the second one, a time period that corresponds with the increasing economic importance of Dardania, especially in mining. It was during this time that the oriental communities started appearing in the territory. In addition to being part of the military, slaves, craftsmen or merchants, their presence should be seen as serving the function of the growing mining, which grew took a more important role upon Roman invasion. It seems that the local population could not meet the Roman expectations in mining, so they decided to bring in mining experts from the eastern provinces, who were well experienced in the trade. The best example of this is the concentration of such communities in the vicinity of mining locations in Ulpiana and Municip DD.

Bibliography:

- Alföldy, Géza, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidenberg, 1969.
- Ćerškov, Emil, *Municipium DD kod Sočanice*, ADJ, Prishtinë-Beograd 1969.
- Ćerškov, Emil, *Romakët në Kosovë dhe Municipiumu DD te Soçanica*, Prishtinë, 1973.
- Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, Berlin, 8180;
- Daremberg, Charles, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines : d'après les textes et les monuments*, Paris 1873–1919, vol. 1.
- Dobruna-Salihi, Exhlale, *Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake*, IAP, Prishtinë 2005.
- Dragojević-Josifovska, Borka, *Inscriptions de la Mésie Supérieure: Scupi et la Région de Kumanovo*, vol. VI, CÉÉNFPHUB, Beograd, 1982.
- Dušanić, Slobodan, 1977a, “Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior”, *ANRW* II, 6/1977, Berlin-New York, 1977.
- Evans, Arthur J. *Antiquarian researches in Ilyricum*, Archeologia, London, 1885.
- Ferri, Naser, *Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi të Epërme*, Pejë 2001.
- Hajdari, Arben, *Ulpiana et la romanisation de la Dardanie*, (thèse de doctorat), Grenoble, Francë, 2013.
- Hajdari, Arben, Buqinca, Arianit, “A New Unpublished Inscription Dedicated to Jupiter, Discovered in Ulpiana” *Human and Social Studies* 7 (3), 2018.
- Kajanto, Iiro, *The latine cognomen*, 1965.
- Kalaja-Hajdari, Emine, “Dëshmitë epigrafike të pranisë së hyjnive të lindjes në Dardani”,

Kosova, 45, Instituti i Historisë, Prishtinë, 2020.

Kalaja-Hajdari, Emine, *Shndërrimet në Dardani gjatë periudhës romake*, Prishtinë, 2017.

L'Année épigraphique, Paris, 1972.

Langhamme, Walter r, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates* (2.–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit), Wiesbaden 1973.

Liebenam, Wilhelm, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig (1900).

Mirdita, Zef, “Novitates Epigraphicae e Dardania Collectae”, *AV XXXI*, 1980.

Mirdita, Zef, “O jednoj ari is centralnog podrucja Dardanije”, *AV 38*, 1987.

Mirdita, Zef, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake*, Prishtinë, 1981

Mommsen, Theodor, *Le droit public romain I*, Paris 1893, 380 sqq; RE 2 (1896).

Móscy, Andras, *Gesellschaft und Romanisation in der romischen Provinz Moesia Superior*, Budapest-Amsterdam, 1970.

Neila, Rodríguez; Francisco, Juan, *Apparitores y personal servil en la administración local de la Bética*, 1997.

Pape, Wilhelm, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig, 1911.

Parovic-Pesikan, Maja, “Novi spomenik Jupitera Melana iz Ulpiani”, *AV41*, 1990.

Peja, Fatmir, “Epigrafski Spomenici”, *Arheolosko Blago*, Beograd, 1998.

Peja, Fatmir, “Jedan zanimlav natpis sa Ulpiane”, *BMK XII-XIV*, Prishtinë, 1984.

Petrovć, Petar, *Inscriptions de la Mési Superiore, Naissus-Remesiana Horreum Marg*, vol. IV, Beograd, 1979.

Premmerstein-Vulić, “Antike Denkmalerin Serbien und Macedonien”, 213 *JÖAI VI*, Wien, 1903.

Shukriu, Edi, “Dea e Dardanisë dhe monumentet tjera epigrafike nga Smira”, *BFF 26*, 2001.

Šašel Kos, Marjeta, “Antinous in Upper Moesia–The introduction of a new cult.” *Opinione pubblica e forme di comunicazione a Roma: il linguaggio dell’epigrafia*, 2009.

Thesaurus Linguae Latinae 1, 1900.

Vulić, Nikola, 1941-1948, “Antički spomenici naše zemlje”, *Spomenik SKA*.

Vulić, Nikola, “Antički spomenici naše zemlje”, *Spomenik LXXI*, 1931.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Öğr. Gör.
Ahmet ŞAHİN

Adıyaman Üniversitesi Sosyal
Bilimler Meslek Yüksek Okulu
Turizm ve Otelcilik Bölümü,
ahmetsahin@adiyaman.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8422-3735>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 29/03/2021 25/04/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.905558>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Criticism of Abuse of Religion in the Novel of Animal Farm by George Orwell

George Orwell'in Hayvan Çiftliği Romanında Din İstismarı Eleştirisi

Abstract

After Tsarist Russia had come to an end as a result of the popular uprisings in Russia in 1917, when the First World War continued, a new state named the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) was established by the Bolsheviks in a wide geography on the basis of communism. Before the establishment of the new state, the Russian Orthodox Church initially favoured the Tsarist Russia and made propaganda against the Bolsheviks by taking advantage of the influence of religion on the masses. After the success of the Russian Revolution, the church was purged of the state, its activities were significantly banned, and lots of clergymen were punished by being arrested, exiled, or murdered. However, shortly before the start of the Second World War, the Stalin administration had felt the need for religion and gradually allowed the activities of the church again. The fact that the previously anti-revolutionary church was compatible with the new regime in line with political interests made George Orwell put the issue of religious abuse indirectly on the agenda of his novel Animal Farm.

In this study through the example of the novel Animal Farm, how the Russian Orthodox Church used first by anti-revolutionists, then by revolutionists has been examined. Then, the causes of political exploitation of religion and their consequences have been discussed.

Key words: Russian Orthodox Church, religion, abuse of religion, Bolshevik Revolution

Öz

Birinci Dünya Savaşının devam ettiği 1917 yılında Rusya'da gerçekleşen halk ayaklanmaları sonucu Çarlık Rusya'sı sona ermiş, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) adıyla Bolşevikler tarafından komünizm temelinde geniş bir coğrafyada yeni bir devlet kurulmuştur. Yeni devletin

kuruluşundan önce Rus Ortodoks Kilisesi başlangıçta Çarlık Rusya'sından yana tavır almış, dinin halk üzerindeki etkisinden yararlanarak Bolşeviklere karşı propaganda başlatmıştır. Rus Devriminin başarılı bir şekilde gerçekleşmesinin ardından, yeni yönetim tarafından kilise devletten tasfiye edilmiş, faaliyetleri önemli ölçüde yasaklanmış, birçok din adamı tutuklanarak, sürgün edilerek ya da öldürülerek cezalandırılmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşının başlamasına kısa bir süre kala Stalin yönetimi dine olan ihtiyacı hissetmiş, kilisenin faaliyetlerine yeniden aşamalı bir şekilde izin vermiştir. Daha önce devrim karşıtı olan kilisenin bu kez yeni yönetimle siyasi çıkarlar doğrultusunda uyumlu olması Orwell'in romanında dinin politik çıkarlar doğrultusunda kullanılması konusunu dolaylı olarak gündemine getirmiştir.

Bu çalışmada Hayvan Çiftliği romanı örneği üzerinden Rus Ortodoks Kilisesi'nin önce devrim karşıtları tarafından daha sonra devrimciler tarafından nasıl suiistimal edildiği incelenmiş, ardından dinin politik istismarının nedenleri ve sonuçları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Rus Ortodoks kilisesi, din, din istismarı, Bolşevik Devrimi

1. Introduction

British author George Orwell made his novel *Animal Farm* published in 1945 just after the Second World War. It is a fable and satirical piece of critical writing. In this work, Orwell in his own allegorical expressions criticised the weaknesses and faults of the last Russian Tsar Nicholas II, and Joseph Stalin who remained in power until 1953.

In allegorical narratives, authors give their messages through symbols that have hidden meanings. The messages given are mostly political, religious or moral.

Allegorical expressions can also be described as symbolic expressions. A thought, concept or event corresponding to real life is represented by different people and objects. In this way, the author both concretizes an abstract and a philosophical subject and provides the reader with deeper insight.

The authors leave the discovery of the hidden messages that are underlying an event through symbols to the readers. Thus, the authors keep a distance between themselves and the readers on the subjects they discuss. For example, in this work, a group of animals led by the pigs revolted in the hope of law, justice, equality and freedom. And then, they took the management of the farm and expelled people. The secret story underlying this event is the Russian Revolution, in which each of its characters is represented differently.

In this novel, the farm represents the state. The animals represent ordinary people who are ruled. Mr Jones symbolises the last Russian Tsar Nicholas II. Among the pigs, Napoleon and Snowball symbolise Lenin and Stalin who are the pioneers of the revolution. The donkey named Boxer symbolizes the working class. The dogs symbolize law enforcement.

As for Moses the raven, it is a kind of crow whose colour is black. It is the favourite of Mr Jones. Despite having a good oratory ability, he is a gossip and makes a lot of empty talks. It represents the Russian Orthodox Church for its colour.

In the novel, it is indirectly pointed out that the Russian Orthodox Church was used and abused in the Tsarist period to maintain the interests of the ruling class and to prevent the efforts of creating a new political system in accordance with the conditions of the time.

George Orwell slams the Stalin administration politically and points to the Russian Orthodox Church theologically. In general, he criticizes the oppressive and totalitarian governments and religious institutions that act according to the instructions of political authorities. If we say that the events in the novel describe only a historical period and that they have nothing to do with us, we would be deceiving ourselves. It is appreciated that sometimes special reasons lead to the emergence of general provisions.

When we look at both history and the present time, we see that the values considered sacred by religion have sometimes been abused by political opponents. Despite this, it is generally assumed that the use and manipulation of religion is a case in monarchical, theocratic regimes. Contrary to this claim, it is sometimes witnessed in secular systems too as in the Bolsheviks. Sometimes religion has been used by those who are in power and sometimes by those who struggle for power. The Tsar regime's taking advantage of religion against the political opponents who were preparing for a big revolution in 1917 and then after more than two decades, the Stalin administration's taking advantage of religion against the masses exemplify this fact.

As a matter of fact, Orwell has nothing to do with the Russian Orthodox Church. He implicitly points to the fact that all institutional/organized religions operating under the control of the political authority may cause some problems when clergymen distort the facts against ordinary people.

When the work of *Animal Farm* is deeply analysed, it is clearly understood under what conditions the 1917 Bolshevik Revolution took place and what social, political, economic factors led to the collapse of Tsarist Russia and paved the way for a new political order. Nonetheless, this study has been limited to the political use of religion before and after the revolution.

The importance of this issue stems from the fact that abuse of religion is one of the most complained social problems encountered in countries that have no or very little democratic culture. The main causes of this problem have been tried to be determined based on the example of *Animal Farm*.

Last but not least, it is considered to be important to know what historical facts correspond with the events occurring metaphorically and figuratively in the novel. We have tried to determine this through contents analysis of the relevant passages in the novel.

2. The Role and Position of the Church on the Way to Revolution

It is possible to investigate the role and position of the church on the way to the revolution under two main headings: pre-revolution era and post-revolution era

2.1. Pre-revolution era

The church stood against the revolutionary forces who wanted to put an end to the Tsarist regime. Orwell narrates the attitudes of the church against revolutionists as follows:

“The pigs had an even harder struggle to counteract the lies put about by Moses, the tame raven. Moses, who was Mr Jone’s especial pet, was a spy and a tale-bearer, but he was also a clever talker. He claimed to know of the existence of a mysterious country called Sugarcandy Mountain, to which all the animals went when they died. It was situated somewhere up in the sky, a little distance beyond the clouds, Moses said. In Sugarcandy Mountain it was Sunday seven days a week, clover was in season all the year-round, and lump sugar and linseed cake grew on the hedges. The animals hated Moses because he told tales and did no work, but some of the pigs believed in the Sugarcandy Mountain, and the pigs had to argue very hard to persuade them that there was no such place.”¹

What is meant by Sugarcandy Mountain is Paradise². In the Old Testament, Moses is known to be a Hebrew prophet. He helped the Israelites to get out of Egypt and led them to the Promised Land. The reason why Orwell chooses this name for the deceitful raven may be the similarities between the two promises. Prophet Moses promised a land on earth where they could live happily on the condition that they followed God’s ten commandments. Moses the raven in the novel promises a place somewhere beyond the clouds up in the sky where they will no longer work and enjoy their life.

Moses the raven promises farm animals hope and reward in life after death. It also encourages the animals to give in to their fate. This is a clear reference to the influence of religious figures in society through the symbol of Moses the raven. Although he is ridiculed by the pigs, they prefer to tolerate him³.

The church distorted religious facts. This clearly shows that religion was used as a propaganda tool in favour of the government. When religious discourses are perverted, it means that it is manipulated as a tool for abuse⁴.

The fact that the pigs, the leaders of the revolution, had to fight against the lies spread by Moses the raven, reveal that people are quickly fooled into religious propaganda and that it is not easy to convince them that what they hear is nothing but lies and superstitions. The reason why Moses the raven was a favourite of Mr Jones, The Russian Tsar Nicholas II, is that he had very good oratory skills and that he used this talent well against the public.

The church manipulated society’s perception of heaven and distracted people’s attention with a false promise of heaven so that they would not get engaged in world affairs. Because of the misuse of society’s perception of heaven, the church was ridiculed by Orwell.

All the animals on the farm were deeply influenced by what Moses the raven told. This shows that it is difficult to direct ignorant masses who are easily deceived by religious dogma to the

1 George Orwell, *Animal Farm* (Penguin Books, 1951), 11.

2 Wanda Opalinska, *Animal Farm* (York Press, 2010).

3 James Inch, *Communism and the Betrayal of the Revolution: A Marxist Critique of the Post-Revolutionary Manipulation of the Proletariat in Animal Farm*, 2016, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hig:diva-23167>.

4 Yusuf Batar, “Dini” Manipülasyonlar Karşısında İmam Hatip Okullarının Misyonu’, *Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 2017.

right path. It is easy but not ethical to misguide people's emotions. What is challenging is to make the masses see the facts by encouraging them to use their minds and logic.

It should also be noted that the Russian Orthodox Church was an official institution that had operated within a legal and constitutional framework for hundreds of years. It was placed at the centre of the political system. From its foundation until its collapse Tsarist Russia had the Byzantine model in terms of its relation with religion. In the Byzantine model, religion and the clergy completely depend on the government.

When a particular religion is accepted as the state religion, clergy members of that religion are respected by society and they legitimize many decisions and actions of political powers⁵.

It is also noteworthy that when Tsarist Russia declared the Bolsheviks illegal, the church like all official institutions was expected to take a stand against them. If religious affairs and state affairs had been separated, the church would not have had to be affiliated with any political group and would not have had to take sides.

Needless to say, this is not the case Orwell implicitly criticizes. The secularization process of societies and states vary widely. Even such a process may have never started in some societies.

Orwell's main criticism is that those who have religious representation make statements contrary to what they believe. It is also not ethical for a person, group, or institution to act against their own principles, laws, and rules.

2.2. The Purge of the Church After the Revolution

After the great revolution had taken place in the animal farm under the leadership of Napoleon and Snowball, the management of the farm was taken over, and a new order which was completely different from the previous one was set up.

"Now, as it turned out, the Rebellion was achieved much earlier and more easily than anyone had expected.....Mrs Jones looked out of the bedroom window, saw what was happening, hurriedly flung a few possessions into a carpet bag and slipped out of the farm by another day. Moses sprang off his perch and flapped after her, croaking loudly..... Jones was expelled, and the Manor Farm was theirs."

Moses the raven who previously called people to support the old regime was severely punished by the new administration for this behaviour. When the Bolsheviks seized power in 1917, they immediately started to fight against the church for the construction of a new society and adopted the removal of religious belief from all the public spheres⁶. For this purpose, the atheist-communist regime destroyed many churches. It arrested and killed lots of clergymen. Not only churches but hundreds of mosques and synagogues were closed or destroyed as well⁷.

5 H.Yunus Apaydın, *İlmihal-II-İslam ve Toplum*, 21st ed., vol. II (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

6 Anna Dickinson, 'Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917-41', *Religion, State and Society* 28, no. 4 (1 December 2000): 327-35, <https://doi.org/10.1080/713694776>.

7 Roger R. Reese, 'The Russian Orthodox Church and "Patriotic" Support for the Stalinist Regime during the Great Patriotic War', *School of Humanities & Social Sciences, The University of New South Wales*,

The Bolsheviks who based their ideas partly on Marxism thought that the church was reactionary. For them, it had to be purged, its influence on Russian society had to be eliminated. However, they did not have a very clear road on how to do this. Through a series of decrees issued in 1917, the church was deauthorised in some certain matters such as land, marriage, divorce, and schools. By passing the decrees in 1918, the separation of the church and the state from each other was fully realized. In addition, the assets of the church were confiscated, the chapels and schools belonging to the church were closed down. With the decrees issued in the same year, the secularization of education at all levels was ensured. These practices were followed by the arrest and murder of some clergy in the same year⁸.

After the death of Lenin in 1924, Stalin, who took over the administration, significantly banned religious activities in his country until the beginning of the Second World War. He made some of the churches destroyed and made some of them repurposed. Below is a list of some of the destroyed or repurposed churches:

- Cathedral Christ the Saviour

It was destroyed with explosives by the Soviet leader Joseph Stalin in 1931⁹.

- The Church of Saint Nicholas

This church was in Moscow and it was turned into a museum and used as a warehouse for artworks.

- Noginskteki Church

It was turned into a cinema. The dome of the church and its relics were removed so that no one would understand that it was once used as a church.

- St Isaac's Cathedral

It was the biggest church in St Petersburg. It was turned into a museum.

- St George the Victorious

This church which was located in Moscow was used as the headquarter by the secret service of the Russian state.

- Kazan Cathedral

This church was located in the Red Square. It was destroyed in 1936. In its place, a fountain and a public restroom were made.

- Moscow's Church of the Resurrection

It was turned into a gym for factory workers.

2014, <https://doi.org/DOI 10.1179/0729247314Z.000000000035>.

8 Scott M. Kenworthy, 'Rethinking the Russian Orthodox Church and the Bolshevik Revolution' 31, no. 1 (2018), <https://doi.org/10.1080/09546545.2018.1480893>.

9 'The Cathedral of Christ the Saviour of Moscow: You Will Not Believe Its Story', Russiau, 30 January 2019, <https://russiau.com/cathedral-christ-saviour-moscow/>.

- The Lutheran Church of Saint Peter and St Paul

It was the biggest Lutheran Protestant Church in St Petersburg. It was turned into a storage hall and then was turned into a museum.

- Andronikov Monastery of the Saviour

It was used as a concentration camp by the Soviets for the political prisoners.

- St Nicholas Church

It was used as a factory. Metals, needles, and ammunitions were manufactured here.

- Archangel Michael Cathedral

It was used as an archive by the state for books except the Bible¹⁰

Although the number of churches closed varied according to years, it gradually intensified starting from 1917 to 1940. Until 1939 around 200-300 churches remained open throughout the Soviet Union¹¹. However, believers were allowed to worship in their private houses. Meanwhile, the persecution of the clergy differed from region to region too, but the maximum persecution took place in 1937¹². According to Vasilyeva cited by Dickinson, on the eve of the Second World War, there were a total of 6376 clergymen left, which was less than 10 per cent of the number before the revolution.

2.2.1. The Return of the Church to the State

Shortly before the outbreak of the Second World War, Stalin felt that his country needed religion, so he changed his policy toward the church. The institutional existence of the churches was recognized, the clergymen were allowed to come back on the condition that they spoke in favour of the political and social realities of the Soviets¹³. This situation in the novel is described as follows:

“In the middle of the summer Moses the raven suddenly reappeared on the farm, after an absence of several years. He was quite unchanged, still did no work, and talked in the same strain as ever about Sugarcandy Mountain. He would perch on a stump, flap his black wings, and talk by the hour to anyone who would listen. ‘Up there, comrades,’ he would sit solemnly, pointing to the sky with his large beak-‘up there, just on the other side of that dark cloud that you can see-there it lies. Sugarcandy Mountain, that happy country where we poor animals shall rest forever from our labours! .....Many of the animals believed him. Their lives

10 Deutsche Welle (www.dw.com), ‘How Churches in the Soviet Union Were Desecrated and Repurposed | DW | 22.09.2016’, DW.COM, accessed 3 February 2021, <https://www.dw.com/en/how-churches-in-the-soviet-union-were-desecrated-and-repurposed/g-19565103>.

11 Nathaniel Davis, ‘A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy’, (Westview Press, Boulder, Co., 1995).

12 Dickinson, ‘Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917-41’.

13 Philip Walters, ‘The Russian Orthodox Church and the Soviet State’, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 483, no. 1 (1 January 1986): 135–45, <https://doi.org/10.1177/0002716286483001012>.

now, they reasoned, were hungry and laborious. The pigs all declared contemptuously that his stories about Sugarvandy Mountain were lies, and yet they allowed him to remain on the farm, not working, with an allowance of a gill of beer a day.”

Farm animals were deeply disappointed and they realized that the promises previously made were not kept. The owners of the new farm too realized this situation due to the growing criticism by the farm animals. The exiled raven was immediately recalled and allowed to carry out his old propaganda in favour of the owners of the farm and against the animals.

War declaration by The Nazis who ruled Germany against the Soviets made Stalin change his church policy. The most important reasons for the policy change toward the church are the idea that the belief of the people could not be eliminated while fighting against the common enemy, the idea of taking advantage of the impact of religion, and the desire to make people more loyal to the regime and the state¹⁴.

These reasons correspond with Orwell’s statements above. The clergymen were again promising an eternal life in a metaphysical realm after death by telling fairy tales of Sugarcandy. Thus, they would have benefitted from the influence of faith while fighting against the enemy outside the country. Apart from this, the Stalin administration may have thought that it was nonsense to polarize people over religion. He may also have thought that it was unreasonable to divide the interior front while fighting against the common enemy. Otherwise, his country would have experienced more harm than good.

The new administration likened itself to the enemy against which it had previously fought. As a matter of fact, by acquiring the bad habits of the old regime, the new rulers of the state became the loser of the struggle, not the winner.

However, nothing changed for the people who still believed in what the clergy had told before. This clearly reveals how effective religious rhetoric was on people even after the Bolshevik revolution. As in Tsarist Russia, politicians gave priority to the influence of religion, especially while going through a difficult phase.

3. Discussion

Religion which is an important consideration in the lives of individuals and societies has often been subjected to abuse in many areas of life such as terrorism, politics, economy, education, and sexual life. Its consequences have always been devastating and adverse¹⁵.

The use and manipulation of religion is not only a case in monarchical, theocratic regimes. Even in the USA, which is one of the most secular countries in the world, former President Trump held up the Bible outside St. John’s Church in Washington DC¹⁶ when his country was shaken by

14 Şir Muhammed Dualı, ‘Siyasetin Dine Etkisi Bağlamında Stalin’in Kilise Politikaları’, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, no. 2 (2017).

15 Gülsüm Şimşek, *Reklam Etiğinde Din İstismarı Örnek Olay İncelemesi*, 2016.

16 ‘Bishop “Outraged” after Tear Gas Used on Crowds before Trump Church Photo Op’, *Bradford Telegraph and Argus*, accessed 29 March 2021, <https://www.thetelegraphandargus.co.uk/news/national/18489990.bishop-outraged-tear-gas-used-crowds-trump-church-photo-op/>.

a massive protest.

When it is asked why an individual or a public can easily be deceived through the abuse of religion, the first things that come to mind are the good intentions, the gullibility of the masses, not having deep knowledge, being content with a little and superficial religious knowledge, not seeking the truth, not having the ability to think critically enough.

Batar considers two major reasons for the abuse of religion. 'Firstly, one's efforts to justify their behaviour for themselves and for others. Secondly, power ambition'. He thinks that 'justification' is the major cause of the abuse¹⁷.

Whatever the reasons are, abuse of religion is only possible among ignorant people who attach importance to religious dogma¹⁸. According to Çiftçi, it is also necessary to question those who are consent to the abuse¹⁹.

It is understood that George Orwell agreed with the statement of Karl Marx who lived nearly a century ago before him. He said 'Religious misery is at the same time an expression of real misery and a protest against the real misery. Religion is the sigh of the oppressed creature, the heart of a heartless world, and the soul of the soulless conditions. It is the opium of the people.'²⁰

According to Max, religion had been used by rulers for a long time to control the social, political, and cultural behaviour of the masses²¹. Regardless of the reasons, abuse of religion stems from moral decay²².

No matter for what purpose religion is abused, religion itself will suffer most from this. Apart from that, people may turn away from religion, they may have tendencies towards atheistic or agnostic currents. Religious values can be a matter of a kind of game, entertainment, and ridicule.

Without doubt, abuse of religion is the worst abuse as the number of victims is not limited to a handful of people. Since religion is the weakest point of individuals especially in societies in which religious rituals and symbols rather than the essence of religion are placed at the centre of the daily and political life, its exploitation is easy, cost-effective, and its degree of effectiveness is generally higher than expected.

It should also be born in mind that in today's societies, abuse is not limited to religion only. The word abuse, which is generally described as using somebody or something badly or wrongly, often becomes a current issue with child abuse, abuse of rights, emotional abuse, spousal abuse, elderly abuse, sexual abuse, etc. Nearly everything that is valued by people such as homeland, flag, freedom, human rights, democracy, and sexuality are more or less subjected to abuse.

17 Batar, "'Dini" Manipülasyonlar Karşısında İmam Hatip Okullarının Misyonu', 33.

18 Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık, and Gülnihal Bozkurt, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2011).

19 Adil Çiftçi, 'Din İstismarı: Kavramsal ve Kuramsal Bir Çalışma-Sosyolojik Bir Yaklaşım', *İslamiyat* III, no. III (2000).

20 Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, trans. Kenan Somer, 2nd ed. (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 192.

21 Jeffrey F. Addicott, 'The Misuse of Religion in the Global War on Terrorism', *Barry Law Review* 7 (2006): 143.

22 Hüseyin Certel, 'Din İstismarı Üzerine', *Journal of Islamic Research* 22, no. 1 (2011).

Another important point is that although *Animal Farm* is generally interpreted as Orwell's criticism against socialism by some authors,²³ this claim does not fully reflect the truth. When the novel is investigated in detail, it will be concluded that the writer, who is also a defender of socialism, criticizes not socialism, but socialists, especially Stalin who were not able to make the system work properly. As Orwell is an outspoken writer, he insists on telling what some people do not want to hear²⁴. He also believed that totalitarian governments crushed socialism²⁵.

On the other hand, not only the Tsarist Russia or the Soviet Union, all political regimes that tend to be totalitarian or that use religion as a tool of manipulation against the masses have indirectly been the target of Orwell's criticism.

We cannot think the opposite. Otherwise, the universal messages of the novel would be narrowed. They would have been reduced to a specific region, culture, history, political ideology, and belief. The novel would remain as a historical memory that has no validity and significance today.

The anti-revolutionary and then the pro-revolutionary position of the church undoubtedly gave harm to the role of religion in social unity and integrity. While some of the members of society sympathized with the clergymen, some hated them.

Because of these policies carried out by the Soviets against the churches, they created a perception among general public that socialism/communism was hostile to religion.

Were the churches punished for collaborating with Tsarist administration and making anti-propaganda against the Bolsheviks or were they punished just because socialist orders are hostile to religion? The first possibility seems to be stronger as there is no data that theoretically suggest that socialism is the enemy of religion.

The harsh and brutal counter strike of the Bolsheviks on the church put them and the socialist ideology in a difficult situation. Their attack on religion including İslam and Judaism helped their capitalist rivals to accuse socialists of being enemies of religion in the fight against socialism all over the world.

Öztürk explains this as follows: 'Deceiving the masses by the exploitation of religion continued for centuries has led to an abnormal level of hatred against religion and clergymen.'²⁶

Undoubtedly, the main duty of clergymen both in good times and in bad times is to make correct explanations about religion for the people they address. If they neglect this duty and make

23 Gülden Çiftci, 'Kitap İncelemesi: *Animal Farm* (Hayvan Çiftliği)', *Journal of International Management*, 2013, 2; İsmail Fidan, 'Hayvan Çiftliği', *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3, no. 6 (30 December 2018): 184–89.

24 George Orwell and Russell Baker, *Animal Farm: 75th Anniversary Edition*, 50th Anniversary edition (New York, NY: Signet, 2004).

25 Ma Guocheng, 'Symbolism in the Absurdity of *Animal Farm*', *The Frontiers of Society, Science and Technology* 2, no. 3 (22 May 2020), <https://doi.org/10.25236/FSST.2020.020308>.

26 Yaşar Nuri Öztürk, 'İnsanlık komünizmi yeniden sahneye çağıracaktır!', <http://www.aydinlikgazete.com/>, 2015, <https://www.aydinlikgazete.com/insanlik-komunizmi-yeniden-sahneye-cagiracaktir-makale,61635.html>.

themselves used by politicians, they will fall out of the favour of the masses.

That those who are in power or those who struggle to come to power turn a blind eye to the abuse and manipulation of religious values for their own interests would harm the religion itself most. What's worse, the adverse outcomes of such a policy can be so destructive that they cannot be repaired later.

4. Result

In this study, the underlying causes of the abuse of religion and the consequences have been discussed in the context of the Russian Orthodox Church which was symbolised by a raven in the novel of Animal Farm.

The rhetoric, symbols, and discourse used by the church were narrated by George Orwell in the style of allegory. What the church actually communicated during the political turmoil between 1917 and 1945 can be another research subject for future studies.

First, the church was used against the revolutionists. Then, the revolutionists removed it from the state. After that, it was recalled by the revolutionists for political purposes and the unity and solidarity of society against the common enemy.

Before Bolsheviks came to power in 1917, the abuse of religion by the Tsarist rule and the manipulation of religion by the church yielded no result. Yet, after the achievement of the revolution, the policy of purging religion of life did not yield result either.

Starting from 1917 until the Second World War, the Stalin administration managed to separate religious affairs from the state affairs. He even managed to silence, oppress and crush it, going further. In spite of this, the recall of the church from the same administration reveals that religion and its values that it represents cannot be completely eliminated and excluded from life.

The use of religion can be easy and may be even profitable in the short term. However, if considered in the long run, the consequences of this policy can have devastating effects.

If religion is seen as a lifesaver in hard times and used as a tool for political gains as Nicholas II and Stalin did, it is evident that such a policy will not serve a useful purpose.

As is stated above placing religion and religious symbols or rituals at the centre of life and policy seems to be the main cause of this issue.

As a result, George Orwell put on the agenda not only the problems of his own era but also the problems that can be experienced decades later. He made us feel that similar problems would emerge at different times in other parts of the world unless lessons are taken from the past.

Sources

Addicott, Jeffrey F. 'The Misuse of Religion in the Global War on Terrorism'. *Barry Law Review* 7 (2006): 109.

Apaydın, H.Yunus. *İlmihal-II-İslam ve Toplum*. 21st ed. Vol. II. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Batar, Yusuf. "'Dini" Manipülasyonlar Karşısında İmam Hatip Okullarının Misyonu'. *Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 2017.

Bradford Telegraph and Argus. 'Bishop "Outraged" after Tear Gas Used on Crowds before Trump Church Photo Op'. Accessed 29 March 2021. <https://www.thetelegraphandargus.co.uk/news/national/18489990.bishop-outraged-tear-gas-used-crowds-trump-church-photo-op/>.

Certel, Hüseyin. 'Din İstismarı Üzerine'. *Journal of Islamic Research* 22, no. 1 (2011).

Çiftçi, Adil. 'Din İstismarı: Kavramsal ve Kuramsal Bir Çalışma-Sosyolojik Bir Yaklaşım'. *İslamiyat* III, no. III (2000).

Çiftci, Gülden. 'Kitap İncelemesi: Animal Farm (Hayvan Çiftliği)'. *Journal of International Management*, 2013, 2.

Davis, Nathaniel. 'A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy'. (Westview Press, Boulder, Co., 1995).

Dickinson, Anna. 'Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917-41'. *Religion, State and Society* 28, no. 4 (1 December 2000): 327-35. <https://doi.org/10.1080/713694776>.

Dualı, Şir Muhammed. 'Siyasetin Dine Etkisi Bağlamında Stalin'in Kilise Politikaları'. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, no. 2 (2017).

Fidan, İsmail. 'Hayvan Çiftliği'. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3, no. 6 (30 December 2018): 184-89.

Guocheng, Ma. 'Symbolism in the Absurdity of Animal Farm'. *The Frontiers of Society, Science and Technology* 2, no. 3 (22 May 2020). <https://doi.org/10.25236/FSST.2020.020308>.

Inch, James. *Communism and the Betrayal of the Revolution : A Marxist Critique of the Post-Revolutionary Manipulation of the Proletariat in Animal Farm*, 2016. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hig:diva-23167>.

Kenworthy, Scott M. 'Rethinking the Russian Orthodox Church and the Bolshevik Revolution' 31, no. 1 (2018). <https://doi.org/10.1080/09546545.2018.1480893>.

Marx, Karl. *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. Translated by Kenan Somer. 2nd ed. Ankara: Sol Yayınları, 2009.

Opalinska, Wanda. *Animal Farm*. York Press, 2010.

Orwell, George. *Animal Farm*. Penguin Books, 1951.

Orwell, George, and Russell Baker. *Animal Farm: 75th Anniversary Edition*. 50th Anniversary edition. New York, NY: Signet, 2004.

Öztürk, Yaşar Nuri. 'İnsanlık komünizmi yeniden sahneye çağıracaktır!' <http://www.aydinligazete.com/>, 2015. <https://www.aydinligazete.com/insanlik-komunizmi-yeniden-sahneye-cagiracaktır-makale,61635.html>.

Reese, Roger R. 'The Russian Orthodox Church and "Patriotic" Support for the Stalinist Regime during the Great Patriotic War'. *School of Humanities & Social Sciences, The University of New South Wales*, 2014. <https://doi.org/DOI.10.1179/0729247314Z.000000000035>.

Şimşek, Gülsüm. *Reklam Etiğinde Din İstismarı Örnek Olay İncelemesi*, 2016.

Russiau. 'The Cathedral of Christ the Saviour of Moscow: You Will Not Believe Its Story', 30 January 2019. <https://russiau.com/cathedral-christ-saviour-moscow/>.

Walters, Philip. 'The Russian Orthodox Church and the Soviet State'. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 483, no. 1 (1 January 1986): 135–45. <https://doi.org/10.1177/0002716286483001012>.

Welle (www.dw.com), Deutsche. 'How Churches in the Soviet Union Were Desecrated and Repurposed | DW | 22.09.2016'. DW.COM. Accessed 3 February 2021. <https://www.dw.com/en/how-churches-in-the-soviet-union-were-desecrated-and-repurposed/g-19565103>.

Yalçın, Durmuş, Yaşar Akbıyık, and Gülnihal Bozkurt. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2011.

Dr. Öğr. Üyesi

Bahattin ÇATMA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1180-0586>İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, bahattin.
catma@inonu.edu.tr

Başvuruda bulundu. Applied

Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

29/03/2021

25/04/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.905224>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Abdurrahman Âdil (Eren)'in Osmanlı Matbûat Âlemine Dair Hâtıraları

Abdurrahman Âdil Eren's Memoirs Regarding the Universe of the Ottoman Press

Öz

Tarih araştırmalarında hatırat türü eserler kaynak niteliği taşıyor olmaları bakımından önemli yere sahiptirler. Söz konusu Osmanlı Devleti'nin son dönemi olduğunda bu türün önemi araştırmalar açısından daha da bir değer kazanmaktadır. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip dönemlerde hatırat türü eserlerin sayısında önemli oranda artışın olması bu döneme dair araştırmalarda bu eserleri birincil kaynak olarak değerlendirmeyi elzem kılmaktadır. Bu dönem içerisinde muhtelif gerekçelerle müstakil eser halinde kaleme alınan hatıraların büyük bir kısmını son yıllarda aynıyle latinize edilerek ve sadeleştirme yoluna gidilerek neşredildiği görülmektedir. Bu müstakil eserlerin yanı sıra çeşitli gazete ve mecmualarda daha özel birtakım alanlarda gerek seyahatler neticesinde gerekse muhtelif mecralardaki tanıklıklar üzerinden tefrika şeklinde neşredilen ve hatıraları ihtiva eden metinler de vardır. Çalışmada, Abdurrahman Âdil (Eren)'in tefrika şeklinde neşredilen ve Osmanlı matbuât âlemine dair hatıralardan müteşekkil "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları" başlığıyla İkdâm gazetesinde yayınladığı hatıraları transkribe edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahman Âdil (Eren), Osmanlı Basını, Hatırat Türü Eserler

Abstract

In historical studies, memoir type publications have an important place in terms of being a source. When it comes to the last period of Ottoman Empire, the importance of this species gains more value in terms of research. Especially after the proclamation of the 2nd Constitutional, the significant increase in the number of memoir type publications makes it important to consider memoirs as primary sources in researches of this period. During this period, it is seen that most of the memoirs written as separate works for various reasons have been published in recent years by latinizing and simplifying them. In addition to this individual works, there are also texts that contain memoirs, published as a series of articles in various

ATIF: ÇATMA Bahattin, "Abdurrahman Âdil (Eren)'in Osmanlı Matbûat Âlemine Dair Hâtıraları", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/2 (Haziran 2021), s. (636-654)

CITE: ÇATMA Bahattin, "Abdurrahman Âdil Eren's Memoirs Regarding the Universe of the Ottoman Press", **Journal of History and Future**, 7/2 (June 2021), pp. (636-654)

newspapers and magazines, both as a result of travels and through testimonies in various fields. In this study, the memoirs of Abdurrahman Adil (Eren) published in the form of a series of articles and published in the newspaper İkdam under the heading “Matbu’ât-ı Osmâniye Hâtıraları” consisting of his memories about the Ottoman press world were transcribed.

Keywords: Abdurrahman Âdil (Eren), The Ottoman Press, Memoir type publications

Giriş

Hatırat ihtiva eden eserlerin batı ve doğu toplumlarındaki varlığı eski zamanlara kadar götürülebilecek mahiyettedir. Gaius Iulius Caesar’ın “Gallia Savaşı”¹ adlı eseri, Gazi Zahüriddin Muhammed Babur’un hatıratı², Göktürk Kitabeleri muhtevası itibariyle bu tür eserlere örnek olarak gösterilebilir. Her ne kadar Türk-İslam geleneği içerisinde hatırat türü eserlerin varlığı muhtevalarındaki benzerlik dolayısıyla var olsa da “hatırat”, bir türü adlandırır kavram olarak XX. yüzyılın başları itibariyle Osmanlı literatürüne girmiştir. Şemsettin Sami’nin Kamûs-i Türkî’inde hatırat kelimesine edebî bir tür manası verilmezken, 1902 tarihli *Lugat-ı Nâcî’nin 1318 (1902) basımında hâtıra kelimesinin karşısında “hatırda kalmış olan hususi keyfiyet, cem’i hâtırat; bunlara dair yazılan eserlere de hâtırat denilir”* izahıyla bir tür olarak Osmanlı literatüründe yer almaya başladığı görülmektedir. Bunun yanı sıra adlandırmanın batılılaşmanın bir tezahürü olarak Fransızcadan mülhem olduğu ifade edilmektedir.³ Nitekim XX. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle sayıca çok fazla eserin neşredilmeye başlanmış olmasının ve içerdikleri bilgilerin araştırmalar açısından kıymetinin daha bir önem kazanması bu eserlerin müstakil bir tür şeklinde değerlendirilmesini gerekli kılmıştır.

Hatırat türü eserler ya da kaynakların tarihçilik açısından oldukça önem arz ettiği malumdur. Bunun yanı sıra hatırat türü eserler “müşahede edenin hadiseleri anlayışı, istidadına ve medeni seviyesine göre türlü türlü olduğundan”⁴ ciddi tahkik gerektiren eserlerdir. Hatırat türü eserlerin öznelliği ile alakalı Kütükoğlu da benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır: “*Hatıraların da tam bir objektiflik içinde yazılması mümkün olmayıp daima hisler ve şahsi görüşler ön plânda tutularak kaleme alınacaklarından, diğer eserlerle karşılaştırılmadan, yani tenkidi yapılmadan kullanılmaması gerekmektedir.*”⁵ Söz konusu Osmanlı son dönemi olduğunda hatırat türü eserlerin kıymeti tarihçilik açısından daha da artmaktadır. Bunun bu şekilde olmasında II. Meşrutiyet öncesi ve

1 Gaius Iulius Caesar’ın “Gallia Savaşı” adlı eseri kendisinin M.Ö. 58-51 yılları aralığında yaptığı Gallia Valiliği esnasında dahil olduğu savaşları anlattığı 7 kitaptan müteşekkil bir eserdir. Esere M.Ö. 43 yılında 8. bir kitap Aulus Hirtius tarafından ilave edilmiştir. Kitabın muhtelif baskıları bulunmaktadır. Gaius Iulius Caesar, *Gallia Savaşı*, Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2006.

2 Eser Babur’un Fergama’da tahta çıktığı on iki yaşında iken başlayan ve ölümünden bir yıl öncesi döneme kadar geçen hükümlerlik yaptığı zaman zarfını ihtiva eder mahiyettedir. Eseri kıymetli kılan hususların başında bir hükümdar tarafından kaleme alınmış olması ve bu yönüyle iyi bir otobiyografi niteliği taşımasıdır. Eserin ilk kısımları bir hatıra formu taşıyorken ilerleyen bölümlerinin günlük şeklinde olduğu görülmektedir. Gazi Zahüriddin Muhammed Babur, *Vekayi- Babur’un Hâtıratı I-II*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

3 Orhan Okay, “Hâtırat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 16, İstanbul 1997, s. 445-449.

4 Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985 s. 36.

5 Mübühâh Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Elif Kitabevi, İstanbul 2007 s. 25.

sonrası dönemi ihtiva eden zaman aralığında bu türden eserlerin oldukça fazla miktarda neşredilmiş olması dolayısıyla önemli bir kaynak olma hüviyetine erişmesi gelmektedir. Tabii bu noktada hatırat eserlerinin yazılma gerekçelerini dikkate almak, eserin dolayısıyla eserde anlatılanların gerçekte olan irtibatını kavramakta önemli ipuçları vermektedir. Birinci, son dönem Osmanlı entelektüel hayatında görülen hatırat türü kaynakların genel anlamda II. Abdülhamid döneminde, devletin önemli kademelerinde bulunan isimlerin, bu döneme ait meselelerde masumiyetlerini ispat etmek gayesi güttüklerini belirtip bunların çabucak ya da sonradan yazılmış eserler olduğunu ifade etmektedir. Bunlara ilave yazılma maksadı farklılıklar gösteren hatırat eserleri de mevcuttur. Genel anlamda bu eserler gerek muhtevaları gerekse muharrirlerinin meslekleri dikkate alınarak belirli tasniflere tabi tutulmaktadır.⁶ Tasniflerin dışında söz konusu dönemde eseri kaleme alanın içtimâî hayattaki yerinin eserlerine yansıdığı da bir gerçektir. Devlet adamı sıfatıyla hatıratını kaleme alan Sa'îd Paşa'nın hatıratına devlet adamı ciddiyetinin sirayet ettiği rahatlıkla gözlemlenmektedir.⁷ Osmanlı münevverlerince kaleme alınan eserlerde buldukları mahfillerde yaşanan tartışmaların seviyesi ve çerçevesine dair bilgileri içeren hatıraların da bulunduğunu belirtmek yerinde olacaktır.⁸ Dolayısıyla toplum katmanları dahilinde bulunulan mevkiinin genel halinin bu eserlere yansıdığı rahatlıkla ifade edilebilir. Daha çok siyasi-politik meselelerle yoğun irtibatlar içerisinde bulunan kişilerin kaleme aldıkları hatıratlarda hadiselerden kendini azade kılmak, temize çıkarmak ya da şahsi ithamlara cevap vermek maksadı güdüldüğü görülmektedir. Nitekim bu bakımdan oldukça sıkıntılı dönemlerde devlete vaziyet eden isimlerden biri olan Talât Paşa'nın hatıratının hemen giriş kısmında hatıratını kaleme almaktaki maksadına dair ifade ettikleri bu duruma iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Talât Paşa birçok kişinin hatıratını yazması için teşvik ettiğini hatta bu hususta kendisine paralar teklif edildiğini belirttiikten sonra kendisinin bir hatırat değil de tarihi bir eleştiri yazmak niyetinde olduğunu belirtmekte ve “...yüzyıllardan beri süregelen sinsi bir siyasetin bu gün Osmanlı Devleti'ne dilediği şekli vermek üzere ileri sürdüğü haksız suçlamalara cevap olarak yazmaya karar verdim” cümleleriyle hatırat yazma sebebini izah etmektedir.⁹ Buna ilave hatırat yazma gerekçesini ait olduğu milletin farklı milletler nezdindeki yanlış kanaatlerini tadil etme şeklinde izah eden Halil Halid gibi isimler de mevcuttur. Halil Halid “Bir Türk'ün Ruznamesi” adlı eserinde Batı Avrupa ülkeleri içerisinde Türkler hakkında en fazla yanlış kanaate sahip olanların İngilizler olduğunu beyanla; “...bazı İngiliz refiklerim tarafından Türkiye hakkında Türklük nokta-i nazarından bir kitap yazmam istendi...” cümleleriyle bir anlamda Türkler/Türklük hakkındaki kanaatleri tadil etme gayreti içerisinde olduğunu ifade etmektedir.¹⁰

Hatırat türü eserler için şunu da belirtmek gerekir ki müstakil kitap olarak kaleme alınan eserlerin yanı sıra gazete ve mecmualarda tefrika şeklinde neşredilen, daha gündelik münasebetler ve hadiseler üzerinden kaleme alınmış hatıratlar da mevcuttur. Bu hususta İkdamcı Cevdet namıyla

-
- 6 Ali Birinci, “Hatırat Türündeki Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 41, 1998, s. 613-615.
- 7 Bu eser genel anlamda tetkik edildiğinde gerek üslup gerekse meseleleri aktarma biçimi bakımından önemli bir eserdir. *Küçük Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hatıratı-Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı- 3 Cilt*, Yay. Haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2019.
- 8 Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Basıma Haz., Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s. 93-96.
- 9 *Talât Paşa'nın Anıları*, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 17.
- 10 Halil Halid, *Bir Türk'ün Ruznamesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. XVII.

anılan Ahmet Cevdet (Oran)'ın İkdâm gazetesinde yayınlanan “İsviçre Hâtîrâları” başlıklı metinleri dikkat çekicidir. Nitekim bu metinlerde anlattıkları bir Osmanlı münevverinin batı tahayyülüne dair de önemli ipuçları barındırmaktadır.¹¹ Sâmi Paşazâde Sezai'nin “İsviçre Hâtîrâtı” başlığıyla *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda kaleme aldığı metinler¹² ya da Halil Sami'nin “Rusya Hâtîrâtından” başlığıyla *Tearüf-i Müslimin* mecmuasında neşrettiği hatıraları¹³ muhtevalarının önemine atfen örnek olarak gösterilebilirler. Bunlara ilave edilebilecek bir diğer hatırat ise Abdurrahman Adil (Eren)'in Osmanlı matbuat hayatına dair hatıralarını ihtiva eden metinleridir. Yazdığı hatıratın kıymetini belirleyen önemli hususların başında Abdurrahman Adil (Eren)'in Osmanlı matbuat hayatında önemli bir yerinin olması gelmektedir. Nitekim Abdurrahman Adil Bey Vilayet, Tercüman-ı Hakikat, İkdâm, Cerîde, Ma'ârif, Peyâm, Tevhid-i Efkâr, Resimli Ay, Şehbâl, Yarım Ay, Akşam, Vakit, Cumhuriyet gibi gazete ve mecmualarda yazı ve şiirleri ile yer almış bir isimdir. Bunlara ilave bizzat kendisi tarafından yayınlanan Azim, Şu'un, İnkılâb, Şuur ve Mesai, Hadisât-ı Hukûkiye ve Tarihiye isimli mecmualar da bulunmaktadır.¹⁴ Abdurrahman Adil (Eren) matbuat âlemindeki yeri ve hukukçu kimliği dolayısıyla Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti için önemli isimlerden biri olmuştur. Gerek kaleme aldığı şiir ve yazılarıyla dahil olduğu gerekse kendisi tarafından neşredilen mecmua ve gazeteler üzerinden son dönem Osmanlı matbuat hayatında hiç kuşkusuz önemli hatıraları bulunan bir isimdir. Hal böyle olunca sosyal, siyasî, kültürel hayatın ne şekilde olduğu ve hatırat kaleme alanın ve onun yaşadığı dönemin düşünce dünyasını anlamak bakımından bu tür eserlerin kıymetli olduğu gerçeğinden hareketle son dönem Osmanlı matbuat hayatının ahvalinin ne şekilde olduğuna dair önemli bilgileri ihtiva ediyor olmasından mülhem bu çalışmada Abdurrahman Adil (Eren)'nin İkdâm gazetesinin sekiz sayısında neşrettiği hatırat metinlerini transkript etme yoluna gidilmiştir. Hatıratın müstakil kitap şeklinde neşretmek için yeterince fazla sayfada olmaması bu tür bir neşri gerektirmiştir.

MATBU'ÂT-I OSMÂNİYE HÂTİRALARI¹⁵

Ahmed Rasim Bey, Ahmed Cevdet Bey, Arak Saracıyan, Münîf Paşa, Takvîm-i Vekayi, Karakoc Efendi, William Curhchill, Cerîde-i Havâdis, Corchill'in Oğlu, Tahsîsat, Ruznamçe-i Cerîde-i Havâdis, Gazetecilerde Şeyhü'l Reis, Münîf Efendi ve Şinâsi, Nâmık Kemâl Bey, Subhi Paşa, Sultan Hamîd-i Sanî, Şeyhinoğlu, zannedersem.

Ahmed Rasim Bey bahsi açtı. Ahmed Cevdet Bey tazeledi. Matbu'ât-ı Osmâniye târihi pek merak ettiğim bu cihettir. Maatteessüf tetebbu'ât ve ma'lûmâtı pek azdır.

Matbu'âtı Osmâniye târihine dair üç eser manzûr olmuştur. Bunların bir nüshası Münîf Paşa tarafından yazılmıştır. Münîf Paşa Meclis-i Ticaret Reis-i Sanîsi iken bir makale yazdı. Tasvîr-i

-
- 11 Hidayet Kara, “İkdâmcı Cevdet'in İsviçre Notları Işığında Osmanlı Aydınının Batı Algısı”, *History Studies International Journal of History*, 10/7, 2018, s.163-184.
  - 12 Sâmi Paşazâde Sezai, “İsviçre Hâtîrâtı”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 1/14, s. 241-244. Sâmi Paşazâde Sezai, “İsviçre Hâtîrâtı”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 1/15, s. 257-258.
  - 13 Halil Sami, “Rusya Hâtîrâtından –I”, *Tearüf-i Müslimin*, 1/10, s.164-166. Halil Sami, “Rusya Hâtîrâtından –II”, *Tearüf-i Müslimin*, 1/12, s.195-197. Halil Sami, “Rusya Hâtîrâtından –III”, *Tearüf-i Müslimin*, 1/14, s.229-231.
  - 14 Ali Turan, “Abdurrahman Adil Eren'in (1868-1942) Hayatı, Eserleri ve Mahkeme-i Temyiz Adli Eserinin Tahlili”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 23, 2017, s. 57-80.
  - 15 İkdâm, 10 Rebiülevvel 1340, Nu: 8857, s. 2.

Efkârın zuhurunu tebşir etti. Tasvîr-i Efkâr 1278 senesi zilhiccesinin son günü intişâr etmiştir. Münîf Efendi'nin makalesi de 1279 senesi muharreminde yazılmıştır. Devlet-i Osmâniye'de ilk gazete Takvîm-i Vekayi'dir. 1247 senesi Cemaziyelevvelinin yirmi beşinci günü ilk nüshası intişâr etmiştir. Binâ'enaleyh devr-i Mahmûd Hânîye musâdiftir. Mezheb olarak mücelled bir büyük cildi tamk'ul hurûfda mevcûd idi. Maatteessüf yazdı. Fakat Takvîm-i Vekayi'nin bir takvimi (Koleksiyon) Karakoc Serkiz Efendi'de mevcûdudur. Serkiz Efendi lütfederlerse Takvîm-i Vekayi münderecatı ve o zamanın vukuatı hakkında mükemmel bir menba' elde bulunmuş olur. Karakoç Serkiz Efendi Devr-i Meşrutiyet'te Müdevvenat-ı Kanuniye müdüriyeti yaptı. Tertib-i sanî düsturlarımızı ahseni takvim üzere tertib etti. Meydânda bulunan yedi cilt, himmetinin büyüklüğüne bir handır. Kendisinden daha pek çok hizmetler beklenir.

Memalik-i Osmâniye'de gayrı resmî Cerîdelerin birincisi William Curchill'in eseridir. Bu zât İngilizdir. O da devr-i Mahmûd'ide neşre başlamıştır. Gazetesinin ismi Cerîde-i Havâdistir. Bu gazete 1256 sene-i hicriyesinde intişâr eylemiştir. Takvîm-i Vekayi gibi bu gazete dahi haftada bir neşr olunur idi. Münîf Efendi kitâbında bulunmuştur. O zaman gazete muharriri denmez gazete kâtibi denilir idi. Mu'ahharen Tercümân-ı Ahvâl Gazetesi de neşr olunmakla Cerîde-i Havâdis rekâbete ma'rûz oldu. Cerîde-i Havâdis de yevmi intişâra başladı. Mebadide yevmi bir yaprak olarak neşr olunuyor idi. Mu'ahharen iki yaprağa iblağ olundu. İsmi (Ruznamçe-i Cerîde-i Havâdis) idi. Hafta'lik Cerîde-i Havâdis yine intişâra devâm etti. William Curchill 1262-1263 senesinde vefat etti. Oğlu yerine kaim olarak gazeteye devâm eyledi. Taraf-ı devletten mahsûs 2500 kuruş maaş ve gazetenin rusatnamesi oğluna devrolundu.

Devlet-i Osmâniye'de üçüncü gazete Tercümân-ı Ahvâldir. Tercümân-ı Ahvâl'dir. Tercümân-ı Ahvâl gayrı resmî olarak bir Türk'ün çıkardığı ilk gazetedir. Demek millî gazetelerimizin en kıdemlisi Tercümân-ı Ahvâl'dir. Bunun muharriri Şinâsi merhûmdur. Türk gazetecileri için ilk millî bir gazetenin ilk muharriri olmak üzere Şinâsi zuhur etmiştir. Eğer gazetecileri için bir şeyh'ül reis arayacak olursak bu unvânı Şinâsi merhûma vermek icap edecektir. Cerîde-i Havâdis'in ilk muharriri kim olduğu meçhûldür. Cerîde-i Havâdis muharrirlerinden, o zamanki tabir üzere Kâtiplerinden yalnız Ayıntabi Münîf Efendi ma'lûmdur. Fakat Münîf Efendi bihakkın bir gazetecidir. Kavâ'im¹⁶-i nakdiye hakkında yaptığı tedkîkât, matbu'ât-ı Osmâniye târîhini yazmak gibi İbdâ't, Münîf Efendi'ye başka bir kıymet ve ehemmiyet verir. Ne Tasvîr-i Efkâr ve ne de Tercümân-ı Ahvâl takvimlerini görmediğimden gazetecilik i'ticâriyle Şinâsi'ye ne kıymet vermek lâzım geldiğini takdîr edemem. Şinâsi merhûmun mücellid-i Lisânı Osmanî olduğu makâlatı, işarı ile anlaşılıyor. Şinâsi merhûmun lisâna hidmetinde gayrı ulûm ve funûn şitade sâhîb-i yed dolu bir zât olduğu kendisini pek yakından tanımış olan bir zattan biliyorum.

Bu zât Avukat Toros Saracıyan Efendi idi ki Nâmık Kemâl Bey merhûmu mahkeme-i cinayet huzûrunda müdâfa'a etmişti. Mahkeme-i Cinayet o zaman Suphi Paşa merhûmun taht-ı riyâsetinde in'ikâd eder idi. Nâmık Kemâl Bey merhûmun (şihan oğlu) Abdulhamîd-i Sanî'ye jurnal etmiş idi. Bu (şihan oğlu) kimdir? Fakat jurnale sebep ve mevzu:

Bade, arak tükendi saki getir müselles

Eşşey-ü lâyüsenna illâ vekad yüselles

Beyti olduğunu bilirim. Vâkı'anın tafsilatı Kemâlzâde Ekrem Bey Efendi hazretlerince

ma'lûm olmak lâzım geldiğinden latf/lutf tahrîrleri muntazırdır.

Toros Saraciyân Efendi derdi ki: Şinâsi merhûm ansiklopedinin (Encyclopédique) bir adam idi. Zamanın ulûm ve funûnunda behra-i kâmile sahibi idi.

Münîf Paşa'yı pek yakından tanıyorum. Dersinde bulundum ve meclis-i irfânına pek çok mülâzemet etdim. Münîf Paşa da ansiklopedik bir adam idi. Zamanında ulûm ve funûnu pek iyi biliyor idi. Münîf Paşa'da bir haslet daha var idi ki o da pek çok lisân-ı ecnebiyeye vukûfiyettir. Fransızcadan ve Arabî'ye ve Farsiyeden gayrı olarak, Almanca, İngilizce biliyor ve konuşuyor idi. Hatta Sanskrit lisânına dahi merak etmiş idi. İbranice dahi okur idi. Meclis irfânında Araplar, İngilizler, Hindular hatta bazen Çinliler bulunur idi. Mübâhase¹⁷ ekseriyen lisân üzerine cereyân ederdi. Keşfiyat-ı cedîde de mevzubahis teşkîl ederdi. Hele zafvet lisâna pek çok merak ve itina ederdi. Herhangi bir galat sözü derhâl tashîh ederdi. (Zannedersen) galat-ı şayi'i sinirine dokunur, derhâl târihtâr edip sahihini tekrâr ettirirdi. İmdir gazetecilerin şeyhü'l re'îsi Osmanlılarda kim tanınmak lâzımdır meselesini hal ederken bu iki namzet yek diğerine rekâbet edecektir zannedirim. Ta'yîn rüchan veya bir şahıs-ı salise tevciye unvân netice-i tettebbuata mahuldür.

Bu satırları min ğayri ta'ammüd yazdım. Kalemî elime aldığım zaman maksadım bunları yazmak değildi. Maksadım Ahmed Cevdet Bey'in bu sabahki makalesini girizgâh ittihaz ederek yine Ahmed Cevdet Bey'in geçen sene Ahmed Rasim Bey'e hitâben yazdığım bir fıkra üzerine karaladığım bir hâtîrât-ı zatiye müsveddesini nakl ve tebyîz etti. İnşallah anı da yakında arz ederim.

MATBU'ÂT-I OSMÂNİYE HÂTİRALARI¹⁸

Şinâsi'nin Fikri, Ebuzziyâ Tevfik Bey, Hâce Tâhir Efendi, Taksim Mezarlığı, Çingane Karakolu, Tophaneli Vefik Bey, Binbaşı Muhiddin Bey, Binbaşı Halil Bey, Şinâsi'nin Hanesi, Kamusü'l Ulum, Operatör, Fikri Paşa, Turus Efendi, Ahmed Rasim Bey, Ahmed Cevdet Bey, Matbu'ât-ı Osmanîye Cemiyeti.

Şinâsi merhûma mu'âsır ve müsâdif olmuş zevâtın üç şahıs ile tanıştım. Bunlardan birincisi Ebuzziya Tevfik Bey, ikincisi Abdurrahman Şeref Efendi, üçüncüsü Avukat Serracoğlu Toros Efendi'dir. Abdurrahman Şeref Efendi Şinâsi'yi Eyyub Senti'nde gördüğünü ve fakat o zaman dimâğı tel'in edildiğinden bir şey konuşamadığını söylemiş idi. Ebuzziyâ Tevfik Bey'in ma'lûm ve mahfûzu olan husûsâtta mühim bir şey bit-tesâdüf vâsıl sem' ıtlâm olmuşdur. Ona da sebep borsa mu'âvini Hâce Tâhir Efendi hazretleridir. Şöyle ki: 1910 senesi sonbaharında bir perşembe günü akşama yakın Ebuzziyâ merhûmu ziyâret etdim. O zaman Ebuzziyâ Tevfik Bey Tasvîr-i Efkâr neşr ile meşgûldü. Matba'a divân yolunda Senedât Müdürü Salih Efendi hânesinin alt katını teşkîl ederdi. Medhâlınden girilince solda câmekân ile ayrılmış bir oda vardı. Ebuzziyâ merhum bu odada büyük bir yeşil masanın vasatında oturur, çalışır idi. Ziyârete vardığım zaman masanın diğer başında gözlüklü, siyâh sakallı, beyaz çehreli bir zât oturuyor idi. Ebuzziya Tevfik Bey hem yazı yazıyor hem de konuşuyor idi. Bir müddet söz kesildiğinden sonra bu zât sordular ki:

Şinâsi'nin kabri nerededir?

Pek teyakkuz ve intibâhımı mücib olan bu sual hiçbirimizin hatırlamadığı fakat cümlemizin irâd etmesi lâzım gelen bir sual idi. Evet, muhibbi ve müceddi lisân olan Şinâsi nerede yatıyor?

17 Bir harf eksik..

18 İkdâm, 18 Rebiülevvel 1340, Nu: 8864, s. 4.

Medfen neresidir? Sâyesinde bu günkü yazıyı yazmakta olduğun zât nerededir? Başımı kaldırdım; Ebuzziyâ Tevfik Bey'in vereceği cevâbı dört göz ve dört kulakla duymak istiyordum.

Şinâsi'yi taksim kabristânına defnettik. Taksim'den Almanya Sefarethanesine giderken sol kolda bir karakol vardır. Bu karakol Abdulhamîd yaptırmıştır. Bu karakola Çingâne Karakolu diyorlar. Karakoldan aşağıya doğru gidilince yine solda ufak bir kapu tesâdüf ider. İşte bu kapudan Şinâsi'nin tabutunu geçirdik. Sola mâ'ilen giderek kırk adım ileride Şinâsi'yi defnettik. O zaman kabrini yaptırmadık. Ve bir taş da dikemedik.

Kabrini mevkii meçhûl kalmak için sûret-i mahsûsa da adımladım. Kapudan kabre tam kırk adım idi. Geçen bana bunu Muhyiddin'de (o zaman Beyoğlu Mutasarrıfı Binbaşı Muhyiddin Bey'e mu'ahharan yine gitmiştir. Fi'l-hal Anadolu'ya ifâyı vazîfe etmekte bulunmuş olan Muhyiddin Paşa bu zât olsa gerek) sordu. Belki kabri arayub bulmuş hatta üzerine bir şey'de yabdırmıştır. Bir kere Muhyiddin'i görüb sorunuz.

Ebuzziyâ Tevfik Bey'in bu cevâbı üzerine muhatab olan zât Muhyiddin Bey'i görmeyi ve icabına bakmağı va'ad eyledi. Meğer muhatab o zaman Borsa Mu'âvini Hâce Tâhir Efendi Hazretleri imiş. Pederimin Manastır'da pek aziz ahabından olduğunu işittiğimden kalkub elini öpdüm.

Bir müddet sonra Paris'e gitmiş ve avdetinde mebu'sanın ma'hûd harb mese'lesi zuhur iderek dünya altüst olmuş olduğundan ne kabri taharri ve ne de bir hizmet ifâsına kadir oldum.

Muharebenin üçüncü senesinde ben oğlu jandarma kumandanı Binbaşı Halil Bey'in -İkdâm Gazetesi'nde- bir tezkeresi neşr olundu. Bu zât Şinâsi'nin mezarını soruyor ve bilerek neşr-i ma'lûmat etmesini rica ediyor idi. Mesmûat-ı sâlife-yi derhâl İkdâm'a yazdım ve birkaç gün sonra gidüb Taksim Kabristanını ziyâret etdim. Ne göre...(Yim) (harf silinmiş gibi) gördüğümü yazamam. Sıkılır ve utanırım. Benim ne kadar sıkılıb utandığımı takdîr etmek isteyen matbu'ât arkadaşlarım isterlerse bir kere ta'rîf ettiğim kabristânı ziyâret etsünler.

Şinâsi'nin pederi Boluludur. Tophaneye mensub İbrahim Efendi'dir. Bu münasebetle olmalıdır ki Cihangir semtinde ikâmet eder idi. Şinâsi'nin hânesi Sormagir ile Taksim arasındadır. Sıra Servi Caddesi geçildikten sonra solda bir cami-i şerif tesâdüf eder. Yine sola sapılınca Sormagir yolu tutulur ve Alman Hastahanesi'nin kabl-el-harb ilâve ettiği devâire tesâdüf olunur.

Yine sola sapınca dar bir sokak gelir. Bu sokağın solunda Alman Hastahanesi'nin etfal kısmı gelir. İşte bu etfal da'iresi Şinâsi'nin hânesi üzerine inşâ edilmiştir. Bu ma'lûmâtın istihsaline de İkdâm'ın neşriyat-ı sâlifesi bâdî oldu. Binbaşı Halil Bey'in tezkeresini ve fakirin cevâbnâmesin Cihangirli Refik Bey okumuşlar. Tophane halifeliğinden mütekâ'id olan Refik Bey Efendi Ebuzziyâ Tevfik Bey'in verdiği ma'lûmâtı tasdîk ittiler filhakika mahalle ihtiyarları Şinâsi merhûmu Taksim Kabristanı'na defnettiklerini söylerlermiş. Şinâsi'nin hemşiresi yakın vakte kadar memur olmuş, Cihangir'de ikâmet eylemiş, bahriye-yi etibba' operatör Fikri Paşa Şinâsi'nin hemşirezâdesi imiş. Bu zât esnâyı harbde irtihâlî dar-ı bekâ eylemiştir.

Refik Beyefendi Şinâsi'nin Avrupa'ya firar ettiğini ve Fransız Konsoloshanesi'nin kendisine himâye ve müzâherât eylediğini, yani Avrupa sefer ve seyahatini teshîl eylediğini de hikâye ederler.

Şinâsi ile görüşenlerden Turus Efendi gayet mühim bir ma'lûmât daha veriyor idi. Diyor idi ki Şinâsi çok çalışır idi. Hiç boş durmaz idi. Dâ'imâ yazar idi. En büyük merakı ve meşgûlesi bir kamus-ı ulûm cem' ve telfiki idi. Eserinin bir büyük kısmını yazmış idi. Bakalım günün birinde bu

Kamus-ı Ulumdan bir işaret ve haber zuhur eder mi?

Bugün bütün Osmanlıların ukde-i derun edecekleri nice nice husûsât vardır. Fakat matbu'ât-ı Osmâniye müntesibleri için Şinâsi'nin kabri o ukdelerin en mühimlerindenidir. Allah, Ahmed Rasim Bey'den razı olsun ki matbu'ât-ı Osmâniye târihi bahsini açdı ve Ahmed Cevâd Bey'den hoşnud olsun ki bahsi tazeledi. Matbu'âtı Osmâniye Cemiyeti bugün Şinâsi'nin ne kabrini ve ne de abidesini yaptıramaz; fakat yaptırabileceği bir şey vardır ki o da Şinâsi'nin makamı etrâfına bir tel örgü çevirmek, bir levha ta'lik etmek ve tesbît ve muhafaza eylemektir. Şurasını da târihtâr-ı vacib görürüm ki tesbît-i makam husûsunda ihtiyatlı davranılsın. Sağdan kırk adım ve soldan kırk adım yer tefrik ve tahdîd kılınsın. Tahkikâtın ta'mikine imkân bulunursa sonra kabrin makamı tahsîs olunur. İmkân bulunmazsa da'iren madar o makam muhafaza kılınur.

MATBU'ÂT-I OSMÂNİYE HÂTİRALARI¹⁹

Beyoğlu'nda Hacopulo Çarşısı, Hacopulo'nun Terası, İbret Gazetesi, Devir Gazetesi, Ahmed Midhat Efendi, Nâmık Kemâl Bey, Reşâd Paşa, Reji Komisyonu, Nuri Bey, Ebuzziyâ Tefrik Bey, Üç Makale Birden, Midhat Paşa, Mu'allim Naci, Para İster Muharririn Kirâm, Kiseli Rıfat Bey, Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi, İbret Günde İki Bin Nüşa

Seracoğlu Turus Efendi naklettiği hâtirât meyanında nazarı dikkatimi celb iden husûsâtndan biri de Beyoğlu'ndaki Hacopulo Çarşısıdır. Beyoğlu'ndaki Hacopulo Çarşısı matbu'ât-ı Osmanîye için bir zamanlar parlak bir merkez olmuş idi. Nâmık Kemâl Bey İbret'i, Ahmed Mithat Efendi Devir Gazetesini Hacopulo Çarşısı'nda neşretmişlerdir.

Turus Efendi der idi ki: Nâmık Kemâl Bey İbret Gazetesini Hacopulo Çarşısı'nda çıkarır idi; Reşat, Nuri, Tefvik (Ebuzziyâ) Beyler, Hacopulo Çarşısı'nda (teras)da karşısına alır, ara sıra bir konyak içer, ayakta gezinir, her üç muharrirde ayrı ayrı mevzularda, ayrı ayrı üç makale söyler, yazdırır idi. Evvelen Reşâd, sonra Nuri, sonra Tefvik Beylere hitâben istiktâba başlar, birinciye uzun bir fıkra söyleyib andan Nuri Bey'e döner, andan sonra üçüncü makalenin birinci fıkrasını Tefvik Bey'e hitâb eder idi. Üç makalenin birinci fıkralarını böylece takrir ettikten sonra katiyen silsile-i kelamı unutmaksızın yine Reşâd Bey'e okuna gelir birinci makalenin ikinci fıkrasını ana ve sırasıyla Nuri ve Ziyâ Beylerin önlerine gelerek makalelerinin ikinci fıkralarını takrîr eyler idi. Böylece her üç makale birden istiktâb olunur, cümlesi yazıldıktan sonra Kâtipleri makaleleri savt-ı cehîr ile okurlar, Kemâl Bey de dinlerdi.

Ekseriyetle hiçbir tadil ve tashîhe lüzûm görülmez, makâlat tesvid olunduğu gibi tertib ve taba' verilir idi.

Küçük çocuk iken, Midhat Paşa için böyle bir menkıbe işitir idim. Filhakika Midhat Paşa dahi önüne iki üç kâtip oturtup her birine ayrı ayrı birer mevzu' üzerine takrir ve istiktâb eder bir sâhib efendi imiş. Fakat Nâmık Kemâl Bey için böyle bir şey çocukluğumda işitmemiş idim. Turus Efendi ciddi ve doğru bir adap olub hiçbir vakitte mübalağa veya riya yapmadığı yakinen meczûmum olduğu gibi Ebuzziyâ Tefvik Bey dahi Turus Efendi'yi pek eskiden tanıdığı ceryan-ı ahvâlden anlaşılıyor ve Turus Efendi'ye karşı büyük hürmet ve samimiyet gösterir idi. binâ'enaley fıkra-i menkulenin mükârin-i hakikat olduğunu kabul ve tasdik de zerre kadar tereddüd itmeyim.

Turus Efendi'nin ifâdesinde sabk eden (terasa) sözü birçok zamanlar zihnimi yordu. Ve beni pek çok düşündürdü. Nâmık Kemâl Bey ve rüfekâsının Hacıpulo Çarşısında nerede çalıştıklarını tespit etmek isterdim. Turus Efendi rahatsızlanmış idi. Kendisini gidip bulmaya vaktim müsa'ade olmuyor idi. Beyoğlu'ndan girip çıkmasını hala bilmediğim sokakların birinde ikâmet ediyor idi. Adresi dâ'imen ma'lûm idi. Bir iki def'a Ekrem ve Cezmi Beylere, Löbon da tesâdüf ettikçe, peder ve cedlerinin çalıştığı mevki bir mahal târîhi demek olduğundan tespiti pek muktefi olduğu târihtâr ve Turus Efendi'yi görmelerini istirham etmiş idim, bilmem ki muvaffak oldular mı?

(Teras) denilince kârgîr olarak üst katı hâtırâ gelir. Hacıpulo Çarşısı'nın sakf kısmında düz, müstevi bir yer var mı diye araştırır idim. Şayet bulunursa Kemâl, Reşâd, Nuri, Tevfik beylerin orada çalışdıklarına hükmetmek isterdim. Fakat Tahkikâtimde böyle bir şeye müsâdif olmadım. Geçen gün yolum düştü de Hacıpulo Çarşısı'na girdim.

Vasata doğru ilerleyince çarşının sağ tarafı nazarımda başka türlü tecelli etti. 1884 senesi şubatında ikinci def'a olarak İstanbul'a gelmiş, Beyoğlu'nda bir hafta ikâmet etmiş ve Hacıpulo lokantasında taam eylemiş idim. Hukûk tahsîl ederken de 1304-1305 senelerin kısmen Beyoğlu'nda geçirmiş idim. Gördüğüm manzara şimdiki manzara değildi. Cümle kapısından girilince sağ taraftaki postacı dükkânı meşhûr bir lokanta idi. Bu lokantanın bir de yazlık yemek verdiği terası var idi. Çarşının holü cihetinde desâdüf eden kısmı yerden bir, bir buçuk metre kadar irtifa' peyda eder idi. Zemîni çakıl taşı döşenmiş etrâfına latif bir demir parmaklık çekilmiş idi. Burada yaz günleri biraz hava alarak taam ederdik. İşte Turus Efendi'nin (terasa) tabir ittiği, Nâmık Kemâl Bey'le avanına mahal-i içtima ve tahrîr gösterdiği yer bu yer olmak lâzım gelir. Şimdi Hacıpulo Çarşısı'nın eskimiş müdüriyetini bulmalı. Hakîkaten bu teras hakkında ma'lûmât almalı. Hâlihazırda teras meşhud değildir.

Balada ismi sabk eden Reşâd Bey, Ali Ferruh merhûmun pederi Reşâd Paşa'dır. Nuri Bey de Yusûf Menapor'un babası Nuri Bey'dir. Mabeyn Kâfipliği ve reji komiserliği ile ma'rûftur.

Ma'lûmdur ki biz de matbu'ât-ı ali pek fakirdir. Müntesbin-i matbu'ât- ekseriyet üzere- bir aşk ile dergâha intisâb etmiş dervişlerdir. Bir de matbu'ât aleminde muharrir olarak geçinmek pek güç bir iştir.

Naci merhûm Tercümân-ı Hakîkat'a intisâb etmiş, haftanın birinde idare memuru haftalığını veremeyince:

Para ister muharririn-i kirâm

Sahib-i imtiyaz hayrette

Kitasını söylemiş idi. Filhakika Tercümân-ı Hakîkat çömezliğimde idare memuru Ahmed Cevâd Efendi'nin bazı muharririn-i kirâma haftada ikişer mecdiye verdiğini pek iyi hatırlarım (1301-1302) ne hacet! Koca Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi'ni Pertev Paşa Kütüphanesi'nde istinsah ile esnâyı tahsîlinde temin-i maişet etmiş olan küliyesi Doktor Rıfat Bey de -her hafta iki furmalık yazı istinsah etmek şartıyla- iki Mecîdiye alır, anla hem kendi hem de nafakası üzerine vacib olanlar infak olunur idi. Fakat Turus Efendi'nin verdiği ma'lûmâta göre İbret Gazetesi muharrirleri böyle değildi. Nâmık Kemâl'in kalemi fevkalade bir kuvve-i teshiriyeye malik olduğundan İbret Kemâli revacda idi. (İbret)İN yevmiye iki bin nüshası tab' olunur, birer kuruşa satılır, bir tek danesi kalmayarak halk beyninde kapışılır idi; her bir refik günde dört- beş lira altın akçe hisse-i temettü alır idi. Nâmık Kemâl ve a'vânı İbret'i çıkardıkça pek merak başlar idi.

MATBU'ÂT-I OSMÂNİYE HÂTİRALARI²⁰

Ahmed Midhat Efendi- Tercümân-ı Hakikat- Ebu Su'ud Caddesi- Fransızca Türkçe Osmanlı-Selanikli Tevfik Efendi- Karşı Gazeteleri- Muhbir Yok - Selanik de Mekteb-i Terâkkî ve Edebiyat Dersi-Seyr Eyleyin Gümbürtüyü- Selanik'de Vilayet Gazetesi- Marsilyatın Semaforu- Aynaroz'da Rus Müessesatı- Matbu'ât-ı Osmâniyede Fikdan-ı Rüşt

Ahmed Midhat Efendi Tercümân-ı Hakikat ile bu milletin irfânına büyük hizmetler etmiştir. Tercümân-ı Hakikat şimdi olduğu gibi Ebu Su'ud Caddesi'nde neşr olunur idi. Fakat matba'a binâsı şimdiki binâ değildi. Şimdiki binâdan az sonra gelen çifte hâneler idi. Birincisinin üst katında Fransızca-Türkçe olarak neşr olunan (Osmanlı) gazetesi heyet-i tahrîriyesi bulunur idi. İkinci binânın orta katında da Ahmed Midhat Efendi çalışıyordu. Midhat Efendi istisna edilince, Tercümân-ı Hakikat heyet-i tahrîriyesinde en çok hizmet ifâ eden Selanikli Tevfik Efendi idi. Tevfik Efendi mahreç-i aklâm me'zûnudur. Mahreç-i aklâm ser 'asker 'Askeriye vukûflu Kâtip yetiştirmek üzere Harbiye Nezâreti tarafından te'sis edilmiştir. Beyazıt Meydânı'nda misafirhane namıyla yad olunan ve Bakırcılarda köşe başını teşkil eden binâ dâhilinde bu mekteb te'sis olunmuş idi. Tevfik Efendi mahreç-i aklâmı ikmâl ettikten sonra Tercümân-ı Hakikate intisâb etmiş, Ahmed Midhat Efendi'nin irşâdâtıyla Pek çok tevsî'-i ma'lûmât eylemiş bir sahib-i kalem idi. Sade ve selis ve pek çabuk yazar idi. Fransızca tercümede büyük birer suh ve melekesi var idi. Levant Herald veya Monitör Oryantal'i eline alır, bir taraftan göz gezdirir, diğer taraftan bila-tereddüt ve tevkîf tercümesini yazar veya istikbâh eder idi. O zaman Tercümân-ı Hakikat veya Osmanlı'da muhbir kullandığını ve hatta telgraf abonmanı yapıldığını hatırlamıyorum. Akşamüzeri çıkan İstanbul, Levant Herald, Monitör Oryantal matba'aya gelir ve Havâdisleri- dâhilî, haricî- tercüme olunarak Tercümân-ı Hakikate geçirilir ve Avrupa telgrafnameleri de bu gazetelerden iktibâs olunur idi. Devâir-i devlete dair olan Havâdisleri bazı aklâm efendileri- mahiyeten- bir matba'aya getirirler idi. Geçenlerde irtihâl eden meşihu'l muhbirin Ahmed Efendi sonradan Tercümân-ı Hakikate intisâb etmiştir. 1301 de Ahmed Efendi Tercümân-ı Hakikat de değil idi. Karşı Fransızca gazetelerinin havadisleri kâfi görülür, Rumca ve Ermenice için de mütercim bulundurulmaz idi. Selanikli Tevfik Efendi'nin başlı başına gazete umur-u tahrîriyesini tedvir ettiği günler eksik değil idi. Bununla beraber Tevfik Efendi kendi nam ve hesabına romanlar tercüme etmeye yine vakit buluyor idi. Tevfik Efendi göl altında örtülmüş kora benzer idi. Zâhiren hiçbir şeyi görünmez, güler yüzlü, mahviyetli, üstü başı ihmâl edilmiş derviş nihad bir kimse idi. Bir kere olsun hiddet ettiği, kimsenin kalbini incittiği görülmemiştir. Zaten devr-i Aziz mirâsı olan terbiye-i Osmâniyenin muktezası bu idi. O zaman matba'ada Midhat Efendi istisna edilirse hiddet eder, şiddet eder, hiddetle şiddetle lakırdı söyler kimseye tesâdüf ettik mi hatırlamıyorum, o başka bir alem, başka bir hayat, başka bir müvaneset idi. O terbiye-i hakikiye-i İslâmiyenin ashâbı ve âsârına fî zamanına pek nadir tesâdüf ederiz.

Selanikli Tevfik Efendi Cerîde-i 'Askeriye'de de pek çok seneler hizmet etmiştir. Birçok mekteplerde Fransızca dahi göstermiştir. Sessiz, sedasız, davasız, dağdağasız çalışmıştır.

Tevfik Efendi merhûm 1297 veya 1298 senelerinden birini Selanik'de geçirmiştir; Mekteb-i Terakki'de kinâyet ve edebiyat dersi vermiştir.

Merra binâ Mukartakun ve vechuhu yahkî el qamer.

Qultuebû Lu'luu, minhu huzû se'ra Umar.²¹

Yerden göğe küp dizseler,

Birbirine perk etseler,

Altındakini çekseler, seyreyleyin gümbürtüyü

Beyitler ders esnâsında irâd ettiği misâllerden olmağla talebenin hoşuna gitmiş ve münasebetli, münasebetsiz irâd ve tekrâr edilen adet edilmiş idi.

Tevfik Efendi Selanik'de bir seneden ziyâde duramadı. İstanbul'a avdet edip matbu'atta ve ale'l-husûs Cerîde-i 'Askeriye ve Tercümân-ı Hakîkat'te çalıştı. Yaz ta'tillerinde Selanik'e gelmek mutadı idi. Fakat yine boş durmaz, Selanik'e gelince vilayetin resmi gazetesini neşr ile iştigâl eder idi. Vilayetin resmi gazetesini vilayetin mektûbçusu veya mektûbî kalemi mümeyyizi tarafından neşr edilmek mutad idi. Selanik mektûbî kalemi mümeyyiz Tevfik Efendi, Vasıf Efendi bu vazîfeyi görürlerdi. Fakat Tevfik Efendi Selanik'e gelince onlara iş bırakmaz, bütün vazîfeyi deruhte eyler idi. Selanik'in o müthiş sıcağında bütün gün, bütün gece çalışır, seve seve, güle güle yazılarını yazar idi. Matbu'ât aleminde ilk yazılarım Tevfik Efendi'nin ta'til ziyâretlerinde başlamıştır. Elime Larusun (izhar-ı târîhiye)sini sıkıştırmış, bazı parçalarını tercüme ettirerek imzam tahtında Selanik resmi gazetesine derç etmiş idi. Aynaroz Manastırları hakkında Marsilya'nın Semafor gazetesinden mühim ve büyük bir bendi dahi kendi reyimle tercüme etmiş idiysem de zülfü yâre dokunduğundan resmi gazeteye konulamamış idi. (Semafor)un Selanik muhabiri Aynaroz manastırlarını gezmiş, Rusya'nın bu manastırları birer istinâdgâh-ı harb ve fesâd olmak üzere hazırladığını uzun uzadıya ta'rîf ve 'izâh eylemiş idi. Matbu'ât-ı Osmâniyenin hiçbir hakîkati gereği gibi ifâdeye me'zûn ve ehil olmadığına ilk hasıl ettiğim kanaat o zamandıdır. Rusya bahr-ı sefidin müstahkem bit'tab' bulunan bir noktasını deyniyat maskesi altında makasid-ı siyâsiyesine istinatgâh olmak üzere ihzar etsin, bir Fransız gazetesini bunu bütün ve vuzuh ve teferruatıyla yazısında Osmanlı matbu'âtı bundan bahs edemesin; bu benim için havsalaya sığmaz bir hal idi. Aradan kırk sene geçtiği halde matbu'ât-ı Osmâniyenin rüşd-ü siyâsiyesini isbât ve istihsal edemediğine şimdi o günkü kadar müteaccib ve mugayyir olmuyorum. Ve misâlen matbu'ât-ı Osmâniye menâkıbı veya târîhi yazılıyorken elli iki sene evvel neşr edilmiş olan (Devir) gazetesinin ilk ve son nüshasında derç ettiği bendi bu gün dahi matbu'ât-ı Osmâniye sütunlarında nakl ve tekrâr ehl ve kader olamaz ise Ahmed Midhat Efendi'nin kızdığı ve Ebuzziy Tevfik Bey'in sıkıldığı kadar kızıp sıkılmıyorum. Ve bunlar netâyici târîhiyedir diyorum.

MATBU'ÂT-I OSMÂNİYE HÂTİRALARI²²

Ahmed Râsim Bey matbu'ât-ı Osmâniye târîhini zabt ve kayda çok hizmet etmiş bir muharririmizdir. Bundan iki sene evvel Lehli muhtedî (Hayreddin) için yazdıklarını okumuş ve Hayreddin'i pek yakından görmüş, tanımış olduğuna kanâat etmiş idim. Hayreddin'in asıl ismi asliyesi (Karskî) olduğunu Ebuzziyâ Tevfik Bey yazmıştır. Ahmed Cevdet Bey de bunu te'yid ediyor. Osmanlı Gazetesinde Hayreddin'in yazıları baş makaleye geçtiği vakidir. Bizzat Fransızca provalarını tashîh ettiğimi pek iyi hatırlarım (1351). Fakat resmen baş muharrir unvânını hâ'iz olup

21 Türkçeye tercüme edilmiş hali: "Mukartak bize uğradı. Yüzü ayı andırıyor (anlatıyor)du. Dedim ki Ebu Lu'lu; ondan alın Ömer'in öcünü." Araçadan latin harflerine dönüştüren ve tercümesini yapan Necdet Balkı'ya çok teşekkür ederiz.

22 İkdâm, 6 Cemaziyelevvel 1340 , Nu:8911, s. 4.

olmadığı meselesinde sûret-i kat'iyede bir ma'lûmât dermeyan edemem.

Hayreddin yazdıklarını ekseriyetle hariçde ve ihtimal ki Balık Pazarı meyhânelerinde yazar, paltosunun cebine yerleştirir, matba'aya mest la-ya'kıl bir halde gelüb verirdi.

Osmanlı Gazetesi idârehânesinin merdibanlarını- iki taraftan tutuna tutuna çıkar, ağzındaki piposu tütmeğe olduğu halde, çamur lekeleriyle malı koyu kahverengi paltosunun cebinden çıkarır, Tevfik Efendi'ye (Selânikli) uzatır, doğruca yüne girer, kirli matba'a kâğıdı parçaları üzerine uzanır, homurdana homurdana uyku çekmeye başlar idi. Lehli Hayreddin Bâsiret gazetesinin te'sisinde dahi bulunmuş, ilk muharrirler arasına girmiş olduğunu Bâsiretçi Ali Efendi kaydeder. Lehli Hayreddin gayret-i milliye sahibi bir vatanperver imiş, Lehistan'ın taksimine dayanamamış, terk-i dar ve diyar ederek İstanbul'a gelmiş o zaman işittiğim rivâyet böyle idi.

Lehli Hayreddin'in Fransızcaya olan vukûfu harikulade idi. Getirdiği müsveddelerde ne bir düşük ibare ve ne de çizilmiş bir fıkra veya kelime gözüme ilişmemiştir.

Mösyö Astiye *Astier* namında bir Fransız da Osmanlının ser muharrirlik vazîfesini senelerce ifâ etti. Mösyö Astiye otuz, otuz beş yaşlarında incerek, sarı ve kırpık bıyıklı bir zât idi. Osmanlı idârehânesinde müsâdif olduğum devâmlı muharrirlerden biri de Nikolaki Solidi Efendi idi.

Tercümân-ı Hakikat'e yazı yazarlardan biri de Tıbbiye-i 'Askeriye mu'allimlerinden Miralay Doktor Şevki Bey idi. Bu zât hükümet tarafından Yemen'e gönderilmiş Arapların kendilerine mahsûs olan usul-ı tedavilerini tedkik etmiş idi. Bunlar meyanında (ki) tabir olunan dağlama usulünü dahi ta'mîk eylemiş idi.

Türk mesâi'si, Osmanlıların medeniyet-i İslâmiyeye olan büyük hizmetlerini ilk zihnime koyan Midhat Efendi oldu. Bana sorarlarsa ilk Türkçü kimdir?

-Ahmed Midhat Efendi'dir. Cevâbını veririm. Midhat Efendi Türkçülük bahsinde zamaneden korkardı. Medeniyet-i İslâmiyede Türklerin büyük hizmetini ağza almaktan ictinab eder idi. O zamanın zihniyetini, muhîtinini, muhîtinin cehl-i taasubkârâne ve taasub-u câhilânesini idrak için bu fikre güzel bir şâhiddir. Türkçülük davasına kıyam etmek Türkün Araba fazl ve takdimini iddia etmek demek idi. Bu ise istihfâf-ı din manasına haml olunurdu. O zaman bu mananın tevsî'ine mütehammil değil idi. Midhat Efendi'nin sözü Fransızcaya çevirmesindeki illet bu idi. Bu güzel sohbeti Tercümân-ı Hakikat'in en üst kat perde-bânından bir iki basamak inerek dinledim. O lezzet, o intâ'ât-ı latife hatır nişanımdır.

Geçmiş zaman olur ki hayali cihân değer

Midhat Efendi çok ve mütenevvi yazı yazmakda harika sahibi idi. Bir gün matba'ada eskiler hikâye edilir ki:

"... Efendi hazretleri kızdı: Mu'allim Naci'yi, Şeyh Vasfi'yi ve bütün muharrirleri ve hatta musahhihleri matba'adan çıkardı. Tercümân-ı Hakikatini yalnız başına yazmaya başladı. Baş makaleyi kendi yazdı. Telgrafları, havâdisleri kendi tercüme etti. Romanın tefrikasını da kendi yazdı. Provaları da kendi tashîh etti. Bu hal böylece dokuz gün sürdü. (Efendi Hazretleri) boza destisini önüne kor, bir taraftan boza içer ve bir taraftan yazı yazar. (Efendi Hazretleri) ne tütün içer, ne de kahve..."

Bu rivâyetleri kemâl-i safvetle dinlerdim. Efendi Hazretlerinin sigara içtiğini 1304 ziyâretimde dahi hatırlamıyorum. Fakat 1304 meclis-i sıhhiyede ziyâretimde ikilik paketi önüne

koymuş, mütemadiyen sigaranın birini sarar, yakar bir taraftan da yenisinin hazırlar görürdüm: Bozaya da ibtilâsı da şayan-ı istibad değildir. Çünkü Rumeli'nden, Bulgaristan'dan idi. İri boylu, kalın kemikli, çenber siyâh sakallı idi. Sevilîşi pek tatlı değildi. Fakat çok behhas idi. Asla şemsiye taşımaz, arabaya binmez, her yere yayan gider gelirdi. Hatta yazları- Beykoz'daki çiftliğinde otururdu. Bu çiftliğe dahi yayan gidip geldiğini Yani Adamandyadis Efendi nakl ederdi. Yani Adamandyadis Efendi Midhat Efendi ile karabet-i sahraya peyda etmiş Boyacı Köy Rum Mektebi Mu'allimi, fazılâdan ve ashâb-ı kemâl-i arifândan bir zât idi. Bu zât Atina darülfünunun ileri gelen me'zunlarından bulunduğu ve yirmi beş senede talim ve tedris ile meşgûl olduğu halde Midhat Efendi'nin sa'yine, irfânına, velud kalemine hayretler eder ve Midhat Efendi için Halkedros (Halkenderos) unvânını izal eder idi. Halkenderos lisân-ı Yunani'de bakır yürekli demektir. Yunanlıların büyük bir müellifi var imiş; iki bin cild eser vücuda getirmiş; bu kadar büyük bir sa'yi izâale edipte yorulmayan bu müellife Yunanlılar bakır yürekli demişler.

Yani Adamandyadis Boyacı Köyü'nden, Karakaş ailesinden kız almış idi. Midhat Efendi'nin ikinci zevcesi Vasiliki Hatunda bu ailedendir. Led-i lahitte namı Melek Hanım tesmiye kılınmıştır.

Bir gün Yani Adamandyadis Midhat Efendi'ye sorar ki; Bu kadar çok yazı nasıl yazarsınız? Nasıl yorulmazsınız? Efendi hazretleri derler ki: "Çok yazı yazmaklığında Vasiliki'nin çok hizmeti vardır. Ne zaman yorulup da elimden kalemi bırakacak olursam kapının yavaşçacık açıldığını ve elinde cezvesi ve fincanı olduğu halde Vasiliki'nin girmekte olduğunu görürüm. Vasiliki'nin getirdiği kahve beni dinlendirir. Tekrâr yazı yazmaya devam ederim."

Yani Adamandyadis Efendi'nin Filolog diploması aldığı yirmi beşinci sene-i devriyesini Boyacı Köyü Rum Mektebi'nde tes'îd etmişler. Midhat Efendi o gece mektebe gelip ta-be-sabah dans etmiş...

MATBU'ÂT-I OSMÂNİYE HÂTİRALARI²³

Mu'allim Nâci- Şeyh Vasfi- Ahmed Midhat Efendi- Saadet Gazetesi- Mustafa Reşîd Bey- Şark ve envar-ı Zekâ- Nigâr Hânım- Nâci'nin bir tehdidi- Sırrı Paşa- Mu'allim Cevdî Efendi- Ahmed Midhat Efendi ve Devr Gazetesi- Ebu'z Ziyâ Tevfik Bey- Devr Gazetesi-Midhat Paşa- Sultan Azîz- Hacopulo Çarşısı

Mu'allim Nâci'nin gazelseralığı birçok kimseleri rencide hâtır etmeye başlamıştı. Midhat Efendi bihakkın münfail oldu; damadını, Şeyh Vasfi'yi ve bunların a'vanını Tercümân-ı Hakikat'ten ib'âd eyledi. Yârân-ı basafa heyet-i mecmua ile Saadet gazetesine nakl-ı mekân ve kalem ettiler. Saadet de neşriyât-ı rindâne devâm eyledi.

Nâci'nin gazelsera, meyhânesi ... edeb olanlardan Mustafa Reşîd Bey'dir. Mustafa Reşîd Bey matbu'ât-ı Osmâniyyenin kadim bir siması, saf ve latifdir. Sultan-ı üdebâ Abdülhak Hâmid Bey şeyhü'l muharririn ise Mustafa Reşîd Bey'dir.

Mustafa Reşîd Bey birçok romanlar, şunlar bunlardan mâada kırk sene evvel Şark Mecmuası'nı, andan iki sene sonrada (enveran zekâ) mevkûtesini te'sis ederek alem-i neşriyâta hizmetler etmiştir. En sade ve en kısa cümleler yazmakta hâ'iz kasbû'l sebakdır. Hele sade ve ruh nevâz şarkıları sehl-i mümteni'dir. Şâire-i şehire Nigâr Hanım merhûme:

-şu saf ve sade Mustafa Reşîd şu delnevaz şarkıları bu kadar selis, bu kadar zarîf ve bedii'

olarak nasıl yazar?!

Deyu izhar-ı beht ve hayret eder idi. Hakîkaten Mustafa Reşîd Bey Tasvîr-i hissiyat ve tabiatta tabiiliğin tabiiliğini fırçalamış bir kalemdir. Bu hal Mustafa Reşîd'e bir muhebbe-i mahsûsadır.

Nâci'nin:

Bayramda bir nizamına koydum ki hânemi

Yaran görünce beri ki meyhâne sandılar

ve:

Evvvel kader çakdım ki tersâzâdegânın aşkına

Barka döndüm neşr-i envar eyledim meyhânede

Beyitleri Mustafa Reşîd Bey'in pek sinirine dokunmuş idi. Mithad Efendi Nâci ve a'vânını Tercümân'dan ib'âd ve ib'âdını i'lan edince Reşîd Bey zabt-ı hissiyât ve infîâ'lât edemedi. Midhat Efendi'ye bir mektûb yazdı. ....ve meyhâne peralık devrine hatime verdiği için arz ve tebrîkât ve şükran eyledi. Mithad Efendi bu mektûbu bir hamîş ile Nâci'ye gönderdi. İşte bak!

Mustafa Reşîd Bey bile artık bu neşriyâta tahammül edemiyor. Tercümân-ı Hakîkati azl-ı nuvisân ve meyhâne peristândan tahliye ettiğim için beni tebrîk ediyor dedi. Nâci Reşîd Bey'in mektûbundan münfail ve muğber oldu. Saadet de şu kıt'ayı-sadece- neşr ederek Reşîd Bey'i tehdid eyledi:

Olacaktır işin fenâ çalı.

Haddin elbette sonra bildirilir.

Olacaktır işin fenâ ne demek?

Orasını Mustafa Reşîd bilir.

Sırrı Paşa (Giridi) Trabzon'da vali idi. İstanbul Postanesi geldiği zaman ta'âmda idi. Bâlâdaki kıt'ayı görünce irticalen:

Ne ma'lûm ne müstefid bilir

Orasını Hazret-i Reşîd bilir

Takdiratını ibzal eyledi. Nâci'nin kıt'ası ve Sırrı Paşa'nın mukâbelesi şayia' oldu. Hâfıza-i en'âma tevdi' ederek tenvî'-i suhana hizmeti de inkâr edilmez.

Bir sürüçin atın başı kesilmez

deriz. Bir mu'allim Alitebar daha 298 senesi Mekteb-i Terakki mu'allimliğinde iken:

Enbiyâ gerçi hata etmemiş ama ümmet

Hâ'iz-i rütbe-i peygamber-i zişan olmaz

demişdir.

Ahmed Midhat Efendi 1288 senesi Ağustos'unun on yedinci pencşembe günü (devr) gazetesini neşr etti. (Devr) yalnız bir nüsha neşredilebildi. Derhâl ta'til edildi. Ta'til Cuma gününe

tesâdüf etmiş idi. Cuma gününde gazete ta'til olunur mu ya? diyerek halk bir hayli söylendi. Hele Ebuzziya Tevfik pek müteessir oldu. 1290 senesinde neşr ettiği Sâlnâme-i Hadikada bundan teessür ve telehhüfle bahseder. Devr'in ilk nüshası İstanbul halkı ezhân-ı umumiyesinde büyük bir te'sir yapmış idi. Midhat Efendi Devr'in (silinmiş) nüshasını Ala Rochfort yazmış (silinmiş) Midhat Paşa'ya –dehşetli- bir açık mektûb ile hitâb etmiş idi. Maksudı Midhat Paşa'ya hücum mu idi? Yoksa Midhat Paşa'ya hücum kisvesi altında Sultan Azîz'e mi taarruz etmek istiyor idi? Anlayamadım. O açık mektûbun bilmem ki bu gün bile bir sûretini neşr etmek mümkün olur mu?

Devr gazetesi Beyoğlu'nda Hacıpulo çarşısında 13 numarada tab' ve neşr olunmuştur. Kemâl Bey'in İbret gazetesi de bu çarşıda neşr edildiğini akdemce yazmış idim. Hacıpulo Çarşısı'nın eskileri bulunup da İbret muharrirlerinin ictima' ettikleri (terasa) mahalli ve Ahmed Midhat Efendi'nin 13 numaralı matba'a ve idârehânesi mevkiî' ta'yin etse insan atıye-i edeb için bir ziyâretgah elde etmiş olur.

Devr'in tek nüshasını istinaf-ı hukûk zabıt kâtiplerinden İbrahim Fahreddin Bey Nâmık'ul hurûfa hediye eyledi. Nâmık'ul hurûfun da liecli'l hıfz mevze-i hümayuna gönderecektir. İbrahim Fahreddin Bey'e arz-ı şükran ederim. Kıymetli bir yadigâr-ı millî ihsan ettiler.

MATBU'ÂT-I OSMÂNİYE HÂTİRALARI²⁴

Resmî olmağla beraber birinci gazetesi olan Takvîm-i Vekâyi' 1247 târîhinde te'sis olundu. Bunun için ayrıca bir matba'a te'sis olundu. Matba'a binâsı Beyazıd'da Bab-ı Seraskerî ile Maliye Nezâreti arasındaki caddenin sol tarafındadır. Üzerinde kitâbesi de vardır.

Mermer güzel bir binâdır.

Takvîm-i Vekâyi' gazetesini çıkarmak kimin rey ve iktirah-ı eseri olduğunu Sultanzâde Selahaddin Bey haber veriyor ve Takvîm-i Vekâyi'nin neşri Reşîd Paşa'nın kaleminden çıkma bulunduğunu söylüyor.

Gazetenin mukaddemesinde işe keyfiyet-i neşrin ricali ve vükela-yı devletçe düşünölmüş olduğu yazılmıştır. İsim zikr olunmamıştır. Devair-i devletten her gün cereyân eden vakâyi' için birer muhtıra yazılır, Takvîm-i Vakâyi' nezâretine gönderiliyor idi. İlk nazar ve vakanüvis Esa'd Efendi ta'yin olunmuştur. Bu zât şehzâde demekle ma'rûftur. Rütbesi Kâdıasker idi. Ayrıca bir binâ inşâ ve bir matba'a te'sis etmek, bir Kâdıaskeri nazır ta'yin etmek Takvîm-i Vakâyi' devletin atf ettiği ehemmiyet ve kıymeti gösterir. Sultan Mahmûd-u Sâni âsarından istidlal olunduğu üzere, kariha sahibi büyük bir padişah idi. Fakat Takvîm-i Vakâyi' te'sisinde büyük bir rol oynamamış olmalıdır ki gazetesinin mukaddemesinde bahs olunmayub bil'akis vükelâ ve ricâl devletçe muktas addolunduğundan bahs olunmuştur.

Takvîm nazırından gayri olarak da iki kâtib umur-u tahrîriye me'mur edilmiş idi. Vakanüvis Lütfi Edendi, 1262 târîhinde takvim kitâbetine nakl ma'muriyet etti. O zaman zabtiye meclisi baş kâtibi idi. Tarik-i kelemiye geçmiş idi. 1280 târîhine kadar Lütfi Efendi Takvîm kâtibliğinde bulundu. Bu zât Boyacı Köyü'nde ikâmet eder idi. 1302,1303 senelerinde bu zatı ekseriyetle vapurda tesâdüf eder idim. O zaman tekrâr tarik-i ilmiye geçmiş, Kâdıasker olmuş idi. Cebe ve destâr ile gezinir, uzun boylu, hoş sözlü, bezlegû bir zât idi. Yalısı vapur iskelesinden çıkılıb sola

doğru gidildikde ikinci yalı idi. Birinci yalı Neş'e Bey merhûmun yalısı idi. Bu zât da zarafâdan idi. Hoş sözlülük, latife perdarlık, atub tutma bu zatta yetmiş idi. Eski büyük hanedanlığını temsil eder idi. Kapısı açık, mâidesi ammeye şamil idi. Ya rab! 1301-1311 istanbul'u ne İstanbul idi?.. o letafet-i hayat, o ulviyet-i hisâl acaba ne oldu?... bu kadar az zamanda bu kadar büyük tahvilât ve zâti'ât nedir?

1262 senesinde Lütî Efendi ile beraber Râmiz Paşazâde İzzet Bey dahi takvim kâtibliğine alındı. Mütercim olarak da Alko Bey, İstifnaki ve Kostaki Bey Adosyidis dahi ma'mur edildi. Bu zevâtdan yalnız Kostaki Bey'i tanıdım. Bu zât Sisam Beyliğini ihrâz etti ve vezir oldu.

Necib Âsım Bey Efendi'ye

Diyojen muharriri Ali Bey'in pederi Yusûf Cemîl Efendi hakkında Ziyâ Paşa'nın bir vasfıyesi dahi vardır. Anadolu Hisârı iskelesinden sola doğru bir hayli ilerledikten sonra yol, dağa sapar ve her iki tarafı selvî ağaçlarından tarh olunmuş hıyâbân başlar. (Tasvîrim 1301 senesi Temmuz'unda gördüğüm hal ve şâna ma'tuftur. Hal-i hazırını bilmem.) Bu hıyâbân bir hayli i'vicâclardan sonra zirveye vâsıl olur ki müntehasında harem ve selamlık olmak üzere iki ayrı da'ireden mürekkeb Yusûf Cemîl Efendi Köşkü gelir. Bu köşkün dağ tarafında bir araba yolu vardır ki Sultan Aziz devrinde Üsküdar ve Çamlıca'da sakil ricâl ve Çubuklu ve Beykoz'da mukim vükelâ bu kapıdan arabalarla köşke gelirler zevk-ü sefa eyerler imiş deyu o zamana yetişmiş ehl-i sefa rivâyet ederler idi.

Devr-i Azîz'i evâhirinde başlayub devr-i Hamîd evâi'line kadar devâm edebilmiş olması zan olunan mizah gazetelerinden hatırlayabildiğim dört dane dergi Diyojen, Hayâl, Çâyılâk, Çıngıraklı Tatar'dan ibarettir. Hayâl bir hafta gayet dinç bir pehlivanın bir sahifelik resmini yaptı. Pehlivanı zencirlere bağladı altına da:

Matbu'ât kanun da'iresinde serbesttir.

İbaresini yazdı. Hayâl kapadı ve sahibi olan Teodor Kasab mehterhâneye sevk edildi. Nâmık Kemâl Bey'in tevkîf ve teb'idi de bu zamana müsâdiftir deyu Nâzım Paşa rivâyet eder.

MATBU'ÂT-I OSMÂNİYE HÂTİRALARI²⁵

Matbu'ât-ı Osmâniye târîhi yazılırken ta'rif ve tasvîre sezâ bahs ve devirlerden beri de kable'ttab' tedkîk ve mu'âyene usulü devridir. Ceraid-i yevmiye için Hâriciye Nezâreti'nde matbu'ât-ı hâriciye ve matbu'ât-ı dâhiliye unvânıyla bir iki kalem odası var idi.

Kitapşar için de ma'ârif nezâretine mürâcaat olunurdu. Şimdiki ma'ârif nezâretinin bir odası encümen-i teftîş ve muayeneye tahsîs olunmuş idi. Bu odanın zihniyetini yine o odanın a'zâ-yı müdavemesinden Tarsuslu Hoca Hayret Efendi irice bir kitâb zanneyleyib [karai'ni çizmişler] mısra'ıyla tasvîr ve tabir eylemiştir.

Fıkh-ı İslâm'a müteallik olan eserle bu encümenden mâada bir de (tedkîk-i müellifât-ı şeri'yye) unvânıyla Bab-ı Meşihatta müteşekkil bir heyet de mu'âyene ve teftîş olunur idi. Bu heyetin işlerinden bir danesini nakl edeyim.

Evâil-i devr-i Hamîdî de Hâriciye Nezâreti'ni, Mekteb-i Sultanî müdüriyetini işgal etmiş

olan ve bir müddet Girit valiliğinde dahi bulunan Savâ Paşa ulûm-u İslâmiyeye pek meraklı idi. Ehl-i İslâm'a da pek çok hürmet eder idi. Girit Valiliğinde bulunduğu zaman her akşam meclisine ulema-yı İslâmiyeyi davet eder, onlar ile muhavere ve münazaradan pek ziyâde zevkiyab olur idi. Bu zât evasit-ı devr-i Hamîdî de Paris'e çekildi ve orada Hukûk-u İslâmda Usul (Methode du Droit Musulmane) unvânıyla iki ciltlik bir eser neşr eyledi.

Savâ Paşa, Fuad Paşa gibi tabib olarak yetiştiği halde icra-yı tebabet etmemiş, meslek-i siyâsiyâta, diplomatlığa salık olmuş idi. Hâriciye Nezâreti'ni ihrâz ve idâre etmiş bir vezir idi. Me'muriyet hizmetlerinden biri de Mekteb-i Sultânî müdüriyetidir. Bu zât Mekteb-i Sultânî müdüriyetinde bulunduğu zaman orada bir de Mekteb-i Hukûk te'sis etti ve Mekteb-i Sultânî'nin diğer dersleri gibi hukûkun bazı aksamını Fransızca okutturdu. Fakat Mekteb-i Hukûk te'sis etmekle kalmayarak kendisi de Hukûk-u İslâmiyeyi ta'mîke koyuldu. Elhak iki eser Meydâna getirdi. Târîh-i Adliye-i İslâmî yazıldı da Savâ Paşa'nın namı tebcili ve ta'azzüm ile zikr ve irâd edilmemek mümkün değildir. Bu eserlerin birincisi muhâkeme-i şer'iyye-i Osmâniyenin vech-i teşkiline dairdir. Yani Teşkilât-ı Muhâkeme-i Şer'iyye-i Osmâniye'dir. Diğer de bâlâda ismi geçen Usul-u Fıkh-ı İslâm'dır. Savâ Paşa te'ehhül etmemiş idi. Yegâne zevkî okumak, yazmak, eser vücuda getirmek ve adam yetiştirmek idi. Bu iki eserinden başka biri de (Kâunnâme-i Âli Osman) tekvin ve tercümesi olmak lâzım gelir ki elde etmek ve görmek fakire nasîb olmamıştır.

Savâ Paşa an aslı Yanyalı idi. Bir hemşiresi var idi ki Edirne Vali mu'âvini Pâpâdopulos Efendi'ye tezvic edilmiş idi. Hemşire zâdesi olan hanımda İskender Hoca Efendi'ye tenkih edilmiştir. Hoca Efendi bu sûretle Savâ Paşa'ya damat olmuşdur. Bu zât dahi öyle bir kütüphâne vücuda getirmiş idi ki târîh-i Osmanî için bir hazine, bulunmaz bir define idi. Büyükada da Bahçivan oğullarından satın alınan hâneye ayrıca bir kârgîr da'ire yapılarak kütüphâne ittihaz olunmuş idi.

İskender Hoca Efendi'nin vefatından sonra Berlin İmparatorluk Kütüphânesi el altından bu kütüphâneyi iştirâ etmiş, Almanya sefaretine nakl ettirmiş, fakat mütarekenin araya girmesi üzerine Berlin'e sevke kadir olamayarak nihâyet Flemenk sefaretini vasıtasıyla evvelki sene muamele-i nakliye dahi yapılmıştır.

Savâ Paşa kiliseler meselesinde ve İsmet Paşazâde Rıza Paşa'nın adliye nezâretinde devlete darladı, Paris'e çekildi. Növiyide bir hâne isticar ederek ahir ömrünü orada geçirdi. Kütüphânesini dahi Paris'e nakl etmiş idi. Bade'l vefat kütüphânesini katib-i husûsiyesi bulunan bir Fransız'a vasiyet etmiş, kitaplar ve bi'l cümle evrak ve muharrirâtı o katibte kalmıştır. 1910-1911 Paris seyahati mahdudumda bu kâtibi ve Savâ Paşa kitaplarını çok aramış isem de bulamadım. Bu kütüphânede târîh-i Osmâninin birçok cihetlerini tenvîr edecek âsâr ve muharrirat bulunduğuna kaniim. Fakat o zaman hasbe'l meslek en çok alakadar olduğum cihet Savâ Paşa'nın âsâr-ı İslâmiyesini tahrîrde esas olan kitapları ve bu kitaplardan istihraç ettiği kuyudat idi.

Savâ Paşa (Usul-ü Fıkh-ı İslâm) ı Mu'allimi Edirne müftüsü Nuri Efendi'nin himmet ve delâletiyle tahrîr ve tertib ettiğini söyler. Bu eserin birinci cildini tercüme ederek ruhsat istihsal etmek üzere Ma'ârif Nezâreti'ne takdim etmiş idim. Encümen-i teftîş ve muayenece uzun uzadı tedkîkden sonra Bab-ı Meşihata gönderildi. Ulemadan Halis Efendi merhûmun riyaset ettiği (Tedkîk-i Müellifât-ı Şer'iyye) meclisine havale olundu. Halis Efendi halis'ül kalb bir zât idi. İsmet Paşazâde Rıza Paşa gibi istikâmet ile ma'rûf bir vezirin sıhhiyetine dâhil olabilmesi – o zamanın hükmünce- fezâ'il-i ahlakiyesinin bir hanı idi. Bu münasebetle ben ümid etdim ki Halis Efendi çaresini bulacak ve kitâbın neşrine ruhsat verebilecektir. Bir buçuk sene tedkîkat ve takibatdan

sonra bir gün Halis Efendi dedi ki:

- Oğlum, bu kitâbın nakilleri nerede? Nakillerini görmedikçe kitâb-ı fikhiyedeki mahallerini bulmadıkça ben bu kitâbın neşrine nasıl müsa'ade verebilirim?

Senelerce sarf ettiğim emek ve beslediğim ümid bir lahzada mahv ve hebâ oldu. Savâ Paşa'yı nerede bulmalı? Nuri Efendi'yi nerede ele geçirmeli? Hangi zamanı bu işe hasr ve tahsîs etmeli? O zaman Paris'e mektûb yazmak, Savâ Paşa ile muhabere etmek tehlikesiz bir iş değildi. Haydi o da göze aldırılınsın uğraşmaya maddeten vakit yok idi.

Bad'e ba'den İzzet Holo Bey (İzzet Paşa) mabeyn-i hümayuna ikinci ve'l ahire birinci kâtip oldu. İzzet Bey Mısırlı Kadrî Paşa'nın "El'hükema'ül neşr'iyе fi'l ahvâl-i Şâhsiye" nam eserini Türkçeye tercüme etmiş idi. Fetvâhâne bu eserin dahi neşrine müsa'ade etmedi.

Kaynakça

Abdurrahman Âdil, "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları", İkdâm, 1 Cemaziyulahir 1340, Nu: 8936, s. 4.

Abdurrahman Âdil, "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları", İkdâm, 10 Rebiyül-evvel 1340, Nu: 8857, s. 2.

Abdurrahman Âdil, "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları", İkdâm, 13 Receb 1340, Nu: 8975, s. 3.

Abdurrahman Âdil, "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları", İkdâm, 15 Şa'bân 1340, Nu: 9007, s. 3.

Abdurrahman Âdil, "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları", İkdâm, 18 Rebiyül-evvel 1340, Nu: 8864, s. 4.

Abdurrahman Âdil, "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları", İkdâm, 25 Rebiyül-evvel 1340, Nu: 8871, s. 2.

Abdurrahman Âdil, "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları", İkdâm, 3 Rebiyül-ahir 1340, Nu: 8878, s. 2.

Abdurrahman Âdil, "Matbu'ât-ı Osmâniye Hâtıraları", İkdâm, 6 Cemaziyülevvel 1340, Nu:8911, s. 4.

Birinci A., "Hatırat Türündeki Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 41, 1998, s. 611- 620.

Caesar G. I., Gallia Savaşı, Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2006.

Halil Halid, Bir Türkün Ruznamesi, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

Halil Sami, "Rusya Hâtırâtımdan –I", Tearüf-i Müslimin, 1/10, s.164-166.

Halil Sami, "Rusya Hâtırâtımdan –II", Tearüf-i Müslimin, 1/12, s.195-197.

Halil Sami, "Rusya Hâtırâtımdan –III", Tearüf-i Müslimin, 1/14, s.229-231.

Kara, H., "İkdamcı Cevdet'in İsviçre Notları Işığında Osmanlı Aydınının Batı Algısı", History Studies International Journal Of History, 10/7, 2018, s.163-184.

Kütükoğlu, M., Tarih Araştırmalarında Usul, Elif Kitabevi, İstanbul 2007.

Okay, M. O., “Hatırat”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 16, İstanbul 1997, s. 445-449.

Sâmi Pâşâzâde Sezai, “İsviçre Hâtırâtı”, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, 1/14, s. 241-244.

Sâmi Pâşâzâde Sezai, “İsviçre Hâtırâtı”, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, 1/15, s. 257-258.

Talât Paşa'nın Anıları, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

Togan, Z. V., Tarihte Usul, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

Turan A., “Abdurrahman Âdil Eren'in (1868-1942) Hayatı, Eserleri ve Mahkeme-i Temyiz Adlı Eserinin Tahlili”, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, 23, 2017, s. 57-80.

Yalçın, H. C., Edebiyat Anıları, Basıma Haz., Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Prof. Asoc. Dr.
Gjon BERISHA

Prishtinë, Kosova, Institute of
History "Ali Hadri" – St. Lagja e
Spitalit nr.3, 10 000, Prishtina,
Republic of Kosovo,
gj.n.berisha@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3184-3911>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 12/05/2021 30/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.936658>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Albanians in the Ragusan Sources during the Middle Ages

Dubrovnik Devlet Arşivinde Bulunan Ortaçağ Arnavutlarına İlişkin Kaynak Belgeler

Abstract

The historical circumstances we have experienced as a nation under the rule and occupation of the great empires or religious administration of the Vatican, Byzantium and Istanbul, and under the cultural influence of languages: Greek, Latin, Turkish, and Slavic, all together, created many voids or emptiness concerning important periods of our national history. The written sources were mainly preserved outside Albania, in different states, in many archives, in public, private or church libraries, and mostly in foreign languages. One of the richest Middle Age archives (especially for the XII-XV century) concerning the history of Albanians in particular and of the Western Balkan in general, is the State Archive in Dubrovnik,¹ due to the important role that Dubrovnik had in economic, social and financial relations with neighbouring countries. The funds of this archive contain numerous documents, acts and testaments, of a public or private character, about Albanians and territories they lived. Most of them were written in Latin, Italian, Slavic and the Ottoman language.

Key words: State Archive in Dubrovnik, SAD, archive, Albanians, archive funds, documents, Kosovo, Skanderbeg

Öz

Arnavut Milleti tarihte Batı Roma, Doğu Roma (Bizans) ve Osmanlı İmparatorluğunun işgalı ve hâkimiyeti altında kalmış olup, kültür ve dil bakımından Yunan, Latin, Türk/Osmanlı ve Slavların etkisi altında kendini bulmuştur. Bu tarihlerin Arnavutlar açısından önemli dönemleri kapsamı

1 Since the year 1920, as an independent institution, this archive (SAD/DAD) several times changed his name: Dubrovački arkiv(1920-1950), Državni arhiv u Dubrovniku (1950–1967), Historijski arhiv u Dubrovniku (1967-1990), Povijesni arhiv u Dubrovniku (1990-1997), Državni arhiv u Dubrovniku (1997 – continues with the same name).

ATIF: BERISHA Gjon, "Dubrovnik Devlet Arşivinde Bulunan Ortaçağ Arnavutlarına İlişkin Kaynak Belgeler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (655-666)

CITE: BERISHA Gjon, "Albanians in the Ragusan Sources during the Middle Ages", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (655-666)

nedeniyle bu durum, bahsedilen alanlarda bir takım boşluklar meydana gelmesine sebep teşkil etmiştir. Bu dönemlerle ilgili arşiv kayıtları, söz konusu dillerde genellikle Arnavutluk dışındaki devlet arşivlerinde, kiliselerde, değişik büyük kütüphanelerde ve kişisel olarak arşiv kaydı yapan kimselerin kütüphanelerinde yer almaktadır. Ortaçağ dönemi içerisinde ve özellikle XII-XV. yüzyıllara ait arşiv kayıtları açısından Dubrovnik Devlet Arşivi en önde gelen kayıtlardan biri olup, Arnavutluk ve Balkan tarihine ışık tutan en önemli belgeler içerisinde yer almaktadır. Dubrovnik arşiv kayıtlarının bu denli önem arz etmesinin en önde gelensebeplerinden biri, Dubrovnik'in Balkan bölgeleri ile olan kültürel, ticari, ekonomik ve sosyal ilişkileridir. Ayrıca bu kayıtlarda Arnavutlar ve Arnavutluk tarihi açısından özel ve kamu ilişkilerinin yanı sıra değişik alanlarla ilgili farklı belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerin genellikle Latince, İtalyanca, Slavca ve Osmanlıca dillerinde yazılmış olduğu bilinmektedir.

Anahtar kelimeler: Dubrovnik Devlet Arşivinde, Archive, Arnavut, Arnavutluk, Kosova, arşiv fonları, belgeler, Ortaçağ, Skanderbeg

1. Introduction (History and development)

Its history is much older although it operates as an independent institution since 1920. Since the earliest times, the Ragusans perceived the need to save documents, particularly the important ones – state documents; the most valuable documents were kept in a specific secured place – in the relics of St. Mary's Cathedral, among the other saints.

Since the early days of its existence as a medieval city, municipality, then as a republic, and as an independent state – Dubrovnik has paid particular attention to the written word and the cautious preservation of documents. It is known that valuable documents were kept (secured) in the most sacred place – in the city's cathedral, along with the relics of the saints. The love and concern about the old documents provided the opportunity to Dubrovnik to dispose numerous documents dated since the beginning of XI century up to present.

Archival materials from the State Archive of Ragusa (SAD) are of great cultural and national significance and for Albanians, and an inexhaustible source of cultural and historical heritage. It is one of the most important archives in Europe because of the amount of material kept there, its age and value. The care of documents created during the Republic of Ragusa has been long and rich. National Archives in Dubrovnik is one of the rare archives where archival materials, created over many centuries, were successfully preserved because of timely rebinding and repairs to damaged materials, as well as the high-quality material used to make them.

From the very beginning of the written word in the Republic of Ragusa, a lot of attention was devoted to the preservation of documents. People of Dubrovnik kept charters and contracts safe to ensure the legal security of the Republic and its citizens. Contracts were drawn up that testify to friendship and freedom, including numerous charters on peace and trade with rulers from the Balkan hinterland, especially with Albanians. Sales contracts, receipts on money lending, marriage agreements, last wills and testaments of Dubrovnik nobility and common people - in short, everything that made up the everyday life of the people of Balkan can also be found there.

According to the well-known archivist, Gregor Cremošnik, the Dubrovnik municipal authorities, due to the increasingly commercial (trading) and cultural activities, which had to be kept in the written form, decided to set up in the year 1277 or 1278 a municipal notary office, which was considered as the year of the establishment of the archive. In the same year appeared *Tomasino de Savere* from Reggia of Lombardy, as the first educated notary, who was paid by the state – a secular who begun to manage the notary office and official books.² Since then until the fall of Dubrovnik republic in 1808, and later, the office was supplied with first hand sources, increasing the quality and quantity of materials, listing it among the richest current archives. In order to conduct an easier registration *Tomasino* arranged documents in respective series and made separate volumes or books for each of them. At the beginning of 1284 the State Office was divided into Chancellery (Judicial and State Affairs) and Notary Office (written regulation of private legal affairs).³

The Serbian aggression against the Republic of Croatia in 1991 did not spare either the old town of Dubrovnik or the Palace of Sponza, where the archive was located. According to today's archive staff, preventive measures to protect archive treasures resulted in the microfilming of material and its relocation to Italy. After the war all the collections returned back to their original place.

If we talk in archival terms, this archive owns: more than 400 funds and collections, over 100,000 independent documents from the Fund of the Republic of Dubrovnik, over eight kilometers of material, over 7,000 binding funds (books), manuscripts and printed books of scholars and writers as well as collections of old geographic maps, pictures, etc.

It should be noted that the archival funds in SAD, are characterized between the quantity and the quality of the documents, the second one being always on the lead.

2. Early documents about Albanian language and Albanians

As a medieval state, whose general development was not grounded on the war, but on the trading activities, during the XII and XIII centuries, Dubrovnik had concluded several treaties of friendship and free trade with communes, rulers, nobles and similar cities in the Adriatic and Mediterranean. Amongst them there was a trade treaty between the prince of Arbanon, Dhimitri, and Ragusa, concluded in 1210.⁴ In fact, this is the single document we have concerning the activities of the Arbanon Principality. The document was written in Latin, it is quite damaged and was drafted in accordance to needs of Arbanon Principality in attempts for friendship and agreement with neighbors in order to prevent the threat coming from Venice. According to this document the Prince of Arbanon, Dhimitri, confirmed the free movement for Dubrovnik traders along Arbanon, being excluded from taxes.

---

2 Gregor Čremošnik, "Kada je postao Dubrovački arhiv?", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 44 (Sarajevo, 1932), pp.57-58

3 Josip Gelčić, "Dubrovački arhiv (Catalogus i.r.Archivii ragusani)", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 22 (Sarajevo, 1910), pp.545-589; Vinko Foretić, "Dubrovački arhiv u srednjem vijeku", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 6-7 (Dubrovnik, 1959), pp.315-336.

4 State Archives in Dubrovnik (Further: SAD), *Miscellanea saec.XIII*, no.4.

When we talk about the use of these materials for the Albanian medieval history, it should be noted that the oldest original document kept in this archive, which bears the date 22 September 1022, has to do with Albanians lands. It is a plea of Pope Benedict the VIII addressed to Vitali - the Archbishop of Ragusa, informing that Kotorr, Tivar (Bar) and Ulcinj joined to this archbishopric, expanding thus territories and influence of Latin churches.⁵ Additionally, the oldest document concerning the Albanian language was again linked to the funds of these archives. This document, when for the first time was mentioned the Albanian language, is still located in SAD, it bears the date 14 July 1284 and says: “*Audivi unam vocem clamantem in monte in lingua albanesca*” - “*I heard a voice in the forest in the Albanian language*”.⁶

The funds of this archive contains one of the oldest versions of the Albanian name derived from a family from Drishti (Schibudar, Schapudar...) which emerges from a document issued in Ragusa on 4 August 1402.⁷

In the Archives of Dubrovnik, in the original documents for the XIV century, who are stored in the fund: Series of Vienna documents, signature No. 1019, there is an original document bearing date 2 September 1368, where for the first time in history (from the known documents up to day) the name Kastriot was mentioned. The document was written in Old Slavonic – Cyrillic graphs with Glagolitic elements.⁸

We said above that the Albanians appear in the Ragusa sources from the beginning of the preservation of documents in this city, and by the end of the XIII century Albanian cities as Vlora and Durres were mentioned in city’s statute of 1272. The archival sources indicate that a considerable number of Albanians, who lived or stayed in Ragusa, were engaged in different occupations or as visitor traders, trade mediator, clerics, etc. There were cases where Albanians in Dubrovnik and surrounding area, were involved in cases of violence, lootings, conflicts and attacks.

The notary acts of the XIV century indicated numerous cases when the Ragusa ships and sailors were employed by the Venetians to travel to Vlora, Spinarca and other places in Albania.

Of particular interest are the records of the Albanian Catholic clergy, who were in number in Ragusa and who had managed to achieve high church ranks, and who in addition to the duty of a priest, were found as a notary or witnesses on different occasions. What is most important in this case, it should be noted that part of this clergy was bearing the last name “*Albanenses*”.⁹

Based on the documents of this archive, it turns out that Albanians were not only known as tradesmen and craftsmen, but among them there were also scholars who became very successful and also prominent in Dubrovnik. According to the local Ragusa tradition, in 1380 the noble family Spani moved from Shkodra to Dubrovnik and one of its members, “*Magister Georgius Spanus, Medicus*”, in 1444, after completing his education in Paris, worked at the doctor’s office in Ragusa, where he received a high salary of 500 *hyperpera*, and in 1449 got a further allowance of 100 *hyperpera* Spani had not only cured residents in Dubrovnik, but also prominent personalities in

5 SAD, *Diplomata et acta* XI i XII. st., PP. 1.

6 SAD, *Diversa cancellariae* 1284-1286, vol. 2, fl. 111r.

7 SAD, *Diversa notarie*, 1402-1408, vol.11, fl.24v.

8 SAD, *Acta Sanctae Mariae Maioris*, seac XIV, fac.I, no.116.

9 Teuta Shala, “Prania e etnonimit Albanensis në Raguzë gjatë mesjetës, sipas burimeve dokumentare”, *Kosova* 41 (Prishtina, 2016), pp. 45-51.

Herzegovina and Montenegro.

3. Gazulles and the other

However, the Gazulli was the most prominent Albanian family during the XV century in Dubrovnik (they also appear as Gazulus, Gasolo, Gasola, Gaxulus, etc.), whose roots goes to northern Albanian; “*Don Matcus / Mateus Gaxuli, dictus parvus / pizolo*”, was the first mentioned amongst the members of this family in the documents of Ragusa. Then, there are two of his grandsons, Gjin and Gjon Gazulli.¹⁰ The last one was undoubtedly most well-known and one of the most famous of Albanian origin of all times in Ragusa.¹¹ As a scholar, astronomer, diplomat and ecclesiastic he played an important role in Ragusa’s international affairs as well as in domestic development, particularly in the intellectual history of this city. When he died on 19 February 1465 he left a testament, and amongst his inheritance was a large collection of books that he put into service to readers; this collection served as a ground for establishment of the first scientific library in Dubrovnik, which is active even today.

The SAD funds and collections contain some original documents about our national hero, Gjergj Kastrioti Skanderbeg.¹²

It should be emphasized that Ragusa maintained a continuous and positive relationship with Skanderbeg. This relation goes back to the age of Skanderbeg’s father, Gjon Kastrioti, to whom in early 1413 were granted some trade privileges and the citizenship of Ragusa. Those benefits were transferred even to his sons in 1439.

Particularly, numerous documents concerning Skanderbeg are kept in different funds of SAD: *Acta Sanctae Mariae Maioris, Diplomata et acta of century XV and in a fund named as the Fund of Vienna*.

Gjon Gazulli is known as a mediator between Skanderbeg and Ragusa; he was successful in his efforts: in April 1451 Pope Nikola V released an order – the collected indulgences in Ragusa’s territories had to be divided between Ragusa and Skanderbeg.¹³

4. Trade and mining

There are numerous documents concerning Kosovo, and about the trade, ethnic, religious and social circumstances. Amongst other, during the century XV there was a hospital within the Cathedral of St. Nicholas in Novoberde/Novo Brde.¹⁴ The book of a Ragusan merchant Mikel Lukari, third decade of century XV, which deals exclusively with Novobede/Novo Brdo and its surrounding, provides plenty of information regarding the economic and ethnic conditions in

10 SAD, *Distributiones testamentorum*, vol. 8, 1419-1427, fl. 66v, 218v.

11 Šime Jurić, “Prilozi Biografiji Ivana Gazulića”, *Anali Historiskog instituta Dubrovnik*, God. VIII-X (Dubrovnik, 1962), pp.447-479; Drançolli, 1984.

12 Gjon Berisha, *Gjergj Kastrioti-Skënderbeu në fondet e Arkivit Shtetëror të Dubrovnikut: dokumente*, Prishtinë: Instituti i Historisë “Ali Hadri”, 2018, *passim*.

13 SAD, *Acta Sanctae Mariae Maioris*, seac.XV, fasc.I, no.31.

14 SAD, *Testamenta notariae*, vol.XI, fl.126v-127; 236r.

Kosovo¹⁵ during the medieval period.

There are also a lot of documents released by Serbian kings regarding Kosovo¹⁶ and northern Albanian regions.

If we take into account the rich documentary sources of SAD regarding the past of present territory of Kosovo until 1455, by other words until the Turkish conquest of the most of it, and when we are aware about the lack of medieval diplomatic sources about the history of these lands, excluding the Serbian documentary sources, and if we consider the advantages of diplomatic sources over narrative ones, we may reach the conclusion that it is not possible to draft the medieval history of Kosovo without using the documentary sources stores in this archive. By other words, the Dubrovnik State Archive is the single archive in the region and in the world that has the most direct and indirect source information for the reconstruction of Kosovo's historical past of the Middle Age.

The information source (documentation) that is stored in SAD imposes the need for the collection, preservation, selection and decoding and their publication in form of special summaries. This task should be exercised even by national libraries, which are entitled to enrich the country's memory funds.

The interest in the archival funds found in SAD is understandable due to the economic and cultural ties that the Arbanon areas of medieval Kosovo had with the commercial Republic of Dubrovnik.

In regards to present territory of Albania, the Republic of Dubrovnik did not have possessions in Albania and consequently its archives do not provide as much data of a political nature, as it is the case with the materials of the Venice archive. However, this does not mean that the funds of this archive are second-handed and politically insignificant. On the contrary, in certain periods and stages it is even the materials of this archive that take precedence over all other archives not only in economic-commercial, but also political terms. This can be particularly claimed for the second half of century XIV, when the Arbanon feudal principalities were transformed into important economic and political factors in the Arbanon and Balkan scale.

Ragusa's old economic and trade interests and connections in the Balkans brought her in direct contact with the Arbanon territories and society. Through the information received from its traders, Dubrovnik was always well and closely informed about the economic aspects and political events in the Albanian territories.

One of the Arbanon families, which is extremely present in the funds of the SAD archive is the family and the Principality of Balshaj, which extended to the most important lines of trade of Dubrovnik goods in the territory of Kosovo and low coastal areas of Albania. In addition to the mutual relations between Balshaj and Dubrovnik, the former for a certain period also owned Dubrovnik itself, which is proved through a large number of documents. These materials of the Dubrovnik archive, deriving from the funds "*Lettere et comissioni di Levante*" and "*Reformationes*", provide interesting data, particularly about the political history of Balsha Principality, its struggle against Kotor and Republic of Venice, and about the stance of Ragusa towards Balshaj's in events

---

15 Mihailo Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, I, Beograd: SANU, 1957, *passim*.

16 SAD, *Diversa Cancellariae*, vol.XV, fl.27r.

mentioned above.

Although often sporadic and fragmentary, the overall material pertaining to economic ties between two countries includes the political documents as well. The materials of the Dubrovnik archive acquire a special and first-hand value in political terms, as a result of the important events that took place in the Arbanon territories starting from the years '30 of century XV when the Ottoman rule was established in the territory mentioned above. Officials and people of Dubrovnik, who closely followed the events, reported to the Republic of Dubrovnik, while the latter informed Sigizmund, King of Hungary - the most interested country in the war against the Ottoman Turks.¹⁷ Here we have important sources and information about the wave of anti-Ottoman uprisings that pervaded Arbanon during these centuries.

The organized anti-Ottoman war that took place in the second half of the century XV under the leadership of our national hero Gjergj Kastriot Skanderbeg, for its role in defense of European civilization, attracted the attention of the most important states of the time, who were interested in defense against the Ottoman threat. In addition to other archives rich in materials, such as Naples, Barcelona, Milan, Rome, Venice, etc., the archives of Ragusa are listed as the most important to shed light on the glorious period of our medieval history and that of European in general. But, what draws attention of the researchers to the archive of Ragusa, in the first instance, is the wealth of stored data regarding the trade activities conducted by merchants of these republics in other parts of the world including Arbanon regions as well, as the most important courses of their trade. This particularly emphasized in Kosovo, where people from Dubrovnik had their own colonies.¹⁸

In order to shed some light over the issue of Ragusans in Kosovo, from the vast majority of SAD documents, the decisions of Minor Council of Dubrovnik, known as *Acta Consilii Minoris*, which mainly presented court disputes, are of a great value. In this series of documents, which starts in 1415, the cities of Kosovo, as Trepça, Novobërda, Prizren, Prishtina and Janjeva, were mentioned in almost every third or fourth document.¹⁹

Besides to the data that shed light on the economic and political development of the country, these archives, especially those of Ragusa, preserve materials of irreplaceable value about the presence of the Albanian element in Ragusa, relatively numerous, as an integral part of the Albanian people with their distinctive ethnic features that distinguish this element from the Slavic population of the territory of the Republic of Dubrovnik. Despite the value of the archive material of Ragusa and Venice, they have significant limitations in some important directions. At first, their one side character should be taken into account. They are always inclined towards the viewpoint of one or the other state, or in other words, the materials are mainly related to Albanian issue that were in interest of Ragusa, while others were ignored. Consequently, a large portion of materials beyond the relations between Albanians and Venice, or Albanians and Ragusa, where Albanian political and social forces acted as a separate entity, and not as a relational object with Ragusa, are missing. As a result, these sources provide data about the specific geographic locations, as it

---

17 J. Geleich, L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae-Raguza és Magyarország összeköttetéeseinek oklevéltára : a raguzai állami, a bécsi cs. és kir. titkos és egyéb levéltárakban levő okiratokból*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887.

18 Jahja Drançolli, *Gjin Gazulli: astronom dhe diplomat i shekullit XV*, Rilindja: Prishtina, 1986, *passim*.

19 SAD, *Acta Consilii Minoris*, 1415-1472.

was the Albanian coast, or about the mine sites of Kosovo (their colonies), where their economic interests were focused, or when these attracted their attention. The archives of Albanian rulers, the single first-hand sources that could provide a profound and comprehensive understanding of the principalities in question, have been completely destroyed and disappeared in the anti-Ottoman war wave.

The funds of this archive discovers many Arbanons living in Ragusa (or even in Arbanon regions), who appears in testaments concluded with non-Albanian individuals in Ragusa. Also, there are many cases related to the distribution of testaments of Arbanons (*Distributiones Testamentarum*). These testaments indicates disputes between Albanians themselves, or between Albanians and the others on various issues (*Liber Maleficiorum*), lawsuits between Albanians and the others (*Sentenitae Cancelariae*), bonds or debts between Albanians themselves or with others (*Debita Notariea*), and trade contracts including Albanians (*Diversa Cancellariae*).

The trade in goods is undoubtedly the richest subject reflected in the materials of this archive. In addition to coastal cities such as Vlora, Durres, Lezha, Shkodra, Ulcinj, Bar, which were important centers of production and exchange, in the materials of this volume emerge a series of powerful markets in the straits of rivers Shirqi, Shufadaja, Pirgu etc. Albanian export items to the outside world were mainly cereals (frumentum, blada), salt, wood of various types, hides, metals (lead), etc. The materials clearly show that these items came from the interior regions of the country starting from the nearest suburbs of cities to the depths of the country, mainly through local traders who played a key role in domestic trade. In addition to local merchants, in the cities and coastal markets there were also foreign merchants, mainly Venetian and Ragusan, etc. To secure Albanian grain for itself, the Republic of Venice established a monopoly on grain exported from its holdings in Albania, issuing a special order to all its Albanian governors that grain should not be exported elsewhere, but only in Venice. This order, which was rigorously implemented by the Venetian government, has caused serious damages to local merchants, but also to those of Ragusa, as evidenced by its constant complaints, which proves the significance of Albanian grain exports to Ragusa several years ago. To meet her needs for grain and salt, among other articles, Ragusa strengthened trade ties with Vlora and the Pirgu, which became practically its most important and most frequent markets in Albania after the Venetian conquest of coastal cities.

In addition to Albanian exports, imported goods, mainly fabrics, high quality fabrics, luxury items, etc. came to the cities and coastal markets. But we must take into account that the materials we have in the volume reflect only a limited part of all the trade that took place in the Albanian territories, mainly that of the cities that were in Venetian possession or where the Ragusa traders had broken through, i.e. only that part of the trade that had as destination or starting point Venice and Ragusa.

5. Skanderbeg in Dubrovnik funds

It should be emphasized that Ragusa maintained a continuous and positive relationship with Skanderbeg. This relation goes back to the age of Skanderbeg's father, Gjon Kastrioti, to whom in early 1413²⁰ were granted some trade privileges and the citizenship of Ragusa. Those benefits were

transferred even to his sons in 1439.²¹

In order to maintain good relations and to support Skanderbeg, Dubrovnik was always very careful and avoided to provoke any enmity with the Ottoman, Venetian or other powers, which at any time could be in conflict with the Arbanon leader. In December 1450, Skanderbeg paid a brief visit to Dubrovnik and on that occasion the government gave him large sums of money in form of gifts.²² It is very possible that during this visit Skanderbeg met Gjon Gazulli, with whom he might have been in contact from the past and in 1451 he authorized him for a mission to the Pope in Rome. The Ragusa government benefited from Gazulli's trip to Rome giving him a task to demand from the Pope the release of Ragusa from paying a portion of its liabilities on the occasion of jubilee year 1450-1451. The Ragusans justified this claim not only by their alleged poverty and by permanent Ottoman threat – that was true, but emphasizing their expenses related to “*ad aiutar et subvenir el detto Schandarbegh*” - “*support for Skanderbeg*”.²³ The Arbanon humanist and diplomat, Gjon Gazulli, was successful in his efforts: in April 1451, Pope Nicholas V issued a charter allowing the collected indulgences in the territory of Dubrovnik to be divided between Skanderbeg and Dubrovnik.²⁴ In this archive, there are also a number of documents that deal with Skanderbeg and his relations with the Pope, Hungary, Venice and Ragusa itself. These documents are mainly found in the various files of the Ragusa Council: *Consilii rogatorum, Lettere et Commissioni di Levante, Acta Sanctae Mariae Maioris and less in that of the Consilii Minoris and Consilii Maioris*).

The Archives of Vienna “*Haus- Hof- und Staatsarchiv*” in two events, in 1818 and 1833, took from Dubrovnik almost 200 documents (acts) of Slavic rules of Balkans, but amongst those documents there were also original certificates of Kastriots (Gjon and Gjergj Kastrioti), written in Slavic language. Since they were in Slavic, it was mistakenly thought, and elaborated scientifically as Slavic documents regardless that they indicate to belong to noble Arbanon family of Kastriots. These documents were taken from Dubrovnik Archives by Austria, who at that time was ruling over Dubrovnik. Later, the same material was handed over to Old Yugoslavia after the First World War, but unfortunately they were sent to Royal Academy Archive in Belgrade, and back again to Vienna. The wandering of documents ended after the Second World War, but with many damages caused; particularly, the wax seal of Gjergj Kastrioti was damaged more than that of Gjon Kastrioti.

A majority of these documents, while they were in the State Archives of the Imperial Courtyard in Vienna, during the years 1833-1837, were studied by Slovakian scholar Jozef Pavel Šafarik,²⁵ who published a summary of documents, copying the seals of Skanderbeg while still were preserved. The same documents were later studied by A. Iviq.²⁶ Description and drawing

21 Alain Ducellier, “La façade maritime de la principauté des Kastriote de la fin du XIVe siècle à la mort de Skanderbeg”, *L’Albanie entre Byzance et Venise Xe-XVe siècles*, London, 1987, pp.123-125.

22 SAD, *Consilii rogatorum*, vol.XI, fl.271-272v.

23 SAD, *Lettere et Commissioni di Levante*, vol.XIV, fl.63’-68.

24 Jovan Radonić, *Đurađ Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XV veku (istorijska građa)*, (Spomenik SKA XCV), Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1942, no.40; Berisha, *Gjergj Kastrioti-Skënderbeu*, pp. 226-230.

25 Pavel Josef Šafarik, *Monumenta Illyrica Seu Slavorum Gentis Universas Illyrici Sensu sensu latissimo sumti provincias videlicet hodiernam Hungariam, Dalmatiam, Croatiam, Slavoniam*, Prague: typis filiorum Theophili Haase, 1839, p. 29.

26 Aleksa Ivić, *Stari srpski pečati i grbovi : prilog srpskoj sfragistici i heraldici*, Novi Sad: Izd. Matice Srpske, 1910, pp.9, 12.

according to a direct look on the great seal of Skanderbeg was made by Tefik Geci in the 60s of the XX century.²⁷ In the sketches published about the Scanderbeg's seal there are also changes in the shape of the star on the top of the seal, exactly in the circle where the name of the hero is written. According to Dh. Pilikas and T. Geci it is an eight-beam star, whereas according to L. Shllakut, it is an eight-point star.

Exactly, the development of the trade relations with Albania and the stand of the Republic in relation with Scanderbeg, were also defined by this special status that Ragusa had with the great conqueror of the time, the Ottoman Empire. At least, since 1460, the Republic of Saint Blaise faced the complete Ottoman domination in the Balkans. At this time, the Turkish army was coming closer to Ragusa borders. On 1463, the Ottomans defeated the Bosnians, and also killed the last Bosnian king. Two years later, the Ottoman invaders, almost conquered Herzegovina - a territory that has been a special political unit within the kingdom of Bosnia, since the first half of the XV century – becoming direct neighbors of the Republic of Ragusa. The Ragusans, as merchants they were, had realized much earlier that this would happen and had established diplomatic relations with the Ottomans. The first official contacts began on 1392, while the Ragusans efforts to negotiate the guarantee for their trade in the Balkans with the *Sultan Bayezid I* (1389-1402), were crowned on 1396. After that, the contacts continued. The Ragusans intensified their efforts for a *modus vivendi*²⁸ with the Ottomans after the battle of Varna on 1444.²⁹

Finally, although some of these funds have been published from time to time by various scholars, to this day there is no systematic publication of them. As far as Albanian scholars are concerned, it remains an obligation and a challenge, not an easy one, but very important, the collection, transcription and transliteration of funds related to the Albanian territories and finally their publication.

Conclusions

Since its early days, Dubrovnik as a medieval city, a commune, a republic, and as an independent state - paid great attention to the written word and the manner of protecting documents. Some documents are of a great value; the certificates of a particular value were kept in the most holy place - in the city cathedral, among the relics of saints. Currently, the archive repositories stores almost a thousand year old materials - since the beginning of the 11th century until the present.

The largest number of archive materials, books and documents, particularly from the early period, were written in Latin, which was then the official diplomatic language; but there are lot of documents in Italian and Croatian, Turkish, Serbian etc. The overall structure of the National Archives in Dubrovnik, divided into more than 400 funds and collections, occupies an area of over eight per linear kilometre, and the most precious funds, that of the Dubrovnik Republic, contains

27 Tefik Geci, "Sfragjistika e Kastriotëve", *V Convegno internazionale di Studi Albanesi* (Atti IX 1968), Palermo, 1969, pp.51-68.

28 The Latin expression "*modus vivendi*" means "*way of living*", but in this case is used to undermine an agreement or a way that allows the opposite parts to co-live in peace (a kind of compromise).

29 Bariša Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: A City Between East and West*, University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma 1972, p. 58; Bogumil Hrabak, "Dubrovnikasit dhe Gjergj Kastrioti Skënderbeu", *Përparimi*, Vjeti XIII, nr.4 (Prishtinë, 1967), p. 446-448.

over 7,000 bound books and more than 100,000 independent documents, including the manuscripts and printed books of very famous scientists and writers, but also a rich collection of old maps, photographs, postcards, newspapers, magazines and various plans and sketches.

Along with the information that sheds light on the country's economic and political development, these archives, especially the ones of Ragusa, also preserve materials with irreplaceable value on the presence of a relatively large Albanian element; for the city of Kosovo, for mining centres, for Dubrovnik colonies, for their consulates, court disputes etc. There are old documents on Albanians, starting from the trade agreement of 1210 to the Albanian language document as a spoken language in 1284.

There are many doctrines about the noble Albanian families during the Middle Age: Balsha, Suma, Spani, Muzaka, Kastrioti, etc. It should be noted here that Dubrovnik had positive and continuous relations with our national hero of the XV century, Gjergj Kastriot; this relationship had an early tradition and that was strengthened at the time of his father Gjon Kastrioti, continued even during the epoch of Gjergj Kastrioti - Skanderbeg.

Bibliography:

Berisha Gjon (2018). *Gjergj Kastrioti-Skënderbeu në fondet e Arkivit Shtetëror të Dubrovnikut: dokumente*, Prishtinë: Instituti i Historisë "Ali Hadri".

Čremošnik Gregor (1932). "Kada je postao Dubrovački arhiv?", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 44, Sarajevo, pp. 57-61.

SAD = State Archives in Dubrovnik

Dinić Mihailo (1957). *Iz dubrovačkog arhiva*, I, Beograd: SANU.

Drançolli Jahja (1984). *Gjin Gazulli: astronom dhe diplomat i shekullit XV*, Rilindja: Prishtina.

Ducellier Alain (1987). "La façade maritime de la principauté des Kastriote de la fin du XIVe siècle à la mort de Skanderbeg", *L'Albanie entre Byzance et Venise Xe-XVe siècles*, London, pp. 123-125.

Foretić Vinko (1959). "Dubrovački arhiv u srednjem vijeku", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 6-7, pp. 315-336.

Geci Tefik (1969). "Sfragjistika e Kastriotëve", *V Convegno internazionale di Studi Albanesi* (Atti IX 1968), Palermo, pp. 51-68.

Gelčić Josip (1910). "Dubrovački arhiv (Catalogus i.r.Archivii ragusani)", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 22, Sarajevo, pp. 545-589.

Gelcich J., Thallóczy L. (1887). *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae - Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887.

History of the Republic of Ragusa on paper and parchment: Conservation of Documents and Other Archival Materials from the National Archives in Dubrovnik:

http://www.h-r-z.hr/images/stories/godina_bastine/dubrovnik_deplijan.pdf (access: 20.10.2020)

Bogumil Hrabak (1967), "Dubrovnikasit dhe Gjergj Kastrioti Skënderbeu", *Përparimi*, Vjeti XIII, nr.4 (Prishtinë, 1967).

Ivić Aleksa (1910). *Stari srpski pečati i grbovi : prilog srpskoj sfragistici i heraldici*, Novi Sad: Izd. Matice Srpske.

Jurić Šime (1962). "Prilozi Biografiji Ivana Gazulića", *Anali Historiskog instituta Dubrovnik* God. VIII-X, pp. 447-479.

Krekić Bariša (1972). *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: A City Between East and West*, University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma.

Radonić Jovan (1942). *Đurađ Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XV veku (istorijska građa)*, (Spomenik SKA XCV), Beograd: Srpska kraljevska akademija.

Šafařík Pavel Josef (1839). *Monumenta Illyrica Seu Slavorum Gentis Universas Illyrici Sensu sensu latissimo sumti provincias videlicet hodiernam Hungariam, Dalmatiam, Croatiam, Slavoniam*, Pragae: typis filiorum Theophili Haase.

Shala Teuta (2016). "Prania e etnonimit Albanensis në Raguzë gjatë mesjetës, sipas burimeve dokumentare", *Kosova* 41, Prishtina, pp. 45-51.

Tadić Jorgo (1964). "Johannes Gazulus, Dubrovnik humanist of the 15th century", *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, 8/1, p. 429-454.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Öğr. Gör.

İbrahim Burçin ASNA

Muş Alparslan Üniversitesi, FEF
Felsefe Bölümü,
burcinasna@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7242-2355>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 21/04/2021 06/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.925364>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Wittgenstein'da Söylenemeyen Üzerine

On the Unspeakable in Wittgenstein

Öz

Wittgenstein, “Tractatus adlı eserinde felsefi sorunları; mantıksal bir çerçevede dil oyunlarına dayandırarak çözmektedir. Wittgenstein, duygu ve düşüncelerin ifade edildiği dil olgularının gramatikal ve anlam boyutunun olduğunu; dilin bir iletişim aracı olarak düşünceleri farklı kalıplarda aktardığını; dilin düşünceleri örttüğünü ve dilin sınırında olan felsefenin de kritik bir felsefe olduğunu söylemektedir. Dilde belli bir uyumun zorunlu olduğunu ve bunun dilin sunduğu imkânlarla gerçekleşebileceğini söylemekte ve bu yapıların kelime ve cümlelerin uyumu neticesinde düşüncüyü, olguyu tanımladığını; olgulara karşılık gelmeyen “şey”lerin ise metafiziğin alanına girdiğini söylemektedir. “Söylenemeyen” olarak tanımladığımız bu ifadelerle ilgili olarak konuşulmaması gerektiğini konuşulacaksa da bir tasarımla mümkün olduğunu söylemektedir. Bu sebeple Wittgenstein, bu konular üzerine konuşulamayacağını ve susulması gerektiğini ifade etmektedir.

Wittgenstein'nın “dil oyunları” olarak tanımladığı gündelik yaşamdaki kelimelerin ve cümlelerin kullanımlarıyla sınırlandırılmış felsefi problemlerin dilin mantığının yanlış kullanımından kaynaklı olduğunu ve bunun çözümünün de yine felsefede aranması gerektiğini vurgulamaktadır. “Tractatus” adlı eserde; felsefi etkinliğin dil çözümlemesi olduğunu ve metafiziğin alanına giren konuların dil oyunları ile tanımlanabileceğini ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil, dünya, mantık, olgu, tasarım.

Abstract

Wittgenstein, in his work named “Tractatus”; solves philosophical problems based on language games in a logical framework. The language phenomena in which feelings and thoughts are expressed have a grammatical and meaningful dimension; he says that language, as a means of communication, conveys thoughts in different patterns. He says that language covers ideas and that philosophy at the edge of language is also a critical philosophy. He says that a certain harmony in language is mandatory

ATIF: ASNA İbrahim Burçin, “Wittgenstein'da Söylenemeyen Üzerine”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (667-678)

CITE: ASNA İbrahim Burçin, “On the Unspeakable in Wittgenstein”, *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (667-678)

and that this can be achieved with the possibilities offered by the language. He argues that these structures define thought and phenomenon as a result of the harmony of words and sentences; He says that “things” that do not correspond to facts fall into the domain of metaphysics. Although it will be discussed that these expressions that we define as “unspeakable” should not be spoken about, they say that it is possible with a design.

For this reason, Wittgenstein states that these issues cannot be discussed and should be kept silent. He emphasizes that the philosophical problems that Wittgenstein defines as “language games” are limited to the use of words and sentences in daily life are caused by the misuse of the logic of the language and the solution of this should be sought in philosophy. In the work named “Tractatus”; He states that the philosophical activity is the analysis of language and the subjects that fall into the field of metaphysics can be defined by language games.

Key Words: Language, world, logic, phenomenon, design.

Giriş

Ludwig Wittgenstein, 1889’da Viyana’da dünyaya gelmiştir. O dönemin siyasal karışıklıkları yüzünden ailesi Yahudi kimliğini gizleyerek çocuklarını Katolik geleneklere göre yetiştirmiş ve aldığı dini eğitim dine mesafeli olmasına sebep olmuştur. Buna karşın ailenin sanata düşkünlüğü de onu her zaman sanatla iç içe kılmıştır. Bu durum ileriki yaşlarda heykel sanatına ilgi duymasına sebep olacaktır. Üç kardeşinin intiharı ve o yıllarda patlak veren I. Dünya Savaşı; onda ileriki yaşlarda depresif bir kişiliğin oluşmasına neden olmuştur. Eğitimine teknik lisede devam eden Wittgenstein, teknik liseden mezun olduğu için uçak mühendisliği alanında bir süre çalıştıktan sonra ilgi duyduğu felsefeye yönelmiştir. İşi bıraktıktan sonra kendisinden ve eserlerinden çok etkilendiği matematikçi-filozof Lord Bertrand Russell ile tanışmıştır. Ondan eğitim almak için 1912 yılında Cambridge Üniversitesi’ne gitti. 1917 yılına kadar bu üniversitede eğitimine devam etmiş ve ilk çalışmalarını tuttuğu günlüklerinde kaleme alarak “*Tractatus*” adlı eserini 1918 yılında yayımlamıştır. Birkaç yıl öğretmenlik yaptıktan sonra öğretmenlik yapmaktan vazgeçmiş ve mimarlık-heykeltıraşlığa ilgi duymuştur. 1930’lu yıllarda üniversiteye dönerek ve 1947 yılına kadar profesör olarak Cambridge Üniversitesi’nde çalışmıştır. Daha sonra İrlanda’da inzivaya çekilerek bütün ilgisini “*Felsefi Soruşturmalar*” adlı eserine yoğunlaştırmış ve 1949 yılında eserini bitirdikten sonra yakalandığı kanser hastalığına yenilerek 29 Nisan 1951’de vefat etmiştir. Sağlığında yayınlanan tek eseri “*Tractatus*” adlı eseridir.¹

Makalede konu olarak dilin yapısı, dilin-mantıkla ilişkisi, dilin yapaylığı, dilde yanlış kullanımdan kaynaklı felsefi problemler ve dilin din ile ilişkisi vb.. Bu konular hakkındaki Wittgenstein’in düşüncelerine yer verilerek aralarındaki anlam ilişkisi iki başlık altında makalede örneklenmiştir. Duygu ve düşüncelerin ifade edildiği dilde olgularının gramatikal ve anlam boyutunun ne olduğunun cevabı makalede aranarak “dil oyunları” başlığı altında bu konular incelenmiştir. Ona göre dilin sembollerinin olduğu ve mantık dilinde bu sembollerin bir karşılığının olduğu gerçeğidir. Wittgenstein’e göre bu ilişki daha çok dilin kendi kullanımından kaynaklı bir

1 P. Wijdeweld, *Wittgenstein Architect*, The Pepin Press, Singapore, 2000, s. 137.

zorunluluk olduğunu ve bu sembolleri doğru tanımlayarak mantıkla dilin gramatiğine uygun olarak felsefi problemlere çözüm bulunabileceğini ifade etmektedir. Bu çözümün ancak dil oyunlarıyla mümkün olduğunu ve bunu aşmak için de “ideal bir dil” yaratılmalıdır. Wittgenstein’e göre tüm felsefi sorunlar ancak dil araştırmalarıyla çözülebilir ve bu sorunların adresini “Felsefenin tamamı dil eleştirisidir” diyerek bizlere felsefenin asıl işlevinin ne olduğunu hatırlatmaktadır.² Makaleye konu olan “*Tractatus*” adlı eserde; dilin işlevleri, dilin sınırları, dil-anlam ilişkisi, dildeki gramatikal yanlışlar, dil-din ilişkisi, mantıksal felsefi ifadenin “şey”le olan ilişkisi, gerçek olmayanın araştırılması vb. konular makalede iki başlık altında incelenerek örneklenen konuların birbirleriyle olan ilişkileri incelenmiştir. İncelenen konuların genel çerçevesini “dil-düşünce” arasındaki ilişki oluşturup “dil oyunları”yla felsefi problemlerin çözümünün ne olduğu makalede araştırılmıştır.

1. Dil Oyunları: Dildeki Gramatikal Yapı

Wittgenstein düşüncesinde iki dönem söz konusudur. Wittgenstein’in birinci döneminde; felsefenin sınırlılığını neyin konuşulup konuşulamayacağını veya tartışabileceğini göstermek iddiasındadır. Bunu yaparken bilgidен yola çıkarak düşüncenin dile gelmiş olan ifadelerin yani “dil” in sınırlılığı veya sınırsızlığı üzerine modern felsefenin öncülerinden olmuştur. Ona göre felsefe mantıkla iç içedir. Felsefenin görevi mantıktan yola çıkarak düşünceyi, bilgiyi sınıflandırmak ve analiz etmektir. Bunu yaparken de dilin analizini üç şekilde yapmaktadır: Bunlar anlamlı, anlamsız ve anlam dışı dil kullanımlarıyla oluşan ifadelerdir. Bu sınıflandırmayı belli bir mantık sistemi içinde dilin sunduğu imkânlar dâhilinde gerçekleştirebileceğini savunmaktadır. Bu sınıflandırmada anlamlı ifadelerin doğa bilimi alanında kullanılan ifadeler olduğunu söylemektedir. Bu ifadeler “önerme” dediğini ve önermelerin belli yöntemlerle doğru ve yanlış olduğunun ispatlanabileceğini savunmaktadır. Bu durumu bir “olgu durumu” olarak değerlendirip; anlaşılıp anlaşılama durumunu da ilgili önermenin doğruluğunun ve yanlışlığının sınırlılığını ortaya koyduğunu ifade etmektedir.

Dilin ikinci türden kullanımının anlamsız ifadelerin ortaya çıkmasını sağladığını ve doğa bilimleri gibi bir bilgiyi karşılamadığını ve mantık dâhilinde matematiğe karşılık gelen ifadeler olduğunu söylemektedir. Bu ifadeler doğru ve yanlış değeri aldığından önerme olduğunu ve dilin anlamsız kullanımında herhangi bir olgu durumunun tasvir edilemeyeceğini belirtmiştir. Bu dil “formel” bir dil olarak kullanılmaktadır. Kullanılan dil mantığın ve matematiğin dilidir. Bu dilin doğruluğu ve yanlışlığı terimlerin anlamlılığına bakılarak ancak anlaşılabilir. Bu dilin doğruluğu ve yanlışlığı terimlerin anlamlılığına bakılarak ancak anlaşılabilir.

Dilin üçüncü türden kullanımı ile ilgili diğer sınıflandırma da anlam-dışı ifadeler kategorisidir. Semantiğin, sentaksın ve mantıksal dilbilim kurallarına göre “söylenemeyenler” bu sınıfa girmektedir. Bu kategori dil kurallı bir dil örneği değildir. Bu dilde ifadeler olgusal bir gerçekliğe karşılık gelmediği gibi matematiksel ifadeler de karşılık gelmemektedir. Bu dil olgusal ve formel dil alanına girmeyen dil etkinliğidir. Örnek olarak: “Güzellik çirkinlikten daha özdeştir”. Wittgenstein’a göre bu türden bir ifade; ne olguları gösteren kurallı bir cümledir ne matematik ifadesi ne de bir inanma ifadesidir. Bu türden ifadeler sadece dili yanlış kullanmaktan kaynaklanmaktadır. Felsefedeki çoğu cümleler bu türden cümlelerdir. Bu cümlelerin felsefeden arındırılması gerekmektedir.

Wittgenstein, ilk dönem felsefesini “*Tractatus*” adlı eserde örnelemiştir. Bu eser B. Russell’in etkisinde yazılmış bir tür mantık felsefesi denemesidir. Felsefi problemleri mantıksal açıdan incelemekte ve dil felsefesi bağlamında ele almaktadır. Dil-dünya ilişkisini; dilin mantıksal yapısının ne olduğu sorusunda aramaktadır. Dilin sınırlarını belirlerken aslında felsefenin de sınırlarını bu eserde çizmiştir. Bilgi ve değeri hakkında düşüncelerini temellendirirken aklın ve mantıksal oluşun sınırlılığının nereye kadar gidebileceğini öngörmektedir. Bu sınırlılığın ölçüsü mantık dâhilinde olguların olduğunu ve dünyanın da bu olgulardan oluştuğunu ve değer alanının da dünyada yerinin olmadığını bir zorunluluk olarak değerlendirmektedir. Dil ile dünya arasındaki bu ilişki; dilin dünyanın sınırları içerisinde değerlendirilmektedir.³ Olgusal olma ile dünyada yaşam arasında bir paralellik olduğunu savunan Wittgenstein’a göre dilin sınırlılığı; yaşamın sınırlılığı çerçevesinde sınırlandırılmış ve dünyanın da sınırlılığının olgulardan kaynaklı olduğudur. Dünya ile yaşamı bir saymaktadır. İlk dönem eserlerinde temel amacı ideal bir dil yaratmaktır. Bu konudaki düşüncelerini “*Tractatus*”ta şöyle ifade etmektedir: “*Söylenbilir her ne varsa açıkça söylenebilir ve üzerine konuşulamayan şey hakkında ise susulmalı*”.⁴ İlk dönemde eserlerini daha çok mantıksal çözümlere giderken ikinci dönemde eserlerini dil-çözümsel felsefe anlayışlarını kaleme alarak örnelemiştir. Bu dönemi de simgeleyen yapıtı ise “*Felsefi Soruşturmalar*”dır. Oluşturmak istediği dil ile ilgili olarak Wittgenstein; cümlelerin birbiri ile bağlantı içinde olması sonucunda oluşan temel cümlelerden söz etmektedir. Bu konudaki temel dilbilgisi kurallarına baktığımız zaman; dilin seslerden örülü bir yapı olduğunu ve seslerin bir araya gelerek önce heceleri sonrada kelimeleri oluşturduğunu bilmemiz gerektiğidir. Bu ses kümelerinden oluşan kelimeler, zamanla belli kuralların sınırlılığıyla cümleleri oluşturmaktadır. Bu sınırlılığın ilk ölçütü kelimenin anlamla olan ilişkisidir. Bu konu daha çok imajla örneklenen bir çalışma alanıdır. Bu yapının diğer sınırlılığı da cümle yapısıdır. Bu anlamsal ve yapısal diziliş aslında düşüncenin ve duygunun dilin etkin ve işlevsel yapısından kaynaklıdır. Wittgenstein, bu işlevsel yapı üzerine dili sorgularken, dil yapı olarak nasıl oluşturulmalıdır? Sorusunu bizlere sordurmak istemektedir. Cümle, bu yapı içerisinde duygu, düşünce, fikir, bilgi, olgu aktarımı yapabilen dinleyicinin kafasında anlamsal olarak boşluk bırakmayan en büyük kelime grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Cümlelerin kelimelerden, kelimelerin kelime gruplarını oluşturarak cümle oluşturduklarını bilmemiz gerekmektedir. Cümle, kelimelerin bir araya gelmesinden oluşan bütündür. Meselâ: “Yeşil elbise” sıfat tamlaması, kelimelerin yerlerinin “Elbise yeşildir.” değiştirilmesiyle cümleye dönüşmüştür. Dolayısıyla kelimeler, ancak cümle içinde fiil kip-zaman ekleriyle çekime girerek anlam ve değer kazanmaktadır. Duygu ve düşünceler, ardı sıra kelime olarak örneklenip yargı bildirmesi yönüyle cümleyi meydana getirmektedir. Kelime ve kelime grupları cümlede aldıkları görev bakımından da sınıflandırılmaktadır. Buna göre, bütün unsurların yer aldığı tam bir cümlede şu öğeler bulunmaktadır: Özne, yüklem, nesne, dolaylı tümleç ve zarf tümleci. Ayrıca cümle içinde öge olarak tanımlanmayan “cümle dışı unsurlar” da görev almaktadır. Bunlar: Edatlar, bağlaçlar, ara sözlü cümleler, yan cümlecik ve bağımsız cümlelerdir. Dil bilgisi bağlamında bir cümle iki öge ve yardımcı öğelerden oluşmaktadır. Temel öğeler yüklem ve öznedir. Cümle yüklem olmadan asla kurulamaz ve bazen cümle sadece yüklemden oluşmaktadır. Yüklem cümlede görev yaparken hem anlam ve hem yapı olarak ikiye ayrılmaktadır: Fiil cümlesi ve isim cümlesi. Genel olarak yüklem

3 Ö. N. Soykan, *a.g.e.*, s. 50.

4 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, *a.g.e.*, s.11.

cümlede fiil cümlesi olarak görev yapmaktadır.⁵ Yüklemle birlikte cümlede sözde özne de görev almaktadır. Cümle yapı olarak her zaman yüklem ve gerçek öznenen oluşmaktadır. Cümle yapısında önemli olan yüklem “yargı”yı üzerinde taşıyor oluşudur. Cümlede “yargı” neden önemlidir? Çünkü cümle kuruluşunda “yargı” fiilin iş, oluş ve hareketini bildirmektedir. Cümlede asıl yargıyı ve hükmü üzerinde taşıyan unsurdur ve çekimli halde bulunur. Temel öge cümlede bu yapı üzerine görev yaparken yardımcı öğeler de nesne, yer tümleci ve edat tümlecinden oluşmaktadır. Bazı dilbilimciler edat tümlecini zarf tümleci olarak da değerlendirmektedir. Yardımcı öğeler cümleyi yapı ve anlam olarak destekleyen, açıklayan ve pekiştiren öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapısal ilişkiyi ana hatlarıyla örnekledikten sonra Wittgenstein, cümle yapılarını Tractatus eserinde şöyle ifade etmektedir: “*En yalın cümle, temel cümle, bir olgunun var olduğunu iddia eder*”.⁶ Burada temel cümle olan özne ve yüklem atıf yapmaktadır. “*Temel cümlelerin bir göstergesi, hiç bir temel cümlelerin onunla çatışma içinde olmamasıdır.*”⁷ Bu ifade de özne ve yüklem birbiriyle uyumlu olduğunu ifade etmektedir “*Temel cümle isimlerden oluşur. O isimlerin bir bağlantısı, bir zincirlemesidir*”.⁸ Sözcük türü olarak genellikle özne ve yüklem isimlerden oluştuğunu ve “*İsim, cümle içinde nesnenin yerini tutar*”⁹ diyerek görevlerinin ne olduğunu örneklemektedir. Bu örneklerden anlaşıldığı üzere cümlelerin belli bir yapı dahilinde kelimelerin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Bu sistemi bir tren rayına benzeten Wittgenstein, sonsuza uzanan rayların bir kuralın sınırsız uygulanmasına denk düştüğünü ifade etmektedir.¹⁰

Yukarıda örneklenen cümle yapılarının Wittgenstein ileri sürdüğü cümle yapılarıyla örtüşüğünü ve cümle olgusu üzerinden bu yapıların birer uyum içerisinde olması gerekmektedir. Bu zincirleme bağlantıda fiil yerine isim cümlelerini tercih ettiğini ve cümlelerde nesnenin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Cümle içindeki kelimelerin bağlantı içinde olması durumunun keyfiyeti ortaya çıkardığını bu keyfiyetin “olgu” olarak adlandırılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu keyfiyet eserde: “*Dünya, olduğu gibi olan her şeydir*” diyerek örneklenmektedir.¹¹ Dünyanın görünen gerçekliğine atıf yapılırken de “*Dünya olgular bütünüdür, şeyler (bütünü) değil*”¹² diyerek de dünyanın olgusal gerçekliğine atıf yapılmaktadır. Wittgenstein’a göre; cümle; olgunun ve gerçekliğin resmidir. Cümle ile gerçeklik yapı olarak birbirine uymaktadır. Bu olgusal gerçekliğe Noam Chomsky de dikkat çekmektedir. İnsanın sınırlı sayıda kelime ve sınırsız sayıda cümle üretebileceğini söylemektedir. Her dilin temel yapısının cümle düzeyinde ortaya çıktığını ve temelde ortak bir yapıya sahip olduğunu söylemektedir.¹³ Wittgenstein da mantıksal formun cümle içinde kendisini var ettiğini söylemektedir. Tractatus adlı eserinde bu durumu; “*Cümle bütün gerçekliği ortaya koyabilir, fakat gerçekliği ortaya koyabilmek için, onunla ortaklaşa sahip olması gereken şeyi, yani mantıksal formu ortaya koyamaz*”.¹⁴ Cümle dizilişlerinin belli bir

5 Nurettin Demir, *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Nobel Yay., İstanbul, 2010, s. 118.

6 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.21.

7 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.22.

8 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.22.

9 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.22.

10 Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus. a.g.e.*, s.157.

11 Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus. a.g.e.*, s.157.

12 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.21.

13 Noam Chomsky, *Dil ve Zihin*, Bilge Su Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 137.

14 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.12.

düzen içinde olduğunu ve dünyadaki bütün dillerin belli kurallar dâhilinde dizildiğini bilmemiz gerekmektedir. Bu öge dizilişinin dilin kuralı olduğunu bilsek dahi Wittgenstein bir başka noktaya dikkat çekmektedir. O da “dilnin mantıksal formu” dur. Wittgenstein’a göre; “*Mantık cümleleri totolojidirler*”¹⁵ diyerek aslında mantık cümlelerinin analitik olduğunu da: “*Mantık cümleleri bu yüzden hiçbir şey söylemezler*”¹⁶ sözüyle örneklemektedir. Mantık cümleleri bir şey söylemeseler dahi kendi tutarlılığında açık ifadeler olarak kabul etmemiz gerektiğini ifade etmektedir. Bu cümleler mantıklı ve tutarlı cümlelerdir. Her cümle kendi içinde tutarlı ise düşüncelerde tutarlıdır. İlle de bir şey söylemeye gerek yoktur. Bir şeyler söyleyen cümle “olgu” yu ortaya koyuyor ise doğru cümleler doğa bilimlerini örnekleyen cümlelerdir. Tractatus’ta; “*Doğru cümlelerin bütünü, bütün doğa bilimidir (ya da doğa bilimlerinin toplamıdır)*”.¹⁷ Bu ilişki üzerine temellendirmeler yapılırsa; doğru cümlelerden doğru mantıksal formların oluştuğunu ve bir sonuç olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bunun sonucu olarak doğa biliminin doğru cümleler sonucunda ortaya çıktığını savunmaktadır. Wittgenstein’a göre, bir şeyler söyleyen doğru cümleler doğa bilimleri cümleleridir ve bu doğru cümleler dünyayı olgular bütünü olarak tanımlamaktadır. Ayrıca doğa bilimi yanında “söylenemeyen” den söz etmektedir. Bu “söylenemeyen” e dair cümlelerin anlamsız olduğunu ifade etmektedir.

Wittgenstein “*Tractatus*”ta ileri sürdüğü ve savunduğu birçok görüşüne rağmen ikinci döneminde bu görüşlerinden farklı bir düşünce ortaya koymuştur. Birinci döneminde dilin işlevinin sadece nesnelere isimlendirmek ve gerçekliği mümkün olduğunca doğru ve tam bir şekilde resmetme ile sınırlı tutmuştur. Oysaki ikinci döneminde tersi bir tutum içine girmiştir. İkinci döneminde anahtar kelime “*Dil Oyunları*” kavramıdır.¹⁸ Birinci döneminde savunduğu tek bir dil durumunun aksine ikinci döneminde birden çok dil oyununun varlığından söz etmektedir. Buna rağmen ikinci ve birinci dönemler arasındaki bu farklılıklara rağmen ulaşılan sonuçlar noktasında bu dönemlerdeki felsefesi benzerlik noktasında kendisini göstermektedir. Örneğin birinci döneminde felsefi sorunların tartışıldığı dilin yeteri kadar açıklayıcı olmadığını şöyle dile getirmektedir; “*Felsefenin amacı düşüncelerin mantıksal açıklamasıdır. Felsefe bir öğreti değil, bir etkinliktir. Felsefi bir eser, esas itibarıyla, açıklamalardan oluşur. Felsefenin sonucu ‘felsefi cümleler’ değil, cümlelerin açık-seçik hale gelmesidir. Felsefe, sanki bulanık ve kaypak olan başka türlü cümleleri, açık kılmalı ve keskin bir şekilde sınırlamalıdır*”.¹⁹ Ona göre dilin düşünceleri örttüğünü ve dilin sınırında olan felsefenin, kritik bir felsefe olduğunu savunmaktadır. Wittgenstein, felsefi anlayışını “dil” de yakaladığını dilin açık ve anlaşılır olması gerektiğini savunmaktadır. Bu anlaşılabilirlik durumunu “olgu” üzerinde mantığın sunduğu imkânlar dâhilinde dilin sınırlılığında gerçekleşebileceğini savunmaktadır.

İkinci döneminde ise kelimelerin gündelik kullanımları ile uyuşmadığını ileri sürmektedir. Bu konudaki düşüncelerini: “*Dilin kullanımına ilişkin bilgimizi bir düzene sokmak istiyoruz: Belirli bir amaca yönelik bir düzene*” sözüyle örneklemektedir.²⁰ Wittgenstein bu yapının kusursuz ve

15 Wittgenstein, Ludwig, Tractatus. a.g.e., s.11.

16 Ludwig Wittgenstein, Tractatus, a.g.e., s.11.

17 Ludwig Wittgenstein, Tractatus, a.g.e., s.11.

18 Ceyda Yalçın, “Wittgenstein’da Dil Oyunları Kuramı ve Dil Oyunlarının Toplumdaki Yeri”, Selçuk Üniversitesi, SBE., Yüksek Lisans Tezi, 2013, Konya, s.12.

19 Ludwig Wittgenstein, Tractatus, a.g.e., s.112.

20 Ludwig Wittgenstein, «Philosophische Untersuchungen». Wittgenstein’in ikinci dönem felsefesinin

hepsinin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunmaktadır. Bu uyumun da ancak dil ile mümkün olduğunu ve cümlelerin belli bir yapı kurarak düşünceyi, olguyu, isimlendirmeyi anlaşılır kılma zorunluluğundan kaynaklı olduğunu savunmaktadır. Otto Jespersen, dilin asıl özünün insan aktivitesi olduğunu ve dilin duygu ve düşünceleri aktararak insanı zorunlu bir iletişimin içine sokmaktadır. Dilin yapı olarak hem şekli hem de anlam boyutunun olduğunu ve bunların birbiriyle uyumlu olması gerektiğini dile getirmiştir. Dil, iletişim aracı olarak duygu ve düşünceleri farklı yapılarda aktarmaktadır.²¹ Diyerek dilin asıl amacının ne olduğunu ifade etmektedir.

Wittgenstein'in "Tractatus" adlı yapıtında özne yeterince gözler önüne serilmemiştir ve dilin asıl işlevi, dünyanın resmedilmesi şeklinde tanımlanmıştır. Wittgenstein, ikinci dönem felsefesinde dil ile gerçeklik arasındaki ilişkide birleştirici unsur olarak "özne"yi yani "suje"yi görmektedir. Bundan dolayı ikinci dönem felsefesinin "Dilin anlatma ve anlaşılma mekanizmalarının nasıl işlediğini tanımlama çabasında bulunmak"²² şeklinde tanımlayabiliriz. Dil'in hedefi sadece gerçekliği resmetmek değildir, bunun dışında da hedefleri vardır. Bu hedefleri dil oyunları olarak ifade etmekte ve konuyla ilgili düşüncesini "Pek çok dil oyunları vardır" sözü örneklemektedir.²³ Wittgenstein, bu duruma şöyle örnekler vermektedir; 'rica', 'teşekkür', 'lanet okumak', 'selamlamak' ve 'ibadet etmek' gibi. Bu örneklerle dildeki dil oyunlarının neler olabileceğini bizlere göstermektedir.

Wittgenstein ikinci dönemdeki anlayışına göre, bir cümlenin anlam kazanamamasının nedeni olarak cümle yapısının, gerçeklik yapısı ile uyuşup uyuşmaması olmadığını dile getirmektedir. Gerçekliğin salt resmi olarak dil gösterilemez, bunun yerine resmin ayrıntılarına bakılmaldır veya anlam orada aranmalıdır. Wittgenstein'a göre; cümlelere anlamlarını veren özne yani "suje"dir. Çünkü "özne" konuşma yeteneğine sahiptir. Bu yetenek ile özne gerçekliğin yapısını hem kavrar hem de kavratır. Bu konudaki düşüncesini şöyle özetlemektedir: "Bir kelimenin anlamı onun dilde kullanımıdır".²⁴ Buradan hareketle kelimenin anlamını belirleyen özne ise o zaman cümlenin anlamını da belirleyen öznedir.

Wittgenstein, "Dilin unsurlarını somut araç-gereçlerle karşılaştırır".²⁵ Bir ustanın araç-gereç olmadan bir şey yapamayacağı gibi, dilin unsurları da tek başına bir şey yapamayacağını ileri sürmektedir. Bu noktada öznenin dili kullanmasına ihtiyaç duymaktadır. Ancak bu şekilde anlam kazanabileceğini ifade etmektedir. Öznenin dili tekdüze kullanma zorunluluğu yoktur; özne, daha farklı anlamlarda da kullanılabilir. Dil operasyonlarını birbirinden ayırıştırırken kullanım kuralları ile bunu sağlamaktadır. Wittgenstein'ın dil operasyonları "dil oyunları" kavramına karşılık gelir.²⁶ Ona göre; "Dil, birbirinden farklı dil oyunlarının tamamıdır ve her bir dil oyununun kendi kuralları vardır".²⁷ Bu kurallar oynama sırasında "praxis" aracılığı ile belirlenmektedir. Wittgenstein'e göre dil oyunlarının açıklaması yapılamaz. Çünkü dil oyunu, sözcükler ile nesnelere tarif edilmesine ve nesnelere anlamlandırılmasına dayanmaktadır. Bu yönüyle "dil oyunları"nın genel bir tanımı

---

başyapıtı sayılmaktadır. In: *Schriften I*, Frankfurt 1960, s.133.

21 Otto Jespersen, *Dilbilgisinin Felsefesi*, 1970, s. 40.

22 Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus. a.g.e.*, s.157.

23 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e.*, s.23.

24 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e.*, s.43.

25 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e.*, s.22.

26 Wittgenstein, Ludwig, *n Tractatus, a.g.e.*, s.155.

27 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e.*, s.66.

yapılamaz.

Wittgenstein “dil oyunları”nı bir satranç oyununa benzeterek dil kurallarının tamamını “gramatik” olarak betimlemektedir. Dilin zorunluluğundan kaynaklı olarak gramatiği iki parçaya ayırır: Yüzeysel ve dikeysel. Örneklenen bu oyunda dilin hareketliliğinin de satranç hamlelerinde olduğu gibi sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Bu hareketlilik yüzeysel gramatikte; cümle yapısı ve kelimelerin kullanım şekli ile sınırlandırılırken, dikeysel gramatikte ise kelimelerin ve cümlelerin gündelik yaşamdaki kullanımlarıyla sınırlandırıldığını belirtmektedir. Bu hareket sınırlılığı her dil oyununda farklılık göstermektedir. İkinci dönemde birden fazla dil oyunu mevcuttur. Wittgenstein’in ikinci dönem felsefesinde dini ifadelerin çoğunluğu ancak dilin unsurları doğru kullanılarak anlamlı hale gelebilir. Bu dil oyunlarından biri vardır ki o da iman ile ilgilidir. Bu konudaki düşüncelerini dil-din ilişkisi içerisinde makalede ele alınarak konuyla ilgili olarak Wittgenstein’in düşüncelerine yer verilmiştir. Ona göre dini içerikli ifadeler ile ilgili dil oyunları anlamlı kabul edilebilir. Bu durum dilin kurallarının istendiği gibi kullanılacağı anlamına gelmez, bir dil oyunu eğer kendi kurallarına göre oynanmazsa o zaman saçma olarak nitelenecektir. “*Felsefe, dilin sınırları içerisinde zihnin yapmış olduğu yanlışları keşfetme sonucuna ulaşır*”.²⁸ Kelime kullanılarak anlamını bulduğu için onu normal kullanımının dışında kullanmak yanlış olacaktır. Ona göre: “*Bizim yaptığımız kelimeleri metafizik kullanımından tekrar günlük kullanımına taşımaktır*”.²⁹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi gündelik dilimizin bu dil oyunlarında kullanılacak yeterliliğinin olduğunu ve dilin sunduğu imkânlar dâhilinde bilginin, anlamın, olgunun ve mistik olanın anlaşılabilceğini savunmaktadır.

2. Dil Oyunları: Dil-Din İlişkisi

Wittgenstein’in ilk döneminde din ile ilişkili bir şeyin olması durumunda o “şey”i anlamsız bir dil olarak tanımlamaktadır. Bundan ötürü ona göre, hem felsefi cümleler hem de dinî içerikli ifadeler, uhrevî olana dair ise anlamsız durumdadır. Anlamlı olan ise olgulara ait olan ve olguları tanımlayan ifadelerdir. Dinî içerikli ifadeler ancak bir sebeple konuşulabilir. Bunun nedeni ise onun dünya içindeki gerçekliğidir. Buradan hareketle şu soruyu sorabiliriz: Tarihi ve sosyolojik olguları, dünyevî olmayanla ilişkilendirmeden nasıl dinî olgulardan ayırabiliriz? Bu sorunun cevabı olarak “*Tractatus*”da dile getirilen Tanrı’ya ait teolojik ifadelerin hepsinin anlamsız oluşudur: “*Dünyanın nasıl olduğu ve yüce-olan için hiç fark etmez. Tanrı kendisini dünyanın içinde açığa (offenbart) çıkarmaz*”.³⁰ Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz; Wittgenstein dinî, “mistik olan” ın içerisinde değerlendirmektedir.

Wittgenstein, dinî ifadeler üzerine ya da “*söylenemeyen*” üzerine susulması gerektiğini ifade etmektedir. “*Viyana Okulu*” düşünürlerinin aksine o farklı bir alanın varlığını kabul etmektedir. “*Mistik olan dünyanın nasıl var olduğu değil, var olduğudur*”³¹ diyerek olgusal olan dünyadan bahsetmektedir. “*Dünyanın sub specie aeterni görünümü onun-sınırlandırılmış-bütün olarak görünümüdür. Dünya’nın sınırlandırılmış bütün olduğu duyumu, mistik-olandır*”.³² Wittgenstein, mistik olanın tarif edilemeyeceğini ve düşünmeyi olanaksız kıldığını ifade etmektedir. Bu

28 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e., s.119.*

29 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e., s.116*

30 Ludwig Wittgenstein, «*Tractatus, a.g.e., s.32.*

31 Ludwig Wittgenstein, «*Tractatus, a.g.e., s.66.*

32 Ludwig Wittgenstein, «*Tractatus, a.g.e., s.66.*

yönüyle mistik olanın mantıkla açıklanamayacağını ifade etmektedir. Dil, onun hakkında mantıklı önermeler sunamaz. Mistik olanın duygu ile ilişkilendirilebileceğini dilin onu ifade etmeye gücünün olmadığını dile getirmektedir. Bu duygu halinin sezgiye dayalı olduğunu ve akılla idrak edilemeyeceğini söylemektedir.

İman konusunda Wittgenstein, dinî iman ile aklî imanı birbirinden ayırmaktadır. Ona göre, dinî iman aklın bir problemi olamayacağı için, akıl ile birlikte ele alınamaz.³³ “*Lectures on Religious Belief*”in temel tezi; dinî imanın, alışılmış gündelik imandan farklı olduğu yönündedir.³⁴ Bu farklılık dilsel ifade biçiminde açıkça görülmektedir.³⁵ “*A/e inanıyorum (dinî iman)- inanıyorum ki... (alışılmış gündelik iman)*”. Wittgenstein’in vermiş olduğu bu örneklerden yola çıkarak, kesin olmaması ile birlikte, dinî imanın nesnesinin uhrevî olan ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz; iki iman alanı arasındaki belirgin farklılık burada kendini göstermektedir. Dinî imanın nesnesi, alışılmış gündelik imanın da nesnesi olma durumuna sahiptir. Ancak nesnesi konumuna gelmesi durumunda, aynı kelimeler kullanılsa bile farklı bir semantik anlam içerisine girmekte ve tanım olarak “*semantik farklılığı*” gösterebiliriz.³⁶ Güçlülük noktasında iki iman karşılaştırıldığında: “*Bir imanın gücü bir acının şiddetiyle kıyas edilemez*” demektir.³⁷ Buna karşın: “*Kişinin söylediği bir imanın gücü için bir ölçüt değildir*”.³⁸ Temel ölçü bir kişinin imanı için ne risk etmiş olduğu, eylemde bulunurken bu imana ne ölçüde değindiği ve sahip olduğu imanın yaşamını ne derecede etkilediğidir.

Bu temel ölçütler göz önünde bulundurulduğunda dinî imanın gündelik imandan daha güçlü olduğunu düşüncesi felsefeciler tarafından tartışılmaktadır. Diğer taraftan gündelik iman da gündelik yaşamımızda eylemlerimiz üzerinde dinî imanın etkilediği kadar olmasa da etkilediğini söyleyebiliriz. Ama gündelik imanın etki derecesi yaşamımızın tamamını düzenleyecek ve etkileyecek kadar değildir. Ancak dinî iman için bunu söyleyebiliriz. Bu durumu dil oyunu çerçevesinde ele aldığımızda: Bir dil oyunu kendi içinde yapılan ister formel bir hata durumunda ya da isterse dilsel veya gramatik düzeyde yapılan bir hata durumunda, dil oyununu dil oyunu olma durumunun dışında bırakamaz. Bu konudaki düşüncelerini: “*Şöyle ki; bu tarz bir dil oyunu insanın aşkınla olan ilişkisini ifade etmeyi amaçlamaktayken, kullandığı dilsel formlar ve malzemeler içkin olana, dünyevi olana ilişkindir.*” Bundan dolayı dinî bir dil oyunu, dinî olmayan birden fazla dil oyununun birleşerek daha farklı bir bağlamda ele alınmasıdır” diyerek örneklemektedir.³⁹ Konuyla ilgili olarak tartışılan diğer bir konu da “dinî imanın aklılığı” meselesidir. Wittgenstein’e göre B. Russell ve din adamlarının dinî imana çok fazla zarar verdiği görüşündedir.⁴⁰ Bu zarar B. Russell ve din adamlarının dinî imanın aklılığını sorgulamalarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu

33 Achim ENGSTLER, “*Hier muss man von etwas ergriffen und umgedreht werden. Wittgenstein über religiösen Glauben*”, In: *Nachmetaphysisches Denken*, hrg. von Forum für Philosophie, 1986, s. 115.

34 A. Engstler, *a.g.e.*, s. 116.

35 A. Halder, *Auf der Suche nach dem verborgenen Gott*. Düsseldorf, 1987, s. 115.

36 A. Grabner-Haider *Vernunft und Religion. Ansätze einer analytischen Religionsphilosophie*, Köln, 1978, s. 187.

37 Ludwig, Wittgenstein, *Lectures on Religious Belief*, a.g.e., s.54.

38 Ludwig, Wittgenstein, *Lectures on Religious Belief*, a.g.e., s.54.

39 F. Portmann, *Religion und Vernunft. Eine Rekonstruktion von Wittgensteins Religionsphilosophie*. In: *Religion und Vernunft. Philosophische Analysen*, s.142.

40 Maurice O’Connor DRURY, *Gespräche mit Wittgenstein*. In: Rush RHEES (Ed.), *Ludwig Wittgenstein. Porträts und Gespräche*, Frankfurt, 1987, s. 148.

tartışmada bir taraf dinî imanda aklîliğin olduğunu ileri sürerken diğer taraf tam tersini savunmuştur. Wittgenstein'a göre dinî imanın aklîliğinin ölçütü; “Bir imanın gücünün, ispatlama derecesi ile olan ilişkisidir. Bu ilişki de bir orantı söz konusuysa iman aklîdir”.⁴¹ Dolayısıyla gündelik iman bu ölçüye uyar iken dinî iman uymamaktadır. Bu noktada başka bir ölçü devreye girer, o da güçlülük ve ilişki noktasında öznenin bir şeyleri riske atma durumudur. Buradan hareketle dini imanın aklîlik ölçütünün farklı olduğunu söyleyebiliriz.

Wittgenstein, ikinci döneminde, dinî imanın rasyonel olmadığı düşüncesindedir. Burada dayanak noktası olarak gösterilen: Dinî iman, dikeysel gramatik olarak çelişik olan bir dil oyunu ile kendini göstermez. Wittgenstein açısından dinî ifadeler vardır. Dinî ifadelerle iman konusu, gramatik ve çelişik bir dil oyunu üzerine kurulduğundan aklîlik ölçütüne ters düştüğü düşüncesine sahiptir.

“Tractatus” adlı eserde “Üzerine konuşmadığımız şeyler hakkında susmamız gerek”⁴² diyerek aslına Wittgenstein susulması gereken sınırı bizlere çizmekte ve bu konuları “söylenemeyen” olarak tanımlamaktadır. Anlamın bir resim olarak ortaya çıkabileceğini ve olguların resimlerini yaparak belli tasarımlara ve nesne durumlarının ifadelerini yapabileceğimizi söylemektedir. Tasarımların nesnelere uygunluğuna “doğru” uygun olmayanlara “yanlış” olarak karar verebileceğimizi söylemektedir.⁴³ Çizilen bu resim; nesne durumlarının ve dilin sınırlılığının olanaklılığını ortaya koyarak gerçekliğimizin resminin çizilebileceğini bizlere söylemektedir. Dünyanın ve mantığın sınırlılığı da bu olanaklı durumun bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Dünyanın matematiksel bir yapı olduğunu ve bu yapı ancak “ideal bir dil” bir dille örneklenmelidir. Üzerine konuşulmayacak olgular var ise susulmalı ve bunun ancak dil ile başarılabilirliğine inanmak gerektiğini ifade etmektedir. Gündelik dilin bu mantıksal dizilime uygun olduğunu ve bu dille de bu dünyanın kurulabileceğini söylemektedir. Dünyayı tek tek değil bütün bir olgu olarak değerlendirmek gerektiğini ve bu dünyanın anahtarlarının kelimeler olduğunu ve cümlelerin bir bağlam oluşturarak yargı ve anlam bildirdiğini dile getirmiştir. Kurulacak bu dünyanın olguların toplamı olduğunu ve cümlelerin toplamının⁴⁴ da dil olduğunu ifade etmiştir. Bu sınır söylenebilen ve söylenemeyenin sınırıdır. Bu sınırı dil çizmektedir. Kelimelerin sembol karşılıklarının olduğunu ve cümle içinde anlam kazandığını söylemektedir. Wittgenstein, bu dünyadan bir tasarım olarak söz edilebileceğini ama metafizik alanındaki söylemlere doğru ve yanlış diyemeyeceğimiz için bu konular hakkında konuşmayı saçma bulduğunu ve üstüne konuşulamayan şeyler hakkında susulması gerektiğini ve bu konuların ancak “dil oyunları”yla” çözülebileceğini bizlere ifade etmektedir.

Sonuç

Wittgenstein, “Tractatus” eserinde felsefî sorunları mantıksal açıdan çözmekte ve dilin sınırlarının ne olduğunu bizlere göstermektedir. O, gündelik dilde konuşulan kelime ve cümle yapılarıyla felsefî sorunları çözerken dilin yanlış kullanımından kaynaklı gramer kurallarının olduğunu ve dilin doğru kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Dilin bu doğru kullanımını tamamen gramatikal olduğunu ve belli bir uyum içerisinde gerçekleşmesi gerektiğini savunmaktadır. Yoksa bu yanlış kullanımların felsefî problemler yaratacağını ifade etmektedir.

41 A. Engstler, *a.g.e.*, s122.

42 Ludwig, Wittgenstein, *Tractatus*, *a.g.e.*, s.54.

43 A. Utku, *Wittgenstein’de Resim Kuramı ve Metafizik*, İstanbul, 1996, s. 57.

44 Ö. N. Soykan, *a.g.e.*, s. 53.

Bu durumu aşmak için bizlere “İdeal dil” yaratmanın zorunlu olduğunu ve bunun ancak dilin mantıksal formunun doğru kullanımıyla aşılabileceğini söylemektedir. Üzerine konuşulması gereken felsefi problemlerin olgusal olduğunu ve dille anlatamayan bu ifadelerin metafiziğin alanına girdiğini söylemektedir. Metafizik alanına giren konuların konuşulamayacağını konuşulsa dahi bir tasarımla örneklenebileceğini ve bunun da o konuyu anlatmada yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Wittgenstein’e göre bir “şey” hakkında konuşmak o “şey” in resmini yapmakla aynı manaya gelmektedir. Bu durum “söylenemeyen” inin sınırında olduğu dilsel bir oyundur. Bu dilsel sınır ifade edilemeyen sınır ve burada susulması gerekmektedir.

Dilin ve düşüncenin sınırlarının çizdiği “*Tractatus*” adlı eserde felsefi problemlerin kaynağının dilin yanlış kullanımından kaynaklı olduğunu ve çözümünün de kelimeleri ve cümleleri doğru kullanmak gerektiğini söylemektedir. Bunun belli bir uyumla gerçekleştiğini ve buna imkân verenin de dilin kullanımından kaynaklı kendi sınırının olduğunu ifade etmektedir. Dilde önemli olanın bu düşünceyi ve kavramı karşımızdaki kişiye doğru anlatmak ve anlaşılır olmaktır. Bu da ancak idealize edilen bir dille mümkündür. Anlatılmayan konuların metafiziğin alanına girdiği ve bu konularda susulması gerektiğini söylemektedir. Felsefenin kesin bir sonuçtan ziyade “sorgulanan felsefeyi” sistematik hale getirerek bu problemlere “dil oyunları” tartıştırmak gerektiğini ifade etmektedir.

Kaynakça

Aliy, Abdurrahman. (2005) *Wittgenstein Felsefesinde Din Dili ve Dinî İman*, Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, Ocak-Haziran.

Chomsky, N. (2011). *Dil ve Zihin*, Çev. Ahmet Kocaman, Bilge Su Yayınları, Ankara.

Çakmak, C. (2013). *Wittgenstein’da Dil ve Felsefe İlişkisi*, İstanbul.

Demir, N. (2010). *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Nobel Yay., İstanbul.

Drury, M. O’Connor (1987). *Gespräche mit Wittgenstein*. In: Rush RHEES (Ed.), Ludwig Wittgenstein. Porträts und Gespräche. Frankfurt.

Engstle, A. (1986). *Hier muss man von etwas ergriffen und umgedreht werden. Wittgenstein über religiösen Glauben*. In: *Nachmetaphysisches Denken*, hrg. von Forum für Philosophie.

Grabner-Haider, A. (1978). *Vernunft und Religion. Ansätze einer analytischen Religionsphilosophie*, Köln.

Halder, A. (1987). *Auf der Suche nach dem verborgenen Gott*, Klaus KIENZLER, Joseph MÖLLER (Ed.), Düsseldorf.

Jespersen, O. (1970). *Dilbilgisinin Felsefesi The Philosophy of Grammar*, S. 40, University of Chicago Press, Chicago.

Portmann, F.(1986). *Religion und Vernunft.Eine Rekonstruktion von Religionsphilosophie*. In: *Religion und Vernunft: Philosophische Analysen Studia Philosophica*.

Rızvanoğlu, E. (2016). *Wittgenstein’in Özel Dil Eleştirisi Bağlamında Kartezyen Geleneğe İtirazı*, Düşünme Dergisi, S: 8., Mart.

Soykan, Ö. N. (1995). *Felsefe ve Dil: Wittgenstein Üstüne Bir Araştırma*, Kabalcı Yay.,

İstanbul.

Soykan, Ö. N. (2002). *Wittgenstein Felsefesi: Temel Kavram ve Sorunlar*. Cogito, 33, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Utku, A. (2004). *Ludwig Wittgenstein Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe*, Atatürk Üniversitesi, SBE., Erzurum.

Wittgenstein L. (1918). *Tractatus Logico-Philosophicus*, Çev: O. Auroba, YKY Yay. İstanbul.

Wittgenstein L. (2004). *Philosophical Grammar*, Oxford: Blackwell Publishing.

Wittgenstein L. (2004). *Philosophical Investigations: The German text, with Revised English Translation*, Çev: G. E. M. Anscombe, Oxford: Blackwell Publishing.

Wittgenstein L. (2007). *Felsefi Soruşturmalar*, Çev. Haluk Barışcan, Metis Yay., İstanbul.

Wittgenstein L. (2009). *Kesinlik Üstüne+Kültür ve Değer*, Çev. Doğan Şahiner, Metis Yayınları, İstanbul.

Yalçın, C. (2013). *Wittgenstein'da Dil Oyunları Kuramı ve Dil Oyunlarının Toplumdaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi, SBE., Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr. Öğr. Üyesi
Neslihan G. ALBAYDoğuş Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı
Bölümü Öğretim Üyesi
n.albay87@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1933-0125>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 03/04/2021 27/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.908870>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Views of Ideal Society by Romantic Writers Against Social Injustice: Recasting the Revolution

Sosyal Adaletsizliğe Karşı Romantik Yazarlardan İdeal Toplum Görüşleri: Devrimin Farklı Yorumu

Abstract

Social justice and equality are two concepts closely related to governmental systems, gender roles, and revolutionary acts realized for the sake of society. As long as these three elements serve to the needs or interests of the society, the welfare and happiness of that society can be maintained. The Romantic writers such as Thomas Paine, Edmund Burke and Mary Wollstonecraft discussed radical changes and revolutions from different perspectives and believed in their necessity for a more democratic and liberalist society, while Edmund Burke defends kingship and monarchical systems in which traditionality, and prejudices rather than change and discoveries are dominant. Trying to announce their populist, revolutionary or democratic ideas, some writers of the Romantic period also touch on significant cornerstones that guarantee the welfare of the society, such as democracy, women's rights, liberty, equality and justice. Therefore, the aim of this paper is to present different viewpoints by Thomas Paine, Edmund Burke and Mary Wollstonecraft over an ideal model of society particularly under the influence of the French Revolution. This paper will also discuss and illustrate the ways in which these writers of the Romantic period addressed problems of social injustice and inequality that have still prevailed in the modern world through nationalist sentiments. Thus, it also aims to demonstrate that revolutions and democratic systems outweighed monarchical systems in terms of social justice and equality as far as the welfare of the folk was concerned.

Key Words: Thomas Paine, Edmund Burke, Mary Wollstonecraft, nation, rights, freedom

ATIF: ALBAY Neslihan G. , "Sosyal Adaletsizliğe Karşı Romantik Yazarlardan İdeal Toplum Görüşleri: Devrimin Farklı Yorumu", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (679-690)

CITE: ALBAY Neslihan G. , "Views of Ideal Society by Romantic Writers Against Social Injustice: Recasting the Revolution", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (679-690)

Öz

Sosyal adalet ve eşitlik, yönetim sistemleri, toplumsal cinsiyet rolleri ve toplum yararına gerçekleştirilen devrimci eylemlerle yakından ilgili iki kavramdır. Bu üç unsur toplumun ihtiyaçlarına veya çıkarlarına hizmet ettiği sürece, o toplumun refahı ve mutluluğu devam edebilir. Thomas Paine, Edmund Burke ve Mary Wollstonecraft gibi Romantik yazarlar, radikal değişimleri ve devrimleri farklı bakış açılarından tartışır ve genellikle daha demokratik ve liberalist bir toplumun gerekliliğine inanırken, Edmund Burke, değişim ve yeniliklerden ziyade gelenek ve önyargıların hakim olduğu krallık ve monarşik sistemleri savunur. Romantik dönemin bazı yazarları, popülist, devrimci veya demokratik fikirlerini açıklamaya çalışırken, demokrasi, kadın hakları, özgürlük, eşitlik ve adalet gibi toplumun refahını garanti altına alan önemli köşe taşlarına da değinmektedir. Bu nedenle, bu makalenin amacı, ideal bir toplum modeli üzerinden Thomas Paine, Edmund Burke ve Mary Wollstonecraft'ın farklı bakış açılarını sunmaktır. Bu makale aynı zamanda Romantik dönem yazarlarının modern dünyada hâlâ hüküm süren sosyal adaletsizlik ve eşitsizlik sorunlarını nasıl ele aldığını tartışacak ve örnekleyecektir. Dolayısıyla, halkın refahı söz konusu olduğunda, devrimler ve demokratik sistemlerin, sosyal adalet ve eşitlik açısından monarşik sistemlerden daha ağır bastığını vurgulayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Thomas Paine, Edmund Burke, Mary Wollstonecraft, millet, haklar, özgürlük

Introduction

Throughout the centuries social injustice and inequality have been the reasons for many radical changes and revolutionary acts in varied societies. The violation of the rights of man has motivated the oppressed against the persecutors or dictators to gain more freedom and advantages for the sake of the providence and continuity of social order. The mouthpiece of the society in a way, some philosophers, thinkers or writers have taken these problems about social injustice and inequality as subjects to their works and made critical comments about them in their works. Being an inspiration for the abolition of slavery, collapse of feudalism and campaigns for universal suffrage, the French Revolution established the fundamental ideas and principles underlying Western liberal democracy with far-reaching results. Paving the way for the emergence of some significant values and institutions such as democracy, nationalism, liberalism, justice, equality, human rights and workers' rights, the French revolution seeded the idea of a more equal and egalitarian society with the consolidation of the national state. Along with the appearance of nationalist movements and the inauguration of the period of modern warfare, it caused the collapse of empires and monarchical governments and the establishment of nation-states. The revolutionaries of the Romantic Age believed in the revolution that they could, with their unlimited power, turn the society and the world into an "equal" and "free" place without war or disease.

Trying to announce their populist, revolutionary or democratic ideas, some writers of the Romantic period also touch on significant cornerstones that guarantee the welfare of the society, such as democracy, women's rights, liberty, equality and justice. With his work "Reflections on the Revolution in France" that has influenced all Europe and a great number of nations outside Europe since its publication year of 1790, Edmund Burke was commonly associated with an anti-

revolutionary rhetoric. Recognized as an American political activist, writer, political theorist, and revolutionary, Thomas Paine influenced the American War of Independence and the French Revolution with his thoughts. The French Revolution had a profound effect on the life and literary career of Helen Maria Williams, who was a British poet, novelist and translator supporting radical causes. Likewise, playing a leading role in British feminism with a special emphasis on the education and status of the female sex and supporting the French revolution essentially, Mary Wollstonecraft desired equal education both for men and women with revolutionary ideas in her mind. Therefore, in my paper I will try to discuss different points of view by Thomas Paine, Edmund Burke and Mary Wollstonecraft over an ideal model of society as well as the French Revolution. This paper will also discuss and illustrate the ways in which writers of the Romantic period addressed problems of social injustice and inequality that have still prevailed in the modern world.

Thomas Paine's Vision of Ideal Society

The Rights of Man by Thomas Paine bears great importance since it compares and contrasts different governmental systems and tries to determine the status of the Nation within these systems. Thomas Paine criticized the monarchical and hereditary systems of the government since they put man into a wretched and impoverished position by imposing extreme taxes and so he regarded a revolution in the principles and construction of governments indispensable and inevitable because of these unjust political systems. For Paine, nobody can appropriate the government for the sake of their personal interests. It is the collective property of nation and it belongs to the Nation only. Besides, the Nation naturally has absolute rights to choose any form of government that it defends or to do away with the one it disagrees with. There is a relation of a part and a total between the sovereignty and the citizens of a nation. They are inseparable and complementary. When it becomes the property of an individual, there is an encroachment on the sovereignty of the nation. As Bush and Webb indicated, American independence was a significant milestone in the history of the world for Paine. In his introduction to *Common Sense*, Paine noted that "the cause of America is in great measure the cause of all mankind." It meant that he hoped "America would be the nation that would shine the new light of democracy out into the ancestral darkness of Europe, exposing and sweeping away the corrupt political and social institutions that for so long held the nations of the world in bondage." As regards the history of the American history Paine's eloquent speech instigated colonists and instilled the idea that they should manage to rule themselves rather than depending on Great Britain, particularly in his pamphlet *Common Sense*. This pamphlet played a pivotal role in proposing a democratic system that entailed the equal representation of each colony and favoured delegate voting for presidency. He emphasized the need to overthrow the abusive British rule in public eye and underscored that colonies should assume their new role of self-governors. In a way, his inflammatory speech in this work was a call for a complete break from British rule.

-
- 1 Thomas Paine, *The Complete Writings of Thomas Paine*. Ed. Philip S. Foner. New York: Citadel Press, 1969, pp. 3-4
  - 2 Harold K. Bush, JR & Joe Webb, "Transfigured by Oratory: Thomas Paine, Robert Ingersoll, Mark Twain and the Roots of American Civil Religion. *The Mark Twain Annual*, No. 7, 2009, p.82.

As far as government is concerned, it must have a comprehensive knowledge of all the objects and matters on which its authority dominates. In this respect, the republican system addresses to the whole nation. In this system it is the centre or the representative of all parts. However, in the old governments ruled by monks or kings, interests and happiness are excluded. Paine also compared the Revolutions of America and France to the ones that were formerly called Revolutions and he finds the first ones more radical and expansive than the second ineffective ones to a small extent. Related to the Revolutions of America and France he attracts our attention to their great impacts on different subjects, such as “a renovation of the natural order of things, a system of principles as universal as truth and the existence of man and combining moral with political happiness and national prosperity.”³ As expressed by Len Travers in *Celebrating the Fourth: Independence Day and Early Republic*, Paine can be called as “one of the early republic’s most prominent exponents of American civil religion.”⁴ Furthermore, according to Travers, as the voice of the Revolution, Paine considered “April 19, 1775 “the commencement of hostilities,” to be a crucial moment when a new era for politics [was] struck,” and “a new method of thinking” was initiated.”⁵

Drawing a general frame of different forms of governments and their distinctive qualities, Thomas Paine considered monarchical sovereignty as the enemy of mankind and the reason for misery and claimed the source and natural and original place of the sovereignty was the Nation. In no way can it be individualized. The political associations should serve only to public utility in the society whose members are “born and always continue, free and equal in respect of their rights.”⁶ To sum up, Paine was the defender of a nation-oriented system of government, and he objected to personal institutionalization in the structure of governments. In the “Life and Deeds of Thomas Paine,” Ingersoll charged his audiences to remember that though “he has been pursued as [if] he had been a fiend from hell, Paine was one of America’s great intellectual heroes—one of the men to whom [they] are indebted.”⁷ Concisely, Paine’s vision of America was very popular in the nineteenth century America, as well as Paine himself as a great hero, who did not give up his principles and remained faithful to his mission at the cost of death. Especially his pamphlet *Common Sense* had critical importance in changing American political thought permanently thanks to its eloquent and articulate arguments. It both activated American intellectuals to seek for independence and led to the drafting of the Declaration of Independence. Furthermore, it reflected the anti-British feelings of the Colonies elaboratively as Americans denounced the inherent fallacies of the monarchy and the English Constitution.

Edmund Burke’s Conservatism

One of the ground-breaking events that led to profound impacts on the Western world in political history is unquestionably the democratic bourgeois revolution that occurred in France in 1798. There were two segments that either supported or opposed the idea of the French Revolution, and in this struggle that was launched for the sake of humanity, Edmund Burke had a biased and

---

3 Thomas Paine, *The Rights of Man*, ed. Eric Foner, Harmondsworth, 1984.

4 Len Travers, *Celebrating the Fourth: Independence Day and Early Republic*. Amherst: Univ.of Massachusetts, 1997, p. 22.

5 Travers, p.22.

6 Paine, *The Rights of Man*.

7 Robert G. Ingersoll, “Life and Deeds of Thomas Paine.” Robert G. Ingersoll’s 44 Complete Lectures. Chicago: Regan Publishing, 1915, pp. 212-20.

strict attitude towards the French revolution, since he supported the idea that rights and property are captured, and moral and religious values that strengthen social institutions are eradicated owing to revolution, in contrast to those thinking that revolution led to progress and enlightenment. The conservative thinker, Edmund Burke was convinced that the revolution would surrender to Jacobinism sooner or later because of its possible risks of failure based on its abstract ideas and its method containing violence and oppression. While “Thomas Paine stands out against Burke as a rival narrator of the revolution, and of the miseries of the people which Burke denied a place among the causes of the revolution⁸”, in *the Reflections on the Revolution in France*, Edmund Burke supported the monarchical systems as a British statesman and political scientist. According to Paine, Burke favoured arbitrary / absolute power because he associated rights with responsibilities. Nevertheless, Burke never approved of absolute / arbitrary power and radical conservatism. Paine claimed that the revolution took place for the sake of these rights criticized by Burke, and the purpose of the revolution was to obtain these rights from the very beginning.⁹ One of the most prominent founding fathers of conservatism, Burke was a leading figure that made a criticism of the French Revolution at first. When almost all the peoples of the world, including Britain, approved of the revolution, Burke declared war on the Revolution because for him, revolution in general can be the last thing that should happen in a society, as revolution is harmful as a case that destroys the nature of society. He attempted to express intellectuals and politicians the inaccuracy of the radicalism of the revolution. He contrasted British traditional values with French innovations and suggested that radical ideas and new ways of thinking were not fit for the British, since the British were traditional. With a satirical view of the spirit of the French Revolution he opposed new ideas and rooted changes.

The thought of “grace” prevailed in Burke. Grace means God’s wisdom, will or grace. The thought of grace includes the historically “supreme” and “inevitable” guidance of God and the “freedom of choice” of man. According to Burke, history has no laws. Even if these laws exist, only God’s laws can exist. Burke did not see the French Revolution as a necessity; Revolution could be prevented if people did not want it, but its realization ultimately depended on God. As Tom Furniss noted in *Edmund Burke’s Aesthetic Ideology*, “Burke seeks to immunize England by preventing the importation of radical ideas”, which he fears will damage English political standards inherited from the Glorious Revolution.¹⁰ Burke’s arguments were heavily rhetorical. He appealed to British patriotic sentiments to get support for his views. He proposed conservatism as an authentically British outlook in this way. He implied that most British people did not support the revolution because it is against British character and values of decency, nobleness, fairness, and hospitality. He reflected the British noble and the French as savage by giving a picture of warfare. He deduced that if the king and queen of France had been captured by them in the war, they would have been welcomed and honoured with a triumphal entry into London.

Burke thought that hierarchical society was natural. For him it was natural for one to feel admiration, respect and affection to one’s special superiors. He expressed: “we look up with awe to kings; with affection to parliaments; with duty to magistrates; with reverence to priests; and with

---

8 David Bromwich, “Wollstonecraft as a Critic of Burke”, *Political Theory*, Vol. 23, No. 4, 1995, p. 617.

9 Thomas Paine, *Ortak Akıl, İnsan Hakları ve Tarımsal Adalet*, çev. Faruk Gültekin, Doruk Yayınları, İstanbul, 2013, pp. 146-147.

10 Tom Furniss, *Edmund Burke’s Aesthetic Ideology*, Cambridge, 1993, p. 123.

respect to nobility. Why? Because when such ideas are brought before our minds, it is natural to be so affected..."¹¹ This way of thinking is in stark contrast with the ideals of French Revolution. The defenders of French Revolution thought everyone was naturally equal and society made artificial hierarchy, while Burke believed hierarchy was natural. In his eye, if we do not respect our superiors, we will have false, wicked ideas and corrupted minds. He emphasizes their traditionality by saying: "we know we have made no discoveries, and we think that no discoveries are to be made, in morality, nor many, in the great principles of government, nor in the ideas of liberty."¹² This viewpoint seemed to be very shallow in contrast to Thomas Paine's. Edmund Burke believed in kingdom and monarchy, while Thomas Paine opposed them and supported more democratic governments and revolutionary movements. According to Burke, the Revolution is a struggle for power, not a fight for poverty, equality, freedom, fraternity; the compass or guide of the revolutionaries in this fight is "theoretical dogmas" and "philosophical speculation". According to him, other factors that prepared the Revolution were: Monarchy-nobility, the loss of the balance of the clergy-judges and the loss of authority of the crown.¹³ However, the point Burke emphasizes most in his critique of the Revolution was the rejection of religion, tradition, prejudices, and authority. Burke ruthlessly attacked the "philosophical fanatics" who rely on doctrines, philosophical speculation, who wage war on tradition, authority, religion, prejudices, because their aim was to abolish religion, the Church, and to create new citizens and a new society with a Jacobin attitude.¹⁴

Another radical revolutionist, Helen Maria Williams was English poet and novelist who was well-known for her support of radical causes. Her interests in social reform found expression in her *Poem on the Slave Hill* (1788) while her novel *Julia* (1790) referred to her opposition to slavery and support for the French Revolution. She was fascinated by the French Revolution and so she went to France alone to be a part of it. She was also abolitionist of slavery. However, she lamented the revolution when she saw the first victims of popular fury for the first time. She named those scenes of violence and ferocious revenge as a disgrace to the glories of the revolution. French Revolution symbolized the desire for liberty and overthrowing rigid hierarchical monarchist governments for her. She started to feel doubt about the revolution when she considered the violence associated with the revolution, since she normally had positive feelings because of its innovative features. She had not related it to death. Partly she had some despair but then she tried to understand the reasons why bloody murders or violence was committed. She both criticized and excused these aspects of French Revolution. We see that she supports the French Revolution for the sake of the liberty of many people if it should cost no further bloodshed. It is clear that this view was conducive to the development of social justice and equality.

As a criticism of French Revolution, Helen Maria Williams mentions Madame Roland in *Letters Containing a Sketch of The Politics of France*, who was executed as a victim of the Revolution. Madame Roland was one of the most successful women at that period and has "the

---

11 Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, London: Penguin Books, 1986.

12 Find

13 Michael Freeman, "Edmund Burke and the Theory of Revolution", *Political Theory*, Vol. 6, No. 3, August 1978. p. 282; Mihriban Şenses, *Edmund Burke: Yüce, Etik ve Devrim*, Yayına Hazırlanan Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2018, p.138.

14 Burke, p. 256.

most ardent attachment to liberty and the most enlarged sentiments of philanthropy.¹⁵ However, she was imprisoned and sentenced to death. In spite of the bitter situation, she was exposed to, she was strong, brave and proud. The last words she said at the moment of being killed by looking at the statue of liberty near which the guillotine was placed is thought-provoking: “Ah Liberty, how you have been sported with!”¹⁶ The scene is very ironical. The rights of living of the people who seek for liberty are cruelly taken from their hands during the Revolution. The aim of the Revolution was to give way for liberty, but the result is disappointing. Instead of people who were against the Revolution, people who supported and desired it were innocently executed. The aim of the Revolution seemed to have deviated from its right way. For this unfair condition Helen felt sorry and disappointed. This is the point she criticized about the revolution despite her gorgeous dreams of liberty. The French Revolution was the moment that occurred as a result of social injustice and inequality and aimed at gaining more extensive rights and for the interests of the folk. Therefore, Helen Williams defended the revolution despite its some extreme aspects and desired the establishment of social justice and equality as well as other writers of the Romantic period.

Mary Wollstonecraft’s Ideal Society

The extension of women rights was another important balancing element in terms of social equality and justice. That they were undervalued and dominated by patriarchal societies were the central reasons for social injustice. As an early British revolutionary feminist thinker, Mary Wollstonecraft tried to reflect the qualities, attributed to women by the society and broadens our horizon about in which status women should in fact be in *A Vindication of the Rights of Woman*. In *A Vindication of the Rights of Men* (1790), which could also be considered as a precursor to *Rights of Woman*, Mary Wollstonecraft expressed her first plea for human freedom. Moreover, she targeted Edmund Burke’s *Reflections on the Revolution in France* (1790), which is a text that “attempts to pre-empt political disease by pointing out the deleterious invasiveness of the democratic ideals fostered by the French Revolution. Burke commented on the “dreadful contagion” of the Revolution’s “principles”, a sentiment shared by a number of commentators during the pamphlet wars of the 1790s.¹⁷ Although both writers differ in their perspective on the most desirable form of government, they resort to medical discourse in order to discuss the significant questions raised by the French Revolution about the nature and function of a healthy state as well as the role of the individual in preserving strong constitutions or removing diseased ones according to Amy Mallory-Kani. She asserts that the connection between politics and pathology established by Burke in his *Reflections* is also observed in Wollstonecraft’s texts. She gives a comparison of these two writers more explicitly as follows:

Both writers make explicit connections among health, medicine, and politics. Their debate signals a concern for political health, a state that must be maintained by avoiding social diseases of various kinds. However, they differ specifically in their treatment of the means by which state health is fostered and sustained. While Burke views state health as possible only by barring the inoculation of foreign political ideas into the British political body, Wollstonecraft maintains that health must be nurtured from within the body politic; oppression should be corrected by internal

15 Helen Maria Williams, *Letters Containing a Sketch of the Politics of France*. ‘Madame Roland’.

16 Ibid.

17 Amy Mallory-Kani, “A Healthy State”: Mary Wollstonecraft’s Medico-Politics”, *The Eighteenth Century*, Vol. 56, No. 1, 2015, p. 21.

reform.¹⁸

The common point between two writers is their concern for political health that requires abstaining from every kind of social ills although they differ in their methods of maintaining state health. Burke's conservative nature opposed foreign political ideas within the British political body, while Wollstonecraft sought for internal solutions through internal reforms for the sake of political health. In a way, both took care of the essence of the state. However, as David Bromwich has observed, "the central feature of Wollstonecraft's response to Burke is not its defence of the French Revolution but its engagement with the moral position underlying Burke's political arguments-- a strategy unique to Wollstonecraft and one which necessarily broadens the intellectual context of this work well beyond the revolutionary pamphlet wars of the early 1790s."¹⁹ The 18th-century British liberal feminist, Mary Wollstonecraft was the supporter of French Revolution and wrote to defend and justify it. She claimed that women's senses were stronger than their reason in social mind. She rejected the idea that women were inferior not because it is natural, but it was thought by the way society taught them. She made a plea for the betterment of women's status through radical reforms in national educational systems that would enable girls to have the same advantages as boys so that they could be successful in many professions besides being perfect wives and mothers.

In her feminist work *In a Vindication of the Rights of Woman* (1792), Wollstonecraft displayed her stance against the injustices inflicted on not only women but also men. She desired to be the mouthpiece of natural rights of humankind through her work with a particular emphasis on women's unequal position in society in a period of unrest, repression and reform. She discussed that the education system in her society-oriented women to be unskilled and frivolous intentionally and so she believed that a political change that requires a radical reform of the educational system would benefit the whole society. She thought women should not be confined intellectually or physically and believed man's superiority came from the inferior side of women. Gender inequality was defined socially, and education was the key factor in this kind of socialization. The education system of women made women dependent on men and not be able to rely on their own autonomous abilities. As referred by Gary Kelly in his article "Mary Wollstonecraft: Texts and Contexts", "Mary Wollstonecraft was versatile, and she was passionate, in a way which makes questions of her lack of 'masculine' logic and order, her lack of 'masculine' respect for facts and practicalities, merely academic. Her mind and imagination were unique."²⁰ Mary believed women were intellectually capable. What was problem was the prevailing opinion created by the society that women were created rather to feel than reason and their power lies in their charm and weakness. Since their understandings were neglected and their passions were pampered, they became the victims of their senses and this condition caused their abilities to become blunt. They were educated with novels, music, poetry, and gallantry so that they could become the creatures of sensation. Their feelings were tempted rather than their reason. In fact, women were naturally rational: it was a corrupt society that reflected their minds weak and their emotions strong. The judgement values of a society were very influential on determining gender roles in that society. Conceiving virtue as a means of self-discovery, Wollstonecraft elaborated:

---

18 Mallory-Kani, p. 21.

19 Nancy Yousef, Wollstonecraft, Rousseau and the Revision of Romantic Subjectivity, *Studies in Romanticism*, Vol. 38, No. 4, 1999, p. 540.

20 Gary Kelly, "Mary Wollstonecraft: Texts and Contexts", *Eighteenth-Century Life*, Vol. 2, 1975, p. 40.

If virtue be an instinct, I renounce all hope of immortality; and with it all the sublime reveries and dignified sentiments that have smoothed the rugged path of life: it is all cheat, a lying vision; I have disquieted myself in vain; for in my eye all feelings are false and spurious, that do not rest on justice as their foundation, and are not centred by universal love.

I reverence the rights of men. -- Sacred rights! for which I acquire a more profound respect, the more I look into my own mind; and, professing these heterodox opinions, still preserve my bowels; my heart is human, beats quick with human sympathies-and I FEAR God!²¹

Obviously, Wollstonecraft regarded Burke as an irreligious man identified with society. Because of social stereotypes, women were thought to be weak, dependent, and emotional in her time. However, they were naturally not, so Wollstonecraft desired women to reach the status they really deserved and to be regarded with aspects that were more dignified. The aim was not that they had power over men, but over themselves. That women were perceived as inferior and weak creatures did not match the rules of social justice and equality. Women should be given more rights rather than being forced to be dependent on men and being restricted unjustly. They should be allowed to act not with their repressed emotions, but their reason. Only in this way, can they discover their qualities and walk with sound steps in the society. Therefore, Mary Wollstonecraft challenged all stereotypes about women and defended unconventional ways against the traditional ways of thinking over women. In this sense, the vindication of the rights of women has a parallelism with social justice and equality. The domination of men and subjugation of women are the major obstacles to social order. Only when they disappear can social justice be executed. As Amy Mallory-Kani also emphasizes, "Wollstonecraft figures self-guided immunity as the ideal vehicle for political reform. In doing so, she reconfigures Burke's biomedical metaphors into literal aspects of socio-political regimen."²² She puts the responsibility on the individual within a nation for a solid political regimen and reforms by favouring social and gender equality. She wanted to be the voice of the injustices inflicted upon humankind and attempted to raise the awareness of both women and men of her period about them, while half the population was neither heard nor regarded as reasonable, intelligent human beings. She intended to draw the attention to social degradation that would be caused by the inequality of education between women and men as well as the restrictions imposed on human strength, value and productiveness.

Conclusion

The French Revolution undoubtedly led to radical changes in social order and universal consequences in world history because of its permanent effects on democracy, universal law and individual liberties. The critics of the revolution either appraised and favoured the revolution as precursor to progression or opposed it owing to its devastating effects on the social and political order such as the destruction of absolute kingdoms, moral and religious values. Thomas Paine regarded American independence as a milestone in the history of the world. He criticized the monarchical and hereditary systems of the government since they impoverished people owing to imposing extreme taxes and so he regarded a revolution in the principles and construction of governments indispensable. Paine was the defender of a nation-oriented system of government,

---

21 Janet Todd & Marilyn Butler, *The Works of Mary Wollstonecraft*, 7 vols., London: Pickering, 1989, pp. 5:7-8.

22 Mallory-Kani, p. 22.

and he objected to personal institutionalization in the structure of governments. For Paine, nobody can appropriate the government for the sake of their personal interests. Edmund Burke proposed conservatism as an authentically British outlook and asserted that most British people did not support the revolution because it was against the British character and values of decency, nobleness, fairness, and hospitality. The Revolution is a move to overthrow the existing order completely and Burke foretold very early that such a move was doomed to result in a greater crisis or crises. He argued that institutions that lost their function in society should be reformed. Trying to preserve ancient traditions and institutions made Burke “conservative” and “anti-revolutionary”, while his social analysis deemed the revolution as an unlikely and unacceptable phenomenon.

On the other hand, French Revolution symbolized the desire for liberty and overthrowing rigid hierarchical monarchist governments for Helen Maria Williams. She was concerned about the revolution only when she considered the violence associated with the revolution, since she normally had positive feelings because of its innovative features. She both criticized and excused the brutal aspects of the French Revolution. She supported the French Revolution for the sake of liberty and this view was conducive to the development of social justice and equality. Helen Maria Williams defended the revolution despite its some extreme aspects and desired the establishment of social justice and equality as well as other writers of the Romantic period. Having a great impact on the Romantic movement as well, Mary Wollstonecraft desired women to reach the status they really deserved and to be regarded with aspects that were more dignified, by opposing the mindset that placed women in subordinate positions. Her aim was not that women had power over men, but over themselves. She did not desire women to be independent of men as she was aware of the significance of marriage and the companionship of men. She was focused on a woman image centred on self, family and marriage. Her main concern was that many women were regarded to be unqualified in social life owing to improper education and to be devoid of reason. She put the responsibility on the individual within a nation for a solid political regimen and reforms by favouring social and gender equality. Her major wish was that women were addressed and treated as “human creatures” rather than females in the first place. Additionally, she proposed character, virtue and strength of mind as the principal features of a person of reason if a woman desires to be accepted and appreciated by society. As a feminist vanguard, she challenged all stereotypes about women and defended unconventional ways against the traditional ways of thinking over women. She lamented that women were not viewed in the same way as men. She asserts that only if more equality is established in society, morality will find the chance to gain ground. In this sense, the vindication of the rights of women had a parallelism with social justice and equality.

In conclusion, social justice and equality are two concepts closely related to governmental systems, gender roles, and revolutionary acts implemented for the sake of society. As long as these three elements serve to the needs or interests of the society, the welfare and happiness of that society can maintain. The Romantic writers such as Thomas Paine, Mary Wollstonecraft, and Helen Maria Williams discuss radical changes and revolutions from different perspectives and generally believe in their necessity for a more democratic and liberalist society, while Edmund Burke defends kingship and monarchical systems in which traditionality, and prejudices rather than change and discoveries are dominant. “A central concern for Burke and Wollstonecraft is the process by which states expel and/or exclude injurious elements from their systems.²³” Burke envisions a form of immunity, or

protection, that strives to thwart revolutionary infection by protecting the British body politic from external contagion. He advocates a sort of poultice, or surface remedy, which in Wollstonecraft's view, ultimately defies its intended effects by ignoring the body politics' internal infections. He offers us the method of protection of individuals and institutions formed by individuals for the future of humanity. The life and struggle of this conservative and liberal politician are the examples of how general concepts and institutions concerning his own country are preserved or they should be protected. A political and moral philosopher, Wollstonecraft argues that Burke's focus on external sources of political contagion (i.e., French principles), elides the internal problems that plague England.²⁴ As his national cause is the cause of all mankind to a great extent, Paine considered making the world happy as a sacred responsibility within his authority.²⁵ Thus, as far as the welfare of the folk was concerned, revolutions and democratic systems outweighed monarchical systems in terms of social justice and equality and they have still retained their significance and radicalism in modern societies with an influence that goes beyond their restricted time period.

Bibliography:

Bromwich, David. "Wollstonecraft as a Critic of Burke", *Political Theory*, Vol. 23, No. 4, 1995, pp. 617-634.

Burke, Edmund. *Reflections on the Revolution in France*. London: Penguin Books, 1986.

Bush, Harold K., JR & Webb, Joe. "Transfigured by Oratory: Thomas Paine, Robert Ingersoll, Mark Twain and the Roots of American Civil Religion. *The Mark Twain Annual*, 2009, No. 7, 2009, pp. 78-96

Freeman, Michael, "Edmund Burke and the Theory of Revolution", *Political Theory*, Vol. 6, No. 3, August 1978.

Furniss, Tom, *Edmund Burke's Aesthetic Ideology*, Cambridge, 1993.

Ingersoll, Robert G. "Life and Deeds of Thomas Paine." Robert G. Ingersoll's 44 Complete Lectures. Chicago: Regan Publishing, 1915.

Kelly, Gary. "Mary Wollstonecraft: Texts and Contexts," *Eighteenth-Century Life*. Vol. 2, 1975.

Mallory-Kani, Amy. "A Healthy State": Mary Wollstonecraft's Medico-Politics". *The Eighteenth Century*, Vol. 56, No. 1, 2015, pp. 21-40.

Paine, Thomas (2003). *Common Sense, Rights of Man, and Other Essential Signet Classics*.

_____, *Ortak Akıl, İnsan Hakları ve Tarımsal Adalet*, çev. Faruk Gültekin, Doruk Yayınları, İstanbul, 2013.

_____, *Rights of Man*. ed. Eric Foner, Harmondsworth, 1984.

_____, *The Complete Writings of Thomas Paine*. Ed. Philip S. Foner. New York: Citadel Press, 1969.

24 Ibid.

25 Paine, *The Complete Writings of Thomas Paine*, p. 121.

Şenses, Mihriban. *Edmund Burke: Yüce, Etik ve Devrim*, Yayına Hazırlanan Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2018.

Todd, Janet & Butler, Marilyn. *The Works of Mary Wollstonecraft*, 7 vols. London: Pickering, 1989, 5:7-8.

Travers, Len. *Celebrating the Fourth: Independence Day and Early Republic*. Amherst: Univ. of Massachusetts, 1997.

Williams, Helen Maria. *Letters Written in France in the Summer of 1790*. 'On Revolution', *Letters Containing a Sketch of the Politics of France*. 'Madame Roland'.

Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman*. Penguin Classics, 2004.

Yousef, Nancy. Wollstonecraft, Rousseau and the Revision of Romantic Subjectivity. *Studies in Romanticism*, Vol. 38, No. 4, 1999, pp. 537- 557.

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future**Prof. Ass. Dr.
Skender ZHITIAORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1684-9899>Institute of History "Ali Hadri" Prishtinë,
Sreet "Arbnor and Astrit Dehari", no.25,
Lagja e Spitalit no.3,
10 000, Prishtina,
Republic of Kosovo
skenderzhitia@gmail.com

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
22/05/2021Kabul edildi.
Accepted
30/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.939845>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Anti-Albanian Policy of the Serbian State, Programs and Methods (XIX-XX)

Sırp Devleti'nin Arnavut Karşıtı Politikaları, Programları ve Yöntemleri (XIX. ve XX. yüzyıllarda)

Abstract

From the beginnings of the independence of the Serbian state (at the beginning of the XIX century), its leaders showed expansionist interests in the (occupied) territories and people living within the Ottoman Empire. This case includes territories inhabited by Albanians (who, being the majority of the Islamic faith, were considered part of the Muslim population in the Balkan Peninsula). These anti-Albanian interests, initially through policies, programs and methods, prepared the national and the international opinion about the annihilation and colonization intentions on the territories inhabited by Albanians, especially in Kosovo. In addition to this, in the historical retrospect, Albanians during the XIX-XX centuries faced orthodox political calls for the creation of a state with Serbian orientation in the territories of the former Serbian king Car Dushani (1331-1355), with clear intentions for a Great Serbia to be formed (all Slavs in one state) for all South Slavs, where Serbia would have the leading role. Albanians were faced with the denial of everything non-Serb and with the call: "Wherever there is a single Serb, the Serbian state must also take its place there." Albanians were systematically confronted with new Serb programs, which went to extremes, aiming to destroy an entire nation. This anti-Albanian campaign, this state terror (also supported by the Serbian church) was executed with harsh measures, forms and methods that resulted in Albanians being killed, wounded, and imprisoned.

Keywords: *Kosovo, Serbia, Anti-Albanian Policies, Plans, Programs.*

Öz

Sırp Devleti'nin bağımsızlığının başlangıcından itibaren (XIX. yüzyılın başlarında) (Sırp) liderlerde Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan diğer toplumlara ve topraklarına karşı yayımlı çıkarlar görünmeye başladı. Bu durumda arnavutların yaşadığı topraklar söz konusudur (Arnavutlar çoğunluk olarak Müslüman olduklarından dolayı, Balkan Yarımadası'ndaki Müslüman nüfusun bir parçası

ATIF: ZHITIA Skender, "Sırp Devleti'nin Arnavut Karşıtı Politikaları, Programları ve Yöntemleri (XIX. ve XX. yüzyıllarda)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (691-710)

CITE: ZHITIA Skender, "The Anti-Albanian Policy of the Serbian State, Programs and Methods (XIX-XX)", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (691-710)

olarak kabul edilmiştir). Bu arnavut karşıtı çıkarlar başta siyaset sayesinde, (Sırlar) programlarla ve yöntemlerle iç ve uluslararası görüşünü şekillendirip yök etme hedefinde arnavutların yaşadığı toprakları ve özellikle Kosovayı sömürgeleştirmek hedefliyorlardı. Üstelik, tarihsel retrospektif içinde, arnavutlar XIX-XX yüzyıllar boyunca Sırp Kralı Çar Duşan'ın (1331-1355) eski topraklarında Sırp merkezli bir devletin kurulması için ortodoks siyasi çağrılarla yüzleştiler, amaçları açık Büyük Sırbistan için (bütün sllavlar bir devlet içinde) bütün güney sllavlar için alarak bu devlet Sırbistan öncülüğünde olacaktı. Arnavutlar Sırp olmayan her şeyin reddedilmesi ve çağrılara “Nerde tek bir Sırpa bulunursa Sırp devleti de oradaki yerini almalıdır” karşı karşıya kaldılar. Arnavutlar sistematik olarak yeni büyük-Sırp programları ile karşılaşmış ve bu programlar aşırıya kaçıp bütün bir halkı yok etmeye hedefliyorlardı. Arnavut karşıtı kampanya, bu devlet terörü kitlelerle gerçekleştirilip sert metod ve yöntemlerle Arnavutların öldürülmesine, yaralanmasına ve aynı zamanda hapsedilmesine neden oldu.

Anahtar Kelimeler: *Kosova, Sibistan, Arnavut Karşıtı politikaları, Planlar, Programlar.*

The beginnings of the anti-Albanian policies of the Serbian state

Albanians at the time of the national awakening in the Balkans (early nineteenth century) encountered many difficulties; above all, they faced the opposition of the neighboring countries and their conquest intentions. Evidence of this is not only the national chauvinist programs implemented on Albanians in a Serbia-Bulgaria-Greece triangle (“Nachertania,” “Otoçenstvo” and “Megali-idea”) but also their genocidal practice in the occupied territories, as was Sanjak of Niš (1877-1878).

Based on the studies so far, not only of Albanian historiography, Serbian nationalism has had its beginnings, extension and expansion based on the platform designed by the Orthodox Church for a pan-Slavic movement since 1814.¹ The (Russian) Orthodox Church at that time expressed its eagerness for the creation and development of a Pan-Slavic empire, which would extend in latitude and longitude from the Pacific Ocean in the east to the shores of the Adriatic in the west and from the North Sea to the south, in the waters of the Indian Ocean, with Istanbul as its capital.² It should be noted that this idea initiated by the Orthodox Church was soon reflected in the Balkans, where the Serbian autocephalous church ruled with influence for two centuries. In this context, among the first drafters of Pan-Slavic projects were: Adam Çartorijski and Franjo Zah³. Through these projects,

1 The Orthodox Slavs, after the weakening of the Empire of Napoleon Bonaparte, as well as after the promotion of the idea “America for the Americans” of the American President James Monroe (28.04.1758-04.07.1831), in 1823, began to think about the realization of the idea of uniting all Slavs in one state.

2 Hakif Bajrami, *Si e okupoi Serbia Kosovën më 1912 (How Serbia occupied Kosovo in 1912)*, first part, Pristina, “Shkrola”, 2003, 4 (hereinafter: Bajrami, *How Serbia occupied Kosovo*).

3 Adam Jerzy Czartoryski (1770-1861) was a Polish immigration leader, writer and politician. While he was living in Russia, he was the Minister of Foreign Affairs of Russia (1803-1806). He is considered the inventor and referent of Garashanin in the drafting of Nachertania. He had also prepared a memorandum to the Russian king, according to which he foresaw the settlement of the Balkans after the destruction of the Ottoman Empire. Franjo Zah (1807-1892) is among the founders of the Serbian Military Academy. He was the first Serbian general. He had a crucial role in the drafting of “Nachertania” by Ilia Garashanini. He was the organizer of the first Panslavist Congress, held in 1848 in Prague. For more see: Ayşe Özkan, Miloştan Milin'a Sırp Bağımsizliğı (1830-1878), (Nga Milloshi tek Millani Pavarësia e Serbisë), IQ Kùltür

the “concentration of the Balkan Slavs in a pan-Slavic Empire” was planned by categorizing the development of events into two phases.⁴ In the first phase, the war had to occur, while in the second phase, the ground had to be cleared so that living space for the Slavs was created. It should also be noted that in addition to the Slavs, many other people lived in these territories.⁵

Regarding the methods, the form of the rise and development of Pan-Slavic ideas, studies had been done by political scientists, clergies, Slavic scholars, and so forth, and the theses over which the Pan-Slavic Empire should rule were established. One of them was based on racism, compiled in the most detailed forms, categorizing the nations under the imaginary empire according to their anthropological development.⁶

It is worth noting that these methods and forms for creating the Pan-Slavic Empire were executed strictly by the Serbian Autocephalous Church on the nations in the Balkans, especially on the Albanians. In this regard, special programs were also compiled, which by order of the government, in cooperation with the church, had been implemented by the state army in most cases.

Viewed in historical retrospect, Albanians during the nineteenth century faced orthodox political calls for the creation of a state in the territories of the former Serbian king Tsar Dushani (1331-1355), with clear goals for a Greater Serbia (all Slavs in a state) for all southern Slavs, where Serbia would play a leading role.⁷ Albanians were subject to denial of everything non-Serb and to the call “Wherever there is a single Serb, the Serbian state must take its place.”⁸

Based on these Serbian policies, there were campaigns for the expulsion of Albanians from their lands, such as during the years 1800-1875 on the occasion of the capture of the Paschal of Belgrade, and in 1868 when the campaign for the capture of the Sandzak of Nis took place, then that of the Vilayet of Kosovo, as well as before and after the decisions of the Congress of Berlin

---

Sanat Yayıncılık, Stamboll, 2011, 86-87; Rexhep Qosja, Shpërngulja e shqiptarëve sipas programeve kombëtare serbe, Tiranë, “Toena”, 2005, 3-5 (hereinafter: Qosja, Shpërngulja e shqiptarëve); Niksa Stančić, “Problem “Načertanija” Ilije Garasanina u našoj historiografije, Historijski Zbornik”, godine XXI-XXII, 1968, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 142. (hereinafter: Niksa, Problem “Načertanije”); “Ceh u službi serbije”, Politika online, January 11, 2014.

4 Bajrami, *Si e okupoj Serbia Kosovën*, 11; www.politika.rs/rubrike/Svet/t27517.lt.html; “Ceh u službi Serbije”, Politika online, retrieved on January 11, 2014.

5 Kemal H. Karpat, *Popullsia Osmane 1830-1914 Karakteristikat demografike dhe shoqërore*, Tirana, Alsar 2017, 23, Popullsia e territoreve ballkanike, 1831. Muslim (Turkish, Albanian, Bosnian, tolerant, Pomak), Christian (Greek (excluding Greece), Slavs, Albanians, Vlachs, Others (Jews, Armenians, etc.).

6 Formoresee, Niksa Stančić, “Problem “Načertanija” Ilije Garasanina u našoj historiografije,” Historijski Zbornik”, godine XXI-XXII, 1968, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb.

7 Niksa, *Problem “Načertanije,”* 192; Serbia’s foreign policy program for the occupation and colonization of Albanian territories was elaborated in “Načertanie” (1844) by Ilija Garashanin (1816-1879), politician and later Prime Minister of the Government of the Principality of Serbia (he had led several ministries in governments of the Obrenović and Karadjordjević dynasties). The content of “Načertanije” supported the creation of the so-called Southern Serbia, which meant Kosovo and Macedonia with its Albanian lands, also northern Albania, to create the so-called “Empire of Tsar Dushan.”

8 While Garasanin in his project “Načertanie” spread the idea of the Great Serbia, Vuk Karadžić in his 1849 article “*Serbë të gjithë dhe gjithkund*” (Srbi svi The Svuda) with a default nationalist language supported Garahananin and called for the denial of everything non-Serb in the countries around Serbia. He shouted and proclaimed: “Wherever there is a single Serb, the Serbian state must take its place”; Bejtullah Destani, *Muhaxhirët (Dosja Britanike, spastrimi etnik i Toplicës, Nishit, Prokoplës, Kurshumliës, Leskovci, Vranjës 1878-1884, Prishtina, “Artini,”* 2019, 232-236, 268.

(1877-1878). During this time, terrible anti-human action occurred.⁹

Subsequently, after the occupation of the Vilayet of Kosovo, genocidal actions were taken by the Serbian and Montenegrin regions; demolition and burning of houses, harassment, murder and liquidation of innocent citizens. All this in order to displace Albanians and colonize Kosovo with Serbs.

The colonial, agrarian and cleansing policy in Kosovo (1912-1945)

Even in the early years of the XX century, Albanians were systematically confronted with new Serb programs, which went to extremes, wanting to destroy an entire nation.¹⁰ The Serbian regime pursued a hegemonic and destructive policy towards the Albanians. They burned the villages, massacred the population, looted the means and the property of the Albanians. In his platform regarding Kosovo and the Albanians during the years 1912-1915, Ilia Garashanin presented his basic thesis in what can be considered a purely chauvinist project titled "Naçertania", he presented a key principle: "Serbization at any cost". In this context, the Serbian Police Inspector in Skopje, Mihailo Ceroviç, threatened the Albanians that he "will cut off their legs and heads if they do not become Serbs". The aim of the Serbian policy in Kosovo was the political and economic oppression of the Albanians, to expel them from their homeland, Kosovo, and to establish a Serb colony, in order to realize this platform.¹¹ Through calls, the Serbian government openly demanded in front of the then-international-opinion that the Albanians be liquidated as the nations of North Africa were liquidated.¹² Above all, they managed to justify themselves and be accepted in the eyes

-
- 9 From 1800 to 1875, about 150,000 Albanians were expelled from the Pashallëk of Belgrade, Shaban Braha, *Idriz Seferi* in the Albanian National Movement, Tirana, 1982, 23. Only from the Sandzak of Nis in only three days 620 villages were forcibly cleansed. Jenes Reuter, *Shqiptarët në Jugosllavi*, translated by Nestor Nepravishta, Tirana, "Impex", 19; Muhamet Pirraku : *Myderiz Ymer Prizreni* , Prishtina, "Koha", 2003, 60 (hereinafter : Pirraku , Myderiz); Jusuf Osmani: "*Kolonizimi serb i Kosovës*", Prishtina, 2000, 55 (hereinafter: Osmani, *Kolonizimi Serb*) . More than 700 Albanian settlements were cleaned, with over 200,000 deported and settled mainly in the present-day territories of Kosovo, but also their large-scale displacement in the present-day territories of Turkey. For more see Sabit Uka, *Dëbimi i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit, 1877/78*, Prishtina, I, 1994 . However, it should be noted that Vuk Karadžic's 1849 project, "*Serbë të gjithë dhe gjithkund*" (Serbian svi i svuda), as well as that of Milutin Garasanin's in 1885 , "*Ndikimi i Serbisë në Maqedoni dhe Kosovë*", were references to undertaking genocidal actions both before 1877 and thereafter.
- 10 In 1902, Nikola Stanojevi drafted the project "Deri në shfarosjen tuaj ose tonën", while the Government of Serbia, during the years 1908-1912, announced the new extensive Serbian program entitled: "Direktiva për punë me shqiptarët" (Directive for rad sa Arnautima). In 1910, Nikola Pashiqi drafted the elaboration "Çka do Serbia" (Sta hoç Serbija), while during the years 1906-1913, Jovan Cvijiq in his project "Çështja e Shqipërisë Veriore" (Pitanje Severne Albanije), justified the penetration of the Serbian state in the Adriatic Sea.
- 11 Fitim Rifati, *Kosova gjatë Luftës së Parë Botërore 1914-1918*, Prishtinë: Instituti i Historisë - Prishtinë, 2019, 37-38.
- 12 Vladan Gjorgjeviq, *Arnauti i Velike Sile, Beograd, 1913, 1-188 (më tej: Gjorgjeviq, Arnauti) Arnauti i Velike Sile* is a program that is presented to the European public through an 188-page pamphlet. The Serbian government claimed to obtain the permit for the liquidation of Albanians, published in several languages and with it "proved" that "*Albanians do not have the language, do not have their own books (literature), do not have their own history, according to the Serb orientations (programs) Albanians do not have the right to life, they do not have the right to exist, they do not have the right to form any state.*" Not only that, the Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia would clearly demand in Vienna

of the powers of the time, especially in the London conference (1912-1913), where they managed to extend their rule over the occupied Albanian lands.¹³

During this time the Serbian nationalist imagination goes beyond reason and human belief “Several generations of Albanians must die to forget what the Serbs did to them.”¹⁴ With this idea from 1912 to the end of 1913 over 120,000 Albanians were executed in various forms, and about 50,000 others moved towards Turkey.¹⁵ Additionally, by Serbian and Montenegrin forces 235 Albanian villages were completely burned from 1912 to 1914.¹⁶ During this time (1912-1915), as in the Sandzak of Nis, in 1878, after the departure of the Albanians from Kosovo, began the colonization of Albanian lands with the Slavic element.¹⁷

This anti-Albanian policy had continued even after the end of the First World War, when Kosovo was reconquered by the army of the Serbo-Croatian-Slovenian Kingdom, which did not reduce the violence against Kosovo Albanians,¹⁸ but continued their annihilation without interruption and with a constant rhythm¹⁹. Thus, between the two world wars, under constant pressure, the Albanian nation faced the idea of dismantling the Albanian nation in the Balkan way “through imprisonment, violence and murder, adding the psychosis of fear in every aspect, for the final solution of this issue.”²⁰ Moreover, as a result of these repressive measures during this time began the expulsion of Albanians to Turkey.²¹

---

that the Albanians “be liquidated as the nations of North Africa have been liquidated.”

- 13 Since the occupation of Kosovo in 1912, and the sanctioning of this occupation by the Great Powers at the Conference of Ambassadors in London in 1913, Albanians have been subjected to continuous persecution, denial and abuse of their basic human and national rights. According to the decisions of this Conference, out of 90,270 km², only 28,500 km² was included in the Albanian state. Outside the Albanian state remained the territories of the Vilayet of Kosovo, Shkodra, Bitola and Ioannina.
- 14 For more see the 1910 elaboration of Nikola Pashiqi: “Çka dëshiron Serbia” (Sta Hoçe Serbija), Riza Lahu: Golgota shqiptare, Tirana, 1995, 43-44.
- 15 Fitim Rifati, *Kosova gjatë Luftës së Parë Botërore 1914-1918*, Prishtinë: Instituti i Historisë - Prishtinë, 2019, 43.
- 16 Hakif Bajrami, *Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb I Kosovës (1844-1945)*, Prishtina, 1995, 17.
- 17 On March 5, 1914, the Government of Serbia issued the “Dekretin mbi kolonizimin e viseve të posaçliruara dhe të bashkuara në Mbretërinë e Serbisë”, while Montenegro, on March 12, 1914, issued the “Ligjin mbi kolonizimin e viseve të posaçliruara”. Ongoing projects (between the two world wars) are that of Stojan Proti of 1920, “Problemi Shqiptar” (The Albanian Problem), that of Vasa Çubrilloviq of March 7, 1937 “Shpërngulja e Arnautëve” (Iselevanje arnauta), and the study of Ivo Andrić, “Mbi çështjen shqiptare.”
- 18 Neol Malcom, *Kosova një histori e shkurtër*, Second Edition, translated from English by Abdullah Kajragdiu, Prishtina, “Koha”, 2001, 284, (hereinafter : Malcom, *Kosova një histori*) . Serb troops in Kosovo during January and February 1919 alone had killed 6,040 people, had destroyed 3,873 houses. Malcom, *Kosova një histori*, 289,... A document drafted by the Kosovo Committee in 1921 estimated that 12,371 people had been killed, 22,110 imprisoned, and approximately 6,000 houses burned.
- 19 Hakif Bajrami, *Peticioni që i shpëtoi shqiptarët në Shqipërinë Kontinentale nga fashizmi serb*, „Shkrola” Prishtinë, 2005, 2; Emine Bakalli, *Përpyjekjet e Komitetit “MKK” për denoncimin e dhunës dhe mbrojtjen e të drejtave kombëtare e demokratike të shqiptarëve në Jugosllavi*, in a summary of papers, *Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës*, Academy of Sciences, Tirana, 2004, 35.
- 20 For more see: Vasa Çubrilloviq, *Shpërngulja e Arnautëve*, March 7, 1937; Pajazit Nushi, *Krimet e Gjenocidit të Serbisë ndaj shqiptarëve në Kosovë*, KMDLJN, Prishtina, “BULETINI”, no. 14, January-March 2000, 18. For more also see: Qosja, *Shpërngulja e shqiptarëve*, 5-13.
- 21 The Yugoslav - Turkish Convention of 1938. This convention was preceded by talks between the two

The unceasing pressure was exerted on the idea of the state, which planned the partition of Albania between Italy and Yugoslavia, and provided for areas of interest, the assimilation of Albanians of the Catholic religion and the partition of the Albanian state.²² There were also ideas for the partition of Albania between Serbia and Greece, leaving aside Italy, for which it was planned that the Albanian people should be subjected to the most rude methods and forms that could be thought of.²³

The Albanian nation of Kosovo, despite participating in the Second World War alongside anti-fascist nations and states, despite relying on the decisions and principles of international conferences of the Atlantic, Moscow and Tehran, were under the constant threat of extinction.²⁴ The best indicator of the situation in which the Albanians found themselves is the saying used

---

governments in 1935. The Turkish government was represented by Foreign Minister Ruzhdi Arasi, while that of the Yugoslav Kingdom by Prime Minister Milan Stojadinovic. Stojadinovic had founded the so-called "Serbian Cultural Club" (1937). Through this, the Serbs' intention to annihilate Albanians were openly shown through three final methods: 1. Burn all Albanian settlements, 2. Colonization, leaving Albanians 0.40 hectares of arable land only, favoring the Slavs by enabling the possession of 45 hectares of arable land and 3. Eviction in Anatolia. This covenant had to do with population figures that were displaced. It was planned to relocate 40,000 Albanian families. The relocation was scheduled to begin in 1938 and to be completed in 1944. Under this plan, 4,000 families were planned to relocate in 1939, of which 6000 families were scheduled to relocate by 1940, 7000 families were scheduled to relocate during 1941 and 1942 as well as 8,000 families during 1943 and 1944. The governing body for displacement was the Committee, within which the Supreme Inspectorate for Displacement based in Skopje functioned. The Yugoslav government did not want Albanians to move to Albania, due to the increasing number of residents in Albania and entry of an item, which was hostile to Serbs. Serbia wanted the Albanians to reside as far away from their homeland as possible, in the deserts of Anatolia, having no contact with their country and unable to ever return to their homeland.

- 22 Ivo Andric (1892-1975), Serb from Bosnia and Herzegovina, diplomat in the time of the Serbo-Croatian-Slovenian Kingdom, writer (Nobel Laureate in Literature in 1961). During the years 1937-1939, Andric was Deputy Minister of Foreign Affairs in the royal government of Milan Stojadinovic. The head of the SKS royal government, Stojadinovic, had engaged Andric to compile an official memorandum (Aide Memoire) on the Albanian issue, for the internal needs of the Ministry of Foreign Affairs. Andric finished the official reminder (Aide Memoire), on 30 January 1939. In January 1939, after a visit that the Minister of Foreign Affairs of Italy, Galeazzo Canon, made in Belgrade and after having had a meeting with the head of the royal government Stojadinovic (where the topic of discussion was also the Albanian issue), the latter had engaged Andric in a project related to the Albanian issue for the internal needs of the Ministry of Foreign Affairs. It was first published by the Croatian historian Bogdan Krizman in 1977 in "Časopis za suvremenu povijest" (Journal of Contemporary History), entitled "Elaborati i dr. Ivo Andriqit për Shqipërinë i vitit 1939". In Serbia, this document was first published in 1988 in the magazine "Sveske", Andric's Fund. This report was published in Albanian in 1981, translated by Jusuf Gërvalla in the newspaper "Zëri i Kosovës" which was published in the diaspora and which was distributed illegally in Kosovo and other Albanian lands. Unlike Ivo Andric, Ivan Vukotic (senior official in the Minister of Foreign Affairs of Yugoslavia), in his project, among other things, would add that the unification of Northern Albania and a part of Central Albania "is a vital interest of our people, the realization of our natural aspirations and the fulfillment of our centuries-old desires
- 23 The beginning of the Second World War was an obstacle in realizing these horrifying plans upon the Albanians. International call for joint struggle against fascism, especially the call of the Communist Party of Yugoslavia (CPY), which upon having received the blessing for leading the fight in Albanian areas ("war which will be concluded with respect to self-determination"), Albanians despite distrust of political rule and Serb-Yugoslav organization responded to it by finding the power of faith and a combined organization in this war, by leaving aside but never forgetting the bitter past.
- 24 Atlantic Conference, Riviera in Argentina 9-12 August 1941, Moscow 18 October-1 November 1943 and Tehran 28 November-1 December 1943.

by Serbian leaders “*There will not be a single fez left in Kosovo*”, alluding to the complete extermination of the Albanian nation.²⁵ In these circumstances of the Second World War, Kosovo Albanians found themselves in difficult, unjust and hopeless situations for the realization of their aspirations for freedom and self-determination. This was best observed with the reaction of the war governing bodies and the leaders of the Communist Party of Yugoslavia after the decisions of the National Liberation Conference for Kosovo and the Dukagjini Plain, which was held in Bujan.²⁶ Such situations and circumstances influenced the Albanian patriots at certain moments to divide and begin planning the solution of the national issue in other forms.

During the end of the war, September 1944 - July 1945, the Albanian people of Kosovo experienced one of the most severe sufferings in their history. In addition to the establishment of the Military Administration in Kosovo, on the grounds of the leadership of the Communist Party of Yugoslavia (CPY), allegedly obstructing and paralyzing “counter-revolutionary” forces, the Albanian people of Kosovo were subject to the re-emergence of fascist ideas from intellectuals about ethnic cleansing.²⁷ The years 1944-1945 were an indication and a reminder of the earlier times that plans of the Great Serbia were in power and that they were also supported by the new Yugoslav government of that time.²⁸ These anti-Albanian chauvinist actions were hidden by the Yugoslav communists behind the slogans of brotherhood-union, equality of nations and internationalism, a chauvinism that erupted as savage and cruel as in earlier periods.²⁹

Serbian Ultra Nationalism after World War II (1945-1989)

Systematic pressures on Albanians displaced from Kosovo continued even after World War II. The pressures were of various kinds. They were realized through state and interstate agreements. One such agreement is that of February 18, 1953, of mutual cooperation between Yugoslavia, Greece and Turkey, as well as that between the President of Yugoslavia, Josip Broz Tito, and the Turkish

---

25 Stevan Moleviiq, in 1941 drafted a political project called “Homogeneous Serbia”. The realization of this policy, the project, was seen as possible through the massacre of all Albanians and Muslims. Followers of Molevic’s idea declared: “There will not be a single plis left in Kosovo.” The Chetnik leader Draza Mihajlovic in 1942 devised a similar program for the expulsion of all Muslims from the Balkans.

26 Lefter Nosi, *Ripushtimi i Kosovë, September 1944 – July 1945*, Tirana, „Tirana”, 1994, 138. Muhamet Shatri, *Kosova në Luftën e Dytë Botërore*, “Dukagjini”, Peja, 1997, 142.

27 Vasa Çubriloviq, *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*, 3 November 1944, 385-389,

28 On November 3, 1944, Vasa Çubriloviq, designed the project “The problem of minorities in the new Yugoslavia” (*Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*), a complement to the year 1937. The project elaboration foresaw the disappearance of all means of Albanians in Yugoslavia. V. Çubriloviq, before the top leadership of the the national liberation war of Yugoslavia and the National Liberation Army, proposes the mass displacement of millions of people, because, according to him, “the only and just solution to this issue is the displacement of these minorities.” As support and example for such an action he took the actions of the Third Reich and the expulsions and colonizations of many nations in the Soviet Union and other European countries. The author of the project also provided details for the realization of this project. For the realization of the project,V. Çubriloviq foresaw the time, means and ways of action. According to him, the most appropriate time for efficient displacement was war, so the most successful displacement was the physical and complete extermination of people. According to Çubriloviq, The army had a crucial role, so he proposed that a special section on this issue be formed at the UNJ Headquarters.

29 After the war, this policy and these measures were justified and presented as actions directed against “reactionary Albanians”, “counter-revolutionaries”, “collaborators of the occupier”, “bandits”, etc.

President, Fuad Kyperli, reached in Split, Croatia, known as the “Gentlemen’s Agreement”³⁰. With this agreement, the Agreement of 1938 was restored to force. This agreement was signed in great confidence and J. B. Tito hired Aleksandar Rankovi for its realization. Yugoslavia, through J. B. Tito, once again expelled in the most brutal form the Albanians from all the areas where they lived. According to this agreement, until 1967, 41,200 Albanians were displaced.³¹ According to scholars in this field, during this time Kosovo continued to be colonized by a large number of Serbs and Montenegrins, for which the Serbian state had taken legal action regarding the possibility of implementing colonization and agrarian reform.³² The colonizers were from different parts of Yugoslavia and were mostly professionals in various fields and relatives.³³ All were employed mainly in state and cultural organizations and institutions, etc. It is estimated that from 1945 to 1965, 12,300 Slavic families settled in Kosovo, or about 64,000 people of Slavic descent.³⁴

The years 1966-1981, especially those after the adoption of the 1974 Constitution, were a ray of hope for Kosovo Albanians. Many scholars would consider those years as the most successful years for Kosovo Albanians in all areas of life; political, social, cultural and economic. However, despite that the Albanians managed to be the bearers of some institutions through the constitution, Serbs and Montenegrins were experiencing all the benefits.³⁵ Such a situation of advancement of the Albanian people did not suit the nationalist forces of the Slavic ranks who began to declare in front of their public that Serbia was losing in freedom what it had won in the war, and other anti-Albanian slogans. All this was propagated to argue that Serbian rights were being violated, so Serbian politicians began to demand a review of the status of the autonomous provinces.³⁶ During these years, anti-Albanian circles began to fabricate a political character of “pressure for displacement” on Serb and Montenegrin citizens in Kosovo, which was a serious slander on which

30 Hakif Bajrami, *Naçertania Program politik serb që shpie në shfarosjen e shqiptarëve 1844-1999*, „Shkrola”, Prishtina, 2004, 219, Ramadan Xhema, *Nuk mposhtet shqiptari*, Prishtinë, 2004, 384.

31 Bajrami, *Naçertania Program politik*, 218; Pajazit Nushit, “Krimet e gjenocidit të Serbisë ndaj shqiptarëve në Kosovë”, KMDLJN, Prishtina, BULETINI, no. 14, January - March, 2000, page 21.

32 It should be mentioned that together with the agrarian reform and colonization, other laws were approved, such as; Law on Revision of Land Allocation to Colonists and Agrarian Stakeholders in Macedonia and the Province of Kosovo and Metohija, Law on Agrarian Reform and Colonization, Law on Allocation of Abandoned Lands of Settlers in the KAKM and Law on Agrarian Reform and Internal Colonization.

33 On the grounds that the property of the enemies of the people is being confiscated and the decision of the highest state bodies on the transfer of state ownership of the property of the enemies, then the Law on the transfer of ownership of the property of the enemies, etc.

34 Jusuf Osmani, *Kolonizimi serb i Kosovës*, Prishtina: ERA 2010, 159. (hereinafter: Osmani, *Kolonizimi Serb*). The displacement of Albanians from Kosovo became widespread with high intensity, especially during the ‘50s and’ 60s of the twentieth century. During these years 283,000 Albanians moved to Turkey, which means close to a third of the population at that time. KMDLJN, Prishtina, BULLETIN, no. 14, January-March 2000, p. 21.

35 According to the Kosovo Statistics Office, the national population structure in 1981 was: Albanians 77.4%, Serbs 13.2%, Montenegrins 1.7% and Turks 0.8%. Whereas according to the data from the employment office, on 30. IX 1988 were employed: 162,499 Albanians, 51,092 Serbs, 6,957 Montenegrins and 3,014 Turks. From this it can be seen that in the mentioned year every third Montenegrin, every fifth Serb, and every thirteenth Albanian were employed.

36 In 1977, Serbian “intellectuals” drafted the “Blue Book”. After the adoption of the constitution of 1974, the leaders of the Republic of Serbia opened constitutional issues by contesting the constitutional position of the autonomous provinces. Among other things, the “Blue Book” emphasized that the rights and competencies of the autonomous provinces should be limited.

strategic anti-Albanian projects were created. According to Serbian sources, from 1967-1980 57,118 Serbs were displaced from Kosovo.³⁷ The Serbo-Yugoslav government took advantage of this anti-Albanian climate and began militarizing Kosovo in the early 1980s, especially after the 1981 demonstrations.³⁸ By the year 1981, actions were taken of various purposes with immediate deadlines for them to change the ethnic structure in Kosovo. To achieve this goal, the Serbian

---

37 Osmani, *Kolonizimi serb*, 160.

38 “Zëri i Kosovës”, *Organ i Lëvizjes Popullore për Republikën e Kosovës*, Year VIII, no. March 3, 1989, 3.

government did not hesitate to fabricate various political processes and other oppression of Albanians, on the other hand, justified all actions with “injustices” done to Serbs and by the nationalist and separatist intentions of the Albanians.³⁹ The Serbian regime, supported by the Yugoslav one, taking advantage of this anti-Albanian climate began to approve assessments, platforms, resolutions and programs ostensibly for the return of Serbs and Montenegrins to Kosovo, while in fact, another wave of colonization (recolonization) of Kosovo with the Slavic element was being prepared.⁴⁰ In the context of this anti-Albanian climate, the Academy of Sciences and Arts of Serbia (ASAS) in 1986 drafted a Memorandum of Understanding.⁴¹ The memorandum was a strategic document of the Serbian intelligence, which set out the direction of “resolving” the Serbian issue within the former SFR Yugoslavia. In essence, the Memorandum contained the “ideology of a Greater Serbia.” According to the Memorandum, the borders of Serbia were not in line with the ethnic composition and, as such, they should have been corrected considering that the 1974 Constitution had damaged Serbia due to the creation of the autonomous provinces of Vojvodina and Kosovo, the weakening of the Federation and because it created “artificial” administrative boundaries, which did not reflect a “real” picture.⁴²

Subsequently, the Memorandum of Understanding had a decisive impact on the development and renewal of the nationalist movement in Serbia, initially within the Communist League of Serbia. The memorandum directly influenced, or rather was a reference to the Serbian nationalists led by the head of state Slobodan Milosevic, who tried to realize the ideas presented in the memorandum through the idea of a Greater Serbia, which in the meantime caused the wars and numerous tragedies in Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo.⁴³

The official policy of Serbia, based on the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU) of 1986, by the end of 1987 until 1989 organized debates for the beginning of constitutional changes, which provided for the reduction of the rights of the two Autonomous

39 Based on the sources of the time, in order to extinguish the freedom-loving voice of the Albanian people, the Yugoslav-backed Serbian regime, from 1981 until 1985, had sentenced about 4,000 people. Until the reconquest of Kosovo in 1989, 183 civilians and about 100 Albanian soldiers in the Yugoslav army were killed in numerous demonstrations. 1,346 soldiers and 10,000 civilians were convicted of political offenses. 3,500 people have served an average sentence of 7.1 years in prison. Every third Albanian in Kosovo has been mistreated by the police. For more see, Ethem Çeku, *Shekulli i Ilegalitetit-Proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë*, Dokumente, Prishtina, “Brezi 81”, Prishtina 2004. Jakup Krasniqi, *Pranvera e lirisë '81*, Prishtina, “Buzuku”, 2011.

40 Osmani, *Kolonizimi serb*, 161.2

41 Grupa Akademika Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, *Memorandum o Aktuelnim društvenim pitanjima u Jugoslaviji*, Beograd, 1986. The idea for the text of the “Memorandum” was accepted in the assembly of ASHAS on May 23, 1985 and for its compilation the following academics were proposed: Pavle Iviq, Antonije Isaković, Dushan Kanazir, Mihajlo Marković, Milos Macura, Dejan Medaković, Miroslav Pantiq, Nikola Pantiq, Ljubisa Rakiq, Radovan Samardziq, Miomir Vukobratović, Vasilije Krestiq, Ivan Maksimović, Kosta Mihajloviq dhe Stojan Celiq. This document was published for the public in two sequels, through the Serbian newspaper ‘Vecernje Novosti’, on 24 and 25 September 1986.

42 Alfred Beka, *Memorandumi i Mirëkuptimit*, newspaper “Ekspres”, Prishtina, dt. 11.01.2014; Grupa Akademika Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, *Memorandum o Aktuelnim društvenim pitanjima u Jugoslaviji*, Beograd, 1986.

43 Alfred Beka, *Memorandumi i Mirëkuptimit*, newspaper “Ekspres”, Prishtinë, dt. 11.01.2014, Grupa Akademika Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, *Memorandum o Aktuelnim društvenim pitanjima u Jugoslaviji*, Beograd, 1986; For more also see: Qosja, *Shpërngulja e shqiptarëve*, 210-275.

Provinces within Serbia, The Federation of Yugoslavia, respectively the Socialist Autonomous Province of Kosovo and the Socialist Autonomous Province of Vojvodina.⁴⁴ During these debates there were various anti-Albanian calls, which were organized in both Kosovo and Serbia, where the main calls were: “Kosovo is Serbia!”, “Kosovo is the heart of Serbia”, “Kosovo is a sacred Serbian land!”, “We will fight for this place of the old Serbian land”, “Serbia, do not let Kosovo leave your grasp!”, etc.⁴⁵ Serbian leaders, such as Ivan Stambolic, were heard shouting: “Do not allow them to consider Kosovo their own, it is a mine for Yugoslavia, do not allow Kosovo to secede, as it is Yugoslav territory.”⁴⁶ After numerous rallies and debates, under the pressure of numerous police forces, which were extraordinary measures, on March 23, 1989, the next meeting of the Assembly of Kosovo began.⁴⁷

The main item on the agenda was the adoption of draft amendments proposed by Serbia, which provided for the acquisition of many competencies to the institutions of the Socialist Autonomous Province of Kosovo (SAPK).⁴⁸ Following the approval by the Assembly of Kosovo of the draft amendments proposed by Serbia, on 28 March 1989 in Belgrade, the Federal Assembly of Yugoslavia, in an extraordinary and solemn session, approved the draft amendments, with the 47th amendment abolishing the Autonomy of Kosovo, which was provided for by the 1974 Constitution.

Serbian Reoccupation of Kosovo, 28 March 1989-12 June 1999

After the abolition of Kosovo’s autonomy, the Serbian government planned to restore the ethnic balance in Kosovo, terrorizing the Albanians to leave their homes, and in their place to bring Serbs and Montenegrins in order to slavify and colonize Kosovo. In this regard, by the Serbian government’s request, on February 9, 1990, the Yugoslav Assembly adopted the “Yugoslav Program for Kosovo.” The program planned to take measures in all areas, such as; political, economic, cultural, educational, health, judicial, informational, employment, urbanism,

---

44 On October 24, 1987, the Presidency of the SFRY declared a state of emergency in Kosovo. The state of emergency was imposed following the constant demands of Serbian political leaders and Serbian demonstrators. The anti-Albanian demonstrations consistently called for: “Albanians must be killed”, “We cannot live with Albanians”, “All Albanians are enemies of Yugoslavia”, “We want weapons”, “We want a military administration”, “Kosovo is Serbia”, “Kosovo is Serbian and not Albanian”; “Albanians in Albania, Serbs in Serbia, Turks in Turkey”; “We want freedom”; “We have not had freedom for 40 years”, etc. To give a special, more “touching” and more “sentimental” tone to all the “suffering from the pressure of the Albanians”, Belgrade organized a series of demonstrations held by Serbian and Montenegrin women in Pristina, Fushë Kosovë, Lipjan, Suhadoll, Vitomorica, Caglavica, Babin Most, Gjilan and Prilluzha. Such demonstrations were triggered by a statement by Fadil Hoxha on Serbo-Montenegrin women. “Zëri i Kosovës”, Organ i Lëvizjes Popullore për Republikën e Kosovës, Year 6, Nr. October 10, 1. and Nr. November 11, 1987, 1 - 2.

45 Daily reports and statements broadcast in all print and electronic media of the time.

46 Daily newspaper “Politika”, April 8, 1986, Belgrade.

47 On 28 February 1989, the Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), at the request of Serbia, applied violent measures in Kosovo, as in 1945, 1968, 1981. Kosovo was occupied.

48 Esat Stavileci, *Pavarësia e Shqipërisë dhe Kosova 100 vjet pas*, excerpts from the speech delivered at the Conference organized by KASA, on September 13, 2012.

demographic development, etc. “The Program for the Realization of Peace, Freedom, Equality and Prosperity of Kosovo”, known as “The Program for Kosovo”, was simply a discriminatory and racist program against the Albanian people.⁴⁹ It provided for the creation of new jobs, employment advantages, special incentives for investment in employment programs, all of this was done for the arrival of a larger number of Serbs and Montenegrins to live and work in Kosovo as well as prevent any future relocation from Kosovo. It is foreseen to have reduced all Albanian cadres in social institutions and economic organizations.⁵⁰ It provided for the issuance of a special law, which would establish a fund for the provision of material conditions for the development of Kosovo, in order to prevent the displacement of Serbs and Montenegrins, and the return and arrival of young people.

In terms of plans for the establishment of Slavs in Kosovo, the Serbian regime had drawn up one for the entire territory of Kosovo, which amongst other plans envisaged the construction of neighborhoods specifically for this colonization. In addition to creating these new neighborhoods, many tourist and hotel facilities during this time were occupied and turned into housing units for settlers from different countries.⁵¹

In the framework of fulfilling the “Program for Kosovo”, the Assembly of the SFRY on February 16, 1990 had approved the “Law on the provision of housing for the needs of staff and the return of persons displaced from Kosovo in the period 1989 to 1993”. It had also issued the “Law on the implementation of that program.”

Another step in Serbia’s pan-Slavic journey was the allocation of lands to settlers as well as the creation of funds to cover ongoing costs.⁵²

The Serbian government showed extreme determination against the Albanians with another legal act: *The Law on the Territorial Organization of Serbia*, drafted on January 29, 1992.⁵³

49 In March 1990 over 7,000 Albanian pupils were poisoned ; Kohavision, the show “Today”, chronicle of researcher / journalist Ardiana Shala: “Helmimet masive të 90-ës: krimi që nuk u dënua kurrë”, May 2018.

50 “Zëri i Kosovës”, Organ i Lëvizjes Popullore për Republikën e Kosovës, Year X, no. 6 April, 1991, p. 13 , Over 35000 different Albanian workers and cadres had been fired and in the most profitable enterprises were imposed violent measures by Serbian and Montenegrin directors and leaders. The university clinics and the Faculty of Medicine in Prishtina, by decision of the Assembly of Serbia, were occupied by the Serbian police on 8 August. A total of 1167 workers were fired, ranging from university professors to administrative and technical clerks . On September 27, 1990, the staff and management of the People’s and University Library of Kosovo were forcibly fired. The violent organs of the Serbian regime had announced the disappearance of funds for literature in the Albanian language. Serbian police had taken control of all posts in Kosovo, about 1,500 Albanian workers had been laid off. All Albanian police officers, about 4,000, as well as a considerable number of judges and prosecutors were fired and replaced by Serbs and Montenegrins.

51 Osmani, Kolonizimi serb, In December 1991, in order to recolonize Kosovo, 100 Serb and Montenegrin families fleeing Albania settled in the premises of a children’s and youth resort in Deçan.

52 On March 8, 1990, the “Law on the Revision of the Allocation of Land to Settlers in Kosovo and Macedonia” and the “Law on the Establishment of a Fund for the Return of Serbs and Montenegrins to Kosovo” were adopted.. Dr. Hivzi Islami, Kosova dhe shqiptarët. Çështje demografike. Prishtinë, 1990, fq. 164.

53 The administrative division of Serbia, January 29, 1992, “ Административна подела Србије , 29 January 1992 www.wikipedia.org/wiki , accessed 21 January 2014.

Through this law, the Serbian government paves the way for changing the names (toponyms) of existing settlements, roads, institutions, social, cultural and educational, as well as the formation of new municipalities.⁵⁴

According to this law, municipal assemblies are obliged to “reconsider the existing names of settlements and to appoint new names within one year from the day of its entry into force”. This law, which provided for the change of the names of schools, streets, squares, various organizations, as well as their naming with Serbian names, is another proof of the Serbization of Kosovo. At this time Cyrillic writing began to dominate everywhere. This is a powerful indicator of the destructive policy plans of Milosevic and the entire Serbian state apparatus. The Serbian government, through the Slavization of the autochthonous toponyms of the Albanians, wanted to lose the historical traces and everything which had Albanian roots in Kosovo.⁵⁵

One of the Serbian programs that hit the Albanian population in Kosovo was the “Program for the formation of the fund for the development of Serbia”. The program was approved on August 6, 1992. Based on this, funds were provided for the continuation of the campaign for the colonization of Kosovo with Serb populations from different parts of Yugoslavia, such as: Serbia, Bosnia, Croatia, Montenegro.⁵⁶ In order to realize the development fund, Serbia adopted the Law on the Transformation of Socially-Owned Property into Private Property. According to this law, from the sale of social property, 60% of the funds were allocated to the Development Fund of Serbia, which financed the colonization of Kosovo. In this context, increased attention was paid to the integration of Kosovar enterprises into Serbian ones, which destroyed family and state economies.⁵⁷

---

54 According to this law , new municipalities were formed, such as Zubin Potok, Zvecan, Shterpce and Gora. Administrative division of Serbia, January 29, 1992, “ Административна подела Србије , 29 January 1992” <http://sr.wikipedia.org/wiki> , and received on January 21, 2014.

55 The streets were named after medieval Serbian figures, such as Sveti Sava, Car Dushani, Stefan Denčan, Carica Milica, etc. instead of them being named after Albanian figures. For psychological effect, some streets and squares were named after cities in Serbia, Bosnia, such as Banja Luka, etc., or to symbolize the Serbo-Greek Orthodox alliance called “Athens”. The Serbian government went so far as to provoke the feelings of the Albanians by naming some streets with the names of various collaborators, such as Sejdo Bajramovi, Rrahman Morina, etc. Not only that, what added to the provocation was naming several streets with names, such as “Serbian Warrior”, “Serbian Insurgent”, knowing that among Albanians these names are reminiscent of Chetnik violence.

56 Serbia ‘s law on the transformation of socially-owned property into private property provided that from the sale of socially-owned property it would allocate funds to the Serbia Development Fund, which apparently planned the colonization of Kosovo. In addition to the authorities, various organizations, people, and other associations provided various proposals for the colonization of Kosovo. A proposal was made to bring in 400,000 Serbs from Romania. Even the Israeli version of the colonization of Kosovo was considered, then there was the proposal that the colonization of Kosovo be done immediately, making Pristina the capital of Serbia and Yugoslavia, where all state institutions, military and police schools, many officers, clerks, police, etc., with family would be transferred to Pristina. This wave of colonization would reach a number of 100,000 Serbs until the request of some Kosovo Serb officials to immediately come to Kosovo at least 300,000 Serbs and Montenegrins . For more see Dr. Hivzi Islami, Kosova dhe shqiptarët. Çështje demografike. Prishtinë, 1990, fq. 173.

57 Daily newspaper “Rilindja”, *Dhuna në ekonomi*, Prishtinë,, Prishtina, dt. 19 October, 1992 , the Kosovo Chamber of Commerce had offered 219 Kosovar companies for integration into Serbian ones. The Institute of Metallurgy of Smederevo and Bor (cities in Serbia) prepared the documentation for the demolition of the “Ferronikel” of Drenas (Gllgovc). Theranda’s “Balkans” were planned to be part of an organization

Regarding Kosovo colonization other institutions contributed, among them the Association of Serbs and Montenegrins “Bozhur” from Fushe Kosova. This association projected the idea beyond the colonization campaign, demanding a ban on the activities of parties, associations and other associations that are being exposed “hostilely” in Kosovo, etc., as well as urgently requested the enactment of the law on family planning.⁵⁸

The Serbian government was not satisfied with the fulfillment of the plans for changing the national structure of the people of Kosovo. The Serbian government increased the intensity of systematic terror against Albanians through the action of collecting weapons. The scenario was almost the same or identical to that of the 1950s, many families were raided, beaten, persecuted, arrested and convicted.⁵⁹ The Serbian government was mainly oriented against young people, with the aim of encouraging displacement.

One of the forms of Serbian terror, aimed at pressuring the displacement of Albanians, was the action to collect weapons.⁶⁰ Young people faced numerous provocations made by the police, the government, the administration and the Serb and Montenegrin population living and operating in Kosovo.

Always in the context of the colonization and Slavization of Kosovo, of the fulfillment of the pan-Slavic mission, after the dissolution of Yugoslavia, the Assembly of the so-called Federal Republic of Yugoslavia (FRY), on March 17, 1994, approved “The law on the provision of housing for the needs of cadres and the return of displaced people in Kosovo.” According to this law, in the period from 1994 to 1998, 1,564 dwellings were built or purchased for these needs. In 1994 alone, the construction of 61,024 previously planned dwellings was foreseen. These legal provisions also defined the conditions and criteria for the allocation of loans and housing for certain categories, such as “staff” and people returning to Kosovo. In addition, it was planned to allocate land for the construction of houses for colonies, etc.⁶¹

Slobodan Milosevic directed all state mechanisms at that time to the detriment of Kosovo,

---

in Kragujevac (a city in Serbia). In agriculture, of the 31 enterprises to which the violent measures were applied, 21 of them were integrated into Serbian enterprises. This is how the transfer of Kosovar wealth to Serbia was taking place, wealth which was being destroyed and looted day by day.

58 E. Bajçinovci, Variante të reja për kolonizimin e ri të Kosovës, “Bujku”, 14.VI 1991.

59 Arrests during this year were daily. During July and August several activists of The People’s Movement of Kosovo and of The National Movement for the Liberation of Kosovo were arrested, for more see, “Zëri i Kosovës”, Organ i Lëvizjes Popullore për Republikën e Kosovës, Year XII No.3, March 1993, p. 1. Nr. 13, August 1993, p. 1. Nr. September 14, 1993. p. 8. Nr. 14, September 1993, p. 1, no. 2, January 15 1994, p. 4.

60 “Aksioni i grumbullimit të armëve – mjet presioni për spastrimin etnik në Kosovë”, (Weapons collection action - a means of pressure for ethnic cleansing in Kosovo), “Zëri i Kosovës”, Year XI, no. 3, 16 March 1993. The year 1994 followed by further increasing the violence of the occupiers against the Albanian population. During this year alone, 5407 families have been raided, 660 interventions have been made in institutions, 5026 people have been interviewed, 1526 individuals and business activities have been robbed, 777 passports have been confiscated, 3436 psycho-physical abuses have taken place, 2868 arrests have been made within 30 days, 555 court proceedings were opened, 4008 beatings were committed, 263 people were sentenced to prison, 16 murders were committed, 305 refugees were returned, 109 young people were forcibly taken into the Serbian army and 23 people were injured. “Zëri i Kosovës”, Organ i Lëvizjes Popullore për Republikën e Kosovës, Year XIII, no. 4, no. 15 February, 1995, p. 8.

61 Osmani, *Kolonizimi Serb*, P.166.

always to fulfill the promises and the Pan-Slavic obligation: the expulsion of Albanians from Kosovo and its colonization with Slavs from various Yugoslav regions. On January 12, 1995, the Yugoslav government approved a decree allocating 4.1 million dinars from the 1995 federal budget for the construction of colonies in Kosovo.⁶² This decree invited all interested parties, cadres of different profiles and professions, all citizens displaced from Kosovo, who were interested in returning, that they would receive loans with a repayment period of 40 years. They would also be given free land. With the approval of this decree, it was planned to settle about 100,000 Serbs and Montenegrins in Kosovo.⁶³

Serbia intervened in every pore of life, always issuing legal acts in order to “prevent the displacement of Serbs and Montenegrins from Kosovo”, while, on the other hand, putting pressure on Albanians for displacement, with an ultimate goal: the realization of ethnic cleansing of Kosovo.⁶⁴ To this end, Serbia issued a law defining the sale and purchase of real estate. According to this law, the decision-making authority for the sale and purchase of property, private property, was the Republican Secretariat of Finance of Serbia. The decision to sell was made only if this action did not affect the change of ethnic structure. This law applied only in Kosovo. According to it, hundreds of sales contracts were canceled. Many hectares of land and hundreds of houses and flats were taken from the Albanians.⁶⁵

In order to realize the colonization of Kosovo, Serbia undertook concrete actions, such as changing Kosovo’s urban plans. Despite the fact that they were in conflict with the spatial laws, the Assembly of Serbia, in this regard, approved decisions, such as: The decision to change and supplement the detailed urban plan of the neighborhoods “Ulpiana” and “Dardania” in Pristina. With this change, it was planned that in the neighborhood “Ulpiana”, instead of sports facilities of the primary schools, 110 apartments would be built for Serbs and Montenegrins who wanted to return to Kosovo. Whereas in the neighborhood “Dardania” it was planned that instead of the locality for greenery, there were to be built 98 apartments for Serbs and Montenegrins.⁶⁶ Within these decisions was also the one for the construction of cult houses, orthodox churches, as was the case of the church in the university premises in Prishtina.

62 Rifat Blakut, *Srbija institucionalno radi na kolonizaciji Kosova*, 204-205, 207 (më tej: Blaku, kolonizaciji Kosova).

63 Blaku, *kolonizaciji Kosova*, 207.

64 During 1995, 16 homicides were recorded, 6 as a result of violence at police stations. 3487 people were arrested, during the action of the weapons collection operation 3810 people were mistreated, 2234 families were raided among which the most tragic victims were children, the elderly and women, where as a result of these raids 506 women, 611 children and 157 people of different ages were traumatized. In order to intimidate, but above all in order to empty Kosovo of the Albanian people, 31 children, women, the elderly and other members of the persecuted families were taken hostage in order to report their persecuted relatives to the police. During this year, 315 people were convicted, all of whom were sentenced to 540 years in prison. Of the 105 youths who were arrested for failing to respond to a call for military service, 25 were handed over to the military court, while 13 were handed over to the military court for desertion. During this time 1635 young Albanians were invited for military service in the Yugoslav army. During this year, 507 victims of terror were also from the ranks of pupils, students and teachers, as well as 130 interventions were registered in educational institutions. “Zëri i Kosovës”, Organ i Lëvizjes Popullore për Republikën e Kosovës, Year XIV, no. 5, February 1, 1996, p. 3.

65 Hysen Ibra, *Shkatërrimi i hapësirës së Republikës së Kosovës nga okupatori serb (1989-1997)*, Prishtina 1998, p. 97. (hereinafter: Ibra, *Shkatërrimi i hapësirës*).

66 Osmani, *Kolonizimi serb*, p. 168.

The Federal Republic of Yugoslavia (FRY), which was dominated by Serbia, from the circumstances created after the wars in Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, wanted to use the population there as a good opportunity for the fastest colonization of Kosovo and the change of ethnic status in the service of its interests. In the framework of this goal, on January 12, 1995, Serbia drafted the decree “On the manner and conditions of colonization of Kosovo”. According to this decree, for the 100,000 Slavic settlers, it was planned to give free land (to those who wanted to engage in agriculture would also be given three hectares of agricultural land), flats, houses and financial means and large sums.⁶⁷

In 1995, 13.895 Serbian colonists who came from Bosnia, but also from Serbia were placed in Kosovo. According to the plans, Serbian colonization, initiated by Milosevic, was planned to bring tens of thousands of Serb refugees from Croatia and Bosnia and Herzegovina to Kosovo.⁶⁸ Slavic colonies, from one or two families, were also settled in the facilities of working organizations, entities, institutions, factories, etc., where they were employed. Violating every international law, Slavic colonies were also placed in archive objects, such as the Kosovo Archive (KA) and the City Archive of Prishtina (CAP), etc.⁶⁹ The Serbian government paid the settlers high salaries and exempted them from all payments, such as electricity, telephone expenses, municipal taxes, and even travel expenses.

The Serbian government, in order to entice the Serb population to settle in Kosovo, for the Slavization of Kosovo, issued various laws, decrees and plans. One such law was the “Law on the conditions, manner and procedure of allocating agricultural land to citizens who wish to live and work in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija .” The Serbian government, wanting at all costs to strongly advance the projects launched against Albanians, continued with harassment, beatings, obstruction of the educational process, kidnappings, rapes, imprisonment and murder of Albanians.⁷⁰

With the public appearance of the KLA (28.11.1997), with the beginning of hostilities, at the end of 1997 and onwards, in 1998 and 1999, the Serbian criminal regime exceeded all international laws regarding the observance of human rights, national and international rights, committing a classic genocide against the Albanian people. The Serbian army, police and paramilitary forces not only killed innocent civilians⁷¹, not only did they burn and destroy everything that was Albanian,

67 Ibra, *Shkatërrimi i hapësirës*, p. 156; Osmani, *Kolonizimi serb*, p. 169.

68 Ibra, *Shkatërrimi i hapësirës*, p. 190.

69 Osmani, *Kolonizimi serb*, p. 170.

70 According to the Council for the Protection of Human Rights and Freedoms reports, in April 1997 alone, 272 people were ill-treated, while 3 others were killed. “Zëri i Kosovës”, Organ i Lëvizjes Popullore për Republikën e Kosovës, Year XV, no. 13, April 3, 1997, p .9. and No. 20. 22 May 1997. p. 14. From 20-30 May 1997 a trial was held against 20 members of the National Movement for the Liberation of Kosovo (NMLK), who as a group were sentenced to 107 years in prison . “Zëri i Kosovës”, Organ i Lëvizjes Popullore për Republikën e Kosovës, Year XV, no. 23, 12 June 1997, p.7. What shocked the judges of the Serbian “trial panel” was the noble act, the engagement of Shukrije Rexhe and Avni Klinaku, which was announced during the court session. This engagement was in itself a testament to the future and a human struggle, more than waiting for punishment, this engagement testified to the dream of the future.

71 When we talk about the Serbian security forces, we have often read and heard about their number and designation. More precisely, in addition to the regular military and police forces, referring to various

but these forces also committed one of the most serious acts against man, the act sanctioned and punished by international laws, committed the most serious and macabre act against humanity, such as sexual assault against the population, regardless of gender or age.⁷²

In war circumstances, the ruling Serbian political party, the Socialist Party of Serbia (SPS), namely the “SPS Provincial Council for Kosovo and Metohija”, made plans and drafted projects for the “solution” of the Kosovo issue; its Serbization. On December 15, 1998 in Prishtina, it drafted a document entitled “Proposal of measures to solve the current problems in Kosovo and Metohija” (“Predlog mera za reshavanje aktualnih problema na Kosovë i Metohiji”).⁷³ One of the infamous anti-Albanian projects in the late twentieth century was undoubtedly the military operation codenamed “Patkoi”. The operation was a project of the Yugoslav Army Headquarters and Slobodan Milosevic.⁷⁴ This project for the destruction of Albanians is a continuation of previous anti-Albanian projects, from “Naçertanija” by Ilia Garashanini to “Memorandum...” of the Academy of Sciences and Arts of Serbia, whose creator was the chauvinist writer and politician Dobrica Qosiq.⁷⁵

Conclusion

In line with above, in regards to the anti-Albanian policy of the Serbian state, programs and methods of Serbian occupation and colonization, by presenting the emergence and development of nationalism in the Balkans, respectively Serbian nationalism, and by not deviating from the universal principles, it is concluded that this nationalism was in harmony with the emergence and development of nationalism throughout human society of the XIX and XX centuries. Characteristic of this nationalism was that it had the pan-Slavic program or idea as its initial guidance, which was

---

reports from the war, as well as post-war studies, in Kosovo, as Serbian forces have also been engaged paramilitary forces. However, what we must keep in mind is that these forces have been led by personalities of the political scene, such as Vojislav Seselj, but also by personalities close to the Serbian regime, such as Zeljko Arznjatovic Arkan. Therefore, when we talk about these forces, in the case of Kosovo we must consider that behind these formations stands the Serbian state itself, and as such has been used to hide the crime of the Serbian regime. Bardhyl Mahmuti in his study, Terminological traps, in order to deny the genocide in Kosovo, with full competence and right states that: “Concealing the crime of genocide committed in Kosovo by Serbian armed forces and pointing the finger at “Paramilitary groups” is part of Serbia’s strategy to escape responsibility as a state.”

72 Article 5, Crimes against humanity. The International Tribunal shall have the power to prosecute individuals responsible for the following crimes committed during an international or domestic armed conflict, and directed against any civilian population: (a) Murder; (b) extermination; (c) captivity; (d) eviction; (e) imprisonment; (f) torture; (g) rape; (h) persecution on political, racial and religious grounds; (i) other inhumane acts.

73 The introduction to that project stated, among other things: “For Kosmet to remain under Serbia, the most important thing is for Serbs and Montenegrins to remain in these territories. In order to preserve Kosovo and Metohija, the state must take urgent measures to eradicate terrorism, raise the economic and social position of Serbs and Montenegrins and create conditions for the colonization of these areas.”

74 According to international reports in the early years of the war, as well as according to various scholars, not only from Kosovo, there were 11.840 civilians killed in Kosovo. Of them, 1,392 children up to the age of 18, 296 children up to the age of 5, 1.739 women and 1.882 elderly people over the age of 65, to this day 1.600 inhabitants are missing and 20.400 Albanian women have been raped. Also there was the destruction of 100,589 houses and 88.101 accompanying facilities, 358 schools, 30 cultural houses, 93 libraries, 123 health institutions and 220 religious places of worship, mosques, tekkes, tombs and catholic churches.

75 Qosja, *Shpërngulja e shqiptarëve*, 37; Jusuf Osmani *Krimet e Serbisë në Kosovë 1998-1999, Libri 1*, p. 39.

initiated by the Orthodox Church. It is worth noting that these projects for the creation of the Pan-Slavic Empire were executed exactly by the Serbian Autocephalous Church on the nations in the Balkans, and especially on the Albanians.

Evidently, such anti-Albanian actions, since “Naçertania” were taken continuously through the programs of Nikola Pasic, Vuk Karadzic, Vasa Çubriloviçit, Ivo Andric, through the Yugoslav-Turkish Agreement of 1938, the so-called “Gentlemen’s Agreement” between J.B. Tito and the Turkish state in 1953, through the Memorandum of the Academy of Sciences and Arts of Serbia, up until the end of the last century, when Slobodan Milosevic appeared on the Serbian political scene.

It is clear that Serbian policies consistently, especially in the time of Slobodan Milosevic, were presented as a political calculation of the medieval church and diplomacy to rule over other nations. Milosevic was the protagonist of the last decade, who wanted through new fabricated projects (laws, decrees, plans, etc.), to stage once again the pan-Slavic plan of “Nachertania” and that in the most brutal form, as Serbia had done in 1877-1878 in the Sandzak of Nis against the Albanians.

The period of S. Milosevic’s rule was a continuation of the anti-Albanian program between the governments. He had finally implemented a policy of genocidal proportions, a policy for the removal and annihilation of Albanians from their lands, respectively the Serbization of Kosovo.

The Milosevic regime, after the occupation of Kosovo, from 1989 to 1998, through its own mechanisms, science, culture and education, as well as through security mechanisms, poisoned students and teachers, arrested hundreds of professors, students, political figures of science, art and culture, and in almost all Kosovar institutions dismissed thousands of workers and imposed extraordinary measures to do so. It transferred and integrated over 200 state-owned enterprises into Serbian ones, it changed the names of various schools, streets, squares, institutions and organizations, naming them after the Serbian church and state personalities, as well as after the names of Albanian collaborators. He staged cases like the one in Paraqin , on September 3, 1987, and from that year 120 Albanian youths serving in the Yugoslav army were returned in coffins, displaced and expelled from their lands, additionally, the destruction of many households occurred.

During the 1998-1999 liberation war, the Serbian regime, through the security forces, undertook genocidal actions aimed at the annihilation of the Albanian people from Kosovo, and finally the population of Kosovo with a Slavic element. Thousands of civilians have been killed, of them were hundreds of children of different ages, thousands of women and the elderly over 65 years, thousands of people are missing and thousands of differently aged men and women have been raped. Thousands of houses and ancillary facilities, dozens of cultural houses and libraries, hundreds of schools, health institutions and places of worship, mosques, tekkes, catholic churches, and tombs were also destroyed.

All these anti-Albanian actions on the scale of genocide are best illustrated by the statement of the Serbian writer and analyst Mirko Gjorgjeviç, *“Hundreds of memoranda and plans have been made to resolve the Kosovo issue. When one looks at these solutions to the problem, be they communist, state or church, one will easily notice that all those plans were to resolve the issue of Kosovo, so that there are no Albanians there.”*

But, fortunately, such an anti-Albanian policy will be flooded with the just Liberation

War during the years 1998-1999, a war led by the Kosovo Liberation Army and supported by the international factor, both political and military one.

In conclusion, the Liberation War brought freedom and paved the way for resolving the political and legal status of Kosovo.

Bibliography:

- “Ceh u sluzhbi serbije”, Politika online, 11 janar 2014.
- Aliu, Hamdi Rezalla në rrugëtim lirie”, Prishtinë, „Europrinty”, Prishtinë, 2008.
- Arifi Bakalli, Emine “Përpyqjet e Komitetit ‘MKK’ për denoncimin e dhunës dhe mbrojtjen e të drejtave kombëtare e demokratike të shqiptarëve në Jugosllavi”, në përmbledhje kumtesash, Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës, Akademia e Shkencave, Tiranë, 2004.
- Ayşe Özkan, Miloştan Milin`a Sirp Bağimsizliğı (1830-1878), (Nga Milloshi tek Millani Pavarësia e Serbisë), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Stamboll, 2011.
- Bajrami, Hakif, Kosova Njëzet shekuj të identitetit të saj, „Era”, Prishtinë, 2001.
- Bajrami, Hakif, Naçertania Program politik serb që shpie në shfarosjen e shqiptarëve 1844-1999, „Shkrola”, Prishtinë, 2004.
- Bajrami, Hakif, Peticioni që i shpëtoi shqiptarët në Shqipërinë Kontinentale nga fashizmi serb, “Shkrola” Prishtinë, 2005.
- Bajrami, Hakif, Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb I Kosovës (1844-1945), Prishtinë, 1995.
- Bajrami, Hakif, Si e okupoi Serbia Kosovën më 1912, pjesa e parë, Prishtinë, “Shkrola”, 2003.
- Bejtullah Destani, Muhaxhirët (Dosja Britanike, spastrimi etnik i Toplicës, Nishit, Prokuplës, Kurshumlisë, Leskovci, Vranjës 1878-1884, Prishtinë, “Artini”, 2019.
- Beka, Alfred, Memorandumi i Mirëkuptimit, gazeta “Ekspres”, Prishtinë, dt. 11.01.2014.
- Braha, Shaban, Idriz Seferi në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare, Tiranë, 1982.
- Bugajski, Janusz, Ngritja e Kosovës – Artikuj dhe fjalime nga okupimi deri te pavarësia, „Koha”, Prishtinë, 2006.
- Cokić, Jevrem, Početak Kraja, “Srpska Knjiga”, Beograd, 2008.
- Çeku, Ethem, Shekulli i Ilegales-Proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë, Dokumente, Prishtinë, “Brezi 81”, Prishtinë 2004.
- E. Bajçinovci “Variante të reja për kolonizimin e ri të Kosovës”, “Bujku”, 14.VI 1991.
- Gjorgjeviq, Vladan, Arnauti i Velike Sile, Beograd, 1913.
- Haxhibeqiri, Fuat, Monografi e krimeve të luftës në Gjakovë 1998-1999, Gjakovë, 2011.
- Ibra, Hysen, Shkatërrimi i hapësirës së Republikës së Kosovës nga okupatori serb (1989-1997), Prishtinë 1998.

Kemal H. Karpat, *Popullsia Osmane 1830-1914 Karakteristikat demografike dhe shoqërore*, Tiranë, Alsar 2017.

Kola, Harila. *Gjenocidi serb ndaj shqiptarëve në viset e tyre etnike në Jugosllavi*, 1941-1967, Tiranë, 2000.

Krasniqi, Jakup, *Pranvera e lirisë '81*, Prishtinë, "Buzuku", 2011.

Lahu, Riza, *Golgota shqiptare*, Tiranë, 1995.

Lalaj, Ana, *Kosova –Rruga e gjatë për vetëvendosje*, Tiranë, 2000.

Malcom, Neol, *Kosova një histori e shkurtër*, Botimi i dytë, përktheu nga anglishtja Abdullah Kajragdiu, Prishtinë, "Koha", 2001.

Muhamet Pirraku, *Myderiz Ymer Prizreni*, Prishtinë, "Koha", 2003.

Nushi, Pajazit, *Krimet e Gjenocidit të Serbisë ndaj shqiptarëve në Kosovë*, KMDLJN, Prishtinë, "BULETINI", nr. 14, janar-mars 2000.

Obradović, Milovan, *Agrarna reforma i Kolonizacija në Kosovu 1918-1941*, Prishtinë, 1981.

Osmani, Jusuf, *Kolonizimi serb i Kosovës*, Prishtinë: ERA 2010.

Osmani, Jusuf, *Krimet e Serbisë në Kosovë 1998-1999, Libri 1*.

Qosja, Rexhep, *Shpërngulja e shqiptarëve sipas programeve kombëtare serbe*, Tiranë, "Toena", 2005.

Reuter, Jenes, *Shqiptarët në Jugosllavi*, përkthim nga Nestor Nepravishta, Tiranë, "Impex".

Rifati, Fitim, *Kosova gjatë Luftës së Parë Botërore 1914-1918*, Prishtinë: Instituti i Historisë - Prishtinë, 2019.

Stančić, Niksa, *Problem "Nacertanija" Ilije Garasanina u našoj historiografije*, *Historijski Zbornik*, godine XXI-XXII, 1968, Povijesno drustvo Hrvatske, Zagreb.

Shatri, Bajram, *Arsimi shqip në Kosovë 1990-1999 - shtëpitë shkolla, sfidat, arritjet dhe aspiratat, "Libri shkollor"*, Prishtinë, 2010.

Uka, Sabit Dëbimi i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit, 1877/78, Prishtinë, I, 1994.

Uka, Sabit, *Planet antishqiptare të shteteve fqinje në shekullin XIX, Kosova në rrjedhat ballkanike*, Prishtinë, 1996.

Newspapers:

"Zëri i Kosovës" Zurich.

"Kombi", Prishtina.

"Bota sot", Prishtina.

"Bujku", Prishtina.

"Flaka", Skopje.

Arş. Gör.
Yunus ÖZDURĞUNSiirt Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
yunus.ozdurgun@siirt.edu.tr

Corresponding Author

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3527-9270>Doç. Dr.
Mehmet PINARVan Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
mmetpinar@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5416-5220>Başvuruda bulundu. / Applied
Eser Geçmişi / Article Past: 30/04/2021
Kabul edildi. / Accepted
25/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.930523>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

1946 Belediye Seçimleri ve Urfa'daki Yansımaları*

1946 Municipal Elections and Reflections on Urfa

Öz

Birtakım ilkleri barındırmasından ötürü 1946 Belediye Seçimleri, Türk siyasi hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu seçimler ilk defa aynı gün yapılarak bitirilmiştir. Seçim kurullarında tüm siyasi parti temsilcileri bulunmuş, gizlilik esasında bir aşamaya gidilmiştir. Yapılan bu değişikliklerden başka seçimler muhalefet partileri açısından da bazı özellikler göstermesi bakımından ilginçtir. Demokrasilerde sıkça görülen muhaliflerin erken seçim isteği burada tersine işlemiştir. İktidarın erken seçim kararına muhalifler tam olarak örgütlenemedikleri gerekçesiyle itiraz etmişler ve katılım sağlamak istememişlerdir. Demokrat Parti, 1946 Belediye Seçimlerini boykot etmiş ve ülke genelinde aday çıkarmamıştır. Ancak Urfa'daki seçimleri DP Urfa teşkilatı kurucuları ve bu kişilere yakın kimseler Milli Kalkınma Partisi listesinden seçimlere girerek kazanmışlardır. Bu hususta DP'nin Urfa'daki kurucularından ve aynı zamanda 1950-1954 yıllarında DP Urfa milletvekilliği yapan Mahmut Celal Öncel'in 1955 yılında Demokrat Urfa gazetesinde yazı dizisi şeklinde kaleme aldığı anıları önem arz etmektedir. Zira Öncel bu anılarında seçimlere katılma fikrinden seçim çalışmalarındaki propagandalarına ve seçimleri nasıl kazandıklarına kadar yaşanan süreci ardından dokuz yıl geçtikten sonra Demokrat Urfa gazetesinde anlatmıştır. Öncel'in üzerinde en çok durduğu hususlar; seçimlere hazırlanırken yaşadıkları maddi sıkıntılar, iktidar partisinin

*Bu makale Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2016 yılında kabul edilen, danışmanlığını Doç. Dr. Mehmet PINAR'ın yürüttüğü "Cumhuriyet Döneminde Urfa'da Siyasi Hayat (1946-1960)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiş olup Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 2015- SOB- YL157 kodlu proje ile desteklenmiştir.

ATIF: ÖZDURĞUN Yunus, PINAR Mehmet, "1946 Belediye Seçimleri ve Urfa'daki Yansımaları", Tarih ve Gelecek Dergisi, 7/2 (Haziran 2021), s. (711-726)

CITE: ÖZDURĞUN Yunus, PINAR Mehmet "1946 Municipal Elections and Reflections on Urfa", Journal of History and Future, 7/2 (June 2021), pp. (711-726)

kendilerini küçümsemeleri ve seçimlerde hile olduğu iddialarıdır. Ayrıca Öncel'e göre Urfa'da seçim tasnifleri de ülke geneline göre fazla uzun sürmüştür. Öncel, son olarak seçimi kazandıktan sonra Cumhuriyet Halk Partililerin kendilerine Milli Kalkınma Partisi'nden istifa ederek CHP saflarına geçmeleri için baskı yaptıklarını iddia etmiştir. Bu çalışmada Mahmut Celal Öncel'in 1946 Belediye seçimlerini anlatan anıları üzerinde durulmuş, bunun yanında arşiv vesikaları ve dönemin yerel basını vasıtasıyla seçim sonrası gelişmeler ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: 1946 Belediye Seçimleri, Celal Öncel, Demokrat Urfa, Muhalefet

Abstract

The municipal elections of 1946 occupy an important place in the political life of Turkey because they have a number of firsts. These elections were held for the first time on the same day. All representatives of the political parties were present in the election committee, and the stage was made on the basis of secrecy. Besides of these changes, the elections are interesting in that they also show some characteristics for the opposition parties. The oppositions' demand for early elections, which is common in democracies, has worked in reverse here. The opponents objected to the ruling decision on early elections on account of the fact that they could not be fully organized and so they did not want to participate in. The Democratic Party boycotted the 1946 Municipal Elections and did not nominate candidates nationwide. However, the founder of the DP Urfa organization, people close to him, entered the election from the list of the National Development Party and won the election in Urfa. In this regard, the memoirs of Mahmut Celal Öncel, who was one of the founders of DP in Urfa and who was also a DP Urfa deputy from 1950 to 1954, wrote in serial form in the Democrat Urfa Newspaper in 1955 are important. Because Öncel described the process of the idea of participating in the elections, of his propaganda during the election and of how they won the elections in his memoirs, in the Democrat Urfa newspaper nine years later. Öncel emphasized most; the financial difficulties faced while preparing their elections are the ruling party's contempt and suspicion of fraud in the elections. In addition, according to Öncel, election classifications in Urfa took longer than the country in general. Öncel claimed that, after winning the election, the Republican People's Party members pressured them to resign from the National Development Party and join the CHP ranks. This study highlights the memoirs of Mahmut Celal Öncel, recounting the municipal elections of 1946 and focusing on archives and local media reports from the post-election period.

Keywords: 1946 Municipal Elections, Celal Öncel, Democrat Urfa, Opposition

Giriş

1 8 Temmuz 1945’de Nuri Demirağ’ın öncülüğünde kurulan Milli Kalkınma Partisi (MKP) ile Türkiye’de çok partili siyasi hayat üçüncü defa başlamıştır. Ancak Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) 1923’ten beri süregelen iktidarına karşı asıl muhalefet hareketi 7 Ocak 1946’da dört eski partili tarafından kurulan Demokrat Parti (DP) ile gerçekleşmiştir¹. Bu tarihten sonra iki parti kıyasıya bir rekabete girmiş, bunun ilk safhasını da belediye seçimleri teşkil etmiştir. 1946 yılının Eylül ayında yapılması gereken belediye seçimlerinin öne alınması ve Belediye Kanununda değişiklik yapılmasına yönelik süreç 23 Nisan 1946’da Tasvir gazetesindeki bir mülakat ile başlamıştır. “*Celal Bayar’la Mühim bir Mülakat*” başlığıyla yayınlanan mülakatın bir bölümünde Bayar, iktidardan bir takım isteklerde bulunmuştur. Bu istekler; seçimlerin tek dereceli olması ve resmi makamların bir müdahalesi olmadan tam dürüstlikle yapılabilmesi için düzenlemelerin yapılmasıdır. Bayar, ayrıca partide kesin bir karar alınmamış olmasına rağmen, yerel seçimler olması ve teşkilatların da istekli olması sebebiyle, örgütlerin kurulmuş olduğu yerlerde belediye seçimlerine girmek istediklerini ve girebilecek durumda olduklarını söylemiştir².

Bayar’ın sözlerinin akabinde CHP grubu 26 Nisan’da toplanmış, Başbakan Şükrü Saraçoğlu gündemin önemli maddelerinden birinin belediye seçimlerinin öne alınması olduğunu açıklamıştır. Ayrıca Belediye Kanununun bazı maddelerini değiştiren kanun tasarısı da Başbakanlık tarafından TBMM’ye sevk edilmiştir³. Bir sonraki gün Falih Rıfkı Atay, Ulus’taki köşesinde “*Yeni Seçimlere Doğru*” başlıklı yazı kaleme almıştır. Atay, kurultay gündemi hakkında bilgi verdikten sonra, belediye seçimlerinin öne alınması konusunda; “*Burada akla gelebilecek sual, muhalefet partilerinin hazır olup olmadıklarıdır. Demokrat Parti lideri Sayın Celal Bayar’ın Tasvir gazetesinin 23 Nisan tarihli sayısında çıkan demeci, hiç kimsenin bu sual üzerinde oynamasına müsaade etmeyecek kadar açıktır*” sözlerini sarf etmiştir⁴. Bunun üzerine Celal Bayar hemen Tasvir’deki mülakatı yapan Ziyad Ebüzziya’yı telefonla arayarak bir açıklama yapması konusunda uyarmıştır. Bayar’ın uyarısı üzerine Ebüzziya yaşanan gelişmelere açıklık getirmeye çalışmıştır. Buna göre mülakat sırasında Bayar’ın “*Değil umumi seçim, hatta belediye intihaplarının bile ne kadar erken olsa yine üç aydan evvel yapılması gayri tabiidir*” sözlerinin yayınlanmamış olması yanlış anlaşılmalara yol açmıştır. Ebüzziya, her ne kadar yanlış anlaşılmayı “*derhal*” düzelttiğini söylese de Atay’ın çoktan seçim havasına girdiği görülecektir. Tasvir’de “*derhal*” yapılan açıklamanın yayınlandığı gün Atay, “*Seçimlere Girerken*” başlıklı yazısında CHP’lileri seçim sürecinde ortaya çıkabilecek

1 Türkiye’de çok partili hayata geçiş hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yeşil, *Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001; Taner Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Yayınları, İstanbul 2003; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010; Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, II, İletişim Yayınları, İstanbul 1996; Mustafa Çufalı, *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004; Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982; Mehmet Kabasakal, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991; Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge Yayınevi, Ankara 2003; Cemil Koçak, *İkinci Parti (Türkiye’de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950)*, I, İletişim Yayınları, İstanbul 2010

2 Yasin Kayış, “1946 Belediye Seçimleri ve Basın”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, 2008, s.403

3 Süleyman İnan, *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*, Liberte Yayınları, Ankara 2006, s.182-183

4 Falih Rıfkı Atay, “Yeni Seçimlere Doğru”, *Ulus*, 27 Nisan 1946

“tahrir ve iftiralar” karşısında soğukkanlı davranmaları konusunda uyarılmıştır⁵.

Belediye seçimlerinin erkene alınacağı ve kanunda değişiklikler yapılacağına yönelik beyanatlar üzerine 28 Nisan 1946 günü DP'nin nasıl bir politika izleyeceğine karar vermek üzere parti genel merkezinde toplantılar düzenlenmiş ve seçimlerin öne alınmasına karşı çıkılması fikri benimsenmiştir. TBMM'de yapılacak görüşmeler için de Adnan Menderes'in parti sözcüsü olması kararlaştırılmıştır⁶.

TBMM'de 29 Nisan 1946 tarihli oturumda ilk olarak İçişleri Bakanı Hilmi Uran söz almıştır. Uran, tasarının getireceği değişiklikleri geçici ve daimi hükümler olarak iki esas dâhilinde değerlendirmiştir. Uran'ın geçici değişiklik dediği belediye seçimlerinin Mayıs ayına alınmasıdır. Uran, daimi nitelikli değişiklikleriyse şöyle sıralamıştır⁷:

- Seçimlerin bir günde yapılması
- Seçim formalitelerinin bir ay içerisinde tamamlanması
- Seçim bürolarının çoğaltılması
- Seçim komisyonlarına herhangi bir yerde örgütü bulunan siyasi partilerin temsilci gönderme yetkisinin verilmesi
- Seçim gününün Pazar olarak belirlenmesi
- Oy kullanmanın başlama-bitiş saatlerinin belirlenmesi
- Seçmenlerin oy pusulalarını istediği yerde ve istediği kimseye yazdırabilmesi

Uran, bütün bu değişikliklerin seçime emniyet ve “demokratik bir çehre” vermek için yapıldığını söyleyerek, tasarının kabul edilmesini istemiştir. 29 Nisan günü TBMM'de DP adına söz alan Adnan Menderes ise oldukça sert bir üslup kullanarak⁸ muhalefetin örgütlenmesi aşamasında

5 Falih Rıfkı Atay, “Seçimlere Girerken”, *Ulus*, 28 Nisan 1946; Y. Kayış, 1946 Belediye Seçimleri ve Basın, s.403

6 S. İnan, *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*, s.183

7 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 7, Cilt 22, Birleşim 45, 29 Nisan 1946, s.215-216; Süleyman İnan, “Muhalefetin İstemediği İlk Erken Seçim: 1946 Belediye Seçimleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XIII/ 1, 2004, s.52; Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, Paraf Yayınları, İstanbul 2010, s.95

8 Menderes'in konuşmasının bir kısmı şöyledir; “Bugün siyasi hayatımızın en mühim olayı, CHP'den başka siyasi partilerin kurulmakta olmasıdır. Yani Türk milleti şu aylarda siyasi alanda gerçek bir teşkilatlanma devresi yaşamaktadır. Siyasi alanda bu bahsedilen teşkilatlanma gerçekleşmeden rey serbestliği ve millet iradesinin gereği gibi tecellisi gerçekleşemez. Hâlbuki siyasi teşkilatlanmanın henüz ilk aylarını yaşamaktayız. Seçimlerin böyle bir zamanda yapılması yeni kurulmakta olan partimize birkaç ayın dahi esirgenmek istenmesi, milli iradenin serbest tecellisini engelleyen karardır. Bu husus umumi efkârın gözünden kaçmayacaktır. Bu arz ettiklerimden başka seçimleri aceleye getirmenin daha mühim mahsurlar da vardır. Bugün Halk Partisi'nden başka diğer partiler ve matbuat türlü baskılar ve engeller altındadır. Memlekette gerçek ve ileri bir demokrasiye yer verecek tedbirler alınmadıkça, demokratik hayatı engelleyen kanunlar değişmedikçe, hatta bütün bunlar yapıldıktan sonra dahi, milletin yeni seçimlere hazırlanmış olması için muayyen bir zaman geçmedikçe, seçimlere girmenin çok hatalı bir hareket olduğunda ısrar ediyoruz. Memleketin iç hayatında bu tedbirler alındıktan sonra yeni seçim için tabii olarak bir buçuk sene kadar geçecektir. Bu zaman milletin yeni seçime bir hazırlık devresi olacaktır. Tek dereceli olmasını dilediğimiz 1947 seçiminde milletin çoklukla vereceği oylar, gelecek iktidarı seçecektir. Böyle önemli bir kara alınırken sebeplerden etrafi ile milletçe bilinmesi gerekir. Aksi halde bu tasarının demokratik şekilleri muhafaza edilerek tek parti idaresinin idame edilmek istenmesi

seçimlerin geriye alınmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Fikirlerini İnönü'nün 1 Kasım 1945'teki Meclis açılış konuşmasına⁹ bağlayan Menderes, muhalefetin ve basının baskı altında olduğunu, gereken tedbirler alınıp kanunlar değiştirilmedikçe seçimlerin yapılmasının Türk demokrasisine katkı sağlayamayacağını, İnönü'nün nutkunun da bu fikirleri açıkça ifade etmiş olduğunu ve tasarının İnönü'nün sözleriyle taban tabana zıt olduğunu söylemiştir. Sonuç itibarıyla Menderes, tasarıdaki sebepleri haklı ve etraflıca görmediğinden tasarının reddedilmesini talep etmiştir¹⁰.

Menderes'in sözleri sonucu değiştirmemiş ve tasarı 3'e karşı 450 oyla kabul edilmiştir¹¹. Böylece, Belediye Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, belediye seçimleri öne alınmış ve oyların gizli kullanılmasıyla ilgiliyse herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. 8 Mayıs'ta basına bir demeç veren Celal Bayar bu şartlar altında Demokrat Parti'nin belediye seçimlerine girmeyeceğini ilan etmiştir¹². Bu kararda seçimlerin öne alınması kadar DP'nin teşkilatlanmayı öncelikleri arasında görmesi de etkili oldu¹³. MKP ise yayınladığı bildiriye emrivakiden şikâyetçi olsa da seçimlere gireceğini ilan etmiştir¹⁴.

CHP, DP'nin katılmamasına rağmen, belediye seçimlerini iki ay sonraki milletvekili seçimlerine hazırlık olarak görüp propagandalarını bu minval üzerine düzenlemiştir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs 1946'da yaptığı radyo konuşmasında belediye seçimlerini Türkiye'nin dış dünyaya demokratik olgunluğun ispatlanacağı bir sınavmış gibi göstererek halkı oy vermeye çağırmıştır¹⁵. Ayrıca İstanbul'da belediye, halkın seçimlere katılımını sağlamak için muhtarlar aracılığıyla seçmenlere davetiye göndermeyi kararlaştırmış ve seçimlere katılmaları konusunda memurlara yönelik genelge yayınlanmıştır. DP'nin belediye seçimlerine katılmama kararından sonra seçimlerin en önemli görünen muhalif partisi MKP'dir. Mezkûr parti, CHP'ye pek de rakip olarak görülmemesine rağmen propaganda faaliyetlerini yürütmüştür. Bu kapsamda Demirağ yurdun muhtelif yerlerine seçim gezisi yapmıştır. Demirağ gezilerinde; devletçilik ilkesine yüklenmiş, Basın Kanununu eleştirip MKP'nin halkın, gençlerin, köylünün partisi olduğunu dile getirmiştir¹⁶. MKP'nin bir diğer yöntemi ise bir hayli ilginçtir. Basına yansıdığı kadarıyla İstanbul üzerinde uçak uçurularak (Eminönü, Sultanahmet, Beyazıt, Taksim, Beşiktaş, Üsküdar, Kadıköy) MKP'nin propaganda beyannameleri atılmış, aynı zamanda bu beyannamelerin aynısı Anadolu'daki

---

maksadıyla hazırlanmış olduğuna hükmetmek maalesef zaruri olur.” TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, Cilt 22, Birleşim 45, 29 Nisan 1946, s.216-217

- 9 İsmet İnönü açılış nutkunda; “Bizim tekişimiz Hükümet Partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Memleketin iç hayatında bu gibi tedbirleri aldığımızdan sonra yeni seçim için tabii olarak bir buçuk sene kadar geçecektir. Bu zaman milletin yeni seçime bir hazırlık devri olacaktır. Tek dereceli olmasını dilediğimiz 1947 seçiminde milletin çoklukla vereceği oylar gelecek iktidarı tayin edecektir” demiştir. *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, Cilt 22, Birleşim 1, 1 Kasım 1945, s.7- 9*
- 10 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VII, Cilt 22, Birleşim 45, s.216- 217*
- 11 Serap Tabak, “1946 Belediye-Milletvekili Seçimleri ve Afyon'da Uygulanması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt XIX Sayı 2, 2004, s.92*
- 12 Filiz Çolak, “İzmir'de 21 Temmuz 1946 Genel Seçimlerinin (Hileli Seçim) Provası: 1946 Belediye Seçimleri”, *Tarih Okulu Dergisi, Sayı 13, 2012, s.10*
- 13 *United States National Archive, 782.00/1-950.*
- 14 Y. Kayış, *1946 Belediye Seçimleri ve Basın, s.404- 405*
- 15 *Ulus, 20 Mayıs 1946, s.1*
- 16 Y. Kayış, *1946 Belediye Seçimleri ve Basın, s.409-410; Parti, Türk sanayisinin gelişmesi için bir ön koşul olarak Müslüman bir Pazar yaratmanın gerekliliğine vurgu yaptı. (United States National Archive, 882.413/4-452)*

şehirlere de gönderilmiştir¹⁷.

26 Mayıs 1946'da gerçekleştirilecek olan Belediye Seçimlerini DP boykot etmiş, MKP de görünen o ki kamuoyunca yeterince ciddiye alınmamıştır. CHP açısından bakıldığında ise bu seçimlerin iki ay sonra yapılacak genel seçimlerin bir provası mahiyeti taşıdığı görülecektir. Zira İstanbul başta olmak üzere Belediye Meclis heyeti üyelerinin seçimine büyük önem gösterildiği dönemin basınından anlaşılmaktadır. Mesela bir haberde şu satırlar yer almıştır; "Dün CHP Vilayet İdare Kurul merkezinde yapılan toplantılardan sonra seçim işlerine bütün ilçelerde daha büyük bir hız verilecektir."¹⁸ İzmir'de bütün ilçe parti ile belediye başkanları merkezde toplanmış, il heyeti ve parti müfettişleriyle belediye seçimleri hakkında görüşmelerde bulunmuşlardır¹⁹. Basına yansıyan bir başka haberde de şu satırlar yer almaktadır; "Belediye seçimleri başlamak üzere, CHP listesini hazırlayacak, ilan edecek. Yoklamada oy verecek partileri aydınlatmamız için hayli vaktimiz var. Okuyucularımıza soruyoruz: İstanbul umumi meclisinde kimleri görmek istiyorsunuz?"²⁰

Seçim günü olan 26 Mayıs'ta oy verme işlemi sabah 8:00'den akşam 19:00'a kadar sürmüş ve aynı gün içerisinde bitirilmiştir. Seçimlerden sonra muhalefetin öne sürdüğü konular şunlardır;

- Seçimden bir gün önce polisler kapı kapı dolaşıp ve herkesin seçim yerine gitmeye zorlanmışlardır.
- Oylar gizli verilmemiştir.
- Seçim komisyonları iktidar partisi lehine görevlerini suiistimal etmişlerdir²¹.

Bir diğer iddiaysa seçimlere katılım oranının hayli düşük olduğuna yöneliktir. Bu hususta gerek iktidar gerekse muhalefet kanadından farklı oranlar öne sürülmüştür. TBMM'nin 31 Mayıs'taki oturumunda Hilmi Uran'ın verdiği il il seçime katılım oranlarıysa tablo 1'de gösterildiği gibidir:

Tablo 1: 1946 Belediye Seçimlerine Katılım Oranı²²

İl	Katılım Oranı	İl	Katılım Oranı	İl	Katılım Oranı
Afyon	%77	Çanakkale	%48,5	Hakkari	%89
Ağrı	%84,4	Çankırı	%48,7	Hatay	%26
Amasya	%46	Çoruh	%97	İçel	%43
Ankara	%41,5	Çorum	%89,9	Isparta	%81,8
Antalya	%66,6	Denizli	%61	İstanbul	%49,6
Aydın	%52,2	Diyarbakır	%81	İzmir	%24,5
Balıkesir	%32,5	Edirne	%50	Kars	%94
Bilecik	%78	Manisa	%34	Kastamonu	%47
Bingöl	%68	Erzincan	%78	Kayseri	%78
Bitlis	%98	Erzurum	%95	Kırklareli	%58

17 Cumhuriyet, 19 Mayıs 1946, s.1,3

18 Cumhuriyet, 3 Mayıs 1946, s.1

19 Cumhuriyet, 18 Mayıs 1946, s.3

20 Vakit, 7 Mayıs 1946, s.1

21 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, Cilt 23, Birleşim 57, 31 Mayıs 1946, s.239

22 TBMMTD, Dönem 8, Cilt 23, Birleşim 57, 31 Mayıs 1946, s.240

Elazığ	%57	Eskişehir	%43	Kırşehir	%76
Bolu	%65	Gaziantep	%70,8	Kocaeli	%58,6
Burdur	%55	Giresun	%70	Konya	%52
Malatya	%68	Muş	%71	Samsun	%47
Maraş	%46,2	Niğde	%79	Seyhan	%51
Mardin	%96	Ordu	%83	Siirt	%48
Muğla	%31	Rize	%63,5	Sinop	%77
Sivas	%83	Tokat	%73	Urfa	-
Tekirdağ	%71	Trabzon	%78	Van	%75,8
Bursa	%24	Gümüşhane	%94	Kütahya	%70
Yozgat	%64	Zonguldak	%80		

Tabloda görüldüğü üzere seçimlere katılım oranı bazı illerde oldukça düşük seviyededir. Bu da DP'lilerin halka seçimlere katılma yönünde yaptıkları propaganda faaliyetlerinin başarıya ulaştığını göstermektedir. Ayrıca dikkat çeken bir diğer husus da Urfa'da seçimlere katılım oranının verilmeyişidir. Bunun nedeni; Urfa'da yaşanan olayların akabinde seçim sayımının birkaç gün geç tamamlanmasıdır.

1. Urfa'da 1946 Belediye Seçimleri

Çok partili dönemde muhalefet tarafından ilk boykot edilen seçim özelliğini taşıyan 1946 Belediye Seçimleri taşrada oldukça dikkat çekici olaylara sahne olmuştur. Zira DP teşkilatları buldukları yerlerde seçimleri ya boykot etmişler, ya bağımsız olarak katılım sağlamışlar ya da MKP'yi desteklemişlerdir. Urfa'daki seçimleri önemli kılan husus da DP'lilerin seçimlere bağımsız olarak değil, MKP'den katılmaları ve akabinde yaşanan olaylardır. Bu noktada elimizde mevcut en ayrıntılı bilgi DP'nin Urfa'da kurucularından ve aynı zamanda 1950 ile 1954 Seçimlerinde DP Urfa milletvekili olarak seçilen Celal Öncel'in 1955 yılında Demokrat Urfa gazetesinde yazı dizisi şeklinde kaleme aldığı anıdır. Öncel, 1946 Belediye Seçimlerinde yaşanan süreci şu sözlerle anlatmaya başlamıştır:

*"1946 yılının Nisan ayındayız. Urfa'da sıcaklar başlamıştı. CHP siyasetinin tarzı insanları düşünemez bir hale getirmişti. Her tarafta bir durgunluk vardı fakat manalı... Nisan ayının son günlerinden birinde idi. Ben ve halen maliyede memur bulunan arkadaşım Osman Mutlu ile konuştuğumuz hukuki bir davayı vermek üzere Urfa'ya yeni gelmiş olan Avukat Fazıl Kürkçüoğlu'nun yazıhanesine gidiyorduk. İçeri girdiğimizde avukatı masası başında meşgul bulduk. Davayı konuşurken hangi hissin tesiriyle oldu bilmem, bahsimiz Urfa'nın umumi durumuna intikal etti. Bahsimizin hararetle bir yerinde iken içeriye durumundan ateşli olduğu anlaşılan yaşlı bir zat girdi ve birdenbire heyecanla: Fazıl Bey! Ne vakte kadar dedi, gel şu Halk Partiye karşı belediye seçimine müstakil olarak girelim. Fazıl Edip Kürkçüoğlu Urfa'ya yeni gelmiş olduğundan siyasi kanaatlerin temayülünü daha bilmediğini, bu sebeple bu gibi işlere karışmanın doğru olmayacağını beyan etti."*²³

Celal Öncel'in aktardığına göre başta ikna olmayan Fazıl Edip Kürkçüoğlu, Öncel'in yukarıda anlatılan tartışmaya katılmasıyla ikna olacaktır. Öncel o ânı şu sözlerle ifade etmektedir:

“Mevzu cidden ehemmiyetliydi. Münakaşa halini alan konuşmaya bende karışarak Fazıl Bey’e biraz evvel konuştuğumuz memleket davalarını ele almanın zamanı olduğunu söyleyenin kendisi olduğunu hatırlattım. F. Kürkçüoğlu her halde daha evvel vermiş olduğu bir kararın neticesi olarak; şu halde hazırım, sende iştirak eder misin? dedi. Öteden beri kafam memleket işleriyle meşgul olduğundan tereddüt etmeden muvafakat cevabını verdim. Arkadaşım Osman Mutlu’yu da fikrimize iştirakte güçlük çekmedik. Bu suretle Osman Halidi Yetkin olduğunu anladığım yaşlı zat ile dört kişilik bir grup olarak müzakere masasının etrafını aldık. Grubumuz artık kendiliğinden siyasi bir hüviyet kazanmıştı. Kimsenin haberi olmadan akıbeti meçhul ve o kadar tehlikeli siyasi ve çetin bir mücadele hayatına atılmak üzere memleket mukadderatı üzerinde teati ettiğimiz fikirleri anında kararlaştırarak belediye azalığına aday olacakların adlarını tespitte başladık.” Öncel, yazısının devamında listenin belirlendiğini ve bu listedeki kişilerle görüşmek için de Kürkçüoğlu’nun ofisinin kullanıldığını belirtmiştir²⁴.

Daha sonra listedeki kişilerle toplantıların çoğaldığını belirten Öncel, ayrıca Urfa’da 14 yıldır belediye başkanlığı yapan Ömer Alay’ı devirmek isteyenlerin de kendilerine katıldığından bahsetmektedir. Öncel’e göre; CHP’liler iktidara o kadar çok güveniyorlardı ki bu durum gurur ve gafletlerini arttırmaktaydı. Hatta kendileri hakkında “Yandım Allah” diye dalga kampanyası başlatmışlardı. Öncel, CHP’nin kendileri hakkında başlattığı bu kampanyayı şu sözlerle açıklamıştır; “Hakikaten yandım Allah kampanyası idik. Hepimizin bir arada cepleri yoklansaydı tatmin edici bir şey bulunamazdı. Hatta suyu görmeden paçaları sıvalamak kabilinden peşinen reis seçtiğimiz Avukat Fazıl Edip de cebi boşlardandı. Yalnız azmimiz, ruh kuvvetimiz tamdı. Çünkü davamızda haklı idik; efkâr- ı umumiye lehimizde idi.”²⁵

Öncel, listelerinde bulunan belli başlı kişilerin isimlerini de vermiştir. Bunlar arasında Reşat Aksoy, Abdullah Edip Erden, Hulusi Kılıçaslan, Osman Mutlu, İsa Okutan, Reşat Tahtasız, Celal Güllü, Sıtkı Öncel, Fethullah Şakir, Ali Saip Ünlüsoy ve terzi Abdurrahman gibi isimler vardır. Fakat Ali Saip Ünlüsoy 1944’te Urfa Valisi Hasip Kayhan tarafından memuriyetten atılmıştı. Öncel’e göre; grubu dağıtmak isteyen CHP’lilerin girişimiyle Ünlüsoy’a eski memuriyeti verilince, Ünlüsoy gruptan ayrılmıştır. Ayrıca Ünlüsoy gibi Reşat Tahtasız da CHP’lilerin tesiriyle gruptan ayrılmıştır. Celal Güllü de seçim öncesinde müteahhit olduğu Hilvan’da olup seçim kampanyasına katılmamıştır. Sıtkı Öncel ise Akçakale’deki işlerinden dolayı seçim çalışmalarına iştirak etmemiştir. Reşat Aksoy, Abdullah Edip, Fethullah Şakir, Osman Mutlu ve terzi Abdurrahman seçim çalışmasının öncü konumundaki kişilerdir²⁶.

Öncel, toplantıların sıklaştığı bir sırada herkese bir görev verildiğini, fakat propaganda konuşmalarını yapmak için kimsenin ön plana çıkmadığını belirtmiştir. Çünkü mesele ciddi olup konuşmaları yapacak olan kişinin birtakım tehlikelere maruz kalacağı muhakkaktı. Öncel, Fethullah Şakir’in bu görevi üstlendiğini, fakat bir kişi daha gerektiğini ve bunun da kendisi olduğunu ifade

24 Mahmut Celal Öncel, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 20 Ağustos 1955, s.2

25 Mahmut Celal Öncel, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 23 Ağustos 1955, s.2; CHP Diyarbakır Bölge Müfettişi ve Zonguldak Milletvekili Ahmet Gürel’in 8 Haziran’da CHP Genel Sekreterliği’ne sunduğu rapor, Celal Öncel’in yukarıda söylediklerini doğrulamaktadır. Gürel, raporunda Belediye seçimlerinden öncesini ve sonrasını ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Gürel’e göre; MKP’den seçime girecek olan kişilerin Urfa’da hiçbir kıymet ve kredisi yoktur. Ayrıca bu kişiler cahil ve çok aşağı bir tabakadadır. Hatta kendilerine “Yandım Allah kumpanyası” ismi verilmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA] 490. 100/ 192. 763. 1- 42

26 Mahmut Celal Öncel, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 23 Ağustos 1955, s.2

etmiştir. Ancak kendisinin o zamana kadar değil bir topluluğa birkaç kişiye bile hitap etmediğini sözlerine eklemiştir²⁷.

Öncel, o tarihte geçerli olan seçim kanununa göre; propaganda konuşmalarının muayyen yerlerde değil de hatibin fırsat bulduğu yerlerde yapılması gerektiğini belirtmiştir. Öncel o günleri; *“Fethullah ve ben değişik istikamet ve yerlerde, hatta pazarlarda ve Cuma günleri camilerde halka hitaba başladık. Fethullah benden daha muvaffakiyetli konuşuyordu”* sözleriyle anlatmıştır. Öncel, seçimlere bağımsız olarak girmek üzereyken seçimlere bir gün kala vilayetten gelen *“siyasi bir oluşuma mensup olmadıklarından ötürü seçimlere katılamayacakları”* yönünde bir emirle karşılaştıklarını ifade etmiştir. Öncel, zamanın darlığı ve bu durumu nasıl telafi edecekleri ile ilgili; *“Zaman kısa idi. Ne yapacağımızı şaşırdık. Bu sebeple yaptığımız toplantıda daktilo ile liste teksiri kararını verdik. Daktiloların çoğunu Fazıl Edip adliyeden tedarik etti. Bu itibarla adliyeyi kendimize müzahir saydık. Türk adalet mensuplarının daima haklıya müzahir olduklarına bir vesile ile bir kez daha inandık. Vaktin darlığı bizi daha evvel kendileriyle iştirakimizi arzu eden Milli Kalkınma Partisi ile müstakil olarak birleşmeye mecbur etti”* sözlerini sarf etmiş ve hızlı karar aldıklarını vurgulamıştır²⁸.

Öncel, MKP'den de 5 kişinin eklenmesiyle listelerinin hazır olduğunu ve vilayetin kabul ettiğini ifade etmiştir. Ancak Öncel, Urfa Valisi Halis Bilaloğlu'nun bu durumdan dolayı merkez nazarında itibarının sarsıldığını iddia etmektedir²⁹. Öncel, rakipleri CHP adaylarının memleketin en tanınmış ve sayılan şahsiyetleri arasından seçildiğini fakat *“İktidar ve maddi imkânın birleştirdiği suni kuvvetle o derece mağrur idiler ki umumi efkârı kendi mütalaalarında ibaret ad ediyorlardı”* diyerek kibre kapıldıklarını belirtmiştir. Ayrıca seçimler yaklaştıkça hislerini; *“Seçimi kazanmak hususunda kalbimizde büyük bir ümit mevcuttu. Fakat seçimin serbest ve müdahalesiz yapılacağından emin değildik. Seçime bir gün kala Fazıl Bey sık sık davet ediliyor, bazılarımız da emniyete tarassut ediliyorduk. Buna rağmen çok cesurdük. Çünkü arkamızda bir kale duvarı kadar muhkem bir Urfalı hemşeri kitlesi vardı”* sözleriyle açıklamıştır. Çekincelerinde haklı olduğunu da; *“Vali yine tevessüe ettiği bazı hükümsüz tedbirlerle grubumuzu inhilâle uğratmak istiyordu ve bilhassa Fazıl Edip Kürkçüoğlu'nu tazyik etmek istediye de muvaffak olamadı”* sözleriyle izah etmiş, fakat tüm bu teşebbüslerin kendilerini yıldırmadığını dile getirmiştir³⁰.

Öncel, seçim gününü ve Urfa Valisinin seçime müdahalesini de şu sözlerle ifade etmiştir:

“Belirli saatte başlayan seçim gayet düzgün ve müdahalesiz gidiyordu. Öğleye doğru seçimin lehimize cereyanını anlayan vali sandık başlarına gelerek seçmenleri tehdit ve bizzat eliyle tomar halinde sandıklara zarf attı. Hatta Kendirci veya Hizanoğlu camiine seçmenleri davet eden bir dellalı minareye çıkartarak gelmeyi ceza ile tehdit etti. Fakat bütün bu teşebbüsler neticesiz kaldı... Güvenilen Tepe Mahallesinin 730 oyundan 128'ini CHP, 107 kadarını biz aldık. Yanımızda vazifeli bulunan bir genç polis, vilayetten aldığı direktiflere rağmen gayet mutedil hareket etti ve benim tuttuğum zabita hiçbir memur imzalamadığı halde cesur polis imzadan çekinmedi. Genç

27 Mahmut Celal Öncel, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 26 Ağustos 1955, s.2

28 Mahmut Celal Öncel, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 30 Ağustos 1955, s.2

29 CHP Müfettişi Ahmet Gürel'in raporundan da Urfa Valisinin ilk başlarda seçimlere pek ilgi göstermediği şu sözlerden anlaşılabilir; *“Valinin halinden tam bir bitaraflık gözeteceği ve seçimlere fazla bir alaka göstermeyeceği anlaşılmakta idi. Kendilerine çok sayıda vatandaşı sandık başına getirmesi için lazım gelen tedbirleri almasını rica ettikten sonra yanından ayrıldım”* (BCA 490. 100/ 192. 763. 1- 42)

30 Mahmut Celal Öncel, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 6 Ekim 1955, s.2-4

polisi hâlâ hüürmet ve muhabbetle anıyorum.”³¹

Öncel, seçim sandıklarının tasnif sürecini de şu sözlerle izah etmiştir:

“Tasnife başlamadan zafere emindik. Çünkü Urfalılar yalnız oylarıyla değil, asil ve cesur hareketleriyle de lehimizde idiler... Valinin murakabesi altında yapılan tasnife Reşat Aksoy ve Hulusi Kılıçaslan gönderildiler. Tasnifesnasında bazı haksızlıklara mümessillerimiz bilhassa Reşat Aksoy mukabeleden çekinmediler... Tasnifte çok ileri olduğumuz anlaşılınca Vali Bilaloğlu tasnife ara vererek üzüntüden evine çekildi.” Öncel, bundan sonra seçim tasnifine üç gün ara verildiğini iddia etmektedir ki kendisinin bu iddialarını güçlendirecek kanıtlar vardır. Cumhuriyet gazetesinin 28 Mayıs’taki haberine göre seçim tasnifi bazı illerde devam etmektedir ve bunların arasında Urfa da vardır. Oysa seçimler 26 Mayıs günü gerçekleşmiş ve aynı gün tasnife başlanmıştır. Tasnifin bittiğine dair haber de gazetenin 31 Mayıs’taki sayısında geçmektedir. Ancak burada dikkat çeken bir husus daha vardır ki Öncel’in yukarıda söylediklerini doğrular niteliktedir. Habere göre; Urfa’dan CHP Genel Merkezi’ne bir telgraf gönderilmiş ve Urfa Valisi’nin seçimi kazanan taraf olan MKP’lileri CHP’ye geçmeleri hususunda uyardığı ve seçim sırasında aleyhlerine hareket ettiği iddia edilmiştir³². Tüm bunlar Öncel’in hatıralarının doğruluk payını güçlendirmektedir.

Öncel, son olarak seçim tasnifine ara verilmesinden sonraki süreci şu sözlerle ifade etmiştir:

“Tasnife sebepsiz ve tamamen kanunsuz ara verilince endişe başladı bizde. Bunun üzerine Fazıl Ediplerde yaptığımız toplantıda tasnif veya sandıklara yapılacak müdahalelere mümkün görülecek mukavemette bulunmak kararını aldık. Binaenaleyh birde belediye binasındaki seçim sandıklarını tarassut etmek üzere aramızdan gönüllü olarak dört arkadaş çıktı. Maalesef adlarını öğrenemediğim bu dört fedai arkadaş kütüphane, Milli Eğitim ve CHP binasının üstüne çıkıp sandıkları gözetlemekle vazifelendirildiler... Bu üzüntülü hal haksızlığın üç gece devamından sonra Vali tasnife müsaade etti. Netice muayyendi. Seçimi biz kazandık ve daha evvel aramızda ittifakla verilen karara göre Belediye Reisliğine Fazıl Edip Kürkçüoğlu getirildi.”³³

Seçimler sonucunda Urfa Belediye Başkanlığı’na Fazıl Edip Kürkçüoğlu seçilmiş³⁴ ve Kürkçüoğlu’nun başkanlığı 12 Temmuz’da Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığının imzasıyla onaylanmıştır.³⁵ Urfa Belediye Seçimlerinde dikkat çeken bir husus kadınların seçime katılım oranıdır. Urfa Merkeze bağlı 7654 kadın seçmenden sadece 1345’i (%17,5) seçimlere katılmıştır.³⁶ Bu bağlamda kadın seçmen olarak Türkiye’de en az katılım Urfa’da gerçekleşmiştir. Erkek seçmenlerden ise 3308 seçmenden 3133’ü (%94) seçimlere katılmıştır³⁷.

31 Mahmut Celal Öncel, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 13 Ekim 1955, s.2- 4

32 *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1946, s. 3.

33 Mahmut Celal Öncel, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 24 Ekim 1955, s.2-4

34 *Akgün*, 19 Haziran 1946, s. 1.

35 *BCA* 301. 110/ 185. 26. 1- 3.

36 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Yer No: 2/13-6, Fihrist No: 8719- 36.

37 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Yer No: 2/13-6, Fihrist No: 8719- 9; Ahmet Gürel’in raporuna göre 14900 seçmenden 4500’ü seçime katılmıştır (*BCA* 490. 100/ 192. 763. 1- 48). Fakat bu rakamlar Cumhurbaşkanlığı Arşivi’nden verdiğimiz bilgilerle çelişmektedir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi’nde seçime katılan erkek sayısını ve katılım oranını gösteren bilgi muhtemelen yanlıştır. Çünkü Cumhurbaşkanlığı Arşivinde verilen erkek ve kadın sayısı arasında da büyük fark vardır. Arşivde 3308 olarak verilen sayı yaklaşık 5 bin kişi daha fazla olmalıdır. Böylece erkek katılım oranı da %40’lara düşmektedir.

2. Belediye Seçimlerinin Urfa'daki Yankıları

Yukarıda da bahsedilen CHP Müfettişi Ahmet Gürel'in raporuna göre; CHP'nin Urfa'da seçimleri kaybetmesinin en büyük nedeni partiye kayıtlı olup da kendi şahsi menfaatleri çerçevesinde partilerinin aleyhinde çalışan kişilerdir. Hatta bu kişiler şahsi çıkarları için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Buna mukabil CHP İl Başkanı Osman Ağan'ın seçim sırasında Urfa'da olmayışı parti işlerinin yüzüstü kalmasına neden olmuştur. Ayrıca Urfa Valisi de seçimlerde CHP lehine yeterince çalışmamıştır. Tüm bu nedenlerden dolayı seçimlere katılım sayısı az olmuş ve sonuçta CHP, Urfa Belediye Seçimlerini kaybetmiştir³⁸.

Gürel'e göre; seçimlerden sonra alınan tedbirler ve yapılan uyarılar sayesinde Fazıl Edip Kürkçüoğlu ve arkadaşları CHP'ye kaydolarak daima CHP'nin emrinde olduklarını ifade etmişlerdir. Böylece Belediye Meclisine seçilen kişilerden 24'ü CHP'li 3'ü de MKP'li olmuştur³⁹.

Gürel'in açıklamalarına rağmen kendisini suçlu görenler vardı. CHP Urfa İl İdare Kurulu üyelerinden Kasım Biner, 24 Haziran'da CHP'nin Urfa'da belediye seçimlerini neden kaybettiğinin sebeplerini CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği raporunda açıklamıştır. Biner'e göre; Ahmet Gürel, parti idare heyetinin haberi olmadan ve fikirlerini almadan ne oldukları belirsiz kişilerden bir günde 17 ocak kurmuş ve belediye adaylarını isabetsiz olarak seçirmiştir. Biner, Ahmet Gürel'in ikinci yanlısını ise parti il teşkilatı içindekilerin uyarılarına rağmen Parti Müfettişi Gürel'in Ömer Alay isminde ısrar etmesi olarak açıklamıştır. Buna göre halk mevcut Belediye Başkanı Ömer Alay'ı istememekteydi ve Gürel bu durumu görmezden gelmişti. Biner, raporunda başka detaylara da yer vermiştir. Raporun üçüncü maddesinde; *"Partimizin adayları arasında buldukları halde Belediye Reisi Ömer Alay ve Belediye Encümen üyelerinden Mustafa Güven ve Reşit Akyüz ve bunları destekleyen CHP İl İdare Heyeti Kurulu üyesinden Mustafa Reşit Yetkin tarafından çoğu Halk Partisi haricinden 27 kişilik ikinci bir liste çıkarılması"* diyerek aslında Ömer Alay'ın da CHP aleyhine çalıştığını iddia etmiştir⁴⁰. Ancak Celal Öncel hatıralarında Ömer Alay'ın kendilerine yardım ettiğinden bahsetmemiştir. Biner, raporunun devamında Ömer Alay'ın belediye daktilolarını bahsi geçen 27 kişilik listenin oluşturulması için geceli gündüzlü kullandığını iddia etmektedir. Ancak Celal Öncel'in hatıralarına göre bu iş için adliye daktiloları kullanılmıştı ve bu daktiloları Fazıl Edip Kürkçüoğlu temin ettirmişti.

Biner'in raporundaki dokuzuncu madde oldukça dikkat çekicidir ki aslında Urfa'da seçime katılım oranının neden düşük olduğuna dair önemli bir ipucudur. Biner, dokuzuncu maddede; *"Bunlara rağmen gençler ödevlerine canla başla başlayarak partimiz listelerini halka dağıtmış ve icap eden propagandayı yapmış ve seçmenleri kolaylık olmak için listeleri evlerine kadar bıraktıkları halde belediye memurları ve bir kısım muhtarlar geceleyin kapı kapı dolaşarak Halk Partisi adaylarını değiştirmiştir. Yeni adaylar bu listededir diyerek dağıtılan listeler geri alınmış, yerlerine partimizi içinden vuran Ömer Alay ve arkadaşlarının ikinci listesi verilmiştir. Bu ikilikten ve dönemlikten sıkılan halkın birçoğu seçime katılmamışlardır"*⁴¹ sözlerini sarf etmiştir. Bu hususta Biner'in söyledikleri daha mantıklıdır. Çünkü Urfa merkezde belediye seçimine katılımın neden bu kadar düşük olduğuna dair başka bir bilgi veya ipucu mevcut değildir. Fakat şüphe uyandıran

38 BCA 490. 100/ 192. 763. 1- 48.

39 BCA 490. 100/ 192. 763. 1- 49.

40 BCA 490. 100/ 192. 762. 1- 18.

41 BCA 490. 100/ 192. 762. 1- 18.

taraf şudur ki Biner, Ömer Alay'ın CHP'ye ihanet içinde olduğunu ima etmektedir. Ancak Biner'in bu imasını güçlendirecek bir bilgi yoktur. Celal Öncel'in hatıraları Biner'in verdiği diğer isimleri doğrulasa da Öncel'in hatıralarında Ömer Alay ismi geçmemektedir.

Urfa belediye seçimleriyle ilgili iddialar bunlarla sınırlı kalmamıştır. Bir iddia da CHP İl Başkanı Mitat Kürkçüoğlu'ndan gelmiştir. Kürkçüoğlu, CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği şikâyet yazısında; Urfa'da yayın yapan Akgün gazetesinin sahibi ve aynı zamanda CHP'ye kayıtlı Lami Akgün'ün belediye seçimleri sırasında MKP'lilerle iş birliği yaptığını öne sürmüştür.⁴² Fakat Lami Akgün, CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı'na vermiş olduğu savunmada hakkında çıkan söylentilerin asılsız olduğunu belirtmiştir.⁴³ Lami Akgün'ün savunmasında haklı görüldüğü 28 Mart'ta CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıdan anlaşılmaktadır. Akgün, yazısında parti müfettişini aday listesi konusunda uyardığını, ancak herhangi bir işlem yapılmadığını iddia etmiştir.⁴⁴ Son olarak 6 Haziran'da CHP Genel Sekreterliğine gönderilen *Türk Vatandaşı* imzalı yazıdaysa belediye seçimlerinin Urfa Valisi Halis Bilaloğlu'nun beceriksizliği yüzünden kaybedildiği öne sürülmüştür⁴⁵.

Belediye seçimlerinden sonra Başkan Fazıl Edip Kürkçüoğlu CHP'ye geçmişti⁴⁶. Daha sonra Fazıl Edip'in Belediye Başkanlığı'ndan istifa ettiği anlaşılmaktadır. 1948 yılı başında Belediye Meclisi tarafından yapılan yeni seçim sonucunda Başkanlığa Celal Güllüoğlu seçilmiştir.⁴⁷ Ancak, Urfa İl İdare Kuruluna 10 Haziran 1948'de giden bir telgrafa göre Urfa Merkezdeki Belediye Seçimlerinde birtakım yolsuzlukların tespit edildiği ve Belediyeler Kanununun 27. Maddesine göre bu seçimin yenilenmesi gerektiği bildirilmişse⁴⁸ de daha sonra bu telgrafa karşı herhangi bir cevap yazısına rastlanmamış ve yeni bir seçim yapılmamıştır.

Sonuç

Türkiye, 1945 yılından itibaren çok partili siyasi hayata kesin olarak geçmiş, bunda dış etkenlerin yanı sıra muhalefetin mücadelesi ve iktidardaki CHP'nin demokrasiye katkısı rol oynamıştır. Kurulan muhalif partilerden en çok sempati ile karşılanıp halkın teveccühünü kazanan DP olmuştur. Ancak görünen o ki DP'nin halk ve kamuoyu nezdinde karşılık bulduğunu fark eden CHP, iktidarının süresini uzatmak için muhalefet örgütlenmesini tamamlayamadan gerek belediye gerekse genel seçimleri erkene alma yolunu tercih etmiştir. Bu bağlamda 1946 yılının Eylül ayında yapılması gereken belediye seçimleri Mayıs ayına, 1947 Martında yapılması gereken milletvekili genel seçimleri de 1946 Temmuzuna alınmıştır.

1946 Belediye Seçimlerinin sonucu önceden bilirse de Urfa'da aksi bir durum söz konusudur. Zira burada oldukça dikkat çekici olaylara sahne olan seçimleri muhalifler kazanmıştır. CHP'nin

42 BCA 490. 100/ 192. 762. 1- 14.

43 BCA 490. 100/ 192. 762. 1- 17.

44 BCA 490. 100/ 192. 762. 1- 22.

45 BCA 490. 100/ 192. 762. 1- 28.

46 CHP Diyarbakır Bölge Müfettişi Ahmet Gürel, 1946 Belediye Meclis Seçimi Tutanağında Kürkçüoğlu'nun CHP'ye geçtiğini şu sözlerle ifade etmiştir; "Yüksek tahsilli, fena adam değil. Memleket işlerinde çalışmak istiyor. Vaktiyle Demokrat Parti'yi kurmak isteyenlerdendi. Şimdi partimize kayıt edilmiştir. Daima partimizin emrinde olduğunu söylemiştir" (BCA 490. 100/ 192. 763. 1- 56).

47 BCA 301. 110/ 197. 7. 3- 3.

48 BCA 490. 100/ 192. 763. 1- 28.

Urfa'da neden kaybettiği irdelendiğinde; şehirde hâlihazırda 14 yıldır belediye başkanlığı görevini yürüten zâtâ duyulan memnuniyetsizlik nedeniyle halkın muhalefete yöneldiği sonucuna ulaşılabilir. Bunun yanında iktidar cephesinin idare mekanizmasını elinde tutması, kendisine çok güvenmesi ve seçimi kesin olarak kazanacağını düşünmesi aslında kaybetmesinin sebepleri arasındadır. Ayrıca CHP parti müfettişlerinin bölgenin dinamiklerini iyi bilmediği sonucu da ortaya çıkmaktadır. Dönemin raporları incelendiğinde seçim sonrası gün yüzüne çıkan başarısızlığı parti müfettişinin ve il idare heyetinin birbirleri üzerine atmaları, CHP'deki iletişimsizliği gözler önüne sermektedir.

Muhalefet cephesine geldiğindeyse seçimlere hazırlık aşamasından itibaren kazanma inancıyla girdikleri ve bu yolda pek çok tehlikeyi göze aldıkları görülür. İdare mekanizmasının türlü engelleme çabalarına rağmen muhalifler mücadelelerinden vazgeçmemişler ve seçimleri kazanmışlardır. Muhalefetin seçimleri kazanması, kendi başarılarından ziyade iktidarın başarısızlığı/eksikliği üzerinden okunabilir. Birçok yerde olduğu gibi Urfa özelinde de seçim sonuçları, partilerin ortaya koyduğu ilkelerden/programdan ziyade aday gösterdiği kişilerin halk nezdinde bir karşılığının olup olmamasıyla ilintili bir durumdur. Buradan hareketle iktidar partisi mensupları ve Urfa Valisi, Urfa'da CHP'nin seçimleri kaybedeceğini tahmin ettiklerinden iktidar cenahında panik havasını da tetiklediği bir realitedir. Son olarak Urfa'da muhaliflerin kazanmasını sağlayan en büyük etkenlerden biri de CHP'nin 23 yıllık iktidarının vermiş olduğu yorgunluk karşısında şehirde yeterince propaganda yapamamış olması ve mevcut belediye başkanına duyulan öfkedir. Sonuç olarak 26 Mayıs 1946 tarihinde gerçekleştirilen Belediye Seçimleri, Urfa özelinde kendisinden sonra gerçekleşecek seçimlerin de sinyallerini vermiş ve aslında CHP'nin iktidarı devretme yolunda ilk seçimi olmuştur.

Kaynakça

Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA]

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

United States National Archive

Resmi Yayın ve Tutanaklar

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, Cilt 23, Birleşim 57, 31 Mayıs 1946

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, Cilt 22, Birleşim 45, 29 Nisan 1946

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, Cilt 22, Birleşim 1, 1 Kasım 1945

Sürelî Yayınlar

Ulus

Cumhuriyet

Akgün

Demokrat Urfa

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010

Çufalı, Mustafa, *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004

Demir, Şerif, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, Paraf Yayınları, İstanbul 2010

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge Yayınevi, Ankara 2003

Goloğlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982

İnan, Süleyman, *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*, Liberte Yayınları, Ankara 2006

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010

Koçak, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, II, İletişim Yayınları, İstanbul 1996

Kabasakal, Mehmet, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991

Koçak, Cemil, *İkinci Parti (Türkiye’de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950)*, I, İletişim Yayınları, İstanbul 2010

Timur, Taner, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Yayınları, İstanbul 2003

Yeşil, Ahmet, *Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001

Makaleler

Tabak, Serap, “1946 Belediye-Milletvekili Seçimleri ve Afyon’da Uygulanması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XIX Sayı 2, 2004, s.87-104

Çolak, Filiz, “İzmir’de 21 Temmuz 1946 Genel Seçimlerinin (Hileli Seçim) Provası: 1946 Belediye Seçimleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı 13, 2012, s.1-14

İnan, Süleyman, “Muhalefetin İstemediği İlk Erken Seçim: 1946 Belediye Seçimleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XIII/ 1, Ankara 2004, s.50-66

Kayış, Yasin, “1946 Belediye Seçimleri ve Basın”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/ 16- 17, İzmir 2008, s.397-419

Atay, Falih Rıfkı, “Yeni Seçimlere Doğru”, *Ulus*, 27 Nisan 1946

Atay, Falih Rıfkı, “Seçimlere Girerken”, *Ulus*, 28 Nisan 1946

Öncel, Mahmut Celal, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 17 Ağustos 1955, s.2

Öncel, Mahmut Celal, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 20 Ağustos 1955, s.2

Öncel, Mahmut Celal, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 23 Ağustos 1955, s.2

Öncel, Mahmut Celal, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 26 Ağustos 1955, s.2

Öncel, Mahmut Celal, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 30 Ağustos 1955, s.2

Öncel, Mahmut Celal, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 6 Ekim 1955, s.2-4

Öncel, Mahmut Celal, “DP Urfa Muhalefet Hatıraları”, *Demokrat Urfa*, 13 Ekim 1955, s.2-4

Öncel, Mahmut Celal, "DP Urfa Muhalefet Hatıraları", *Demokrat Urfa*, 24 Ekim 1955, s.2-4

Ekler

EK1

GAZETE

TEL ADRESİ:
URFA AKGÜN

Basımevi-
mizde

Kıtap, gazete, mecmua
resmî dâirelere banka-
lara ve umuma hesaba
kâğıtlara ait evrak, çek, his-
se senetleri, etiket det-
ter, vs.

Makine-
mizde

Her büyüklükte renkli
yaldızlı ve resmî ba-
sım işleri çek ve hisse
senetleri

VE
C İ L T
İ Ş L E R İ
Y A P I L I R .

Kuzuluş Cazihî 1936

C. H. P. Corp.

48883

AKGÜN

GÜnlük Gazete ve Matbaa

Telefon No : 12 *Layın Bay.* *Urfa* 2 / 5 / 946

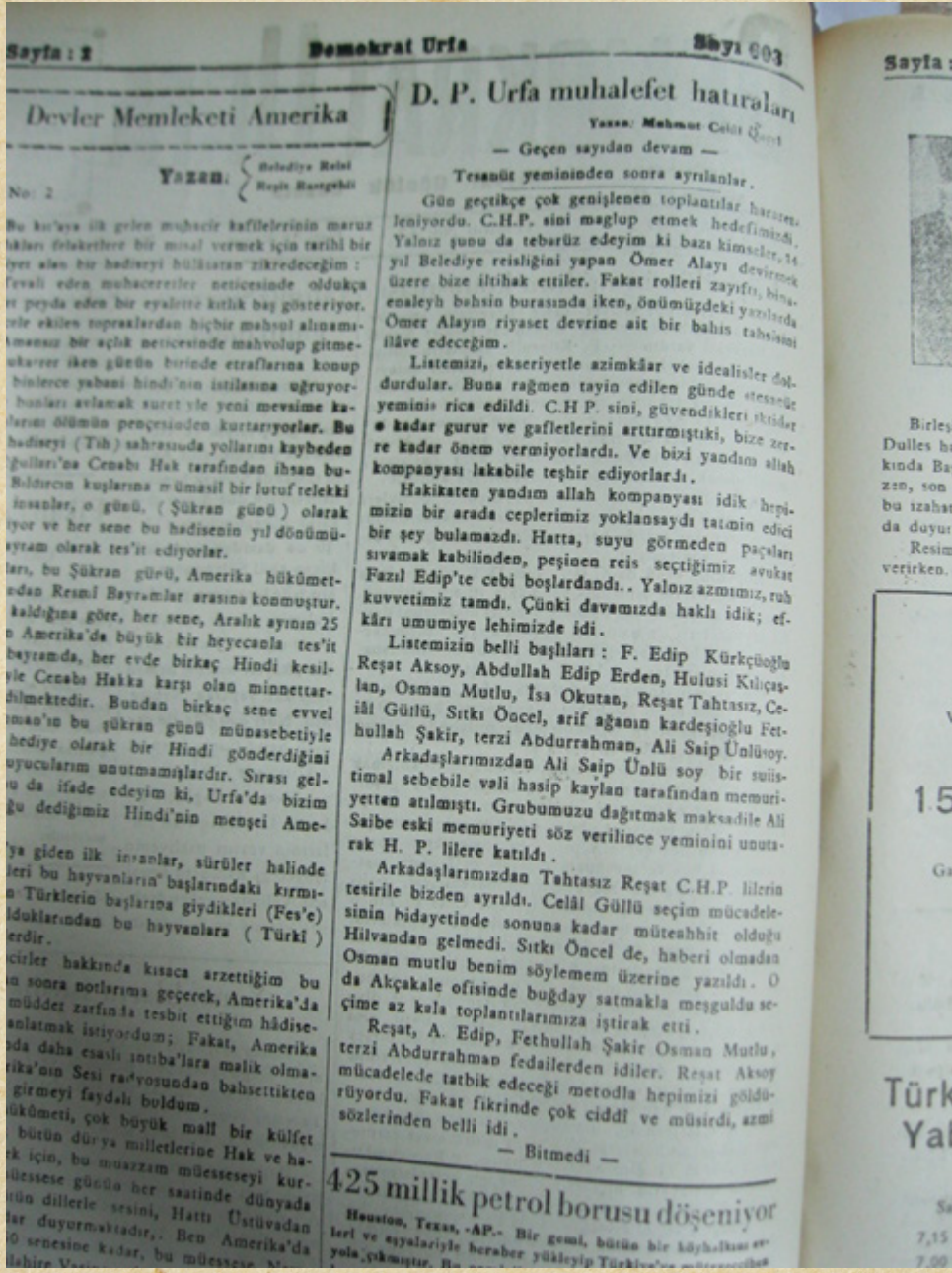
Senelerden beri şarkta bir Türk kaləsi, bir kah-
ramanlar diyarı olarak kalmış bulunan Urfa, İnşününün ya-
nında bulunmak, tarihle istikbali şerefli bir varlık halinde
birleşti ren, Türk milletinin yakın mazideki, eşsiz başarıları-
nı temsil ettiyi kadar, yarına inanımızın tarih ölçüsün-
de, tek mümessili bulunan İnşününün işaret ve emişlerine her-
zaman amade olduğunu ve onun senelerden beri şerefli hatırala-
rının isnesinde saklı olan C.H.P. daima sadık, ve müti bir nefe-
ri olarak yaşamayı şeref bilen, urfalıların, selam ve saygılı-
klarını taşıyan mektubumu, siz büyüğümüze sunmayı bilhassa bir
yurt borcu bilerek kaleme aldım.

Kötü niyetlerini mantık ve vicdan kanunlarının katıy-
kâbul edemeyeceği çirkin manfaat ve ihtiraslarını bir çok
postlara bürünerek urfa halkının samimiyetinden hükümete, bu-
lulığından istifade ederek, bütün şadadlığı, bütün vicdan-
sızlığını kullanarak, bir halka, urfanın başına senelerden
beri, bela olmuş kalmıştı. Bendenizi bu kadar samimi konuşurken
sırf bu vatana olan gözülmüş bağım ve sadakatımdan başka hiç
bir fikir ve malanet beslemediğime şeref ve namusla sizi temin edebiliri-
rim. 1936 senesinden beri Akgün Gazetesini ve matbaasını çalıştırarak, tem-
n ettiğim, bir kaç kuruşu, gerek babandan kalmış, ve gerekse şeref ve hayri-
yetimden bir zerre feda etmedentemin ettiğim kazançla satın almış olduğum,
bir kaç karış toprağın bıraktığı basit bir gelire katarak senelerimi geçirdim
görüğüm tahsil ve ağıtım, iş sahası ile yurdun bir kişesinde bir nebze olsun,
bende bir vazife almış olduğuma kani olarak sakin bir hava içinde çalışmakta-

22

Lami Akgün'ün CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği şikayet yazısı

EK 2

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doç. Dr.

Gülşah Kurt GÜVELOĞLU

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Rize, Turkey
gulsah.guveloglu@erdogan.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8552-0336>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 25/05/2021 05/06/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.942926>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Trabzon İngiliz Konsolosu Vorley Harris'in Raporlarına Göre 1950'li Yıllarda Rize*

According to the Reports of Trabzon British Consul Vorley Harris, Rize in the 1950s

Öz

Bazı illerde bulunan yabancı konsoloslukların hazırlamış olduğu raporlar Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet dönemi için de önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Özellikle İngiltere'nin konsolosluk açmış olduğu illerle ilgili bilgiler bu dönemde yabancıların gözünden Türkiye hakkında yapılan gözlemleri içermesi bakımından dikkati çekmektedirler. 1830'larda Trabzon'da açılmış olan İngiltere konsolosluğu 1956'ya kadar çalışmalarını sürdürmüş ve gerek Trabzon ve gerekse çevre illerle ilgili raporlar hazırlamıştır. Bu raporlardan bir çoğu 1949-1956 yılları arasında Trabzon ve çevresindeki illere yapılan gezileri içermektedir. İngiltere'nin Trabzon konsolosu olan Vorley Harris tarafından yapılan bu gezilerden birkaçı Rize vilayetine yapılmıştır. Bu bildiriye Vorley Harris'in Rize'ye yapmış olduğu gezilere değinilecek ve bu geziler sonucunda edindiği izlenimler üzerinden yabancı bir diplomatın -Rize özelinde, Türkiye genelinde- algıları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Tek partili hayattan çok partili hayata geçiş ve Demokrat Parti dönemlerini içermesi bakımından hızlı bir dönüşümün yaşandığı yıllarda yapılan bu gezi ve gözlemler, Rize ilinin demografik yapısı, halkın siyasi tercihleri, ilin sosyo-iktisadi, eğitim, kültür imkanları ilgili önemli ve değerli bilgiler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon İngiliz Konsolosu, Konsolosluk Raporları, Vorley Harris, Rize.

Abstract

The reports prepared by foreign consulates in some provinces contain important information for the Republican period as well as the Ottoman period. In particular, information about the province where Britain's consulate opened in terms of the attention they contain observations made about Turkey through the eyes of foreigners in this period. The British consulate, which was opened in Trabzon in the 1830s, continued its activities until 1956 and prepared reports on both Trabzon and the surrounding provinces.

* Bu makale, "3 rd International Conference on Innovative Studies of Contemporary Sciences, 19-21 February 2021, Tokyo-Japan" sempozyumunun özet kitabında yalnızca özet olarak yayınlanmıştır; tümü yayınlanmamıştır.

ATIF: GÜVELOĞLU Gülşah Kurt, "Trabzon İngiliz Konsolosu Vorley Harris'in Raporlarına Göre 1950'li Yıllarda Rize", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (727-744)

CITE: GÜVELOĞLU Gülşah Kurt, "According to the Reports of Trabzon British Consul Vorley Harris, Rize in the 1950s", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (727-744)

Many of these reports include trips to Trabzon and its surrounding cities between 1949-1956. A few of these trips by Vorley Harris, the British Consul of Trabzon, were made to the Rize province. In this report, Vorley Harris' trips to Rize will be mentioned and the perceptions of a foreign diplomat will be revealed through the impressions she gained as a result of these trips. These trips and observations in the years when there was a rapid transformation in terms of transition from single-party life to multi-party life and the Democratic Party periods include important and valuable information about the demographic structure of the province of Rize, the political preferences of the city, socio-economic, educational and cultural opportunities of the province.

Keywords: Trabzon British Consul, Reports of Consulate, Vorley Harris, Rize.

Giriş

1830'larda Trabzon'da açılmış olan İngiltere konsolosluğu 1956'ya kadar çalışmalarını sürdürmüş ve gerek Trabzon ve gerekse çevre illerle ilgili raporlar hazırlamıştır. Bu raporlardan bir çoğu 1949-1956 yılları arasında Trabzon ve çevresindeki illere yapılan gezileri içermektedir. İngiltere'nin Trabzon konsolosu olan Vorley Harris tarafından yapılan bu gezilerden birkaçı Rize vilayetine yapılmıştır. Tek partili hayattan çok partili hayata geçiş ve Demokrat Parti dönemlerini içermesi bakımından hızlı bir dönüşümün yaşandığı yıllarda yapılan bu gezi ve gözlemler, Rize ilinin demografik yapısı, halkın siyasi tercihleri, ilin sosyo-iktisadi, eğitim, kültür imkanları ilgili önemli ve değerli bilgiler içermektedir.

1.Vorley Harris'in Biyografisi, Trabzon Konsolosluğu ve Çalışmaları

13 Ağustos 1899'da¹ İngiltere Galler'de doğan Vorley Harris, Birinci Dünya Savaşında Fransa'da savaşmıştır. Hava kuvvetlerine katılan Harris, önce Mısır ardından Filisten'e yapılan hava hareketlerine katılmıştır. Bu süreçte Arapça öğrenen Harris, Mısır, Aden ve Irak'ta Araplarla ilişkiler kurmuş ve hükümeti adına buralarda istihbari faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu sırada Türkçe de öğrenen Harris, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk Harp Akademisinde iki yıl boyunca öğretmenlik yapmıştır. 1945 yılında Kraliyet Hava kuvvetlerinden ayrıldıktan sonra bir süre tarımla uğraşmış ardından dışişlerine müracaat etmiştir. Dışişleri bakanlığı kendisine daimi diplomatik değil geçici statüde diplomatlık vermiş ve Trabzon konsolosluğuna atanmıştır. Kendisinin olağanüstü gayretleri ve hizmetlerinin Ankara'daki büyükelçilğin dikkatini çekmesi takdirini kazanması suçunda zaten İngiliz hariciyesinin girdiği mali kısıtlamalar nedeniyle her an kapatılma riski olan Trabzon konsolosluğunun harcamalarını kısması sayesinde kapanmasını geciktirmiş ve 1956 sonuna dek onun çabalarıyla konsolosluk açık kalmıştır. Konsolosluk İngiltere'den gelen resmi gayriresmi misafirlere açıktır ve ikametgah olarak da kullanılmıştır.² Bu misafirlerden biri olan Lord Kinross'un Rize'yi ziyareti dönemin gazete haberlerine de yansımıştır.³ Vorley

1 FO, AIR 79/2754/318369.

2 Alaaddin Yalçınkaya, "Trabzon'daki Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris'in Raporlarına Göre 1952 Yılında Giresun", Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, Ankara, 2009, s.112; Bu misafirler arasında Lord Kinross ve yazar Rose Macaulay vardır.

3 Haberde, Lord Kinross'un Türkiye seyahatine çıkmış olduğu ve "Bugünkü Türkiye" başlıklı bir kitap yazacağı belirtilmektedir. Bkz. Rize Gazetesi, "Lord Kinross Şehrimizde", 07 Ağustos 1951; Rize

Harris konsolosluk bölgesinde bulunan illere sık sık ziyaretler yapmış ve bu illerle ilgili bilgileri Ankara'daki büyükelçiliğe rapor etmiştir. İyi derecede Türkçe bilen Harris, Trabzon, Rize, Çoruh (Artvin), Giresun, Ordu, Samsun, Sinop, Amasya, Tokat, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Kars ve Karaköse (Ağrı) illerini gezmiş; konsolosluğu döneminde Trabzon'da ve çevre illerde idareciler ve halk ile iyi ilişkiler kurmuştur.⁴ Lord Kinross'un Türkiye ziyareti sırasında Vorley Harris hakkında edindiği izlenimleri dile getirdiği şu sözleri bunu kanıtlamaktadır: *"Trebizond'daki İngiliz konsolosu uygar ama nesli tükenmekte biriydi-hırsırları olmayan bir adam. Onun sadece iki arzusu vardı....hayatının geri kalan kısmını Türkiye'de Türkler arasında geçirmektir.... Şakacı, göçebe ruhlu, insan doğasına ilgi duyan bir insandı,İngiliz hava kuvvetleriyle tesadüfen Türkiye'ye gelmiş, ülkeye aşık olmuştu ve dilini öğrenip halkın sevgisini kazandıktan sonra bir süre konsolos olarak orada kalmasına izin verilmişti."*⁵

İngiliz Konsolosu Vorley Harris ve ailesi İstanbul'dan Trabzon'a denizyoluyla, 1948 yılında gelmişlerdi. 1951'de, neredeyse bir asırlık bir bina ve Tahran'da oturan bir İranlı'ya ait olan konsolosluk binası yaklaşık 50 yıldır İngiliz Konsolosluğu olarak kullanılıyordu. Yüksek duvarlarla çevrili binanın ikametgahı içinde dört yatak odası, bir yemek odası, büyük bir salon, bir kütüphane, bir silah odası, şarap deposu, mutfak ve banyo vardı. Ayrıca bodrum katında odalar, depo ve kömürlük de bulunuyordu. Konsolosluk bürosunda üç oda vardı ve bunlar konsolos, ikincisi katipler ve telsiz odası olarak ayrılmıştı. Vorley Harris, ziraatle uğraşmayı çok sevdiğinden bahçe kısmında sebze, meyve ağaçları bulunuyordu. Hatta bahçede tavuk yetiştirdiği ve bizzat bahçe işleriyle de uğraştığı olurdu.⁶ Lord Kinross Harris'in eşi hakkında ise şunları yazmaktadır: *"Konsolosun karısı safkan Birminghamlıydı ve altın kalpli bir kadındı. İki çocuğuna, konsolosa ve şu ara bana annelik ediyor, Birmingham'dan gelen, içinde sütlü pelteler, marmelatlar bulunan lezzetli küçük yiyecek kutuları bulunan paketleri açarak, bizi tıka basa besliyor, derbederliğimiz karşısında endişeleniyor, ne zaman dışarı çıksak dikkatli olmamız için sıkı sıkı tembih ediyor, eve döndüğümüzde derin bir nefes alıyordu. Kadınların evde oturduğu bir kentte, yabancı bakışlardan tedirgin olduğu için, kendisi nadiren dışarı çıkıyor, sadece haftada bir kez pazara, ya da sözüüm*

Gazetesi, "Lord Kinross'un Türkiye hakkında intibaları", 08 Ağustos 1951.

- 4 Konsolos Vorley Harris, Nemlizade İhsan bey, Cumhuriyet Odabaşı, Kemal Attal ve Rize'den Asım Zihnioglu ile yakın dostluklar kurmuştur. Ayrıca Trabzon'da uzun süre kalan yabancılarla da -radar istasyonunu ziyarete gelen Paul Bryant ve Liman inşaatı için gelen İsviçreli mühendis Willy Cramer gibi- iyi ilişkiler kurmuştur. Bkz. Yalçınkaya, "Trabzon'daki Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris'in Raporlarına Göre 1952 Yılında Giresun", s.114.
- 5 Lord Kinross, Kutsal Anadolu Toprakları, Nokta Kitap, İstanbul, 2003, s.23.; Konsolosluğun bir diğer konuğu olan Rose Macaulay ise Vorley Harris'in dini meseleler -misyonerlik- konusunda "yüzeysel düşündüğünü" ifade etmiştir. Bkz. Rose Macaulay, İngiliz Misyonerler Karadeniz'de, Çev.Billur Tığrek, Tüzmamanlar Yay., İstanbul, 1995, s.91.
- 6 Eşi Mary, oğlu Christopher ve kızı Josie'den oluşan ailesi bu binada yaşıyordu. Ukraynalı kökenli çocuk bakıcısı ve ev işlerinde yardımcı olan Ulla adındaki yaşlı bir kadınla, Cevdet adında bir şoför, Hasan Kılıç adında bir hizmetli de konsoloslukta çalışan isimlerdi. Harris, kendi çocuklarının eğitimi kendisi yaptırmakta ve konsoloslukta İngilizce konuşulmaktaydı. Akşam yemeğinden sonra radyodan BBC dinlenir ve az da olsa konsoloslukta film gösterimi yapılırdı. Bkz. Christopher Harris, The Reports of the Last British Consul in Trabzon, 1949-1956, the Isis Press&Gorgias Press, İstanbul, 2010, s.13-15; Alaaddin Yalçınkaya, "Trabzon'daki Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris'in Raporlarına Göre 1952 Yılında Gümüşhane", Gümüşhane Tarihi (İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Bildirileri 25-28 Mayıs 2010), Ed.B.Nazır-K.Saylan, Gümüşhane, 2016, s.439.; Ayrıca 2015 yılında Trabzon Vakfı'nda oğlu Christopher Harris tarafından "Trabzon'da 1950'li Yıllar" konulu bir söyleşi düzenlenmiştir. Bkz. <http://trabzonvakfi.org.tr/trabzon/cgibin/t?parm1%3DARAT%26parm2=201510, 20.06.2020>.

ona parkta oynayan çocuklara göz kulak olmak için onların yanlarına gidiyordu.”⁷ Lord Kinross çıktığı Türkiye seyahatinde 1951 yılı 6 Ağustos’ta Trabzon’dan Rize’ye gelmişti.⁸

2.Vorley Harris’in Rize Gezisi İzlenimleri

2.1.Rize ile İlgili Genel Bilgiler

Vorley Harris, 3-7 Temmuz 1950 tarihleri arasında Rize’ye bir ziyarette bulunmuştur. Öncelikle Rize hakkında genel bir bilgi veren Harris, daha önce bir çok kez Rize’ye gelmiş olmasına rağmen bu kez daha detaylı bir gezi planladığını ve böylece Rize’deki sosyo-politik hayatı öğrenmeye çalışacağını belirtmektedir.⁹ Valilik ve belediyeye yazı yazarak vilayetteki yetkililerle görüşmek istediğini bildirmiş ve her iki yetkiliden de olumlu karşılık almıştır. Bu görüşmelerini tuttuğu günlükte mümkün olduğunca tarafsız aktaracağını ifade etmektedir. Harris, Rize’ye vardığında havanın yağışlı olduğunu ve kaldığı süre boyunca bir çok kez yağmur yağdığını belirterek günlüğüne başlamaktadır. Rize’nin Trabzon’dan 90 km doğuda olduğunu belirten Harris, engebeli arazi, yüksek nem ve subtropikal iklime sahip olması nedeniyle Of ve Hopa arasındaki sahil kesiminin çay yetiştirmeye uygun olduğunu yazmaktadır.¹⁰ Evlerin ağaçtan ve bahçeli olduklarını ve çoğunun Taşlıdere’nin her iki yakası boyunca uzandıklarını ve zengin bir bitki örtüsüne sahip olduğunu, portakal, limon ve elmanın yaygın olarak yetiştiğini ayrıca ilin bir çok bölgesinde fındık mahsulünün Trabzon, Giresun ve Ordu’ya nazaran daha az olmakla beraber yetiştirildiğini ifade etmektedir. Rize ilinin nüfusunun çoğunlukla Laz olduğunu, 50 kilometre doğudaki Pazar bölgesinde yaygın olarak konuşulmasına rağmen, Rize’de birkaç insanın Lazca konuştuğunu belirtiyor. Gemicilikle uğraşan bu insanların Trabzon’un batısındaki kıyı illerine nazaran yabancılara karşı daha şüpheli yaklaştıklarını ve bu gerginliğin ve şüpheli¹¹ atmosferin Rus sınırına yaklaştıkça arttığını ifade ediyor.¹²

2.2.Sürmene’den Rize’ye İzlenimler

Harris bu genel bilgilerden sonra, Gezi Günlüğü başlığıyla 3 Temmuz tarihinde gezisinin ilk günü yaşadıklarını aktarmaktadır. Harris, sabah saat 9’da Trabzon’dan Sürmene’ye hareket etmiş ve kaymakam Şinasi Özdenoğlu ile görüşmüştür. Özdenoğlu hakkındaki gözlemlerine yer veren Harris onunla ilgili olarak “bir çok kitabın yazarı ve aynı zamanda yetenekli ve zeki bir kişi; siyasi kıskançlıklardan uzak bir kişilikte” yorumunu yapmaktadır. Gümüşhane’nin bilinen ailelerinden gelen Özdenoğlu’nun 1951 yılında yapılacak seçimlerde bağımsız olarak seçilme şansının yüksek olduğunu belirttikten sonra politika konularına değinen Harris, Trabzon valisinin değiştiğini bunun

7 Lord Kinross, Kutsal Anadolu Toprakları, s.24.

8 Rize Gazetesi, “Lord Kinross Şehrimizde”, 7 Ağustos 1951; Lord Kinross ile yapılan bir röportaj da 8 Ağustos tarihli Rize gazetesinde yer almıştır. Bu röportajda Rize hakkında “...buraları tanıtmamız mümkün olur ve turistik oteller kurulduğunda Rize, güzel bir Riviera ve Miami sahillerini andırabilir” demiştir. Rize Gazetesi, “Mr.Lord Kinross’un Türkiye Hakkındaki İntibaları”, 8 Ağustos 1951.

9 Christopher Harris, The Reports of the Last British Consul in Trabzon, s.37.

10 Harris, a.g.e., s.37. Çayın Rize’de bulunan fabrikaya en fazla 25 km uzaklıkta yetiştirildiğini, çünkü toplandıktan en geç 8 saat içinde işlenmesi gerektiğini belirtiyor. Yeni fabrikaların yapıldığını ve önümüzdeki 15-20 yıl içinde Türkiye’nin çay ihtiyacının bu kıyı bölgesinden karşılanacağını ifade ediyor.

11 Harris, insanların bir Rus ajanı olmadığımıza ikna olduklarında daha dostça ve yardımsever davrandıklarını belirtmesi Demokrat Parti dönemi Amerika-Rusya çekişmesinin bir yansıması olarak ilgi çekicidir. Harris, a.g.e, s.38.

12 Harris, a.g.e, s.37-38.

nedeninin de eski valinin CHP’li olmasından kaynaklandığını anlatıyor. Bu olaydan hareketle kaymakama, içinde buldukları demokrasi ortamında halka açık ve halkla yakın ilişkiler kuran idarecilerin olması gerektiğini önerdiğini belirten Harris, kaymakamın kendisiyle aynı fikirde olmadığını, Türk demokrasisinin İngiliz veya Amerikan demokrasilerinden farklı ve ayrıca Türkiye’nin genel eğitim ve politik gelişmişliğinin bu ülkelerden daha düşük olduğunu söylediğini aktarıyor.¹³ Kaymakam Özdenoğlu Harris’e, Türkiye’nin şu anki durumunda sıradan halk ile çok fazla yakın ve ulaşılabilir olmanın çoğunlukla “zayıflık” olarak değerlendirildiğini söylemiştir.¹⁴ Bu görüşmeden sonra kaymakam onu Sürmene’de gezdirmiştir. Sürmene ve Pazar arasındaki bölgede bir çok kayıkçı ustasının olduğunu ve diğer bölgelere kayık yapmak üzere göç ettiklerini çünkü Sürmene’de bu işten başka bir endüstrinin olmadığını belirtiyor.¹⁵ Kayık yapımıyla birlikte bölgenin en başta gelen geçim kaynağının fındık olduğunu ancak bu yılki üründeki düşüş nedeniyle bölgenin büyük gelir kaybı yaşadığını aktarıyor.¹⁶

2.3.Rize’de Çay Ziraati Hakkında Gözlemler

Harris, kaymakam Özdenoğlu’nu Kemerli’de bıraktıktan sonra Rize’ye devam etmiştir. Şehrin batısındaki çay fabrikasında fabrika müdürü ile görüşmüştür. Harris, çayın kalitesi bakımından çay bahçelerinin fabrikalardan 20-25 kmden daha uzakta olmasına izin verilmediğini; en son model çay yapım makinalarıyla donatılmış Rize fabrikasındaki çayın ortalama üretim maliyeti kilogram başına 11.5 TL olduğunu ifade ediyor. Türkiye’de çay üretiminin Rize ile Çayeli arasındaki 21 kmlik alanda yıllık 200 tonun üzerinde üretildiğini ve bu oranın yıllık 6/1 oranında Türk halkının ihtiyacını karşıladığını belirten Harris, kilogram başına verilen 11 TL’nin yaklaşık %70’inin yaprak maliyeti olduğunu ve kilogram başına 4 TL’nin altındaki eşdeğer dereceli Hint çayının üretim maliyeti ile karşılaştırıldığında, Türk üreticisini memnun etmekten uzak olduğu yorumunu yapmaktadır. Harris bu durum için bazı öneriler sunmuştur. Bu durumdan kurtuluşun ancak çay ekimi alanlarının üretim kapasitesinin artırılmasıyla mümkün olabileceğini bunun da “*Sadece çay içeren yüksek suşların seçimi, uygun miktarda gübre kullanımı, çalıların her yıl budanmasına özen gösterilmesi, azami verim kapasitesine ulaşmış olgun ağaçların (12-14 yaşında) bolca bulunduğu tarlalara sahip olunması*” ile sağlanacağını önermektedir.¹⁷ Demokratlar iktidara gelmeden birkaç ay önce, iyi İngilizce konuşan ve yıllarca Hindistan’daki ve Seylan’daki çay plantasyonlarında zaman geçirmiş olan Rize çay fabrikasının müdürünün¹⁸, Rize çay endüstrisinin gelişmesi için beş yıllık ve on yıllık

13 Harris, a.g.e, s.38. Harris son gezisine ait izlenimlerine dair raporunda siyasetle ilgili şunları aktarmaktadır: “*Ne Vali ile ne de Rize vilayetindeki memurların hiçbirisiyle siyasetten söz etmek neredeyse imkansız. Vilayetteki Demokrat Parti yöneticileriyle konuşulduğunda hem ekonomik hem de siyasi alanlarda, bu muhtemelen hepsinin içinde en iyisi olan vilayette her şeyin en iyisi için olduğu fikrini edinmek mümkün. Öte yandan Halk Parti yöneticileri bütün enerjilerini ve heyecanlarını kaybetmiş görünüyorlar ve partilerinin geleceği hakkında fikir beyan etmekten kaçındılar. Cumhuriyetçi Millet Partisi’nin yöneticileri daha canlıydılar, fakat onların parti örgütü şehrin dışına çıkamıyor ve etkileri de sınırlı.*” Bkz. Harris, a.g.e, s.262.

14 Harris, a.g.e, s.39.

15 Harris, a.g.e, s.39.

16 Harris, a.g.e, s.39-40.

17 Harris, a.g.e, s.40.

18 Çay fabrikası müdürü Asım Zihnioğlu’dur. Zihnioğlu’nun Hindistan ziyaretlerine karşılık olarak Hindistan büyükelçisi Rize’ye çay fabrikasını ziyarete gelmiştir. Rize Gazetesi, “Hindistan Büyükelçisi C.S. Tha Rize’de”, 23 Eylül 1951.

planlar hazırladığını ve hükümete sunduğunu ifade etmektedir.¹⁹ Demokratların devlet tarafından işletilen işletmelere karşı önyargılı olduklarından planı eleştirdiklerini, fizibilitesi hakkında kuşkulu olduklarını ve çok fazla para harcamak istemediklerini aktarmaktadır. Konuyla ilgili olarak Harris, “*Ne yazık ki, bu plan kabul edilmiş olsa bile, temel sorunu, yani Türkiye dışındaki üretim merkezlerine kıyasla Rize’de çay üretim maliyetinin yüksek olmasını çözmeyecektir. Dolayısıyla, Rize’deki fabrika bir kooperatife devredilsin ya da devredilmesin, Hükümetin üreticileri koruma yükümlülüğü devam eder, ve bu, halihazırda, yalnızca ithal çaya cezai tarife uygulayarak çay endüstrisini desteklemeye devam etmekle ve yurt dışındaki serbest piyasada benzer kalitedeki çay için geçerli olanlardan çok daha fazla fiyatla Türk tekel piyasasında Rize ve Hint çayı karışımını satarak gerçekleştirilebilir.*” yorumunu yapmaktadır.²⁰

Demokrat Partinin 1950’de iktidara geldiğinden beri çay ekili alanların çok hızlı bir şekilde genişlediğini ifade eden Harris, ekili alanların 1951’de 30.000 hektar ya da dönüm iken, 1955’in sonunda 71.000 hektara çıktığını ve mevcut programla çay ekili alanların 1960’da 105.000 hektara çıkarılmasının hedeflendiğini belirtmektedir.²¹ Çay ihtiyacına da değinen Harris, 1956’da 1700 ton çay üretildiğini fakat 1957’de tüketimin 4500 tonu aşması beklendiğini; en azından 2800 tonun eğer talep karşılanacaksa ithal edilmesi gerekeceğini aktarmaktadır. Döviz sıkıntısı ciddileşmeye başladığından hükümetin 1957’de bunu yapıp yapamayacağını “şüpheli” bulan Harris, talebi karşılamak için hükümetin kesinlikle ellerinden geleni yapacağını iddia etmektedir. Çünkü bir zamanlar çayın köylüler tarafından lüks olarak değerlendirilir iken, bugün bir gereksinim olduğunu ve bu ihtiyacı sınırlamaya teşebbüs edecek hükümetin -hangisi olursa olsun- büyük bir hoşnutsuzlukla karşılanacağını öne sürmektedir. 105.000 hektar çay ekili alan hedefine 1960’da ulaşılsa bile; gerekli sayıda fabrikalar kurulsa bile; bu miktarın üretimi 1965’ten önce gerçekleştirilemeyeceğini ifade eden Harris, hükümetin kilogramı 5 liradan Hint çayı almaya ve onu Karadeniz kıyısında üretilen ve kilogramı 13 lira olan çayla karıştırarak kilogramı 25 liradan satmaya devam edeceğini belirtiyor.²² Harris’in çay ihtiyacını sınırlamaya yönelik girişimlerin halkta hoşnutsuzluk yaratacağı yönündeki görüşlerini Zümrüt Rize gazetesinde yer alan bir haber doğrular niteliktedir. “Çay diyarında çay yok” başlıklı haberde Tekel idaresinin anbarına gelen ürünü piyasaya sunmadığı ifade edilmekte ve bu tutumu eleştirilmekte ve “İşin ehli olmayan ellerde devletçilik zarardan başka bir şey getirmez”

19 Planın ayrıntılarını veriyor:Bu planlara göre üreticiler çay ekimi altındaki alanları beş yıllık bir süre içinde 14,000 dönümden 30,000 dönüme yükseltme konusunda cesaretlendirileceklerdi. Bu beş yıllık sürenin sonunda, yaklaşık 5-7 yıl önce çoğunlukla bırakılan orijinal plantasyonlardaki çay çalıların büyük bir kısmı, olgunlaşacak (12-14 yaşında) ve maksimum verim kapasitesine ulaşacak. Olgun plantasyonlardan gelen yaprak ve beş yıllık plan başladığında ekilmiş olanlar, bugünkü fabrikayı büyüme mevsimi boyunca tam kapasite ile çalıştırmak ve yıllık 500 ton çay üretimi için yeterli yaprak vermelidir. Bu, Türkiye’nin ihtiyaçlarının yaklaşık % 40’ıdır. Bu aşamada plantasyonlarında yüksek oranda olgun çalılara sahip olan üreticilere ürünleri için, ekili alanlarında nispeten genç çalıları olanlardan daha düşük fiyat verilecekti. On yılın sonunda çay ekimi altındaki 30,000 dönümlük arazilerdeki çalıların çoğu maksimum verim kapasitesine ulaşmış olacak, ve bütün bölgedeki üretim artışıyla birlikte üreticilere yaprakları için fiyatta daha fazla indirimle gidilmesi öngörülmektedir, ve fiyattaki bu yenilikçi indirim Türk fiyat yapısındaki kademeli düşüşle kolaylaştırılabilir. Olgun çalılarından oluşan 30,000 dönümlük bir alandan elde edilen yaprak üretimi genişletilmiş bir fabrikada yapılan yıllık 1200 ton çay üretimi için yeterli olmalı, dünya pazarlarındaki fiyatlardan çok da fazla olmayan bir fiyatla Türkiye’nin mevcut ihtiyaçlarını karşılayabilmelidir. Harris, a.g.e, s..40-41.

20 Harris, a.g.e, s.41.

21 Harris, a.g.e, s.41.

22 Harris, a.g.e, s.363.

yorumu yapılmaktadır.²³ Diğer yandan çayın yurtdışından ithal edilmesine de Rize kamuoyunun karşı olduğu da gazetede ki yorumlara yansımaktadır.²⁴ Harris, çay meselesinin Demokrat Parti açısından bir politik sorun olduğunu şu yorumla dile getiriyor: “Rize’deki bir fabrikada üretilen bir kilogram çayın fiyatı Hindistan’daki etkili bir çay plantasyonunda üretilenden iki buçuk kat daha maliyetlidir. Hindistan’da şüphesiz, çay üretimi her şeyin maksimum etkinlikle işletildiği ve maliyetlerin ona göre minimuma indirildiği ayrı çay plantasyonlarında gerçekleştirilmektedir. Ancak Türkler, kasıtlı olarak Hindistan modeline sırtlarını döndüler, halbuki birçok uzmanları da plantasyonları yerinde gezip görmüşler ve oradaki faaliyetlerden övgüyle söz etmişlerdi. Dediklerine göre, bu tür yöntemler Karadeniz kıyı alanlarına uyarlanamazmış, zira bu bölgelerdeki köylüler topraklarına fanatikçe bağlıdır ve zorda kalmadıkça birkaç kişi hariç arazilerini satmayacaklardır. Nüfusun yüzde 80’ini oluşturduklarından ve seçimlerde oyları belirleyici olduğundan, bu şekilde köylüleri karşısına almak bir Hükümet için siyasi intihar olur. Dolayısıyla hükümet köylülerin nispeten etkisiz olan, geniş ölçüde dağınmış ve yüksek maliyetli bu üretimini tercih etmek zorunda kalmıştır. Bu modele eşlik eden unsurlar yeni üreticilere sağlanan destekler, gübre ve bitkiler için verilen hibeler ve bir denetçiler ordusudur. Uygulanan bu sistemin tam üretim kapasitesine ulaştıkça yapraklar için ödenen fiyatlar kademeli olarak aşağı çekilmedikçe, Hindistan gibi düşük maliyetle çay üreten ülkelerle rekabet edebilecek hale gelmesi şüphelidir. Ancak bu da, üreticileri ciddi biçimde kızdıracaktır, Türkiye’deki bir Demokrat Parti Hükümetinin bunu uygulaması olası değildir.”²⁵ Dolayısıyla, Türkiye’deki çay üretiminin hükümet tarafından yoğun bir biçimde desteklenmesinin bir gereklilik olduğunu ve bugün çay endüstrisi 50,000’den fazla üreticiye ve aileleriyle birlikte binlerce çalışana fabrikalarda iş imkânı sağladığını belirten Harris, 1965’te bu kıyı vilayetlerinde yarım milyondan fazla insanın çay endüstrisine bağlı olacağını ifade etmektedir.²⁶

2.4.Rize Valiliği ve Belediyesi ile Görüşme

Harris, fabrika müdürü ve eşiyle Rize çayı içtikten sonra, seyahatine devam etmiş ve o dönemde Rize’nin en iyi oteli olarak şöhret bulan Can Otel’e yerleşmiştir. Akşam yemeğini çay fabrikasının müdürü ve bazı personeliyle yediğini; hem müdür ve idari personel arasında hem de idari personel ve çay işçileri arasında çok iyi bir anlaşma ruhu olduğunu dile getiren Harris, ikinci gün ilk resmi görüşmesini daha önceden Rize’ye yaptığı birçok kısa ziyarette defalarca bulunduğu Vali Hıfzı Tuz ile gerçekleştirmiştir. Bu görüşme sırasında valiyle ilgili gözlemlerini de aktaran harris, nispeten genç bir adam olmasına rağmen, sağlıklı olmaktan uzak göründüğünü ifade ettiği Vali Tüz’e ve ailesine Rize’nin nemli boğucu ikliminin yaramadığını belirtiyor. Valinin sağlık sorunları nedeniyle tayin istediğini ve Bitlis’e atandığını anlatan Harris, bunun Rize için büyük bir kayıp olacağını; enerjik ve hırslı bir insan ve görevine bağlı ve siyaseten tarafsız olması nedeniyle onu halk arasında hemen her kesimin sevdiğini; Rize’de kaldığı süre boyunca Valinin kendisine de

23 Zümrüt Rize, “Çay diyarında Çay yok”, 10 Aralık 1952.

24 Zümrüt Rize gazetesinde Enver Görmüş tarafından yazılan “Çay ithali serbest bırakılmamalı” başlıklı bir yazıda ithal çay getirilmesi eleştirilmekte ve bunun dışarıya 4 milyon tl’lik döviz çıkması ve tek geim kaynağı çay olan Rize’yi sefalete sürüklemek anlamına geldiği belirtilmektedir. Zümrüt Rize, 12 Aralık 1952.

25 Harris, a.g.e, s.364.

26 Harris, a.g.e, s.365.

yakın ve yardımsever davrandığını ifade ediyor.²⁷

Vali ile yaptığı görüşmede Harris, ilin nüfusu ve halkın ekonomik durumu ile ilgili bilgiler almıştır. Vali Tüz, Harris'e, Rize'de ailelerine bakacak yeterli araziye sahip olmayan köylülerin Samsun, Zonguldak, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerdeki geçici iş imkanlarını değerlendirmek üzere yazın göç ettiklerini; kış aylarında ise uzun süre dinlenmek üzere köylerine geri döndüklerini söylemiştir. Vali'nin "Rize Vilayetinin nüfusu yaklaşık 150.000'dir ve bunun en az % 70'i ekim alanlarının dar olduğu kıyı şeridinde yaşamaktadır ve bu yoğun nüfusa göre oldukça yetersizdir. Bu sebepten, 30.000 ya da vilayetin %60'ına tekabül eden 50.000 erkek çalışan nüfus, her yıl tarlalar kazılıp Mart ayının sonuna doğru mısırlar ekildikten sonra, iş sahalarından birine göç eder, mısır ve fındık hasadı için Eylül'de geri dönerler." Dediklerini aktaran Harris, bu görüşmenin ardından Belediyeye geçtiğini ve ardından liman şefliğine uğradığını belirtiyor.²⁸ Liman şefinden 1949 yılı ihracat rakamlarını aldığını belirten Harris, ana ihracat kalemlerinin portakal, mandalina, limon, elma, fındık, çay ve ceviz olduğunu; 1949'da ihraç edilen bu malların toplamının 40.420 metrik ton olduğunu; portakal ve mandalina ihracatının bu miktarın %50'sinden biraz fazla tuttuğunu aktarmaktadır. 1949-50 yılı kış mevsiminin oldukça sert geçtiğini ve bunun da portakal ağaçlarına zarar verdiğini ifade eden Harris, Bu yıl portakal, limon ve fındık ihracatında yaşanan büyük kayıplar vilayetin ekonomisini ciddi etkilese de, Rize'nin diğer kıyı vilayetlerinin çoğundan tarım çeşitliliği bakımından daha şanslı olduğunu söylemektedir. Harris konuyla ilgili olarak, "iki ürünün neredeyse tamamen kaybedilmesi, ekonomisi yalnızca değişken fındığa dayalı Ordu ve Giresun gibi vilayetlerdeki kadar felaket olmayabilir." yorumunu yapmaktadır.²⁹

2.5.Rize'de Ulaşım Dair Bilgiler

Harris öncelikle Rize limanına ilişkin bilgilere yer vermektedir. Rize limanının yer aldığı koyun kış rüzgarlarından korunaksız olduğunu özellikle Aralık ve Şubat ayları arasında, fırtınaların sık olduğu dönemde, teknelerin genelde yüklerini boşaltamadıklarını ve yolcuların indirilemediğini belirtmektedir.³⁰ Yüklerin iyi havalarda bile mavnalar yardımıyla 50 metre uzunluktaki 60 yıllık ahşap iskeleye boşaltıldığını ifade eden Harris, yeni bir çelik ve beton iskele ve her türlü hava koşullarına dayanıklı bir liman inşaatı için planlar hazırlandığını, fakat bu projelerden hiçbirisinin yakın gelecekte gerçekleştirilebilecek gibi görünmediğini anlatmaktadır.³¹ 1951-52 yılları boyunca Rize iskelesinin nerede yapılacağı ile ilgili yazı dizileri yayınlanmıştır. Liman konusu Rize'nin gündemini uzunca süre işgal etmiş; gazeteler liman inşaatı konusunu sık sık sütunlarına taşımış ve meseleyi gündemde tutmuştur.³² Ancak Harris'in yakın gelecekte bunun mümkün olmayacağı

27 Harris, a.g.e, s.41-42.

28 Harris liman şefiyle ilgili olarak şunları söylemektedir: "Türkiye'de karşılaştığım bütün diğer liman şefleri gibi, o da eski bir gemi kaptanı, veengin tecrübesi ona mevcut işinde hiç kuşku yok ki, çok yardımcı olmuş. İlk başta hafif düşmanca davranmasına rağmen, hızla çözüldü ve sonunda samimi ve ilgili olduğunu ortaya koydu." Bkz. Harris, a.g.e, s.42.

29 Harris, a.g.e, s.43-44. Liman şefinin verdiği bilgiye göre, 1949 yılında 9495 baş sığır ve koyun ihracatı yapılmış; az miktarda da kereste ihraç edilmiş; tuz, mısır ve buğday ise ithal edilen ürünler olmuştur.

30 Dönemin gazete haberleri Harris'in verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Rize Gazetesinde yer alan bir haberde yolcu salonunun olmadığına dikkat çekilmektedir. Rize Gazetesi, "Yolcu salonu yapılmalıdır", 06 Aralık 1950; Zümrüt Rize, "Yolcu Salonu meselesi", 05 Mayıs 1952.

31 Harris, a.g.e, s.45.

32 Rize Gazetesi, "Rize İskelesi Nerede İnşa Edilmeli", 05 Mayıs 1951; Rize Gazetesi, "Rize İskelesi", 03 Ağustos 1951; Rize Gazetesi, "İskele nerede yapılmalı?", 13 Ağustos 1951; Zümrüt Rize, "İskele nerede

yönündeki öngörüsünün gerçekçi olduğu 1954 yılı gazetelerine yansımıştır. Rize limanının iyice sönmüş olduğu; yolcuların Trabzon'a indiği ve buradan araçlarla Rize'ye ulaşmaya çalıştıkları belirtilmiş ve Rize'nin bir an önce "mendireğe değil rıhtıma kavuşması" temenni edilmektedir.³³

Harris, gezisinin 3.günü (5 Temmuz) önce ziraat müdürünü ardından kalkınma müdürünü ziyaret eder. Kalkınma müdürü ile yapılan görüşmeden aldığı bilgileri raporuna eklemiştir. Vilayetten geçen tamamlanmış tek bir "ulusal" yol olduğunu (Trabzon-Hopa sahil yolu); Rize'yi İspir'e bağlayan yeni bir "ulusal" motorlu taşıt yolunun inşaatına başlandığını belirten Harris, yolun şu anda Güneyce'ye kadar uzatıldığını öğrendiğini ifade etmektedir.³⁴ Yolun durumuna dair "*Bana bu yolun, bağlanmış olduğu sınırlı kamyon ve yolcu araçlarının trafiğine dahi dayanamayacağı anlatıldı ve öyle kötü bir durumdaydı ki, arabasına değer veren herkes için bu yolu kullanmak aptallık olurdu.*" sözlerini kullanan Harris, bu yeni yol yapımının, maalesef, yol geliştirme konusundaki 3 yıllık planların hiçbirine girmediğini, fakat kalkınma amaçlı özel bir hükümet fonu olan "Kalkınma Yardımı" ile desteklenmekte olduğunu belirtiyor. Miktarın az olduğunu söyleyen Harris, Güneyce'den Rize ve Erzurum vilayetleri arasındaki bölümün en az bir yıldan önce tamamlanamayacağı ve bu hızla, yolun İspir'e ulaşmasının yıllar süreceğini ifade ediyor.³⁵

Harris, Türkiye'de "ulusal" yollarının inşaatı ve sürdürülebilmesi amacıyla, Türkiye'nin bölgelere ayrıldığını, Rize'nin Trabzon'daki merkezle birlikte 10. Bölgede yer aldığını aktarmaktadır. Harris'e göre Rize halkı yol konusunda çok heveslidir ve Rize-İspir-Erzurum yolunun yapımından büyük beklentileri vardır. Bu yol verimli İspir bölgesinin tarımsal ürünlerinin doğrudan denize ulaştırılmasını sağlayacaktır. Bunun yerine kullanılan güzergah, Erzurum'a paket nakliye ve oradan kamyonla transit yoluyla Trabzon'a şeklindedir. Bu rota İspir ile Rize arasındaki direkt rotadan 3 kat daha fazla mesafelidir. Harris'e göre, İspir'den Rize'ye yol Erzurum'a genişletilirse, Rize'nin transit yolla şu anda Erzurum'dan Trabzon'a giden ticaretin bir kısmını ele geçirme ümidi vardır, çünkü Erzurum'dan yola çıkan bir malın İspir üzerinden Rize'de denize ulaştırılmasındaki direkt rota, malların yine Erzurum'dan yola çıkıp Bayburt ve Gümüşhane üzerinden Trabzon'da denize ulaştırılmasından çok daha kısadır. Harris bu yol ile ilgili olarak "Rize ile Erzurum arasındaki, İspir'den de geçecek, iyi bir motorlu taşıt yolunun hinterlant ile ticareti harekete geçireceği kesindir, Rize limanından geçecek trafiğin gelecekte artması için de en parlak umut olarak görülüyor." demektedir.³⁶ Ayrıca kalkınma müdüryüle yaptığı görüşmede Pazar-Hemşin; Rize-Güneysu; Çayeli-Kaptan Paşa yollarının da 1951 yılının başlarında motorlu araç trafiğine açılacağını umduğunu eklemektedir.³⁷

olmalı", 03 Eylül 1951; Zümrüt Rize, "İskele inşaatı", 08 Mayıs 1952; Zümrüt Rize, "Rizenin limanı yapılacak mı", 29 Temmuz 1952; Zümrüt Rize, "Rizenin liman ihtiyacı", 04 Ağustos 1952.

33 Rizenin Sesi, "İskelemiz inşaatı niçin durdu?", 30 Haziran 1954; Rizenin Sesi, "Sönen Rize limanına ağlayanlar", 16 Temmuz 1954.

34 Rize Gazetesi, "Güneyceliler bayram yapıyor", 30 Kasım 1951; Dönemin gazetelerinde yol meselesine sıkça rastlanmaktadır. Rize-İspir yolu konusunda pek çok habere, yorum ve dizi yazılar yayımlanmıştır. Bkz. Rize Gazetesi, "Rize-İspir Yolunda Çalışmalar", 24 Eylül 1951; Rize Gazetesi, "Rize-İspir Yolu", 26 Ekim 1951; Rize Gazetesi, "Rize-İspir yolu 75. Kilometreye vardı", 22 Kasım 1951.

35 Harris, a.g.e, s.46.

36 Harris, a.g.e, s.46.

37 Harris, a.g.e, s.47.

Rize-İkizdere-İspir-Erzurum yolu hakkındaki bilgileri raporunda veren Harris bu yolun içinden geçtiği kırsal bölgenin çok engebeli olmadığını ve normalde, en azından Rize vilayetinin sınırlarına kadar, motorlu araç trafiğine kapalı olmadığını; hatta bunun da ötesinde yolun asgari düzeyde bir kar küreme hizmetiyle kolaylıkla açık tutulabildiğini ifade etmektedir.³⁸ Erzurum'dan Trabzon limanına uzanan transit yolun çok daha uzun olduğunu; 7000 fit yükseklikle iki geçitle çok engebeli bir araziden geçtiğini ve sert geçen kış aylarında büyük zorluklarla açık tutulabildiğini; yolda sığırlar için hiçbir otlak ve mera olmadığını dile getiren Harris, yolun tamamlanmasının hem Rize hem de Erzurum vilayetleri için çok faydalı olacağına hiç şüphe yoktur yorumunu yapmaktadır. Harris yol konusunda her iki vilayetin de yıllardır hükümetin projeye ilgisini çekmek için girişimde bulunduğunu; ancak 1947'ye kadar çalışmaların başlatılmadığını söylemektedir.³⁹

Harris, vilayet dahilindeki yollarla ilgili de bilgiler vermektedir. Buna göre, Rize-Çayeli-Kaptan Paşa yollarının yapımının sürdüğünü; sarp yokuşları ve inişleri ile Rize vilayetinin yoğun yağışı dikkate alındığında, engebeli kırsal arazinin içinden geçen bu yolların motorlu araç trafiğine açık tutulmaları için çok fazla bakım ve onarıma ihtiyacı olduğunu belirten Harris, kaynakların yapım ve bakım çalışmaları için yeterli olmadığını, bunun sonucunda bakım çalışmalarının genellikle ihmal edildiğini ve trafiğe bir yıl açık olan bir vilayet yolunun ertesi yıl geçit vermez hale döndüğünü yazmaktadır.⁴⁰ 1955 yılında yaklaşık 47 köy yolunun yapım halinde olduğunu; inşaatın bütün hafriyat işinin yolun geçtiği bölgenin köylüleri tarafından yapıldığını aktaran Harris, vilayetteki Bayındırlık Müdürü tarafından hazırlanan bir isim listesine uygun olarak köylünün işe çağrıldığını; her ne kadar bu iş gönüllü olarak nitelendirilse de, kendi payına düşen işi yapmayı reddeden bir köylünün hapse atılabileceği ve mahkemelerce para cezasına çarptırılabilceğini dile getirmektedir.⁴¹ Hükümet, 500.000 lira bir meblağı 1955 yılı için Rize vilayetindeki vilayet ve köy yollarının yapım-bakım-onarımına tahsis etmiştir. 1951'de tahsis edilen meblağ yalnızca 100.000 liradır ve Harris'e göre bu, mevcut hükümetin yol yapımına daha fazla önem verdiğinin bir göstergesidir. Bu yolların yapımı ve bakımı için Bayındırlık Müdürlüğüne dört kamyon, iki kompresör ve bir greyder verilmiştir.⁴² Vilayette demiryolu veya hava ulaşımı yoktur fakat İstanbul'dan Hopa'ya ekspres vapur servisi haftada iki kez Rize'ye uğramaktadır. Artık antika sayılan eski iskele 400,000 lira maliyetle modern bir betonarme yapıyla yer değiştirecektir. Yabancı gemiler Rize'ye nadiren uğrarlar, fakat özel mülkiyete ait Türk şilepleri ve kayıkları ve Denizcilik Bankasının hükümet mülkiyetindeki tekneleri mal almak ve teslim etmek için Rize'ye uğrarlar.⁴³

2.6. Rize'de Eğitim-Öğretim Durumu

Harris Rize gezisinde ilin Milli eğitim müdürüyle de görüşmüştür. Rize gibi dağlık bir vilayette, nüfus da geniş ölçüde dağınık olunca, vilayet sınırları dahilinde gelen her çocuğa

38 Harris, a.g.e, s.252. Ayrıca, Ermeni platosundaki sığır yetiştirme alanlarından İstanbul'a sevk edilmek üzere kıyıya güdülerek getirilen sığırlar bu yoldan gelecek olurlarsa yolda her zaman meralar bulabilirler. Doğu Anadolu'daki meralık alanlardan bahsederken coğrafi olarak bu ifadeyi kullanması İngilizlerin bölgeye bakış açısını yansıtmaları bakımından ilgi çekicidir.

39 Harris, a.g.e, s.253.

40 Harris, a.g.e, s.253; Rize Gazetesi, "Rize-İspir Yolunda Çalışmalar", 24 Eylül 1951; Rize Gazetesi, "Rize-İspir Yolu", 26 Ekim 1951.

41 Harris, a.g.e, s.253.

42 Harris, a.g.e, s.254.

43 Harris, a.g.e, s.254.

ilköğretim imkanı sağlamanın büyük problem olduğunu belirten Harris, halihazırda çocuk nüfusun yalnızca yaklaşık %30'unun ilköğretim eğitimi aldığını, fakat gelecek on yıl içinde bu oranının %80'e çıkarmayı ümit edildiğini dile getirmektedir.⁴⁴ Milli eğitim müdürünün kendisine "İlköğretim söz konusu olduğunda, yapılabilecek en iyi şey, olabildiğince köyün merkezine yakın bir okul inşa etmektir, fakat o zaman bile kenardaki evlerde yaşayan çocuklar için aradaki mesafenin uzaklığı ve karşıdan karşıya geçmenin zorluğu nedeniyle derslere devam etmek neredeyse imkansızdır. Ancak, ebeveynlerin çoğu, çocuklarının ilköğretimin imkânlarından faydalanması konusunda istekli ve eğer mümkünse derslere düzenli devam ettiklerini görmeyi arzuluyorlar... Köylerdeki bu ilkokulların öğretmen ihtiyacı köy enstitüleri tarafından karşılanır, bunlar köylerde yaşayan erkek ve kız çocukları için bir tür öğretmen eğitim okullarıdır. Köy enstitüsüne kabul edildiklerinde, bu köy kökenli kız ve erkek çocuklar mezun olduktan sonra, kendi köylerinde ya da Hükümetin seçebileceği başka bir köyde en az 10 yıl ilkokul öğretmeni olarak görev almayı taahhüt ederler. Köyde doğmuş ve büyümüş olan bu öğretmenler kırsal kesimde yaşamaktan, şehirde yetişmiş bir öğretmene nazaran çok daha memnundurlar ve bu köy enstitüleri zaten değerlerini ispat etmişlerdir." dediğini aktaran Harris, Rize vilayetindeki 260 köyün, 152'sinde ilkokul olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Harris'in gözlemlerinde ilkokul ihtiyacı açık şekilde ortadadır ancak Rize gazetesinde yer alan bir haberde okulların durumunun hiç de iç açıcı olmadığına dikkat çekilmiştir. Habere göre, okulların fiziki yapılarının uygun olmadığı, sınıfların küçük-dar olduğu ve bir derslikte 30 öğrenci yerine 60 öğrencinin bulunduğu ve bu durumun çocukların sağlıklarını olumsuz etkilediği belirtilmektedir. Özellikle verem hastalığının yaygın olduğu Rize'de yeterli gıda alamayan çocukların gençlikte ağlam görünseler de daha otuzlu yaşlarına gelmeden öldükleri yönündeki satırlar durumun vehametini kanıtlar niteliktedir.⁴⁶ Köylerdeki sıradan ilkokullara ilaveten, vilayet merkezleri tarafından organize edilen dört gezici okul vardır. Bunların her birinde bir kadın bir erkek öğretmen bulunur. Bu gezici okullar genellikle bir köyde bir yıl kalırlar. Erkek öğretmen köylülere tarım aletlerinin nasıl tamir edileceğini öğretirken, kadın öğretmen de kadınlara dikiş nakış ve ev ekonomisi konularında eğitim verir. Köylerdeki ilkokullara ilaveten, Rize'de bir Orta Okul, bir Teknik Okul, kızlar için bir Ev Ekonomisi okulu, bir çıraklık okulu ve 4 ilkokul bulunmaktadır. Rize'de Lise olmadığını; öğrencilerin Trabzon'daki Liseye ya da daha da ötelere yatılı olarak gitmek zorunda kaldıklarını belirten Harris, 1951'de Rize'de bir Lise açılmasının beklendiğini sözlerine eklemektedir.⁴⁷ 1952 yılı gazetelerinde yer alan haberlerde Rize'de 1951 yılında Sanat Enstitüsü ve Kız Sanat Ortaokulu açıldığı görülmektedir.⁴⁸

2.7.Pazar İlçesi Hakkında Gözlemler

Gezisinin 4.gününde (6 Temmuz) Harris, Güneyce, Çayeli ve Pazar kazalarına gideceğini ancak yolun kötü durumu kendisini birincisine gitmekten alıkoyduğunu; Çayeli kaymakamının yerinde olmadığı için Pazar'a gittiğini belirtmektedir. Pazar kazası ile ilgili olarak şu bilgileri

44 Harris, a.g.e, s.47.

45 Harris, a.g.e, s.47.

46 Rize Gazetesi, "Çocuklarımızın Sağlığı", 14 Aralık 1950.

47 Harris, a.g.e, s.48. Rize'de lisenin yapılması ihtiyacı 1930'lu yıllardan beri dile getirilmiştir. Bkz. Rize Gazetesi, "Kültür Bakımından Önemli Bir Yokluk", 15 Şubat 1936; Nitekim Rize'de 1951 yılında bir lise açıldığını gazetelerde yer alan haberlerden teyit etmek mümkündür. Rize Gazetesi, "Lise açılıyor", 28 Ağustos 1951; Rize Gazetesi, "Lise dün, merasimle açıldı", 25 Eylül 1951; Zümrüt Rize, "Lise binası inşaatı", 28 Haziran 1952.

48 Zümrüt Rize, "Sanat Enstitüsü ve Kız Sanat Orta okulunun yılsonu sergisi", 29 Haziran 1952.

vermektedir: “Pazar’ın neredeyse tüm nüfusu Laz’dır. Hem evlerinde hem de kahvehanelerde kendilerine özgü şiveyle konuşurlar. Pazar sakinlerinin temel diyeti mısır ekmeğidir ve kazanın ihtiyaçlarının neredeyse %70’i ithal edilmek zorundadır. Pazar kazasında elma çok yetiştirilir ve ihracatın %50’sini oluşturur. Geri kalanlar narenciye (%26), tütün (puro yapımında kullanılır) %10, ve daha az miktarlarda fasulye, kereste ve pirinçtir.”⁴⁹ Pazar ilçesine yaptığı geziden sonra Trabzon’a dönen Harris bu geziyle ilgili raporunda Pazar’da yetiştirilen tütüne dair bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda tütünle ilgili olarak Harris “Rize vilayetinin Pazar kazasında yetiştirilen tütün bilhassa purolar içindir ve bu tür tütüne gerek iç piyasada gerekse de yabancı pazarlarda fazla bir talep yoktur. Çoruh vilayetinde yetişen yaprak düşük kalitelidir ve çoğu Mısır’a satılır ya da düşük fiyatla tekel tarafından satın alınır. Sonuçta üreticiye tahakkuk eden gelir ürünün işlenmesinde harcanan emeği karşılamaz.” yorumunu yapmaktadır.⁵⁰ Harris bu bölgeye gerçekleştirdiği gezi esnasında 1952’de görüştüğü resmi yetkililerin yerel endüstrileri (elma, tütün vb gibi) kurma planlarından gururla bahsettiklerini ifade ediyor. Harris bu görüşmelerde edindiği izlenimleri şu sözlerle anlatıyor: “...yetkililer insanların kendilerine önerilen bu birçok projeye paralarını koşa koşa yatıracaklarından emin görünüyorlardı. 1954’te Genel Seçimden hemen önce bir kez daha geldiğimde, yerel endüstrilerin cesur yeni dünyası unutulmuştu. Şimdiki dert köylere su ve hayatı kolaylaştıran diğer şeylerin tedariki ve kasabalara elektrik sağlanması idi. 1956’da Valilere ve onların memurlarına Konsolosluğun kapatılması münasebetiyle veda etmeye geldiğimde, şu anda özel problemlerinin veya güçlüklerinin olup olmadığını sordum. Hepsi de her şeyin çok iyi gittiğinde ve problemlerin veya zorlukların olmadığına hemfikirdiler. Yerel endüstriler kurma planı rafta kaldırılmış ve unutulmuş ve belki de yeni bir Hükümet yeniden canlandırana dek başka bir bahara kalmıştı.”⁵¹

2.8.Rize’nin Nüfusu ve Demografik Yapısına Dair Bilgiler

Harris Rize gezisiyle ilgili hazırladığı raporunda vilayetin nüfusuna dair bilgiler de vermektedir. 1950 sayımına göre Rize vilayetinin nüfusu yaklaşık 192.000’dir. Bunun yaklaşık 165.000’i köylerde ve 28.000’i şehirlerde yaşıyordu. Son sayım yüzde 20’lik bir artışın bu vilayetin nüfusunun 200.000’in üzerine çıkabileceğini göstermiştir. Rize vilayetinin nüfusunun tahminen 210.000 (1950 sayımından beri %20 artış) olduğunu belirten Harris, Rize vilayeti kazalarının 1050 yılı nüfuslarını şu şekilde vermektedir:

Adı	Kazalardaki nüfus	Köylerdeki nüfus
Merkez kaza		
Rize	15,070	56,556
Çayeli	6,350	29,718
Pazar	1,970	52,479
Fındıklı	2,298	8,958
İkizdere	2,200	17,100
Toplam	27,888	164,811 ⁵²

49 Harris, a.g.e, s.51.

50 Harris, a.g.e, s.365.

51 Harris, a.g.e, s.367.

52 Harris, a.g.e, s.250.

Harris raporunda nüfus bilgilerinin yanısıra demografik bilgilere de yer vermiştir. Bu bilgilere göre, Rize ve Hopa arasındaki sahil bölgesi eski Lazistan bölgesidir, burada yaşayanlar -tıpkı Acaristan bölgesinin Acarları gibi- Kafkas Gürcülerle akrabadır. Acaristan Artvin ve Rusya sınırı arasındaki Çoruh'un sağ yakasındaki dağlık bölgedir ve Yalnızçam sıradağlarına doğru güneye uzanır. Günümüzde Lazistan sakinlerinin Gürcülerin diline yakından benzeyen dillerini hala muhafaza ettiklerini belirten Harris, din ve gelenekler bakımından Gürcülerden ayrıldıklarını ve Türkler bölgeyi fethettikten sonra Müslüman olduklarını yazmaktadır. Harris'in verdiği bilgilere göre, 1878'deki Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya Lazistan'ı değilse de, Acaristan'ı ele geçirmiştir. 1921'den sonra Lazistan ve Acaristan Türkiye'nin çatısı altında yeniden birleşmişler ve şu anda kabaca Çoruh ve Rize olarak iki vilayette yaşamaktadırlar. Harris, bölge halkının etnik yapısına dair şunları yazmaktadır: “Rize’de yaşayanların ağırlığını oluşturan Lazlar dürüst, zeki ve misafirperver bir halktır. Karadeniz kıyısındaki insanların çoğunluğu gibi özellikle arazi ve kadınlarla ilgili konulardaki tartışmalarda çabuk öfkelenirler ve bu tür tartışmalar sıklıkla birisinin silahla vurulması ya da bıçaklanması gibi olaylarla sonuçlanır. Bir Laz bireyselcidir ve tipik bir İngiliz gibi evini kalesi olarak görür. Aile bağları da çok kuvvetlidir.”⁵³

Harris raporunda bölgede yaşayan çocukların ilkökul eğitimi imkanına sahip olamadıklarını bunun sebebinin ise bölgenin coğrafi yapısından kaynaklandığını; dağınık yerleşmenin buna neden olduğunu belirtmektedir. Ortalama bir Laz ailesinin en az dört veya beş çocuğu olduğunu; ellerindeki en fazla 3-5 dönüm mal varlığıyla ailenin reisinin imkansız değilse de, bu arazi üzerinde ailesinin geçimini zor sağladığını bu sebepten dolayı ek gelir için ailenin güçlü kuvvetli erkek üyelerinin her yıl evlerinden ayrılmak ve başla yerlerde, genellikle ülkenin uzak bölgelerinde iş aramak zorunda kaldıklarını ifade eden Harris, Orta Anadolu’da yaşayan çiftçilerin de benzer durumda olduğunu ancak Rizeli ve Karadeniz’in kıyı vilayetlerindeki diğer çiftçilerin sorununun ellerinde mevcut bulunan araziden ailelerine yetecek kadar gıda üretememeleri olduğunu söylemektedir. Rapora göre, Birinci Dünya Savaşı’ndan önce ve iki dünya savaşı arasında, bu zorunlu sürgünlerin çoğu Rusya’ya, Bulgaristan’a, Romanya’ya gitmişler ve o ülkelerde ticaret yapmışlar; aralarından Polonya’ya kadar gidenler de olmuş ve çok zengin olmuşlardır. Harris bu zorunlu göçün bölgenin kadınları üzerindeki etkilerini şu sözlerle aktarmaktadır: “Geçmişte vilayetteki güçlü kuvvetli erkek nüfusunun % 60’ını bulan bu yıllık göçün ağır sosyal sonuçları vardır ve belki bu kıyı vilayetlerinde yaşayan kadınların yaşamları boyunca böyle demir gibi bir disiplin altında tutulmalarının sebeplerinden birisi budur.”⁵⁴

Harris, dış dünyayla bağlantıyı devam ettirmenin ve kendi üretimlerindeki eksiklikleri telafi etmek için mısır ve diğer ürünleri getirmenin tek yolunun deniz olması nedeniyle Lazların yüzyıllar boyunca denize bel bağlamak zorunda kaldıklarını; bundan dolayı da denizci bir millet haline geldiklerini ve gemi, tekne yapımında ustalaştıklarını söylemektedir. Gemilerin, kayıkların planları, çizimleri, herhangi bir şartname olmaksızın yapılar, üretim yöntemleri ve becerileri yüzyıllardır babadan oğula aktarılagelmiştir.⁵⁵ Harris raporunu Rize vilayetinin demografisine dair şu gözlemlerle sonlandırmaktadır: “Rize vilayetinin nüfusu tamamen Müslümandır ve dinlerine son derece bağlıdır. Atatürk’ün reformlarıyla birlikte aile hayatı ve gelenekler biraz değişmiştir ve kadınların statüsü, en azından Avrupalı gözüyle, gerçekten düşük görünmektedir. Kadınlar

53 Harris, a.g.e, s.250.

54 Harris, a.g.e, s.251.

55 Harris, a.g.e, s.251.

tarlalarda çalışırlar ve ev işlerini yaparlar, erkekler ailelerinin geçimini sağlayacak parayı kazanmak için genelde yılın altı ayında gurbette olurlar ve geri döndüklerinde tekrar evlerinden ve ailelerinden sürgün olacakları başka bir döneme kadar kendilerini ekmek elden su gölden bir hayat hakkına sahipmiş gibi hissederler. Kadınlar bu düzenden memnun görünürler ve uzun zamandan beri bu çok çalışma ve kurban hayatına alışmışlardır. Erkeklerinin kahvehanelerde vakit öldürmelerine izin vermekten mesut görünüyorlar ve onların öfkesi bu tek taraflı düzenden şikayet etmeye yeltenecek herhangi birinin üzerine derhal hücum edecektir. Köylerdeki ve hatta bazı kasabalardaki kadınlar bir adam yaklaştığında yüzlerini derhal kapatırlar.”⁵⁶

2.9.Rize’de Tarım ve Üretim

Harris gezisine dair izlenimlerini aktardığı raporunda Rize vilayetinde tarımın durumuna dair de bilgiler vermektedir. Rize limanından Trabzon, Samsun ve Zonguldak’ın aksine, daha az transit ticaret yapıldığını; Rize halkının İkizdere ve İspir üzerinden Erzurum’a giden yol tamamlandığında, Erzurum yöresine giden ve oradan gelen transit malların zaman ve yol tasarrufu bakımından Trabzon yerine kendi limanlarına çekileceğini umut ettiklerini yazmaktadır.⁵⁷ Tarımla ilgili olarak, 4400 kilometrekare (440.000 hektar) yüzölçümündeki vilayetin sadece 40.000 hektarlık bir alanında tarım yapıldığını geri kalan arazinin dağ, orman ve dağ merası olduğunu belirtiyor. 1955’de, ekilen alanların % 58’i tarıma elverişlidir, bunun % 8.5’i meyve plantasyonları, % 3.5’i fındık ve % 30’u çaydır. Rize vilayetinin kıyı bölgesi Kafkas dağlarıyla kuzeyin soğuk rüzgarlarından korunur, bunun sonucunda kışın sıcaklık 44 Fahrenheitin altına nadiren düşer. Yaz sıcaklığıyla bu birleştiğinde mandalina, limon ve portakal yetiştirmek mümkündür;⁵⁸ yaz ayları boyunca yeterli yağmur yağdığından sulamaya gerek kalmaksızın pirinç yetiştirilebilir; yaz sıcaklığı, nem, yağmur ve birçok topraktaki kireç oranının düşük olması Rize vilayetini son derece uygun bir çay yetiştirme alanı haline getirir. Rize’nin iklimi aynı zamanda dut ağacının hızla büyümesine uygundur ve uzun yaz mevsiminde 2 ipek koza mahsulü elde etmek mümkündür. Oldukça yüksek miktarlarda kenevir üretilebilir ve bundan kâr da elde edilebilir. Bu yörede meyve yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılması için büyük imkanlar vardır. Şu anda bu sadece çayla sınırlıdır ve bu ürün zaten Rize ekonomisinin başlıca dayanak noktası haline gelmiştir.⁵⁹

Harris raporunda bölgede üretilen meyve, kenevir, tütün ve ipek ile ilgili gözlemlerini de aktarmaktadır. Buna göre, Rize ilinde özellikle İkizdere ilçesi patates üretimine uygundur. İspir’den geçecek olan İkizdere Erzurum yolunun tamamlanmasıyla İkizdere kazasındaki patates üretimi canlanacaktır.⁶⁰ Rize vilayetinde yetiştirilen başlıca meyveler portakal, mandalina, elma ve armut olmakla birlikte üzüm, erik ve şeftali de yetiştirilmektedir. Geçen yıl Çoruh’tan Rize vilayetine devredilen Fındıklı kazasında geniş ölçekte fındık üretilir ve çoğu yurtdışına gönderilir. Bir miktar ceviz de üretilmektedir. Mandalina dona daha dayanıklı olduğundan Rize vilayetinde yavaş yavaş portakalın yerine geçmeye başlamıştır. Bol miktarda armut Trabzon’a ve hatta Erzurum’a kadar gönderilir. Pazar, elma üretiminin ana merkezidir, üretilen tıp kurutulmaya çok uygundur. Pazar’da

56 Harris, a.g.e, s.252.

57 Harris, a.g.e, s.254.

58 Rize gazetelerinde verilen portakal, mandalina gibi narenciye türü ürünlerle ilgili verilen haberler ile Harris’in verdiği bilgiler örtüşmektedir. Bkz. Rize Gazetesi, “Tabii Zenginliklerimizden Narenciyeler”, 27 Ekim 1951.

59 Harris, a.g.e, s.254.

60 Harris, a.g.e, s.259.

bu amaçla yıllar önce bir fabrika kurulmuş ve İstanbul Meyvecilik Kooperatifi tarafından yıllarca işletilmiş. Fabrikanın kapasitesi mevcut meyveden çok daha fazla olunca ve ekonomik olmayan bir teklif olduğu kanıtlanınca 1948’de kapatılmıştır. Çayeli’ndeki çay fabrikası devreye girene kadar geçici bir tedbir olarak, bu meyve kurutma fabrikası 1955’te bir çay fabrikasına dönüştürülmüştür. Tam kapasite çalıştığı sezonda 300 ton çay üretebilir.⁶¹

Bölgede yetişen bir başka ürün olan kenevir hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: “Kenevirden genellikle çeşitli kalınlıklarda büyük urgan ve sicim üretilir. Ancak, Rize’de yetiştirilen kenevirden elde edilen iplik, o kadar incedir ki, urgan ve sicimın yanı sıra, kumaş da üretilir. İpliğin bu kadar ince olmasının sebebinin yoğun yağış ve neticesinde Rize yöresindeki bulutlu hava şartları olduğu söyleniyor, bitkinin liflerinin sertleşmesini sağlayan nişasta kolanın oluşumu için güneş ışığı gerekiyor. 1914’den çok yıllar önce, Osmanlı İmparatorluğu zamanında, Rize vilayetinde 200 ton kenevir ipliği üretilirmiş ve bu iplikten dokunan kumaş İmparatorluğun en uzak noktalarına ihraç edilirmiş. Fakat günümüzde üretim 20 tona düşmüştür. Köy kadınlarının kumaş örmek üzere kenevir ipliği yapmaları için (elle iplik yapmak yavaş ve yorucu bir iştir) Rize’de bir fabrikanın kurulması halinde, kenevir bezi endüstrisinin yeniden canlanacağı düşünülüyor. Köylüler fabrikaya yüksek fiyatla satabileceklerinden ve Doğu Karadeniz’in kıyı vilayetlerindeki köylerde yaşayan kadınlar fabrikada üretilen iplikten bez dokuyarak kış aylarında iyi para kazanabileceklerinden, kenevir ekimi yapılan alanları arttırmaya değer buluyorlar. Bu bez daha sonra Türkiye’nin her tarafında satışa sunulabilir.”⁶² Harris bu bilgilere ek olarak hükümetin Rize’de böyle bir fabrikanın kurulmasına olumlu baktığını ancak halihazırdaki çay geliştirme programı tamamlanana kadar bunun gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir.⁶³ Rize’de kenevir üretimine ilginin olduğu açıktır. Gazetelerde yer alan haberlerde Rize’de kenevir üretimine dair bilgiler veren kurslar açılmış,⁶⁴ Kendir mahsulümü gelişimine dair halkı bilgilendiren yazılar yayınlanmıştır.⁶⁵

Rapora göre, Rize’nin iklimi dut ağacı yetiştirmeye çok uygundur ve bir mevsimde iki kez ipek kozası mahsulü almak mümkündür. İpek üretimiyle ilgilenen köylülere dut fidelerinin dağıtımına ve dikimine (bir dönüm araziye 110 ağaç) başlanmıştır. İpekböceğinin yılda iki kez verdiği mahsulle bir dönüm dut ağacından 18 kilogram ipek üretilir. Çok sayıda üretici potansiyel olarak karlı bu faaliyete rağbet göstermektedir.⁶⁶ Köylülere dut dağıtımını yapılacağı dönemin gazetelerine de yansımıştır.⁶⁷

Harris raporunda her ikisi de Pazar kazasında olmak üzere Rize vilayetinde iki tip tütün üretildiğini belirtiyor. Birincisinin güzel kokulu kıyım tütünü ve kullanımının çok ekonomik olduğunu ve Mısır’da çok sevildiğini aktarıyor. Bu tip tütün yaprağının bir kilogramından 1800-

61 Harris, a.g.e, s.260.

62 Harris, a.g.e, s.258.

63 Harris, a.g.e, s.258.

64 Rize Gazetesi, “Dr.İncekara’nın Rize kendiri hakkında gazteemize beyanati”, 08 Ağustos 1951; Rize Gazetesi, “Kenevir kursu”, 11 Ağustos 1951; Rize Gazetesi, “Karadere’de Kendircilik Kursu”, 14 Ağustos 1951; Rize Gazetesi, “Ağustos 1951’de Rize’de yapılan Kenevircilik Kursunun Özeti Hakkında Rapor”, 03 Eylül 1951.

65 Dursun Kazmaz tarafından kaleme alınan yazıda Rize kendirinin kaliteli olduğu bu nedenle konunun önemle ele alınması gerektiği; kursların gerekli olduğu ancak bir an evvel fabrika açma işinin halledilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Rize Gazetesi, “Kendir mahsulü nasıl gelişir”, 20 Eylül 1951.

66 Harris, a.g.e, s.258.

67 Zümrüt Rize, “Dut tohumu dağıtılacak”, 05 Nisan 1952.

2000 sigara yapılabileceğini belirten Harris, Pazar bölgesinde üretilen diğer tip tütünün sadece purolar için uygun olduğunu ancak bu tip için gerek Türkiye’de gerekse ihracatta talebin sınırlı kaldığını bu nedenle çok sınırlı miktarda üretildiğini söylemektedir. Bu iki tütün çeşidinin birbirleriyle çapraz tozlaşması ve çok yakın yetiştikleri yerlerde çabucak bozulmaları nedeniyle tütün tekelinin belirli bir alanda sadece birinin yetiştirileceğine dair talimat yayınlamasıyla kıyım kokulu tütünün her yerde büyük rağbet gördüğünü; puro tütününün ise hem Türkiye’de hem de yurtdışında çok zor satılabildiğinden, Pazar kazasındaki tütün yetiştirme alanları boyunca birinci tip tütünün giderek ikincisinin yerini aldığını ifade etmektedir.⁶⁸

Sonuç

Elçilik raporları yabancıların gözüyle Türkiye hakkındaki izlenimleri içermesi bakımından hiç şüphesiz değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Elbette bu raporların taraflı olmaları mümkündür ancak dışarıdan bakan bir gözün zaman zaman içinde bulunan durumları daha doğru tespit edip değerlendirmesinin de mümkün olduğu unutulmamalıdır. Bu bakımdan Vorley Harris’in Trabzon konsolosluğu döneminde yapmış olduğu seyahatler ve bunlara dair izlenimleri kıymetli bilgiler içermektedir. Harris’in raporlarında yer alan bilgiler değerlendirildiğinde kendisinin bölgeye dair taraflı bir tutum içinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bölge halkıyla kişisel ilişkilerini geliştirmiş olduğu, sevilen bir kişiliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Gezilerinde öncelikle resmi kurumları ziyaret etmekle başlayan Harris, bu kurumların yetkilileri ile sohbetleri sırasında bilgiler edinmiş ve bunları merkeze yazdığı raporlarında aktarmıştır. Rize’ye yaptığı ziyaretlerde bölgenin sorunlarına ilişkin bilgiler edinmiş ve bunların çözüm yollarına dair fikirlerini de raporlarına yansıtmıştır. Bu raporlardan anlaşıldığı üzere bölgenin en önemli sorunu yol meselesidir. Uzunca yıllar yol yoksunluğu nedeniyle çekilen sıkıntılar bölge halkını muzdarip etmiştir. Deniz ulaşımı cumhuriyetin ilk yıllarından beri Rize’de tek ulaşım yolu gibi görünmekle birlikte 1950’li yıllarda karayolları yapımının artmasıyla beraber bu niteliğini kaybettiği görülmektedir. Raporlara yansıyan en mühim konulardan biri de liman yapımı meselesi olmuştur. Bir başka sorun ise bölgenin geçim kaynağı durumunda olan çay ile ilgili konulardır. Çayın verimi, miktarı ve fiyatı gibi hususlar bölgede üzerinde konuşulan en önemli meseleler halindedir. Bölgenin çaydan başka narenciye türü ürünleri de yetiştirdiği ancak bunları yeterli derecede pazarlarda değerlendiremediği anlaşılmaktadır. Rize’nin eğitim durumu da raporlarda yer almıştır. Yeni açılan okullardan ve öğrenci sayısından bahsedilen raporlarda eğitim-öğretim seviyelerinin yeterli olmadığı ancak yine de bu alanda daimi bir çaba içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca raporda verilen bilgiler dönemin yerel basınıyla örtüşmektedir.

Kaynakça

National Archives, Foreign Office, AIR 79/2754/318369.

Harris, Christopher, The Reports of the Last British Consul in Trabzon, 1949-1956, the Isis Press&Gorgias Press, İstanbul, 2010.

<http://trabzonvakfi.org.tr/trabzon/cgibin/t?parm1%3DARAT%26parm2=201510>, 20.06.2020.

Lord Kinross, Kutsal Anadolu Toprakları, Nokta Kitap, İstanbul, 2003.

Macaulay, Rose, İngiliz Misyonerler Karadeniz’de, Çev.Billur Tiğrek, Tüzm zamanlar Yay., İstanbul, 1995.

Yalçınkaya, Alaaddin, “Trabzon’daki Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris’in Raporlarına Göre 1952 Yılında Giresun”, Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, Ankara, 2009.

Yalçınkaya, Alaaddin, “Trabzon’daki Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris’in Raporlarına Göre 1952 Yılında Gümüşhane”, Gümüşhane Tarihi (İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Bildirileri 25-28 Mayıs 2010), Ed. B.Nazır-K.Saylan, Gümüşhane, 2016.

Rize Gazetesi, “Kültür Bakımından Önemli Bir Yokluk”, 15 Şubat 1936.

Rize Gazetesi, “Çocuklarımızın Sağlığı”, 14 Aralık 1950.

Rize Gazetesi, “Rize İskelesi Nerede İnşa Edilmeli”, 05 Mayıs 1951.

Rize Gazetesi, “Rize İskelesi”, 03 Ağustos 1951.

Rize Gazetesi, “Lord Kinross Şehrimizde”, 07 Ağustos 1951.

Rize Gazetesi, “Mr.Lord Kinross’un Türkiye Hakkındaki İntibaları”, 08 Ağustos 1951.

Rize Gazetesi, “Dr.İncekara’nın Rize kendiri hakkında gazteemize beyanâtı”, 08 Ağustos 1951.

Rize Gazetesi, “Kenevir kursu”, 11 Ağustos 1951.

Rize Gazetesi, “İskele nerede yapılmalı?”, 13 Ağustos 1951.

Rize Gazetesi, “Karadere’de Kendircilik Kursu”, 14 Ağustos 1951.

Rize Gazetesi, “Lise açılıyor”, 28 Ağustos 1951.

Rize Gazetesi, “Ağustos 1951’de Rize’de yapılan Kenevircilik Kursunun Özeti Hakkında Rapor”, 03 Eylül 1951.

Rize Gazetesi, “Kendir mahsulü nasıl gelişir”, 20 Eylül 1951.

Rize Gazetesi, “Hindistan Büyükelçisi C.S. Tha Rize’de”, 23 Eylül 1951.

Rize Gazetesi, “Rize-İspir Yolunda Çalışmalar”, 24 Eylül 1951.

Rize Gazetesi, “Lise dün, merasimle açıldı”, 25 Eylül 1951.

Rize Gazetesi, “Rize-İspir Yolu”, 26 Ekim 1951.

Rize Gazetesi, “Tabii Zenginliklerimizden Narenciyeler”, 27 Ekim 1951.

- Rize Gazetesi, “Rize-İspir yolu 75. Kilometreye vardı”, 22 Kasım 1951.
Rize Gazetesi, “Güneyceliler bayram yapıyor”, 30 Kasım 1951.
Rize Gazetesi, “Yolcu salonu yapılmalıdır”, 06 Aralık 1950.
Rizenin Sesi, “İskelemiz inşaatı niçin durdu?”, 30 Haziran 1954.
Rizenin Sesi, “Sönen Rize limanına ağlayanlar”, 16 Temmuz 1954.
Zümrüt Rize, “İskele nerede olmalı”, 03 Eylül 1951.
Zümrüt Rize, “Dut tohumu dağıtılacak”, 05 Nisan 1952.
Zümrüt Rize, “Yolcu Salonu meselesi”, 05 Mayıs 1952.
Zümrüt Rize, “İskele inşaatı”, 08 Mayıs 1952.
Zümrüt Rize, “Lise binası inşaatı”, 28 Haziran 1952.
Zümrüt Rize, “Sanat Enstitüsü ve Kız Sanat Ortaokulunun yılsonu sergisi”, 29 Haziran 1952.
Zümrüt Rize, “Rizenin limanı yapılacak mı”, 29 Temmuz 1952.
Zümrüt Rize, “Rizenin liman ihtiyacı”, 04 Ağustos 1952.
Zümrüt Rize, “Çay diyarında Çay yok”, 10 Aralık 1952.
Zümrüt Rize, “Çay ithal serbest bırakılmamalı”, 12 Aralık 1952.

Dr.

Mustafa AKBEL

akbel444@hotmail.com.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9034-5736>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 29/03/2021 25/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.904856>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Galata Şer'iyeye Sicilleri Işığında Osmanlıda Kadının Ekonomik Hayattaki Tasarrufları

Women's Savings in Economic Life in the Light of Galata Court Records

Öz

İnsanlar hayatlarını sürdürmek için bir gelire sahip olmalıdırlar. Bu geliri kişi kendisi değişik ekonomik faaliyetler yaparak elde etmektedir. Kişiler sahip oldukları ekonomik değeri ya kendisi işletir ya da başka şekillerde iktisadi hayatın içine sokar. İktisadi faaliyetler toplumun yarısını oluşturan kadınlar tarafından da yapılabilmektedir. Osmanlıda kadın aile içerisinde oldukça önemli bir konuma sahipti. Kadın aile içerisindeki görevlerini yerine getirdiği gibi çalışma hayatında yer alıp ekonomik tasarruflarda da bulunabilmekteydi. Kadınların sosyal yaşamlarına ilişkin bilgiler az olsa da, bilhassa dönemin şer'iyeye sicillerinde ekonomik durumları ve tasarrufları ile ilgili muhtelif bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir. Özellikle kadınların gayrimenkul ve eşya satışı konusunda etkin oldukları söylenebilir. Kadının ekonomik hayattaki varlığı ve bir aktör olarak oynadığı roller hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Kadınların taşınır ve taşınmaz mülk sahibi olma hakları bulunmaktadır. İslam hukukuna göre; kadın yaşadığı sürece erkeğin kadının mallarına el sürme hakkı bulunmamaktaydı. Özellikle kadının şehirlerde kendisine miras yolu veya azda olsa kendisinin çalışarak kazandığı mülkler üzerinde çeşitli tasarrufları olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı toplumunda kadının ekonomik tasarrufları üzerinde durmak ve bunlar hakkında değerlendirmeler yapmaktır. Çalışmada temel alınacak Galata şer'iyeye sicilleri yanında yapılan araştırmalar üzerinden konu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Lale Devri, İstanbul, Galata, Kadın.**Abstract**

People need an income to sustain their lives. This income is earned through various economic activities by the person oneself. People either invest their money on their own or use it in economic life in other cities. Economic activities can also be performed by women that consist of half of society. Women have an important position in the family structure of the Ottoman. While women fulfill their duty in the family, they may also involve in work life and make savings. Even though we have limited information about the social life of women, we can reach some information about their economic status and savings through Shari'a registers. It can be said that especially women were active in real estate and sales of goods. It is possible to reach information about the presence of women and their role in economic life. Women have the right to have movable and immovable property. According to Islamic law, men are not allowed to interfere with the usage of property belonging to women as long as they are alive. Particularly, women have the legal right to control their inheritance and on the properties they gain by working themselves. The aim of this study is to focus on women's economic savings and evaluate them. Besides Galata Shari'a registers, we also consider other studies about this topic.

Keywords: Ottoman, Tulip Period, İstanbul, Galata, Women.**ATIF:** AKBEL Mustafa, "Galata Şer'iyeye Sicilleri Işığında Osmanlıda Kadının Ekonomik Hayattaki Tasarrufları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (745-757)**CITE:** AKBEL Mustafa, "Women's Savings in Economic Life in the Light of Galata Court Records", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (745-757)

Giriş

18. yüzyılda dünyada ve Osmanlı'da meydana gelen gelişmelerin kuşkusuz ki Galata'da yaşayanlar üzerinde önemli etkisi olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik durgunluk ve coğrafi keşiflerden sonra Akdeniz'in eski ticari sirkülasyona sahip olmaması Galata'da yaşayanları da etkilemiştir. Galata'nın devletin merkezinde, yani başkentte bulunması, güvenliğin ve ekonomik imkânların daha elverişli olmasına rağmen ticaret yollarının değişmesi Galata ekonomisini etkilemiştir.¹

Galata'nın geçmişten beri gelen önemli bir ticaret merkezi ve koloni olması buradaki halkın da zenginliğinin bir nevi kaynağı olmuştur.² Müslim ve gayrimüslim kadınların gayrimenkul sahibi olmalarında, ölen akrabalarının mal varlığından kendilerine miras kalan sabit payları etkili olmuştur. İkinci olarak ta, evlenirken hak sahibi oldukları mehirleri ve son olarak da kadınların çalışıp elde ettikleri kazançlarının payı büyüktür.³

Jennings, Kayseri mahkeme kayıtlarına göre, o dönem için yeni olan birçok gerçeği açığa çıkartmış ve ev kadınlarının mehir, miras ve diğer başka yollar ile mal mülk sahibi olduklarını, ticaret ile uğraştıklarını, borç alıp verdiklerini, vakıf kurduklarını, miras alıp, miras bıraktıklarını, ev, arsa, bağ, bahçe alıp sattıklarını ortaya koymuştur. Jennings, ayrıca, kadının mahkemeyi kullanım şekillerine bakarak bunun ekonomik, sosyal ve hukukî düzen açısından ne ifade ettiğini de sorgulamıştır. Bu durumu mahkemelerin İslâm hukuku tarafından kadınlara verilen hukukî hakları korumaları ile alakalandırmıştır.⁴ Galata şer'iyye sicillerinde de bu durumun mevcut olduğu görülmektedir. Kadın, Galata toplumunda pek ön plana çıkmasa da aslında sosyo-ekonomik hayatta olabildiğince yer almıştır.

Kudüs üzerine çalışan Ze'evi, mirastan kadınların kendi paylarına düşeni genel olarak aldıklarını belirtmiştir. Bunun yanında kadınların mülkleri üzerinde tasarrufta bulunup satışını yaptığını veya alıcı konumunda olabildikleri üzerinde durmuştur.⁵ İslâm hukukunun kadın için belirlediği özel mülkiyet, miras, çeyiz, mehir ve nafakasına kimse karışamazdı.⁶ Leslie Peirce,

- 1 Dönemde yaşananlar için bkz., M. Turhan Tan, *Lâle Devri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011; Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2002 s. 82-83. Mehmet Öz, "Onyedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran Yeni Şartlar ve İslahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Günlüğü*, S.58, Kasım- Aralık, İstanbul 1999, s. 48-53. Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Versus Kitap, İstanbul 2011, s. 264-265. Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi - Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010. Ariel Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Reime'i*, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 25; Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S.19, İstanbul 1999, s. 189-200.
- 2 Galata ile ilgili bilgiler için bkz., İlber Ortaylı, "Galata", *DİA*, Cilt 13, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1996, s. 303; Pera'nın karşı taraf olarak görülmesi ile ilgili bkz., Saloman Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)*, Çev. Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s.149; Michael Haberer, *Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çev. Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s.18; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Haz. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s. 235. Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik: Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 89; Dursteler, Eric R., *Venetians in Constantinople Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2006; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 489-543; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 30-49.
- 3 Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 175.
- 4 Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century, Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri" *Studies on Ottoman Social History in The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, The Isis Press, İstanbul 1999, s. 183-199.
- 5 Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000 s. 207-208.
- 6 Judith E. Tucker, *Women, Family, And Gender In Islamic Law*, Cambridge University Press, New York 2008, s. 26.

kadının bir kez mülk üzerinde denetimi sağladıktan sonra, yönetiminde hiç de erkeklerden aşağı kalmadığını belirtmiştir. Sık sık alım satım, borçlanma ve borç verme gibi sıradan etkinliklere katılmak yanında öksüzlerin vasiliğinde oynadıkları rol, buldukları yerin iktisadi hayatına katılımlarının ulaştığı noktayı gösterdiğini belirtilmiştir. Mülkiyet ilişkilerinin toplumsal cinsiyete dayanmayan bu boyutları, mahkemenin mülkiyet konusunda erkek ve kadınlara davranışında hakça tutumunu açıklamaya yardımcı olmuştur.⁷ Galata'da kadınların menzil,⁸ bağ, bahçe, dükkân⁹ ve çeşitli eşyaları¹⁰ üzerinde tasarrufta buldukları ile ilgili mahkemeye pek çok müracaat olmuştur. Bu durum göstermektedir ki yukarıda örnekleri verilen şehirler gibi Galata kadını da sosyo-ekonomik hayatta yer almıştır.¹¹ Bu çalışmada amacımız Lale Devri'nde mikro olarak Galata'da kadının ekonomik tasarrufları üzerinde durmak ise de genel olarak Osmanlıda kadının ekonomik tasarrufları üzerine yapılmış olan çalışmalara katkı sağlamaktır. Çalışma, 1718-1730 arasındaki Galata şer'iyye sicili defterlerine dayanmaktadır. Bu döneme ait şer'iyye sicili defterleri incelenmiş ve konuyu ilgilendiren dava kayıtları değerlendirmeye alınmıştır. Bunlar içerisinde özellikle miras, alış-satış ve kadının ekonomik faaliyetlerini içeren davalar değerlendirilmiştir.¹²

Kadının Mal Varlığı Üzerindeki Tasarrufları

Kadının mal varlığı konusunda yapılmış olan çalışma sayısı oldukça azdır. Bu konuda yapılacak olan çalışmalar için siciller önemli bir kaynak konumundadır. Kadın ve aile üzerine yapılacak bir inceleme, haklarında daha geniş bir kaynak yelpazesi bulunan seçkinler zümresi kadınlarının dışında, hemen hemen sadece kadı sicillerindeki ve yer yer de tereke defterlerindeki kayıtlara dayanmak durumundadır.

Osmanlı Devleti'nde arazi-i memlûke denilen, şahsî mülke konu olan gayrimenkuller üzerinde mülk sahiplerinin her türlü tasarruf hakkı bulunmaktaydı. Bunları satabilir, kiraya verebilir ve miras bırakabilirlerdi.¹³ Müslümanlar ve gerekse gayrimüslim Galatalılar, şahsî mülkleri olan gayrimenkulleri satış yoluyla, tasarruf hakkını ellerinde buldurdıkları vakıf gayrimenkullerini de ferâğ yoluyla, belli bir bedel karşılığında diğer şahıslara intikal ettirmişlerdir. Buna dair örneklerde aşağıda verilmiştir. Kadı sicillerinde bir mülkün satışı ile ilgili olarak "bey" sözcüğü kullanılmıştır. Bu ifade satışın tam olarak tamamlanmadığı durumlarda da kullanılmıştır. Örneğin, kiraya verme gibi durumlarda da kullanıldığı olmuştur.¹⁴ Kadıların görevlerinden biri de noter vazifesi görmeleriydi. Gayrimenkul ve diğer malların alım satımından sorumlu olan kişiler kadılardı.¹⁵

Osmanlı'da kadınların taşınır ve taşınmaz mülk sahibi olabilmelerinde herhangi bir engel bulunmamaktaydı. Şeriatı göre erkek, eşi yaşadığı sürece onun mal ve mülküne el süremezdi. Kadının kendisine ait malı ve mülkü olsa dahi, onun geçiminden erkek sorumluydu. Osmanlı Devleti'nde kadının çalışma hayatında yer alması pek nadirdi ve bu yüzden kadının mülk sahibi olmasının en aşikâr yolu kendisine miras kalması idi. Bu mülk sahipliği potansiyelinin hayata geçebilmesi için, kadınların kendilerini mirastan yoksun bırakmak isteyen erkek akrabalarına karşı korunması gerekiyordu.¹⁶ "Meselâ; Fındıklı Kazancıbaşı Mahallesinde sakin olan Aişe bt. Ahmed

7 Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da...*, s. 291.

8 Galata Şer'iyye Sicilleri, 244/4C, 244/5C, 244/19F, 244/25B.

9 G.Ş.S., 250/17F, 250/24C, 256/32B, 256/62A, 259/19F.

10 G.Ş.S., 250/85A, 250/95A, 253/6D.

11 Örnekler için bkz., G.Ş.S., 267/83C, 270/48E, 250/21A, 259/21C, 267/35C, 259/54B, 244/17D, 244/47F, 259/35B, 266/58D, 259/1B, 272/19A, 256/40B, 256/46A, 272/53A.

12 İncelenen Şer'iyye Sicili defterleri: 244, 245, 250, 253, 256, 259, 266, 267, 270, 272.

13 Halil Cin, "Arazi", DİA, Cilt 3, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 1991, s. 344; Toprak ile ilgili tasarruflar hakkında bkz., Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 253.

14 Ali Bardakoğlu, "Bey", DİA, Cilt 6, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, s. 13-19.

15 Kadının görevleri için bkz., "Osmanlı Devletinde Kadı", DİA, C. 24, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, s. 69-73.

16 Suraiya Faroqhi, "Kentlerde Toplumsal Yaşam", Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert,

tahtânî bir odası, kenefi ve bir miktar avlusu bulunan menzilin 65 guruşa Fatma bt. Mustafa'ya satmıştır. “ Burada kadın sahip olduğu menzil üzerinde kendisi tasarrufta bulunmuştur.¹⁷ Galata sicillerinde kadınların haklarını koruduklarını ve sahip oldukları eşyaların satışı ile ilgili olarak rol üstlendikleri görülmektedir.¹⁸

Kadınların gayrimenkul satışlarının sebebiyle ilgili bazı sorulara cevap aranmıştır. Kadınlar kendilerine miras kalan mülkleri satmak zorunda bırakıldıkları için mi gayrimenkul piyasasında etkindiler? Buna ek olarak kadınların mülkiyetleri geçici miydi? Sahip oldukları mülklerin denetimini ellerinde mi tutuyorlardı? Yoksa gerçekte denetim erkeklerin mi elindeydi? Müslim ve gayrimüslim kadınlar arasında durum nasıldı? Sorularına cevap verilmeye çalışılmıştır. Galata’da genel olarak kadınların miraslarını değerli eşyalar, kumaşlar ve gayrimenkuller üzerinden aldığı söylenebilir. Bu bakımdan tasarrufları da bunlar üzerinden olmuştur. “*Meselâ; Fındıklı Perizat Hatun Mahallesi’nde sakın olan Aişe bt. Mustafa’ya vilayeti Anadolu’da Hoşeli Kasabasına tabi Sefer karyesinde bulunan fevkanî iki oda, bir sofa, kiler, üç ambar, üç ahur, karane, bir sağır odası, bir sofa, bir göz değirmen, müşterek mülk çiftliğinin üzerinde olan 3 kazgan, beş kapaklı tencere, taba, beş han, üç leğen, iki tas, üç güğüm, üç kebir bakraç, beş gümüş enki, dört tas, iki kısırak, sekiz tane buzağı, sekiz kara sağır ineği, bir bargir ve üç saban kendisine miras olarak kalmıştır.*”¹⁹

Bazı evlerde mülkiyet karı-kocada bulunmaktaydı. Bu dönemde ortak mülkiyetin geliştiğini ve kadının önemli haklara sahip olduğu söylenebilir. İncelenen sicillerde kadınların dul kaldıklarında kocalarının üzerine kalan nafaka ve kisve dışında yaşlılıklarında herhangi bir gelire sahip olduklarını gösteren bir bilgi bulunmamaktadır. Eşleri hala hayatta iken birbirlerine yapmış oldukları hibelerden bahsedilebilir. “*Meselâ; Abdullah Çelebi bin Musa mülkü menzilin eşi Saliha bint-i İbrahim’e hibe olarak devretmiştir. Bunun yanında evin çocuk veya ailenin genç üyelerinden birine devredilmesi durumunun da olduğu söylenebilir.*”²⁰

Değerlendirmesini yaptığımız bölge Galata olunca gayrimüslimlerin nüfuslarıyla orantılı olarak mahkemeye geldiklerini söylemek güçtür. Bundan dolayı da bu konuda tam ve genel yorumlar yapmak doğru olamayacaktır; ancak belgelere yansıdığı kadarı ile gayrimüslimlerin mülk ile ilişkileri hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Osmanlı mahkemelerinin birinde gerçekleştirilmiş satış ve diğer işlemlerin imparatorluk coğrafyasında geçerli olmasını sağlayan idarî ve hukukî yapının olması birçok kolaylığı beraberinde getirmiştir. “*Örneğin; İstanbul Ayasofya Kebir Mahallesi’nde oturan Fatma bt. Mehmed fevkanî üç bab oda, dört sofa ve kenef ve abdesthane ve bahçe ve tahtânî iki bab oda ve bir matbah ocağı ile müstemil mülkünü El-Hâc Ahmed b. El-Hâc Mehmed’e para satmıştır.*”²¹ Bu işlemi Galata mahkemesinde yapmıştır. Galata kazasında Lâle Devri’nde mülkler üzerinde yapılan tasarruflarda “kuruş” para birimi olarak kullanılmıştır.²²

1. Ev Satışları

Ev satışları konusunda sicillerdeki bilgiler çok çeşitli ve kapsamlıdır. Belgelerde satıcı-alıcının adları ve baba adları yer almaktadır. Kayıtlarda ev ile ilgili olarak, evin fiyatını, mahallesi, evin mahalledeki konumunu, ne gibi yapılar ile komşu olduğu ve mülkiyet sahibi ile ilgili bilgilere yer verilmektedir. Bunun yanında genel olarak evin özelliklerinden bahsedilmektedir. Evin kaç odalı, kaç katlı, mutfak, tuvalet, banyo gibi hizmet yerlerinin varlığı hakkında bilgiler yer almaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 721.

17 G.Ş.S., 244/59E.

18 G.Ş.S., 244, 245, 250, 253, 256, 259, 266, 267, 270, 279 numaralı defterde, kadınların menzil satışları ile ilgili olan davalar.

19 G.Ş.S., 270/10E.

20 G.Ş.S., 266/1C.

21 G.Ş.S., 272/48B.

22 İncelenen dönemde 1 Osmanlı kuruşu = 120 akçe = 40 para üzerinden yeni bir para birimi oluşturulmuştur. Değerlendirmeler için bkz., Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara 2000, s. 10; Pamuk —Kuruş, DİA, Cilt 16, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 2002, s. 458-459; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2005, s. 171.

Mülkün o sıradaki fiziki özellikleri hakkında veriler sunmaktadır.

Galata kazasında evler genel olarak “menzil” kelimesi ile ifade edilmiştir. Bunun dışında bazı daha lüks evler için ise “köşk” tabiri kullanılmıştır. Osmanlı devletinde kişinin mülkiyetinin en yoğun olduğu alan menzil konusundaydı. Kişi bunu istediği gibi kullanabilir ve başkasına intikal ettirebilirdi. Bu kadınlar için de geçerli olan durumlardan biriydi.²³

Ev satışlarında taraflar genel olarak bizzat mahkemede bulunmakta iken, bazı durumlarda vekilleri vasıtasıyla temsil edilmişlerdir. Kadınlar-erkekler veya Müslim-gayrimüslimler arasında satışlar rahat bir şekilde yapılmıştır. Erkekler arasındaki satışlar ise konu dışında olduğu için değerlendirmeye alınmamıştır. Bu satışlar ile ilgili olarak alıcı ve satıcı ilişkisi şu şekildedir:

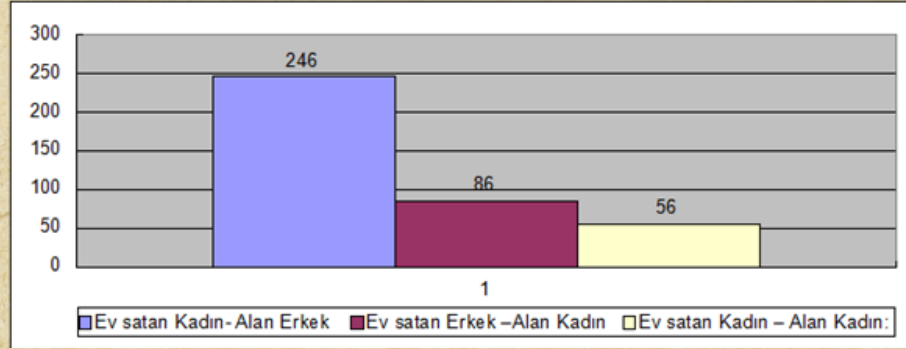
Toplam satılan menzil sayısı: 388

Ev Satan Kadın – Alan Erkek: 246

Ev Satan Erkek –Alan Kadın: 86

Ev Satan Kadın – Alan Kadın: 56

Tablo 1: Ev alan ve Satan Kadınlar.

Kadınların toplam alış-satış tasarrufunda buldukları 388 kayıt bulunmaktadır. Tabloda verilen bilgilere göre satıcı konumunda olan kadın sayısı 302'dir. Kadınların alıcı durumunda olduğu kayıt sayısı ise 142'dir. Kadınların kendi aralarında yapmış oldukları alış verişi adedi ise 56'dır. Burada önemli olan kadının her türlü tasarruf hakkına sahip olma imkânıdır. Satışlar içerisinde kadından eşine ve eşinden kadına 34 satış bulunmaktadır. Bu da toplam satış içerisinde % 8.76'dır. Her satılan 10 evden hemen hemen birinin eşler arasında birbirine devir mahiyetinde olduğunu görülmektedir. Bu konuda çeşitli izahlar yapılabilir. Eşin ölümünden sonra kadının hayatını daha rahat bir şekilde devam ettirebilmesi veya kadının mirastan payını artırmak istemesi ilk akla gelenlerdir. Bunun yanın da kadının da evini eşine devrettiğine (satışı) dair örnekler bulunmaktadır. Muhtemelen kadının mülkünü koruyamama veya akrabalarının kadından miras alabilmesi ihtimali sebebiyle mülkiyeti kocanın kendi üzerine alma isteği etkili olmuş olabilir. Fakat bu tür satışlar veya devirlerin oranı oldukça düşük olduğu söylenmelidir.²⁴

Alıcı ve satıcının akraba olmaları genel olarak sicillerde yer almıştır. Akrabalar arasında olan bağışlar çoğunlukla satış olarak gösterilmiştir.²⁵ Satışlar içerisinde aile içi yani eş dışında, anne, baba, kardeş ve çocuklara yapılan satışlara ait 29 satış kaydı bulunmaktadır. Bu da ortalama olarak yapılan satışlar arasında % 7.47 gibi bir orana tekabül etmektedir. Koca ve aile içerisinde yapılan

23 Suraiya Faroqhi, “Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*: Bildiriler Ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1988, s. 201-202.

24 Karı-koca arasındaki satışlar(devirler) için bkz., G.Ş.S., 245/16C, 250/11B, 250/63C, 253/71D, 253/76C, 253/79B, 256/28C, 256/29D, 256/41D, 256/42C, 256/43E, 256/44A, 256/72F, 259/2I, 259/2J, 266/1C, 270/8G, 270/9G, 270/16B, 270/86B, 272/12C, 272/20B, 272/25D.

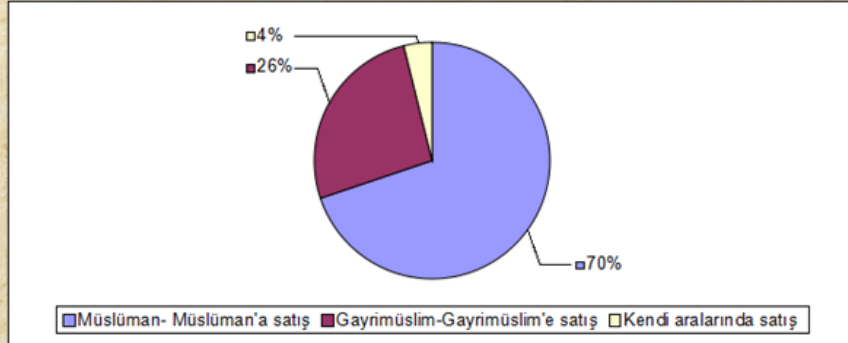
25 Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 23.

satışlara miras kaçırma veya mirastaki payını artırma gayretleri sebebiyle şüphe ile bakılabilir.²⁶

Kadı sicillerinin vermiş olduğu diğer bir önemli bilgi de mülkiyet ortaklığıdır. Mülkiyet ortaklığı, genel olarak kardeşler arasında mirasın kalması ve bunun taksimi olarak görülse de, biz daha çok karı-koca arasındaki mülkiyet ortaklıkları üzerinde duracağız. İncelenen siciller içerisinde karı-kocanın birlikte satış yaptıkları 16 ev bulunmaktadır. Bu mülkiyet ortaklığı da daha önce bahsedilen 388 menzil satışı içerisinde % 4,1 gibi bir orana tekabül etmektedir. Bu oran genel olarak mülkiyet ortaklığının çok fazla tercih edilmediğini göstermektedir.²⁷ “*Meselâ; Beşiktaş'a bağlı Kuruçeşme karyesinden Maryora bint-i Acisaro isimli nasraniyenin evine gitmiş ve vefat eden Dumaki v. Yani'nin mirası üç oğlu ve bir kızına kalmıştır. Kendilerine kalan bir taraftan deniz, bir taraftan Boğdan Begi Mihal Voyvoda yalısı, bir taraftan Tabip Dimitraki yalısı fevkanî ve tahtânî sekiz oda, bir sofa, bir matbah iki mahzen, ahur, ve bir miktar bahçesi olan evlerini İngiliz Elçisi Baş tercümanı Yogaki veledi Kiryako'ye 1500 kuruşa satmışlardır.*”²⁸

Galata'nın diğer sakinleri olan gayrimüslimler ile ilgili bilgiler kayıtlar içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Lâle Devri Galata kadınları ile ilgili siciller içerisinde gayrimüslimler ile ilgili 117 menzil satışı davası bulunmaktadır. Bu davalar da toplam menzil davaları içerisinde % 30.15 gibi bir ortalama vermektedir. Bu da toplam menzil satış davalarının üçte biridir. Gayrimüslim nüfusun yoğun olmasından dolayı, Galata için çok yüksek gibi görünmese de Anadolu'ya göre bu oranın oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Kayıtlar gayrimüslimlerin alış-satış gibi ekonomik değeri olan davaları mahkemeye taşıdıklarını göstermektedir. Gayrimüslimlerin bu alış-verişleri genel olarak kendi aralarında olmuştur.

Tablo 2: Satışlarda Müslim-Gayrimüslim Oranları.

Müslim ve gayrimüslimlerin birbirleri ile yapmış oldukları menzil satışı % 4 gibi düşük bir oranda kalmıştır. Gayrimüslim kadın ile ilişkili menzil satış davaları içerisinde Müslümanların gayrimüslimlere 7 menzil satışı yer almaktadır. Ortalama olarak % 1.80 gibi çok düşük bir orandır. Müslümanların mülklerini gayrimüslimlere pek satmayı tercih etmedikleri görülmektedir. Gayrimüslimlerden Müslümanlara satışta da hemen hemen aynı durum söz konusudur. Gayrimüslimlerden Müslümanlara 8 menzil satılmıştır. Bu da ortalama olarak % 2.08 değerini vermektedir. Bu oranlar; Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki mülkiyet satışının pek yaygın olmadığını göstermektedir. Muhtemel pek çok sebepten biri; Osmanlı mahalle düzeninde gayrimüslimlerin oturdukları yerler ile Müslümanların oturduğu yerlerin genel olarak ayrı olması, karışık oturma konusunda pek istekli olamamaları görünen sebeplerden birisi olsa gerektir.²⁹ Üsküdar üzerine yapılmış bir çalışmada, 1700-1750 yılları arasında Üsküdar mahkeme sicillerinde tescil edilmiş ev satış kayıtlarından Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında el değiştiren mülklerde kişilerin büyük çoğunlukla kendi dindaşlarından birine satış yapmayı ya da satın almayı tercih ettiklerini bildirilmektedir. Bu durum aynı şekilde oranlarını vermiş olduğumuz Galata içinde söz

26 Örnekler için bkz., G.Ş.S., 245/98, 253/55E, 256/64C, 266/65A, 272/84C, 256/45B, 272/15D.

27 G.Ş.S., 253/68B, 256/79G, 259/1A, 266/89D, 267/25E, 272/9D.

28 G.Ş.S., 259/36A.

29 G.Ş.S., 259/30E.

konusudur.³⁰

Gayrimüslim kadınların kendi aralarında eşlerine veya başka bir gayrimüslim kadına satıcı-alıcı oldukları davaların sayısı 102'dir. Toplam davalar içerisinde %26 gibi bir ortalamaı vermektir. Bu oran gayrimüslimlerin yukarıda bahsedildiği gibi kendi aralarındaki alış-verişin daha çok tercih ettiklerini göstermektedir. Bu durum Müslümanlar için de geçerlidir. Toplamda 388 dava içerisinde 271 tanesi Müslümanların kendi aralarında yapmış oldukları mülk satışlarıdır. Toplam davalara oranı %70'tir. Yani her 3 satıştan-alıştan ikisini Müslüman kadınlar kendi aralarında yapmışlardır. Menzil alış verişinde farklı inançtan olanların bu işleme pek sıcak bakmadıkları anlaşılmaktadır. Bu tür satışların bölgeden bölgeye veya zamana göre değiştiğini söylemek mümkündür.³¹

2. Bağ-Bahçe-Arazi Satışları

Galata'da Lâle Devrinde kadınların bağ-bahçe ve arazi üzerinde tasarrufları hakkında kayıtlar bulunmaktadır. Sicillerde bağ ifadesi doğrudan kullanılmaktadır. Bağın miktarı belirtilirken "dönüm" veya "kita" ifadesi kullanılmıştır. Bunların miktarı hakkında bilgiler verilmiştir. Satılan bağ küçük ise genel olarak "bir miktar bağ" şeklinde ifade edilmiştir.

Bağ-Bahçe - Arazi Satışı

Kadından-Erkeğe satış: 12

Erkekten-Kadına satış:4

Kadından-Kadına yapılan satış: 5

Satılan mülkün fiyatı bulunduğu konuma ve verimliliğine göre değişmekteydi. Kadınların alıcı veya satıcı olduğu iki bağ alım satımı bulunmaktadır. Bunlardan biri kadının-kadına yapmış olduğu bağ satışlarıdır. "Fındıklı'da Çelebi Mahallesi'nde oturan Fatma bint-i Ali ve kebire kızı Saliha mülk bağlarını 20 kuruşa Aişe bint-i Ahmed'e satmıştır.³² Bir diğer bağ satışı ise gayrimüslimler arasında olmuştur. Marmara Nahiyesi Kezalik Karyesinden Vevele bint-i Yorgaki bir mülk bağını Kantar v. Piyot'a satmıştır."³³

Bahçe satışı konusunda Galata'da bu dönemde kadınların 10 alım ve satım kaydı bulunmaktadır. Bahçe fiyatları da bağ fiyatları gibi konumu, miktarı ve özelliklerine göre değişmiştir.

30 Nevzat Erkan, *18.Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri – Şer'iyye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında-* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012, s.121.

31 Jennings'in 1571-1640 tarihleri arası Kıbrıs'taki Hıristiyan ve Müslümanları incelediği çalışmasında gayrimüslimlerin Müslümanlara sattığı mülk sayısını 31, Müslümanların gayrimüslimlere sattığı mülk adedini de 30 olarak tespit etmiştir. Bkz., Ronald C. Jennings, *Christian and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean Worl, 1571-1640* Newyork and London 1993, s. 166; Rositsa Gradeva'nın 4 sicil üzerinden yaptığı değerlendirme, Sofyalı Hıristiyanların ev alma konusunda zamanla daha istekli konuma geldikleri yönünde olmakla beraber, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında gerçekleşmiş ev alım-satımlarıyla ilgili aktardığı toplam rakamlara göre, Müslümanlar Hıristiyanlara 21 ev satmış, diğer taraftan 20 evi de Hıristiyanlar'dan satın almıştır. Rossitsa Gradeva, "Towards A Portrait Of 'The Rich' In Ottoman Provincial Society: Sofia In The 1670", <https://aubg.academia.edu/RossitsaGradeva>, s. 177. (erişim tarihi 12. 10. 2014); Suraiya Faroqhi'nin 17. yüzyılın başlarında Ankara ve Kayseri'de yaşamış gayrimüslim ve Müslümanların kendi dindaşı olmayan kişilerden ev satın almalarına dair bulguları da her iki kesim arasında dengeli bir mülk değişimine işaret etmektedir. 1600'lü yıllarda Ankaralı Müslümanlar gayrimüslimlere 15 ev satarken gayrimüslimler ise Müslümanlara 10 ev satmıştır. Aynı tarihlerde Kayseri'deki ev satış kayıtlarına göre bu rakamlar 17'ye 16 olarak gerçekleşmiştir. Fakat yüzyılın sonunda her iki şehirde, özellikle Kayseri'de, farklı inanç sahipleri arasındaki mülk alım-satımlarında ciddi bir değişim yaşandığı anlaşılmaktadır. Evini bir gayrimüslime satan Müslümanların sayısında artış yaşanırken gayrimüslimlerin (özellikle Kayseri gayrimüslimlerin) Müslümanlara ev satma eğilimlerinin büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 208-209.

32 G.Ş.S., 245/131D.

33 G.Ş.S., 250/55B.

Bu satışlardan 5³⁴ tanesi Müslüman kadınlar ile ilgili iken, diğer 5'i³⁵ gayrimüslim kadınlar ile ilgilidir. Bu da gayrimüslimlerin de etkin bir biçimde burada bahçe işi ile uğraştıklarını ve bahçeye sahip olduklarını göstermektedir. Yapılan satışlar dindaşların kendi aralarında olmuştur. “*Meselâ; İstinye Nahiyesine bağlı Büyükdere Karyesinden Teraki veledi Yaneko iki kıt'a mülk bahçesini 80 kuruşa Estase bt. Vasil'e satmıştır.*”³⁶

Bahçe fiyatları konumuna ve yapısına göre değişmekteydi. “*Meselâ; Galata haricinde Mueyyedzade Mahallesi'nden Sofaka bint-i Hristo 14 dönüm bahçesini 300 kuruşa Todoroki veledi Esbaş'a satmıştır. Yine aynı mahalleden Kamer bint-i Abdullah mülk bahçesi olan 7 dönüm bahçesini 200 kuruşa satmıştır.*”³⁷ Yine; “*Kasımpaşa Tavatla Karyesinden Çorbacı veledi Kostantin'nin Sultan Beyazid Evkağı yanında bulunan 50 dönüm sürümlü mülkü bahçesini 90 kuruşa Mariya bint-i Eskat'a satmıştır.*”³⁸

Arsa satışları da bahçe satışları ile benzer özelliklere sahiptir. Toplamda kadınların alım ve satım yaptıkları 9 kayıt bulunmaktadır. Bu satışlardan 6'sı³⁹ Müslümanlar arasında, 2'si⁴⁰ gayrimüslimler arasında ve 1'i⁴¹ ise satıcı Müslüman kadın, alıcı ise gayrimüslim erkektir. “*Meselâ; Galata haricinde Hüseyin Ağa Mahallesinde sakin olan Saliha bint-i Mehmed sahip olduğu arsasını 20 kuruşa Ahmed bin Mehmed'e satmıştır.*”⁴²

Arsa fiyatları da yine buldukları konuma, miktarına ve özelliklerine göre değişmekteydi; ancak aralarında çok bir fiyat farkının olmadığı söylenebilir. “*Meselâ; 1724 yılında Kasımpaşa El-hacama Mahallesi'nde oturan Meryem bint-i Abdullah 5 dönüm arazisini 50 kuruşa Havva bint-i Hasan Kapudan bin İbrahim'e satmıştır.*”⁴³ Bir diğer davada ise 1727 yılında Galata haricinde Hüseyin Ağa Mahallesi'nde oturan Kokane bint-i Yolundan 7 dönüm mülk arazisini 75 kuruş'a Kabrial veledi Kaver'e satmıştır.”⁴⁴ Arsa satışları ile ilgili çok kaydın olduğu söylenemez.

Kayıtlar içerisinde önemli mülkiyet tasarruflarından biri de iki çiftliğin kadınlar tarafından erkeklere satılmasıdır. “*Findıklı Perindat Hatun Mahallesinden Aişe bint-i Mustafa'ya ait çiftlik Anadolu Vilayeti'nin Hoşeli Kasabasına bağlı Sefer Karyesinde bulunmaktadır. Çiftliğin özellikleri fevkanî iki oda, bir sofa, killer, üç ambar, üç ahur, 1 su kuyusu, bir sağır odası, bir sofa ve bir göz değirmeni bulunmaktadır. Aişe çiftliği ile beraber kazgan, beş kapaklı tencere, taba, beş han, üç leğen, iki tas, üç güğüm, üç kebir bakraç, beş gümüş enki, dört tas, iki kısraç, sekiz tane buzağı, sekiz kara sağır ineği, bir bargir ve üç saba un ile birlikte 150 kuruşa Hasan Ağa b. Yahya'ya satmıştır.*”⁴⁵ Diğer bir çiftlik ise; “*Rumeli Vilayeti'nin Hezârgrad Kasabasına bağlı Behrâm Bey mahallesinde bulunan eşi İbrahim Bey bin Hasan'dan, Rukiyye Hâtûn bint-i el-Hâc Abdullâh Ağa bin Ramazâna kalan çiftliktir. Mütevellî-zâde çiftliği olarak etrafında Şa'bân Ağa çiftliği, Ahmed Beg Câmi'-i şerîfi ile çevrili, fevkanî üç oda, dehliz, tahtânî taş mahzen, üstü örtülü sâyebân, bir hizmetkâr odası, kenef, dışarıda yine bir oda ve yedi ırgad odası, bir ahur, su kuyusu, bir miktar avlusunu olan çiftliğinin içerisinde bulunan iki re's câmûs, sekiz re's öküz, üç re's câmûs ineği, üç re's karasığır ineği ve içerisinde bulunan diğer eşyalar ile birlikte 250 kuruşa Abdullâh Efendi bin*

34 G.Ş.S., 253/55A, 270/9G, 272/27B, 272/47C, 272/62B.

35 G.Ş.S., 245/135C, 245/135E, 253/6D, 266/43D, 266/76C.

36 G.Ş.S., 245/135C.

37 G.Ş.S., 253/55A.

38 G.Ş.S., 266/43D.

39 G.Ş.S., 250/17F, 250/24C, 256/32B, 256/62A, 259/19F, 267/50B, 270/93F.

40 G.Ş.S., 266/33D, 272/17B.

41 İstinye nahiyesi Rumeli Hisarı Yaşmakçı mahallesinde oturan Aişe hatun bt. Mustafa mülkü olan arsasını 170 kuruşa Tazir v. Evanos'a satmıştır. G.Ş.S., 270/93F.

42 G.Ş.S., 256/32B.

43 G.Ş.S., 250/17F.

44 G.Ş.S., 266/33D.

45 G.Ş.S 270/10E.

İbrahim Efendi'ye satmıştır.'⁴⁶ Bu çiftlikler kadınlara miras yolu ile geçmiştir. Kadınlar da çiftliği nakde çevirerek kendisine gelir sağlamışlardır.

3. Dükkân Satışları ve Ticaret

Kayıtlarda kadınların dükkân alış-verişinde buldukları dava sayısı oldukça azdır. Dönemin toplumsal yapısı ve şartları düşünüldüğünde bunun olması normal görünmektedir. Ev satışlarında kadın çok sayıda satış da bulunurken, bu alanda çok fazla olduğu söylenemez.

İncelenen belgelerde bir kalkancı dükkânı ile ilgili kayıt bulunmaktadır. Bu dükkân İstinye Nahiyesi'ne bağlı Boğazkesen Kalesi haricinde Bey Mahallesi'nde bulunmaktadır. "Ümmügülsüm bint-i Mehmed dükkândaki hissesini kalkancı Abdulkadir bin Mehmed'e 9 kuruşa satmıştır." Muhtemelen kendisine miras yolu ile intikal etmiştir.⁴⁷

Davâlardan biriyse yine Galata'ya bağlı İstinye Nahiyesine bağlı Sarıyer Karyesi'nde olan tahtânî iki mahzeni olan bir balık tezgâhıdır. "Bu tezgâh sahibi olan İstanbul'da Hâcekasımköy Nahiyesinde sakin Abdullah Bey bin Osman bu tezgâhını anası İsmihan bint-i Abdullah ve vekili Es-seyyid Ahmed Çelebi bin Es-seyyid Mehmed'e ortak olarak 100 kuruşa satmıştır." Burada kadının alıcı konumunda olması önemlidir. Bu tezgâh sonuçta bir ticaret aracıydı ve bu da kadınların ticari hayatta yer aldıklarının bir göstergesi olabilir.⁴⁸

Bunlardan biri de dönemin marketleri olan bakkallardı. Örneğin; Kasımpaşa'da Tataveli Karyesinde oturan Agursa bint-i Todori veledi Nikola vekili olarak kardeşi Nikola veledi Todori'yi görevlendirmiştir. Vekili olan kardeşi Todori kız kardeşinin İstanbul'da Balıkpazarı Kapısı haricinde olan Tahtakale Kurbü'nde ve başka mahallelerde olan bakkal dükkânlarının sermayelerinde olan hisselerindeki hesaplara bakması için kardeşinin eşi olan Dimitri veledi Peratro'yu görevlendirmiştir. Dimitri de bunu kabul etmiştir. Burada Agursa'nın zengin bir aileden geldiği görülmekte ve muhtemelen miras yolu ile bu dükkânlarda hissesi bulunmaktaydı.⁴⁹ Bir başka davada ise Galata Camii Kebir Mahallesi'nde oturan Hadice bint-i El-Hâc Abdullah yedinde olan zira mülkü ve dükkânının tasarrufunu babasına devretmiştir.⁵⁰ Davalar içerisinde bazı bakkal isimleri geçmektedir.⁵¹

4. Eşya Satışı

Kadının mülkiyet tasarrufunda bulunduğu alanlardan biri de eşya alış-verişi ile alakalı olmuştur. Eşya satışında kadınlar nasıl bir rol üstlenmiştir? Neler satış eşyası olmuştur? Müslim-gayrimüslim oranları nasıl olmuştur? Bu sorular cevaplandırılmıştır.

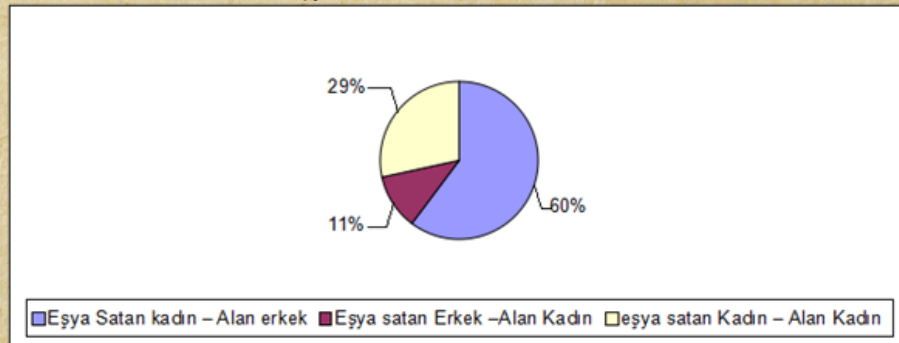
Toplam Eşya satışı

Eşya Satan Kadın – Alan Erkek: 53

Eşya Satan Erkek – Alan Kadın: 10

Eşya Satan Kadın – Alan Kadın: 25

Tablo 3: Satılan Eşyaların Kadın ve Erkeklere Göre Oranları.

46 G.Ş.S., 259/1A.

47 G.Ş.S., 245/109D.

48 G.Ş.S., 259/1E.

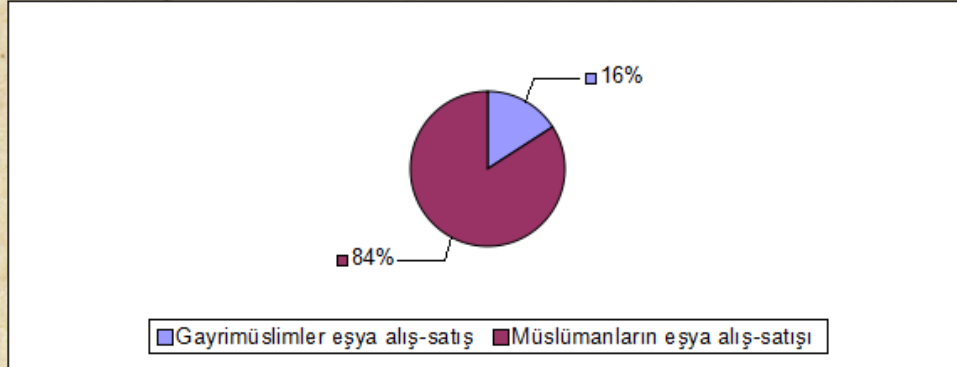
49 G.Ş.S., 259/20I.

50 G.Ş.S., 272/65C.

51 G.Ş.S., 259/17B, 259/50C, 266/82D, 259/20I, 259/14E, 259/3I.

Menzil satışları dışında kadınlar eşyalarını satarak paraya dönüştürmekteydiler. Bu satışlar ev eşyaları veya değerli eşyaları kapsamaktaydı. Kadınların eşya satışı ile ilgili toplam 88 alım-satımı bulunmaktadır. Kadının satıcı olduğu durumda 68 eşya satışı bulunmaktadır. Bu da satışlarda %87.17 gibi nerdeyse her 10 ev eşyası ve değerli eşyanın satışında 9'unda kadınların satıcı durumunda olduğunu göstermektedir. Erkeğin satıcı kadının ise alıcı olduğu 10 ev eşyası satış durumu vardır. Yani %12.82 gibi düşük bir rakamdır. Kadının kadına yapmış olduğu satışlarda ise 25 kayıt bulunmaktadır. Bu da %32.05 gibi bir ortalama vermektedir. Kadının erkeğe satış da daha yüksek olduğu 53 kaydın bulunduğu görülmektedir. Yani %51.28 oranındadır. Kadın ev eşyası satımında hem erkeğe hem de kadının alıcı olduğu durumda kadının erkeğe daha çok eşya sattığı söylenebilir.

Tablo 4: Eşya Alışverişinin Müslim-Gayrimüslim Oranları.

Sicillerde satılan eşya ve sahipleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Müslim ve gayrimüslim kadınlar ile ilgili kayıtlar yer almaktadır. Gayrimüslim kadınlar ile ilgili olarak toplam alış ve satışlarda 14 (% 16) dava bulunmaktadır. Diğer davalar 74(%84) ise Müslüman kadınlar ile ilgilidir. Müslim veya gayrimüslimlerin alıcı ve satıcı olduğu davalar da bulunmaktadır. “*Meselâ; Kasımpaşa Çatma Mescid Mahallesi’nde oturan Halenko bint-i Simon yastık, bir köhne yemeni yastık, iki köhne yemeni yorgan, çarşaf, bir köhne yorgan, iki döşek çarşafı, iki beledi yastık, yüzük, ihram üç döşek, alaf, zibun, kürk ve bir yorgan, köhne sarı sandal kaftan, sandal entari, abdest makramesi, hamam yaşmağı, sim kuşak, sepet sandığı, tahta sandık, ibrik, şamdan ve tencerisini 60 kuruşa Hüseyin Çelebi bin Eyüb’e satmıştır.*”⁵² Bir başka davada ise “Sultan Beyazıd Mahallesi’nde oturan Aha binti Menas veledi Kariyat isimli Ermeni kadın eşi olan İbrahim bin Abdullah’a eşyası olan bir incili kuşak, iki beledi döşek, üç minder iki tencere bir sini, bir tabak, bir kavuşturma, iki entari, bir siyah feracesini 25 kuruşa satmaktadır.”⁵³

Sicillerde kadınların genelde ev eşyası satıcısı durumda olmaları akla geçim sıkıntısını getirmektedir. Bir diğer sebep olarak ise bu işle uğraşan yani bohçacılık yapan kadınların da olabileceğini göstermektedir. Satılan eşyalar içerisinde ev eşyaları, giyecek ve mutfak eşyaları⁵⁴

52 G.Ş.S., 245/84B.

53 G.Ş.S., 259/21B.

54 Defterlerde satılan eşyalar: tencere, tabak, leğen, sahan, beledi yastık, yorgan, döşek, minder, köhne döşek, köhne yorgan, köhne yastık, sağır kahve ibriği, köhne yemeni yastık, köhne minder, köhne yemeni yorgan, köhne yan keçesi, köhne sandal kaftan, köhne sandal entari, sağır sini, şamdan, ibrik, sağır hoşab tası, çarşab, döşek çarşafı, beledi yastık, yüzük, ihram alaf, zibun, kürk, yorgan, köhne sarı sandal kaftan, sandal entari, abdes makremesi, hamam yaşmağı, sepet sandığı, tahta sandık, örtü keçesi, cuka ferace, hatai kürk, bakır sini, kazgan, müstamel çatma yastık, müstamel yemeni yorgan, müstamel örtü keçe, müstamel kilim, güğüm, sağır lenger, kebir kahve ibrik, bakraç, kaliçe, ismihana, tunç sahan, bir abdest ibriği, yün keçesi, hatim, kebir kapaklı çamaşur tenceresi, köhne sandık, müstamel çatma yastık ma alaf, kadife kaftan, peştamal, sağır kürk, çatma yastık, örtü keçesi, kapu perdesi, gömlek bir dülbend, birincek serpuş, sofa, müsta’mel hatâyî kablı sincâb kürk, hatâyî kablı bir zerdevâ kürk, hatâyî kablı bir paça kürk ve yine hatâyî kablı yalancı kürk, orta kiçesi, yan kiçesi, elvân hatâyî kaftan ma’a antari, sof, çuka üç müsta’mel ferâce, vukiyye bakır evânimi bi-safka yastık, üç cuka, şilte, mor kaftan ma entari,

önemli bir yer teşkil etmektedir. Bunların yanında birde satılan değerli eşyalar bulunmaktadır. Bunlar arasında; inci kuşak, altın bilezik, sim yüzük, sim kuşak, incili küpe, cevâhir kuşak, zümrüd küpe, atlas, inci ve sim kuşak ve çift cebe küpe yer almaktadır.⁵⁵ Ancak, satılan eşyalar arasında ev içi ve giyecek eşyası önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum kadınların mecbur kaldıklarından dolayı geçimlerini sağlamak amacı ile çok fazla bir getirisi olmasa da ellerindeki fazla eşyaları sattıklarını göstermektedir. Belki de sadece kendilerine yetecek kadar malzeme bırakmışlardır.

5. Kiralama

Galata kazası Lâle Devri sicillerinde sayıları çok olmasa da ev kiralamalarına dair kayıtlar vardır. Kiralama bir mal veya hizmetin belli bir süreliğine ücret karşılığında alınmasını ifade etmektedir.⁵⁶ Bunun ile ilgili Müslüman⁵⁷ ve gayrimüslim⁵⁸ kadınlar kiralama tasarrufunda bulunmuşlardır.

Değerlendirilen belgelerde vakfa bağlı olan bir mülk kiralanmıştır. “Cihangir Mahallesi’nde oturan Hâkime bint-i Abdullah fevkanî bir bab oda ve bir kenef ve bir miktar avluya müştemil mülkü vakfın mütevellisi Ahmed Ağa bin Abdullah ayda 15 kuruş’a kiralamıştır.” Menzil harabe olduğundan Hâkime hatun menzilin mütevellisinden 50 kuruş tamir için istemiş; ancak vermeyince kendi gücü olmadığından dolayı menzili tutmaktan vazgeçmiştir. Bunu kayıt altına alarak Hakime Hatun daha sonra istenecek bir borçtan kendisini korumuştur.⁵⁹

Bir başka davada ise; “Galata Emekyemez Mahallesi’nde oturan Hadice bint-i El-Hâc Osman tahtânî bir odasını 2 kuruşu şimdi daha sonrada 10 kuruş almak üzere 12 kuruşa kiraya vermiştir.⁶⁰ Bir başka dava ise bağ kiralaması ile ilgilidir. Sofiya bint-i Anton Kethüda Mahallesi’nde vakıf içerisinde olan 13 dönüm miktarı mülkü bağındaki payını 5 kuruşa Astan veledi Nikol’a kiralamıştır.”⁶¹ Bunun dışında bir başka davada ise kızı Emtile bint-i Mustafa’ya bir yıllığına mülkü menzilin kullanma hakkını veren Fatma bint-i Abdullah’tır.⁶²

Kiralama ile ilgili verilen süre çok uzun olabilmekteydi. “Galata Hacıali Mahallesi’nde oturan Halibe Hatun bint-i Kapıcı Ali mülkü menzilin 25 yıllığına 80 kuruşa Yusuf beşe bin Ahmed’e kiralamaktadır.⁶³ Süre olarak en az ise Tahtakadı Mahallesi’nde oturan Kerime bint-i Ali içerisinde iki dükkânın da bulunduğu fevkânî iki bab oda, iki sofa, bir dehliz, kenef olan mülkünü bir seneliğine 2,5 kuruşa El-Hâc Memiş bin Receb’e kiralamıştır.”⁶⁴ Galata gibi ticari bir sirkülasyonun olduğu yerde kiralamanın olması normal görünebilir. Ancak incelenen dönemin şartları ve kiralamanın az olmasına rağmen, kadınların bunun ile ilgili karar vermeleri ekonomik hayatın içerisinde yer aldıklarını göstermektedir.

---

diba entari, telli altı entari, su samur kürk, peşkin, beyaz yemeni, mısır hasır hata-i yorgan, beledi döşeki, beyaz yanbolu, don, kadife yasdık ma alaf, baş yasdığı, silenek çiçesi, kadife entari, şam entari, sarı cebe, kayıklı kürek, kapı perdesi, ocak yaşmak, orta keçesi, yan keçesi, seccade. Eşya satışlarının bulunduğu defterler için bkz., G.Ş.S., 244, 245, 250, 253, 256, 259, 266, 267, 270, 272.

55 G.Ş.S., 244, 245, 250, 253, 256, 259, 266, 267, 270, 272.

56 Ali Bardakoğlu, “İcâre”, DİA, Cilt 21, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 2000, s. 380.

57 G.Ş.S., 244/11B, 244/17E, 245/119B, 245/122C, 266/76A, 266/88B, 250/45C.

58 G.Ş.S., 266/27E, 267/78C.

59 G.Ş.S., 244/11B.

60 G.Ş.S., 245/119B.

61 G.Ş.S., 266/27E.

62 Fatma bt. Abdullah Galata haricinde Müeyyetzade mahallesinde oturan 1132 tarihinde 1 yıllığına kullanma hakkı vermiştir. Kızı Emtile bt. Mustafa mülkün özellikleri: üç bab oda, iki sofa, iki bab oda, matbah bir oda, ve kenef, ve havlusu, müştemil mülkü menzili...G.Ş.S., 245/122C.

63 G.Ş.S., 266/76A.

64 G.Ş.S., 266/88B.

Sonuç

Çalışmada İstanbul'un üç büyük kazasından biri olan Galata'da kadının mülkiyeti üzerindeki tasarrufları değerlendirilmiştir. Kadın kendisine kalan miras, almış olduğu mehir, nafaka veya kendisinin çalışarak elde ettiği malları üzerinde çeşitli tasarruflara gitmiştir. Bunlar arasında menzil, arsa, dükkân ve çeşitli malların satışı veya kiraya verilmesi şeklinde uygulamalar yapmıştır. Kadının bu konuda çok sayıda işlem gerçekleştirdiği ve mülkiyeti üzerinde özgürce tasarrufta bulunduğu yönünde bir çok örnek verilmiştir. Kadının mehir, nafaka ve miras dışında para kazandığı bir başka yol ise kadının bizzat kendisinin çalışma hayatında yer almasıdır. Ticaret, dükkân ya da oda işletmeciliği, ev hizmetleri, bohçacılık ve tekstil ile ilgili faaliyetlerle kadınlar, belli bir oranda ekonomik hayatın içerisinde yer alabilmişlerdir. Ancak bu durum mahkemeye yansıyan kayıtların ortaya koyduğu bir olgudur. Belki de bazı kadınlar üzerindeki tüm gayrimenkullerin işletmesini eşlerine veya aile üyelerine bırakmak zorunda kalmışlardır. Mahkeme kayıtlarına yansıdığı ölçüde Müslim ve gayrimüslim kadınların sahip oldukları menkul ve gayrimenkuller üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunup ekonomik hayatın içerisinde yer aldıkları söylenebilir. Osmanlı tarihinde kadının ekonomik hayatta yer almadığı düşüncesinin yanlış olduğu kadının çeşitli tasarruflarda bulunarak ekonomik hayatın içerisinde yer edindiği verilen örnekler ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

Galata Şer'iyye Sicillleri:

244 Numaralı Defter. 245 Numaralı Defter. 250 Numaralı Defter. 253 Numaralı Defter. 256 Numaralı Defter. 259 Numaralı Defter. 266 Numaralı Defter. 267 Numaralı Defter. 270 Numaralı Defter. 272 Numaralı Defter.

Arel, Ayda (1982), Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar, Ege Üniversitesi Güzel sanatlar Fakültesi Yayınları, İzmir.

Bardakoğlu, Ali, (1992), "Bey' ", DİA, Cilt 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 13-19

Barkan, Ömer Lütfi (1980), Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I, İstanbul.

Barkey, Karen (2011), Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar, Versus Kitap, İstanbul.

Cin, Halil (1991), "Arazi", DİA, Cilt 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 344;

Dursteler, Eric R. (2006), Venetians in Constantinople Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Eldem, Edhem (1999), "18. Yüzyıl ve Değişim", Cogito Osmanlılar Özel Sayısı, S.19, İstanbul, s. 189-200.

Erkan, Nevzat (2012), 18.Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri – Şer'iyye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında- (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Faroqhi, Suraiya (1988), "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri: Bildiriler Ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul, s. 201-202.

Faroqhi, Suraiya (2001), "Kentlerde Toplumsal Yaşam", Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul.

Faroqhi, Suraiya (2009), Orta Halli Osmanlılar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Haberer, Michael (2003), Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588, Çev. Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Heyd (2000), Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Judith E. Tucker (2008), Women, Family, And Gender In Islamic Law, Cambridge University Press, New York.

Kömürciyan, Eremya Çelebi (1998), İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul, Haz. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayınları, İstanbul.

Marcus, Abraham (2013), Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep, Çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul.

Nicol, Donald M. (2000), Bizans ve Venedik: Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine, Çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İlber (1996), "Galata", DİA, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, s. 303-.

Ortaylı, İlber (2001), "Osmanlı Devletinde Kadı", DİA, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.69-73.

Öz, Mehmet (1999), "Onyedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran Yeni Şartlar ve Islahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme", Türkiye Günlüğü, S.58, Kasım- Aralık, İstanbul, s. 48-53.

Pamuk (2002), "Kuruş", DİA, Cilt 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, , s. 458-459.

Pamuk (2005), Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İstanbul.

Pamuk, Şevket (2000), İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998, Ankara .

Peirce, Leslie (2005), Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet, Çev: Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Quataert, Donald (2002), Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ronald C. Jennings (1999), "Women in Early 17th Century, Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri" Studies on Ottoman Social History in The Sixteenth and Seventeenth Centuries, The Isis Press, İstanbul.

Ronald C. Jennings, Christian and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571- 1640 Newyork and London 1993.

Rossitsa Gradeva, "Towards A Portrait Of 'The Rich' In Ottoman Provincial Society: Sofia In The 1670", <https://aubg.academia.edu/RossitsaGradeva>, s. 147-197. (erişim tarihi 12. 10. 2014).

Salzmann, Ariel (2011), Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Reime'i, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul.

Schweigger, Saloman (2007), Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581), Çev. Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Tabak, Faruk (2010), Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi –Tarihsel Bir Yaklaşım, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Tan, M. Turhan (2011), Lâle Devri, Kapı Yayınları, İstanbul.

Turan, Şerafettin (2000), Türkiye-İtalya İlişkileri I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ze'evi, Dror, (2000), Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi, Çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Lecturer
Akpojevbe OMASANJUWA

School of Education,
University of The Gambia.
masapele@yahoo.com

Corresponding Author

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8005-3924>

Acting Dean
Ousainou LOUM

School of Education,
University of The Gambia.
osloum@utg.edu.gm

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7913-7306>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 27/04/2021 05/06/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.928700>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

A Chronicle of The Gambia Prison System

Kroniklerde Gambiya Hapishane Sistemi

Abstract

The article addresses an aspect of prison condition in The Gambia since 1821, with the purpose of negating the calls for reforms of the system. Through qualitative analysis of primary and secondary sources, the chronology of the system was outlined and findings shows that the ramshackle condition of the facilities has no resemblance with those in Britain, especially Pentonville Prison of 1842 which was the standard prison in Britain and some of her colonies. Several reasons account for the neglect the institution has suffered since the colonial era. Apart from the shoestring budgetary allocations to the prisons, another factor among others is the ulterior motives of the colonial and post-colonial administrators using the facilities to keep potential mischief makers at bay by neglecting the penological principles governing prison administration. This offered the scanty European population and their successors protection from suspected mischief-makers, a tactic that could be interpreted as being tough on crime. The article recommended the phasing out of the prison system. In its place, an educational institution under the education ministry should replace the prisons.

Key words: Prisons, The Gambia, Human Rights, Colonial rule, penology.

ATIF: OMASANJUWA Akpojevbe, LOUM Ousainou, "Kroniklerde Gambiya Hapishane Sistemi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (758-789)

CITE: OMASANJUWA Akpojevbe, LOUM Ousainou, "A Chronicle of The Gambia Prison System", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (758-789)

Öz

Makale, sistemde reform çağrılarını reddetmek amacıyla 1821'den beri Gambiya'daki hapishane koşullarının bir yönüne değiniyor. Birincil ve ikincil kaynakların niteliksel analizi yoluyla, sistemin kronolojisi ana hatlarıyla açıklandı ve bulgular, tesislerin harap durumunun İngiltere'dekilerle, özellikle Britanya'daki standart hapishane olan 1842 Pentonville Hapishanesi ve onun bir kısmıyla benzerlik göstermediğini gösteriyor. koloniler. Kurumun sömürge döneminden beri yaşadığı ihmalin birkaç nedeni var. Hapishanelere kısıtlı bütçe tahsisatlarının yanı sıra, diğer faktörlerin yanı sıra, sömürge ve sömürge sonrası idarecilerin hapishane idaresini düzenleyen penolojik ilkeleri ihmal ederek potansiyel haylazları uzak tutmak için tesisleri kullanmalarının gizli nedenleri. Bu, yetersiz Avrupalı nüfusu ve onların haleflerini şüpheli haydutlardan koruma sağladı; bu, suç için zor olarak yorumlanabilecek bir taktikti. Makale cezaevi sisteminin aşamalı olarak kaldırılmasını tavsiye ediyordu. Onun yerine, eğitim bakanlığına bağlı bir eğitim kurumu cezaevlerinin yerini almalıdır.

Anahtar kelimeler: Hapishane, Gambiya, İnsan Hakları, Sömürge kuralı, penoloji

Introduction

On January 18, 2019 The Gambia Truth, Reconciliation, and Reparation Commission went on a guided tour to acquaint its members with conditions at a prison facility at Mile 2, The Gambia.¹ The effort stem from its mandate to investigate alleged human rights violations levelled against a former president, Yayah Jammeh, who governed the country from 1994 till 2016. Members of the commission were appalled while corroborating the gory accounts of witnesses at their previous sittings with the first hand experiences they were acquiring at the moribund facility. The decay of the antiquated dungeon was beyond thought. Since attaining independence from Britain in 1965, the penal system including that at Mile 2, which the colonialists banqueted the country remained in a derelict state, long before their departure. The infrastructure was constructed in 1920, part of the public buildings that studded the emerging city of Bathurst (later renamed Banjul) founded in 1816. At its inception in 1821, while it was located at McCarthy Square in the city centre, the institution was run by the sheriff, an appointee of the colonial governor to whom he was answerable.² He however did not live in the yard, rather a gaoler was appointed to take residence there and watch over daily affairs. At night, only the gaoler and the principal turnkey (after 1853) remained while the constables retire home after knockoff time.³ Undisputedly, the prison conditions were out of tune with what obtained in the metropole.

The public as well was astounded at the dilapidated state of the colonial legacy they have lived with for a century. In suppressing dissenting voices to foreign rule, besides maintaining order,

1 <https://youtu.be/do1PJAOU0NU?t=235>

2 Park J. Matthew Heart Of Banjul: The History Of Banjul, The Gambia, 1816 -1965, A Dissertation Submitted to Michigan State University in partial fulfilment of the requirements for the degree of History-Doctor of Philosophy. (2016).

3 Ibid, 3.

the facility was among the tools the colonial government put to use. Although prisons in Britain of the time had shortfalls in enforcing penological goals, they however metamorphosed through imbibing the evolving reformist ideas ameliorating hard-hitting penal conditions. However, in The Gambia, as in other British West African colonies, penal goals were propped by colonial aspirations of domination, repression, intimidation, deterrence and exploitation, and was shielded from the reforms made impermeable to her.⁴ That explains why colonial subjects perceived to be constituting nuisance to the colonial agenda were adjudged unfit to benefit from reformist European ideas.

During the era under review, obstacles impeding improvements of the penal system included rights violations, slowly disintegrating physical structures, and highhanded measures coupled with coldness in addressing matters pertaining to the welfare of convicts and other detainees. This article demonstrates that the seemingly contemporary penal problems The Gambia is grappling with are colonial legacies. Also, it makes evident why the country needs a home breed solution which is not necessarily prison reforms per se, in addressing the problem, rather than imitating European perceptions, most of which do not fit the Gambian setting. It equally accentuates the need to justify calls for a holistic transformation, rather than a simplistic reformation of the penal system. The essence is to fashion a solution that could also address other cases in point of institutional decay which pervades most of the colonial leftovers in the country

After independence in 1965, as a continuum of the colonial dispensation, the prisons remained incarceratory sites for incapacitating those opposed to the post-colonial order while the therapeutic effects European reformation efforts had on European societies were cast overboard to glorify the colonial agenda to which the post-colonial government embodies. Marxist scholars are of the opinion that penal institutions were tools for enforcing oppression, and for sustaining the political and economic interests of the ruling class.⁵ Hence, both the post-colonial governments and their predecessor used the penal system to legitimise and venerate colonialism.

Different forms of punishments were meted on pre-colonial Gambia offenders. These were uncodified laws which mandated criminals to compensate their victims to restore the latter's status to position.⁶ Contrasting the colonial practice where compensations in the form of fines are paid directly to the state, and offences were treated as wrongs against the Queen of England, offenders in pre-colonial Gambia in most cases compensates victims or their family members, as situation demands.⁷ This made crime to be treated as a breach of communal relationship.⁸ Others include, depending on the gravity of the offence, tendering apology, community service, shouldering responsibilities for bodily injuries in case of assault, footing burial expenses in murder cases etc. Additionally, banishment from the community, if the offender's presence threatens communal existence was in vogue. The principle of collective responsibility permitted family members to

---

4 Abiodun Tosin Fumi. A historical study on penal confinement and institutional life in southern Nigeria, 1860-1956. Ph.D. dissertation, University of Texas at Austin, (2013), 2.

5 Ibid 4, 9

6 Ibid 4, 47

7 Ibid 4

8 Ibid 4, 44

bear part of an offender's expenses in diverse ways. Somehow, the pre-colonial Gambian approach to crime and punishment and that introduced by European reformists dovetailed: crime will never be healed nor law breaking controlled by all the prison a society can build, as long as society shuts its eyes to the causes that make laws, penalties, and prison institutions indispensable.⁹ The causes of crime exist outside prison yards, therefore the problem should appropriately be addressed outside the prison perimeter hence the real remedies should be applied on the outside, not inside.¹⁰

With respect to the fact that societal mind and ethical standard are a summation of those of its population,¹¹ the conducted Mile 2 prison tour engendered a national outcry cutting across political divide, for urgent prison reforms.¹² The problem of crime will remain cancerous if the institutions society entrusts with the responsibility to control it proves incompetent in repressing and correcting the aberrant tendencies of lawbreakers.¹³ However, as long as mile 2 is securely shut out of public view, what happens behind its walls will remain a secret.¹⁴ Fierce criticism besieged what lay behind the walls of Mile 2 and other detention sites and lockups across the country, coupled with the attendant despicable conditions prison inmates have been subjected to, which for two centuries, they kept classified after regaining freedom. Had the world behind the walls of Mile 2 been long exposed, the shock it engendered would not have caused so much desolation let alone clarion cries in society.

There are three purposes of institutional confinement in modern societies.¹⁵ Retributive punishment is a measure used by the state to guard the values and conventions on which social life is based. The reform school of thought concerns how societies confine criminals in prison to reform and turn them into respectable citizens on the one hand, and in order to prevent further offences through the strategy of rehabilitation on the other hand. The third criminological school of thought concerns deterrence which addresses relationship between punishment and criminal behaviour at individual and group level. Societies discourages crime by sending offenders to prison or punishing them by other means. By punishing criminals, potential criminals are deterred. Hence Prison is meant for prisoners, convicts undergoing state sanctioned punishments imposed by the courts.¹⁶

Most societies endeavour to strike a balance between punishment, reform and deterrence. However, in colonial Gambia, there were ulterior motives at play as prisons were designed to

---

9 Byers P. Joseph. "Prison Reform," *Journal Of Criminal Law and Criminology* (872), (May 1915 to March 1916), 873.

10 Ibid 2, 873

11 Robert Ringer. The Individual Versus the State. (2017) <https://robertringer.com/individual-versus-state/>

12 <https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/GMB/Prison%20Photobook.pdf>

13 Charles, A. Ellwood, "English Prison System and What We Can Learn from It," *Journal of American Institute of Criminal Law and Criminology*, (May 1916 to March 1917), 22

14 Vincent, M. "Have the courts made a difference in the quality of prison conditions?" *Pace Law Review*, (2004) 419; Michael B. Mushlin "I Am Opposed to This Procedure: How Kafka's In the Penal Colony Illuminates the Current Debate About Solitary Confinement and Oversight of American Prisons," 93 *Oregon Law Review*. (2015). 571

15 Ibid 4, 6.

16 Zahid Anwar S. and Zubair Shah (2016) "A History of Prison Reforms in Pakistan." *Global Regional Review*, 1 (1).

control those deemed to be recalcitrant members of society, which includes criminals and dissenters to foreign domination. This class seem to pose a threat to the security of the scanty European population in the colony.

This article which is an input to West African prison literature shows that the colonial prisons of The Gambia differed from those in Britain in the latter part of nineteenth to mid twentieth century. It takes a cursory look at the neglect of the physical facilities that housed convicts and those awaiting trials. The convicts were, so they say, undergoing reforms in colonial Gambia prisons, structures and systems which the post-colonial political dispensation inherited and preserved with dedication. Members of the public were alarmed on catching a glimpse, on television, of the world enclosed by the prison walls, despite not having an inkling of other multifaceted aspects of the dilapidated Mile 2 prison facility, especially the social life behind the ‘iron curtain.’ On this account, the article examines the physical structures on ground, dating back to the nineteenth century when prison was introduced in The Gambian, to gauge the level of desolation the penal infrastructures have been subjected to ever since. In addition, it suggests a plausible solution to the problems posed by the archaic structures, and what should be done to get rid of them. These goals are addressed with the notion that wholesale importation of mechanisms for guarding prisoners’ rights, from one country to another, is an exercise in futility. That is where the British colonial, and indeed the post-colonial African authorities slipped.¹⁷

Methods

Records of official interactions among colonial administrators, now in the repository of the Gambia National Archives are the principal sources of information. These include correspondences of colonial governors and their secretaries, travelling commissioners (TC), as well as other government functionaries in their course of managing the affairs of the colony. Other sources include publications on different aspects of the theme, peer reviewed articles and internet sources. Population projection was calculated based on the method in use by The Gambia Bureau of Statistics¹⁸ while population census figures were compiled from publications of the same

17 Anne, Owens “Prison inspection and protection of prisoners right,” 30 *Pace Law Review* (2010) 1535,

18 Note: population projection was based on the method in use by The Gambia Bureau of Statistics.

$$P_n = P_0 [1 + r]^t$$

$$P_n / P_0 = [1 + r]^t$$

$$[P_n / P_0]^{1/t} = [1 + r]$$

$$[P_n / P_0]^{1/t} - 1 = r$$

P_n = Present Population,

P_0 = Population of Base year.

r = Growth Rate (population growth rate in use by the Department of Statistics is 2.8 percent.)

t = Time.

establishment. Information on the annual prison inmates admitted to three prison facilities were collated from official annual reports on the colony.¹⁹ Being a monocrop agricultural colony, from colonial archival files on the colonial West African Currency Board, available data on groundnut exports and the corresponding market prices from 1912 to 1948 (part of the second half of colonial rule), was compiled. Jarrett H.R made figures on monetary allocations from the West African Currency Board to the colony handy.²⁰ The juxtaposition of these materials add credence to the recommendation to have the entire prison system phased out.

Discussion ²¹

Andrew Coyle who examined how imprisonment is used in different cultural settings subsequently classified prisons of the world into five categories. The first constitute countries with no indigenous ideas of prison like most sub-Saharan cultures. The second group consists of violent prisons like those in most Latin American states. The overcrowded prisons was next, like those in the former Soviet Union, Central Asia and Eastern Europe. Another was where prisons are regarded as a place of last resort, where the irredeemable and those who committed heinous crimes are sent for reformation. Most Western countries with an incarceration rate of 30 to 100 per 100,000 falls within this category. Lastly, there is a class of prisons in countries that adores prisons, the most notable being the United States with over 2,000,000 people in detention. The average rate of imprisonment in the States is 700 per 100,000 while that of the world is 40 per 100,000.²² This section of the article is in three parts. The first explains the colonial prison condition, followed by a 1957 report compiled by the colonial director of medical services which addressed the state of affairs at the central prison officers' quarters. Lastly, a subsection analysed the situation of the colony as far as prison condition is concerned.

(1.1) Prison Condition in Colonial Gambia

Similar to other non-centralised pre-colonial West African states, The Gambia had neither the culture nor home-grown knowledge of incarcerating criminals in places branded as prisons, partly due to the high capital outlay and other operational costs associated with running such facilities.²³ This placed her in category one of Andrew Coyle's classification. Besides, the underlying European penal philosophy of managing prisoners contravene Gambian customary values that places higher

---

The base year is 2003 the last census. (Omasanjuwa, A. and Phebean, J. 2013).

19 Appendix 2[b].

20 Jarrett, H.R. "The Strangers-Farmers of The Gambia." *Geographical Review*, 39 (4), (1949) 53

21 In modern parlance, penal systems are known as correctional services. However, this article retained the old nomenclature for two reasons. Firstly, that was the term in use throughout the colonial era. Secondly, viewed against the background of what obtained in nineteenth century Britain and modern trends, the Gambian penal system is in no perceptible way correctional.

22 Andrew, Coyle "Prison Reform Efforts around The World: The Role Of Prison Administrators", 24 *Pace Law Review*, 825. (2004).

23 Ibid 4, 43-64

premium on reconciliation and social cohesion among contending parties, rather than retribution.²⁴ Even in the centralised pre-colonial West African states that maintained facilities comparable to prisons, similitude of prisons neither rehabilitate criminals nor enforced standardised sentences in the European sense. They were merely holding facilities harbouring suspected offenders awaiting trial.²⁵ These features sets pre-colonial Gambian approach to justice apart from the penal theories propping European penological goals. This subsection explains how the introduction of European prisons, part of the colonial ideology of assimilating Africans to European customs and practices, was fraught with incongruities that plagued the penal institutions in the colony.

The Gambia Annual Reports of the Prison Department (1927-1935) listed the offences for which persons were convicted and commuted to prison as murder, manslaughter, indecent assault, rape, and wounding. Others include housebreaking, false pretences, stealing, stowaway, and possession of dangerous drugs.²⁶ However, the list omitted data on a class of prisoners and detainees which in modern parlance are referred to as political prisoners as there was no such appellation in colonial Gambian statute books, hence they were treated as criminals and, in some cases, off record. Also, virtually throughout the colonial era, detainees awaiting trial were lumped together with convicts, an indication of the ineptitude of the prison system.

The steady disintegration of the Gambian traditional system, subsequent to the advent of Europeans who introduced a foreign legal system and the ensued foreign rule, contributed to the causes of crime in the country and indeed in British West Africa. The introduction of the British legal system in West Africa redefined and reclassify crimes and changes in its social perception in society²⁷ hence, the steady increase in the number of incarcerated persons. Apart from the seasonal itinerant labour demands on groundnut farms, the commercial firms and government building operations, the colony lacked industries and other sources of employment. The seasonal farming of groundnuts does not really offer all year round employment that can rehabilitate ex-convicts. What prevailed in the Nigerian prison system replicated The Gambia situation during the period: young, poorly educated and economically disadvantaged group constituted the majority of the inmate population.²⁸ In the neighbouring French controlled colonial Senegal as well, prisons did not to meet the standards of those in France.²⁹ On this account, the article identified unemployment in the colony as an important factor which fuelled the steady increase in number of offenders that were incarcerated in prisons and other holding facilities throughout the colony.

24 Ibid, 4, 43-54; Leonard Kercher (1981); Elias Taslim (1964, 93.)

25 Ibid 4, vii

26 Colonial Gambia Annual Reports. The Gambia Prisons Department 1927-1935. Gambia National Archives, Banjul, The Gambia.

27 Paul Osifodunrin, Property Crime in Nineteenth Century Lagos: Criminal Tradition or Popular Culture of Accumulating Wealth, *unpublished paper*, (2010): p. 33. Cited in Abiodu Tosin Fumi A historical study on penal confinement and institutional life in southern Nigeria, 1860-1956, 92. (2013).

28 Etannibi Alemika "Socio-economic and Criminological Attributes of Convicts in Two Nigerian Prisons," *Journal of Criminal Justice* 16 (19). (1988).

29 Dior Konate, A History of the Penal State in Senegal: Repressive Architectures and the Life of Prison Detainees from the 19th Century to the Present, (Ph. D diss., University of Wisconsin.) (2006) 123

Before 1853, the top floor of the first prison, located at McCarthy Square, consisted of individual cells while the ground floor housed the association cells which were expanded to accommodate from 20 to 38 inmates and in 1848, 36.³⁰ The prison which was opened in 1821 comprised of a building which was virtually indistinguishable from others in its neighbourhood and hardly shaped by the demand of modern penology.³¹ During that era, in Britain, the penal reform movement anchored on the separation of prisoners' cells was well under way, but not in colonial Gambia. Gambian prisoners, for instance were not classified by their offences, save debtors who were confined on the second floor in individual cells, different from the association wards on the ground floor. The Annual Colonial Report of 1891 highlighted that among the twelve ordinances passed that year was one abolishing the visiting justices of the prison and the appointment of the inspector of prisons, apparently to underscore the importance of the prison.³² Some improvements in the management of the prison were introduced when a change was made in the gaoler and other officers. In December 1891, an officer Mr. Western, of the Imperial Convict Service arrived the country to educate native warders in their duties. During his visit, a proposal was floated to enlarge the prison and upgrade the internal arrangements. When works were finished, it was estimated that the gaol will be second to none in colonial West Africa.

Undisputedly, overcrowding led to disease outbreak which spread chillingly, rather than discipline and correction. As dignified living conditions cannot be attained in an overcrowded environment, death rate among prisoners escalated overtime.³³ Yet, official annual reports on the state of the colony consistently rated the health of prisoners as being in top form, despite that there was hardly any annual report that did not contain information on death of prisoners. In 1853, 160 of the 298 fell ill at various times while in 1868 the number increased due to outbreak of cholera. In 1846, six deaths were recorded, two and nine deaths occurred per year from 1847-1870. These official numbers, though may be trivial, points to the corrupt nature of the prison.³⁴ In 1880 it was discovered that substantial beef and rice meant for prisoners were embezzled by Mr. Travers, the gaoler, along with other co-conspirators who resold the food on the market.³⁵ Later in 1901, it was contemplated to erect a new prison but it appeared that work could not begin then due to cost implication.³⁶ In 1903, the prison was renovated and the cells were enlarged to ease accommodation problem, but the "separate system" was not introduced due to lack of space. During day hours prisoners were engaged in groups while at night they retire to different cells with three to four sharing a ward.³⁷

---

30 Ibid 2, 55

31 Ibid 2, 55

32 Gambia Colonial Annual Reports 1891. https://libsysdigi.library.illinois.edu/ilharvest/Africana/Books2011-05/466568/466568_1890/466568_1890_opt.pdf

33 Cindy, S. Woods "Addressing Prison Overcrowding In Latin America: A Comparative Analysis of The Necessary Precursors To Reform." *Journal of International Criminal and Comparative Law*. (2016) 22,

34 Ibid 2, 3

35 Etannibi Alemika "Socio-economic and Criminological Attributes of Convicts in Two Nigerian Prisons," *Journal of Criminal Justice* 16, (1988) 63

36 Annual Gambia Colonial Reports for 1901.

37 Archer Francis Bisset Archer, "The Gambia Colony and Protectorate: An Official Handbook." Frank Cass & C. Ltd., (1967) 135.

Rather than upgrading sanitary conditions, the increase in the number of inmates outpaced the expansion of the prison facilities, without reforms. The floor of the Bathurst cells was at the un-cemented ground level. The governor recommended that if the health of the prisoners is not to suffer, the floors should be raised at least six inches, if not one foot, and the floors should be cemented to prevent moisture from getting into the cells and to enable the cells to be kept cleaner. In addition, the walls of the cells should be faced with cement.³⁸

Apparently to address the problem of congestion, by an ordinance of 1933 as amended by that of number 3 of 1935, the Governor officially approved prison sites at Georgetown, Kerewan and Basse as native prisons for inmates not serving more than three months sentence. A store subsequently built on the order of the North Bank Province Acting Commissioner in May 1935 was used as an office as well as Kerewan Prison. Pertaining to Kerewan Prison, the Colonial Secretary (C S) was informed by the Commissioner, North Bank Province that the building had the following defects: fencing, grass roofing, the menace of white ants eating up the roof, among others. He therefore offered a plan of a prison yard for replacement. The plan include cells, a mud wall covered with broken bottles at the top as the use of barbed wire will be expensive. However, grass roofing was unsatisfactory as it leaks and fairly easily blown off and has to be renewed frequently. About one hundred sheets of corrugated iron sheets would suffice. In 1938, a new hospital was opened in Bansang which enabled part of the health facility at Georgetown to be converted to prison.³⁹

The TC in 1935 informed the C S of a directive issued for the replacement of the mud thatched round building with a suitable rectangular building, with a proper door and locks with corrugated roof. The building, Basse prison, was only a hut which was most unsuitable for the purpose. The prison facility was not supplied with boards or blankets, though no prisoners stayed longer than a fortnight there before being moved to other detention sites. On December 9, 1935 the T C reiterated his earlier plea to the C S that Basse Prison consisted of one hut with mud walls and a grass roof which would be easy for a prisoner to escape from. There was no wall in enclosure or barbed wire fence. Only a krinting fence which is little or no obstacle to man or beast. He proposed the building of a new prison without delay.⁴⁰

In the opinion of the Inspector of Prisons on September 16, 1935, neither the building at Georgetown or Basse complied with Home Office requirements relating to cubic feet of space per prisoner hence he recommended improvements being that a person of Asiatic decent could be incarcerated there. All the commissioners, he emphasised, wanted trained warders. On his return to Bathurst, the TC requested the Public Works Department to put up a plan and estimate for a prison at Georgetown and Basse. Attached to the report was the plan for the proposed buildings which he strongly recommend the Governor to approve as they complied with Home Office requirements pertaining to space and the question of white ants eating up the wood will be eliminated.⁴¹

---

38 Native Prisons- Protectorate. Gambia National Archives File No. 2/1533

39 Annual Gambia Colonial Reports for 1925.

40 Dior Konate, A History of the Penal State in Senegal: Repressive Architectures and the Life of Prison Detainees from the 19th Century to the Present. (2006)

41 Ibid 38

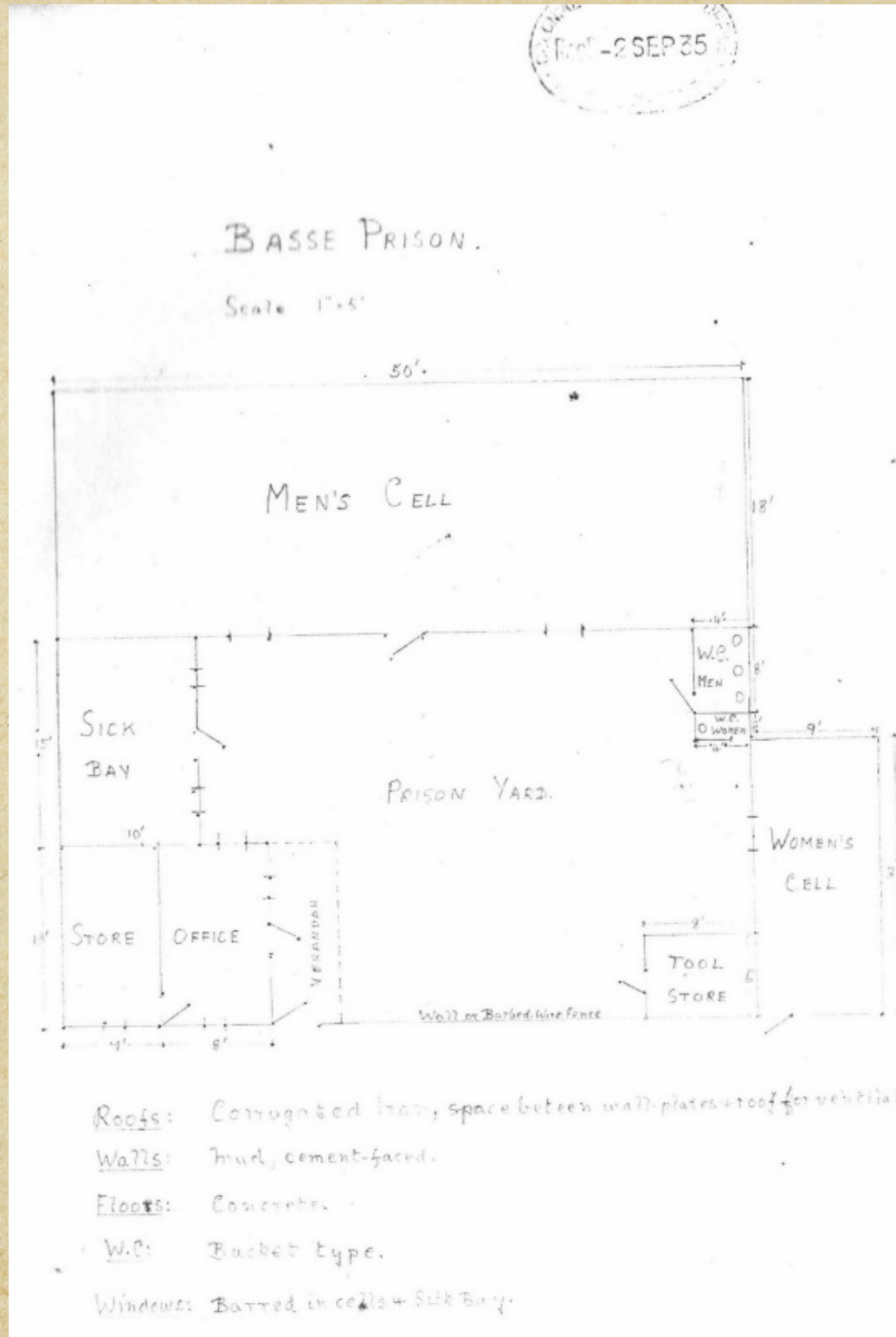

Figure 1 Colonial Basse Prison Plan---Courtesy, Gambia National Archives, Banjul, The Gambia.

The Commissioner of the North Bank Province felt that some provisions should be made for prisoner's accommodation as two of whom he saw at the Basse facility were practically nude and others were doubtlessly in the same plight. Similar situation, going by the Commissioner of North Bank Province report of 1941, was prevalent at Kerewan Prison where mosquito gauze were not affixed to the eaves of sleeping quarters and there was no separate female prisoners quarters.⁴²

On November 12, 1935, the T C had cause to alert the C S that when Basse was approved as a native prison, in the handing over note it was stated that the prison will be administered in line with prison regulations in all aspects. He explained that that has not been the case as it is impossible to administer the facility in line with stipulated regulations until another is built of suitable construction to comply with existing prison regulation. He submitted that he had no house to put the furniture they had as the house is not in order. The prison plan submitted by the Acting Commissioner Upper River Province does not altogether comply with prison regulations nor that relating to medical officer and chaplain he added. There was neither a matron nor a gatekeeper. He recommended that new native prison regulations be drawn up to conform with conditions appertaining to the protectorate. On December 13, 1935 a copy telegram dispatched to the police in Bathurst advised the organisation to decline responsibility as regards prisoners unless it can supply the necessary warders to look after them as two warders cannot look after prison and comply with prison regulation. There are twelve prisoners and one awaiting trial and the prison has no enclosure for exercise and only one hut for lockup.⁴³

The T C of Upper River Province on January 15, 1936, informed the C S of the Governor's order to shut down the Native Prison at Basse and all persons sentenced in the Upper River Province to prison terms not exceeding three months to be sent to the Native prison in Georgetown while warders with prison equipment were posted to Georgetown. Accordingly, fifteen convicted prisoners were transferred. The order was executed with the understanding that the Basse Native Prison will revert to a lockup where prison regulations will no longer apply and the prisoners of fourteen days sentence will be kept. Permission was sought to hire a paid native messenger to look after detainees awaiting trials and others to be transported to other detention facilities. As a follow up, prisoners from the South Bank Province serving sentences not exceeding three months were to be accommodated, when possible at Kerewan. However, prisoners could first be sent to Bathurst before being relocated to Kerewan.⁴⁴

At Georgetown prison, going by the report of the inspector of prisons on February 25, 1936, warders were living in huts scattered about the town instead of close to the prison, and the prison itself was open to public view. The inspector strongly recommended the building of huts for warders and a krinting fence be erected around the prison, not for safety but to protect the prison building from curious view of passer-by. The work could be accomplished for about £30. As the prison was built on the side of the main road, it is therefore necessary that it be enclosed in a fence of 51 x 160 feet. In the same report, pertaining to Kerewan prison, the inspector was dissatisfied with the layout. The office, bathroom and latrine for prisoners were too far from the prison itself. Warders

---

42 Ibid 38

43 Annual Gambia Colonial Reports for 1901.

44 Annual Gambia Colonial Reports for 1901.

didn't have latrine nor washhouse. He therefore attached a plan of a proposed prison in replacement of the existing facility because the prison building was not safe in a condition when the grass roof was often sodden with rain.

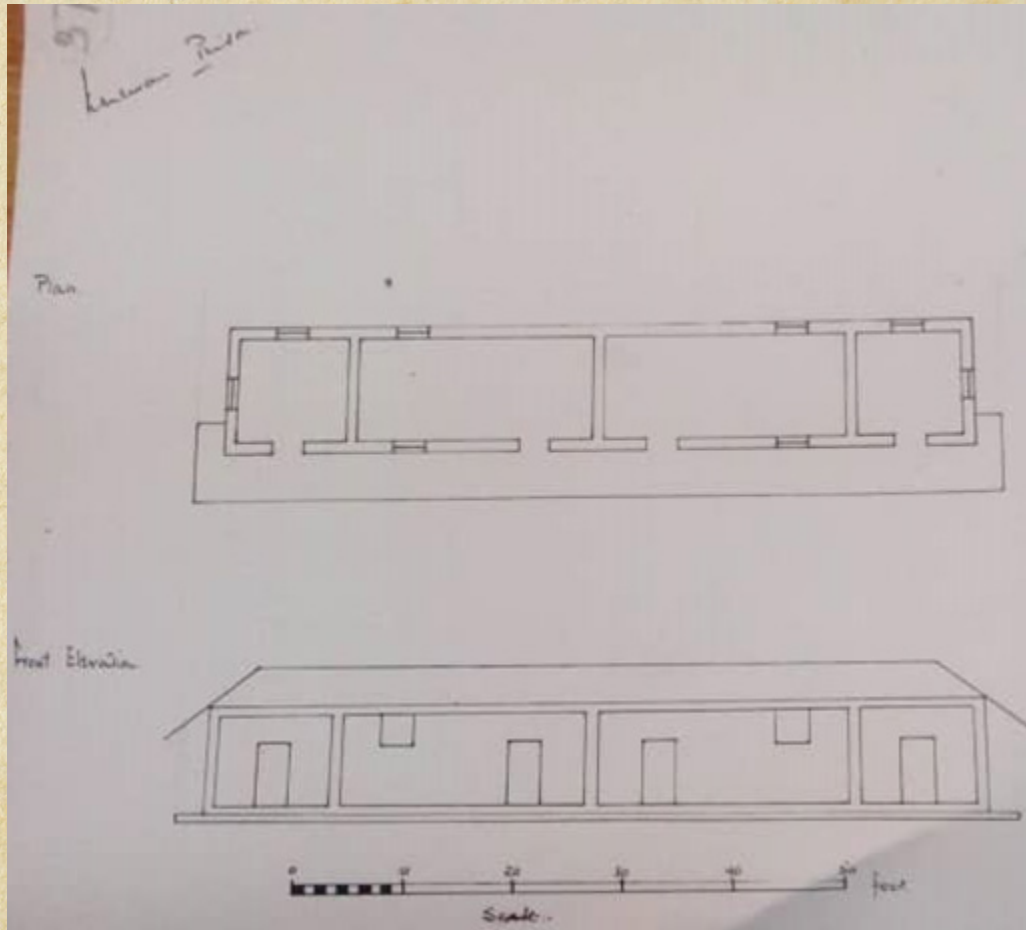

Figure 2 Proposed Colonial Kerewan Prison Building Plan. Courtesy of Gambia National Archive, Banjul, The Gambia.

In one cell, the ceiling was propped upwards to the danger of falling. The thatched roof had been eaten by white ants hence it could not stand another rainy season, the Commissioner of Police in Bathurst was also notified.

The Commissioner of McCarthy Island Province informed the Inspector of Prisons on April 2, 1936 of the only two warders' huts in the prison premises but neither could be used as they had no doors or windows besides, there was no duty during the day. The Commissioner stated that he need not emphasise the necessity for warders to live near the prison and not scattered about in town in private compounds as they were compelled to do. It will cost only £5 to have the doors and windows made and fitted. However, request to spend £ 5 on the doors and windows was initially declined but the governor had to sign a special warrant for the release of the fund for the repairs.⁴⁵

On May 11, 1936, the TC of the North Bank Province suggested the demolition of the entire prison hut at Kerewan, to the C S. He recommended that the prison be put in proper shape at the cost of £ 65.0.0 with 150 yards of barbed wire. Subsequently, the T C wrote the C S on December 1, 1936 notifying him of the completion of the prison. He sought permission to transfer prisoners from the province serving time at Mile 2 back to Kerewan, and also to post complement wardens. The senior medical officer equally approved the suggestions.

Complaints from the North Bank Province T C on December 6, 1936 reached the C S pertaining to the need to fence Kerewan Prison premises. The initial two reels of barbed wire approved for the project proved insufficient hence more reels were purchased for £ 7-18-08 for the Provincial Emergency Development fund. The Inspector of Prisons approved the reopening of the Kerewan Prison on January 25, 1937 after £ 9 was spent over and above the £ 65 originally approved for the fencing. Subsequently, on February 2, 1937, the Governor, in compliance with Native Tribunal Ordinance of 1933 declared Kerewan prison North bank Province as a Native Prison for the purpose of the ordinance. In line with section 259 of the criminal procedure code permission was granted to imprison persons sentenced by both provincial and native courts.⁴⁶

The North Bank Province Commissioner in a dispatch informed the Inspector of Prisons, on February 8, 1938, about the only two prisoners at the Kerewan facility serving time and they were to complete serving within one month, hence there is the possibility of closing down the prison. Despite that it was agreed in 1937 that South Bank Province would supply prisoners to Kerewan, none had been received from that province. He suggested that prisoners serving up to six months in Georgetown could be sent to Kerewan, not Bathurst, as Georgetown prison was to be moved to the hospital premises within six to eight month time.⁴⁷

By the year 1940, due to the WW II economic measures in force, and to reduce the dispersal of warder and staff coupled with problems of supervision, talks were abound concerning the closure of the Kerewan prison facility.

(1.2) Director of Medical Services 1957 Report on Mile II Prison Officers Quarters.

Meanwhile, the ramshackle condition of native prisons at Kerewan, Basse and Georgetown was not peculiar to that section to the colony (known as protectorate) as the situation was in no perceptible way different from what obtained at Mile 2, the central prison. On August 10, 1957, less than a decade to the cessation of colonial rule, the director of medical services submitted a report to the CS on prison officer's quarters at Mile 2, highlighting the derelict state of the facility.⁴⁸ The report lamented the nature of the old though well-kept prison. Plans were afoot to erect a new prison building on an early date which will harmonise with modern principles. Sixty-three years later, nothing has changed, no new prison has been built.

---

46 Annual Gambia Colonial Reports for 1901.

47 Annual Gambia Colonial Reports for 1901.

48 Prison Headquarters Banjul File Number J/302/1957. Vol. II Gambia National Archive

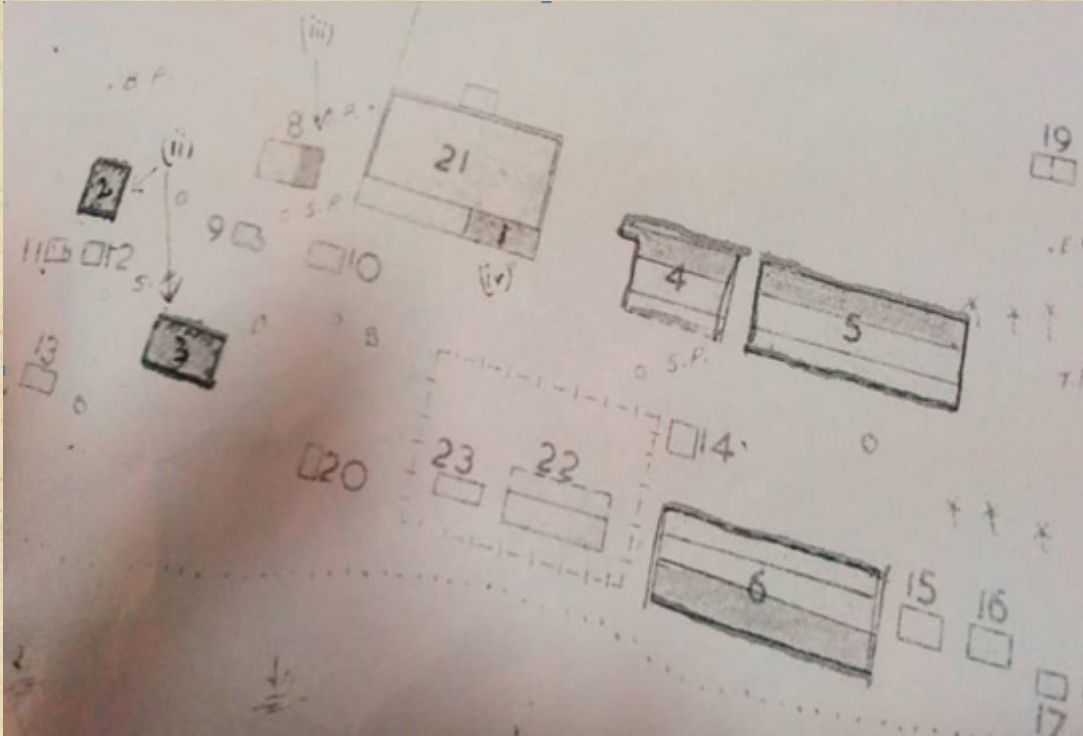

Figure 3. A sketch diagram of Mile Two prison during the colonial era.

In the year 1900, the only prison in the colony was that at McCarthy Square, with a capacity for 31 males and 7 females, built in 1821. The facility was moved in 1920 to somewhere along Cape St. Mary Road, (now Mile 2, initially built as a sanitary isolation station). Further development followed in 1921; some buildings were erected which enabled the facility to hold 130 men while additional expansions were under consideration.⁴⁹ In 1924, a female wing and quarters for the matron were added, and no further changes were made except the association wards that was fitted with wooden bed concrete support to enhance easy scrubbing of the board, that was in 1925.⁵⁰ Still, the prison was not on the separate system as there were four associated wards for male prisoners and two for female. The condition persisted as of April 20, 1934 when the prison annual report was compiled. Classification of prisoners as known in the prisons of the United Kingdom, the report contained, is a different problem on account of architectural design hence classifications are kept separate as far as accommodation permits.⁵¹

As of 1931, the only prison was still that at McCarthy Square hence, in 1930 the average number of those in confinement per day was 56.15, in 1931 it was 77.50; an increase of 21.35. The increase was due to the prison at Georgetown being shut down on June 10, 1930 and all 18 prisoners were relocated to Bathurst. Meanwhile, there was no increase in manpower to cope with extra work. The new facility was designed to hold 150 prisoners in its 3 association wards and 5 solitary confinement cells. Also included was an infirmary, a cook house, stores and out houses.

49 In 1925, the former prison yard was converted to a power generating station. One of the 100kw engines was supplied by Rsuton Hornsby and Company at the end of the year. Gambia Annual Report. 1923.

50 Gambia Annual Colonial Report of 1925.

51 Gambia Annual Colonial Report of 1934

Accommodation was provided for the warders close to the prison yard. The staff consists of the Inspector of prison, (who was the Commissioner of Police), an African Chief Warder, and 19 other African Warders. As very few females were imprisoned, separate accommodation was provided them in the charge of a matron. All prison sentences exceeding 14 days must be served in Bathurst Prison as of 1932.

Rooms in the quarters were undersized except the four poorly ventilated rear rooms. Windows consisted of wooden shutters and the rooms were consequently very dark. The rear rooms were of insufficient height, being only eight feet three inches above the ground. Extensive cracking, of the rear walls of the erected 1951-1952 rear rooms, was taking place. The rear walls of the row quarters near the Lagoon, was down to high tide level. The roofs of all the quarters were leaking, and some to such an extent, that families refuse to occupy same, and preferred rented accommodation in the town, at their own expense. For that reason, ten quarters were empty. Roofing and ceiling were defective, and required complete re-roofing. The veranda floors required repairs in many places and reroofing. The average room per officer was two, and each officer averages three children along with his wife. Some of the walls of the old quarters were also cracking badly.

The two rooms of the remand house were allocated to an officer with family of a wife and three children aged 11, 8, and 4 years. Each room was badly ventilated, and insufficiently lighted. On account of this, the officer abandoned these quarters, and shared a two-room house with a fellow officer. There was no cross ventilation, which made it poor for human habitation. A room adjoining the Club House was not completely separated by the partition wall, there being an area of approximately 4 feet, between top of partition wall and roofing, and the Club House by means of the door. This, the report stated, was most unsuitable for human inhabitation. It was most undesirable from a health point of view to have a person's rest interrupted by club activities. The roofs of two detached building were leaking, while the krinting and plaster walls were in need of repairs. One of the rooms was ill-ventilated. Also, the roof of the female quarters was leaking with the living room ill ventilated.

The director recommended two alternatives, either (a) a complete rebuilding of new quarters or (b) repair of existing quarters remedying the above stated defects, and in the case of the three blocks of quarters conversion of two single quarters to make one double quarter, and substitution of glass windows for wooden windows. In view of the forgoing remarks, it was recommend that consideration be given to rebuilding these quarters.

Only five latrine pails, which includes a private one, adjoining on to one of the quarters were available for 93 persons, including wives and children who should normally live in the compound. This was insufficient, and it was suggested that water closets should be provided to replace the latrine pails, and water cisterns should be made available in the ratio of one for every two families. There were five bathroom, one of which was a private, and it was suggested these be provided in the same ratio as water closets.

Leading from the prison and two bathrooms, were drains in need of urgent cleansing, as water was stagnant and likely to cause mosquito breeding. As for water supply from four standpipes, one required a new concrete surround drain it to the lagoon. Also, the four kitchen walls required repairs. Refuse was thrown indiscriminately in the surrounding quarters and was undoubtedly the cause of fly complaints. This area required immediate cleansing hence dust bins were procured for

storage of refuse, and daily collection of same by Bathurst Town Council.

Analysis

The chronology of the dilapidated prison architectural structures of The Gambia has been the focus of this article. Fundamentally, there was no need for the shoestring economic measures British administrators adopted while running the colony, the bane of the penal system. In the years 1930-1934, The Gambia was sixth among groundnut-exporting countries, supplying 3.62 percent of world production.⁵² Appendix 1(a) shows the total volume of groundnuts produced in the colony which Britain had the monopoly of fixing the sales prices, all of which she purchased. 1 (b) displays the monetary allocations to the colony from the West African Currency Board where the foreign earnings are managed in reserve by the colonial administrators. The shortfall is a clear indication that British colonial rule short-changed the colony as her development needs was of subsidiary priority. One standard prison yard would have suffice to cater for a population of about 315,484 at independence.⁵³ The post-colonial governments equally fared badly. With a population of less than three million, and among the lowest per capita rate of incarceration 31 per 100,000 (691 prisoners including 66.7% foreigners) more needs to be done.

For multifaceted reasons viewed against penological principles, it is evident that both the colonial and post-colonial administrations performed below expectation in running the penal institutions. While enforcing the retributive goal of protecting societal values and conventions, recidivism rate was ignored at public expense. The criminological and reformative schools of thought were cast overboard in the scheme of things. Similar to its successor, the colonial administration invested next to nothing on the facilities partly because it operated within an administrative straightjacket micromanaged from the Colonial Office in London. From the look of things, there was too little or no room for local conditions to be factored into policy implementation, packages doled out from London. It is for this reason that those on the frontier line paid lip service to a number of issues, including prison conditions. An explanation for the uniform penal conditions throughout British West Africa.⁵⁴

None of Gambia's penal institutions bore an iota of semblance to any in Britain in terms of architectural design and classification system. Gambian prisons were all a mismatch to the edifice that housed Pentonville prison which in 1842 was the standard prison in Britain and her colonies, emulated in India, Canada, Burma, Malta, and Australia.⁵⁵

British colonial administrators introduced the justice system to enhance domination rather than protect the rights of colonial subjects. This was validated in colonial and post-colonial Gambia.⁵⁶ However, from the viewpoint of the former, the introduction of prisons reformed the indigenous solutions to the problem of crime and criminality in society. In colonial Sierra Leone for example, members of The Human Leopard Society were the prime suspects in murder cases hence concerned

---

52 Ibid 20, 649

53 See appendix 2 [A]

54 Ibid 4.

55 Ibid 4, 115.

56 Kristin, Mann, *Law in Colonial Africa* (London: Heinemann Educational Books), Cited in ibid 4, 180

members of society, including chiefs, endeavoured to get it exterminated. During an inquiry led by Sir D.P. Chamlers into an 1897 uprising, it was discovered that in 1880-1881 almost 200 people were burnt for their membership.⁵⁷ However, the colonial authority that could not view the justice system with coldness declared it illegal. Consequently, towards the end of 1894-1895, there was a murder bonanza for members of the society. In reaction to the endemic cries, and the urgent need for an alternative justice system, The Human Leopards Ordinance of 1895 came into effect, making its membership and other allied organisations penal.⁵⁸

The Colonial Office in London secured the services of the former Chief Justice of Gold Coast, Sir William Bradford Griffith, to preside over a special commission court to try murder cases. Sir Griffith was of the opinion that education and religion should supplant the crude native beliefs. On the face value, the suggestion seems plausible. However, among those convicted and subsequently publicly hanged for murder, were educated Christian clerks, traders, headmen, and chiefs of the towns as well as catechist and missionaries. A case in point was that of a well-read Christian missionary of The United Brethren in Christ Church, born in the United States. It was difficult to conceive how a man of his stamp could be connected with a cannibal society, besides, he had allowed himself to be elected a paramount chief of one of the chiefdoms of the protectorate.⁵⁹

It is noteworthy that the penalty prescribed by the traditional justice system and the special court dovetailed: Public execution.

The bane of the Gambian quagmire was also rooted in the absence of nigh on any penal philosophical theory in addressing the welfare of prisoners and detainees in the colony. Even in the judicial sector, there were glaring defects, particularly during the early phase of colonial rule. The setting up of an independent judiciary increased the number of cases, but misdemeanours were rampant and offenders were often tried outside of court by magistrates with virtually no legal training. Magistrates rarely demanded evidence beyond the word of dependable witnesses to secure sentences.⁶⁰ Between 1840 and 1849, the vast majority of cases tried were not in courts, but before a magistrate who passed sentences without trial.⁶¹

There were three prison yards in the country in 1954. The Central Prison at Mile 2 handled all categories of prisoners while Jeshwang Prison 7 miles from Bathurst, opened in 1952, admitted first and second offenders which permitted separation of Europeans from Africans; and Georgetown Prison which was about 180 miles from Bathurst was under the supervision of the Divisional Commissioner. In 1954, 34 years after Bathurst prison yard was relocated to Mile 2, the foremost infrastructural improvements was the construction of a new kitchen and re-building of three associated cells which were originally of krinting walls with cement blocks though there was general renovation of all buildings at Jeshwang prison. The surrounding walls of Georgetown prison was erected in replacement of the krinting fence constructed, eighteen years earlier, on the order of the inspector of prisons on February 25, 1936.

---

57 Wright A. R. 1907, 426.

58 Ibid.

59 Beatty 1916, cited in Omasanjuwa A. intractable Pernicious Practices in West Africa *Etnologia Actualis* 28 (1), 2(2018), 5-26.

60 Ibid 2

61 Ibid 2, 4.

With 19 cells and four association wards for male prisoners, the colonial Annual Report of 1909 described the prison system as not so good as could be wished but sufficient to meet the demands of the colony. In 1903, the prison accommodation facility was upgraded with the enlargement of more cells. However, separate system which was in force was not always enforced due to lack of sufficient space. At night, 3 or 4 prisoners occupies one ward. Such were the penal facilities at independence in 1965. Virtually all the architectural structures were already obsolete at the dawn of the new dispensation, with inadequate plumbing and sewage systems, conditions which hindered the warders from performing their superintending responsibilities and upholding sanitary standards to the best of their ability.

Colonial prisons differed significantly from those that existed in Britain hence the use of the prison as a reformatory tool did not apply in the colonial context.⁶² The cosmetic efforts to upgrade the penal system were exercises in futility as nothing was accomplished to solve the recurring accommodation predicament in lockups and prisons where the ultimate goal was punishment and subjecting colonial subjects to conditions that violated fundamental rights. Also, the colonial authorities failed to acknowledge the degree of corruption in the system as manifested in the case of Mr. Travis while the draconian colonial economic measures and policies fuelled unemployment. Noteworthy is the shoestring budgetary allocation to the prison department which is incomprehensible. A fraction of the income generated from groundnut sales, for which the colony was reputed, would have been sufficient to at least ameliorate the desolation that plagued the penal system (See Appendix 1(a) and 1 (b)).

Rather than addressing issues bothering on public welfare in a land of devastating poverty and misery, the colonial administrators spent £1,100 in 1921 on constructing tennis courts for European use, while the goals of the prison service remained punishment and deprivation of offenders.⁶³ Most of the youths who took to crime was partly caused by the collapse of the traditional economy and system with the introduction of an alien economic order which did not prepare them to compete on favourable terms with the outside world, from which they were ostracised. Groundnut prices, for example, and those for imported groundnut products were fixed by the colonial administrators in collaboration with British trading concerns. Information contained in the annual reports on colonial Gambia demonstrates how the colonial authority unambitiously could not, probably intentionally, address the symptoms of a penal system that remained obsoleted from its onset let alone tackling the causes of the social economic predicaments afflicting the colony.

In self-defence of the scanty European population in the colony, the decrepit prison condition was the colonialist's perception of playing it tough on crime as a means of scaring potential offenders. In 1851, there were only 190 Europeans in the colony. By 1939, at the commencement of WW II, the European staff strength was 57, which eventually plumped to 52 as the war progresses.⁶⁴

---

62 Ibid 4, 103.

63 Cso 87/123. The Gambia National Archives File.

64 The Gambia National Archives file CSO 2/1989: Shortage of European Staff.

The idea and practice of running prison facilities in the British fashion will remain alien to The Gambia as long as the preservation of the remnant local customs and traditions, battered by colonialism, remain high on the agenda of the post-colonial social order. Incarceration of offenders, from the Gambian perspective, remains out of tune with culture as the habit of caging human beings for reasons that can be resolved among contending parties is absurd and unconventional.

Imprisonment as introduced in colonial Gambia emphasised security and order in society, to the ultimate benefit of Europeans, in ensuring unobstructed supply of raw materials to Europe and their safety and security rather than reforming the prisoner.

After the visit of the Commission members to Mile 2 they went about their assignment of interrogating more witnesses as the forlorn call for reforms resonated in the public.

2.1. Remarks.

Salvaging Gambian prison facilities from its present state will unquestionably be arduous for the reason that prison reform incorporates a spectrum of disciplines which includes policy formulation and implementation, prison industry, prison hygiene, criminal procedure, prison economy, prison law, prison sociology, management, welfare, education, recidivism, etc.⁶⁵ However, the necessity remains imperative hence society especially judges and social workers should develop interest in the prison system as it is the chief instrument by which criminal law is carried into effect, and consequently by which it must be judged.⁶⁶

Conversely, embarking on an elaborate scheme as penal reform, amidst financial crunch, will be tantamount to funding a white elephant project, in the midst of want. Two years after the conducted tour, conditions inside Mile 2 and other detention sites and lockups remains dare, sharply contrasting international standards. This brings to mind plans that were afoot to erect a new prison building on an early date which will harmonise with modern principles. A promise made by the colonial Medical Director on August 10, 1957 which was indeed a repeat of the proposal of erecting a new prison in 1901 but could not commence on account of cost implication. As far as prison management is concerned there is no doubt that the post-colonial government and its antecedent are of the same stamp.

Sixty three years after independence, virtually nothing has changed. Besides, a country of less than two million inhabitants, with barely 700 people in detention, and per capita rate of incarceration of 31 per 100,000 does not need three distinct prison facilities. Unlike Seychelles with the highest per capita rate of incarceration in the world and the United States where an estimated 25% of adults have a criminal record,⁶⁷ The Gambia is not a prison state, with 67% of its prisoners being of foreign extraction. The trend has been virtually the same since colonial times as contained in the notes of the colonial secretary in January 1948 where it was recorded that most

---

65 Gillian J. L. "The World's training School for prison officials" *American Institute of Criminal Law and Criminology*(1932-1933)

66 Ibid 13, 22

67 John A. Humbach "Is America Becoming A Nation of Ex-Cons?" *Ohio State Journal of Criminal Law*. (2015) 605

of the convicts were aliens who had been convicted of theft.⁶⁸ Contrariwise, it is doubtful if those in authority will appreciate the point of view of the reformists. The post-colonial government's determination to retain the colonial penal structure, for whatever reason, has partly led to what could be perceived as a jealous preservation of the dilapidated buildings.

Scanty information on what lay behind the walls started permeating public attention during the early years of the Yayah Jammeh administration, when members of the upper echelons of society started acquiring the least predictable appellation of civil detainees. These were those calling the shots in society before Yayah Jammeh military coup of 1994 that ushered him to power. The pre 1994 powers-that-be ensured that prison conditions remained perilous after independence. Contrary to the reason advanced by Andrew Coyle⁶⁹ that government could not afford making them decent and humane, rather, they did not upgrade the condition because they, akin to the ex-colonial masters, felt that prison population was composed of mainly the economically and educationally underprivileged and marginalised class, illiteracy rate nationwide was 62%.

The prison and other detention facilities started grappling with a deluge of problems and issues affecting those of both the upper and lower strata of society when during Yayah Jammeh's administration, The Gambia Love Affair with prison became manifest, placing her in category five of Andrew Coyle classification.⁷⁰ Detention facilities were put to use in addressing issues having no bearing with crime, and detainees were punished with harsh prison conditions, especially accommodation facilities, for matters unrelated to crime.⁷¹ Most of the issues which should be outside the sphere of the criminal justice system came within the purview of state security agents. These led to excessive use and abuse of pre-trial detention, and even detention without trial. The Truth, Reconciliation, and Reparation Commission was acquainted with previously unspeakable testimonies from civil detainees who spent close to a decade in detention, without trial, for what they obviously knew nothing about. Ultimately, it escalated the problem of overcrowding and rights abuses as available prison accommodation facilities were stretched beyond limit. In principle, Abiodun Folarin asserts, detention of suspects awaiting the outcome of investigations/trials is no abuse provided it is under adequate environment and for a reasonable period, in the absence of other alternatives. As there was no clear cut empirical yardstick for defining what constitute abuse, adequacy of environment, and reasonable duration, detainees and convicts were exposed to gross abuse some of which were disclosed at the commission. Therefore, as the prison conditions have all along been shut from public view, it became imperative for the forlorn cries for reforms to, at any rate, receive some attention. The administration of former president Jammeh grappled with unprecedented widespread plea of its adversaries to the international community for assistance to address the dilemma. The meagre annual budgetary allocations to the Interior Ministry, as the authorities appeared to make the jail houses nauseating for those perceived to be dregs of society, fuelled the misery. Besides, akin to the colonial fashion, political detainees were in some cases accused of trump up charges to keep them out of circulation, somewhat for electioneering reasons, like criminals therefore deserving to spend time behind bars. Ever increasing number of

---

68 Colonial Secretary's Office--- Native Prisons (Protectorate) File ARP/2/1535. Gambia National Archive Banjul, Banjul, The Gambia.

69 Ibid 22, 826

70 Ibid 22, 828.

71 Ibid 22, 828

inmates awaiting trial resulted in a shortage of police investigators and prison personnel as well as magistrates, with the criminal justice system stretched to its limit. The importation of judges and other legal personnel to ease the work load in the courts could not ameliorate the desolation as they were perceived as mercenaries, on behind the scene stipends, to enable them compromise their professional integrity.

It is the abuses, essentially not the dilapidated architectural structures per se, that sparked the calls for reforms and international intervention to make the unpopular regime more detested. However, Just as mild trepidations in the law can complicate problems, amendment of the criminal law could offer opportunity to at least ameliorate a bad situation ⁷² Cases demonstrates that institutional reforms are not new to The Gambia. In 1958, the old Royal West African Frontier Force (WAFF) was replaced by a smaller and cheaper unit named The Gambia Field Force, which was security reform, first of its kind in West Africa. The paramilitary unit was deployed periodically to quell urban disorder and to supervise elections, an arrangement that served the country's needs for over two decades before a national army was formed by the Gambia Armed Forces Act of 1985. The education and the civil service sectors were at various times reformed, besides the ongoing security sector reforms embarked upon by the successor of Yayah Jammeh. Therefore, if other sectors of the society have been overhauled, the prison situation deserve at least some attention.

Penal reforms took different forms in various societies for diverse reasons.^{73 74} However, the pent-up Gambian penal reforms is implausible to yield expected results in isolation of the entire criminal justice system.⁷⁵ This fact was also revealed in the former Soviet Union, and other states Andrew Coyle classified in category three.⁷⁶ The police, and other crime detection and prosecuting agencies must be integral part of the arrangement, as well as judges and magistrates. Its success cannot be divorced from a steadfast political and legislative drive.⁷⁷ Also, members of the public needs concrete assurances that the exercise will not jeopardise public safety and security; as making the prison conditions too comfortable could escalate recidivism.⁷⁸

Unlike Latin American prisons where violence has necessitated calls for reforms, the call for improvement in prison conditions in The Gambia is motivated, inter alia, by the enduring neglect since 1821 that was exposed during the conducted tour of Mile 2 prison.⁷⁹ In the United States whose legal system is based on common law precepts as The Gambia, judicial intervention has been positive in the running of prisons.⁸⁰ However, akin to the opinion of U.S. judge Morris Lasker, prison reforms cannot be accomplished through litigation as the Gambian society is not disposed to resolving issues of this nature through court processes.⁸¹ The amount of scarce resources a

72 Ibid 67, 611

73 California Historic Reforms Public Policy Institute of California. (2016)

74 Ibid 16).

75 Andrew Coyle Prisons in a Time of Change." International Centre for prison studies U.K., (2002) 35-38. Cited In ibid 22.

76 See Yuri Ivanovich Kalinin The Russian Penal System: Past, Present And Future (2002), 23.

77 Lesker E. Morris "Prison Reform Revisited: A Judge's Perspective." 24 *Pace Law Review* 427. (2004)

78 Ibid 75, 827

79 Ibid 79.

80 Nathan, Vincent, M. "Have the courts made a difference in the quality of prison conditions?" (2004)

81 Ibid 77, 431

comprehensive penal reform, which is likely to incorporate expanded prisons will gulp, it must be born in mind, will indirectly impact on the lives of law abiding citizens. The fact that the tax payers will bear the brunt justifies the attention of an alternative approach to the problem, if prison reform is avoidable.

The introduction of the culture of incarceration to The Gambia is ironical as it was an alternative designed to reform the indigenous solutions to the problem of crime and criminality, identical to the Sierra Leone experience; rather than enhancing colonial and post-colonial ulterior agenda. However, the effort has hitherto failed as the expected results still eludes the country after two centuries of floundering! The goals of the pre-colonial order encompassed compensation and reconciliation instead of caging offenders in dilapidated vicious structures. In a society as The Gambia with convoluted filial relationships, prisons should not be tools for resolving contentions, particularly those with the colouration of social problems, a characteristic associated with the fourth block of countries with prison rate between 30 and 100 per 100,000. Prison should be a place of last resort. The same applies to The Gambia where the prison population rate is 31 per 100,000, not because of social infrastructures in form of welfare packages to cushion the effects of unemployment, but for the closely knit nature of the society which placed it in the same prison ratio bracket as Western European countries. The fashion in which society is imbibing and becoming malleable to Western influence, is likely to have the same effect on the incarceration ratio the way war on drugs is ravaging the category four countries. Prison population, for this reason, is likely to soar in good time hence precautionary measures should be in place.

As it will be easier, thus more convenient, to erect new prisons than rehabilitating the moribund structures, reforming the penal system could be an exercise in futility, considering the age long desolation and the demographic changes coupled with enhancement in educational standards.⁸² A more refine approach to the problem is required because reforming obsolete architectural structures, either through renovation or erecting new prison yards and holding facilities is not sustainable so long as the courts have extensive latitude of capacity to fill them while the meaning of crime is ever evolving, rendering the efforts futile.⁸³ Also, as long as a society shuts its eyes to the causes of crime, which make laws and penalties and prison institutions indispensable, there will be no end to law-breaking, no matter the number and quality of prisons it erects.⁸⁴

The Gambia Prison population stood at 691 in 2019, while the official capacity of the three facilities is 650 and the prison population rate was 31 per 100,000, based on estimated national population of 2.21 million at April 2019.⁸⁵ The report further breakdown the composition of the incarcerated as follows:

---

82 Ibid 77.

83 Paterson on Prisons: Being the Collected Papers of Sir Alexander Paterson 26 (S.K. Ruck Ed., 1951).

84 Ibid 9, 873.

85 <https://www.prisonstudies.org/country/gambia>

Juveniles	1.3%	-----	8.983
Foreigners	66.7%	-----	460.897
Pre-trial Detainees	22.2%	-----	153.402.

The post-independence government's tongue in cheek to overhaul the system is yet to yield results as the desire has become a recurring decimal during annual budget speeches, with essentially no follow-ups. In view of the numerous challenges postcolonial Africa is grappling with, it is understandable why prisons remain neglected on the infinite list of scale of preference.⁸⁶ It is no wonder therefore that prison systems are funded below par.⁸⁷ In the 2019 Gambian budget speech, no reference was made to the prisons while the sector allocation to the host Interior Ministry was 3.37% of the budget.⁸⁸ Despite the fact, in the 2020 budget speech, the ministry which also host the Police, and Immigration Services received 3.0% of the sector allocations during which the Minister of Finance and Economic Affairs reiterated that the Ombudsman desire to visit prisons and detention sites and ensure that prisoners and detainees are kept in a favourable conditions and to make its findings and recommendations public.⁸⁹ The meagre budgetary allocations brings to mind the shoestring expenditure on colonial prisons. In the 2021 budget speech, the Minister reiterated that the prison service will join forces with foreign partners to construct, refurbish and looking after the prison structures to the benefit of both inmates and officers. Plans in 2021 include the renovation of the Janjanbureh (Georgetown) Prison Centre; construction of rehabilitation centres for inmates to support reintegration of prisoners to prevent re-offending; update of the Prison Act; and the purchase of ambulances for referrals.⁹⁰

Meanwhile, The Prisons Act no. 18 of 1953 which still form the legal basis of running the prisons, is an out-of-date instrument with no substitute for detention.

The UNDP assessment of prison and detention facilities exposed overcrowding in the Remand Wing and the main yard of Mile 2 and there was insufficient sleeping space. The inmates sleeps on wooden planks besides the overcapacity. To decongest the prison, some civil detainees were relocated to Jeshwang prison that was meant for low sentence inmates. Some inmates claimed to have been on remand for 5 years without charge.⁹¹

Anne Owen's claim is corroborated by the fashion the post-independence governments handled penal issues adding credence to her assertion that imported solutions has proved to be no solution.

Andrew Coyle asserts that in the prison world, efficient management is never sufficient. Hence, he is of the opinion that if one is doing the wrong thing at the outset, then efficient management

86 Jeremy, S. "Prisons in Africa: an evaluation from a human rights perspective" *international journal on human rights*, 5 (9), (2008)

87 Global Prison Trend Thailand Institute of Justice (2020).

88 <https://mofea.gm › downloads-file › budget-speec...>

89 <https://www.mofea.gm › downloads-file › budget- ...>

90 <https://mofea.gm › downloads-file › 2021-budget..>

91 <https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/GMB/Prison%20report%20final.pdf>

simply connotes that one will end up doing the wrong thing more efficiently.⁹² Reforming the defective fashion in which prisoners' accommodation issues have been handled since 1821 will be tantamount to doing the wrong thing with refined efficiency. Gambian penal problems are of a nature that does not require imported solutions, hence if a brand of reformation solved prison problems elsewhere, it does not follow that it will be amenable to Gambian situations. Upgrading the professional capability of the prison personnel to enhance competence without change of modus operandi, is likely to be an exercise in futility, as it will be synonymous to doing the wrong thing more efficiently. Andrew Coyle⁹³ further stressed that the maintenance of security and good order does not imply the need for brutality and inhumanity. What The Gambia need is a system that will guarantee a further reduction of the low per capita rate of incarceration, not a well ordered prison system that has been defective from its onset. A criminal justice system should prop the values of society, but not be a substitute.⁹⁴ The Gambian penal system has no locus hence the protracted forlorn cries for reform. Little evidence if any exist from anywhere in the world that levels of imprisonment, whether high or low, have any influence on levels of crime.⁹⁵ This is substantiated by the Thailand Institute of Justice which asserts that the levels of crime is not proportional to the number of people in prison.⁹⁶ The low crime level in The Gambia has no correlation with the obsolete prison facilities the country maintains, probably with the intention to scare and reprove potential offenders. It is therefore inaccurate to believe that it is by keeping prisoners in decrepit conditions that will transform them to be law abiding. Also, building more prisons or expending existing facilities, or better equipping the warders with modern professional knowledge of penology are not viable solutions to the problem of congestion at Mile 2 prison. Savings on education, for example, is likely to lead to the expansion of the prisons in less than no time. The causes of crime are not within the confines of prison yards hence the solution should be sought outside their premises. Wherever the problems are, that is where the therapies should be applied.

Byer's opinion that crime will never be cured nor law breaking be controlled by all the prisons a society can muster, as long as eyes are shut towards the causes that make laws and penalties and institutions indispensable, is realistic.⁹⁷ Unquestionably, the prison system in Britain was ranked among the best in the world by penologists.⁹⁸ This is attributed partly to the substantially improved socio economic conditions in the society which tumbled crime rate.⁹⁹ Furthermore, courts, specialists, psychologists, and physicians should collaborate in finding solutions to the problem of crime.¹⁰⁰ As long as prisons facilities in The Gambia are unsuitable for checking crime or reformation, the problem of crime will remain enduring.

---

92 Ibid 22, 830.

93 Ibid 22.

94 Ibid 22, 831

95 Ibid 22, 831

96 Global Prison Trend Thailand Institute of Justice (2020).

97 Ibid 4, 413.

98 Ibid 13,22

99 Ibid 13, 23

100 Ibid 4, 873.

Prison reforms are aimed at crime prevention, stopping the production of criminals and ultimately abolish prisons.¹⁰¹ However, proponents of reform in The Gambia should acknowledge that their clamour has implications on law enforcement, the penalties and the adjustments of offenders. The sort of society a people wished to build determines the level of imprisonment.¹⁰² As the traditional fabrics of the Gambian society is been slowly weathered by Western civilisation, there is need to be futuristic in the manner the issue of imprisonment is being handled as future generations will wonder over what transpired under the facade of dispensing justice.¹⁰³ Gambian penal history shows that there has never been a well thought out plan to construct modern prison facilities in her entire history. Hence nothing has been accomplished in more than two centuries of attempts to provide liveable conditions in any of the prisons. Georgetown prison was a health facility transformed into a prison yard. The same applies to the central prison at Mile 2 which was formally an isolation hospital adapted to a prison in 1920. While the latter was at McCarthy Square from 1821 till 1920, it was indistinguishable from other public buildings in its neighbourhood, as it was in no perceptible way shaped by the demand of contemporary penology. Jeshwang prison, established in 1952 had a general renovation of all its buildings in 1955 due to leaks on nearly all the buildings at the camp; estimates was approved for a general re-roofing of the buildings in 1956,¹⁰⁴ owing to architectural defects.

Result/Recommendation.

An unprecedented novel colonial initiative which served its purpose was the demobilization of the old WAFF which The Gambia Field Force supplanted. A similar solution will address the problem of the neglect induced decay of the prisons. In the light of the foregoing discussion, either retaining or reforming the penal system and its structures will be tantamount to efficient perpetuation of centuries old wrongs by doing the wrong things more efficiently. Therefore, the existing prison yards, should be replaced by a unique arrangement, as it was the case with the defunct WAFF. The prison facilities should be phased out and the wreckages should be among the repertoire of the national museum for posterity. In replacement, an adult character transformation institution, under the aegis of the education ministry should supplant the dungeons. With 67% of prisoners in The Gambia being of foreign extraction, all non-indigenes convicted of transgressions should be deported to their countries of origin where they will serve their sentences. With the exception of special cases which should warrant a pre-clearance of a magistrate to examine special cases and circumstances, such deportees should be permanently barred from returning. This is to ensure government compliance with strict test of constitutionality. As criminal law has the capability to reform a society, a legislation in the cast of the Repatriation of Convicted Aliens Ordinance of 1924 and the Immigration Restriction Ordinance of 1924 should be enacted to keep away both undesirable immigrants. The transformational infrastructure which should have a section for lifers and those society considers irredeemable, including the special cases, should be managed by the education authorities with the assistance of the police, where the later considers it indispensable.

---

101 Ibid 4.

102 Ibid 75, 823

103 www.oas.org/es/cidh/ppl/actividades/seminario2011/Coyle.pdf · PDF file

104 The Gambia Prisons Annual Report 1955. Gambia National Archives. ARP 19/4.

Secondly, as it is not worthwhile reverting to the pre-colonial state of affairs, significant changes has to commence with an examination of the criminal and other laws and policies that has been glossed over since the colonial times. The Gambia is a signatory to a number of international treaties aimed at protecting the right of prisoners; they should be enforced to yield desired results rather than hoping to achieve the same end as countries that abide by the treaties which local public officers and policy makers are disregarding. The problems posed by the outdated colonial laws that still form the basis of regulating states of affairs in the country should be among the priorities of the Gambia Law Review Commission. It is essential because the way crime is defined by society largely determines if a prosecutor will secure a conviction or not in court. It must be admitted that no single law or action of the previous and present governments is responsible for the state of affairs. Rather, it is a product of a general lackadaisical attitude, among public officers, to public affairs and interests.

Lastly, Convicts deemed necessary to undergo reformation should, by law, be enrolled at the proposed institution to receive reformatory lessons in lieu of their sentences. There, psychologists in corroboration with other specialists, will remould their characters to enable them resist recidivism, for the benefit of society. It is essential as those serving time in The Gambia, from the look of things are denied adequate legal protection at least as far as provision of adequate accommodation facilities is concerned, a violation of fundamental rights. For pecuniary reasons, expanding the prisons, though permissible by law should not be an option. As more should be done to moderate dependence on incarceration, provisions should be enacted to avail senior citizens, septuagenarians and above, to serve non-custodial sentences provided arrangements are in place to provide adequate surety to guarantee keeping their side of the bargain. However, to ensure the success of the scheme, the institution should be headed and run by educationists while the staff, especially the warders of the disbanded prison service, should receive training in education, to empower them to blend with the transformation. By implication, the interior ministry will be relieved of its responsibility to managing the prison service.

The Gambia penal policies has been punitive and vicious without cause hence an alternative arrangement is vital by reason of the convoluted filial relationships of the social order. As the fundamental European prison philosophy contravenes Gambian customary values, the novel arrangement will be a better substitute that places higher worth on reconciliation and cohesion among contending parties, rather than retribution.

References

Abiodun, Tosin Fumi. A historical study on penal confinement and institutional life in southern Nigeria, 1860-1956. Ph.D. dissertation, University of Texas at Austin, (2013), 1-405

Alemika, E. "Socio-economic and Criminological Attributes of Convicts in Two Nigerian Prisons," *Journal of Criminal Justice* 16, (1988).

Andrew, C. *Managing Prisons in a Time of Change*. International Centre for prison studies U.K. (2002), 1-110 <https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/...> PDF file.

Andrew, Coyle. "Prison Reform Efforts Around The World: The Role Of Priso Administrators," *24 Pace Law Review* (2004), 825-832

Anne, Owers. "Prison inspection and protection of prisoners right," 30 Pace Law Review 1535, (2010). 1535-1547

Archer, Francis Bisset. "The Gambia Colony and Protectorate: An Official Handbook." (Frank Cass & C. Ltd. 1967), 1-367.

Beatty, Kenneth James. "Human Leopards: An account of the Trials of Human Leopards before the Special Commission Courts; with a note on Sierra Leone, Past and Present." (London: Hugh Rees.1915), 1-234.

. Beatty, Kenneth James. Review by F.W.H.M. "Human Leopards Society" In Journal of the Royal African Society, 15, (59), (1916): 1-292.

Byers, P. Joseph. "Prison Reform", Journal of Criminal Law and Criminology, 872 (1916), 873-884

Charles A. Ellwood. "English Prison System and What We Can Learn from It," Journal of American Institute of Criminal Law and Criminology, (May 1916 to March 1917). <https://www.jstor.org/stable/1133609> · PDF file

Cindy, S Wood. "Addressing Prison Overcrowding In Latin America: A Comparative Analysis of The Necessary Precursors To Reform." Journal of International C & Comparative Law. 22, (2016), 533-560

Dior, Konate. "A History of the Penal State in Senegal: Repressive Architectures and the Life of Prison Detainees from the 19th Century to the Present," (PhD diss., University of Wisconsin.), (2006).

Elias, T. Olawale "The Nature of African Customary Law", 268. (1964).

Gillian, J. L. "The World's training School for prison officials" American Institute of Criminal Law and Criminology (1932-1933). 101

Global Prison Trend Thailand Institute of Justice (2020). <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2020/05/Global-Prison-Trends-2020-Penal-Reform-International-Second-Edition.pdf>

Jarrett, .Reginald "The Strangers-Farmers of The Gambia." Geographical Review, 39 (4). (1949). 649-657

Jeremy, S. "Prisons in Africa: an evaluation from a human rights perspective" international journal on human rights, 5 (9) (2008). 22-49.

John, A. Humbach. "Is America Becoming A Nation of Ex-Cons?" 12 Ohio St. Journal of Criminal Law. 605 -612

Kristin, Mann, Law in Colonial Africa (London: Heinemann Educational Books), 1-264

Lasker, E. Morris "Prison Reform Revisited: A Judge's Perspective." 24 Pace Law Review 427. (2004).427-431.

Lasker, E. Morris. "Prison Reform Revisited: The Unfinished Agenda," 24 Pace Law Review 427. (2004 b) 395-417.

Leonard, K. The Kenya Penal System: Past, Present and Prospect Washington: (University

Press of America 1981).

Michael, B. Mushlin. "I Am Opposed to This Procedure: How Kafka's In the Penal Colony Illuminates the Current Debate About Solitary Confinement and Oversight of American Prisons," 93 *Oregon Law Review*. 571. (2015).531-230

Nathan, Vincent . M. "Have the courts made a difference in the quality of prison conditions?" *Pace Law Review*. 419. (2004). 419-426

Omasanjuwa, A. Proposed "Convict Enfranchisement in the Gambia: Lessons from America," *Journal of Universal History Studies*, 3 (2), (2020). 168-194.

Omasanjuwa, A. and Phebean, J. "Public Health in Colonial and Post-Colonial Gambia: A case Study of Malaria Fever." *West Africa Review*, Issue 24 (2014) 81-107

Omasanjuwa, A. "Pernicious Practices in West Africa". *Ethnologia Actualis*, 18, (1). (2018) 17-41.

Park, James. Matthew. "Heart Of Banjul: The History Of Banjul, The Gambia, 1816 -1965," A PhD Dissertation Submitted to Michigan State University. (2016). 1-403.

Paul, Osifodunrin. "Property Crime in Nineteenth Century Lagos: Criminal Tradition or Popular Culture of Accumulating Wealth," unpublished paper, (2010). 33.

Robert, Ringer. *The Individual Versus the State*. (2014). <https://robertringer.com/individual-versus-state/>

Yuri, I, K. "The Russian Penal System: Past, Present And Future" (2002) 23.

Wright, A. R. "Secret Societies and Fetishism in Sierra Leone." *Folklore*, 18, (4) (1907). 423-427.

Zahid, A. S. and Zubair Shah "A History of Prison Reforms in Pakistan." *Global Regional Review*, 1 (1). (2016). 35-47.

Appendix 1 (a).

Export of Groundnuts and Prices per ton

Source: Extracted from Gambia National Archive file No. Cso 2/395.

West African Currency Board

Year.	Tons	Market price.
-----		£ . s. d.
1912	64,196	=====
1913	67,404	=====
1914	66,885	=====
1915	69,151	=====
1916	46,336	=====
1917	74,300	=====
1918	56,490	=====
1919	70,290	=====
1920	84,037	27 . 12 . 00
1921	58,273	10 . 12 . 00
1922	62,978	12 . 03 . 00
1923	62,564	13 . 12 . 00
1924	58,980	14 . 05 . 00
1925	46,583	14 . 03 . 00
1926	57,334	14 . 05 . 00
1927	65,107	14 . 01 . 00
1928	74,442	14 . 13 . 00
1929	56,355	13 . 11 . 00
1930	74,761	11 . 12 . 00
1931	66,811	07 . 11 . 00
1932	37,315	10 . 09 . 00
1933	67,370	07 . 08 . 00
1934	71,919	05 . 07 . 00
1935	44,712	08 . 03 . 00
1936	49,104	08 . 12 . 00

1937	66,566	09 .14 .00
1938	46,651	05 .14 .00
1939	48,925	05 .01 .00
1940	39,188	06 .07 .00
1941	40,318	05 .19 .00
1942	15,651	05 .19 .00
1943	17,756	07 .13 .00
1944	27,538	10 .06 .00
1945	41,094	14 .09 .00
1946	37,772	=====
1947	54,245	=====
1948	70,500	=====

Appendix (1b)

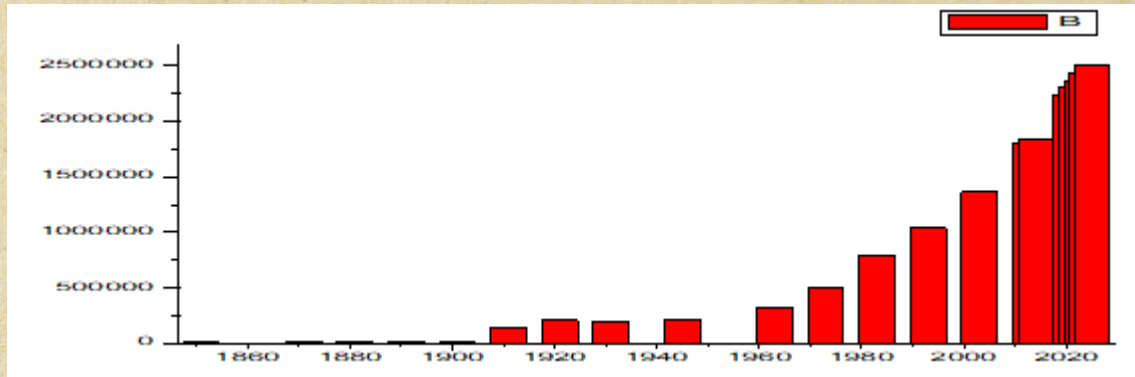
Allocations to The Gambia from The West African Currency Board form 1920-1944

Date	Month	Year	Amount (pounds) £
17	07	1920	8,500
31	12	1920	4500
23	06	1923	=====
11	01	1924	6,000
28	06	1924	6,000
09	01	1925	6,075
15	01	1926	5,071
07	07	1926	5,071
16	12	1926	4,715
13	07	1927	4,715
10	01	1928	5,815
26	07	1928	5,815
09	01	1929	6,196
09	07	1929	8,749
23	01	1930	5,162

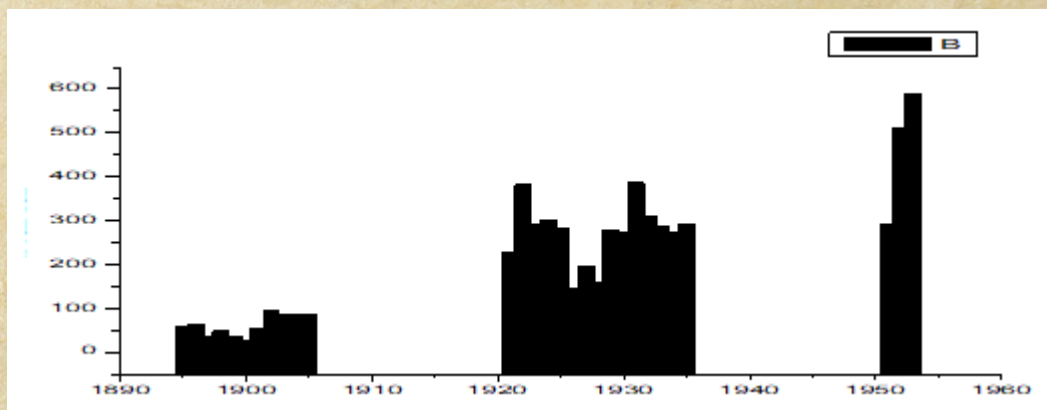
21	01	1931	5,126
26	03	1931	2,886
18	03	1932	2,886
26	08	1932	2,702
03	02	1933	5,404
04	07	1933	2,173
23	01	1934	8,616
10	07	1934	3,154
14	02	1935	4,713
06	08	1935	2,492
05	02	1936	2,492
13	08	1936	2,192
25	03	1938	2,002
04	01	1941	3,330
10	01	1941	1,325
06	=	1942	1,325
12	=	1943	1,601
22	=	1944	4,973

Source: Jarrett (1949:653).

Appendix 2[B] Number of admissions to prison from 1895 to 1935 with some years missing

Appendix 2[A] Population increase from 1851 to 2013 and projection from 2014 to 2025.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr.

İbrahim GÜNEŞ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
ibrahimgn02@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2080-8870>

Başvuruda bulundu. Applied

Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

07/05/2021

23/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.934216>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlhanlıların Suriye Seferi (1259-1260)

*According to Islamic Sources Ilkhanids Syria Campaign
(1259-1260)*

Öz

Hülegü, Alamut ve Bağdad'ı zapt ettikten sonra Suriye'yi ele geçirmek üzere 1259 yılında büyük bir askerî sefer başlatmıştır. Moğollar birçok yoldan ilerlerken, ilk olarak el-Cezire bölgesine girip Amid, Meyyafarikin ve Mardin şehirlerini ele geçirmişlerdir. İlhanlıların bir diğer ordu ise Ruha ve Harran'ı zapt etmiştir. Eyyübî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır'ın Moğollar önünde başarısız olması üzerine birçok Müslüman emir veya asker Mısır'a iltica etmek zorunda kalmışlardır. Moğolların buradaki en büyük başarısı ise Halep ve Dimaşk'ı ele geçirmeleri olmuştur. Nitekim Ketboğa Noyan komutasındaki Moğol ordusunun yaptığı birçok saldırılardan sonra Halep Kalesi Hülegü'ye teslim olmak zorunda kalmış, Dimaşk halkı da İlhanlı hükümdarına elçi yollayarak teslim olmak istediklerini bildirmişlerdir. Ardından Hülegü, yaklaşık 10.000 askeri komutanlarından Ketboğa Noyan'a bırakıp Karakurum'a dönmüştür. Ketboğa Noyan ise Mısır'a haber yollayıp teslim olmalarını istemiştir. Bu sırada tahtı yeni ele geçirmiş olan Memlûk Sultanı Kutuz, Baybars ve Kalavun gibi emirlerin ısrarı üzerine Moğollar üzerine yürümeye karar vermiştir. Neticede büyük bir seferberlik ilan edilmiş ve Moğolları 1260 yılında Ayn-ı Calut'ta savaşa mecbur bırakmışlardır. İki taraf arasında yaşanan bu şiddetli savaştan sonra, Moğollar tarihte ilk defa yenilgi almış ve başta Ketboğa Noyan olmak üzere ordunun önemli bir kısmı yok edilmiştir. Bu savaşın ardından bölgedeki Moğol ilerlemesi durduğu gibi Moğollar tümü ile Fırat'ın doğusuna atılmışlardır. Çalışmamızda ise bu sürecin İslam tarihi kaynaklarına göre anlatımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Kaynakları, İlhanlılar, Eyyübîler, Hülegü, Suriye.

ATIF: GÜNEŞ İbrahim, "İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlhanlıların Suriye Seferi (1259-1260)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (791-804)

CITE: GÜNEŞ İbrahim, "According to Islamic Sources Ilkhanids Syria Campaign (1259-1260)", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (791-804)

Abstract

After the capture of Alamut and Baghdad, Hulegu launched a large military expedition in 1259 to seize Syria. As the Mongols proceeded in many ways, they first entered the al-Jazeera region and captured the cities of Amid, Meyyafarikin and Mardin. Another army of Ilkhanid captured Ruha and Harran. When the Ayyubid ruler al-Meliku-Nasir was unsuccessful in front of the Mongols, many Muslim orders or soldiers had to take refuge in Egypt. The biggest success of the Mongols here was the takeover of Aleppo and Damascus. As a matter of fact, after many attacks carried out by the Mongolian army under the command of Ketboğa Noyan, Aleppo Castle had to surrender to Hulegu, and the people of Damascus reported that they wanted to surrender by sending news to the Ilkhanid ruler. Afterwards, Hulegu left Ketbokha Noyan, one of the approximately 10,000 military commanders, and returned to Karakorum. Ketbokha Noyan sent an envoy to Egypt and asked them to surrender. Meanwhile, the Mamluk Sultans Kutuz, who had recently taken the throne, decided to walk on the Mongols at the insistence of orders such as Baibars and Kalawun. As a result, a great mobilization was declared and the Mongols forced the war in Ayn-i Calut in 1260. After this violent war between the two sides, the Mongols were defeated for the first time in history and a significant part of the army, especially Ketbokha Noyan, was destroyed. After this war, Mongol progress in the region stopped and Mongols were thrown to the east of Euphrates. In our study, this process was explained according to Islamic historical sources.

Key Words: Arab Sources, Ilkhanids, Eyyubids, Hulegu , Syria.

Giriş

Moğolların İslam dünyası üzerine istila teşebbüsleri, Cengiz Han devrinden başladığı, halefleri Ögeday Han ve Göyük Han devrinde de hız kaybetmeden devam ettiği görülmektedir. Özellikle Mönge Han devrinden (1243-1259) itibaren Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Cengiz Han'ın soyundan gelenler tarafından yönetildiği çeşitli şubelere ayrılması sonucu Moğolların işgal ettikleri yerlerde Moğol şehzadelerinin yönetime geçtiği merkezi hükümetler kurulmaya başlanmıştır. Göyük Han'ın 1250 yılında ölmesi üzerine Mönge Han'ın başa geçmesiyle başlayan süreç, nihayetinde batıda Bağdad, İran, el-Cezire¹ ve Anadolu üzerinde hâkimiyet tesis edecek İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla neticelenmiştir². Nitekim Reşidüddîn,

1 Mezopotamya'nın kuzey bölümünü ifade etmektedir. Ortaçağ kaynakları bölgeyi IX. yüzyıldan itibaren Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç kısma ayırdıkları görülmektedir. Bkz. Makdisî, Makdisî, *Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1877, s. 137; İstahrî, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1927, s.71-78; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (Neşr.M.J. de Goeje), Leyden 1874, s.207-240; el-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, II, Beyrut 1989, s.655; Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldân*, (M.Reinaud), Paris 1840, s.273; Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, Beyrut 1977, s.561-562; İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, (Neşr. Y. Abbare), III/I, Dimaşk 1978, s.4-5; Zekeriyâ Kâzvîni, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s.351

2 Devletin tarihi seyri hakkında bkz. Spuler, *İran Moğolları*, (Çev.Cemal Köprülü), Ankara 1987, ilgili yerler; a.mlf, "İlhanlılar", *İA*, V/2, s.967-972; a.mlf., "İlkhâns", *EP*, s.1121-1123; Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1944, s. 62-70.

Möngge Han'ın tahta geçer geçmez küçük kardeşi Kubilay'ı 70.000 asker ile Çin'e³, Cûzcânî de diğer kardeşi Hülegü'yü⁴ Güneybatı Asya topraklarını fethetmek için gönderdiğini kaydeder.⁵

Hülegü, bizzat Möngge Han'ın tasdik ettiği ve 1252 yılındaki kurultaydan aldığı ferman gereğince batı toprakları üzerine güçlü bir ordu ile harekete geçti.⁶ Mâverâünnehr ve Horasan bölgelerinde bir süre oyalandıktan sonra⁷ nihayetinde 1255 yılından itibaren harekât hız kazanmaya başladı. İlhanlı hükümdarı, 24 Temmuz 1256 tarihinde İsmaililere ait Alamut Kalesi'ni⁸ muhasara altına aldı ve kale 18 Eylül 1256 tarihinde teslim olmak zorunda kaldı. Mukavemet eden birçok müdafî katledildiği gibi İsmaililerin şeyhi Hürşah da büyük Moğol hakanı Möngge Han'ın huzuruna çıkarıldıktan sonra boynu vuruldu.⁹ Geri kalanlar ise sayım yapılacak bahanesi ile toplanıp idam edildiler. Reşîdüddîn, sadece küçük bir kısmın dağlara sığınarak kurtulabildiğini kaydeder.¹⁰ Alamut'un zaptından sonra İlhanlılar yönlerini Suriye ve Mısır'a yöneltmişlerdir. Bu teşebbüs

-
- 3 Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s.52.
- 4 İlhanlı Devleti'nin ilk hükümdarıdır. Babası Çingiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy Han, annesi Ong Han'ın yeğeni Sorgaktani Hatun'dur. Doğum tarihi tam olarak belli olmadığı gibi gençlik yıllarına ait bilgimiz çok azdır. 663/1265 yılında ölmüştür. Hayatı ve icraatları hakkında bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları* (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s. 59–77; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980, s.331–349; Abdü's-Selam Abdü'l-Aziz Fehmî, *Tarih-i Devleti Moğoliye fi İran*, Kahire 1981, s. 108–150; Abbas İkbâl, *Tarih-i Moğul*, I, Tahran 1926, s. 164–199; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 45–114; aynı mlf, “Hülâgû”, *DİA*, XVIII, s.474–475; Özdemir, *Moğol İstilas Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İstanbul 2011, s.183–311; Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, *SAD*, I, 1979, s. 24–36; V.V. Barthold, “Hülagu”, *İA*, VI/1, s. 581–582.
- 5 Kalkaşandî, Hülegü'nün İran toprağını Batu Han'dan aldığını kaydeder ki (*Subh el-'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, IV, Kahire 1913-1920, s.309), muasır kaynakların hiç birinde İran'ın Batu'nun kontrolüne girdiğine dair bir kayıt bulamadık. Bu nedenle söz konusu bilgi yanlış olmalıdır.
- 6 Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvel Mulûk*, (Neşr. Mustafa Ziyade), I, Kahire 1956, s.418-419; Yuvalı, *age.*, s.52.
- 7 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (Tah: Ömer Abdüsselam Tedmuri), XLVIII, Beyrut 1997, s.8.
- 8 Alamut veya Alamut Kalesi, İran'da Elburz dağları üzerinde olup, Kazvin'in kuzeydoğusunda müstahkem bir kaledir. Deylem sınırındaki Rûdhâne-i Alamut vadisi ile Tâlekân nehrinden 2, Kazvin'den ise 6–8 fersah mesafede 2000 m. yükseklikteki yüksek ve ele geçirilmesi zor bir kaya üzerinde kurulmuştur. Bkz. Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s.301–302; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, Neşr: Le Strange, Leiden 1908, s. 61; Zeki Velidi Togan. “Alamut”, *İA*, I, s.289; L Lockhart. “Alamut”, *EF*, I, 352.
- 9 Baybars el-Mansûrî, *Zübdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre* (Tah. D. S. Richards), Beyrut 1998, s.8; İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâüh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî* (Tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî), Beyrut 1988, s.240; İbn Dokmak, s.224; Yunîni, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I, Haydarabad 1955, s.11; Ebu'l-Farac, *Ebü'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), II, Ankara 1999, s.561–562; Benâketî, *Ravzatü'l-Uli'l-Elbâb fi Tevarihü'l-Ekâbir ve'l-Ensab(Tarih-i Benâketî)*, (Neşr: Ca'fer Şî'ar), Tahran 1348/1969, s.415–416; Stêphannos Orbêlian, *Histoire de la Sioumia*, (Neşr. M.Brosset), Saint-Petersburg 1864, s.229; Mhithar, *Vakayiname*, (Neşr. M.Brosset), Sen-Petersbourg 1869, s.108; Jean d'Outremeus, *Chronique*, (Neşr. Ad. Borgnet), V, Bruxelles 1867, s.319–320; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 25; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, (Neşr. Hasan İsmail Merket-Mahmud el-Ernaut), II, Beyrut 1999, s. 159; Yafî'i, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rife ma Yu'teber min Havadis ez-Zaman*, (Neşr. Halil el-Mansur), IV, Beyrut 1997, s.135; Kalkaşandî, IV, s.309–310; İbn Tagrîbirdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire*, (Tah.İ.Ali Tarhan-M. Mustafa Ziyade), VII, Kahire 1963, s.37; İbn Sibât, *Sidk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, (Tah. Abdüsselam Tedmuri), I, Trablus 1993, s.367.
- 10 Reşîdüddîn/Neş'et, I, s.245.

devrin İslam dünyasını dehşete düşürmüş ve olaya bizzat şahitlik eden birçok müellifin bu felaketi eserlerine kaydetmesine sebep olmuştur. Burada da devrin İslam kaynaklarına göre İlhanlıların Suriye seferi hakkında müstakil bir değerlendirmede bulunulacaktır.

Hülegü'nün Suriye Üzerine Yürümesi

Moğollar için Bağdad'ın zaptı ile Suriye bölgesinin yolu açılmıştı. Bunun yanında Dımaşk hâkimi Sultan Melikü'n-Nâsır Selâhaddin, Musul hükümdarının Moğollara tabi olmalarının iyi netice verdiğini görünce, oğlu el-Melikü'l-Azîz'i değerli hediyelerle Hülegü'ye göndermişti. İlhanlı hükümdarı, el-Melikü'l-Azîz'i kabul edip babasının neden gelmediğini sormuş, o da babasının muhtemel bir Haçlı istilasına karşı memleketinde kaldığını söylemiştir. Hülegü ise söz konusu cevabı makul bulacak ki el-Melikü'l-Azîz'i babasına geri göndermiştir.¹¹

Bunun yanında Meyyâfârikîn hükümdarının Moğollara itaati reddetmesi, Hülegü'yü kalabalık bir ordu ile Amid üzerine yürümeye sevk etmesine sebep olmuştur (Zilhicce 657/Aralık 1259). Şehir önlerine geldiğinde Mardin hükümdarına haber gönderip itaat etmesini isterken, Mardin hükümdarı İl-Gazî¹² kendi yerine oğlu Karaarslan'ı gönderince Hülegü buna çok sinirlenmiştir. İlhanlı hanı, babasının neden gelmediğini sorunca oğlu Mardin hâkiminin Sultan el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin'in tarafını tuttuğundan gelmediğini söylemiştir. Hülegü bu cevap karşısında iyice hiddetlenerek “*Eğer Melikü'n-Nâsır Selâhaddin'in beni engelleyecek gücü olsaydı, buralara gelmeme izin vermezdi. Duyduğuma göre ailesini ve bazı emirlerini Mısır'a göndermiş*” şeklinde sert bir cevap vermiştir. Bunun yanında Hülegü, Karaarslan'ın kendisine verdiği cevabı hiç beğenmemiş ve kendisine karşı bir ittifakın oluştuğundan şüphelenmiş olacak ki derhal Sultan Melikü'n-Nâsır Selâhaddin'e haber gönderip yanına gelmesini istemiştir. Melikü'n-Nâsır tekrar oğlu el-Melikü'l-Azîz'i gönderince İlhanlı hükümdarı bu duruma iyice sinirlenmiş ve “*O gelmezse biz onun memleketine varırız*” diyerek el-Melikü'n-Nâsır'a tehditler savurmuştur. Hülegü, oğlu ile birlikte tehditlerle dolu bir mektubu Melikü'n-Nâsır'a göndererek derhal kendisine itaat etmesini istemiştir.¹³

Vaziyetin vahametini anlayan el-Melikü'n-Nâsır, derhal Mısır'a haber göndererek Moğollara karşı yardım istediği görülmektedir. Bunun yanında bir taraftan Moğollara karşı müdafaa tedbirleri alırken diğer yandan da kendi ve büyük emirlerinin ailelerini Mısır'a göndermiştir. Suriye halkı Moğolların bölgeyi tehdit etmeleri üzerine telaşa düşerek memleketlerini terk edip Mısır'ın yolunu tutmuşlardı. İbnü'l-Kesir bu göç sırasında birçok insanın yolda öldüğünü, malları yanlarında olan birçok tüccarın da söz konusu mallarının yollarda yağmalandığını kaydederler.¹⁴ Suriye bölgesinde bunlar olurken Mısır'da da işler pek yolunda değildi. Nitekim Moğollar tüm askeri kudretleriyle el-Cezire ve Suriye üzerine çöktükleri bir sırada, tahta yeni geçmiş Eyyübî Sultanı el-Melikü'l-Mansûr, birçok hükümdarlık vasfından mahrum birisiydi. O güne kadar ki en büyük tehditle karşı karşıya olmalarına rağmen herhangi bir girişimde bulunmuyordu. İşte bu sırada saltanat naibi Kutuz

11 İbnü'l-Amîd, s.47; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.42–43; Ebu'l-Farac, II, s.572–573; İbn Dokmak, s.242; İbnü'l-Kesir, XIII, s.381; Makrizî, I, s.410–411; el-Aynî, I, s.179.

12 1239–1259 yılları arasında Artuklu hükümdarlığı yapmıştır. Bkz. K. Sussheim, “Kutb al-Din İl-Gazi II”, *İA*, V/2, s. 966-967. Keza adına basılan sikkeler hakkında bkz. İsmail Galib, *age*, s. 69; Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, s. 405.

13 İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.489–490, 559; Ebu'l-Farac, II, s.573; Aknerli Grigor, s.29; Yunîni, I, s.91; Mirhond, V,s.259.

14 İbnü'l-Kesir, XIII, s.381.

¹⁵, Melikü'n-Nâsır'dan da Moğolların Suriye bölgesini tehdit ettiğini yazan bir mektup ulaşınca, bu Sultan ile Moğollar gibi amansız bir düşmanla baş edilemeyeceğini dile getirerek derhal kudretli bir hükümdarın başa geçmesi için emirlerin nezdinde çalışmaya başlamıştır. Bu çabasının sonucunu da almıştır. Nitekim büyük emirler ittifakla Kutuz'un sultan olmasını istemişlerdir. Bu münasebetle Sultan el-Melikü'l-Mansûr 24 Zilkade 657/8 Kasım 1259 tarihinde annesi ile birlikte gözaltına alınıp Kahire kalesinin bir burcuna hapsedilmiştir. Kısa bir süre sonra da Kutuz müstakil sultan olarak kabul edilerek büyük emirlerin ortak kararı ile tek başına Memlûk tahta geçtiği bir süreç yaşanmıştır.¹⁶

Kutuz, sultan olur olmaz derhal Bedreddin el-Sincârî ve Kemaleddin İbnü'l-Adîm ile birlikte el-Melikü'n-Nâsır'a mektup gönderip Moğollara karşı kendisine yardım edebileceğini teklifinde bulunmuştur. Bunun yanında şayet Mısır'a gelirse saltanat naibi olarak yanında kalacağını ve kendisini sultan ilan edeceği taahhüdünde bulunmuştur. el-Melikü'n-Nâsır, Moğolların tehdidi karşısında hiç zaman kaybetmeden müdafaa tedbirleri almaya başlamıştır. İslam kaynakları, kendisinin Halep ve Dımaşk'tan bir hayli kalabalık bir ordu topladığını kaydederler. Bunun yanında aynı kaynaklar da el-Melikü'n-Nâsır'ın, Moğollar gibi çetin bir düşmanın önünde duracak basireti gösteremediği gibi Moğolların bölgeye vasıl olmalarıyla tüm hazırlıkları bir kenara bırakıp onlara karşı koyacak herhangi bir girişimde bulunmadığını bildirirler. Moğollar ise başında bizzat Hülegü olduğu halde Fırat nehrini geçerek Dicle Nehri üzerinden Amid önlerine gelmişlerdir (Zilhicce 657/Aralık 1259). İlhanlı hükümdarı, Amid'e vasıl olduğunda o sıralar Anadolu Selçuklu tahtını müşterek idare eden Rükneddin Kılıç Arslan ile ağabeyi İzzeddin Keykavus'a ordusuna katılmaları hususunda haber göndermişti. Hülegü kısa süre içinde Amid'i kuşatmışsa da burada oyalanmanın faydasız olacağını düşünmüş olacak ki şehir önünde bir miktar askeri birlik bırakıp el-Melikü'n-Nâsır'a ait Ruha ve Harran üzerine yürümüştür. Kısa süre sonra da Harran sert bir kuşatma altına alınmıştır.¹⁷

Durumdan haberdar olan el-Melikü'n-Nâsır ise sıradakinin Suriye bölgesi olacağını düşünmüş olmalı ki paniğe kapıldığı görülmektedir. Nitekim hemen Moğollara karşı ne tür strateji uygulanacağını istişare etmek için bir meclis toplamıştır. Burada büyük komutanlardan Necmeddin Emir Hacib ve Zeyneddin el-Hafızî, Moğollara karşı direnmenin mantıksızca olacağını, boyun eğmek gerektiğini bildirmişlerdir. Filhakika bu öneri zaten panik halinde olan el-Melikü'n-Nâsır'ın gözünü daha da korkutmaktan başka bir işe yaramamıştır. Bunun yanında o sıralar mecliste hazır

15 Celâleddin Harzemşah'ın yeğeni olup 1260 yılında Memlûk sultanlığı yapmasının yanında aşağıda da anlatılacağı gibi Ayn-ı Calut savaşında Moğolları kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Hayatı ve siyasi icraatları hakkında umumi bir mülahaza için bkz. Safedî, XXIV, s.251-254; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s.40-45; İbnü'd-Devâdârî, VIII, s. 39-66; İbnü'l-Kesir, XIII, s.395-399; Makrîzî, I, s.417-438; a.mlf, *el-Hutat*, II, s.238; el-Aynî, I, s. 254-260; Ekrem Hasan Ulebî, *et-Metikü'l-Muzaffer Kutuz*, Dımaşk-Beyrut 1987, ilgili yerler ; Bessâm el-Aselî., *et-Muzaf-fer Kutuz ve Ma'reketü 'Ayni Câlût*, Beyrut 1992, ilgili yerler; Mahmud Şelbî, *Hayatü'l-Melikü'l-Muzaffer Kutuz*, Beyrut 1992, ilgili yerler; Şehabeddin Tekindağ, "Kutuz", *İA*, VI, s.1057-1060; D. P. Little, "Kutuz", *EP*, V, s.571-572.

16 İbnü'l-Amîd, s.48; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.36; a.mlf, *Tuhfe*, s.42; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.39; İbnü'l-Kesir, XIII, s.382-383; Makrîzî, I, s.417; el-Aynî, I, s.220.

17 Cûzcânî, s.445; İbni Bîbî, II, s.153-155; Ebu'l-Farac, II, s. 573; İbnü'l-Furât, s.57; İbn Dokmak, s.255; İbn Haldûn, V,s.435.

bulunan Baybars¹⁸ ve Kalavun¹⁹ gibi büyük emirler, Moğollara mukavemet edebilecek ellerinde yeterli kuvvet olduğunu bildirerek düşmana karşı birlikte hareket edilmesini istediler. Lakin bu istek korku içinde olan Sultan ve birçok emir tarafından reddedilmiştir. Nitekim el-Melikü'n-Nâsır birçok hükümdarlık meziyetinden yoksun birisiydi. Kaynaklar onun savaş hazırlığı yapacak yerde, zevk ve sefa içinde günler geçirdiği kaydederler. İbn Abdüzzahir'in bildirdiğine göre el-Melikü'n-Nâsır'ın umursuz tavırları Dımaşk sarayında bulunan Baybars başta olmak üzere birçok önemli emirin kendisinden uzaklaşmasına veya kendisine karşı cephe almasına neden olmuştur²⁰. Bunun yanında işin böyle yürümeyeceğini bilen bu emirler, Sultan'ı tevkif edip ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdir. Bu nedenle el-Melikü'n-Nâsır, dinlenmek için gittiği Dımaşk dışında bulunan ve kardeşi el-Melikü'z-Zahir'e ait olan bir bostanda iken bu emirler kendisine suikast düzenlemek için harekete geçmişlerdir. Fakat el-Melikü'n-Nâsır, kardeşi el-Melikü'z-Zahir'in erken uyarısı üzerine bostandan kaçarak canını kurtarmaya muvaffak olmuştur. Hemen can havliyle Dımaşk Kalesi'ne kaçmış, burada da şehir naibi Cemaleddin b. Yağmûr'un tavsiyesi üzerine şehir dışına çıkarak Berze'ye²¹ gitmiştir.²²

El-Melikü'n-Nâsır'ın umursamaz tavrı yüzünden Sultan'a suikast düzenlemeyi düşünen Baybars ve arkadaşlarının bu girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, can güvenliğinin tehlikede olduğunu düşünerek Nablus'a gitmişlerdir. Baybars burada bulunmanın mantıksız olacağını düşünerek el-Melikü'n-Nâsır'ı terk eden birçok askerleri de yanına alıp Gazze'ye²³ doğru hareket etmiştir. Burada Mısır Sultanı Kutuz'a Alâeddin Taybars el-Vezirî ile haber gönderip arkadaşlarıyla birlikte hizmetine girmek istediklerini bildirmişlerdir. Sultan Kutuz, Baybars gibi

-
- 18 1260–1277 yılları arasında Memlûk sultanlığı yapmıştır. Baybars'ın doğum tarihi tam kesin olmamakla beraber 1223 tarihinde Hazar denizinin kuzeyindeki Ural Nehri yakınlarında yer alan Atırav şehrinde dünyaya geldiği kuvvetle muhtemeldir. Kıpçak Türklerinden Borlı boyundandır (İbn Abdüzzahir, s.46). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1241 yılında Moğolların Kafkaslarda yaptığı bir sefer sırasında esir düşmüştür. Esir olarak önce Sivas, Halep ve Dımaşk'a götürüldü ve burada bir kuyumcuya satıldı. Daha sonra Hama'da mahpus bulunan Emîr Alâeddin Aytekin el-Bundukdârî tarafından satın alındı ve kendisi ile birlikte Kahire'ye gitti. Mısır'da el-Melikü's-Salih'in oluşturduğu Bahriyye Memlûklerine katıldı. Kısa bir süre içinde yükseldi ve Bahriyye Memlûkleri'nin en önemli komutanlarından biri haline geldi (İbn Şeddad, *Tarihü Melikü'z-Zahir*, II, s.290; Yunîni, III, s.239–240; İbnü'd-Devâdârî, VIII, s.61; Makrizî, I, s. 637; el-Aynî, I, s. 175; Safedî, X, s.239). Bunun yanında hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Şeşen, *Sultan Baybars*, ilgili yerler; Saîd Abdülfettah Âşûr, *ez-Zâhir Baybârs*, Kahire 1963, ilgili yerler; Abdulaziz Khowaiter, *Baibars The First: His Endeauours and Achieoements*, London 1978, ilgili yerler; Mahmud Şelbî, *Hayatu'l-Melikü'z-Zahir Baybars*, Beyrut 1992, ilgili yerler; M. Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA*, II, s.357–363; G. Wiet, "Baybars I", *EF*, I, s.1124–1126; Kazım Yaşar Kopruman, "Baybars I", *DİA*, V, s.221–223.
- 19 Söz konusu emir 1279–1281 yılları arasında Memlûk sultanlığı yapmıştır. Nitekim hayatı ve icraatları hakkında bkz. Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 89–126; İbnü'd-Devâdârî, VIII, s. 231–303; Makrizî, I, s. 663–756; a.mlf, *el-Huat*, s.238; el-Aynî, II, s. 225–391; İbnü'l-İyâs, I, s. s. 346–364; Ali Aktan, "Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı", *Belleten*, LIX, S.226, Ankara 2003,s.605–620.
- 20 İbn Abdüzzahir s.62.
- 21 Birze-Berze "بزر", Dımaşk yakınlarında küçük bir yerleşim yeridir. Bkz. İbn Hurdazbih, s.119–121, 213, 246; Herevî, s.20-21; Yakut el-Hamavî, I, s.382–383
- 22 İbn Abdüzzahir, s.61; İbnü'l-Furât, s.56; İbn Dokmak, s.256; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 248; el-Aynî, I, s.219; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.72–74.
- 23 Gazze "غزة", Güneybatı Filistin'de, bugün Gazze şeridi denilen bölgenin merkezidir. Antik çağlardan itibaren varlığını devam ettirmektedir. Bkz. Makdisî, s. 174; İbn Havkal, s. 172; Yakut el-Hamavî, IV, s.202–203; Zekeriyâ Kâzvinî, s.227–232; M. A. Meyer, *History of the City of Gaza*, New York 1907, ilgili yerler; Fr. Buhl, "Gazze", *İA*, IV, s.760–761; D. Sourdell, "Ghazza", *EF*, II, 1056–1057.

bir komutanın isteğini derhal kabul etmiş ve kendisine herhangi bir şey yapılmayacağı konusunda söz verip bu davetini memnuniyetle kabul ettiği hususunda haber vermiştir. Baybars ve arkadaşları aldıkları bu söz mucibince Mısır'a doğru harekete geçmişlerdir. Tarihler 8 Mart 1260'ı gösterdiğinde ise Mısır'a varmışlardır. Ardından Sultan Kutuz tarafından birçok ikrama nail olmuşlardır. Ayrıca Baybars vezaret sarayında ağırılarak kendisine de Kalyub ikta' olarak verilmiştir. Burada emirler Sultan Kutuz'un emrinde Moğollara karşı savaşılacağı hususunda anlaşmışlardır.²⁴

Halep ve Dimaşk'ın Zaptı

Bunlar olup biterken Hülegü, 8 Aralık 1259 tarihinde Harran önlerine gelerek şehri sert bir kuşatmadan sonra cebren ele geçirmiştir. Daha sonra Moğol ordusu Bire üzerine yürümüş, burası da yine aynı suretle kanlı bir şekilde Moğolların eline düşmekten kurtulamamıştır. Hülegü, o sıralar Bire'de mahpus bulunan el-Melikü'n-Nâsır'ın kardeşi el-Melikü's-Said'i serbest bırakmış ve daha önce elinde tuttuğu halde ağabeyi el-Melikü'n-Nâsır'ın elinden aldığı Subeybe ve Banyâs'ı kendisine tekrar geri vermiştir. Muharrem/Aralık aylarının sonlarına doğru Hülegü, Fırat Nehri'ni geçip Halep istikametinde yoluna devam etmiştir. Şehir yakınlarına geldiğinde bir ulak gönderip kalenin teslimi karşılığında şehre herhangi bir kötülükte bulunmayacaklarını, herkesin can, mal ve namuslarına bir şey yapılmayacağı hususunda bir elçiyle haber göndermiştir. Bunun yanında tek niyetinin şehre bir naibi atayıp yoluna devam etmek olduğu ve el-Melikü'n-Nâsır ile savaşmaya geldiğini, Halep halkı ile bir husumetlerinin olmadığını söylemiştir²⁵

Halep Kalesi naibi el-Melikü'l-Muazzam Turanşâh, bu isteğe razı göstermediği gibi Hülegü'nün bu isteğini sert bir şekilde reddetmiş ve şehirden uzaklaşmak isteyenlere de müsaade etmemiştir. Hülegü ise talebinin reddedilmesi üzerine şehri muhasara altına almış ve kale etrafında hendek ve lağımlar açtırmıştır (18 Ocak 1260). Ayrıca hendeklerin yanlarına kalın duvarlar inşa ettirmiştir. Kısa bir süre içinde başlayan muhasara neticesinde şehir, etrafı dört bir yanda kurulan mancınıkların sert bombardımanına maruz bırakılmıştır. Moğollar, kale muhafızlarının tüm ileri harekâtlarını kanlı bir şekilde geri püskürtmüşlerdir. Neticede de Moğol birliklerinin gayreti netice vermiş ve bir hafta sonra şehrin surları işgal edilmiştir (25 Ocak 1260).²⁶ Surun ele geçirilmesinden sonra Moğol askerleri peyder pey şehrin içine akmışlar ve halkın çoğu boğazlandığı gibi şehir içinde bulunan malların çoğu yağmalanmıştır. Hülegü, şehrin tahribi, yakma ve kıtallerden sonra 14 Safet/30 Ocak'ta bu hareketlere son verilmesi için askerlerine emir vermiştir. Nihayetinde hayat normale dönerken kale içine saklanan Turanşâh ve el-Melikü'n-Nâsır'ın çocukları, cariyeleri ile birlikte sultana ait birçok mal ganimet olarak ele geçirilmiştir. Hülegü, ihtiyar olması nedeniyle Turanşâh'ın canını affetmişse de kendisi birkaç gün sonra hastalanarak vefat etmiştir. Burada İmameddin el-Kazvinî naip olarak tayin edildi ve çevrede yer alan birçok kaleye naipler atanmıştır. Uzun bir süredir Eyyübîlerin elinde kalan bu müstahkem şehir, böylece Moğolların kontrolüne

24 İbn Abdüzzahir, s.61–62; İbnü'l-Cezerî, s.255–256; İbnü'l-Furât, s.57; İbn Dokmak, s.257; Makrizî, I, s.422; el-Aynî, I, s.219; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.73–74; Yuvalı, *age*, s.89–91.

25 İbnü'l-Amîd, s.53–54; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.561; Ebu'l-Fedâil, I, s. 71; Yunînî, I, s.375–377; Ebu'l-Fida, III, s.199; Nuveyrî, XXVII, s.384; Reşidü'd-dîn/Neşet, I, s.305–308; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386; İbn Haldûn, V,s.435; Makrizî, I, s.420; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.74; İbn Sibati, I, 371; el-Diyarbakri, II, s.322.

26 İbnü'l-Amîd, s.54; Ebu'l-Fedâil, I, s.71; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.561; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.48–49; Ebu Şame, s.203; Ebu'l-Fida, III, s.202; İbn Dokmak, s.259; Nuveyrî, XXVII, s.387; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386; Yafi'î, IV, s.113; İbn Haldûn, V,s.435; Makrizî, I, s. 422; el-Aynî, I, s.231; İbn Sibati, I, 372; el-Arinî, *age*, 48; Philip K. Hitti, *Syria: A Short History*, New York 1959, s.202.

girmiş oluyordu²⁷. Arkasından Harim şehri de sert bir muhasaradan sonra cebren ele geçirilerek şehir yerle bir edilmiştir.²⁸

Halep'in düştüğü haberini alan ve sıranın kendilerine geleceğinden emin olan Hama halkı, buranın sahibi el-Melikü'l-Mansur'un efendisi el-Melikü'n-Nâsır'ın yanına kaçmasını da fırsat bilerek Hülegü'ye haber gönderip Moğollara itaatlerini bildirmişlerdir (15 Safer 658/31 Ocak 1260). Nitekim el-Melikü'l-Mansur efendisinin yanına iltica ederken Hama'ya Tavaşî Mürşid'i naip olarak atamıştır. Bu emir de elindeki güçlerle Moğollara karşı mukavemet gösteremeyeceğini düşünüp şehirdeki ileri gelenlerle istişare yapmış ve hâlihazırda Moğollara teslim olmanın daha mantıklı olacağına kanaat getirmişlerdi. Hülegü, Hama'nın mukavemet göstermeden teslim olması üzerine bundan son derece mutlu olmuş ve şehre Hüsrevşah adında birini şahne²⁹ olarak atayarak bir şükran göstergesi olarak halka dokunmamıştır. Kaynaklar buna mukabil şehirde yer alan kütüphaneye el konulduğunu yazarlar.³⁰

Hülegü, Hama'da iken Suriye bölgesinin merkezi kabul edilen Dımaşk'a elçi gönderip teslim olmasını istemişti. Dımaşk'ta bulunan Sultan el-Melikü'n-Nâsır, Halep'in Moğolların eline zor düşeceğini düşünüyordu. Fakat Hama'nın koşulsuz teslim olmasını öğrenince yanına buranın eski sahibi el-Melikü'l-Mansur'u da alarak Dımaşk'tan Gazze'ye doğru hareket etmiştir. Melikü'n-Nâsır Nablus'a vardığında buraya küçük bir birlik bırakıp başına da Mücireddin b.Ebi Zekerî ile Ali b.Şücâ'yı tayin etmiştir. Yoluna devam eden Sultan, mevsimin kış olması nedeniyle kendisi ile birlikte yola çıkan kafilenin bir kısmını yolda kaybetmiştir. Sultan ve kafiləsi Gazze'ye vasil olduklarında Moğol takibinden korktukları için olacak ki burada fazla durmadan yollarına devam etmişlerdir. Sultan, el-Ariş'e³¹ vardığında yanına sadece küçük asker birliği olduğu halde Hıms sahibinin oğulları el-Melikü'z-Zahir ve Şehabeddin Keymarî'yi bırakarak kafilisine de Mısır'a gitmelerini istemiştir. Kendisi de Sina Çölü üzerinden Şevabek'e, oradan da Kerek'e³² gitmiştir. Burada çok iyi bir şekilde ağırlandıysa da Moğollardan korktuğu için şehirde fazla duramamış ve Berketü'z-Ziza'da gizlenmiştir.³³

El-Melikü'n-Nâsır'ın teberdarı Hüseyin el-Kürdî, gizlice Ketboğa Noyan'ın yanına gelerek, şayet kendisine Hıdrü'l-Havlan'ı verirse el-Melikü'n-Nâsır'ı gizlendiği yeri söyleyebileceği teklifinde bulunmuştur. Ketboğa bunu kabul edip yanına bir miktar asker alarak el-Melikü'n-Nâsır'ın gizlendiği yere baskın düzenlemiştir. Bu baskın sonucu birçok Eyyübî meliki ile birlikte

27 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.49; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.46; İbn Dokmak, s. 259; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386; el-Aynî, *Siret el-Melikü'l-Mü'eyyed*, s.23.

28 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.49-50; Ebu'l-Fida, III, s.202; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.46; Nuveyrî, XXVII, s.387; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386.

29 Bir şehir veya bölgeye atanan ve genellikle asayiş işlerine bakan askeri valilere verilen isimdir. Bkz. Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, s.292-293.

30 İbnü'l-Amîd, s.50; Ebu'l-Fedâil, I, s. 71; Ebu'l-Fida, III, s.213; Nuveyrî, XXVII, s.388.

31 el-Ariş "شیرعلی", Kuzey Mısır'ın idari kısımlarından birisidir. Bkz. Yakut el-Hamavî, IV, s.261-266; İbnü'l-Abdülhak, II, s.945; Zekeriyâ Kâzvinî, s.221; Makrizî, *et-Hitât*, I, s.210-211; F. Buhli, "el-'Ariş", *İA*, IV, s. 221.

32 Kerek "كرك", bu gün Ürdün sınırları içerisinde yer alan şehir, Lut gölünün 15 km. kadar doğusunda, denizden 1000 m. yükseklikteki Kerek platosunun çok sarp bir kesiminde kurulmuştur. Bkz. Herevî, s.19-20 Fr. Buhl, "Kerek", *İA*, VI, 583-584; D. Sourdel, "al-Karak", *EP*, IV, s. 609.

33 İbnü'l-Amîd, s.52; Ebu'l-Şame, s.203; İbn Dokmak, s.259; Yafî'î, IV, s.113; Makrizî, I, s.424; el-Aynî, I, s.232; İbnü'l-Tagribirdî, VII, s.70-71.

el-Melikü'n-Nâsır'ı ele geçirmiştir. Bu sırada Aclun Kalesi de Moğollar tarafından muhasara altına alınmıştı ve kale tüm saldırılara rağmen direnmekteydi. Ketboğa kaleyi müdafaa eden güçlere gözdağı vermek amacıyla yanında el-Melikü'n-Nâsır olduğu halde kale önüne gelerek derhal kalenin teslim olmasını istemiştir. Çaresiz kalan el-Melikü'n-Nâsır kaleye haber göndermek zorunda kalmış ve kaleyi müdafaa eden askerler Sultan'ın telkini üzerine kaleyi teslim etmiştir. Bu gelişmenin akabinde Moğollar kuvvetleri tarafından Busra ve Subeyda kaleleri cebren de olsa ele geçirilmiştir.³⁴Dımaşk halkı ise sultanlarının kendilerini bırakıp kaçmaları üzerine Moğollara teslim olmanın daha faydalı olacağını düşünerek o sıralar Haras'ta bulunan Hülegü'ye elçi göndermişlerdir. Elçiler Moğol hükümdarının huzuruna çıkarak, Dımaşk'a elçi sıfatı ile bir birlik göndermelerini ve şehri Moğollara teslim etmek istedikleri bildirmişlerdir. Bunun üzerine Hülegü, naiplerinden Balaban el-Sirri ve Kadı Alâeddin el-Acemi'yi şehri teslim almaları için Dımaşk'a göndermiştir. Naipler 19 Safer/4 Şubat'a Dımaşk'a varıp şehri teslim almışlardır. Hülegü, burada daha önce şehirde Başkadılık görevini yapan Muhyiddin b. el-Zeki'yi naip olarak atamıştır.³⁵

Dımaşk gibi Suriye bölgesinin kilit şehri hüviyetindeki bir şehrin mukavemet göstermeden teslim olması Moğollar için büyük bir başarı olmuştu. Fakat Hülegü, şehri teslim aldığı sıralarda Moğolların ana merkezi Karakurum'dan hiç beklenmedik bir haber almıştır. Bu habere göre büyük hükümdar Mönge Han ölmüş ve bu boşluktan faydalanan Arıkboğa kendisini “Büyük Kaan” olarak ilan etmişti. O sıralar Çin'de seferde iken haberi alan Kubilay derhal Karakurum'a gelmiş ve Arıkboğa'yı bertaraf edip kendisi tahta geçmişti. Moğol tahtında bunlar olup biterken Hülegü'nün bundan haberi olmuş ve derhal Suriye bölgesini terk ederek Suruc ve Ahlat üzerinden İran'a dönmüştür.³⁶ Kaynaklar, Hülegü'nün Suriye'de Ketboğa Noyan'ın emrinde sayısı 12.000 ile 15.000 arasında olan bir birlik bıraktığını ve Mardin'in kuşatılması hususunda da komutanına emir verdiğini kaydedenler³⁷.

Ketboğa Noyan ise Mardin'i sert kuşatma altına almış ve Mardin hâkiminin ölmesi ile oğlu Kara Aslan tarafından sulh yolu ile Moğollara teslim olmuştur. Bundan sonra Ketboğa Noyan, ordusunun başında Dımaşk'a geri dönmüştür. Şehir halkı olası bir yağma ihtimalinden dolayı düşman askerlerini şehrin içine almamışlardır. Bunun üzerine Moğollar yollarına devam edip Harran ve Filistin'e doğru hareket etmişlerdir. Nablus³⁸ önlerine geldikten kısa bir süre sonra şehri muhasara altına almışlardır. Yukarıda da belirtildiği gibi Melikü'n-Nâsır buraya Mücireddin b.Ebi-Zekerî'yi atamıştı. Mücireddin b.Ebi Zekerî düşmana karşı koymaya çalışmış ve düşman askerlerine de bir hayli zayıf verdirmesine rağmen bunlara fazla direnememiş ve Moğollarla savaşırken bir çarpışma sırasında öldürülmüş, müdafaa ettiği şehir ise kısa bir süre sonra Moğolların eline geçmiştir.³⁹

34 İbnü'l-Amîd, s.53; Ebu'l-Şame, s.203–204; Yunîni, I, s.357–358; İbn Dokmak, s.260; Nuveyrî, XXVII, s.389; İbnü'l-Ahmed el-Askalânî, s.371; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.63; Makrizî, I, s.424.

35 Yunîni, I, s.351–352; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.50; Ebu Şame, s.204; İbnü'l-Cezerî, s.257; İbnü'l-Furât, s.58; İbn Sibât, I, s.388–389; İbnü'l-Devadârî, VIII, s.46–47; İbnü'l-Kesir, XIII, s.387–388; İbn Haldûn, V,s.436; Makrizî, I, s.426; el-Aynî, I, s.240; a.mlf, *Siret el-Melikü'l-Mü'eyyed*, s.23; el-Arinî, age, s.48; Hitti, age, s.202.

36 Ebu Şame, s.205; Nuveyrî, XXVII, s.390.

37 Baybars el-Mansuri, *Tuhfe*, s. 84; Ebu'l-Farac, II, s.575; Makrizî, I, s.427; Yuvalı, *age*, s.90–91.

38 Nablus “نابلس”, bugün Filistin toprakları içerisinde yer alan ve Ortaçağ boyunca önemli mevkide bulunan bir şehirdir. Bkz. Yakut el-Hamavi, IV, s.248–249.

39 İbnü'l-Amîd, s.53; Ebu'l-Şame, s.205; Baybars Mansurî, *Tuhfe*, s. 84; Ebu'l-Farac, II, s.575; İbn Dokmak, s.260; Nuveyrî, XXVII, s.390; İbn Haldûn, V,s.435.

Ayn-ı Câlût Savaşı

Moğollar, girdikleri Suriye bölgesinde etrafı tarumar edip yollarına devam etmişlerdir. Nitekim Havran⁴⁰, Salt, Birketü'z-Ziza, Beytü'l-Cibril, Kudüs⁴¹ ve Gazze peş peşe ele geçirilmiştir. Bu şehirlerde büyük bir katliam gerçekleştirdikten sonra birçok mevki talan etmişlerdir. Önlerine gelen insanların çoğu doğranmış, sağ kalanlar da esir alınmıştır. Kaynaklar, bunlara ek olarak Gazze'ye kadar uzanan bu seferden sonra Moğolların Dımaşk'a geri çekildiğini kaydederler. Burada ele geçirdikleri ganimeti ve esirleri satmışlardır. Fakat Moğollar, Dımaşk'a geldiklerinde hiç beklenmedik bir hadise yaşanmış ve burada kendilerine karşı Bedreddin Kızıl ile Cemaleddin el-Seyrafi önderliğinde bir isyan patlak vermişti. Bunun üzerine Dımaşk kalesi tekrar Moğollar tarafından muhasara altına alınmış ve kale kısa bir süre sonra mancınıkların sert bombardmanı karşısında da şehir halkı teslim olmak zorunda kalmıştır (22 Cemaziyelevvel 658/5 Mayıs 1260). Kale içine akan Moğol askerleri Bedreddin Kızıl ile Cemaleddin el-Seyrafi'yi tutuklayıp idam edilmiştir. Bunun yanında Dımaşk'taki bu isyan Moğol birliklerinin canını bir hayli sıkımsı olmalı ki buna benzer bir hadisenin gerçekleşmemesi ve etrafa gözdağı vermek amacıyla yakınlarda bulunan Ba'lebek önlerine gelip kaleyi muhasara altına almışlardır. Şehir her ne kadar mukavemet göstermişse de neticede kalenin müdafileri teslim olmak zorunda kalmıştır.⁴²

Moğolların Suriye bölgesini ele geçirmeleri üzerine, İslam dünyasının son kalesi olarak Mısır kalmıştı. Burada da devlet ümerası ve halkı, korku içinde bölgeden kaçan kişilerden Moğol vahşetini dinliyorlardı. Mısır'ın da ele geçirileceğine inanan birçok kişi Afrika'nın daha kuzey-batı kısmına kaçmayı daha uygun bulmuştu. Fakat Mısır'da Moğollara karşı yapılacakların görüşüldüğü mecliste devlet ümerası arasında ihtilaflar çıkmıştır. Nitekim bir kısım emir Moğollara karşı direnmenin fayda getirmeyeceğini dile getirirken, Baybars gibi emirlerin ise ısrarla Moğollarla savaşılması gerektiğini söylemişlerdir. Nihayetinde Baybars'ın ısrarı üzerine Sultan Kutuz, Moğollara karşı konulacağına karar vermiştir. Bu nedenle savaş giderlerinin karşılanması için Melikü'n-Nâsir'ın Mısır'a iltica etmiş olan eşinin ve Cemaleddin b. Yağmûr'un mallarına da el konulmuş ve kendileri de tevkif edilmiştir. Kısa bir süre içinde Mısır'da Moğollara karşı genel bir seferberlik ilan edilmiştir.⁴³ Sultan Kutuz, savaş hazırlığı yaptığı sıralarda Kahire Sarayı'na gelen Moğol elçisi elinde tehditler dolu bir mektubu Memlûk hükümdarına sunmuştur.⁴⁴ Bu mektupta tehditlerin yanında Cengiz Han Yasası'nı kabul edip derhal Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımaları, aksi takdire başlarına büyük bir felaketin geleceği yazılı olduğu bilinmektedir.⁴⁵

40 Havrân “نارودح”, Dımaşk'a bağlı bir nahiye olup müstahkem bir kalesi bulunmaktaydı. Bkz. Zekeriyâ Kâzvinî, s.185.

41 Kudüs “سددك”, Lut gölünün bulunduğu çukur alanın batısında, dikliklerle ayrılmış olan Yahudiye platosunun dalgalı yüzeyi üzerinde kurulmuştur. Üç ilâhî dinde de önemli yere sahip olan ve kutsal sayılan bir şehirdir. Kuruluşu antik çağlara kadar gider. Konumu hakkında bkz. Makdisî, s.159 vd; Nâsir-ı Hüsrev, s. 31–56; F. Buhl, “Kudüs”, *İA*, VI, s.952–964; Muammer Gül, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997, ilgili yerler.

42 Ebu Şame, s.205–206; Yunînî, I, s.351–358; Ebu'l-Fida, III, s.202–213; İbn Dokmak, s.260; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.70–80; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 220–227; Makrizî, I, s.424–433.

43 Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.310; İbnü'l-Furât, s.58; Kalkaşandî, VIII, s.63–64; İbnü'l-Kesir, XIII, s.388–399; Makrizî, I, s.423; Yuvalı, *age*, s.91.

44 Mektubun muhtevası için bkz. Makrizî, I, s.427–428; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.47–48; İbn Dokmak, s.261–262; Kalkaşandî, VIII, s.64–65; İbnü'l-İyas, I, s.304–305.

45 Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.310; İbnü'l-Furât, s.58; İbn Dokmak, s.262; Kalkaşandî, VIII, s.63–65; Makrizî, I, s. 27–428; İbnü'l-İyas, I, s.304–305; Yuvalı, *age*, s.91.

Sultan Kutuz, emirlerini derhal Kala'tu'l-Cebel'e⁴⁶ çağırarak, Moğolların mektubunu okuduktan sonra düşmana karşı ne yapılması gerektiği konusunda istişare etti. Emirlerin bir kısmı Moğollarla savaşılması hususunda hala bir korku içindeydiler. En nihayetinde Sultan Kutuz ve Emir Baybars bütün emirleri ikna ettiler. Buna göre müşavereden Moğollara karşı savaşılacağı kararı çıktı ve bu münasebetle düşmana gözdağı vermek amacıyla elçilerin tümü öldürüldü.⁴⁷ Moğol elçilerinin öldürülmesi karşısında düşman ordusunun harekete geçeceğini bilen Sultan, ordusu başında Kahire'de hareket emri verdi(15 Şaban 658/26 Temmuz 1260). Memlûk ordusunda Mısır askerleri, Nâsırîler, Şehrazur Kürt askerleri⁴⁸ ile birlikte el-Melûk'ül-Mansur, el-Melikü's-Said b. Bedreddin Lu'lu' gibi önemli kişiler de bulunmaktaydı. Bunların yanında Suriye bölgesinde Moğollardan kaçan birçok asker de Memlûk ordusunun bünyesine alındığı gibi ordu da iyice teçhiz edildi.⁴⁹ Sultan Kutuz, Baybars'ı öncü birliklerin komutasına getirip ileri hareket emri verdi.⁵⁰ Bu öncü birlik süratli bir şekilde ilerlerken, Gazze'ye kadar sokulan Baydara komutasında bir Moğol müfrezesi de Memlûk ordusunun harekete geçtiğini duymuş ve derhal geri çekilerek vaziyeti Ketboğa Noyan'a haber vermiştir. Kutuz, kısa bir süre sonra ordusunun başında olduğu halde Gazze'ye girdi. Burada bir gün konakladıktan sonra Akka üzerinden hareket etti. Söz konusu yeri ellerinde tutan Haçlı birlikleri ile anlaşarak birbirlerine karşı herhangi bir düşmanca harekette bulunmayacakları hususunda güvence aldı. Bunun yanında Haçlı reisleri de Memlûk ordusuna katılmak istediklerini söyleyince, Sultan Kutuz teşekkür edip bu tekliflerini nazikçe geri çevirmiştir.⁵¹

Burada Haçlıların Memlûklere destek vermeleri ise bir hayli ilginç bir hadise olarak görülmektedir. Bunda büyük bir ihtimalle Moğollar'ın Haçlıları bile tehdit edecek boyutta bölgeyi tahrip etmelerinin etkisi olmalıdır. Ayrıca Ketboğa Noyan'ın Memlûklere karşı gelecek bir saldırı ihtimaline karşı da onların en büyük düşmanı olan Haçlıları tarafına çekmeyi ihmal ederek büyük bir hatada bulunmuştu. Esasen Hülegü'nun Suriye'de bıraktığı ordu da Suriye'de ele geçirilen yerleri korumak için bırakılmıştı ve büyük bir ihtimalle Mısır'a karşı saldırı niyetinde değillerdi. Fakat Ketboğa Noyan, Kutuz'un ordusunun başında Gazze'yi geçtiğini Bika'da iken öğrendiğinde savaşı da kabul etmek zorunda kaldı. Komutanlarıyla istişare ettiğinde, Memlûklere karşı savaşılması hususunda karar kıldılar. Bunun yanında Ketboğa Noyan, böyle bir hareketi Memlûklerden beklemiyordu ve ordusu ile birlikte hazırlıksız yakalanmıştı. Nihayetinde Moğol

46 Kale hakkında bkz. Suyutî, *Hüsni'l-Muhadâra*, II, s.297

47 Kalkaşandî, VIII, s.64; Makrizî, I, s.423.

48 İbnü'd-Devadarî, VIII, s.48.

49 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.50;a.mlf, *Tuhfe*, s.43; İbnü'd-Devadarî, VIII, s.48; İbnü'l-Kesir, VIII, s.227,251; Makrizî, I, s.430; el-Aynî, I, s.330; İbnü'l-İyas, I, s.304–305.

50 İbn Abdüzzahir, s.63; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.317; İbn Dokmak, s.262; Makrizî, I, s.430–431; İbnü'l-Tagribirdî, VII, s.79–80.

51 İbn Abdüzzahir, s.63; Yunîni, I, s.365; İbnü'd-Devadarî, VIII, s.49; İbn Dokmak, s.262–263; Makrizî, I, s.429–430; el-Arinî, age, s.49; Abdullah Said el-Gamidî, *Cihadü'l-Memalik Deydü'l-Moğoliye ve'l-Salibiyyin*, Mekke 1986,s.139–141; Memlûk-Haçlı İlişkileri Hakkında bkz. Ali Aktan, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri", *Belleten*, LXIII, S.237, Ankara 1999, s.411–452; Azmi Abd Muhammed Ebu Alyân, *Mesiretü'l-Cihadü'l-İslami Dadu'l-Salibiyyin fi Ahdü'l-Memalik*, Erden 1994, ilgili yerler.

komutanı, askerlerine hareket emri verdi⁵² ve bu münasebetle ordusu Ayn-ı Calut⁵³ bölgesinde mevzilenerken Sultan Kutuz'un ordusunu beklediler.⁵⁴ Sultan Kutuz, Atabekü'l-Asakir Aktay, el-Melikü'l-Mansur ile birlikte ordunun başında ilerlerken Baybars'ı da pişdar birliğin başında ileriye gönderdi. Baybars, Beysan'a geldiğinde Moğolların Ayn-ı Calut'ta mevzilendiğini görünce duruma sultana bildirerek Moğolların pişdar birliğini de kısa çatışmalarla oyalayarak zaman kazanmaya çalıştı. Nihayetinde Moğollar, Memlûklerin mezkûr bölgeye ulaşmalarının akabinde, düşman birliklerinin karşısında mevzilenerken savaş düzeni aldılar.⁵⁵

Kaynakların ifadesine göre savaş, Moğol ordusunun şiddetli bir taarruzu ile başladı. Moğollar, süratli bir şekilde Memlûklerin mevzilendiği alana doğru harekete geçtiler. Şiddetli hücum ile birlikte Memlûk ordusunun sol kanadı dağıldı. Bunun üzerine başarılı bir manevra ile Sultan Kutuz, Baybars ve Emir Aktay düşman ordusunun merkez birliğine hücumu savaşın sonucunu belirledi: Moğol ordusu büyük hezimetle uğradı. Kaynakların ittifak ettikleri gibi kahramanca savaşan Ketboğa ise savaş alanında öldürüldü. Baydara komutasında küçük bir Moğol birliği ise çareyi etraftaki dağlara kaçmakta buldu. Baybars derhal bunların peşine düşerek bu birliğe de bir hayli zayıf verdi. Bunun yanında bizzat Ketboğa'nın oğlu ve eşinin olduğu birçok kişi de esir olarak ele geçirildi(25 Ramazan 658/3 Eylül 1260).⁵⁶ Fakat bu önemli savaşın ardından Sultan Kutuz bizzat Baybars tarafından öldürülerek yerine sultan olacaktır.⁵⁷ el-Melikü'n-Nâsir ise yanlış istihbarat verdiği gerekçesiyle Moğollar tarafından feci bir şekilde katledildi.⁵⁸ Savaşın ardından Moğolların İslam dünyasına doğru istila hareketi ilk kez durdurulmuş ve bu başarı ile Suriye bölgesinin çoğu Ayn-ı Calut savaşı ile birlikte Memlûklere ilhak olmuştur. Bu tarihten itibaren bölgede yoğun Moğol-Memlûk mücadelesi başlamıştır.

Sonuç

İslam tarihi kaynaklarında büyük yer edinen İlhanlıların Suriye seferi, hem İslam Coğrafyası'nda Moğollar tarafından zapt edilemeyen Suriye ve Mısır'a karşı yapılmış olması hem de Moğolların söz konusu sefer sonucunda Ayn-ı Câlût bölgesinde yenilgiye uğramalarının neticesi

-
- 52 Moğol ordusunun mevcudu hakkında elimizde yeterli bir bilgi yoktur. Nitekim kaynaklar bir birinden çok farklı sayılar verirler. Baybars el-Mansûrî Moğol ordusunun sayısını 12.000 (*Tuhfe*, s.63), Ebu'l-Farac 10.000 (II, s.575), Nuveyrî ise 20.000 olarak gösterir. Bunun yanında kanaatimizce bu sayısının 10.000 civarında olduğudur. Memlûk ordusunun sayısı ise bunun yaklaşık iki katı olduğu şüphe götürmez.
- 53 “تولاج نيرة”، Araççada “Calut'un Gözü” anlamına gelen bu mevki Filistin'e bağlı Beysan ile Nablus arasında bir mevkidedir. Bkz. Yakut el-Hamavî, IV, s.117.
- 54 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.51; İbn Dokmak, s.263; Makrizî, I, s.431–433; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.80; el-Gamidî, age, s.141-144.
- 55 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.51; Makrizî, I, s.429–431.
- 56 İbnü'l-Amîd, s. 53–54; İbn Abdüzzahir, s.63–66; Yunîni, I, s.365–367; Ebu Şâme, s.207–209; İbnü'l-Fuvâtî, s.166; İbnü'l-Furât, s.58–60; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.50–52; a.mlf, *Tuhfe*, s.43–45; Ebu'l-Fedâil, I, s. 75; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.313–316; Ebu'l-Fida, III, s.205; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.60–62; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s.163; İbn Dokmak, s.263–266; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 388–392; Yafî'i, IV, s.113; Nuveyrî, XXIX, s.474; İbn Sibât, I, s.391; Kalkaşandî, VIII, s.430; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.49–61; Makrizî, I, s.430–431; el-Aynî, I, s.243–244; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.77–81; İbnü'l-İyâs, I, s.306.
- 57 İbn Abdüzzahir, s.68; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.53–54; İbnü'l-Fuvâtî, 257; İbnü'l-Furât, s.60–66; Ebu Şâme, s.211; Yunîni, I, s.371; Ebu'l-Farac, *Muhtasar*, s.282; Ebu'l-Fida, III, s.207; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.61-66; İbn Dokmak, s.67-68; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.64–65; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s.163; İbnü'l-Kesir, XIII, s.392–394; Makrizî, I, s.435; el-Aynî, I, s.261–262; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.83
- 58 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.52–53; İbn Dokmak, s.266

olarak yenilemez sıfatını kaybetmeleri münasebetiyle İslam tarihinde mühim bir yere sahiptir. Büyük Moğol Hükümdarı Möngge Han tarafından İran ve Irak'ın ele geçirilmesi ile görevlendirilen Hülegü, 1256 yılında İsmaili Kalelerini, 1258 yılında da Bağdad'ı zapt ettikten sonra Suriye'ye girmiştir. İslam kaynaklarına göre İlhanlıların bu seferi bölgenin o döneme kadar yaşadığı en büyük istila hareketidir. Sefer sonucunda Halep ve Dımaşk gibi sadece Suriye bölgesinin değil, devrin İslam dünyasının da en önemli şehirlerinin Moğolların eline geçmesi üzerine Müslüman halkı dehşete düşürmüştür. Bölgedeki Eyyübî hükümdarlarının savaşmak yerine kaçıp gitmeleri de bundaki esas amil olmuştur. Irak'tan Filistin sahillerine kadar nerdeyse tüm İslam şehirleri Moğolların kontrolüne girerken, 1260 yılında yönlerini İslam'ın son kalesi sayılan Mısır'a çevirmişlerdir. Moğol askerleri bu sefer ile meşgul iken Büyük Moğol İmparatorluğu'nun tahtında yaşanan iktidar mücadelesi sebebiyle Hülegü doğuya dönmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple söz konusu askeri harekâtlara ara verilmiş, fakat Memlûkların karşı hamlesi üzerine iki taraf arasında Ayn-ı Calut'ta büyük bir savaş yaşanmıştır. Neticede Moğollar tarihte ilk defa bozguna uğratılmıştır. Moğolların Suriye bölgesinde ele geçirdikleri birçok mevki ise tekrar Müslümanlara terk edilmek zorunda kalmıştır. Sonuçları itibari ile İlhanlıların batıdaki son büyük fetih dalgası iken ve Halep ile Dımaşk gibi çok önemli şehirleri ele geçirmelerine rağmen Ayn-ı Calut'ta yaşanan muvaffakiyetsizlik sebebiyle Suriye'deki ele geçirdikleri tüm yerleri kaybetmişlerdir. Moğolların bu yenilgisi sadece bölgesel bir hadise olarak kalmamış, aksine İslam'ın hem Moğollara hem de uzun bir süredir mücadele ettikleri Haçlılara karşı büyük bir moral kaynağına dönüşerek bir anda Memlûkların önderliğinde başlatılan bir cihad fikri ile devam etmiştir. Bu sebeple Hülegü'nün başlattığı söz konusu seferinin büyük bir başarısızlık ile bitmesiyle Moğollar, Fırat'ın doğusuna atıldıkları gibi Abâkâ ve Gazan devrinde devam edecek saldırılar karşısında Memlûklar de başarılı bir şekilde mücadele edeceklerdir.

Kaynakça

- Aynî, İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân, (Neşr. Muhammed M. Emin), I, Kahire 1987.
- Barthold, V.V., "Hülagu", İA, V/1, s. 581-582.
- Baybars el-Mansûrî, Zübdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre, (Tah. D. S. Richards), Beyrut 1998.
- Dımaşkî, Cosmographie, (Neşr. M.A. F.Mehren), Saint-Petersbourg 1866.
- Ebu Şame, Zeyl er-Ravzateyn, (Neşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyni), Beyrut 1974.
- Ebu'l-Fidâ, Tarih Ebu'l Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer, (Tah. Muhammed Azb vd), III, Bağdad 1968.
- , Takvimü'l-Büldân, (Neşr. M.Reinaud), Paris 1840.
- el-İdrisî, Nüzhetü'l-Müşâk, II, Beyrut 1989.
- Fehervâri, G., "Harran", EI², III, s.233-237.
- Fehmî, Abdü's-Selam Abdü'l-Aziz, Tarih-i Devleti Moğoliye fi İran, Kahire 1981.
- Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980.
- Hamdullah Müstevfi, Nüzhetü'l-Kulûb, (Neşr: Le Strange), Leiden 1908.
- Işıltan, Fikret, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960.
- İbn Abdüzzahir, er-Ravzü'z-zâhir fi Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir, (Neşr. Abdülaziz el-Huveytir),

Riyad 1976.

İbn Dokmak, Nüzhetü'l-Enam fi Tarihü'l-İslam, (Tah.Samir Tabbare), Beyrut 1999.

İbn Haldûn, Tarih İbn Haldun,V, Beyrut 2006.

İbn Havkal, Sûretü'l-Arz, (Neşr.M.J. de Goeje), Leyden 1874.

İbn Hurdazbih, Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,(Neşr.M.J. de Goeje), Leyden 1890.

İbn Sibât, Sidk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat, (Tah. Abdülislam Tedmurî),I, Trablus 1993.

İbn Şeddad, el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire, (Neşr. Y. Abbare), III/I, Dımaşk 1978.

-----, Tarih'ul-Melik'z-Zahir,(Neşr. Ahmed Hatit), II, Beyrut 1983.

İbn Tagrîbirdî, en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire, (Tah.İ.Ali Tarhan-M. Mustafa Ziyade), VII, Kahire 1963.

İbn Vasil, Müferricu'ul-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub, (Tah. Abdülislam Tedmurî), VI, Beyrut 2004.

İbnü'l-Amîd, Ahbar Eyyûbî yin, (Neşr. Claude Cahen), BEO'dan tıpkıbasım, Port Said tz.

İbnü'l-Cezerî, Havâdisü'z-zaman ve enbâuh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/ Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî (Tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî), Beyrut 1988.

İbnü'l-Devadarî, Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürrü'l-Fâhir fi Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır, (Neşr. Hans Robert Roemer),VIII, Kahire 1960.

İbnü'l-Fuvâtî, Havadisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafi'atü'l-Meti's-Sabi'a, Beyrut 1407.

İbnü'l-İyâs, Bedâiyü'z- Zuhûr fi Vekâyi' i'd-Duhûr, (Tah. Muhammed Mustafa), I, Kahire 1982.

İbnü'l-Kesîr, El-Bidaye ve'n-Nihaye, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, İstanbul 1995.

İbnü'l-Verdî, Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer, II, Beyrut 1996.

İkbâl, Abbas, Tarih-i Moğul, I-II, Tahran 1926.

İstahrî, Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1927.

Kafalı, Mustafa, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

Kalkaşandî, Subh el-'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ, I-XIV, Kahire 1913-1920.

Kudame bin Cafer,Kitabu'l-Harac, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1890.

Lockhart. L, "Alamut", EP², I, 352.

D'Ohsson, M. Le Baron, Histoire Des Mongols, II, Amsterdam 1852.

Makdisî, Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1877.

Makrizî, Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvel Mulûk, (Neşr. Mustafa Ziyade), I, Kahire 1956.

Merçil, Erdoğan, "Şahne", DİA, XXXVIII, s.292-293.

Mesudî, Kitabu'l-Teşbih ve'l-Eşraf, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1894.

Nuveyrî, Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb , (Neşr. M. Mustafa Ziyâde), XXVII, Kahire 1990.

Özdemir, Mehmet, Moğol İstilasası Cengiz ve Hülagü Dönemleri, İstanbul 2011

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-a'yân, (Haz. James Richard Jewett), VIII, Chicago 1907.

Spuler, Bertold, "İlkhâns", EI², s.1121-1123.

-----, "İlhanlılar", İA, V/2, s.967-972.

-----, İran Moğolları (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987.

Suyutî, Târih-i Hülafâ, Beyrut 2003.

Sümer, Faruk, "Ağaçeriler", Belleten, XXVI /103 (1963), s.521-528.

-----, Oğuzlar, İstanbul 1999.

Şeşen, Ramazan, "Harran ve Türk-İslâm Tarihindeki Yeri", Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1988, s. 159-167.

-----, Harran Tarihi, Ankara 1993

Togan, Zeki Velidi, "Alamut", İA, I, s.289.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 2004

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1988.

Vladimirtsov, Y., Moğolların İctimai Teşkilâtı, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1944.

Weir, T. H., "Harran", İA, V/I, s. 299-300.

Yafi'î, Miratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rife ma Yu'teber min Havadis ez-Zaman,(Neşr. Halil el-Mansur), IV,Beyrut 1997.

Yakut el-Hamavî, Mu'cemü'l-Büldân, I-V, Beyrut 1977.

Yunîni, Zeyl Miratu'z-Zaman, I-III, Haydarabad 1955.

Yuvalı, Abdulkadir, "Hülâgû", DİA, XVIII, s.474-475.

-----, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri, Kayseri 1994.

Zehebi, Düvelü'l-İslam, (Neşr. Hasan İsmail Merket-Mahmud el-Ernaut), II, Beyrut 1999.

-----, Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm, (Tah. Ömer Abdüsselam Tedmuri), XLVIII, Beyrut 1997.

Zekeriyâ Kâzvinî, Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad, Beyrut 1960.

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future**

Prof. Dr.
Hasip SAYGILI

FSMVÜ Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü Başkanı,
hsaygili@fsm.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4841-4785>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 25/05/2021 10/06/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.942718>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Gaziantep Savunmasının Hazırlık ve Teşkilatlanmasını Ali Cenani Bey mi Yaptı?

Did Ali Cenani Bey Make Preperation and Organization of the Defense of Gaziantep?

Öz

1919-1922 döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği ile yürütülen Milli Mücadele'nin Güney cephesi askeri harekâtı ağırlıklı olarak gayrinizami kuvvetlerin yoğun şekilde kullanılmasıyla icra edilmiştir. Güneyde Antep savunması veya Antep Harbi diye bilinen harekât da kahramanlık ve fedakârlıklarla icra edilmiş ve başarıya ulaştırılmıştır. Gaziantep savunmasının tarihi ile ilgili birçok kaynakta bu harbin hazırlıklarının ve ilk teşkilatlanmasının daha Mondros mütarekesi imzalanmadan Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği talimatla Antep Mebusu Ali Cenani Bey tarafından başlatıldığı tekrar edilegelmiştir. Bu çerçevede Uluğ İğdemir, Yusuf Hikmet Bayur, Andrew Mango gibi itibarlı şahsiyetlerin de Ali Cenani merkezli iddiayı sorgulamadan eserlerinde aktardıkları görülmüştür. Bu iddianın kaynağı Falih Rıfkı Atay'ın 1926 yılında Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yazdıklarıdır. Bugüne kadar bu iddia itirazla karşılaşmadan popüler ve akademik yayınlarda varlığını sürdürmüştür.

Bu makalede bu yaygın iddia kaynak eleştirisi yapılarak, dönemin olguları ile beraber incelenmiştir. Sonuçta olgular ve yazılı birinci el kaynaklar üzerinden bu iddianın herhangi güvenilir bir dayanağı olmadığı gösterilmiştir. Ali Cenani anlatısının Türkiye'nin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk'e hiç ihtiyaç yokken ileri görüşlülük atfetme işgüzarlığından kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Bu temelsiz iddianın gerçekliğe dayanmaması bir tarafa Türkiye karşıtı Ermeni çevrelerinde nasıl kullanıldığına da bu makalede işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Gaziantep (Ayıntap) Savunması, Antep Harbi, Ali Cenani, Falih Rıfkı

ATIF: SAYGILI Hasip, "Gaziantep Savunmasının Hazırlık ve Teşkilatlanmasını Ali Cenani Bey mi Yaptı?", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/2 (Haziran 2021), s. (805-817)

CITE: SAYGILI Hasip, "Did Ali Cenani Bey Make Preperation and Organization of the Defense of Gaziantep?", **Journal of History and Future**, 7/2 (June 2021), pp. (805-817)

Abstract

The military operations of the Southern front of the Turkish National Struggle, which was carried out under the leadership of Mustafa Kemal Pasha during the 1919-1922 period, was mainly executed by the intensive use of irregular forces. The operation known as the defense of Antep or the War of Antep in the South, was fulfilled with heroism and self sacrifice and achieved success. In many sources about the history of the defense of Gaziantep, it has been repeated that the preparations and the first organization of this war were initiated by the Antep Deputy Ali Cenani Bey, with the instructions given by the Army Commander Mustafa Kemal Pasha, even before the Mudros Armistice was signed. In this context, it has been observed that prestigious figures such as Uluğ İğdemir, Yusuf Hikmet Bayur and Andrew Mango also quoted the Ali Cenani-centered claim in their works without questioning it. The source of this claim is that Falih Rıfki Atay wrote in the newspaper Hâkimiyet-i Milliye in 1926. Until today, this claim has survived in popular and academic publications without any objection.

In this article, this common claim is examined together with the facts of the period by making a source criticism. As a result, it has been shown that this claim has no reliable basis, based on the facts and written primary sources. It was concluded that the narrative of Ali Cenani stems from his flattering to attribute farsightedness to Turkey's founding leader Mustafa Kemal Atatürk, when there was no need for him yet. Apart from the fact that this baseless claim is not based on reality, it is also pointed out in this article how it was used in anti-Turkey Armenian circles.

Keywords: Turkish National Struggle, Defense of Gaziantep (Aintab), War of Antep, Ali Cenani (Ali Djenani), Falih Rıfki

Giriş

Milli Mücadelede Antep savunmasının ağırlıklı olarak gayrinizami kuvvetlerle yürütüldüğü ve daha Sivas Kongresi'nden itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın emir ve talimatlarıyla yürütülüp başarıya ulaştığı bilinmektedir. Ancak bilinen bu olguya ve birçoğu yayınlanmış özgün belgeler koleksiyonuna rağmen Antep savunmasının temelini daha Mondros mütarekesi imza edilmeden 7. Ordu/Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ile başladığı ileri süren görebildiğimiz kadarıyla sorgulanmamış anlatılar da mevcuttur. Bu makalede bahsettiğimiz önemli iddianın gerçekliği araştırılmıştır. Bu iddianın arkasındaki saik tahmin edilmeye çalışılmıştır.

İddianın Kaynağı Falih Rıfki'nin 1926 Yılında Yazdıkları

Bu yöndeki iddiaların anlaşıldığı kadarıyla kaynağı 1926 yılında Falih Rıfki (Atay) Bey'in Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde aktardığı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın anılarıdır. Bu anıları Atay 1955 yılında "*Atatürk'ün Bana Anlattıkları*" adıyla kitaplaştırmıştır.¹ Burada konumuzla ilgili Antep savunması hazırlıklarının daha 30 Ekim 1918 Mondros mütarekesi imzalanmadan Atatürk'ün talimat ve girişimi ile başlatıldığı ileri sürülmektedir. Atay'a göre Gazi Mustafa Kemal Paşa kendisine Hâkimiyet-i Milliye'de yayınlanmak üzere hatıralarını anlattığı bir günde yanlarında bulunan o zaman Ticaret Bakanı olan Ali Cenani Bey söze karışmış "*bir hatırasını*" anlatmıştır.

1 Atay, Falih Rıfki, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (İstanbul: Cumhuriyet gazetesi, 1998).

Buna göre 1918 Ekim ayının sonlarında Ali Cenani Bey Katma demiryolu istasyonunda karşılaştığı Mustafa Kemal Paşa'dan “*milli mukavemet teşkilatı*” için “*Teşkilat yapın, milli bir kuvvet vücuda getirin, kendinizi müdafaa edin. Ben istediğiniz silahı veririm*” talimatını almıştır. Falih Rıfkı'nın kanaatine göre “*Filhakika o zaman Gazi Paşa'nın emri üzerine Antep'e verilen silahlar, meşhur müdafaa teşkilatının nüvesini teşkil etmiştir.*”² Atay bu anlatısında Atatürk'ün Ali Cenani'nin ileri sürdüğü 8 yıl öncesine ilişkin “*hatıraya*” ne dediğini yazmamaktadır. Ancak bu anlatı gazetede yayınlanmıştır. Bu önemli iddiayı Falih Rıfkı Atay Çankaya adındaki meşhur eseri ve Atatürk'ten Hatıralar 1915-1919 kitabında da tekrarlamıştır.^{3,4}

Yasin Kutluğ'un İddiası

Atay'ın ve ondan aktaranların iddialarını değerlendirmeden önce aynı yönde Gaziantep'ten de bir iddia gelmiştir. Bu iddianın kaynağı Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele'de hizmetleri bilinen Mehmet Yasin Sani (Kutluğ) Bey'dir. Yasin Bey Birinci Meclis'te Ayıntap milletvekili olarak da görev yapmış ve yaşadığı dönem boyunca hizmetlerinden ötürü itibar görmüş bir kişilik olarak bilinmektedir.⁵ Bu kitabın yazarı da ortaokul öğrencisi iken rahmetlinin 1973 yılında Gaziantep'te düzenlenen cenaze törenindeki yoğun katılımı hatırlamaktadır. Kutluğ'un 1940 yılında Gaziantep'te İstihbarat Amiri olarak görev yaptığı sırada şehirde Halkevi yayın organı olan Başpınar dergisinde parça parça yayınlanan hatıralarının ilk bölümünde Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın Halep'ten çekilirken Orduya “*Vilâyeti şarkıye efradını silahlar ile ve götürebilecekleri cephaneye ile terhis ediniz*” emrini verdiğini ileri sürülmektedir.⁶

Mustafa Kemal Paşa Orduyu Emir Vererek Dağıtır mı?

Bu iddia önemlidir. O günkü şartlar içerisinde böyle bir emir verilir mi sorusunun cevabı üzerinde durulmayı hak etmektedir. Bir komutan seviyesi ne olursa olsun Takım Komutanından Ordu Komutanına yapılan hareketin cinsi ne olursa olsun sevk ve idare ettiği birliğin bütünlüğünü korumayı esas alır. Zaten askeri anlamda bozgun dediğimiz felaketler komutanların kendi birliklerini kontrol altında tutamamaları ve dağılmasıdır. Yoksa birliğin toptan imhası değildir. Komutan birliğine emir komuta edemez hale gelince işi bitmiş olur. Birliğin bütünlüğü ve harp kabiliyetini sürdürmek için emir komutayı muhafaza etmek personeli iase etmek kadar önceliklidir. Bu yüzden Medine müdafî Fahrettin Paşa'dan Filistin ve Suriye cephesindeki her seviyede komutan birlik bütünlüğünü korumak için çok ağır yaptırımlarla firarın önünü kesmeye çalışmışlardır. Başka türlü de zaten düşünmek mümkün değildir.

Bu çerçevede bir Ordu Komutanının geri çekilme esnasında birliklerini düşmanın imhasına meydan vermeden güvenli bir bölgeye düzen ve intizam altında çekme yerine “*herkes başını kurtarsın, silah ve cephaneyi de alın kaçın gidin*” anlamına gelecek bir emir vermesi akla ve

2 Atay, Falih Rıfkı, 72.

3 Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya* (İstanbul: Bateş, 1980), 112-13; Atay, Falih Rıfkı, *Atatürk'ten Hatıralar 1915-1919* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965), 73-74.

4 Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*; Atay, Falih Rıfkı, 112-13; Atay, Falih Rıfkı, *Atatürk'ten Hatıralar 1915-1919*, 73-74.

5 Şavkılı, Cengiz, “Birinci Dönem TBMM'de Antep ve Maraş Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri)” (Yüksek Lisans, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2000), 133-66.

6 Kutluğ, Yasin, “Millî Mücadeleye Tekaddüm Eden Günlerde Antepten Hatıralar”, *Başpınar*, Temmuz 1940, 11.

mantığa aykırıdır. Bir komutanın görevi kriz zamanlarında ne pahasına olursa olsun firarların önüne geçmektir. Firariler kurşuna dizilmek dâhil ağır yaptırımlara uğrarlar. Mesela Antep Harbi sürerken Sakarya Meydan Muharebesi (Ağustos-Eylül 1921) esnasında firarilerin kurşuna dizildiği tepenin adı İnfaz Tepe'dir. Bu yüzden üst seviye bir komutanın daha harp bitmemişken Şark vilayetlerinden neferlerin silahları ile serbest bırakılmasına ilişkin emir vermesi düşünülemez. Mütareke ordularımızın terhis edilmesini öngörmesine rağmen Harbiye Nezareti ve o günkü Genelkurmay Başkanlığının terhis işlemlerini mümkün olduğunca ağırdan almaya ve geciktirmeye çalıştığı bilinmektedir. Zaten Antep cephesinin de içinde bulunduğu Milli Mücadele liderliği, Sultan Reşat'ın 1914 yılında ilan ettiği Seferberliğin halen devam ettiği⁷ gerekçesini ileri sürmüştü. Bu gerekçeye dayanarak terhisleri durdurarak asker kaçağı ve firarileri ile diğer askerlik mükellefi sayılanları gönüllü veya cebren askere alarak⁸ ordu yeniden ayağa kaldırılmıştır. Bu sayede memleket düşman işgalinden kurtarılabilmiştir.

Bu gerçekler ışığında Yasin Kutluğ'un iddiasını gerçeği yansıtmadığını söylemeliyiz. Muhtemelen Falih Rıfki 1926 yılında yazdıklarından ilham alarak "*Ebedi Şef*" Mustafa Kemal Atatürk'ün ne kadar ileri görüşlü bir kişilik olduğunu vurgulamak için gayretkeşlikle bu çürük iddia ifade edilmiştir.

Uluğ İğdemir Ne Diyor?

Ancak bu tarz Antep savunmasının ilk girişiminin daha 1918 Ekimi'nde Dünya Savaşı sürerken Kurucu Lider Atatürk tarafından silah ve cephane verilerek başlatıldığı iddiasını Falih Rıfki Atay'dan sonra sadece yukarıda zikrettiğimiz Yasin Kutluğ ileri sürmüştür.

Uzun yıllar Türk Tarih Kurumu Genel Müdürlüğü yapmış birçok ciddiye alınır çalışmaya imza atmış Uluğ İğdemir de benzeri bir iddiayı ihtiyatlı bir dil ile ifade etmiştir: "*Atatürk'ün Yıldırım Orduları Gurubu Komutanlığı'ndan ayrılarak İstanbul'a gitmeden önce de Adana'da terhis edilen askerlere, nasıl olsa düşman eline geçecek olan, at ve silahları dağıttığı söylentileri vardı.*"⁹ İğdemir bu iddianın kaynağı olarak herhangi bir referans vermemiştir. Düşmanın Çukurova'yı işgalinden yaklaşık iki ay önce silahların halka dağıtılması ihtimali pek makul değildir. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın Grup Komutanlığından ayrılıp Adana'dan ayrıldığı 7 Kasım 1918 tarihine kadar da pek terhis işlemi yapılmış değildir. İstanbul'da hükümetin İngilizlerin ağır baskısıyla vermek mecburiyetinde kaldığı terhis emirlerini komutanlar mümkün olabildiği kadar ağırdan alarak geciktirmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede zaten terhisler 1919 baharına kadar da devam etmiştir. Ali Fuat Cebesoy anılarında Mustafa Kemal Paşa ile bu dönemde sürmekte olan "*terhisleri derhal durdurmak*" kanaatinde mutabık kaldıklarını yazmaktadır. Esasen Mustafa Kemal Paşa ile onun kolordu komutanlarından birisi sıfatıyla muhtemelen 5 veya 6 Kasım 1918 tarihinde Adana'da yaptığı görüşmede İngilizlerin Türk ordusunun süratle terhisi maksadını güttükleri ve bu maksadı gerçekleştirmek için emrivakiler yapmakta oldukları hususunda hemfikir olduklarını ifade

7 Keskin, Nuray Ertürk vd., ed., *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, c. 1, no: 604 8 (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2012), 240. 8 Haziran 1920'de 21 Temmuz 1914'te ilan edilmiş olan umumi seferberliğin fiilen devam ettiğine ilişkin 24 numaralı TBMM kararı.

8 Antep savunmasını incelediğimiz dönemde mesela Denizli Reddi İlhak Heyeti daha 18 Temmuz 1919'da vatan müdafaasına iştirak etmeyen ihtiyat zabıtlarının idam edileceğini ilan etmiştir. Keskin, Nuray Ertürk vd., 1:107.

9 İğdemir, Uluğ, *Atatürk'ün Yaşamı*, 2. bs, c. I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 136.

etmiştir.¹⁰ Bu yüzden düşman emeline hizmet edecek bozgun dan arta kalan birliklerimizin süratle elden çıkarılması anlamına gelen terhisin daha ayrıntılı uygulama talimatı gelmeden erlere silah ve teçhizatın da verilerek gerçekleştirildiğini söyleyebilmek mümkün değildir.

Kılıç Ali'den Andrew Mango'ya İddialar Sürüyor

Yukarıda zikrettiğimiz ve kabulünü mümkün görmediğimiz Falih Rıfki Atay merkezli iddiaların bir benzerini de Mehmet Ali Cenani Bey'e atfen Antep savunmasında emeği olan Kılıç Ali¹¹ anılarında ileri sürmüştür.^{12,13} Kılıç Ali, Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros mütarekesinden önce Halep kuzeyinde Ali Cenani'yi Katma'ya çağırarak Antep savunması için talimat verdiğini Cenani'ye atfen anlatmaktadır.

Nakledilen anlatıya göre önce Mustafa Kemal Paşa Halep önlerinde düşmanı durdurduğu zamanlarda zaten Ali Cenani de Adana'da kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne Antep temsilcisi olarak üye olarak katılmıştır. Katma'da Mustafa Kemal Paşa, Ali Cenani'ye yakında Türk beldelerinin kendilerini savunma zorunda kalabileceğinden bahisle ordunun elindeki silahları askerlik şubelerine verdireceğini söylemiş bu silahlara “*sahip çıkın, hazırlıklarınızı bunlara dayandırın*” demiştir. Bu çerçevede de ordu envanterinden Antep'e 4 bin mavzer, 26 makinalı tüfek ve 8 top verilmiştir. Daha önemlisi bu silahların depolanması için Ali Cenani Bey'e gizli emir de verilmiştir. Ayrıca yakında mütarekeyi kabul mecburiyeti olabilir, siz protesto ve mitinglere devam edin, demiştir. Atatürk'ün yakın çevresinden Kılıç Ali'nin¹⁴ beyanına göre Antep savunması daha Mondros mütarekesinden önce Ali Cenani delaletiyle Mustafa Kemal Paşa tarafından ordu demirbaşından verilen silahlarla yapılmıştır. Kılıç Ali'nin anlatısı benzeri içerikle Enver Behnan Şapolya tarafından Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi adlı popüler kitapta da tekrar edilmiştir. Şapolya'ya göre Mustafa Kemal Paşa Cenani'ye “*Teşkilat yapın, milli bir kuvvet vücuda getirin, kendinizi müdafaa edin. Ben istediğiniz silahı veririm.*” O zaman Paşa'nın emri üzerine Antep'e verilen silahlar, meşhur müdafaa teşkilatının nüvesini teşkil etmiştir.¹⁵ Enver Behnan Şapolya'nın anlatısını neredeyse aynı kelimelerle Falih Rıfki'nin yazdıklarıdır.¹⁶ Bu iddialar kaynak gösterilmeden bir dönem Atatürk'ün Genel Sekreterliğini de yapmış olan Hikmet Bayur tarafından 1963 yılında yayınlanmış Atatürk'le ilgili kitabında da tekrarlanmıştır. Bayur'a göre Mustafa Kemal Katma'da Antep eşrafından Ali Cenani'ye rastlar ve ona teşkilat kurma öğüdü verir, silah verdireceği de söyler. “*Gaziantep savunmalarının böylece temeli atılmış olur.*”¹⁷

10 Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları* (İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953), 37, 29.

11 Güllü, Ramazan Erhan, “Kılıç Ali Bey ve Milli Mücadele'deki Faaliyetleri”, *Çelebi*, Aralık 2020.

12 Kılıç, Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, ed. Hulüsi Turgut, 9. bs, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 409 (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2007), 96-98.

13 *Ali Kılıç - Erkinlik Savaşı Kağırmanlarından* (Gaziantep: Gaziantep Halkevi, 1938).

14 Sabahattin Selek, Kılıç Ali'nin gördüğü itibarı izah ederken 1932 yılının ilk yarısında Atatürk'ün Başbakan İnönü ile 17 defa görüşürken, Kılıç Ali ile 49 defa görüştüğü ayrıca aynı kişiyi 7 defa evinde ziyaret ettiğini yazıyor. Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, 5. bs (İstanbul: Örgün Yayınlar, 1981), 726.

15 Şapolyo, Enver Behnan, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, 3. bs (İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi, 1958), 222,224.

16 Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, 112-13.

17 Bayur, Hikmet, *Atatürk Hayatı ve Eseri -I Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1990), 188.

Bayur'dan birkaç yıl sonra Falih Rıfkı'nın aktardığı anlatı Uluğ İğdemir tarafından da tekrarlanmıştır.¹⁸ Dahası Atatürk tarafından ciddi bir monografi kaleme alan Andrew Mango tarafından aynı iddialar Uluğ İğdemir kaynak gösterilerek bir daha tekrarlanmıştır.¹⁹

Mango önceki aktarımlardan farklı olarak şunları da kaydetmiştir: “*Ne var ki Mustafa Kemal'in yerel Müslümanlara dağıttığı ya da iç kesimlere gönderdiği silahlar, daha doğuda Ali İhsan Paşanın aldığı benzer önlemler gibi, İtilaf devletlerinin Kilikya ile Yukarı Mezopotamya'yı işgal etmesini engellemedi.*”²⁰ Yani Mustafa Kemal Paşa'nın daha o zaman halka silah dağıtmasında bir kuşku yoktur. Ama bu silahlar daha sonraki işgallere mani olamamıştı.

Antep Harbi tarih yazımında çokça kullanılan yukarıda zikrettiğimiz kaynakların yanında Gaziantep şehir tarihçisi Cemil Cahit Güzelbey'e atfen Ali Cenani'nin oğlu Ekrem Cenani'nin notları arasında babasının yukarıdaki anlatıların kaynağındaki iddiaya benzer beyanlar bulunduğu işaret etmek de gerekir.²¹

Bütün bu anlatılanlar –Bayur, İğdemir ve Mango gibi isimler tarafından aktarılanlar dâhil- kendi içinde tutarsızlıklar ile askerliğin temel mantığına aykırı iddialarla doludur. Dahası üzerinde tereddüt bulunmayan olgulara da uymayan iddialardır. Antep savunmasının nasıl teşkilatlandığını net olarak görebilmek için mitolojiye bulanmış anlatıların sorgulanması ve sağlam bir eleştiri süzgecinden geçirilmesi lüzumuna inandığımız için son aktarılan iddialarla ilgili de tespit ve görüşümüzü açıklayacağız.

Olgular Neyi Anlatıyor?

Mondros mütarekesi bilindiği gibi 30 Ekim 1918'de imzalanmıştır. Bir sonraki gün Mustafa Kemal Paşa Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına getirilmiştir.²² Mütareke'den önce iddia edildiği gibi bu makamda olması mümkün değildir. Kılıç Ali'nin işgale karşı 1918 Ekim sonlarında bölgede protesto ve mitinglere devam edilmesine dair talimat verilmesi iddiası kronolojik olarak doğru olamaz. Çünkü bu tarz eylemlerin 1919 Eylülünden itibaren Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye namına verdiği talimatlarla ortaya çıktığı bilinmektedir.²³ Yine Kılıç Ali'nin Ali Cenani'nin Ekim 1918'de Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine Antep temsilcisi olarak üye olduğu iddiası da boşlukta kalmaktadır. Bu dönemde böyle bir teşkilat yoktur. Bu cemiyet daha iki ay kadar sonra 21 Aralık 1918'de kurulacaktır.²⁴

18 İğdemir, Uluğ, *Atatürk'ün Yaşamı*, I:135-36.

19 Mango, Andrew, *Atatürk*, çev. Doruker, Füsun (İstanbul: Sabah Kitapları, 2000), 191.

20 Mango, Andrew, 191.

21 “Oğlu Ekrem Cenani'nin notları arasında, babasının Birinci Dünya Savaşının bittiği günlerde İstanbul'dan Antep'e dönerken Kilis'in güneyinde Atatürk ile görüşerek elde ettiği 4.000 silahı Antep'e ve köylerine dağıttığını, Adana ve Maraş'ı da kapsayan Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kuranlar arasında bulunduğu kaydedilmektedir”: Şavkılı, Cengiz, “Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Antep Milletvekili Mehmet Ali Cenani Bey ve Faaliyetleri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 7, sy 2 (01 Aralık 2008): 409.

22 Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970), 1.

23 Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974).

24 Kocaoğlu, Bünyamin, *Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki Furkasının Dağılması (1918 -1920)* (İstanbul: Temel Yayınları, 2006), 275.

Askerlik açısından ise bir komutanın birlik demirbaşında bulunan silahların ileride size lazım olacak diye güvendiği birisine teslim etmesi düşünülebilecek bir konu değildir. Silah ve teçhizat teslimi resmi makamlar arasında olsa bile bu işlem tutanak ve senetle yapılır. Ağır bir mesuliyet ve yaptırım gerektirecek böylesi bir işlemin sadece şifahi bir emirle yerine getirilebileceğini varsaymak makul değildir. Esasen sözü edilen zamanlarda Ayıntap'ta Askerlik Şube Başkanı olarak Yarbay İrfan Bey adında dirayetli bir subay vardır.²⁵ Usul, norm ve protokole özen gösteren Mustafa Kemal Paşa gibi bir şahsiyetin ordunun bilinen kural ve teamüllerini çiğneyerek askeri hiyerarşi içinde Yarbay İrfan Bey yerine, bahsi geçen devirde bütün felaketlerin müsebbibi olarak görülen İttihat Terakki'nin bölgedeki mutemedi Ali Cenani Bey vasıtasıyla geleceğe yönelik işleri yürütmesi akla ve mantığa uyacak bir şey değildir.

Diğer taraftan yaklaşık 40 gündür Filistin Nablus'ta bozgunu yaşayan Ordular Grubunun 7. Ordu Komutanı'nın adı Mustafa Kemal Paşa olsa bile ileride size lazım olabilir diye kendi sorumluluğunda bulunan önemli sayıda silahı resmi bir sıfatı bulunmayan bir kişiye devredebileceğini kabul etmek akla yatkın görünmüyor.

Antep Askerlik Şubesi Başkanı İrfan Bey Antep savunması ile ilgili anılarını el yazısı ile kaleme alarak Harp Tarihi Arşivine teslim etmiştir. Askerlik Şube Başkanı bizzat içinde yaşadığı dönemde kendi kontrolündeki depolarda 400 civarında mavzer bulunduğu ve bunların Fransız işgal döneminde güvenli bir şekilde şehir dışına çıkarıldığını ifade etmektedir. Hali vakti yerinde olan herkesin bedelini ödeyerek güneydeki yerleşim merkezlerinden tüfek satın almaya teşvik edildiğini yazan İrfan Bey, Ali Cenani delaletiyle gizlice depolanan silahlardan söz etmemektedir.²⁶

Bütün bu değerlendirmelerin yanında dönemle ilgili birinci el kaynaklarda arşiv belgeleri dâhil yukarıdaki Falih Rıfkı Atay merkezli iddialarını doğrulayacak bir bilgi hatta karineyle karşılaşıldığına dair bir emareye rast geldiğini bilebildiğimiz kadarıyla kimse ileri sürmüş değildir. Mesela Antep savunmasına dair daha 1924 yılında bizzat harbe subay olarak katılmış olan Mustafa Nurettin Bey'in kaleminden çıkmış meşhur kitabında Ali Cenani'nin Ermeni mahallesindeki evinden başka kendisine ve hizmetlerine bir atıf mevcut değildir.²⁷ Literatürde Antep savunmasına dair birinci el kaynaklara dayanılarak yazılmış Sahir Uzel'in monografisinde de Cenani ismi görebildiğimiz kadarıyla geçmemektedir.²⁸ Yine Antep savunmasına ihtiyat subayı olarak katılmış, Kilis yolu cephesinde Şahin Bey'in yardımcılığını yapmış olan dürüstlük ve hakşinaslığı ile bilinen Ali Nadi Ünler'in esaslı kitabında yukarıda zikrettiğimiz evi dışında Ali Cenani ile ilgili tek bir cümle görülmemektedir.²⁹

Diğer taraftan İngiliz arşiv belgelerine göre Ali Cenani Malta'ya sürülmezden önce 8 Temmuz 1920'de İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliğine verdiği dilekçede mütarekeden 20 gün önce Antep'e gitmek için ayrıldığını ve mütarekeden bir hafta sonra da İstanbul'a gitmek üzere

-
- 25 Efe, Aydın, "Antep Savunması: Bir Albayın Hatıratı", *A.Ü. Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*, sy 53 (2015): 221-53.
- 26 Yakar, Halil İbrahim, *Antep Savunması Hatıraları-Belgeler* (Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2015), 344.
- 27 Mustafa Nurettin, *Gaziantep Savunması*, Kastaş 1912-1922 Türk Savaşları belgeseli (İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, 1989), 92-93.
- 28 Uzel, Sahir, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü* (Ankara: Doğu Ltd. O. Matbaası, 1952).
- 29 Ünler, Ali Nadi, *Türkün Kurtuluş Savaşında Gaziantep Savunması* (İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1969), 62.

Antep'ten ayrıldığını ifade etmektedir.³⁰ Esasen Kasım 1918'den itibaren Antep'in geçirdiği işgal ve savunma dönemlerinde sancak ve mülhakatında Ali Cenani'yi gördüğünü söyleyen kimse de yoktur. Bu durumda 1918 Ekim ayının son günlerinden şehirden ayrılmasına kadar bir hafta ile 10 gün arası bir zaman zarfında Ali Cenani'nin halka silah dağıtması ve Antep savunması için teşkilatlanma yapması maddeten mümkün değildir. Zaten Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın resmi bir sıfatı bulunmayan bir kimseye ordu envanterindeki silahları devretmesinin kesinlikle mümkün olmadığını yukarıda değerlendirmiştik.

Ermeni Anlatısına Göre Ali Cenani

Ama diğer taraftan Ermeni ve Ermeni taraftarı yayınlara gelince Ali Cenani'nin Antep Harbi'ndeki rolü en yüksek seviyededir. İncelediğimiz dönemle ilgili "1920'li yılların başında Antep'te Kemalist hareketin en nüfuzlu şahsiyetidir. 1922'de şehirde kalan son Ermenilerin de sürülmesinin arkasındaki en önemli figürdür"³¹ Türk karşıtı Ermeni tezlerini savunan bir yazar da önceki cümlede alıntıladığımız ifadeleri aynen tekrar etmekte, ayrıca Ali Cenani'nin mütarekeden sonra şehirde gizli milis gücü kurduğunu ileri sürmektedir ama İngilizlerle de irtibatını sürdürdüğünü ileri sürmektedir. Cenani'nin Müslüman halka silah dağıttığı da yazarın bir başka iddiasıdır.³² Bu iddianın kaynağı Malta'da sürgün bulundurulmuş İttihatçı asker, mülki idareci ve aydınların uğradıkları hukuk dışı muameleye dayanak olmak üzere hazırlanan "Türk Savaş Suçluları Dosyası"ndaki kanıtsız ve tutarsız beyanlardır.³³ Mesela bu kapsamda dosyaya göre Ali Cenani Antep'ten göç ettirilen ve dörtte üçü öldürülen 25 bin Ermeni'nin mağduriyetinin baş sorumlularından birisidir.

Bu belgelerin tanzim edildiği dönemde Anadolu'da Milli Mücadele zemin tutmuş, hedefine adım adım ilerlemektedir. Milli Mücadele'nin ülke çapında teşkilatlanması ve elde ettiği başarı için İngilizler tarafından gerekçe aranırken Ali Cenani de İttihatçı bilindiğinden bölgede halka silah dağıttığı gibi iddialara yer verilmiş olmalıdır.³⁴ Ama bu iddiaların herhangi bir kanıtı söz konusu değildir, dayanaksız spekülasyonlar olmaktan öte anlamı yoktur. Ali Cenani'nin Antep'te milis gücü kurduğuna ve halka silah dağıttığına dair dönemle ilgili kaynaklarda bir kayıt hatta ima görmediğimizi burada ifade etmeliyiz.

Ümit Kurt, Falih Rıfkı Atay kaynaklı malum iddiayı kaynak göstererek Ali Cenani'nin 1919-1921 döneminde Antep ve Adana'da Fransızlara karşı mukavemet hareketlerinin teşekkülünde merkezi rol oynadığını yazmaktadır.³⁵ Fikrimizce Ermeni yanlısı literatür Ali Cenani'nin Ermeni tehcirinde şahsi çıkar elde ettiğine yönelik iddialarla onun Milli Mücadele'nin güney cephesindeki rolünü abartarak hatta bazen yoktan üretmek öne çıkarma eğilimindedir. İddianın ilk kısmının su

30 Yeghiayan, Varteks, *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları"*, çev. Değirmenciler, Julide (İstanbul: Belge Yayınları, 2007), 292.

31 Tashjian, Vahe, "The Expulsion of Non-Turkish Ethnic and Religious Groups from Turkey to Syria During the 1920s and Early 1930s", içinde *Online Encyclopedia of Mass Violence* (Paris: SciencePo., 2009), 5, <http://www.massviolence.org/Article?id=article=330>.

32 Kurt, Ümit, "The Curious Case of Ali Cenani Bey: The Story of a Génocidaire During and After the 1915 Armenian Genocide", *Patterns of Prejudice* 52, sy 1 (01 Ocak 2018): 71, <https://doi.org/10.1080/0031322X.2018.1430887>.

33 Yeghiayan, Varteks, *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları"*.

34 Yeghiayan, Varteks, 292-99.

35 Kurt, Ümit, "The Curious Case of Ali Cenani Bey", 72.

götürür yanı olabilir. Ama ikinci kısmı tamamen bir mitolojidir. Ancak Türkiye karşıtı Ermeni propagandasının Türklerin işgalci güçlere karşı verdiği emsalsiz fedakarlıklarla dolu On Yıllık Harpteki ölüm kalım mücadelesini Ali Cenani'nin şahsında *çapulculuk, şahsi nüfuzla servet kazanma, moral değerlerden yoksunluk* gibi olumsuz niteliklerle resmetmek istediği^{36, 37, 38, 39} anlaşılabilir. Ermeni taraftarlarının Atay'ın iddiasını benimsemelerinin pratik pragmatik gerekçesinin burada saklı olduğu çıkarsanabilir.

Ali Cenani Niçin Konuşmamış?

Kendi şahsı etrafında Antep savunmasının ilk teşkilatlanması ve hazırlıkları çerçevesinde kendisine Mustafa Kemal Paşa'nın talimat verdiği Falih Rıfkı tarafından 1926 yılında ileri sürülen Ali Cenani'nin bu iddiayı teyit ve tekrar etmemiştir. Önemli bir iddianın merkezindeki bu şahsın doğrudan konuşmamasını anlayabilmek için hayatındaki önemli kırılma noktalarına bakmak faydalı olacaktır.

Bilindiği gibi Ali Cenani önemli siyasi bir şahsiyettir. Zaten Osmanlı Meclis-i Mebusan'da 1. ve 2. Dönem Halep, 3. Dönem Ayıntap Milletvekili olarak bulunmuştur. Ayıntap'ta da İttihat Terakki'nin önde gelen bir siması olarak görülmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz Ermeni yanlısı literatür ve benzerleri de Ali Cenani'yi çok ağır ithamlarla Antep Ermenilerinin tehcir ve mağduriyetinin baş sorumlusu olarak gösterilmektedir. 1919 yılında da Heyet-i Temsiliye'nin desteği ile Antep'ten Meclis-i Mebusan'a milletvekili seçilmiştir. 1920 yılında diğer İttihatçılarla beraber Malta'ya sürülmüştür.⁴⁰ Malta sürgünleri üzerine İngiliz belgelerini de kullanan duayen diplomat tarihçi Bilal N. Şimşir, Ali Cenani hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Ali Cenani Bey İttihatçılar iktidardayken koyu İttihatçı kesilmişti. Talat Paşa'ya yanaşmıştı. Ama aslında yalnız iyi gün dostuydu. İttihatçılığı, bölgesinden mebus seçilebilmek içindi. Seçilmişti. Antep yöresinde altı yedi köyün sahibiydi. Zengindi. Çokçası İstanbul'da, Nişantaşı'nda yaşardı. Kurtuluş Savaşının başında Kuvvayı Milliyeci gözüktü. Yine mebus seçildi. Müdafaa-i Hukuk Grubu mebusu olarak son Osmanlı Meclisine girdi. Ama Barış Antlaşmasıyla köylerinin Suriye'de kalacağını sezindi. İşgalcilere, Hürriyet ve İtilafçılara kaydı. Ermeni sürgününden zengin olduğu söyleniyordu. İngiliz arşivlerinde onun hakkında oldukça lekeli bir dosya var.

İstanbul'un işgali üzerine Anadolu'ya geçmedi. İşgal kuvvetleriyle dostluk ilişkileri kurmaya çalıştı. Nişantaşı'ndaki evinde Ermeni zenginlerine, Fransız, İtalyan subaylarına davetler veriyordu. Amerikan Yüksek Komiserinin dostu olduğunu söylüyordu.”⁴¹

-
- 36 Kurt, Ümit, “The Curious Case of Ali Cenani Bey”; Kieser, Hans-Lukas vd., ed., *The End of the Ottomans - the Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism* (London, New York, vd: I.B. Tauris, 2019), 43, 269, 279-80, 291-93.
- 37 Kieser, Hans-Lukas, *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2018), 383, 412.
- 38 Spier, Troy E. ve Poladian, Arpi, *The Great Crime: An Aintab Diary*, 2020, 109-10, 110, 112, 126, 135-36, 147.
- 39 Gesar, A, *Antep'in Varoluş Mücadelesi*, çev. Kurt, Ümit ve Uçaner, Murad (İstanbul: Belge Yayınları, 2015), 8-9.
- 40 Şavkılı, Cengiz, “Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Antep Milletvekili Mehmet Ali Cenani Bey ve Faaliyetleri”.
- 41 Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, 2. bs (İstanbul: Bilgi Yayınlar, 1985), 317-18.

Bilal Şimşir'in anlattıklarını İngiliz arşiv kaynakları da doğrulamaktadır. Buna göre Ali Cenani Nişantaşı'nda son derece görkemli bir şekilde yaşamaktadır. Eşi ve kızı 1919 yılı boyunca "sık sık Amerikan, Fransız ve İtalyan subaylarıyla sivillerini çay partilerinde, yemek davetlerinde eğlendirmekteydiler."^{42, 43}

Duayen diplomat tarihçi Bilal Şimşir, Ali Cenani'nin işgal güçlerine sergilediği bu davranışlarına rağmen İstanbul'un işgalinden dört ay sonra İngilizler tarafından tutuklandığını yazmaktadır. Arapyan Hanı'nda İngiliz Yüksek Komiserliğine 7 Temmuz 1920 tarihinde bir dilekçe verdiğini ifade etmektedir. Bu dilekçede Ali Cenani şunları beyan etmiştir: "Ben hiçbir zaman Talat ve Enver Paşalarının dostu olmadım... Beni milliyetçi diye suçluyorlar... Onların savaşına katılmaya asla niyetim yok. Antep'in geleceği Müttefiklerce saptanıncaya kadar tarafsız kalmayı yeğ tutuyorum. Parlamento milliyetçilere katılmadım. Onlara açıkça karşı çıktım. Parlamento üyelerinin çoğu Anadolu 'ya geçti ve Kemal Paşa'ya katıldı. Ben İstanbul'da kaldım. Kemalistler benim köylerimi yağma ettiler. Milliyetçilerin saldırılarından korkan yakınlarımın çoğu Halep'e kaçtılar."⁴⁴

Şimşir'in değerlendirmesine göre Ali Cenani'nin "tutarsız sözleri, dönekliği, çıkarıcılığı İngilizlerce de not edilmişti." Ancak "Kemalistleri İngilizlere jurnal etmekten çekinmeyen Ali Cenani Bey, Malta'dan bir Kemalist kahraman gibi döndü. TBMM'ne girdi. Cumhuriyetin ilk yıllarında bir süre Ticaret Bakanı da oldu..."⁴⁵

Ali Cenani'nin Falih Rıfkı tarafından yaratılan ve neredeyse literatüre yerleşen Milli Mücadele'de Antep cephesinde ilk planlama ve teşkilatlanmayı daha 1918 yılında Atatürk'ün talimatıyla yaptığı algısını kendisinin niçin doğrudan bir anlatıyla tekrar etmediği sorusunun muhtemel cevabı 1924-1926 yıllarında yapmış olduğu Ticaret Bakanlığı sırasında adının makamı ile ilgili akçalı işlere karışması ile suçlanıp yargılanarak "vazifeyi suiistimalden" hapse mahkum edilmesi^{46, 47, 48} olmuş olabilir.

Ancak bu mahkumiyete rağmen Ali Cenani, "uygunsuz işlere son vermemiş" ve neredeyse öldüğü zamana kadar akçalı işlerde dürüstlikle bağdaşmayan kötü bir profil çizmiş⁴⁹ ve bu durum kamuoyuna yansımıştır.⁵⁰ Bütün bu gelişmeler de Cenani'nin Falih Rıfkı'nın efsanenin başlangıcı olan 1926'daki iddiasını tekrarlayıp kendi adına Atatürk'ü referans göstererek Antep Harbi'nde

42 Yeghiayan, Varteks, *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları"*, 295.

43 Ermeni Patriği Zaven hatıralarında işgal yıllarında bazı Türklerin İstanbul'da müttefik ülke temsilcileriyle onur kırıcı ilişkiler kurduğunu ileri sürmektedir: Georgelin, Herve, "La Renaissance and the Aftermath of World War I", içinde *Armenian Constantinople*, UCLA Armenian History and Culture Series (California: Mazda Publishers, 2010), 426.

44 Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, 318.

45 Şimşir, Bilal N., 318.

46 Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919 - 1923*, 3. Cilt (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1995), 427.

47 Afşar, Erkan, "Yolsuzluk ve Usulsüzlük Olaylarının Türk Siyasetine Yansımaları (1923-1950)" (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2013).

48 Kocaman, M. Aydın, "Basında Ali Cenani Bey ve Mahmut Muhtar Paşa" (İzmir, 9 Eylül Üniversitesi, 2006), 13-48.

49 Yazar, Cumhuriyet gazetesinde Ali Cenani ile ilgili yayınlanan olumsuz haberleri de zikretmiştir: Kurt, Ümit, "The Curious Case of Ali Cenani Bey", 73-74.

50 Yapılan bir doktora çalışmasında Ali Cenani'nin mahkumiyetinden sonraki dönemde hakkında çıkan olumlu bir haber olmadığı dönemin gazeteleri Hatimiyet-i Milliye, Vakıf ve Akşam gazetelerindeki haberler değerlendirilerek verilmiştir: Akan, Hatice, "Mehmet Ali Cenani Bey'in Hayatı ve Parlamento Faaliyetleri (1872-1934)" (Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2018), 188-93.

aslan payının kendisine ait olduğu anlamına gelecek iddiayı tekrarlayacak ortamı bulamamış olmasının diğer sebebi sayılabilir.

Sonuç

Adlarını andığımız Yasin Kutluğ ve Kılıç Ali'nin Antep savunmasına hizmetlerinin geçmesi yukarıda dayanaksız olduğunu gösterdiğimiz iddiaların günümüzün yaygın deyimiyle şehir efsanesi haline gelmesine katkı sağlamış olmalıdır. Bu tarz gerçeküstü anlatıların literatürde sorgulanmamasının başat sebebi de bütün anlatıların Türkiye Cumhuriyeti'nin dirayetli kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk'e hiçbir ihtiyaç yokken öngörülerinin ne kadar isabetli olduğunu gösterme gayretkeşliğinden olsa gerektir. Diğer taraftan Kılıç Ali ile Falih Rıfki Atay'ın Atatürk'ün çok yakın çevresinden kimseler olmaları da aktardıkları anlatıların yarattığı gerçek dışı algıya bir nevi dokunulmazlık sağlamış da denebilir. Basitçe Mustafa Kemal Paşa anlatının içinde mevcutsa gerçekliğinden kuşkuya gerek kalmaz tarzında yaygın kabulün efsanenin inşasını ve yaşamasını sağladığını kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Tarih metodolojisine özen gösterme lüzumu duymayan popüler ve hatta bazı akademik yazımda Antep Harbi veya Milli Mücadelenin başlangıcı anlatılarında bu tarz bağlama ve kaynağa dayanmayan hatırat kaynaklı iddiaların sorgulanmadan gerçek olarak kabul edilmesi fikrimizce isabetli değildir. Diğer taraftan Türkiye karşıtı Ermeni çevrelerin Ali Cenani'ye hak etmediği itibarı kendi tezlerine dayanak olarak kullanmakta olduklarına da işaret edilmesi gerekir.

Kaynaklar

Afşar, Erkan. "Yolsuzluk ve Usulsüzlük Olaylarının Türk Siyasetine Yansımaları (1923–1950)". Atatürk Üniversitesi, 2013.

Akan, Hatice. "Mehmet Ali Cenani Bey'in Hayatı ve Parlamento Faaliyetleri (1872-1934)". Sakarya Üniversitesi, 2018.

Ali Kılıç - Erkinlik Savaşı Kağırmanlarından. Gaziantep: Gaziantep Halkevi, 1938.

Atay, Falih Rıfki. *Atatürk'ten Hatıralar 1915-1919*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965.

———. *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*. İstanbul: Cumhuriyet gazetesi, 1998.

———. *Çankaya*. İstanbul: Bates, 1980.

Baykal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974.

Bayur, Hikmet. *Atatürk Hayatı ve Eseri -I Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1990.

Cebesoy, Ali Fuat. *Milli Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953.

Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919 - 1923, 3. Cilt*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1995.

Efe, Aydın. "Antep Savunması: Bir Albayın Hatıratı". *A.Ü. Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*, sy 53 (2015): 221-53.

Georgelin, Herve. "La Renaissance and the Aftermath of World War I". İçinde *Armenian Constantinople*, 401-29. UCLA Armenian History and Culture Series. California: Mazda Publishers,

2010.

Gesar, A. *Antep'in Varoluş Mücadelesi*. Çeviren Kurt, Ümit ve Uçaner, Murad. İstanbul: Belge Yayınları, 2015.

Güllü, Ramazan Erhan. "Kılıç Ali Bey ve Milli Mücadele'deki Faaliyetleri". *Çelebi*, Aralık 2020.

İğdemir, Uluğ. *Atatürk'ün Yaşamı*. 2. bs. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Jaeschke, Gotthard. *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970.

Keskin, Nuray Ertürk, Çelik, Fatma Eda, Aydın, Recep, Bayrak, M. Burcu, Yılmaz, Aslı, ve Dik, Esra, ed. *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1919-1928*. C. 1. no: 604 8. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2012.

Kılıç, Ali. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. Editör Hulûsi Turgut. 9. bs. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 409. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2007.

Kieser, Hans-Lukas. *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2018.

Kieser, Hans-Lukas, Anderson, Margaret Lavinia, Bayraktar, Seyhan, ve Schmutz, Thomas, ed. *The End of the Ottomans - the Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism*. London, New York, vd: I.B. Tauris, 2019.

Kocaman, M. Aydın. "Basında Ali Cenani Bey ve Mahmut Muhtar Paşa". 9 Eylül Üniversitesi, 2006.

Kocaoğlu, Bünyamin. *Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması (1918 -1920)*. İstanbul: Temel Yayınları, 2006.

Kurt, Ümit. "The Curious Case of Ali Cenani Bey: The Story of a Génocidaire During and After the 1915 Armenian Genocide". *Patterns of Prejudice* 52, sy 1 (01 Ocak 2018): 58-77. <https://doi.org/10.1080/0031322X.2018.1430887>.

Kutluğ, Yasin. "Millî Mücadeleye Tekaddüm Eden Günlerde Antepten Hatıralar". *Başpınar*, Temmuz 1940.

Mango, Andrew. *Atatürk*. Çeviren Doruker, Füsün. İstanbul: Sabah Kitapları, 2000.

Mustafa Nurettin. *Gaziantep Savunması*. Kastaş 1912-1922 Türk Savaşları belgeseli. İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, 1989.

Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*. 5. bs. İstanbul: Örgün Yayınlar, 1981.

Spier, Troy E. ve Poladian, Arpi. *The Great Crime: An Aintab Diary*, 2020.

Şapolyo, Enver Behnan. *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*. 3. bs. İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi, 1958.

Şavkılı, Cengiz. "Birinci Dönem TBMM'de Antep ve Maraş Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri)". Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, 2000.

———. "Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Antep Milletvekili Mehmet Ali

Cenani Bey ve Faaliyetleri". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 7, sy 2 (01 Aralık 2008): 405-25.

Şimşir, Bilal N. *Malta Sürgünleri*. 2. bs. İstanbul: Bilgi Yayınlar, 1985.

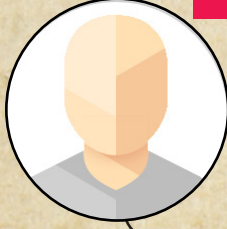
Tashjian, Vahe. "The Expulsion of Non-Turkish Ethnic and Religious Groups from Turkey to Syria During the 1920s and Early 1930s". İçinde *Online Encyclopedia of Mass Violence*. Paris: SciencePo., 2009. [http://www.massviolence.org/Article7id article=330](http://www.massviolence.org/Article7id%20article=330).

Uzel, Sahir. *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*. Ankara: Doğu Ltd. O. Matbaası, 1952.

Ünler, Ali Nadi. *Türkün Kurtuluş Savaşında Gaziantep Savunması*. İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1969.

Yakar, Halil İbrahim. *Antep Savunması Hatıraları-Belgeler*. Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2015.

Yeghiayan, Varteks. *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları"*. Çeviren Değirmenciler, Julide. İstanbul: Belge Yayınları, 2007.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr. Öğr. Üyesi

Ayhan ASLANOĞLU

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4496-4528>Osmaniye Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü
a._aslanoglu@hotmail.com

Başvuruda bulundu. Applied

26/05/2021

Kabul edildi. Accepted

09/06/2021

Eser Geçmişi / Article Past:

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.943388>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Afrika Kıtasında Nilotik Bir Halk: Dinkalar ve Geleneksel Dinka Dini

A Nilotic People in the African Continent: Dinkas and Traditional Dinka Religion

Öz

Dinkalar, Güney Sudan'da yaşayan Nilotik halklardan biridir. Yarı göçebe klanlar şeklinde yaşayan Dinkalar, kendine özgü gelenekleri ile bilinmektedir. Dinka toplumunda sığır yetiştiriciliği sosyal, ekonomik ve dini hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Öyle ki doğumdan ölüme kadar hayatın her safhasında yer alan sığır yetiştiriciliği, Dinka klanlarını direk veya dolaylı olarak etkilemektedir. Tarihi süreçte Dinka toplumu içerisinde, Hıristiyanlık ve İslam dinini kısmen kabul edenler olsa bile, çoğunluk Geleneksel Dinka dinini devam ettirmiştir. Geleneksel Dinka dininde akla ilk gelen insanüstü varlıklar Nhialik ve Jok'tur. Nhialik aynı zamanda yaşamın kaynağı ve yaratıcısı olarak da görülür. Dinka dininde tanrısal varlıkların yanı sıra, atalar ve tabiat kuvvetlerine inanma da önemli bir rol oynamaktadır. Klanlar arasında tanrılar, atalar ve tabiat ruhları için kurbanlar kesilmektedir. Bu etnik grupta doğum, erginlenme, evlilik ve ölüm ile ilgili inanış ve uygulamalarda önem arz etmektedir. Bu araştırmanın temel gayesi Afrika kıtasındaki Nilotik halklardan biri olan Dinkalar ve geleneksel dinlerini mevcut kaynaklar ışığında bilimsel olarak ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinkalar, Geleneksel Dinka Dini, Güney Sudan, Dini Pratikler.

Abstract

Dinkas are one of the Nilotic people living in South Sudan. Living in the form of semi-nomadic clans, the Dinkas are known for their unique traditions. Cattle breeding is an integral part of social, economic and religious life in Dinka society. So much so that cattle breeding, which takes place in every stage of life from birth to death, directly or indirectly affects the Dinka clans. In the historical process, the majority of the Dinka society continued the Traditional Dinka religion, even if there were

ATIF: ASLANOĞLU Ayhan, "Afrika Kıtasında Nilotik Bir Halk: Dinkalar ve Geleneksel Dinka Dini", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (818-831)

CITE: ASLANOĞLU Ayhan, "A Nilotic People in the African Continent: Dinkas and Traditional Dinka Religion", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (818-831)

those who partially accepted the religion of Christianity and Islam. The first superhuman beings that come to mind in the traditional Dinka religion are Nhialic and Jok. Nhialic is also seen as the source and creator of life. In Dinka religion, belief in ancestors and natural forces plays an important role as well as divine beings. Among the clans, sacrifices are made for gods, ancestors and nature spirits. Beliefs and practices related to birth, initiation, marriage and death are important in this ethnic group. The main purpose of this research is; The aim is to scientifically discuss the Dinka, one of the Nilotic peoples in the African continent, and their traditional religions in the light of available sources.

Keywords: Dinkas, Traditional Dinka Religion, South Sudan, Religious Practices.

Giriş

Dinkalar, Afrika kıtasında Güney Sudan'ın Nil havzası yataklarında 6° ile 10° enlem ile 26° ile 32° boylamları arasında yaşayan Nilotik halklardandır. Bu topluluğun beş yüz bin ila iki milyon arasında değişen nüfusunun olduğu tahmin edilmektedir. Dinkalar haricinde bu bölgede Anuak, Nuer, Atuot ve Shilluk Nilotik halkları da bulunmaktadır. Dinka toplumu arasında Dinka dili konuşulmaktadır. Dinka dili Güney Sudan'daki Nuer topluluğunun dili ile de yakından ilişkilidir. Dinka dili; Bor, Agar, Ruweng, Padang, Rek gibi beş ana bölgesel lehçeye sahip olmakla birlikte kendi içerisinde de lehçelere ayrılabilir. ¹

Dinkalar kendilerini “Monyjien veya Jien” olarak adlandırmaktadır. “Halkın İnsanları” anlamında kullanılan bu sözcüklerin Dinka dilindeki en güçlü kavramlardan biri olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda bu kavramlar Dinkaların üstünlüklerini de yansıtmaktadır. Bu ifadelerin yanı sıra uzun boylu olmalarından dolayı “The Men of Men” (Erkeklerin Erkekleri) anlamında terimlerde kullanılmaktadır. ²

Dinka topluluğu genel olarak klanlar şeklinde yaşamlarını sürdürmektedir. Güney Sudan bölgesinde birçok Dinka klanı yaşamaktadır. Dinka klanları kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi “kic”, sıradan kimse ve savaşçı klanlar, ikincisi de sembolleri “sacred fishing spear” (kutsal balıkçılık mızrağı) olan bany veya rahipler olarak ifade edilmektedir. ³ Klanlar halinde yaşayan bu toplum, son dönemlerde yanı başlarında yaşayan Nuer ⁴ toplumu ile sık sık sığır

- 1 Francis Mading Deng, *The Dinka of the Sudan* (Illinois: Waveland Press, 1972), 187; J. W. Burton, “Dinka”, *Worldmark Encyclopedia of Cultures and Daily Life*, ed. Timothy L. Gall ve Jeneen Hobby (Printed in the United States of America: Gale-Cengage Learning, 2009), 158; Alex Kamwaria ve Michael Katola, “The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan”, *International Journal of Humanities and Social Science* 2, sy 21 (2012): 50; Jamie Stokes, “Dinka”, *Encyclopedia of the Peoples of Africa and Middle East*, ed. Anthony Gorman ve Andrew Newman (New York: Infobase Publishing, 2009), 174.
- 2 Kamwaria ve Katola, “The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan”, 50.
- 3 Godfrey Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka* (Oxford: Clarendon Press, 1961), 8.
- 4 Nuer'ler, Sobat ve Bahr el Ghazal'ın birleştiği bölgenin güneyindeki bataklık ve savanlar da yaşamaktadırlar. Özellikle kültürel olarak Dinkalara benzemektedirler. E.E. Evans ve Pritchard, *The Nuer* (Oxford: Clarendon Press, 1946), 3.

hırsızlıkları ve sığırları otlatma yeri konusunda çatışmalara maruz kalmıştır. Bu çatışmalar, her defasında birçok insanın ölümü ile sonuçlanmıştır.⁵

Geleneksel Afrika dinleri içerisinde yer alan Dinkaların tarihçesi, dini inançları, geçiş dönemleri ve dini pratikleri çeşitli açılardan ele alınarak bilim dünyasına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu bakış açısı ile Dinka toplumunun ele alınıp incelenmesi bölgede yaşayan diğer Nilotik halklar hakkında da bilgi sahibi olunması açısından önem arz etmektedir.

1. Dinkaların Tarihçesi

Dinkaların yaşadığı Güney Sudan bölgesi Sudd adıyla bilinmektedir. Bu bölgede tarih öncesinde Nilotik halkların atalarının yaşadığı ve M.Ö. 3000 yıllarından itibaren sığır besleyen, tarımla uğraşan bir halk oldukları belirtilmektedir. Bu Nilotik halkın, M. S. 1500'ler de bölgede hakim unsur olarak ortaya çıktığı ve 17. yüzyıla kadar Nil havzasındaki bataklıklarda sürekli topraklarını genişletme yoluna gittiği ifade edilmektedir.⁶

Dinkalar, Yunan ve Mısırlı gezginler ve coğrafyacılar tarafından binlerce yıl önce fark edilmiştir.⁷ Sudan'ın batısında yer alan Darfur bölgesine 7. yüzyılda Nil Nehri ve Büyük Sahra güzergahından farklı kabilelerin geldiği belirtilmektedir. Dacuların o tarihlerde ilk kurulan kabile devleti olduğu ve uzun bir süre bölgede hakimiyetini devam ettirdiği bilinmektedir. Müslüman coğrafyacılar, 8. yüzyıl itibarıyla, Doğu Afrika'nın sınırları içerisinde yer alan Sudan'ın da içerisinde olduğu bölgeye Biladüssudan ismini vermişlerdir. Orta ve Doğu Sudan'ın yer aldığı bölgeye son yüzyıllarda Fransız Sudan'ı, bugünkü Sudan topraklarının bulunduğu yere de İngiliz-Mısır Sudan'ı denilmiştir. Sudan Devletinin sınırları 19. yüzyılda Mısır Hidivliği döneminde son şeklini almıştır.⁸ Bölge uzun bir süre farklı uluslar tarafından yönetilmiştir. İngilizlerin ayrılması ile Sudan Devleti, 1956 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir.⁹

19. yüzyılda Sudan devletinin kuzeyinin Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde olduğu, güney bölümüne ise Dinkaların direnişinden dolayı Osmanlıların pek nüfuz edemediği görülmektedir. Sudan'ın kuzey bölgelerinde İslam dininin kabul edilmesine rağmen güneyde yaşayan Dinka toplumu İslamiyet'i kabul etmemiştir. İngilizler güneyde yaşayan Dinkaları büyük ölçüde kontrol altına almak için çok çaba sarf etmiştir. Dinkaların yaşadığı bölgede Arap kültürünün ve siyasetinin baskısı, sömürgecilik girişimleri gibi nedenler çoğu kez çatışmalara yol açmıştır. Sudan hükümeti, 1983 yılında Dinka toplumunun gücünü kırmak için Sudan'ın güneyini üç bölgeye ayırmıştır. Aynı yıl Sudan Devleti'nin şeriat yasasını kabul etmesi ile Güney Sudan bölgesinde yer alan grupların isyan etmesine ve iç savaşın patlak vermesine sebep olmuştur. Güneydeki birçok isyancı grup Dinkalar tarafından desteklenmiştir. Dinka köylerine 1988 yılında yapılan karşı saldırılar sonucu büyük katliamların gerçekleştirildiği bilinmektedir. Hartum'da yirmi yıl süren, kuzey-güney savaşlarından sonra 2005 yılında Hartum'daki hükümet ile isyancılar arasında antlaşmaya

5 <http://merkezstrateji.com/assets/media/140124-varlik-gueneysudandaki-gelismeler.pdf>.(Erişim 29/04/2021)

6 Stokes, "Dinka", 174.

7 Burton, "Dinka", 158.

8 Ahmet Kavas, "Sudan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 459-60.

9 Deng, *The Dinka of the Sudan*, 138.

varılmıştır. Bu savaşlar sırasında birçok Dinkalı, Sudan'ı terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁰ Dinkaların yaşadığı Güney Sudan Devleti, 2011 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık sonrası bölgede yer yer çatışmalar devam etmiştir.¹¹

2. Geleneksel Dinka Dini

Tarihsel süreç içerisinde Dinka toplumunda Hıristiyanlık ve İslam dinini benimsemiş olan gruplar yer almıştır. Buna rağmen Geleneksel Dinka dini bariz bir şekilde varlığını devam ettirmiştir.¹²

2.1. Tanrı Anlayışları

Geleneksel Dinka dininde bir birtakım yath'lere (yeeth: çoğul hali) inanılmaktadır. Bu yath'ler "Tanrılar ve Güçler" anlamında kullanılır. Bu tanrıları ve insanüstü güçleri belli bir şekilde ifade etmek her zaman mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte yath'ler şu şekilde ifade edilmektedir.

- Gökyüzünde baba veya yaratıcı olarak kabul edilen insanüstü varlık (Nhialik)
- Yağmur¹³, gök gürültüsü, şimşek ile ilişkilendirilen Deng
- Güneş ile ilişkilendirilen Garang (İlk Erkek)
- Nehirlerle özdeşleştirilen Abuk (İlk Kadın)
- Ölüm ve kısırlığın kaynağı olan Macardit

Diğer yath'ler klanların sembelleri içerisinde kalmaktadır. Dinka klanları ve grupları birbirleri ile temasa geçtikçe yeni yath'ler kabul etmişlerdir.¹⁴

Geleneksel Dinka toplumunda "Dinka dini" ifadesine birebir karşılık gelen herhangi bir ifade yoktur. "Din" sözcüğü sadece tanrıyı değil, aynı zamanda atalara ve tabiat güçlerine de atıfta bulunur. Dinkalar, Nhialik (yüksekte, gökte olan¹⁵) adını verdikleri tanrıyı, ruhunun en yüksek tezahürü olarak kabul eder.¹⁶ Nhialik, Dinka halkının gökyüzü ruhu olarak tanınır. Diğer düşük ruhlar ise dua, ibadet ve kurban şeklindeki ritüellerle Dinka halkı tarafından kabul görür. Nhialik her şeye gücü yeten, yaratıcı ve ulaşılması zor bir gökyüzü ruhu olarak kabul edilir. Yağmur, şimşek, gök gürültüsü Nhialik'in gökten inen tezahürleri olarak bilinir. Yağmurlu havalarda güneş ortaya çıkarken oluşan gökkuşağının ise Nhialik'in gerdanlığı olduğuna inanılır.¹⁷ Bununla birlikte Padang Dinka topluluğuna göre Nhialik, aynı zamanda Acek tanrısıdır. Bu iki kavram cennette yaşayan tek tanrının iki ismi olarak kabul edilir.¹⁸

10 Stokes, "Dinka", 174-75.

11 <http://merkezstrateji.com/assets/media/140124-varlik-gueney-sudandaki-gelismeler.pdf>. (Erişim 29/04/2021)

12 Stokes, "Dinka", 176.

13 Bkz. E.E. Evans- Pritchard, *Nuer Religion* (Oxford: Clarendon Press, 1956), 29.

14 Stokes, "Dinka", 176.

15 Arthur Nebel, "Dinka-English, English-Dinka Dictionary" (Bologna: E.M.I, 1979), 65,145.

16 Kamwaria and Katola, "The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan", 51.

17 Douglas Thomas- Temilola Alanamu (ed.), *African Religions: Beliefs and Practices through History*, 251.

18 Ibrahim Bedri, "More Notes on the Padang Dinka", *Sudan Notes and Records* 29, sy 1 (1948): 42.

Yüce Varlık olan Nhialik, aynı zamanda bereket ve yağmur tanrısı olan Deng ile de ilişkilendirilir. Hatta bazı bölgelerde Nhialik'in bilinmediği, onun yerine Deng'in yüce varlık olarak kabul edildiği görülmektedir. Yine bu iki insanüstü varlığın bazı bölgelerde de aynı ruh¹⁹ olduğu belirtilmektedir.²⁰ Dinkalar tanrının tüm insanları yaratan ve yok eden bir varlık olduğuna inanır. Aynı zamanda Dinkalar kendileri dışındaki insanların farklı dinlere ve tanrılara inandıklarını da ekseriyetle kabul etmektedir.²¹ Dinka klanlarında söylenen bir tür ilahiye göre tanrı, "yaratıcı ve baba" olarak ön plana çıkmaktadır. Bunun en büyük göstergesi aşağıdaki şekildedir:

Beyaz olana dua ederim

Tanrı yakın değil mi?

Babam bize hayat vermiyor mu?

Abuk'un oğlu Deng, yaşam için dua mı ediyor.

Yukarıdaki ifadelerle göre, Dinkalar kendilerinin huzur içinde olmasını istediklerinde bir yaratıcı ve baba olarak tanrıya bu şekilde seslenmektedir ve bir sorunla karşılaştıklarında, tanrıdan kendilerinin yanında olmasını istemektedir.²²

Dinka toplumunda insanüstü varlıklar için kullanılan başka bir sözcükte Jak'tır. Bu sözcüğün tekil kullanımı ise J'ok'tur. (ruh, iyi ve kötü ruh)²³ Jok kelimesi Uganda ve Kongo'daki bazı etnik gruplar tarafından da kutsiyet atfedilip kullanılır. Bu toplumlarda da yüce tanrı (yaratıcı ruh) olarak görülen Jok, her yerde ve her şeydedir, anlayışı benimsenmektedir. Jok, dünya üzerinde yaşayan hayvanları ve insanları yaratan, onlara hayat verendir.²⁴

Padang Dinkaları arasındaki bazı klanlar Jok'u Acek'in emri ile hareket eden bir melek ve yer ile cennet arasında yaşayan bir varlık olarak görür. Jok ile ilgili bir inanışa göre bir kişi hastalandığında Nhialik'e kurban teklif eder. Nhialik bu teklifi kabul edince Jok'a iyileşme sözü gönderir ve hastalanan kişi iyileşir. Bu hastalığın iyileşmesine aslında Nhialik neden olmuş olur. Fakat Nhialik iyileştirmeyi reddedip kişi öldüğünde ise bu durumun Jok'tan kaynaklandığı söylenir. Padang Dinka klanları arasında Acek ve Nhialik yaratılışı, Jok ise yok oluşu temsil eder.²⁵

Dinkalar arasında "Ölümün Kökeni" adı verilen bir efsaneye göre, Jok insanlara ölümsüz olabilmeleri için hayat ağacının meyvesini vermeyi vadetmiştir. Jok, bu hediyeyi vermek için insanları cennete çağırdığında onlar cennete gelmeyi geciktirmişlerdir. Bunun üzerine Yüce Yaratıcı, hayat ağacının meyvelerini aya, güneşe ve yıldızlara vermiştir. Daha sonra meyveyi almaya gelen insanlara hiç meyve kalmadığı için insanlar ölümsüz olamamıştır.²⁶

19 Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 94.

20 Katherine Olukemi Bankole, "Creation", *Encyclopedia of African Religion*, ed. Molefi Kete Asante- Ama Mazama (California: Sage Publication, 2009), 185; Kamwaria- Katola, "The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan", 51.

21 Deng, *The Dinka of the Sudan*, 126.

22 Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 38-39.

23 Nebel, "Dinka-English, English-Dinka Dictionary", 36.

24 Patricia Ann Lynch, "Jok", *African Mythology A to Z* (New York: Fact on File, 2004), 53.

25 Bedri, "More Notes on the Padang Dinka", 42-43.

26 Lynch, "Jok", 54.

Dinka toplumunda gök tanrıları veya özgür tanrılar adı ile anılan tanrılar panteonu, klanlardaki küçük tanrılardan ve atalara bağlı klan tanrılarında ayrılır.²⁷ Dinka inanç sisteminde öne çıkan özgür tanrılardan biri de Garang'tır. Garang'ın farklı çağrışımları ve sembolik renkleri vardır. Yer ve gökyüzünün ayrılması mitinde kendisinden bahsedilen ve ilk insana verilen isim olarak betimlenmektedir. Garang genelde erkeklerle ilişkilendirilir. Garang'ın bazı insanların bedenlerinin içerisine yukarıdan girdiği ve bu şekilde gökyüzünün gücünün o bedenlerin içerisinde olduğuna inanılır. Bu erkeklerle "Garang Erkekleri" adı verilir. Garang erkekleri Batı Dinka ülkesinde oldukça fazladır. Bu erkeklerin parmakları yüzüklerle, bilekleri bilekliklerle kaplıdır. Birer şifacı olarak görülen Garang erkekleri çocuklarını iyileştirmek isteyen annelerin hediyeleri ile donatılır. Garang erkeklerinin hastalıkları iyileştirme konusunda büyük başarı gösterdiklerine inanılır.²⁸

Güney Sudan'da yaşayan Nuer ve Dinka halkının inanç sisteminde yer alan başka bir figür ise ilk kadın Abuk'tur. Aynı zamanda Abuk için "Buk, Abek" kavramları da kullanılır. Abuk arketip bir kadın ve anne olarak kabul edilir. Kadınların mesleklerine başkanlık yapar. Dinkalar arasında bazen tanrısallık ile ilk kadının aynı olduğu bazen de Abuk'un Deng'in annesi olduğu ve Garang'ın karısı olduğu söylenir. Abuk'un kim olduğuna dair görüşler çeşitlilik arz etse bile onun hakkında bilinen en önemli ve kesin özellik onun kadınlarla çeşitli açılardan bağlantı içerisinde olmasıdır. Mitolojik bir anlatıya göre, Abuk çok küçük olarak doğmuştur. Daha sonra normal bir boyuta ulaşmıştır. Onun ilk arkadaşı kutsiyet atfedilen Garang'dır. Onların yaşadıkları dönemde cennet ve dünya birbirine bir ip ile bağlanmıştı. Nhialik, Abuk ve arkadaşına yemeleri için her gün bir tahıl tanesi vermiştir. Bu tahıl tanesi ile doymayan Abuk, gökteki Nhialik'ten tahıl çalmış ve onları yeryüzündeki topraklara dikmiştir. Tahılların hasat zamanında onları biçerken çapası Nhialik'e çarpmış ve Nhialik Abuk'un yaptığı bu saygısızlığa karşı yeryüzü ile cennet arasındaki ipi koparmıştır. Abuk ile ilgili başka bir efsaneye göre, yağmur tanrısı Deng ile evlendiği ve iki kızının olduğu ifade edilir. Dinkalar arasında Abuk hakkında anlatılan bu olağanüstü hikayeler onun insan statüsünden tanrısal bir varlığa dönüşmesinde etkili olmuştur. Bu çerçevede Abuk'un tarımsal faaliyetlerin, doğurganlığın ve nehrin tanrıçası olduğu, sembollerinin ise yılan, koyun ve ay olduğuna inanılır.²⁹

Dinka toplumu içerisinde başka bir insanüstü varlık ise Macardit'tir. Dinkaların büyük bir kısmı tarafından Macardit ve Colwic'in tanrısallığının aynı olduğu düşünülür. Rek Dinka topluluğu, tarafından Colwic kavramı pek kullanılmaz. Macardit'in kadınlarla ilişkili olduğuna inanılır. Özellikle doğurganlığı sona erdirmesi ile bilinir.³⁰ Dinka toplumunda gebe kadınların doğum yapıp çocuk dünyaya getirmesi, sığırların çoğalıp halkın geçiminin temin edilmesi önemli görülür. Bu yüzden Macardit'in bu tür kısıtlamalarda bulunması Dinkalar açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Gökyüzü ruhlarına karşılık aşağıdakilerin (yeryüzü) ruhlarının insanlara daha yakın olduğuna inanılır. Bu ruhlar bireylere bağlı totemistik ruhlar, doğa ruhları ve diğerleri şeklinde yerel gruplara bağlı totemik ruhlar olarak da ayrılır. Aşağıdaki ruhlar gökteki ruhlardan daha

27 John Middleton, "Nuer and Dinka Religion", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), 6744.

28 Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 81-85.

29 Douglas Thomas- Temilola Alanamu (ed.), *African Religions: Beliefs and Practices through History*, 43-44; Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 89-90.

30 Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 81-83.

önemsiz görüldüklerinden çok saygı görmemektedir.³¹

2.2. Atalar ve Tabiat Kültü

Geleneksel Afrika dinlerinde atalar kültürünün önemi büyüktür. Atalar kültürünün birtakım psişik güçlere sahip olduğu kabul edilir.³² Dinka toplumunda atalara saygı duyulur ve ataların ölümden sonrada yaşamlarının devam ettiğine inanılır. Bu inanın temelinde ölümler ile iletişim kurulduğu düşüncesi hakimdir. Dinkalar ölen akrabalarının ruhlarını, canlı ve ilahi varlıklar arasında aracı olarak görürler. Aynı zamanda atalarının kendileri için şifacı olduğuna ve onların özel güçleri sayesinde kendilerine yardım ettiğine inanırlar. Dinkalar atalarının ruhlarını kuşlar ve farklı yılan şekillerinde somutlaştırma yoluna gitmişler ve doğumdan ölüme kadar birçok ritüelde onları memnun etme gayreti içerisinde olmuşlardır.³³ Diğer taraftan Dinka toplumunda bir insan öldüğünde ruhun bedeninden ayrılarak atalarının ruhuna gittiğine inanılır. Kurban edilen öküzlerin ruhlarının, atalarının yaşadığı dünyaya gittiği düşünülür.³⁴ Ayrıca, bazı hayvanlar inanç, ibadet ve ekonomik anlamda önem teşkil etmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında sığırlar ön plandadır. Mitolojik bir anlatıya göre tanrı, insanlara sığırlar ile silahlar arasında bir seçim yapmalarını istemiştir. Dinkaların sığırı seçtiği belirtilmektedir.³⁵

Dinka toplumunda atalar kültürü ile bağlantılı kavramlardan biri de kötülük düşüncesidir. Dinkalar arasında kötülük, “Nuer ve sosyal kirlilik” kavramları ile ifade edilmektedir. Onlara göre kötülük düşüncesi, iç savaş esnasında öldürülenlerin dini inanışlarına göre gömülmemesi ve onların öfkeli ruhlarıdır. Dinka toplumundaki bilge kişiler, savaşlardaki savaşçıların ruhlarının kirlendiklerini ve bu savaşçıların evlerine döndüklerinde toplumun sağlığı için zararlı olduklarını ittifakla kabul eder. Özellikle savaşçıların öldürdükleri kişilerin ruhlarının onlara ve aile üyelerine musallat olduğu düşünülür. Böylece öfkeli ruhların yaşam boyu onların peşini bırakmayacaklarına inanılır. Bu tür savaşçıların eski hallerine dönebilmeleri için tedavi olmaları gerektiği belirtilir. Ölen kişilerin ruhlarını sakinleştirmek ve bir savaşçıyı eski haline döndürmek için temizlenme ritüelleri yapılır. Bu ritüeller sonucunda fiziksel dünya ile manevi dünya arasındaki bağın güçlendiğine inanılır.³⁶

Dinka dininde tanrısal varlıklar ve atalar kültürünün yanı sıra tabiat kültürü de önemli bir unsurdur. Afrika topluluklarında önemli görülen manevi güçlerin insan haricinde tabiat kuvvetlerinde de bulunduğu inanılır. Bu açıdan bakıldığında tabiat olayları kutsalın bir tezahürü olarak da görülür. Tabiat kültürü içerisinde yer alan güneş, ay, gök, su, toprak, hayvan, ağaç birçok dinde ve kültürlerde farklı şekillerde sembolleşmiştir. Onlara karşı gösterilen saygı ve hürmet, icra edilen ritüeller de her daim kendini gösterir.³⁷ Dinka toplumunda Yüce Varlık olarak görülen Deng sözcüğü “yağmur”

31 Middleton, “Nuer and Dinka Religion”, 6744.

32 Hammet Arslan, “Afrika Topluluklarında Atalar Kültürünün Önemi ve İşlevi”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3, sy 6 (2016): 11.

33 Kamwaria and Katola, “The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan”, 51.

34 Douglas Thomas- Temilola Alanamu (ed.), *African Religions: Beliefs and Practices through History*, 251.

35 Evans- Pritchard, *Nuer Religion*, 11.

36 Kamwaria- Katola, “The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan”, 52-53.

37 Hammet Arslan, “Afrika Topluluklarında Tabiat Kültü ve Tabii Unsurlara Atfedilen Güçler”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4, sy 8 (2017): 2-3.

anlamına gelmektedir. Afrika kıtasında yağmur yaşamın devamı için çok önemli görülür. Bir efsaneye göre gökyüzünde ansızın hamile bir kadının ortaya çıktığı ve onun gelişinin onuruna insanların ona bir ev inşa ettiği söylenir. Hamile kadın, erkek bir çocuk doğurduğunda kanlı gözyaşları sel olup akar. Bu esnada aşırı bir yağmur yağar ve oğluna Deng adını verir. Kadın, olağanüstü bir şekilde doğan oğlunun halka lider olacağını iddia eder. Nihayet bir süre sonra Deng, halka lider olur ve onları uzun bir süre yönetir.³⁸

2.3. Evrenin Yaratılışı

Evrenin ve ilk insanın yaratılışı ile ilgili bazı toplumlar da olduğu gibi Dinkalar arasında da mitolojik öyküler anlatılmaktadır. Bu efsanelerden birine göre başlangıçta yeryüzü ve gökyüzü birbiri ile bitişikti. Gökyüzü dünyanın üzerine uzanıyordu. Birbirine bağlanmış olan gökyüzü ve yeryüzü arasında bir halat vardı. İnsanlar bu halat sayesinde istedikleri gibi tanrıya ulaşabiliyordu. O zamanlarda ölüm yoktu. Tanrı, ilk erkek ve ilk kadına ihtiyaçlarını karşılamak için günde bir tahıl tanesi verirdi. Evrenin yaratılışı ile ilgili başka bir efsaneye göre ise başlangıçta dünya zaten yaratılmıştı. Fakat dünyada ışık yoktu ve ışık olmadığı için hiçbir yer görünmüyordu. Bu karanlık içerisinde tanrı insanları yarattı. Bu yarattığı insanlardan birinin adı da Aruu idi. Tanrı onun karanlıkta olduğunu görebilmesi için ona gözler verdi. Tanrı, ona nasıl bir hediyeden hoşlanacağını sordu. Aruu ise “Babam (Tanrım), görmek için küçük bir delik varsa, bende bunu isterdim.” diye cevap verdi. Tanrı bu isteğini reddetti. Bu isteğinin yerine bir mızrak ve bir balta teklif etti. Aruu baltayı aldı ve toprağa vurdu. Neden yanmıyorsun? dedi. Bu esnada bir aşağı, bir yukarı doğru gitti. Böylece dünya aydınlandı. Tanrı, Aruu’ya “Bunu neden yapıyorsun? Sana daha önce küçük bir şey verdim ve bunu neden şimdi yaptın? Şimdi sen tutsaksın.”, dedi. Bu gelişmelerden sonra tanrı, Aruu’yu yeryüzüne itti ve yeryüzünü gökyüzüne kapattı.³⁹

2.4. Dini Pratikler

Dinka toplumundaki dini pratikler, ruh dünyası ile fiziksel dünyanın kesişmesine ve tüm sosyal etkinliklere rehberlik eder. Erkekler belli bir yaşa geldiklerinde erkeklik, kızlar ise kadınlık eğitiminden geçer. Bu dini pratiklerin yanı sıra Nhialik’e, atalara ve diğer ruhlara dua edilir. Duaların bu tanrılar üzerinde etkili olduğu düşünülür. Tanrıları ve ruhları yatıştırmak için hayvan kurban edilir.⁴⁰ Kurban, “Tanrı ya da bir ilaha sunulan takdime, özellikle de bir ayinde boğazlanarak sunulan bir hayvan; bu yolla takdim edilen herhangi bir şey” olarak tanımlanmaktadır. Kurban ibadeti, geleneksel Afrika dinlerinde önemli bir ibadet unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴¹ Bu ibadet şekli tüm dini geleneklerde olduğu gibi Dinka toplumunda da önemli bir yer teşkil etmektedir.

Mızrak ustaları (klan lideri, ruhani şef), mistik güçler ve ritüeller yardımı ile Dinka topluluğunun devamı için olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Onların gücü, otoritelerinden çok ikna ve itibara dayanır. Günümüzde mızrak ustalarının etkileri zayıflamış olsa da inanış ve uygulamadaki rolleri hala devam etmektedir. Dinka klanlarının her biri bir bitki veya hayvan

38 Lynch, “Jok”, 29,95.

39 Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 33-35.

40 Douglas Thomas- Temilola Alanamu (ed.), *African Religions: Beliefs and Practices through History* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2019), 179.

41 S. A. Adewale, “Afrika’nın Geleneksel Dininde Kurban”, çev. Ahmet Güç, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy 7 (1998): 587.

ile ilişkilidir. Klan üyeleri, klan fetişlerine zarar vermez ve onlara saygı duyar.⁴² Mızrak ustası klanlarının ibadet yerleri (tapınakları) küçük çamur yığınlarından meydana gelmektedir. Aynı zamanda bu tür küçük tapınaklar savaşçı klanların önemli olanlarının evlerinde de bulunur. Rahip klanının ilki kabul edilen Aiwel Longar'a ait olduğu düşünülen höyük kalıntılarının Bahar el Zeraf bölgesinde olduğu belirtilmektedir.⁴³ Tapınaklar ve kutsal mızraklar Aiwel Longar'a atfedilir. Efsaneye göre, bir adam ve bir aslan dans eder. Bu esnada aslan, adamın kolundaki bilekliği ister. Buna karşın adam bilekliğini vermeyi reddeder. Aslan, adamın baş parmağını ısırır ve adam ölür. Adamın hiç oğlu yoktur. Bunun üzerine kadın nehre gider, eşi için ağlamaya başlar. Kadın ağlarken nehrin ruhu kadına seslenir. O ruh kadına, eteğini kaldırmasını ve suların rahminden içeri akmasına izin vermesini ister. Böylece kadının bir oğlu olur. Bu erkek çocuk daha sonraları Aiwel Longar ismi ile çağrılır. Olağanüstü bir şekilde doğması ve çoğu olumsuzlukların üstesinden gelmesi onun halk tarafından kutsal bir kişi olarak görülmesine sebep olmuştur. Dinka sözlü geleneğinde Aiwel Longar, Dinka halkının ortak atası olarak görülür.⁴⁴

Geleneksel Dinka dininde göze çarpan dini pratiklerden biri Erginlenme (Kabul Töreni) törenidir. Erginlenme töreni, Dinka toplumunda erkeğin statüsünü belirleyen önemli bir faktördür. Bu tören çocuklar yaklaşık on altı- on sekiz yaşlarına geldiklerinde gerçekleştirilir. Bu törene cesaret, şiddet ve saldırganlık gibi kriterler damgasını vurur. Ayrıca kendini sınırlama, dayanıklılık, sorumluluk gibi durumları da ortaya çıkarır. Erginleme töreni yapıldıkça kişi, topluluk önünde çocuktur. Çocuk, bu törene kadar süt sağmanın yanı sıra sığır yetiştiriciliğinin günlük işlerini yapar. Bu etkinliklerin dışında toplu yerlerde şarkı söyleme, dans etme, kızlarla flört etme yasaktır. Erginlenme töreni, Dinka ve Nuer topluluklarında erkek çocuklarının yetişkinliğe geçmesinin bir işareti olarak “yüz nişanı ritüeli” olarak da bilinir. Bu ritüel, ergenlik çağına gelen erkek çocuklarının aile büyükleri toplanıp ortak bir karar vermesi sonucu başlar. Törende yöresel danslar icra edilir. Hayvanlar kurban edilip ziyafetler düzenlenir. Bir tür festival gibi coşku ile kutlanır. Bu ritüelden önce ve sonra erkek çocukları ile ilgili bazı kısıtlamalar getirilir. Yüz nişanı ritüelinde, törene katılan çocukların yüzleri keskin bir bıçakla “v” şeklinde veya “paralel çizgiler” olacak şekilde yedi ile on kadar derin iz bırakılarak kesilir. Ayrıca her kabilenin kendine has sembolleri yüze çizilir. Bu aynı zamanda bir dayanıklılık testi gibi de görülür. Erkek çocuklarının yüz nişanları yapıldıktan sonra törene katılan çocukların evine gidilir ve gece, o evde geçirilir. Gecenin sabahında çocuğun ailesi tarafından bir hayvan kesilir. Yüz nişanı yapılan çocukların hepsinin evine gidilmesi şeklinde ritüel devam eder. Ev ev dolaşma bittikten sonra yaşlı bir kişi bu çocuklara, o andan sonraki hayatları için rehberlik eder. Rehberlikteki amaç, yüz nişanı ritüelinden sonra kabiledaki rollerini öğretmektir.⁴⁵

Dinkalar arasında barış töreni önemli bir uygulamadır. Bu tören iki klan arasında meydana gelen ölümlü kavgalar sonucunda barışmak için yapılır. Barış töreni genelde sığırlar verilerek yapılan bir uygulamadır. Verilecek olan sığırlar ve sayıları Dinka kabileleri arasında farklılık gösterir. Genelde öldüren klan üyesi ölen kişinin ailesine inek, boğa bazen de bir kız verir. Kan

42 Kamwaria- Katola, “The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan”, 50; Stokes, “Dinka”, 176.

43 Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 257-63.

44 Douglas Thomas- Temilola Alanamu (ed.), *African Religions: Beliefs and Practices through History* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2019), 178-179; Burton, “Dinka”, 1/159; Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 261.

45 Deng, *The Dinka of the Sudan*, 68-70; <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/guney-sudanda-yetiskinligin-ve-gosterisin-ilk-sarti-yuz-nisani/976200#> (Erişim 15/05/2021), t.y.

parası olarak verilen bu bedeller taraflar arasında yaşanan kan davasını ortadan kaldırmak içindir. Barış töreni öncesi hazırlıklar yapılır. Kan davası için sığır adedi belirlendikten sonra barış töreni başlar. Beny Rem (ruhani şef), suffar ağacından yapılmış bir tokmakla sığırlara dokunarak onları mağdur aileye teslim eder. Indrap ağacı ile de ateş yakılır. Kan parası olarak verilen boğalardan biri kurban edilerek ikiye ayrılır. Her iki parça, iki tarafta ayrı ayrı pişirilir. Her iki taraf, pişirilen etin bir kısmını getirerek birbirine karıştırır ve birlikte yer. Yemek sonrası çubuklarla karşılıklı tütün içilir. Daha sonra öldüren ve ölen kişinin yakınları mızraklarını karşılıklı değiştirir ve heglig ağacına çarpar. Yaptıkları bu ritüelle aralarındaki kan davasının bu ağaca geçtiğine inanılır. Kurban edilen boğanın derisinin parçaları köylerine dönenler tarafından götürülür. Bu deri parçaları törende bulunamayan kadın ve çocuklar için ateşte yakılır. Ateşte yakılan deriden çıkan dumanlar kadınlar ve çocuklar tarafından koklanır. Dinkalar arasındaki barış töreninde kan parası olarak kız kabul edildiğinde ise öncelikle bedel verilecek kız, bir boğa ve buzağı ile erkeklerin ve akrabalarının ileri gelenlerinin önüne getirilir. Boğa yukarıda anlatıldığı gibi kurban edilir. Kızın beline bir ip dolandırılır. Daha sonra kız, öldürülen kişinin annesi veya yakın akrabası olan bir kadına teslim edilmek için götürülür. Teslim edilmeden önce kızın kıyafeti çıkarılır. Teslim alınan kızın belindeki ip çıkarılır ve bir giysi giydirilir. Oradan nehre götürülüp kızın bacakları ve yüzü yıkanır. Temizlendikten sonra ölen kişinin köyüne götürülür. Köye vardıklarında bir kurban kesilir. Kız, kesilen bu kurbanın üzerinden geçerek köye girer. Bir ay sonra kız bir buzağı ile ebeveynlerinin yanına döner. Belli bir süre sonra öldürülen kişinin varsa erkek kardeşi tarafından kabul edilir. Doğurduğu çocuklarının hepsi öldürülen kişinin çocukları olarak kabul edilir. Dinkalar arasındaki başka dini bir pratikte sağlık merasimidir. Halk arasında öksürük ve sıtma gibi hastalık baş gösterdiğinde Beny Rem veya Mendyor (kutsal kişi, ruhani şef) hastalığı iyileştirmek ve onu uzaklaştırmak için sağlık töreni yapar. Hastalık töreni için küçük bir hayvan ve tereyağı içeren su kabağı törenin yapılacağı yere getirilir. Kurban edilecek hayvan ve su kabağı anneleri tarafından taşınan çocukların başları üzerinden Beny Rem tarafından geçirilir. Daha sonra Beny Rem, kutsal bir ineğin tereyağının bulunduğu başka bir su kabağını getirir. Eli ile içerisinden biraz alıp törende hazır bulunanların göğsüne dokunur. Bu uygulamadan sonra her iki su kabağı nehre atılır. Böylece hastalığın uzaklaştırıldığına inanılır.⁴⁶

Dinka toplumunda sığır yetiştiriciliği sosyal, ekonomik ve dini hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Öyle ki doğumdan ölüme kadar hayatın her safhasında sığır yetiştiriciliği Dinka klanlarını direk veya dolaylı olarak etkilemektedir. Dinkalar sığırların sahip olduğu renklere çeşitli anlamlar yüklemiştir. Sığırların ahlaki ve yaratıcı önemi, onların normal hayat içerisinde ne kadar önemli olduğunun da bir göstergesidir. Onlara göre bir insan sığırlar olmadan tam bir Dinka olamaz. Sığırlar öyle değerlidir ki erkeklerin onları elde etmek ve savunmak için gerekirse hayatını feda etmekten kaçınmaması gerektiğine inanılır.⁴⁷ Dinka toplumunda her klanın ve ailenin kendi sığır sürüleri için otlak ve su sağlama zorunludur. Yapılan ritüeller ve törenler bu çerçevede gerçekleşir. Dinkalar hayvanlarını otlatmak için verimli nehir kıyılarına gittikleri dönemlerde nehir için yıllık bir tören yapar. Genelde bu töreni Kic Dinka'nın bir sınıfı olan Din Faiwer'in bir üyesi icra eder. Törende çocuklar dahil herkes nehrin kıyısında durur. Nehir şefi, bir koyun veya keçi ile kutsal bir

46 Bedri, "More Notes on the Padang Dinka", 51-54.

47 Kamwaria ve Katola, "The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan", 50; Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, 10-27.

inekten yapılmış tereyağı içeren bir su kabını (su kabağından yapılmış) tören için getirir. Törendeki insanlar koyunların boynuna boncuk, bilezik ve yüzük takar. Bu arada nehir şefi nehre dua eder. Tüm katılımcılar göğe doğru kollarını kaldırır. Bu arada çocuklar omuzlarda taşınır. Nehir Şefi, süslenmiş koyunu bir şekilde öldürür veya yok eder. Nehir Şefi, nehre tereyağı atar ve katılımcılar bellerine kadar suya girer. Bu ritüelden önce suya girmek tabu sayılır.⁴⁸

3. Geçiş Dönemleri

Bilindiği üzere insan hayatının doğumdan ölümüne kadar çeşitli safhaları vardır. Bu safhalardan doğum, evlilik ve ölüm geçiş safhaları olarak tanımlanmaktadır. İnsanın doğumu ile başlayan bu geçiş dönemlerinin inanış ve uygulamalarının tüm toplumlarda farklılık göstermesi olağandır.

Dinkalar arasında çocuk sahibi olma önemli bir olgudur. Çocukların ölümü hoş karşılanmaz. Dinkalar arasında aşağıda sözleri verilen şarkı da bu duruma işaret edilmektedir.

Büyükannem, Aluel, Col'un kızı
Tanrı'nın reddettiği bir zaferle geldi.
Çok sayıda çocuk doğuran harika bir hanımefendi
Ama çapaları mezarlarını kazarken bitirdiler
Babama bufalodan yalnız bir boğa bırakıyorum
Şimdi sığır sürülerimizin peşinde olacaktık
Baykuş bütün gece evimizde ağlar
Gecenin kötü kuşu bizi mahvetti
Kuş gece ağlayarak şöyle der:
“Şafak söktüğünde, şafak söktüğünde
Ey Deng oğlu, şafak söktüğünde
Bir adam daha gömeceksin”
Gecenin kuşu babama kötü bir büyü yaptı.
Bizim toprağımız, bizim toprağımız
Biem'deki toprağımız, babam cesetlerle kaplı
Bir ayağın basması için yer kalmadı.

Yukarıda sözleri verilen şarkıda tanrının kapisinden ve baykuşun lanetinin çocukların ölümüne sebep olduğundan bahsedilmektedir.⁴⁹ Dinka toplumundaki bu inanış, uğursuz olarak kabul edilen hayvanların bazı toplumlarda da hala etkili olduğunun bir göstergesidir.

Her toplumda olduğu gibi Dinka toplumunda da bir çocuğun doğumu sevinçle karşılanır. Doğumla ilgili olarak öne çıkan en önemli husus çocuğa ad vermedir. Dinkalar da soy isim olmadığı

48 Molefi Kete Asante, “Dinka”, *Encyclopedia of African Religion*, ed. Molefi Kete Asante- Ama Mazama (California: Sage Publication, 2009), 201-202; Bedri, “More Notes on the Padang Dinka”, 53.

49 Deng, *The Dinka of the Sudan*, 26.

için kişisel isimler çok önemli görülür. Çocuğa ad verilirken genelde toplumun soyunun olduğu ortak isimler, ataların isimleri, soyun totemlerinin isimleri öne çıkar. Dinka çocuklarının isimlerinin bir kısmı doğumdan çok önce bir kısmı da çocuk doğduktan belli bir süre sonra belirlenir. Örneğin; ilk ikiz erkek çocuklara Ngor ve Chan, kızlara Anger ve Achan isimleri; ikiz doğumlardan sonra erkek çocuklarına Bøl, kız çocuklarına da Nyanbol veya Nyibol ile başlayan isimlerin verilmesi yaygındır. Ayrıca Dinkalar arasında renklerle ilgili isimlerin yanı sıra övmek amacı ile de isimlerin verildiği görülür.⁵⁰

Dinka toplumunda evlilik soyun devamı açısından önemli görülür. Evlenecek erkek için evlilik bir tür sığır kaybı, aynı zamanda eşinin doğuracağı kız çocukları içinde ekonomik bir kazançtır. O yüzden çocuk sahibi olmak önemlidir. Evlilik için ilk adım kız görmedir. Erkek, evleneceği kız ile bir süre arkadaşlık kurar. Bu süre içerisinde hem kızı tanır hem de kızla evlenmeye niyeti varsa ailesinin onayını alır. Ailenin onayı alındıktan sonra kızın ailesine haber gönderilir. Kızın ailesi tarafından olumlu bir cevap geldikten sonra birkaç öküz, püsküllerle ve çanlarla süslenir. Evlenecek erkek ve ailesi süsledikleri hayvanlarla ritmik ve değişmeyen ses tonu ile şarkılar söyleyerek kızın evine gider. “Goor” adı verilen bir dans türü ile herkes dans eder. Kızın ailesi tarafından gelen misafirlere daha önce hazırlanmış yiyecek ve içecekler ikram edilir. Hazırlanmış olan bu ikramlar kızın ailesinin onurunun nişanesi olarak görülür. Getirilen sığırlar bağlanılır ve onlarla ilgilenilir. Sunulan ikramlar orada hazır bulunanlar tarafından yenilir. İki taraf arasındaki bu süreçte erkek ve kız aileleri ödenecek sığır sayısı hakkında konuşur. Konuşmaların olumlu geçmesi sonucunda iki ailenin gençleri artık nişanlı kabul edilir. O günden sonra çiftler için evlilik aşaması başlamış olur. İki ailenin de bu aşamadan sonra hak ve sorumlulukları başlar. Bu süreç içerisinde çiftler arasında cinsel ilişkiye izin verilmez. Bir süre sonra evlilik töreni yapılır. Evlilik töreni, iki aile içinde bir tür ticari faaliyet olarak görülür. Kızın akrabaları daha fazlasını elde etmek, erkek ailesi de az ödemek için çaba gösterir. Bu törenlerde eğlenceler düzenlenip yemekler yenilir. Evlilik ile ilgili son aşama “kızı verme” dir. Gelin, evden çıkmadan önce bazen belli bir süre geçebilir. Ama süre duruma göre değişkenlik gösterebilir. Son aşama olarak, gelin akrabalar eşliğinde damadın evine gider. Gelin, kocasının evinde yaklaşık iki hafta misafir gibidir. Daha sonra ev işleri başta olmak üzere her konuda eşine destek olur.⁵¹

Dinkalar klanlarında ölüm, bilinmeyen korkusunun tezahür ettiği bir son olarak kabul edilir. Ölüm, genelde korku ve üzüntü uyandırır; çünkü hastalık gibi bulaşıcı olabileceğinden korkulur. Toplumda ölümler görüldüğünde çocuklar o yerden uzaklaştırılmaya çalışılır. Bir ölüm gerçekleştiğinde kadınlar ve erkekler ağlamaya başlar. Ölen kişinin mezar kazma işini genelde akrabaları üstlenir. Akrabalık bağı olmayanlar mecbur kalmadıkça mezara yaklaşmaz. Erkekler karınlarını bağlar ve mezarı kazar. Mezar kazılırken 3 feet (0,91 m) çapında ve 5 feet (1,52 m) derinliğinde yuvarlak bir delik şeklinde olmasına özen gösterilir. Bununla birlikte mezarın altında ise özel bir alan hazırlanır. Ölen kişi mezara yüzü güneye gelecek şekilde yatırılır. Mezara konulma işlemi başladığında kadınlar çığlıklarla ağlamaya başlar. Ölen kişi bir hastalıktan ölmüş ise hastalığı esnasında kullandığı su kapları mezarda kırılır. Ölen kişi toprakla buluşturulduktan sonra ölen kişinin yakınları tehlikeli görülüp diğer insanlar tarafından onlara yaklaşılmaz. Bu durum tabu olarak görülür. Ölünün arkasından yas tutulur. Yas süresi duruma ve şartlara göre değişkenlik gösterebilir. Yas süresince süs eşyaları takılmaz. Yas süresi sonunda törenle temizlenilir ve normal

---

50 Deng, 38.

51 Deng, 93-98.

hayata dönülür. Dinka toplumunda ölümler ve yaşayanlar arasındaki ilişki “cuol” adı verilen bir ritüelle paradoksal olarak ayrılır. Ölen kişinin cinsiyetine göre üç veya dört gün sonra çiftlik evlerinden uzakta, gece yarısı bir tavuk veya koç kurban edilir. Kesilen bu kurban eti akrabalar tarafından yenilmez. İcra edilen bu ritüelle, adamı öldüren hastalığın yaşayanlar arasından uzaklaştırma fikri ön plandadır.⁵² Ölümle ilgili başka bir inanışta küçük bir çocuğun evlenmeden ölmesidir. Böyle bir durumda çocuğun akrabalarından biri, onun çocuk sahibi olabilmesi adına evlenebilir. Bu evlilikten doğacak çocuklar, ölenin çocuğun olduğu gibi biyolojik ebeveynlerinin de çocukları sayılır.⁵³

Sonuç

Afrika kıtası üzerinde birçok etnik grubu barındırmaktadır. Bu etnik gruplardan bir tanesi de Güney Sudan’da yaşayan Dinkalardır. Yarı göçebe bir yaşam tarzı benimseyen bu toplum, uzun süre bölgedeki savaşımlardan ve sömürgeci devletlerin baskılarından nasibini almıştır. Klanlar halinde yaşayan bu toplum son dönemlerde yanı başlarında yaşayan Nuer toplumu ile de sık sık sığır hırsızlıkları ve sığırları otlatma yeri konusunda çatışmalara maruz kalmıştır.

Bilindiği gibi günümüzde yaşayan birçok kabilenin din anlamında bir kurucusu ve kutsal bir kitabı yoktur. Bu çerçevede Dinkalar da bir kurucudan ve kutsal metinlerden bahsetmek olanaksızdır. Dinka dini denilince, sadece tanrıya değil aynı zamanda atalar ve tabiat güçlerine inanmak da kastedilmektedir. Geleneksel Dinka dininde yüce varlık Nhialik, gökte bulunan ve ulaşması zor olan bir tanrısal bir varlıktır. Bu tanrısal varlık daha aşağıda bulunan ruh ve tanrıları da yönetmektedir. Geleneksel Afrika Dinlerinin birçoğunda olduğu gibi Dinka toplumunda da tanrısal varlıkları memnun etme düşüncesi yaygındır. Bu yüzden bu insanüstü varlıklar için bazı törenler yapılır, kurban kesme inancı bulunmaktadır. Kurban geleneği ilk insandan itibaren dini bir gelenek olarak birçok dinde de kendini göstermiştir.

Dinka toplumunda geleneksel yapının oluşmasında mitolojinin ve sözlü geleneğin çok büyük bir etkisinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nesilden nesile anlatılan bu şifahi gelenek toplumdaki birçok inanış ve uygulamaya da yön vermiştir. Bu geleneksel yapı içerisinde göze çarpan en önemli kavram yüz nişanı ritüelidir. Bu uygulama Dinka klanlarındaki erginlenme törenlerinin nihai bir sonucudur. Ergenlik çağına gelmiş erkek çocuklara yapılan bu tören, şiddet ve cesaretin zirveye ulaştığı bir ritüel olarak da görülmektedir.

Dinkalar da bölgedeki diğer Nilotik halklar gibi ölmüş atalarının birtakım güçlere sahip olduğuna inanmaktadır. Dolayısı ile atalarının ruhları onlar için bir şifacı veya onlara musallat olan bir ruh şeklinde görülmektedir. Onlar ile olan münasebetleri sonucunda onlar için çamurdan küçük mabedler inşa etmişlerdir. Bununla birlikte ata ruhları ile ilişkili olarak, Dinka savaşçılarının ruhlarının kirlendiği ve bu kirden arınmak için temizlenme ritüelleri yaptıkları belirtilmektedir. Bu ritüeller sonucunda toplum içerisinde daha rahat bir şekilde yaşadıklarına inanmaktadırlar.

Kaynakça

Adewale, S. A. “Afrika’nın Geleneksel Dininde Kurban”. Çeviren Ahmet Güç. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy 7 (1998): 587-600.

52 Deng, 131-32.

53 Asante, “Dinka”, 202.

Arslan, Hammet. "Afrika Topluluklarında Atalar Kültünün Önemi ve İşlevi". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3, sy 6 (2016): 7-27.

———. "Afrika Topluluklarında Tabiat Kültü ve Tabii Unsurlara Atfedilen Güçler". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4, sy 8 (2017): 2-16.

Asante, Molefi Kete. "Dinka". *Encyclopedia of African Religion*, editör Molefi Kete Asante ve Ama Mazama, 201-3. California: Sage Publication, 2009.

Bankole, Katherine Olukemi. "Creation". *Encyclopedia of African Religion*, editör Molefi Kete Asante ve Ama Mazama, 184-86. California: Sage Publication, 2009.

Bedri, Ibrahim. "More Notes on the Padang Dinka". *Sudan Notes and Records* 29, sy 1 (1948): 40-57.

Burton, J. W. "Dinka". *Worldmark Encyclopedia of Cultures and Daily Life*, editör Timothy L. Gall ve Jeneen Hobby, 1:158-62. Printed in the United States of America: Gale-Cengage Learning, 2009.

Deng, Francis Mading. *The Dinka of the Sudan*. Illinois: Waveland Press, 1972.

Evans, E.E., ve Pritchard. *Nuer Religion*. Oxford: Clarendon Press, 1956.

———. *The Nuer*. Oxford: Clarendon Press, 1946.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/guney-sudanda-yetiskinligin-ve-gosterisin-ilk-sarti-yuz-nisani/976200#> (Erişim 15/05/2021), t.y.

Kamwaria, Alex, ve Michael Katola. "The Role of African Traditional Religion, Culture and World-View in the Context of Post- War Healing among the Dinka Community of Southern Sudan". *International Journal of Humanities and Social Science* 2, sy 21 (2012): 49-55.

Kavas, Ahmet. "Sudan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37:461-66. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Lienhardt, Godfrey. *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*. Oxford: Clarendon Press, 1961.

Lynch, Patricia Ann. "Jok". İçinde *African Mythology A to Z*, 53-54. New York: Fact on File, 2004.

Middleton, John. "Nuer and Dinka Religion". *Encyclopedia of Religion*, editör Lindsay Jones, 10:6743-45. Detroit: Macmillan Reference USA, 2005.

Nebel, Arthur. "Dinka-English, English-Dinka Dictionary". Bologna: E.M.I, 1979.

Stokes, Jamie. "Dinka". *Encyclopedia of the Peoples of Africa and Middle East*, editör Anthony Gorman ve Andrew Newman, 173-76. New York: Infobase Publishing, 2009.

Thomas, Douglas, ve Temilola Alanamu, ed. *African Religions: Beliefs and Practices through History*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2019.

Dr. Sc.

Shqipe AVDIU-KRYEZIU

Director of Preschool, "Ardhmëria
1", Gjilan – Kosovo
shqipea.k@hotmail.com

Corresponding Author

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9237-7187>

Cand. PHD

Arsim AVDIU

Teacher, Elementary School "Hasan Alia",
Remnik–Viti, Kosovo
arsim_avdiu89@hotmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8391-9810>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 31/05/2021 10/06/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.945946>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Interculturalism in Contemporary Teaching in Kosovo

Kosova'da Çağdaş Öğretimde Kültürlerarasılık

Öz

Tarih bize eğitimin tek başına insanları eğitmediğini söylüyor. Eğitim, meslek uzmanlığına giden bir yoldur, ancak yaşamın değerlerinin ve genel olarak değerlerin anlam ve duygusuna sahip olan kişiye mutlaka götürülen bir yol değildir.

Kosova Çerçeve Müfredatı, genel konulara ve topluluklar için özel "ulusal" derslere ayrılmıştır. Bu dersler dil, tarih, sanat ve müziktir. Kosovalı Türkler ve Boşnaklar için ulusal dersler ilgili topluluklardan uzmanlar tarafından geliştirilmiştir. Ancak Roman, Aşkale ve Mısırlı topluluklar için ulusal ders müfredatları geliştirilmemiştir, bu da onlara kimliklerinin gelişiminin tehdit altında olduğunu hissettirmektedir. Kosova, dünya için çok önemli bir model olan kültürlerarası eğitim modelini hayata geçirmek için çaba sarf ediyor.

2008 yılında yürürlüğe giren Kosova Cumhuriyeti Anayasasına göre, topluluklar eşit haklara sahiptir ve bazı toplulukların yoğunlaştığı bazı belediyelerde daha da fazla tercih edilmektedir. Türk toplumu esas olarak Kosova'nın bazı belediyelerinde bulunmaktadır, Prizren bölgesindeki Mamuşa gibi belediyelerden biri esas olarak Türk toplumundan oluşmaktadır. Kültürlerarası duyarlılığı geliştirmek, insanların diğer kültürlerle karşılaştıklarında geçirdikleri aşamaları tanımlar. Kültürel değişimin ele alınması, değişimin varlığının inkar edilmesi aşamasından yani aşırı etnosentrizm, kültürel değişimin gözlemlenmesi ve kabul edilmesi aşamasından geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: kültür, farklı, kültürlerarasılık, çok kültürlü, öğretim.

ATIF: AVDIU-KRYEZIU Shqipe, AVDIU Arsim, "Kosova'da Çağdaş Öğretimde Kültürlerarasılık", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (833-843)

CITE: AVDIU-KRYEZIU Shqipe Avdiu, AVDIU Arsim, "Interculturalism in Contemporary Teaching in Kosovo", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (833-843)

Abstract

History tells us that education itself does not educate people. Education is the path to professionals, but not a road, which necessarily leads to man, which necessarily leads to a person who has a sense and a sense of values of life and values in general.

Kosovo's framework program plan is divided into general subjects, and in the 'national' special subjects for communities. These subjects are language, history, art and music. National cases for Kosovo Turks and Bosniaks have been developed by experts from relevant communities. But for Roma, Ashkali and Egyptian communities, curricula of national subjects have not been developed, making them feel that the development of their identity is threatened. Kosovo is making efforts to implement a model of intercultural education, which is a very important model for the world as well.

Based on the Constitution of the Republic of Kosova which entered into force in 2008, communities have equal rights, and are even more favored in some municipalities where some of the communities are centered. The Turkish community is located mainly in several municipalities of Kosova, one of the municipalities such as Mamusha in the region of Prizren is mostly populated by the Turkish community. The development of intercultural sensitivity, describes the stages that people pass through when confronted with other cultures. The elaboration of the treatment of cultural differences is developed by the stadium of denial of the existence of differences, namely extreme ethnocentrism, the stadium of observation and acceptance of cultural differences.

Keywords: culture, different, interculturalism, multicultural, teaching.

Introduction

Today, when we talk about contemporary teaching, we can say that this activity has reached its highest level of development both in terms of the process of knowledge and teaching, as well as in terms of the variants and forms of organization of the teaching work, opportunities for involvement and engagement of multiple factors in learning, the selection and application of methods and teaching means, contemporary technologies, the creation of more appropriate teaching conditions and the implementation of the most contemporary systems of technology and teaching technology.¹

The school as an institution of contemporary education is oriented towards the development that in the first place is the strategic importance of the national interest for the intellectual development and for the preparation of the students as well as the overall transformation for an open and qualitative society. It is a well-known fact that in order to achieve these goals, the school must be reformed and move towards a modern school.²

Education is and remains the most important investment of every individual; schools, as the main institutions that provide instruction, are responsible for providing qualitative education. This means that they are entrusted with the most valuable source of a nation - the power of the brain,

---

1 Nijazi Zylfiu, *Didaktika*, The University of Pristina, Pristina, 2004, p. 17

2 Xheladin Murati, *Pedagogjia e përgjithshme*, Logos-A, Shkup, 2004, p. 121

The development of a country depends a lot on the quality of education offered in schools and the preparation of the workforce; these facts should be sufficient even in the direction of respecting an intercultural education in our schools.³ In Kosova education, access to education is a right of everyone and guaranteed by law, to ensure that not a single child is denied the right to education. Pre-university education in Kosova includes children aged 0-18 who attend one of the four levels of education, regardless of ethnicity, language, race, etc.⁴

- To ensure mutual communication between students who learn in different languages and cultures, the ministry of education should create conditions in municipalities that:
- will promote cooperation between monolingual schools with instruction in different languages, within the same municipality,
- will stimulate students from mixed language / ethnic circles to learn in multilingual schools,
- will ensure that multilingual schools organize all extracurricular activities without dividing students on the basis of language and community,
- will ensure that multilingual schools organize teaching so as to enable the maximum possible communication between students of classes with different languages of instruction and ethnicity.⁵

This study describes interculturalism in contemporary education and its tasks. It shows that in Kosovo there is a law on Protection and Promotion of the Rights of Communities and their Members which regulates the education process. Moreover, it gives details on intercultural education such as: its description, its aim, the most important constitutional provisions that have a direct impact on guaranteeing communities at the municipal level, number of students by ethnicity. By the way of conclusion, it presents four approaches to curriculum reform specifying that intercultural education is a key part of the goals of the Kosova Curriculum Framework. The results show that even though various communities in Kosova are fully integrated into the education system, the low level of school attendance, especially of children from the Roma, Ashkali and Egyptian communities, remains a concern.

Interculturalism in Contemporary Teaching

Interculturalism in Contemporary Teaching presents an expression of belief that people of different cultures interconnect between them and learn from each other. Intercultural education implies: - the individual's productive ability to act in a multicultural context.⁶

Culture is precisely the community of knowledge, ideas, values and norms that a person takes from past generations and who tries to convey, often altered, to the next generation.⁷

3 European Union for Kosovo, *Menaxhimi i Arsimit Parauniversitar në*, KEEN, Prishtinë, 2018, p.20

4 European Union for Kosovo, *Menaxhimi i Arsimit Parauniversitar në Kosovë*, KEEN, Prishtinë, 2018, p.20

5 *Multikulturalizmi dhe marrëdhëniet Ndëretnike në Arsim*, UNICEF, Skopje, 2009, p. 18

6 Fatbi Osmani, *Interkulturalizmi dhe Arsimi*, SUT, manuscript from lectures in SUT, 2010, p. 72

7 Group of Authors. *Spektri*, Rozafa, Prishtinë, 2006, p. 141

Interculturalism in contemporary education has these tasks:

The individual's awareness of national identity, but it does not mean not respecting the identity and culture of others,

The individual's awareness on tolerance and respect for differences as the starting point of cultural values, national values, religious values, etc.⁸

In Kosova, the education process is regulated by law for all communities, even communities that do not have their language as an official language in the municipalities where they live, they have the right to be educated in their mother tongue. For these communities, the government develops integrated curricula in the language to which they belong. The Ministry of Education provides curriculum training in community languages. If even within the municipality where the community lives, education for students cannot be organized, transportation is provided to the nearest school in the mother tongue.⁹

According to the Law on Protection and Promotion of the Rights of Communities and their Members in the Republic of Kosova:

*“All persons belonging to communities have the right to receive public education at all levels, in one of the Kosova official languages that they choose. Persons belonging to communities have the right to public pre-school, primary and secondary education in their own language even if it is not an official language. The government sets reasonable and applicable thresholds for the establishment of separate classes or schools operating in the languages of the communities. The minimum threshold for such classes or schools is lower than the thresholds normally set for institutions and school classes. The maximum thresholds will correspond to the thresholds normally set for school classes. This is regulated by law”.*¹⁰

Intercultural Education

Intercultural Education attempts to overcome passive coexistence and realize a developed and sustainable way of life in a multicultural society. This can be achieved through mutual understanding, mutual respect and dialogue between groups belonging to different cultures, as well as through ensuring equal opportunities and fighting discrimination.¹¹

Intercultural education includes on the one hand the assurance of a communication authenticity with the individual and acquaintance with their culture, identity, and on the other hand enables active communication in a society, individual or group as a citizen of Europe and the world, strengthens critical thinking, cultivates reflection for daily experiences, self-awareness and

8 Aurora Gixhari, *Metodat e efektive të komunikimit në mësimdhënie*, Botimet Streha, Tirana, 2016, p. 68

9 *Qasja e komuniteteve në arsimin parauniversitar në Kosovë*, OSBE, Prishtinë, 2018, p. 12

10 Ligji NR. 03/L-047, Për Mbrojtjen dhe Promovimin e të Drejtave të Komuniteteve dhe Pjesëtarëve të Tyre në Republikën e Kosovës, Kuvendi i republikës së Kosovës, Prishtinë, 2008, Neni. 8

11 Group of Authors, *Të kuptuarit e arsimit interkulturor*, Teacher Training Manual, Belgrade 2007. p. 5

respect for others, etc.¹²

Intercultural education is based on cooperation and interaction, learning and interacting together, therefore the school atmosphere is safer with intercultural education and more suitable for each individual. Every teacher and member of the school must have a positive attitude towards intercultural education in order to succeed in this process.¹³

Constitution of the Republic of Kosovo, the most important constitutional provisions that have a direct impact on guaranteeing communities at the municipal level are:

Official use of language which specifies as an official language in the Republic of Kosovo Albanian and Serbian, while the Turkish, Bosniak and Roma languages have the status of official languages at the municipal level (Article 5).¹⁴

Fundamental Rights and Freedoms (Articles 21-56), which determine the applicability and primacy of the human rights and fundamental freedoms in Kosovo, guaranteed by the most advanced international agreements and instruments.

Rights of Communities and Their Members, that regulate the state's responsibility to protect community rights and their representation in public institutions as well as in local government. Other provisions of the Constitution that regulate relevant issues for communities at the municipal level are: equality before the law (Articles 3 and 5), cultural and religious heritage (Article 9), local government (Article 12), civil service (Article 101), and refugees and returns (Article 156).¹⁵

Table 1. Number of students by ethnicity (2010/20211)¹⁶

Ethnicity	No. of students
Albanians	321.011
Bosnians	3.408
Roma	1.330
Egyptians	1.340
Ashkali	4.195
Turkish	2.743
Gorani	430
Croatians	23
Serbians	418 (the data on the Serbian community are only from a few schools in Kamenica)
Others	372

12 Marina Carmen Gheorghiu, *Intercultural education – Analysis, Florya Chronicles of Political Economy, 2017, p. 71-104*

13 Tania Polat & Soner Ogay Barka, *Multiculturalism and Intercultural Education: A Comparative Study with a Sample of Swiss and Turkish Candidate Teachers. World Applied Sciences Journal, 2012, p. 1180-1189*

14 *The Constitution of the Republic of Kosovo*, Entered into force, 15 June 2008, p. 5

15 *Politika lokale në komunitetet multietnike*, KIPRED & SOROS, Pristina September, 2009, p. 7

16 *Të dhëna mbi arsimin - Shënime statistikore 2010/20211*, MASHT, Prishtinë, 2011, p. 12

Table 1 and Table 2 show the data of students attending nine-year education in Kosova by ethnicity. A significant change can be noticed in the 10-year period, there is a decrease in the number of students in general for all communities, including the number of Albanian students in schools.

Table 2. Number of students by ethnicity (2020/2021)¹⁷ (MEST, 2021)

Ethnicity	No. of students
Albanians	321.011
Bosnians	3.408
Roma	1.330
Egyptians	1.340
Ashkali	4.195
Turkish	2.743
Gorani	430
Croatians	23
Serbian	418 (the data on the Serbian community are only from a few schools in Kamenica)
Others	372

Access to cultural reform of school curricula

If we focus on thinking about intercultural education, we set the curriculum, four approaches to curriculum reform can be distinguished:

Contribution - there is a minimum access to intercultural education in the curriculum when periodically analysing selected books and celebrating important dates, heroes or events from different cultures. This approach does not imply systematic linkage of books and different cultural topics in the curriculum. Typical example is special time planning in January when Martin Luther King is read and talked about in the United States.

Fulfilments – It is an approach in which content, concept, themes and perspectives of different cultures are added to the curriculum, but so as not to change its existing structure. Although with such an approach, books and topics of different cultures are included in the existing curriculum, it does not even provide a change in the way students think. Typical example is to look at the Thanksgiving Day from the point of view of the American Indians as a traditional (majority) complement to the prospect of this celebration in the USA.¹⁸

Transformation – is an approach that changes the structure of the curriculum so that students are encouraged to see the concepts, themes and problems from different angles and different

17 Të dhëna mbi arsimin parauniversitar - Shënime statistikore 2020/2021, MASHT, Prishtinë, 2021, p. 16

18 Group of Authors, Të kuptuarit e arsimit interkulturor, Teacher Training Manual, Belgrade 2007. p. 5

cultural perspectives. Thus, for example, the Thanksgiving Day theme becomes a learning unit that analyses cultural conflicts. This approach of learning implies the development of critical thinking on the learner and the acceptance of differences as an initial assumption.

Social action – is an approach that combines the approach of transformation and activities aiming social change. We not only teach students to understand and analyse current social issues, but also regarding this issue. Typical example is that students following the topic on immigrant status in the US write a letter to senators, congresses and newspapers, expressing their views on state policy towards immigrants.¹⁹

Intercultural education is a key part of the goals of the Kosova Curriculum Framework, in this context the following goals have been set:

- Cultivation of personal identity, national identity, state cultural affiliation
- Promotion of general cultural and civic values
- Development of self-responsibility, responsibility for others, for society and for the environment
- Life and work training in different social and cultural contexts
- Entrepreneurship development and use of technology
- Lifelong learning training.²⁰

In Kosova, various communities are fully integrated into the education system, except for children who attend schools in the Serbian language. However, despite considerable efforts by the MEST, EU progress reports on Kosova continue to highlight the difficulties faced by children of marginalized groups, as well as children of different ethnic groups. The low level of school attendance, especially of children from the Roma, Ashkali and Egyptian communities, remains a concern.

Right to School Life - The school notion has a very broad meaning. Indeed, there are schools of different types and levels. The goals and objectives of certain schools differ, and their organization and educational work depends on those goals and objectives. The school arises from objective and social needs and has a long development and tradition. Throughout history it has changed and is perfected, so its educational work today, is methodical and well planned. Speaking of school education, it is impossible not to mention intercultural education as well. History tells us that education itself does not educate people. Education is the path to professionals, but not a road, which necessarily leads to man, which necessarily leads to a person who has a sense and a sense of values of life and values in general. There are no schools, which could perhaps be called “schools of humanity”. To become man cannot be “schooled”, but only to educated, Kershen Steiner was saying in his time. Schooling values therefore have a different meaning from the values of education.²¹ Council of Europe draws from its archives to promote European standards and examples of good practice in Europe. These standards should also be practiced in our countries

19 Group of Authors, *Të kuptuarit e arsimit interkulturor*, Teacher Training Manual, Belgrade 2007. p. 7

20 *Kurrikula bërthamë për klasën përgatitore dhe arsimin fillor të Kosovës* (klasat 0, I, II, III, IV dhe V), MASHT, Pristina, 2016, p. 51

21 Muhidin Ahmeti, *E drejta e jetës në shkollë*, Takvim, Sarajevo 1999, p. 193

after showing successful results in Europe. The standards that each state must fulfil in education are the following:

- “How Can All Teachers Support Education for Citizens and Human Rights: A Competency Development Framework”, authors: Peter Brett, Pascale Mompoin-Gaillard and Maria Helena Salema (EDC Package)
- “Tools for Quality Assurance of EDC in Schools” (EDC Package)
- “Living in Democracy”, authors: Rolf Gollob, Ted Huddleston, Peter Krapf, Don Rowe, Wim Taelman (EDC Package)
- “Explore Children’s Rights,” authors: Rolf Gollob and Peter Krapf
- “Democratic Governance of Schools”, authors: Elisabeth Bäckman and Bernard Trafford (EDC Package)
- The Common European Reference Framework for Language Learning
- Guide to European Language Policy Policies
- Language Portfolio Documents
- Pedagogical facts about the history of Roma, Council of Europe’s series on Roma children’s education in Europe
- “Guide to Intermediary / Assistant at the Roma School”, authors: Calin Rus and Mihaela Zatreanu, Council of Europe’s Roma Children’s Education Series in Europe
- “Public Responsibility for Higher Education and Research, Council of Europe’s Higher Education Series no. 2.
- “Qualifications: Presentation of the Concept” by Sjur Bergan, Council of Europe’s Higher Education Number Nr. 6.²²

Goals and Objectives Education Project in Kosovo; Interculturalism and the Bologna Process, an EU-funded project managed by the European Commission Liaison Office and implemented by the Council of Europe, is operating throughout Kosovo, including all public and private schools and universities. The main objective of the project is to support reforms in primary, secondary and higher education in Kosovo, taking into account European standards and best practices and facilitating further the integration of Kosovo into the Bologna Process. Through the drafted standards, intergovernmental approaches and monitoring mechanisms, the Council of Europe is in a unique position to support these reforms. The efforts of this project assistance can be grouped into four categories: training of staff for education professionals, teacher training, development of materials and dissemination of good practice.²³

Education aims to promote and develop:

- Real understanding of culture in contemporary society

---

22 *The Constitution of the Republic of Kosovo*, Entered into force, 15 June 2008, p. 5

23 <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/eyscs>, Council of the European Union, 7 July 2020

- The ability to communicate between people, who belong to different cultures
- More flexible attitude to cultural change in society
- Greater willingness of people to engage actively in social interaction with people who have different cultural backgrounds, as well as recognition of the fundamental qualities of human nature as something in common.²⁴

The key dimensions of intercultural education contain two key dimensions:

Intercultural education is considered education, which respects and supports differences in all areas of human life. It makes students feel sensitive to ideas that people have naturally developed the different ways of life, traditions and the worldview, and that this variety of human life enriches us all.

At the same time, it is about education, which promotes equality and human rights, opposes injustice and discrimination, and promotes the values with which equality is built.²⁵ Thus, Kosovo legislation recognizes the right to gain public education at all levels of the elected official language and to acquire preschool, elementary and secondary education in other languages of Kosovo's traditional communities in those municipalities where these communities live.²⁶ Many children because of the difficult economic situation are forced to abandon the school to work for their parents. Prejudices and stereotypes of members of other ethnic communities towards these communities are notable in the education system, which reflects the discrimination against students and parents of these communities.²⁷ Given that education is a necessary condition for competition in the labour market, it is necessary for Roma, Ashkali and Egyptian communities to complete at least primary and secondary education. To achieve this, the strategy foresees the development of supportive policies such as granting scholarships, quota for children of Roma, Ashkali, and Egyptian communities in order to continue their studies in different fields. Although Kosovo has specific anti-discrimination legislation while education legislation prohibits all forms of discrimination and segregation, however, in practice, there are cases of discrimination and segregation in relation to Roma, Ashkali and Egyptian communities.²⁸

It is in the interest of the entire society that emigrated people offer them a good education even in their own languages that they have brought with them. This is not just a multicultural asset but also of great economic and political benefits. The public funding of the first language learning (hitherto perceived by the "Language and Culture Courses of the Fatherland") is also one of these justified reasons. Learning in the first few languages strengthens the language skills and personal awareness of the children. Based on experiences, building personal awareness is also a contribution to integration and prevention of violence. In this sense, such teaching has a great integration impact on a school field influenced by monolingualism and contributes for a good "school climate".²⁹

24 Group of Authors, *Të kuptuarit e arsimit interkulturor*, Teacher Training Manual, Belgrade 2007. p.6

25 Group of Authors, *Të kuptuarit e arsimit interkulturor*, Teacher Training Manual, Belgrade 2007. p. 7

26 *Politika lokale në komunitetet multietnike*, KIPRED & SOROS, Pristina September, 2009, p.9

27 *Strategjia për përfshirjen e komuniteteve rom dhe ashkali në shoqërinë kosovare 2017-2021*, MASHT, Prishtinë, 2017, p.14

28 *Strategjia për integrimin e komuniteteve rom, shkali dhe egjiptian në Kosovë, Komponentë e edukimit*, MASHT, Prishtinë, 2007, p.20

29 IGE, *Gjuhët e para të fëmijëve të përkrahen – një detyrë qendrore e arsimit public*, IGE! Interessen

The development of intercultural sensitivity, describes the stages that people pass through when confronted with other cultures. The elaboration of the treatment of cultural differences is developed by the stadium of denial of the existence of differences, namely extreme ethnocentrism, the stadium of observation and acceptance of cultural differences, which Benet calls etnorelativism.

Intercultural communication is defined as communication between at least two individuals of different cultural backgrounds using verbal or nonverbal communication instruments. Intercultural communication skills have three dimensions: cognitive, behavioral and affective.³⁰

Conclusions

Contemporary teaching as an educational process adapts to the current circumstances of pedagogy advancement through contemporary methods and techniques as well as forms of teaching that have advanced the complete teaching system in the Republic of Kosovo and in this case primary education grades I-V.

As far as intercultural education is concerned, the problem could be solved by including a separate subject or a series of extracurricular classes with an appropriate, set number of hours divided into lectures, methodological classes and study visits to institutions specializing in intercultural education and holding achievements in this field.³¹

New school practices have started since 2000-2001, with new educational reforms, inclusiveness, use of technology, etc.

All communities in the Republic of Kosova learn in their mother tongue

All communities are integrated socially and culturally and their rights are guaranteed by applicable laws.

In different cities of Kosovo where members of the Roma, Ashkali and Egyptian communities live, learning centers have been established where programs are implemented that help children from these communities to:

- attend school regularly (participation);
- achieve the best learning outcomes (quality);
- develop competencies in the same way as their peers (equality);
- increase self-confidence;
- ensure the involvement of parents;
- attend other educational levels;
- increase employment opportunities.³²

Gemeinschaft Erstsprachen, Zyrich, 2009, p.30

30 Hanifi Şekerci & Dogan , M. Cihangir, *An analysis of prospective primary school teachers*, Electronic Journal of Social Sciences, 2020, p. 1170-1184

31 Katarzyna Wereszczyńska, *Importance of and need for intercultural education according to students: future teachers*, Polish Journal of Educational Studies, 2018, p. 212-228

32 *Përfshirja e fëmijëve të komuniteteve rom, ashkali dhe egjiptian në arsimin parafillor dhe fillor*, KEC, Prishtinë, 2015, p. 12

Reference

- Ahmeti, Muhidin. E drejta e jetës në shkollë, Takvim, Sarajevo 1999
- Carmen, Marina. Gheorghiu, Intercultural education – Analysis, Florya Chronicles of Political Economy, 2017, p. 71-104
- European Union for Kosovo, Menaxhimi i Arsimit Parauniversitar në, KEEN, Prishtinë, 2018
- Gheorghiu, Marina Carmen. Intercultural education – Analysis, Florya Chronicles of Political Economy, 2017, p. 71-104
- Gixhari, Aurora. Metodot e efektive të komunikimit në mësimdhënie, Botimet Streha, Tirana, 2016
- Group of Authors, Të kuptuarit e arsimit interkulturore, Teacher Training Manual, Belgrade 2007
- Group of Authors. Spektri, Rozafa, Prishtinë, 2006, p. 141
- IGE, Gjuhët e para të fëmijëve të përkrahen – një detyrë qendrore e arsimit public, IGE! Interessen Gemeinschaft Erstsprachen, Zyrich, 2009, p.30
- Kurrikula bërthamë për klasën përgatitore dhe arsimin fillor të Kosovës (klasat 0, I, II, III, IV dhe V), MASHT, Pristina, 2016, p. 51
- Ligji NR. 03/L-047, Për Mbrojtjen dhe Promovimin e të Drejtave të Komuniteteve dhe Pjesëtarëve të Tyre në Republikën e Kosovës, Kuvendi i republikës së Kosovës, Prishtinë, 2008, Neni. 8
- Multikulturalizmi dhe marrëdhëniet Ndëretnike në Arsim, UNICEF, Skopje, 2009, p. 18
- Murati, Xheladin. Pedagogjia e përgjithshme, Logos-A, Shkup, 2004
- Osmani, Fatbi. Interkulturalizmi dhe Arsimit, SUT, manuscript from lectures in SUT, 2010, p. 72
- Përfshirja e fëmijëve të komuniteteve rom, ashkali dhe egjiptian në arsimin parafillor dhe fillor, KEC, Prishtinë, 2015, p. 12
- Polat Tania. & Barka, Soner Ogay. Multiculturalism and Intercultural Education: A Comparative Study with a Sample of Swiss and Turkish Candidate Teachers. World Applied Sciences Journal, 2012, p. 1180-1189
- Politika lokale në komunitetet multi-etnike, KIPRED & SOROS, Pristina September, 2009
- Qasja e komuniteteve në arsimin parauniversitar në Kosovë, OSBE, Prishtinë, 2018, p. 12
- Şekerci, Hanifi. & Cihangir, Dogan , M. An analysis of prospective primary school teachers, Electronic Journal of Social Sciences, 2020, p. 1170-1184
- Strategjia për integrimin e komuniteteve rom, shkali dhe egjiptian në Kosovë, Komponentë e edukimit, MASHT, Prishtinë, 2007
- Strategjia për përfshirjen e komuniteteve rom dhe ashkali në shoqërinë kosovare 2017-2021,

MASHT, Prishtinë, 2017

Të dhëna mbi arsimin - Shënime statistikore 2010/20211, MASHT, Prishtinë, 2011

Të dhëna mbi arsimin parauniversitar - Shënime statistikore 2020/2021, MASHT, Prishtinë, 2021

The Constitution of the Republic of Kosovo, Entered into force, 15 june 2008

Wereszczyńska, Katarzyna. Importance of and need for intercultural education according to students: future teachers, Polish Journal of Educational Studies, 2018, p. 212-228

Zylfiu, Nijazi. Didaktika, The University of Pristina, Pristina, 2004, p. 17

Internet resources

<https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/eycs> , Council of the European Union, 7 july 2020

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr.

Hasan ÖZTÜRK

hasandtcf@mail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8164-1966

Başvuruda bulundu. Applied

Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

11/05/2021

09/06/2021

Araştırma Makalesi

DOI: http://dx.doi.org/10.21551/jhf.936170

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türkiye’de Devletçiliğin Ortaya Çıkışı ve Uygulanması Üzerine Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya’nın Görüşleri*

On the Emergence and Practice of Statism in Turkey Views of Ali Fuad Başgil and Tarık Zafer Tunaya

Öz

Bu çalışmada, hayatları belirli dönemlerde paralellik göstermiş, zihin dünyaları ile farklılaşan iki aydının, Türkiye’nin iktisadi hayatında önemli bir yer tutmuş olan devletçilik politikasının ortaya çıkışı ve uygulanması üzerine olan fikir ve düşünceleri ele alınmaktadır. Konu, temelde Türkiye’nin önemli dönemlerine hayatları ve fikirleriyle tanıklık etmiş, muhafazakâr ve modernleşmeci fikir dünyasının temsilcileri arasında yer alan Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya’nın hayatı ve fikirleri ile birlikte, iktisadi alanda önemli yer tutan devletçilik üzerine olan düşünce ve eleştirilerini kapsamaktadır. Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte birçok alanda girişimlerde bulunulmuş olursa da 1930’lara gelindiğinde, iktisadi alanda devletin girişimci ve müdahaleci olması kaçınılmaz bir vaziyet almıştır. Temelleri Cumhuriyet öncesinde atılmış olan devletçiliğin Türkiye’de uygulanması, iktisadi sistemlerle ilgili farklı fikir dünyalarına sahip kişiler arasında tartışma konusu olmuştur. Yaşanan tartışmalar uzun süre devam etmiş ve çeşitli düşünce dünyalarında yer edinmiştir. Başgil ve Tunaya’nın devletçiliğe dair fikirleri ise Türkiye’de farklı düşün dünyasına sahip insanların iktisadi alandaki gelişmelere yönelik fikirlerinin anlaşılması anlamında önem arz etmektedir. Çalışma kapsamında iki aydının basılı eserleri, süreli yayınlardaki yazıları ile dönemin iktisadi ve düşün yapısını ele alan eserlerden faydalanılmıştır. Yapılan çalışmayla elde edilecek temel sonuç ise muhafazakâr ve modernleşmeci fikir dünyasına sahip iki aydının, Türkiye’nin iktisadi gelişmesi hakkında ve özelde devletçilik gibi yoğun eleştirilen bir konuda ne ölçüde fikir ortaklıkları yaşadıklarıdır.

Anahtar Kelimeler: Ali Fuad Başgil, Tarık Zafer Tunaya, Devletçilik, İktisat Politikası, Modernleşme.

* Bu makale “Türk Modernleşmesine Mukayeseli Bir Bakış: Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2020.” Adlı eserden esinlenilerek yazılmıştır.

ATIF: ÖZTÜRK Hasan, “Türkiye’de Devletçiliğin Ortaya Çıkışı ve Uygulanması Üzerine Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya’nın Görüşleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (844-866)

CITE: ÖZTÜRK Hasan, “On the Emergence and Practice of Statism in Turkey Views of Ali Fuad Başgil and Tarık Zafer Tunaya”, *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (844-866)

Abstract

In this study, the ideas and thoughts of two intellectuals, whose lives were parallel in certain periods and differed with their mental world, on the emergence and implementation of the statism policy, which had an important place in Turkey's economic life, are discussed. The subject basically covers the life and ideas of Ali Fuad Başgil and Tarık Zafer Tunaya, who are among the representatives of the conservative and modernizing world of ideas, who witnessed the important periods of Turkey with their lives and ideas, as well as the thoughts and criticisms on statism, which has an important place in the economic field. Although attempts were made in many fields with the declaration of the Republic in Turkey, by the 1930s, it became inevitable for the state to be entrepreneurial and interventionist in the economic field. The implementation of statism in Turkey, the foundations of which were laid before the Republic, has been the subject of discussion among people with different worlds of opinion about economic systems. The debates that took place continued for a long time and took place in various worlds of thought. The ideas of Başgil and Tunaya on statism are important in terms of understanding the ideas of people with different thinking in Turkey about the developments in the economic field. Within the scope of the study, the printed works of two intellectuals, their writings in periodicals and the works dealing with the economic and intellectual structure of the period were used. The main result to be obtained from the study is to what extent the two intellectuals, who have a conservative and modernist world of thought, have common ideas about Turkey's economic development and especially statism.

Keywords: Ali Fuad Başgil, Tarık Zafer Tunaya, Statism, Economic Policy, Modernization.

Giriş

Batı'nın Ortaçağ'ı aşmak için yaşadığı gelişmeler, kıta Avrupası dışında modernleşmenin şekli ve hedefini belirlemiştir. Osmanlı karşısında 17. yüzyıldan itibaren üstün bir konuma gelmeye başlayan Batı, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine devam etmiş olan modernleşme hareketinin seyrini ve aynı zamanda aydın ve bürokratların uğraş alanını oluşturmuştur. Batı karşısındaki gerilemeyle başlayan modernleşme girişimleri, üretimi tarıma dayanan ve nüfusunun önemli bir bölümü kırsalda yaşayan Osmanlı'nın 19. yüzyılın ortasına geldiğinde yarı sömürge olmasını engelleyememiştir.¹ Bu modernleşme sürecinde devletin kötü gidişatına çözüm bulmak ve çöküşü engellemek için birçok fikir ve düşünce, Türk düşün hayatına girmiştir. Nitekim, II. Meşrutiyet dönemine geldiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı da söz konusu gidişata birçok siyasi, düşünsel ve iktisadi arayışla dahil olmuştur. Bu arayışlar içinde "milli iktisat" anlayışı, Batı emperyalizmi karşısında son çare olarak düşünülmüştür. Devlet ve fert ilişkisinde, devletin iktisadi ve sosyal alanlara müdahalesini öngören devletçilik fikri, Osmanlı'nın son döneminde zaruretler doğrultusunda milli iktisat anlayışının inşa edilmeye çalışılmasıyla doğmuştur. Savaş ortamında inşa edilmeye çalışılan anlayış, kısa sürede olumlu bir netice vermemiş olsa da Kemalist kadrolara, yarı sömürgelekten bağımsızlığa ve çağdaşlaşmaya giden yolun iktisadi bağımsızlıktan geçtiği

1 Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. xiii-xiv.

fikrini miras bırakmıştır.² Kemalist kadrolar, iktisadi bağımsızlığı bir beka meselesi olarak görmüş ve gerek Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde gerekse sonraki dönemlerde devlet eliyle kalkınmayı gerektiren iktisadi hamlelerde bulunmuştur. Cumhuriyet'in benimsediği bu yeni iktisadi yapı aynı zamanda liberal ve sosyalist dünya düzenleri arasında inşa edilmeye çalışılmıştır.³

Türkiye'de resmi olarak 1930'ların başında benimsenen ve ilerleyen dönemlerde değişim-dönüşüme uğrayan devletçi iktisat politikasının ortaya çıkışı ve uygulanması ile ilgili Türk siyasi ve düşün hayatına dair literatürde uzun yıllar tartışmalar yaşanmıştır. Bu anlamda yapılan çalışmada, muhafazakâr ve liberal düşünceye sahip Ali Fuad Başgil ile modernleşmeci ve Kemalizm üzerine fikirleriyle öne çıkan Tarık Zafer Tunaya'nın Türkiye'de devletçiliğin ortaya çıkışı ve uygulanması üzerine geliştirdikleri fikirleri ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ilk kısmı fert-devlet ilişkisi ve milli iktisat anlayışının oluşması anlamında devletçiliğin Osmanlı'daki temelleri ve ortaya çıkışı, ikinci kısmı Cumhuriyet dönemindeki iktisat politikası ve milli iktisat politikasının uygulanması anlamında devletçiliğe giden zorunlu süreç, son kısım ise devletçiliğin resmi olarak benimsenip Anayasa'ya girmesi ve bunun üzerine iki aydının düşünce ve eleştirilerinden oluşmaktadır.

Çalışma kapsamında düşüncelerine başvuru olan iki aydın, aralarında kuşak farkı olsa da Osmanlı'nın son döneminde dünyaya gelmiş, Cumhuriyet'in kuruluşuna ve en kritik dönemlerine tanıklık etmiş kişilerdir.⁴ Cumhuriyet üzerine farklı fikir ve yaklaşımlara sahip olmaları, hayatlarını

-
- 2 Serdar Şahinkaya, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, 2. Basım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 29.
- 3 Korkut Boratav, "Türkiye'de Devletçilik" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 412.
- 4 İki aydının hayatlarına bakıldığında Başgil, 1893'te Samsun'un Çarşamba ilçesinde, mütedeyyin ve varlıklı bir ailede dünyaya gelmiştir. İlköğrenimi burada tamamladıktan sonra I. Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde yedek subay olarak görev almıştır. Savaş sonrasında Fransa'da liseyi bitirip hukuk üzerine üniversite okumuştur. Mustafa Kemal Atatürk'e ithaf ettiği doktora tez çalışmasını Boğazlar Meselesi üzerine yapıp, 1930'ların başında Türkiye'ye dönmüştür. Üniversite Reformu sonrası İstanbul Üniversitesi'nde çalışmaya başlamış ve Hatay anayasanın hazırlanmasında görev almıştır. Çok partili dönemde ise fikir ve kültür konularının ele alındığı Hür Fikirleri Yayma Cemiyetini arkadaşlarıyla kurmuştur. 27 Mayıs döneminde, Kurucu Meclis'e yönelik eleştirileri nedeniyle yargılanmış ve tutuklanmıştır. Başgil'in üniversiteden ayrılmasının ardından ufak siyaset girişimleri olmuş ve 1965'de vekil seçilmiştir. Bu görevini 1967'de ölene kadar sürdürmüştür. Bkz: Ali Fuad Başgil, *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007, s. 9.; Arif Aşçı, Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil Bibliyografyası, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2000, s. viii.; "Başgil, Ali Fuat", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.1, Dergah Yayınları, İstanbul, 1977, s. 343.; Emrullah Kılıç, *Materyalizm Karşısında Ali Fuad Başgil*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 173 ; Mehmet Gökçalp, (haz.), Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil Hayatı – Şahsiyet Mücadeleleri, Santral Yayınevi, İstanbul, 1963, s. 24.; Sabahattin Zaim, "Ali Fuad Başgil" Hayatlarıyla Yol Gösterenler, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 17.; Tuncay Önder, "Ali Fuad Başgil" Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce – Muhafazakarlık, C.V, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 292. Tunaya ise 1916 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Galatasaray ve Saint Benoit liselerini bitirip İstanbul Üniversitesi'nde hukuk okumuştur. O, Cumhuriyet'in korunmanın en önemli yolunun hukuk okumak olduğunu düşünmüştür. Hocası Başgil ile yolları üniversitede kesilmiş ve doktora tezini yine onun da içinde olduğu jüriye sunmuştur. 27 Mayıs'ın ertesi günü Tunaya, 28 Mayıs Bildirisini yayımlayan hocalardan birisi olmuştur. Fakat her iki aydın 147'likler içinde yer alarak üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Kısa süre sonra çıkan aftan Tunaya yararlanmış olsa da Başgil bir daha üniversiteye dönmemiştir. Tunaya, siyaset dışında kalıp 1969'da Hukuk Fakültesi Dekanı ve 1979'da Siyasal Bilgiler Fakültesi Kurucu Dekanı olmuştur. 12 Eylül döneminden sonra istifa edip 1991'de ölene kadar akademik çalışmalarda bulunmuştur. Bkz: Ali Kuyaksil, *Türkiye'de Siyaset Biliminin Gelişimi ve Tarık Zafer Tunaya*, Orion Kitabevi, Ankara 2014, s. 203.; Zafer Toprak, "Tarık Zafer Tunaya'nın Ardından" *Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, Cem Yayınları, İstanbul, 1992, s. 18.;

şekillendiren esas noktayı teşkil etmiştir. İki aydın genel olarak Cumhuriyet ve değerlerine yönelik farklı fikir ve düşüncelere sahip olmaları ve Türk düşün hayatının ufak bir kesitini oluşturmaları nedeniyle devletçiliğin ortaya çıkışı ve gelişimine yönelik fikirlerinin ele alınması çalışmayı önemli kılmaktadır. Diğer yandan çalışma, Cumhuriyet ve devletçilik üzerine yaşanan tartışmalar ve fikir ortaklıklarının kökeninin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

1. Devlet-Fert İlişkisinden Devletçiliğe Giden Süreç ve Osmanlı'da “Milli İktisat” Anlayışı

Modern Türkiye'nin idari ve iktisadi yapısı, Cumhuriyet'in kurulmasını sağlayan tarihi koşullarda ortaya çıkmış ve bu çerçevede değişime uğramıştır. Tarihi gelişimin devamı olarak, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte sosyal ve iktisadi olarak kalkınma ve “muasır medeniyet seviyesine ulaşma” ilk hedef olarak benimsenmiştir. Yaşanan uzun modernleşme süreci sadece toplumun değişim seyrini değil aynı zamanda Türk düşün hayatında yaşanan tartışmaların seyrini ve malzemesini de belirlemiştir. 1930'ların başında iktisadi kalkınma için “zaruret” olarak görülen devletçilik politikası bu malzemelerden biri olmuştur. Konu, modernleşmeci ve Kemalist kadrolar için hayati ve kendine has bir yol olarak görülmüşken muhafazakar ve muhalifler için daha ihtiyatlı yaklaşılması gereken ve komünizm gibi marjinal kolektivist ideolojilere yönelmenin ilk adımları olarak nitelendirilmiştir. Devletçilik, Başgil ve Tunaya için ise temelde yarı sömürge haline gelmiş ve batmaya mahkûm olan bir imparatorluk tecrübesinden Cumhuriyet Türkiye'sine, hürriyet ve temel hakların gelişimi için “milli iktisat” anlayışına yönelmenin sonucu olarak doğmuştur. Onlara göre devletin iktisadi alandaki girişimlerinin temelinde öncelikle geçmişten beri devam eden devlet ve bireyin ilişkisi yatmaktadır. Liberal fikirleriyle öne çıkan Başgil devletçiliği, öncelikle ferdiyetçilik fikrinin karşısındaki yapı olarak görmüş ve modern demokrasinin, devletçi anlayışın karşısında olan ferdiyetçilik ve özel girişimden doğduğunu savunmuştur.⁵ O, devleti belirli toprak alanında yaşayan insanların siyasal ve sosyal birlikteliği olarak görmüş ve ferdin bu birlikten doğduğunu ve geleceğinin de bu cemiyet tarafından belirlendiğini açıklamıştır. Başgil, devlet ve fert ilişkisinde, ferdin devlete tabi olmasının ve oluşacak problemlerin devlet ekseninde ele alınmasını öngören anlayışın “cemiyetçilik” yani “devletçilik”, diğer yandan devletin ferdin ihtiyaçlarını karşılamak için var olup bireyin maddi ve manevi ihtiyaçlarına göre sorunlara yaklaşması anlayışının da “ferdiyetçilik” olarak adlandırıldığını belirtmiştir.⁶ O, ferdiyetçilik anlayışının çok eskilere kadar dayanmakta olduğunu belirtip fert ve devletçilik ayrımını; “*Devletçilik ile ferdi ve tabii hak ve hürriyet prensibinin klasik anlamı barışmayan ve birlikte gelmeyen şeylerdir. Biri Devlet faaliyet ve icraatını ve en geniş haddine vardırırmaya ve Devlet karşısında ferdi varlığı izafi görmeye; öbürü ise bunu en küçük haddine indirmeye Devlet karşısında fertlere tabii birer hâkimiyet ve imtiyaz tanımaya gitmektedir.*”⁷ diye yapmıştır. Ona göre bu iki anlayış, var oluş itibarıyla ayrıldığı için bunların bir arada ve aynı anda yaşamaları imkânsızdır. O, bu çerçevede devletçiliğin sınırının genişlemesine fert hürriyeti adına, genel olarak ihtiyatlı yaklaşmıştır.

Zafer Toprak, “Tarık Zafer ve Cumhuriyet'i Savunmak”, Tarih ve Toplum, S. 87, Mart 1991, s. 23-24.

5 Hasan Öztürk, “Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya'nın Laiklik Üzerine Söylemleri” *Atatürk Yolu*, S. 66, Bahar 2020, s. 289.

6 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 86.

7 *A.g.e.*, s. 83-84.

Başgil'e göre fert ve devlet ilişkisinde, fert hürriyetinin temelini atılması ve gelişmesini Batı medeniyeti sağlamıştır. Batı'da fert ve devlet ilişkisinden doğan "liberal demokrasi" ferdin hak ve hürriyetleri çerçevesinde hareket edip huzur ve refahı doğurmuştur.⁸ Ona göre cemiyet yani devlet, ferdin haklarından zaruri olarak vazgeçmesini isteyeceği haller dışında ferdin haklarını sağlamakla yükümlüdür. Bu anlamda oluşturulacak devletçiliğin sınırlarını Ocak 1937'de; "*Devletçi sistem, fertçi devlet sisteminin aksine olarak, millet cemiyetinden hareket eder; milli ve sosyal kuvvetleri devletin şuurlu merkezine bağlamak, devletin düzenleyici kontrolü ve otoritesi altına almak şeklinde tahakkuk eder. Makul ve rasyonel bir otorite, nizam ve disipline bu sistemin ruhunu ve esasını vücuda getirir.*"⁹ şeklinde çizmiştir. Ona göre devletçilik, milli ve sosyal kuvvetlerin makul bir otoriteyle merkezde birleştirilmesini hedeflemektedir. Başgil'in bu bakış açısı, onun öncelikle devletçiliği, devletin iktisadi ve toplumsal alanlarda "makul" çerçevede hareket etmek zorunda olduğu iktisadi bir sistem olarak ele aldığını göstermiştir. Bu çerçevede de devletçi sistemde, devletin uyması gereken sınırları her dönem olabildiğince vurgulamıştır.

Yeni düzene göre Başgil, ferdin toplumsal düzen ve devlet yapısı içinde yerini almak zorunda olacağını ve bireyin de hak ve hürriyet gibi kişisel sınırlarının camianın menfaatlerine göre sınırlandırılacağını ifade etmiştir. O, Türkiye'de anayasaya Altı Ok'un girmesinin arifesinde birey adına devletçi sisteme temkinli yaklaşmış ve bireyin milli hayatın atölyesinde önemli bir fonksiyon haline geldiğini belirtmiştir. Başgil'e göre devletçi hukuk sistemi, milleti oluşturan bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerine fertçi hukuk sistemi gibi bakmayacaktır. Geçmişten gelen fert ve devlet hukuku sistemleri, devletçilik sistemi altında manasını kaybetmiş ve içi boşalmıştır. Başgil'e göre devletçi sistemde devlet ve fert arasındaki ilişkilerde konuya, sosyal alandaki iş, vazife ve faaliyet olarak yaklaşılmaktadır. O, devletçi sistemde de olsa bireyin başkalarının hürriyetine karışmadığı sürece iktisadi ve sosyal haklarının devlet tarafından sınırlandırılmaması gerektiğini savunmuştur.¹⁰ O'na göre devlet ferdin hakkını korumak yerine zulme varacak kadar uygulamalara giderse, ferdin zulme karşı isyan etmesi tabii bir haktır. Bu tablonun oluşmaması için ise devletin faaliyetleri küçük bir sahaya indirilmelidir.¹¹

Başgil'e göre devletin merkezde olduğu devletçi anlayış karşısında ferdi öne çıkaran ve liberal anlayışı savunan devlet sistemi, modern demokrasinin vatani olan Batı'da ortaya çıkmıştır.¹² Devlet karşısında ferdin hür olması için "emniyet, hürriyet, müsavat ve mülkiyet"ten oluşan dört ayağın baraj olarak her zaman var olması gerekmektedir. Başgil öncelikle, Batı'daki bireyci anlayışın ortaya çıkışı ve gelişimini, Avrupa'da yaşanan siyasal ve sosyal değişmelere bağlamıştır.¹³ Tunaya da devlet ve onun karşısında ferdin var olması anlayışının Batı'da ortaya çıktığını ve buraya özgü bir nitelik olduğuna inanmıştır. O, devletin sınırlarının bireyin özgürlüğü ile çizildiğini, bunun temelinde ise Avrupa'da yaşanan devrimlerin olduğunu ve elde edilen kişi haklarının da devlet tarafından verilmediği fikrinin yattığını ifade etmiştir.¹⁴ Diğer yandan Tunaya'ya göre fert ve devlet

8 Başgil, "Garp Demokrasilerinin Dayandığı İnanç - 2" *Yeni İstanbul*, s. 2.

9 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 103.

10 *A.g.e.*, s. 110.

11 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 114.

12 Ali Fuad Başgil, "Garp Demokrasilerinin Dayandığı İnanç-2" *Yeni İstanbul*, 15 Mayıs 1958, s. 2.

13 Ali Fuad Başgil, *Demokrasi Yolunda*, 3. Basım, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2009, s. 316-317.

14 Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, 3. Basım, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1975, s. 295.

arasındaki ilişkinin seyri, Doğu'da yani İslam âleminde daha farklı olmuştur. İslam'da Tanrı'nın buyrukları ve O'nun elçisine bireyin bağlılığı esas olarak kabul edilmiştir. Din, kişi ve toplum hayatını düzenlemiştir. Tunaya, Batı hukukundan çok büyük farklılıklar içeren İslam hukukunun hürriyet anlamında, totaliter bir anlayışa sahip olduğunu belirtmiştir. İslam'da kişi ve toplumun, her ne kadar devleti yönetenlerin zulüm etmesine karşı çıkma hakları olsa da genel olarak onlar tam itaat etmekle yükümlüdür. Tunaya'ya göre klasik Doğu ve İslam düzeninin dışına çıkış ve arayışlar, 18. yüzyılda batıyla olan temaslar ve yan yana yaşamayla mümkün olmuştur.¹⁵

Başgil, devletçi anlayışın Batı'da Eflatun'a kadar dayandığını, Eflatun'un birey ve toplumun varlığını devlete bağladığı için siyasi devletçiliğin yaratıcılarından olduğunu belirtmiştir. Ona göre Sokrat ve Aristo, Eflatun kadar olmasa da devletçi fikirleri savunmuşlardır. Devlet olarak Roma'da ferдин hak ve hürriyetlerinin olmaması nedeniyle devletçilik benimsenmiştir. Ferdietçilik eski Yunan'a kadar dayansa da bu sırf moral sahasında kalmıştır. Başgil, ferdiyetçiliğin siyasi doktrin halini almasının, 16. yüzyılda rasyonalizm ve dini liberalizmle birleşmesiyle mümkün olduğuna ve son şeklini ise 18. yüzyılda aldığına inanmıştır. Yüzyıl sonunda ise felsefe ve fikir hareketlerine karışan ferdiyetçilik Amerika, Fransa ve İngiltere gibi yerlerde artık moral ve felsefi bir doktrin olmaktan çıkarak siyasi ve sosyal alana yönelmiştir. 18. yüzyıl gerek sanayide gerekse ekonomide sömürünün toplum ve bireyleri tahakkümü altına aldığı bir dönem olması nedeniyle ferdiyetçiliğin ortaya çıktığı ortamı hazırlamış ve yaşanan gelişmeler mutlakiyet yönetimlerini, şahsi hükümdarlık ile aristokratik yapıları devirmiştir. Başgil'e göre bu süreçle birlikte devlet yönetiminde halk iradesi manevi bir şahıs olarak yer almıştır. 19. yüzyılda bu haklar bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı'ya da uğramış ve Tanzimat'la başlayan süreç 1876'da anayasal bir hal almıştır. Başgil, yaşanan gelişmelerin 1909'da yapılan anayasa tadilatı ile başka bir boyuta taşındığını ve son şeklinin de 1924'te "Türklerin hukuku ammesi" unvanıyla 5. fasılda yer aldığı açıklamıştır.¹⁶

Osmanlı'da batıyla yaşanan temaslar sonucunda Tanzimat'tan Meşrutiyet'e devlet yönetiminde sivilleşme ve hürriyet arayışları artmıştır. Tunaya'ya göre Meşrutiyet'e doğru evrilen süreç, mutlak iktidarın terki ve hür düzenin getirilmesi ve bunun halka teslimini beraberinde getirmiştir. Halka yönelme ya da bireyin öne çıkması Batı'daki gibi talep edilmesi yerine, Batı'nın taklit edilmesi şeklinde ve yukarıdan aşağıya doğru olmuştur.¹⁷ Dünyada modernleşmenin bir sonucu olarak gelişmeye başlayan kişi hak ve hürriyetlerinin sağlanması, Osmanlı'da Tanzimat fermanı ile sadece tebaa birleştirilmeye çalışmamış aynı zamanda İslamlık karşısında bir ikilikte oluşturarak çelişkiler ve çekişmeler yaratılmıştır.¹⁸ Tunaya'ya göre, Osmanlı'da din bağı yerine toprak yani vatan bağının inşa edilmeye başlanması, modern dünyadaki devlet ve fert anlayışının inşasında ilk adımdır. Ümmetten halka doğru gidişin önünü açan süreç, 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile anayasal bir hal alıp, parlamenter bir sisteme geçilmesini sağlamıştır.¹⁹ Tunaya'ya göre Osmanlı'da, II. Meşrutiyet ile egemenliğin paylaşılması adına, modern toplum ve devlet olma

15 A.g.e., s. 318-319.

16 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 92.

17 Tunaya, *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s. 320.

18 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri*, 3. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 30-31.

19 Ali Fuad Başgil, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, Ahmet Sayman Teksir İşleri, İstanbul, 1952 -1953, s.48-49.

yolunda son adım atılmıştır.²⁰

Başgil, ferdiyetçi ve devletçi anlayışın mücadelelerinin 19. yüzyılın sonunda özellikle Bismark Almanya'sında milli ekonomi alanında devlet sosyalizmi yani devletçilik anlayışını oluşturmaya başlattığını savunmuştur.²¹ Tunaya'ya göre devletçiliğin bu atığıyla birlikte, I. Dünya Savaşı arifesinde fertçilik eski önem ve manasını kaybetmiştir. Diğer yandan 19. yüzyılın ortasına kadar yaşanan gelişmelerle birlikte özellikle Osmanlı'da özel mülkiyet anlayışı gelişmeye başlamıştır. Batı'ya ekonomik ve siyasal olarak iyice bağlı hale gelen Osmanlı, yüzyılın son çeyreğinde anayasal gelişim ve iktisadi arayışları artırmıştır.²² Tunaya'ya göre, bu dönem Cumhuriyet'in temellerinin atıldığı siyasal ve sosyal laboratuvar olmuştur.²³ Batılı fikirlerin Balkanlardan sınırı geçmesiyle Hürriyet, "az bilgili, çok kinli" bir şekilde ilan edilmiş ve hemen hemen her alanda hürriyet fikri hızla yayılmıştır.²⁴ Dönemin Osmanlı aydınları, sadece fikirler arasında kalmamış aynı zamanda ekonomiyle ilgili de birçok tutarsızlık yaşamış ve arayışlarda bulunmuştur. Özellikle 1911'deki kongrede İttihat ve Terakki Fırkası, program değişikliğiyle "milliyetçi-İslamcı" bir doktrin ve aksiyon programı benimsemiştir. Tunaya'ya göre benimsenen milliyetçilik ilkesi, batılılaşma ve laiklik ile aynı sayılmış, sosyal ve iktisadi alanlarda karşılık bulmuştur.²⁵

İttihat ve Terakki Fırkası, temel doktrinleri olan milliyetçilik doğrultusunda "milli iktisat" siyaseti izleyip, "yerli malının kullanılması" ve "kooperatifçilik" gibi konular üzerine çalışmıştır. Bankacılıkta millileşme için "İtibar-ı Milli Bankası" kurulup dernekleşmeye önem verilmiştir.²⁶ Tunaya'ya göre, İttihatçılar, Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren yarı sömürge olunmanın bilincinde olmalarına rağmen ekonomik rüyalar içinde yaşamışlardır.²⁷ Tunaya'ya göre İttihatçı iktidarın milli iktisat alanında üç önerisi öne çıkmıştır. İlk öneri Gökalp'e aittir. Gökalp, Türkçülük doktrininin sosyal ve siyasal yönleri gibi ekonomik yönün yani "milli iktisat" yanının ağır bastığını savunmuştur. O, Türklerin genel olarak içeride ve dışarıda iktisadi esaret altında olduklarına inanmıştır. Gökalp'in iktisadi alana bakışı gerçekçi olmaktan ziyade şiirsel olmuştur. Diğer yandan kapitülasyonlara karşı çıkması, milli sermayeyi savunması, yabancı malları boykot etmesi ve üretimin teşvikini savunması kamuoyu oluşturmuştur.²⁸ Tunaya'ya göre İttihatçılar içinde sistemli iktisat politikasını savunan tek kişi Mehmet Cavit Bey'dir. O, iktisadi bağımsızlığa en az siyasi bağımsızlık kadar önem vererek iktisadi bağımsızlığın olmaması durumunda, ülkenin bağımsızlığının sarsılacağına inanmıştır. Tunaya'ya göre Cavit Bey, liberal anlayışta olmasına karşılık, oluşturmak istediği liberalizmden sonra devletçi ve müdahaleci bir ekonomik düzenin geleceğini kavramsallaştırmıştır.²⁹ Meşrutiyet döneminde Cavit Bey'in liberal iktisat anlayışı ve

20 Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 42.

21 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 96.

22 Tunaya, *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s. 322-323.

23 Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 84.

24 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler - İttihat ve Terakki*, C. III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 337-338.

25 Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 42.

26 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler - İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. I, 2. Basım, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 35-36.

27 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler - İttihat ve Terakki*, s. 329.

28 *A.g.e.*, s. 331.

29 *A.g.e.*, s. 332.

sonrasında sanayileşmeye yönelik “milli ekonomi” politikası, I. Dünya Savaşı yıllarında kesintiye uğramıştır.³⁰ Cavit Bey’in milli banka ve mali kurumları savunması, O’nu Gökalp ve Kara Kemal ile ortak noktada buluştursa da, aşırı milli ve zorunlu ekonomik müdahalelere karşı çıkmasıyla onlardan ayrılmıştır.³¹ II. Meşrutiyet döneminde milli iktisat anlayışına yönelmeyi savunan üçüncü kişi ise Kara Kemal Bey’dir. Ülkenin I. Dünya Savaşı’nda ablukaya alınması, dışarıdan ufacık bir para ve mal girişini imkânsız kılmıştır. Tunaya’ya göre savaş koşullarında ne Gökalp’in milli iktisat inşa etme girişimi ne de Cavit Bey’in liberal yaklaşımı fayda sağlamıştır. Bu koşullar altında olaylara İttihatçı bir anlayışla ve pratik bir şekilde yaklaşılması faydalı olmuştur. Savaş yıllarında Kara Kemal ve arkadaşları, yapılan kanuni düzenlemeleri yetersiz bulup esnaf ve çeşitli meslek gruplarını örgütlemeye çalışmıştır. Kara Kemal’e göre milli tüccar gruplarının oluşması için “Teşkilat-ı Mahsusa-i Ticariye” adıyla bir cemiyet kurulacak ve onu “Anadolu Milli Mahsulat Şirketi”, “Milli Kantariye Şirketi” ve “Emekçi Şirketi” izleyecektir. Şirketler için sermaye oluşturmak için de İktisad-i Milli Bankası kurulmuştur.³² İttihatçı iktidar etrafında gelişen ve Gökalp, Cavit Bey ve Kara Kemal tarafından savunulan bu üç iktisadi arayış fikri Tunaya’ya göre savaş koşulları, kapitülasyonlar ve borçlar nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. O’na göre üç görüşten hiçbiri sosyal devlet olmayı amaçlamasa da bazı sosyal yükümlülükleri gözetmişlerdir.³³

İttihat ve Terakki Fırkası, genel olarak Osmanlı’nın son dönemindeki sosyal, siyasal, kültürel ve iktisadi politikaların belirleyicisi olmuştur. İttihatçılar, özellikle Müslüman-Türklerin, devletin desteğini sağlayarak ekonomide gücünü artırıp yabancıların yerini almasını öngören ekonomi politikasını yaratmıştır. Bu politika, Cumhuriyet döneminde de uygulanmaya devam etmiştir.³⁴ Tunaya’ya göre İttihatçılar içinde bulunulan tarihi yapının kırılmadan iktisadi başarının imkânsız olduğuna inanmıştır.³⁵ Savaş koşullarında milli bir ekonomi inşa etme girişimleri “müdahaleci, devletçi ve merkezîyetçi” bir ekonomi ve devlet düzenini ortaya çıkarmıştır.³⁶ Başgil ise I. Dünya Savaşı’nda genel olarak dünyada devletçilik ve fertçilik konusunda yeni bir dönemin başladığına inanmıştır. Savaş devletleri genel manada hayatta kalmaları için devletçi politikaya yönelmiştir. Başgil’e göre bu dönemde Türkler gibi istiklalini tamamlamaya azmetmiş milletler, yeni dönemde ekonomik bağımsızlığı sağlamak için devletçiliği zaruret olarak devretmiştir.³⁷ Tunaya ve Başgil, devlet karşısında bireyin var olmasının Batı’dan dünyaya yayıldığına ve ikili arasındaki ilişkinin çok eski dönemlere kadar dayandığına inanmışlardır. Diğer yandan bireyin devlet karşısında ön plana çıkmasının ise son yüzyıllarda gerçekleştiğini belirtmişlerdir. İki aydına göre Batı medeniyeti, liberal ekonomik düzenin yaratıcısı olsa da, I. Dünya Savaşı yıllarında dünyada genel olarak fertçi anlayış yerini, devletçi politikaya bırakmıştır. Osmanlı’da ise Tanzimat’la başlayan bireyin hak edinme süreci, II. Meşrutiyet’le zirveye ulaşırsa da, bu dönemde yaşanacak olan savaş nedeniyle milli iktisat arayışları ve devlet müdahalesini öngören politikaların temelleri atılmıştır. Bu dönemde edinilen bütün bilgi ve birikim ise birçok konuda olduğu gibi Cumhuriyet Türkiye’sine miras olarak

30 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. viii.

31 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler - İttihat ve Terakki*, s. 334.

32 *A.g.e.*, s. 336-337.

33 *A.g.e.*, s. 339.

34 Mete Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, 3. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 186.

35 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler - İttihat ve Terakki*, s. 344.

36 Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri*, s. 44.

37 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 98.

bırakılmıştır.

2. Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikası

1918’de Osmanlı savaştan yenik çıktığında İttihatçılar, başta savaşa girilmesi ve borç bulunamaması gibi birçok nedenden dolayı kovuşturulmaya uğramıştır. Savaş yıllarında yapmış oldukları sosyo-ekonomik çalışmalar ise 1914 yılındaki şartlara döndürülmüştür.³⁸ Bu dönemde aynı zamanda Tunaya’ya göre iktisadi olarak da İstanbul ve Anadolu’da sosyo-ekonomik yapı, savaş yıllarına göre daha iyi durumdadır.³⁹ Bu kısmi düzelmeye rağmen Cumhuriyet, Osmanlı’dan yıkılmış, üretimi dibe vurmuş ve sermayesi bulunmayan bir ülke devralmıştır. İttihatçılardan Kemalist kadrolara devredilen asıl miras başta milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik gibi temel ilkeler olmuştur.⁴⁰ Bunun yanında Tunaya’ya göre önceki dönemde hayata geçirilmeye çalışılan bütün girişimlerin sonuçsuz kalması, engellerin kaldırılmasını yeni devlete ödev olarak bırakmıştır.⁴¹

Mütareke döneminde başlayan direnişler Erzurum ve Sivas’ta birleşip Ankara’da Mustafa Kemal Paşa’nın öncülüğünde milli bir mücadeleye dönüşmüştür. Kemalist kadro ülkenin yıkılmışlığını daha Milli Mücadele yıllarında görüp askeri zafer sonrasında hemen çalışmalara başlamıştır. Milli Mücadele sonunda da ilk hedef, bağımsızlığı bütün dünyaya tanıtacak bir anlaşma yapılması ve bunu iktisadi başarılarla taçlandırmak olmuştur. İktisadi olarak Milli Mücadele anti-emperyalist olsa da hiçbir zaman anti-kapitalist bir çizgide olmamıştır.⁴² Kemalist kadro ülkenin kurtarılması kadar iktisadi bağımsızlık konusunda da ısrarcı olmuştur.⁴³ Başgil, bu ısrar ve zorunluluğun tarihi sürecin bir sonucu olduğunun altını özellikle çizmiştir. İmparatorluk döneminde devlet genel olarak içtimai ve iktisadi politikalara karışmamış, devlet ve toplumun ilişkisi genel manada askerlik ve vergi konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. O’na göre Osmanlı’nın yaşadığı iktisadi ve içtimai acizlik, Kemalist kadrolar tarafından kabul edilemezdi.⁴⁴ Bunun için tarımı geri kalmış ve sanayi üretimi düşmüş olan ülkenin, sanayileşmiş Batılı emperyalistlerin boyunduruğundan kurtarılması hedeflenmişti.⁴⁵ Başgil, devletin milli hayata yön verme ve gerekli disiplini sağlamak için ilk günden itibaren iktisadi konulara ayrı bir özen gösterildiğini belirtmiştir.⁴⁶ Bu anlamda Mustafa Kemal Paşa özellikle, Osmanlı’nın yıkılmasındaki nedenlerin temelinde iktisat konusunun olduğunu bildiği için yeni devletin varlığı ve devamı noktasında iktisat konusuna ayrı bir önem vermiştir.⁴⁷ Oluşturulmak istenen model daima orta sınıfın değerleri üzerine oturtulup, hedeflenen “milli iktisat” anlayışı kendine has koşullarla başarılmak istenmiştir.⁴⁸ Tunaya, bu fikrin

38 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler - İttihat ve Terakki*, s. 330.

39 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler - Mütareke Dönemi*, C. II, 2. Basım, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. xx.

40 Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 5.

41 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler - İttihat ve Terakki*, s. 368.

42 Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, s. 185.

43 Şahinkaya, *a.g.e.*, s. 30.

44 Ali Fuad Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, Yağmur Yayınları, 2008, İstanbul, s. 58.

45 Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 157.

46 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 58-59.

47 Ahmet İnsel, “Devletçiliğin Anatomisi” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 419.

48 Bilsay Kuruç, “Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Kemalizm*, C.II, 6. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 300.

temelinde az gelişmiş bir ülkenin bağımsızlık sorununun sadece siyasi olarak ele alınamayacağına yattığını belirtmiştir.⁴⁹

Ülkenin siyasi bağımsızlığının sağlanmasının ardından, iktisadi olarak ilk adım, İzmir’de İktisat Kongresi’nde atılmıştır. Mimarlığını İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt’un yaptığı kongreye meslek temsilcilerine göre katılım sağlanmıştır. Kongreye nüfuzlu kişiler ve hükümet üyeleri de çeşitli bölgelerin ve meslek dallarının temsilcisi olarak katılmıştır.⁵⁰ Kazım Karabekir’in başkanlık ettiği kongrenin açılışında konuşan Mustafa Kemal Paşa, siyasi bağımsızlık kadar iktisadi bağımsızlığın önemli olduğunu, diğer yandan kılıç kullanan kolun yorulacağını ve saban kullanan yani üretim yapan kolun her gün daha da güçleneceğini savunmuştur. Aksi halde ise yenilginin kaçınılmaz olacağını savunmuştur.⁵¹ 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan kongrede alınan kararlar “Misak-ı İktisadi” başlığıyla ilan edilmiştir. Misak’ta tembellik ve hırsızlığın karşısında olunduğuna dikkat çekilerek çalışkanlık övülmüş, yabancı sermayeye kanunlara uyulduğu sürece karşı çıkılmayacağı ve özel girişimin destekleneceği vurgulanmıştır. Tarımla ilgili ise aşar vergisinin kaldırılacağı belirtilmiştir. Misak, Cumhuriyet hükümetlerinin 1930’lara kadar izleyeceği liberal iktisat politikasının temelini atmıştır.⁵² İstanbul sermayesi ve Ankara Hükümeti’nin düzenlediği kongreye savaş sonrası oluşan iktisadi boşluk doldurularak, ülkedeki siyasi ve iktisadi hâkimiyetin derinleştirilmesi amaçlanmıştır. Kemalist kadrolar bu anlamda en baştan itibaren ekonomide gelişmek için özel girişimi önemsemiştir.⁵³

Cumhuriyet’in ilanı sonrasında ilk görevler iktisadi kalkınma ve mali bütçe hazırlanması olmuştur. 1924’te kabul edilen Teşkilat-ı Esasi’ye göre devletin ekonomi üzerindeki en önemli müdahale şekli, TBMM’nin devlet bütçesini hazırlama yetkisine sahip olmasıydı. Bütçe bir yılı kapsayacak şekilde hazırlanmış ve 1 Haziran’da başlayıp 31 Mart’ta son bulmuştur. Tahmini olarak hazırlanan bütçeler, Başgil’e göre, devletin topluma karşı sorumluluğunun ortaya koyulmasıdır.⁵⁴ Diğer yandan Başgil, yeni dönemde iktisadi bağımsızlığın kazanılması ve milli hayatın inşası için bütün olanakların seferber edilip, var olan enerjinin merkezde birleştirilmek istendiğini belirtmiştir. Ona göre devletçilik politikası yeni dönemde milli hayatın inşası için bütün enerjinin merkeze aktarılması, yani merkezleşme gibi hayati bir zaruretten doğmuştur.⁵⁵

Başgil, yeni dönemde ülkede yeterli sermaye ve servetin olmadığını ve genel vaziyetin Ortaçağ’ı andırıldığını da belirtmiştir. Zira Türkiye’de ulaşım vasıtaları ve sağlık kurumları neredeyse yok denecek kadar kötü vaziyetteydi. Sanayi üretimi ise ufak çapta olup, İzmir ve İstanbul gibi kıyı bölgelerde yabancı yatırımcıların elindeydi. Başgil bu manzara karşısında milli ve laik hayata geçişin yeni dönemde büyük bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶ Bu yüzden iktisadi alan başta olmak üzere toplumun her alanında yoğun bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Tunaya’ya göre bu dönemde Türkiye, Batılı bir devlet olmaya çalışmakla demokrasi inşasına girişmiştir. Demokrasi

49 Tarık Zafer Tunaya, “Demokrasi ve Az gelişmişlik” *Cumhuriyet*, 30 Mart 1971, s. 2.

50 Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, 2. Basım, Ankara, 2006, s. 39-40.

51 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C.2, 5. Basım, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2006, s. 105.

52 Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, s. 41-43.

53 Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, s. 185.

54 Başgil, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, s. 249-250.

55 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 101.

56 *A.g.e.*, s. 59.

sadece yönetim şekli olarak ele alınmamış, aynı zamanda milli ve bağımsız bir devletin ön şartı olarak görülmüştür. O'na göre milli bağımsızlığın sağlanmasının ardından ferdi hürriyetlerin günün şartlarına göre kurulması ve teminatlandırılması hedeflenmiştir.⁵⁷ Bu anlamda fert iradesine yönelik Türk Devrimi ile önemli bir merhale kaydetmiştir. Türk Devrimi, Milli Mücadele'de milli

erde dayanarak ihtilal bilincini fert idaresiyle buluşturmuştur. Tunaya, oluşan Kemalist sistemde bu anlayışın her zaman başköşeyi oluşturduğunu savunmuştur.⁵⁸ Milli bağımsızlığın sağlanması ve demokrasinin inşası genel itibarıyla ferdi hürriyetlerin inşasını sağlamıştır. Tunaya'ya göre Türkiye demokratik bir devlet kurup, kalkınmasını sağlaması anlamında iki avantaja sahiptir. Bunlardan birincisi öncelikle yüzyıllardır devam eden modernleşme çabası ve bunun getirdiği tecrübe iken diğeri milli imkânlarla hukuk, eğitim, iktisat ve diğer alanlarda kalkınmanın sağlanmasıdır. Ama Tunaya, özellikle iktisadi alanlarda gerçekleşen hızlı kalkınmanın demokratikleşmeyi sağlayamadığının altını çizmiştir. O'na göre kalkınma dengeli ve bir bütün olmalıdır.⁵⁹ Aksi halde Japonya ve Nazi Almanya'sında yaşanan iktisadi gelişmelerin demokratik gelişimi sağlayamadığı ortadadır. Bu noktada Başgil de iktisadi ve siyasi kalkınmanın dengeli olmasını savunmuştur. Başgil'e göre Türkiye'de elde edilmiş olan siyasi bağımsızlığın içtimai, hukuki, iktisadi ve kültürel alanların baştan düzenlenmemesi durumunda bir önemi yoktu. Bu yüzden sosyo-ekonomik gelişmeler bir bütün olmalıydı.⁶⁰ Kemalist kadro da bu yüzden Cumhuriyet'in ilanı sonrasında hukuk, eğitim, sağlık ve genel olarak toplumla ilgili girişimlerini iktisadi gelişimlerle birlikte yapmaya çalışmıştır.

1920'lerin sonuna gelindiğinde ise yoğun devrim hareketleri sonrasında dünyada ve Türkiye'de büyük bir ekonomik buhran patlak vermiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra sanayide yaşanan gelişmeler ile birlikte tarım ürünlerinin fiyatlarında düşüş yaşanmış ve 1929'da kriz zirve yapmıştır.⁶¹ Avrupa'da kriz sonrasında tarım ürünlerine olan talebin azalması, Türkiye gibi tarım ihracatçısı ülkelerin ekonomik sıkıntı yaşamaları ve tarımsal üretim ve fiyatların düşmesine neden olmuştur.⁶² Yaşanan zorluklara yabancı yatırımlarının azalması ve 1927'de uygulanmaya çalışılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun işe yaramaması da eklenince ekonomide girişimci ve himayeci yolun tutulması zorunlu hale gelmiştir. Bu dönemde, 1927'de, 13.5 milyonluk ülke nüfusunun 10 milyonu kırsalda yaşamaktaydı.⁶³ Genel nüfusun 5.3 milyonu herhangi bir işe çalışmaktaydı. Çalışan nüfusun % 5.5'ine denk gelen 300 binden azını ise endüstri alanında çalışanlar oluşturmaktaydı. 1923 ile 1929 yılları arasında gelişimi tarımın gerisinde kalan sanayi sektörü, üretim ve fiyatların düşmesine neden olan kriz ve uygulanan korumacılık nedeniyle tarımı geçmiştir.⁶⁴

Ekonomide yaşanan sıkıntılar sonrasında rejimin bekası ve toplumun kalkınma gerekliliği nedeniyle iktisadi alanda himayeci ve devletçi bir politikanın benimsenmesini zorunlu hale getirmiştir.⁶⁵ Tunaya, dünyada I. Dünya Savaş'ı öncesinde devlet müdahalesini arka plana bırakan saf liberal anlayışın artık kaybolmaya başladığını ve 1920'lerin sonunda klasik anlamda arz

58 Tarık Zafer Tunaya, "Atatürk, Devrim ve Halk" *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1965, s. 2.

59 "Ekonomik tedbirler ve kalkınma programları, hürriyeti kısımadan demokratik müesseselerin kuruluşu ve işleyişiyle birlikte gelişmelidirler. Kalkınma programının demokratik ölçüler içinde ayarlanması mümkündür. Ve zaruridir. Şu halde, evvela iktisadi kalkınma, sonra siyasi demokrasi formülü hürriyetçi bir nizamla varmak yolunda bir garanti sayılamaz." Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 106.

60 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 59-60.

61 Murat Koraltürk, "Türkiye Ekonomisi (1923-1960)" *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 588.

62 Gülten Kazgan, *21. Yüzyılda Türkiye Ekonomisi*, 2. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 64.

63 *1927 Tarım Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1970, s. 33.

64 Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 192-193.

65 Boratav, "Türkiye'de Devletçilik" *CDTA*, s. 414.

talep kanunu ve serbest piyasa anlayışının işlemediğini belirtmiştir. Normal fiyatlandırmalar bu dönemde ortadan kalkınca, rasyonel fiyatlanmalar yaşanmıştır. Yaşananlar sonrasında en liberal Batılı devletler bile fiyat saptamaya ve üretimleri denetlemeye başlamıştır. Bu ülkeler üretimi denetledikleri gibi tüketimi de denetlemekte, kamu ve birey hürriyetleri alanında daha fazla müdahale etme olanağı bulmaktaydı. Tunaya'ya göre Türkiye'de müdahaleci gelenek, Cumhuriyet öncesinde edilen tecrübeler doğrultusunda ve yeni dönemde liberal iktisat politikasının işe yaramaması nedeniyle 1920'lerin sonunda ön plana çıkmıştır.⁶⁶ Bu zorunluluğu Cumhuriyet'in ilanı sonrası sermaye grubu azınlığın ülkeyi terk etmesi pekiştirmiştir.⁶⁷ Diğer yandan 1930'lara gelindiğinde Kemalizm kendine özgü ekonomi inşa etmek istemiştir.⁶⁸ Genel olarak devletçi iktisadi düzene gidiş Başgil ve Tunaya'ya göre I. Dünya Savaşı'nda değişen ekonomik anlayışla başlamış ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında görece birey hürriyeti ve liberal ekonomi anlayışındaki gelişmelere rağmen, 1930'lara gelindiğinde devletin iktisadi alanda müdahalesini kaçınılmaz kılmıştır. Her iki aydının diğer yandan, özellikle sosyal ve iktisadi alanlarda yaşanan gelişmelerin dengeli olması gerektiğini, aksi halde bunun gelişme olmadığını savunmaları kayda değerdir. Başgil, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde gücün merkezde birleşmesi anlamına gelebilecek olan devletçiliğe, kalkınma için yeni dönemde başvurulduğunu, Tunaya ise devletin müdahalesine yol açan sürecin sadece ekonomi alanında olmadığını, genel olarak kamu ve bireysel özgürlüklerin de devlet kontrolünün önünü açtığını ifade etmiştir.

3. Türkiye'de Devletçilik ve Uygulanması

Cumhuriyet'in ilanı ile hızlanan geçmişten kopuş, 1930'ların başında ekonomide yaşanan ivmeyle hız kazanmış fakat ekonominin temel işlevini değiştirememiştir. Devlet müdahalesini öngören iktisadi politikanın "devletçilik" adını alması ise bu dönemde kurulmuş olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ekonomi alanında yaptığı yoğun eleştirileriyle olmuştur. Yeni iktisat anlayışı ile özel girişimin yapamadığı alt yapı, sanayi gibi alanlarda devletin kollarını sıvamaya hedeflenmiştir.⁶⁹ 1930'lardan itibaren uygulanmaya başlanan devletçilik konusuna Başgil'in yaklaşımı dönemlere göre farklılıklar içerse de genel olarak hassas olmuştur. O'na göre Fransızca karşılığı kulağa hoş gelmediği ve nahoş manalar içerdiği için "devletçilik" kelimesi kullanılmıştır. Devletçiliğin ortaya çıkışı ve uygulanmasını; "*Türkiye'de devletçilik tabiri sadece iktisadi, içtimai ve kültürel hayat ve faaliyetlerde şuurlu bir disiplin ve teşkilat ifade eder. İşte bu manada devletçilik bizde hem milli ideale ulaşmak için mücbir bir zaruret halini almış, hem de daima gaileden ve harici müdahaleden kaçan imparatorluk hükümetinin öteden beri takip edegeldiği aciz ve atıl politikaya karşı bir reaksiyon olmuştur.*"⁷⁰ şeklinde ele almıştır. Ona göre özellikle dönemin zaruretleri doğrultusunda ortaya çıkan devletçilik, bir iktisat politikası olmanın ötesindedir. Başgil'in geçmişte yaşanan iktisadi acizliklerden kurtulma ve kalkınmanın sağlanması için zorunlu olarak gördüğü devletçilik üzerine değerlendirmelerini, 1930'ların sonunda yapmış olması ise ayrı bir öneme sahiptir. Onun devletçiliğe yaklaşımı genel itibarıyla bu çerçevede, dönemin ruhuyla örtüşmüştür. Bu anlamda Başgil'in, devletçiliği Türkiye'de sadece iktisadi bir konu olarak değil,

66 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. II, 3. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 138.

67 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 14. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 223-224.

68 Kuruç, *a.g.m.*, s. 298.

69 Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 163.

70 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 58.

her şeyden önce geri kalmışlığa karşı çare olarak görmesi savunusuna Tunaya da katılmıştır. O'na göre II. Meşrutiyet döneminde İttihatçı Millî Bankası'nın kurulmasıyla başlayan süreç, 1929'da işlememeye başlamıştır.⁷¹ İktisadi alanda yaşanan sıkıntılar sonrasında 1930'larda ekonomiyi halkın yararına olacak şekilde millileştirme çabaları ve Batı'yla bütünleşmenin hedeflenmesi ile yeni dönemde kendine yeter bir iktisat politikası benimsenmiştir. Bu döneme kadar devletin özel girişime olan inancı daha çok ulusal girişimci ve yeterli kaynağın olmamasından kaynaklanmıştır.⁷² Yeni dönemde devletin ekonomiye yönelmesinde özellikle "üç beyaz" denilen un, şeker ve bez gibi temel malların yerli olanaklarla üretilmesi ve kendine yeterlilik hedeflenmiştir. Bu durum ileride devletin piyasadaki fiyatları düzenlemesi gibi müdahalelere kadar gitmiştir. Fakat devletin ekonomide kontrolsüz bir güç haline gelmesini engellenmek, dengeli ve tutarlı bir iktisat politika izlemek için iktisat vekilinin değiştirilmesi gibi adımlar atılmıştır. Böylece Kemalist kadro sanayici ve finans gruplarıyla uzlaşma çabası içinde de olmuştur.⁷³ Uygulanmak istenen yeni politika ile Cumhuriyet, temelde iktisadi esaretinden kurtulmak ve ihtiyaç duyduğu sanayi mamullerini muhtaç olmadan elde etmek için milli ekonomiyi inşa etmeye girişmiştir.⁷⁴ 1933'te hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'yla başlayan süreç kısa sürede başarıya ulaşmış, fakat ikinci plan savaş yılları nedeniyle aksamıştır. Yaşanan zorluklar diğer yandan hükümet ve tek parti düzenine karşı bir kamuoyu oluşturmuştur.⁷⁵

Devletçiliğin ilk yıllarında işletmeye açılan kuruluşlar genel olarak batılılaşma sürecinin hızlandırılması için de kullanılmış, devlet işletmelerinin etrafında inşa edilen tesisler ile modern Batı tarzı bir yaşamın topluma gösterilmesi ve iktisadi olarak kalkınma hedeflenmiştir.⁷⁶ Başgil bu noktada Anadolu'daki vaziyet karşısında toplumun her alanını baştan yaratmak ve ona yön vermenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu noktada devletçilik, sadece iktisadi bir gelişme olmaktan ötedir. Diğer yandan Başgil'e göre, siyasi alandaki zafer iktisadi alanda elde edilmedikçe, çekilen cefaların bir önemi kalmayacaktı. Bu noktada devletçiliğin manasını şu sözlerle açıklamıştır:

"Memlekette hususi teşebbüslerin ve imkanların kifayetsizliği ve iktisadi terbiyenin, içtimai işbirliği ve kolektif teşebbüs ruhunun hemen hemen yokluğu karşısında, tabiatıyla bu muazzam işlerin başarılması, milli idealin hamili olan devlete teveccüh etmekteydi. Devletin hem memleketin nizam ve emniyetini temin etmesi, hem de milli hayatın muhtaç olduğu disiplin ve teşkilat işini üstüne alması ve bu sayede Türklüğün faal ve şuurlu bir merkezi haline gelmesi zaruri idi. İşte Türk devletçiliğinin manası!"⁷⁷

Ülkede başta özel girişimin ve diğer imkanların kısıtlı olması ve Kemalist kadronun milli ideallere ulaşmak için zaruret olarak devletçiliği ele almasına Başgil de katılmıştır. O, genel manada devletçiliğe bir bütünlük içinde bakmış ve yeni dönemde devletçiliği, milli şura ulaşılması adına en önemli argümanlardan biri olarak görmüştür. Bu noktada Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyet

71 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C.II, s. 139.

72 Tunçay, *a.g.e.*, s. 186-187.

73 Kuruç, *a.g.m.*, s. 301.

74 Safa, *a.g.e.*, s. 157-158.

75 Kazgan, *a.g.e.*, s. 61.

76 İnel, *a.g.m.*, s. 424-425.

77 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 59.

kadrosunun önünde geri kalmışlık büyük bir engel olarak durmaktaydı. Yerli burjuva yaratılması için girilen yolda sermaye eksikliği ve sermayedarların kolay yoldan para kazanma arzuları ile birlikte mevcut burjuvanın ülkeyi terk etmesi gibi birçok durum söz konusuydu.⁷⁸ Diğer yandan modernleşme hareketleri Türkiye’de her şeyden önce sanayileşmeyi öngörmüş ve tarım toplumundan endüstri toplumuna geçilmesini hedeflemişti. 1930’ların başına gelindiğinde bu hedef için gerekli gelişimin sağlanamadığı gözlemlenmişti.⁷⁹ Başgil’in geri kalmışlık karşısında iktisadi bir girişim olmaması durumunda kazanılan siyasi bağımsızlığın da işe yaramayacağını düşünmesi, Mustafa Kemal’le paralellik göstermiştir.

Başgil, Ankara Halkevi’nde 23 Ocak 1937’de devletçiliğin Anayasa’ya girmesinden önce verilen konferansta da ilkenin öncelikle Anayasa’nın kişi hak ve hürriyetlerini ele alan faslıyla çatışma yaşayabileceğini savunmuştur. Ona göre devletçilik politikasının uygulanmasıyla birlikte kişi hak ve hürriyetlerini ele alan anayasa maddesi ve devlet politikaları arasında mesafe oluşacaktır. Bunu engellemek için Anayasa’nın 5. faslı günün şartlarına göre yeniden gözden geçirilmelidir. Çünkü kanunda hakları ifade eden kelime ve kavramlar önceki yüzyıllarda şekillendiği için yeni döneme uyarlanmalıdır. Başgil’e göre özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında hak ve hürriyetlerle birlikte kelime ve kavramlar da değişmiştir. Yeni dönemde Türkiye’de devletçilik günün şartları gereği olsa da Başgil, bu durum karşısında gelecekte ne olacağını kestirmenin zor olduğuna inanmıştır.⁸⁰ O’na göre devletçilik, devletin sosyal faaliyetler konusunda bilinçli bir merkez haline getirilme siyasetidir. Fert karşısında bu merkezin sınırlarını, onun başaramadığı konular yani görülecek işin mahiyeti belirleyecektir.⁸¹ Özellikle devlet elinin her noktaya uzandığı sistemlerde kanun ve nizamlar ile onu uygulayan devlet yöneticileri önem arz etmektedir.

1930’larda uygulanmaya başlanan iktisat politikası, II. Dünya Savaşı ve sonrasında farklılaşmaya ve tasfiye edilmeye başlanmıştır.⁸² Bu döneme kadar yapılan yatırımlarda güvenlik kaygıları öne çıkarken, bu dönemden sonra seçmenin memnun edilmesine dönüşmüştür.⁸³ Savaş sonrası, hükümet ve tek parti yönetimine karşı eleştirilerin arttığı bir dönem olmuştur. Eleştirilen konuların başında devletçilik gelmektedir. Devletçiliğe karşı daha ihtiyatlı ve eleştirel yaklaşan kişilerden biri de Başgil olmuştur. Başgil, 1947’de Vatan gazetesindeki yazısında istisnai durumlar dışında temelde ferdin sahip olduğu hakların, devlete ait idari ve iktisadi yapıların hepsinin sınırını belirlediğini vurgulamıştır.⁸⁴ Bu anlamda Kemalist kadrolar fertle devlet arasında korunması gereken bir denge olduğunu düşünmüş ve devletçiliğin bu doğrultuda uygulanmasını istemiştir. Özel girişimin esas olarak alınıp milletin refaha ermesi ve ülkenin kalkınması için devletin üstüne düşen iktisadi yükümlülüğü yerine getirmesi savunulmuştur.⁸⁵ Tunaya da Başgil gibi devletin ekonomiye müdahalesinde sınırı aşmaması gerektiğinin altını çizmiş ve bu konuya ihtiyatlı

78 Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 223.

79 Mete Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, 3. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 184-185.

80 Başgil, *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 101-103.

81 *A.g.e.*, s. 116.

82 Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, 2. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 43.

83 İnsel, *a.g.m.*, s. 425.

84 Ali Fuad Başgil, “İnsan Hakları Devlet Organlarından Hangisini Hudutlar?” *Vatan*, 17 Haziran 1947, s. 2.

85 Mustafa Aydın Aysan, “Atatürk’ün Ekonomi Görüşü: Devletçilik” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.II, S.6, 1986, s. 621.

yaklaşmıştır. O, devletçiliği; “Devletçilik, kolektivist ve kapitalist ekonomi sistemi arasında, karma bir sistemdir. Bir bakıma, müdahaleci ve güdümlü ekonominin ifadesidir. Vasıfları ticari teşebbüs ve üretim araçlarının bireysel olmasıdır. Devlet (yani iktidar) müdahalecidir. Bu özellikleri onu komünizmden ve sosyalizmden ayırmaktadır.”⁸⁶ diye ele almıştır. Tunaya’ya göre devletçilik her şeyden önce denge içeren iktisadi düzendir. Bu noktada Tunaya ve Başgil’in devletçiliğin günün koşulları gereği iktisadi bir denge sistemi olduğunu düşünmeleri, Kemalist kadro ile paralellik göstermiştir.

Tunaya’ya göre Kemalist kadro dönemin koşullarını göz önünde bulundurarak devletçiliği karma ve müdahaleci olması yani üçüncü bir ekonomik yol olması nedeniyle seçmiştir.⁸⁷ Türkiye’de uygulamaya koyulan devletçi iktisat politikası, şekli itibarıyla dünyadaki genel eğilimler ile uyumlu olmuştur.⁸⁸ Bu anlamda Tunaya’ya göre Türk Devrimi’nin iki ateş arasında kendi yolunu bulmaya çalışması yeni süreçte ekonomide belirleyici olmuştur.⁸⁹ 20. yüzyılın başında az gelişmiş ülkelerde kapitalist bir gelişim, kalkınma ve sanayileşmeyi sağlamak için en yaygın yöntem olarak kullanılmıştır. Özellikle 1929’da Türkiye’deki uygulamalara yakın biçimde Latin Amerika ülkeleri gibi II. Dünya Savaşı sonrasında üçüncü dünya ülkelerinde uygulanmıştır. Bu politikalar kimi yerlerde “sosyalizm” adıyla anılıp “devlet eliyle sanayileşme” usulleri olarak uygulanmıştır.⁹⁰

Devletçilik ve diğer Atatürk ilkelerinin CHF ilkeleri olarak benimsenmesine bakıldığında, bu durum aşamalı olarak gerçekleşmiştir. 1927’de yapılan II. Kurultay’da “Cumhuriyetçilik”, “Milliyetçilik” ve “Laiklik” ilkeleri, 1931’de yapılan III. Kurultay’da ise “Devletçilik” ve “İnkılapçılık” ilkeleri parti programına eklenmiştir.⁹¹ 1935’te yapılan IV. Kurultay’da ise bütün ilkeler “Kemalizm” olarak adlandırılmıştır. Bu kurultayda devletin sermaye birikimini yönetebileceği ve sermaye birikimine göre devletçi girişimi genişletilebileceği belirtilmiştir.⁹² Tunaya, I. Dünya Savaşı öncesi oluşan saf liberal iktisat anlayışından uzaklaşmanın, Altı Ok’un yani devletçiliğin 5 Şubat 1937’de Anayasa’ya girmesi ile zirveye ulaştığını ifade etmiştir.⁹³ Başgil’e göre Atatürk devlet adamı olarak yeni rejiminin dayandığı Altı Ok’a daha iyi bir mahiyet ve resmiyet kazandırmak için Altı Ok’un Anayasa’ya yerleştirilmesini uygun bulmuştur. O’na göre Atatürk ülkenin kalkınması ve gelişmesi için tek parti yönetimi ve onun ilkelerinin çok önemli olduğunu düşünmüştür.⁹⁴ 1924 Teşkilat-ı Esasiye’de 1928, 1934 ve 1937 yıllarında çeşitli tadilatlar yapılmış ve 1937’deki tadilatta da parti-devlet bütünleşmesi doruğa ulaşmıştır. Parti Genel Sekreteri Recep Peker, devletçiliğin gelinen noktada sağladığı faydalar göz önüne alınarak bu ilkelerin sadece bir parti ilkesi olarak kalmamasını savunmuştur. Diğer yandan dünyada liberalizmin yaşadığı çıkmazlar devletçiliğin ilke olarak benimsemesini sağlamıştır.⁹⁵

86 Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s. 309.

87 Mümtaz Turhan, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*, 7. Basım, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1980, s. 461.

88 Şevket Pamuk, “Son İki Yüzyılda Türkiye’de Gelirin Bölüşümü” *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S.40, Ağustos 2013, s. 313.

89 Tarık Zafer Tunaya, “Atatürk ve Milliyetçilik” *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1965, s. 2.

90 Boratav, “Türkiye’de Devletçilik” *CDTA*, s. 412.

91 Kazgan, *a.g.e.*, s. 60.

92 Şahinkaya, *a.g.e.*, s. 86-87.

93 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C.II, s. 138.

94 Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, 4. Basım, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2017, s. 36.

95 Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, s. 187.

1938’de parti programında devletçilik, “*Bizzat devletin kuruculuğu ve yapıcılığı ile yapılması özel sektöre bırakılan işlerin düzenlenmesi ve kontrolü.*” olarak belirtilmiştir. Kemalist kadrolar sağlanan iktisadi bağımsızlık ile hem dünya ile rekabet edileceğini hem de yerli üreticinin korunacağını düşünmüştür.⁹⁶ 1947 yılında yapılan parti kurultayında ise Altı Ok daha detaylı açıklanmıştır. Burada devletçiliğin temelde milli ekonominin kısa zamanda geliştirilerek milletin yaşam şartlarının, dünyanın o günkü seviyesine ve hatta bu seviyenin üstüne ulaştırılacağı belirtilmiştir. Bu amaçla milli ekonomideki her alan ileri teknikle donatılıp, milli sermaye ülke yararına kullanılacaktır. Devletin amaçlanan hedeflere ulaşmak için kamu menfaati ve milli savunmayı sağlamak amacıyla üzerine düşeni yani büyük işletmeler olan ağır sanayi, ulaşım ve haberleşmeyi direkt üzerine alacağı belirtilmiştir. Bu yatırımların dışında kalanlar ise özel girişime bırakılacak ve devlet gerekli desteği sağlayacaktır. Devlet gerekli planlamaları yapacak, fakat özel girişimin yetersizliği noktasında ise yine yatırımlarını yapacaktır. Devlet yatırımlar yaparken özel girişimle eşit şartlarda olup gerekli desteği sağlayacaktır. Tunaya, bütün bu ekonomik sürecin ise önceden planlanması ve uygulanması için ise devletin gerekli uzman kadrolardan faydalanacağını belirtildiğini ifade etmiştir.⁹⁷

Devletçiliğin uygulanmasından ziyade Başgil ve Tunaya, siyasi bir partinin ilkelerinin direkt ve tanımlı yapılmadan anayasaya girmesini eleştirmiştir.⁹⁸ Tunaya, Altı Ok’un Anayasa’ya girmesini devletin etik temelleri ve gelişiminin sağlanması olarak belirtmiştir.⁹⁹ O’na göre Atatürk, Türkiye’nin geçmişten devraldığı dramalara karşılık, yeni devletin sosyo-ekonomik düzenini korumak için Altı Ok’u ortaya koymuştur.¹⁰⁰ Bu anlamda, Atatürkçü ekibin eserini korumak için oluşturduğu prensipleri anayasaya sokması makuldü. Fakat Tunaya’ya göre bu ilkelerin her şeyden önce anayasada tanımlamaları yapılmalıydı.¹⁰¹ Başgil ise 1945 yılı öncesinde devletçiliğin uygulanması ve diğer ilkelerle Anayasa’ya girmesini tarihi bir sürecin şartları ile uyumlu olduğunu vurgulamıştır.¹⁰² Fakat O, tarifsiz olarak anayasaya alınması halinde bu ilkelerin kâğıt üzerinde kalarak “dönüp memleket ekseriyetini ısırdığı”na inanmıştır.¹⁰³ Ona göre aynı zamanda tanımsız alınan ilkeler iktidar ve devlet tarafından suiistimal edilecektir.¹⁰⁴ 1930’ların sonunda yaptığı ilk değerlendirmelerde ise yapılan değişikliklerin 19. yüzyıldan beri devam eden anayasallaşma sürecinin devamı olduğunu, geline nokta milli hâkimiyet ilkesi doğrultusunda millet ve laik bir teşkilat sisteminin doğduğunu savunmuştur.¹⁰⁵ Başgil, özellikle 1945 yılı öncesinde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde verdiği “Türk Esas Teşkilatı” dersleriyle ilgili kaynak kitabı ve makalelerinde yapılan devrim ve yeniliklerin dönemin şartlarına göre yapıldığını belirtmiştir. II.

96 “CHP Tarihi”, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi>, 11 Mart 2021, 03.18.

97 Tarık Zafer Tunaya *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, 2. Basım, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 585-586.

98 Öztürk, “Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya’nın Laiklik Üzerine Söylemleri” *Atatürk Yolu*, s. 299.

99 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C.II, s. 145.

100 Tarık Zafer Tunaya, “Atatürkçülük Layiklik Politikası” *Atatürk Konferansları-III*, TTK Yayınları, Ankara, 1970, s. 31-32.

101 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C.II, s. 139.

102 Tanıl Bora, *Cereyanlar*, 5. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 530-531.

103 Ali Fuad Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, 2. Basım, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2006, s. 146.

104 Ali Fuad Başgil, “Laiklik Anayasa’ya Tarif Olarak Girmelidir” *Yeni Sabah*, 9 Temmuz 1960, s. 3.

105 Ali Fuad Başgil, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri – Devlet ve Hükümet*, C. I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948, s. 97.

Dünya Savaşı sonrasında ve özellikle de DP İktidarı döneminde konuya daha eleştirel yaklaşmıştır. 1948 yılında yaptığı değerlendirmede Başgil, iktisadi ve siyasi olarak devletin tekelleşmesine giden süreci “totalitarizm” olarak adlandırmıştır.¹⁰⁶ Ona göre bu ilkelerin bir parti programı olmasının yanında daha da önemlisi tanımlamaları yapılmadan anayasaya girmesi anayasanın yapısını zedelemiştir.

Başgil, 27 Mayıs sonrasındaki köşe yazıları ve hatıralarında ise bu döneme daha da eleştirel yaklaşmış ve devletçilik konusunda özellikle İnönü’yü eleştirmiştir. Hatıralarında İnönü’nün, “sinsi ve kinci tabiatlı, dar görüşlü” olmasının yanında, Altı Ok’un sadece Devletçilik, Laiklik ve Milliyetçilik ilkelerini inatla uyguladığını ve özellikle devletçiliği iktisadi alan kadar siyasi alanda da uyguladığını savunmuştur. Başgil, devletçiliğin bu dönemde Mussolini’nin faşizmini andırarak kadar ağır uygulanıp iktisadi anlamda devlet tekerciliğine dönüştüğünü ve hususi teşebbüsün kamu yararı için zayıflatıldığını iddia etmiştir.¹⁰⁷ Tunaya da Başgil gibi devletçiliğin yeri geldiğinde siyasal baskı aracı olarak kullanıldığına inanmıştır. O, Başgil’den farklı olarak devletçiliğin, özellikle DP döneminde siyasi iktidarın ekonomi ve diğer alanları kontrol etmesine yaradığının altını çizmiştir. İktidarın bu müdahalesi karşısında Tunaya, “Siyasal iktidarın iktisadileşmesi demokratik kurumların tahribine varmamalıdır. İktisadi kalkınma, demokratik yollarla yapılmak gerekir. İktisadi kalkınma, mutlaka, demokrasi kuran ve getiren bir araç sayılmaz” şeklinde uyarıda bulunmuştur. Tunaya yeri geldiğinde devletin iktisadi yapıyı siyasi manevralar için bir enstrüman olarak kullandığını ve bu durumun da kişi hak ve özgürlüklerinin gelişimini etkilediğini savunmuştur. Örneğin Tunaya’ya göre Hitler ve Mussolini gibi kişilerin ekonomik kalkınmayı öne koymaları demokrasinin gelişmesini sağlayamamıştır. Bu anlamda Ona göre yeri geldiğinde devletçilik baskı aracı olarak kullanılıp hürriyetler kısıtlamıştır.¹⁰⁸ Tunaya’nın devletçilik konusunda devletin ölçülü davranıp, demokrasiye saygılı davranması gerektiğini savunması Başgil’in fikirleri ile örtüşmüştür.¹⁰⁹ Fakat O diğer yandan 1971 yılında Anayasa’nın eleştirilerin odağında olduğu bir dönemde devletin fert ve toplumun refah içinde yaşamaları için ve devletin kalkınması için görevleri olduğunu altını çizmiştir.¹¹⁰

27 Mayıs sonrasında Başgil, yani eski anayasanın yürürlükten kaldırılıp yeni anayasa çalışmalarının olduğu dönemde, Yeni Sabah gazetesindeki köşesinde, genel olarak anayasaya parti ilkelerinin alınması hatasının devam ettirecek gibi görüldüğünü ve bu anlayışın Musollini’nin “hep devlet içinde, hiçbir şey devlet dışında; hiçbir şey devlete karşı” anlayışından ortaya çıktığını savunmuştur.¹¹¹ O’na göre Anayasa’ya kelime olarak giren ilkeler nedeniyle ülke “diktatörlük idaresinden” kurtulmamıştır.¹¹² Başgil diğer yandan devletçilik üzerine birçok eleştirisi bulunmasına rağmen devlet eliyle sanayileşmeyi eleştirmemiştir. Anılarında, DP iktidarının çeşitli illerde

106 Başgil, *Demokrasi Yolunda*, s. 120.

107 Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 38.

108 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C.II, s. 140-141.

109 Hasan Öztürk, *Türk Modernleşmesine Mukayeseli Bir Bakış: Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya*, Hacettepe Üniversitesi – Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2020, s. 176-177.

110 Tarık Zafer Tunaya, “Suçlanan Anayasa” *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1971, s. 2.

111 Ali Fuad Başgil, “Eski Anayasanın Temel Prensipleri” *Yeni Sabah*, 27 Haziran 1960, s. 5.

112 Başgil, “Laiklik Anayasa’ya Tarif Olarak Girmelidir” *Yeni Sabah*, s. 3.

dokuma, şeker, çimento, azot ve gıda fabrikaları açmasının savunusunu yapmıştır.¹¹³ O, 27 Mayıs sonrasında sert eleştirilerde bulunsa da devletçiliğin, fert hürriyetinin korunması ve hudutlarının belirli olması şartıyla anayasaya girmesine de razı olmuştur. Devletin maddi ve manevi alandaki hududunun belirlenmesi, onu nitelik olarak daha kuvvetli kılacak ve dağdaki eşkiyadan ayıracaktır.¹¹⁴ Özellikle Başgil'in 27 Haziran 1960'da Yeni Sabah gazetesindeki köşesinde, devletçiliğe yaklaşımı şartlı da olsa biraz daha olumlu olmuştur.¹¹⁵ Ona göre yeni anayasada bütün ilkeler gibi Devletçilik de açıklamaları ile yer almalı, aksi halde eskiden yapılan hatanın devam ettirileceği için bu ilkeler CHP programı olarak kalmalıdır.¹¹⁶ Başgil, her şeyden önce devletin iktisadi düzen içinde emeği geçmeyen para ve değerleri israf edeceği için devlet müdahalesini eleştirmiştir.¹¹⁷ Ona göre devlet hayırına olacağı için liberal ekonomiye yer açmalıdır. Çünkü pazarın merhametsizliğine rağmen, yenileşme ve medeniyetin gelişimi liberalizm sayesinde olmuştur. Fakat 16 Şubat 1962 günü Yeni İstanbul'daki köşesinde devletçilik üzerinden liberal ekonomik sistemi eleştirmiştir.¹¹⁸ Tunaya ise Başgil'in sert eleştirilerine karşılık devletçiliğin Türkiye'de siyasal gelişim ve ekonomik girişime ve özellikle 1945 yılında kurulan liberal ve sosyalist yapılara engel olmadığına altını çizmiştir.¹¹⁹ 27 Mayıs sonrasında Tunaya'ya göre 1924 Anayasası'nın temel ideolojik unsurlarından olan ve ne Doğu'nun ne de Batı'nın tahakkümüne razı olmadan kendi varlığının ortaya koyulmasını sağlayan devletçilik politikasının, 1961 Anayasa'sında "sosyal devlet", "sosyal güvenlik" ve "sosyal adalet" ilkeleri ile kendisini çağa uydurmuştur.¹²⁰ Bu dönemde uygulanan iktisat politikasının diğer yandan dünyadaki ve yurttaki koşullar doğrultusunda şekillenmiş olması Tunaya'ya göre, devletçiliğin hem Türkiye'nin ihtiyaçları hem de dünyadaki gelişmeler sonucunda doğduğunu göstermiştir.

Devletçilikle ilgili değinilecek son konu ise Kadro dergisi ve Kadroculardır. Şevket Süreyya, İsmail Hüsrev, Yakup Kadri, Mahmut Şevki ve Vedat Nedim Beyler Kadro dergisini 1932-1934 yılları arasında çıkarmıştır.¹²¹ Kadrocular, İttihatçıların "milli iktisat ve tesianütçülük" fikirlerini ele alıp devletçiliği savunmuşlardır.¹²² Onlar, Türk Devrimi'nin bitmediğine ve devam ettirilmesi gerektiğine inanmışlardır.¹²³ Devletçiliği, sosyalizm ve kapitalizmin arasında Türkiye'nin kendine münhasır bir yolu olarak ele almışlardır.¹²⁴ Fakat devletçiliğin sert şekilde uygulanmasını savunmaları liberal çevrelerin tepkisine neden olmuş, ardından Yakup Kadri'nin Tiran'a elçi olarak gönderilmesi ile dergi kapanmış ve grup dağılmıştır.¹²⁵ Yaşanan süreçler çerçevesinde Başgil'e göre Kadrocular, devletçiliğe ideolojik bir kimlik kazandırıp, onun gerçek hayatın bir programı

113 Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 87.

114 Ali Fuad Başgil, "İnsan Hakları Fikri-2" *Vatan*, 1 Haziran 1947, s. 2.

115 Ali Fuad Başgil, *Başgil'den Mektuplar*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007, s. 74.

116 Başgil, "Laiklik Anayasa'ya Tarif Olarak Girmelidir" *Yeni Sabah*, s. 3.

117 Öztürk, *Türk Modernleşmesine Mukayeseli Bir Bakış: Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya*, s. 174-175.

118 Başgil, *Başgil'den Mektuplar*, s. 75-78.

119 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C.II, s. 139.

120 Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 110.

121 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 85.

122 Kazgan, *a.g.e.*, s. 60-61.

123 Süleyman Hayri Bolay, "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı" *Türkler Ansiklopedisi*, C.XVII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 767.

124 Şevket Süreyya Aydemir, "İnkılabın İdeolojisi: Programlı Devletçilik" *Kadro*, 1 Ekim 1934, s. 5.

125 Uyar, *a.g.e.*, s. 86.

olduğunu savunmuşlardır. O, Kadrocuların devletçilik fikirlerini; “*Memleketimizde devletçilik, bir doktrin fantezisi değil, hakiki zaruretlerin ifadesidir. Türk devletçiliği kuru bir otoritarizm değildir; memleketin içtimai, iktisadi ve kültürel faaliyetlerinin devletin yüksek siyasetine ve şuurlu sevk ve idaresine bağlanmasını ifade eden sosyal bir program prensibidir.*”¹²⁶ diye eleştirmiştir. Başgil, devletçiliğe genel olarak bir kalkınma ve hayatta kalma prensibi olarak baktığı için onun ideolojik çerçevede ele alınmasına karşı çıkmıştır. Başgil bu eleştirilerini 1940’lardan önce yapmış olması, onun devletçiliğe genel manada ihtiyatlı yaklaştığını da bir kez daha göstermiştir.

Devletçiliğe doktrinel temelde bir yer bulup, ona ideolojik bir görünüm kazandırmanın doğru olmayacağına inanmış olan Başgil’e karşılık Tunaya, kadrocuları daha çok batılılaşmaya yaklaşımları çerçevesinde ele almıştır. Ona göre ise Kadrocular, kısmi Batılılaşmayı savunan ve Türk inkılabını sosyalist bir temele oturtmaya çalışan çevrelerden oluşmuştur. Grup onuncu yılında Cumhuriyet henüz ideolojik temele dayanmadığı için ona ideolojik bir temel kazandırmak istemiştir.¹²⁷ Grup temelde, Batı’nın sadece tekniğine hayran olup, bütünüyle batılılaşmaya karşı çıkmıştır.¹²⁸ Tunaya, Kadrocuların devletçiliğe bakışını şöyle ifade etmiştir: “Türk Devrimi’nin devletçiliği, kül halinde ve milletin genel menfaatleri şahsi menfaatlere hâkim kılmak için kurulmuştur. Bu milli enerjinin ‘hesap altına alınışı’ yani planlanmasıdır.” Tunaya’ya göre onlar devletçiliği her türlü kaynağın milli anlayış için kullanılması ve planlanması olarak ele almışlardır.¹²⁹ Genel olarak Başgil ve Tunaya, devletçiliğin tarihi zorunluluklardan ortaya çıktığına inanmıştır. Onlar devletçiliğin uygulanmasından ziyade anayasaya tanımsız olarak girmesini eleştirmiştir. Aydınlarla göre tanımlanması yapılmadan anayasaya devletçilik gibi ilkelerin alınması, siyasal iktidarın yani devleti idare edenlerin konuyu kişisel olarak ele almalarına ve baskı aracı olarak kullanmalarına neden olacaktır. Başgil bu konudaki eleştirilerini İnönü dönemindeki uygulamalar üzerinden yaparken, Tunaya ise daha çok DP dönemini eleştirmiştir. Böyle durumların engellenmesi için ise bunun gibi ilkelerin anayasada tanımlanması yapılmalıdır. Diğer yandan aydınlara göre bu durumlara mahal verilmemesi için birey karşısında devletin sınırları iyi belirlenmelidir.

Sonuç

Devletçilik, Cumhuriyet öncesinde gerek devlet-fert ilişkisi anlamında, gerekse Osmanlı’nın son döneminde oluşmaya başlayan milli iktisat anlayışı çerçevesinde, Cumhuriyet Türkiye’sine miras olarak bırakılan, önemli konulardan biri olmuştur. Temelleri Cumhuriyet öncesinde atılmaya başlanan iktisat sistemi, Cumhuriyet döneminde olgunlaşıp uygulanmaya konulmuştur. Temelde ise devletçilik, geri kalmışlığa karşı Türkiye’nin sanayileşme ve toplumsal kalkınmasını hedeflemiş iktisadi bir sistem olarak uygulanmaya çalışılmıştır. Atatürk liderliğindeki Kemalist kadrolar, “milli iktisat” anlayışı çerçevesinde ülkenin yıkılmışlığını gidermek ve iktisadi kalkınma için devletçiliği zaruri olarak 1930’ların başında uygulamaya koymuş ve sonrasında Anayasa’nın temel ilkelerinden biri yapmıştır. Devletçilik konusu başta muhafazakârlar olmak üzere modernleşmeci ve diğer fikir çevreleri arasında tartışma konusu olmuştur. Bu anlamda Cumhuriyet’in kuruluşu ve gelişimine tanıklık etmiş olan Başgil ve Tunaya’nın devletçiliğin nasıl ortaya çıktığı ve uygulandığına dair eleştiri ve fikirleri önem arz etmektedir.

126 Başgil, *Hukuk Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, s. 59-60.

127 Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 147.

128 Abdullah Kaygı, *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 363.

129 Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 150.

Cumhuriyet öncesinde devletçiliğin ortaya çıkışı temelde, birey-devlet ilişkisi ve iktisadi çıkmazlar çerçevesinde Cumhuriyet'e devredilmesi, Başgil ve Tunaya'ya göre Osmanlı'nın içinde bulunduğu iktisadi esaret/yarı sömürgelikten kurtulmak için başvuru millî iktisat anlayışından doğmuştur. Savaş yıllarında İttihatçılar tarafından uygulanmak istenen iktisadi politika, kısa sürede başarısız olsa da aydınlara göre, bu kısa girişim, Cumhuriyet yönetimine birçok konuda olduğu gibi kıymetli tecrübeleri miras bırakmıştır. Bu anlamda Cumhuriyet döneminde Osmanlı'dan devralınan en önemli miraslardan birisi iktisadi bağımsızlık olmuştur. Aydınlara göre Kemalist kadrolar iktisadi alanda çok çalışmış fakat 1920'lerin sonuna gelindiğinde, ekonomide yaşanan buhran ile ekonomiye devletin müdahalesi zorunlu hale gelmiştir. Devletçiliğin inşası ve uygulanmasına yönelik ise aydınlara, bunun dünya ile uyumlu olduğunu savunmuş ve bunun anayasaya girmesine neredeyse ortak denebilecek şekilde eleştirilerde bulunmuşlardır. Başgil'in fikirleri dönemsel olarak farklılaşsa da Tunaya'yla birlikte bir partinin ilkelerinin anayasaya girmesi ve tanımlamalarının yapılmadan uygulanması gibi konuları eleştirmiştir.

Genel olarak bakıldığında iki aydın Cumhuriyet üzerine farklı düşüncelere sahip olsalar da devletçilik onların ortak noktadan baktıkları nadir konulardan olmuştur. Dönemin zaruretleri doğrultusunda ortaya çıkan devletçiliği Başgil temelde birey ve devlet arasındaki ilişkiler çerçevesinde ele almış, Tunaya ise Osmanlı'nın son döneminde başlayan ve Cumhuriyet döneminde devam eden millileşmenin iktisat alanındaki devamı olarak görmüştür. Farklı zihin dünyalarına sahip olan iki aydın, demokrasiye olan inançları doğrultusunda iktisadi yapının demokratik gelişimle bir bütün ve dengeli olmasını ve anayasada yer alacak ilkelerin de tanımlamalarının yapılması gerektiğini savunmuştur. Çalışma ekseninde, iki aydının farklı fikir ve zihin dünyalarına sahip olmalarına karşılık, demokrasi ve kişi hakları konusunda hassas olmaları nedeniyle, Erken Cumhuriyet döneminde, devletçilik gibi en çok tartışılan konulardan birinde büyük fikir ortaklıklarına sahip oldukları gözler önüne serilmiştir.

Kaynaklar

Yazılı Eserler

1927 Tarım Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1970.

Aşçı, Arif, *Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil Bibliyografyası*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2000.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, 5. Basım, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2006.

Aydemir, Şevket Süreyya, "İnkılabın İdeolojisi: Programlı Devletçilik" *Kadro*, Ekim, 1934, s. 5-13.

Aysan, Mustafa Aydın, "Atatürk'ün Ekonomi Görüşü: Devletçilik" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt II, S.6, 1986, s. 614-644.

Başgil, Ali Fuad, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, 4. Basım, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2017.

Başgil, Ali Fuad, *Başgil'den Mektuplar*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007.

Başgil, Ali Fuad, *Demokrasi Yolunda*, 3. Basım, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2009.

Başgil, Ali Fuad, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri – Devlet ve Hükümet*, C. I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.

Başgil, Ali Fuad, “Eski Anayasanın Temel Prensipleri” *Yeni Sabah*, 27 Haziran 1960, s. 5.

Başgil, Ali Fuad, “Garp Demokrasilerinin Dayandığı İnanç-2” *Yeni İstanbul*, 15 Mayıs 1958, s. 2.

Başgil, Ali Fuad, *Hukuk Ana Meseleleri ve Müesseseleri Konferanslar*, Yağmur İstanbul, Yayınları, 2008.

Başgil, Ali Fuad, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, 2. Basım, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2006.

Başgil, Ali Fuad, “İnsan Hakları Devlet Organlarından Hangisini Hudutlar?” *Vatan*, 17 Haziran 1947, s. 2.

Başgil, Ali Fuad, “İnsan Hakları Fikri-2” *Vatan*, 1 Haziran 1947, s. 2.

Başgil, Ali Fuad, “Laiklik Anayasa’ya Tarif Olarak Girmelidir” *Yeni Sabah*, 9 Temmuz 1960, s. 3.

“Başgil, Ali Fuat”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.I, Dergah Yayınları, İstanbul, 1977, s. 343.

Başgil, Ali Fuad, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, Ahmet Sayman Teksir İşleri, İstanbul, 1952 -1953.

Başgil, Ali Fuad, *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007.

Berkes, Niyazi, *Atatürk ve Devrimler*, 2. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

Bora, Tanıl, *Cereyanlar*, 5. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Boratav, Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, 2. Basım, Ankara, 2006.

Bolay, Süleyman Hayri, “Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı” *Türkler Ansiklopedisi*, C.XVII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 739-785.

Boratav, Korkut, “Türkiye’de Devletçilik” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 412-418.

Gökalp, Mehmet (haz.), *Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil Hayatı – Şahsiyet Mücadeleleri*, Santral Yayınevi, İstanbul, 1963.

İnsel, Ahmet, “Devletçiliğin Anatomisi” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 419-425.

Kaygı, Abdullah, *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

Kazgan, Gülten, *21. Yüzyılda Türkiye Ekonomisi*, 2. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Kılıç, Emrullah, *Materyalizm Karşısında Ali Fuad Başgil*, Akçay Yayınları, Ankara, 2012.

Koraltürk, Murat, Türkiye Ekonomisi (1923-1960), *Türkler Ansiklopedisi*, C. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 581-591.

Kuruç, Bilsay, “Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Kemalizm*, C.II, 6. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 298-312.

Kuyaksil, Ali, *Türkiye’de Siyaset Biliminin Gelişimi ve Tarık Zafer Tunaya*, Orion Kitabevi, Ankara, 2014.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, 14. Basım, İstanbul, 2015.

Önder, Tuncay, “Ali Fuad Başgil” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Muhafazakârlık*, C.V, İletişim Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2004, s. 291-301.

Öztürk, Hasan, “Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya’nın Laiklik Üzerine Söylemleri” *Atatürk Yolu*, S. 66, Bahar 2020, s. 281-303.

Öztürk, Hasan, *Türk Modernleşmesine Mukayeseli Bir Bakış: Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya*, Hacettepe Üniversitesi – Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2020.

Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Pamuk, Şevket, “Son İki Yüzyılda Türkiye’de Gelirin Bölüşümü” *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı 40, Ağustos 2013, s. 297-316.

Safa, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

Şahinkaya, Serdar, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, 2. Basım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2009.

Toprak, Zafer, “Tarık Zafer Tunaya’nın Ardından” *Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan*, Cem Yayınları, İstanbul, 1992, s. 13-28.

Toprak, Zafer, “Tarık Zafer ve Cumhuriyet’i Savunmak”, *Tarih ve Toplum*, S. 87, Mart 1991, s. 23-27.

Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

Tunaya, Tarık Zafer, “Atatürk, Devrim ve Halk” *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1965, s. 2.

Tunaya, Tarık Zafer, “Atatürk ve Milliyetçilik” *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1965, s. 2.

Tunaya, Tarık Zafer, “Atatürkçülük Layiklik Politikası” *Atatürk Konferansları-III*, TTK Yayınları, Ankara, 1970, s. 25-41.

Tunaya, Tarık Zafer, “Demokrasi ve Azgelişmişlik” *Cumhuriyet*, 30 Mart 1971, s. 2.

Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2007.

Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, 3. Basım, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1975.

Tunaya, Tarık Zafer, “Suçlanan Anayasa” *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1971, s. 2.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C.II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2016.

Arş. Gör.

Ümit Buğrahan ÖZCAN

Bitlis Eren Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Sanat
Tarihi Bölümü
ubozcan@beu.edu.tr

Corresponding Author

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4066-3004

Dr. Öğr. Üyesi

Oğuz DOĞAN

Bitlis Eren Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
odogan@beu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7752-8378

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 27/05/2021 20/06/2021

Araştırma Makalesi

DOI: http://dx.doi.org/10.21551/jhf.943518

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türklerde Demircilik Kültürü Ve Elazığ'da Sıcak Demircilik

Iron Culture in Turks and Ironworking in Elazığ

Öz

Uzun bir geçmişi ve çeşitliliği olan Türk el sanatları, kültürü ve mitolojisi içinde demircilik önemli bir yer tutar. Demir, Anadolu'da güçlü bir işçilik ve bol üretimle karşımıza çıkar. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölgesi'ni oluşturan Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli yöresinde zengin demir yatakları mevcuttur. 1834'te doğu eyaletlerini düzenlemek için görevlendirilen Reşid Mehmed Paşa, ovada yer alan Agavat Mezrası'nı merkez haline getirince, Mamuret-ül Aziz (Elazığ) Vilayeti'nin merkezi Harput'tan buraya taşınmıştır. Bu durum, Harput'un stratejik önemini kaybetmesine neden olmuştur. Ancak Harput, özellikle 19. yüzyılda önemli bir demir üretim merkeziydi. Burada birçok demir ustası ve dükkân olup, dökümhaneler de mevcuttu. Geçmişte Elazığ'da yoğun şekilde yapılan demir üretimi zaman içinde gittikçe azalmış, günümüzde ise il merkezinde birkaç usta tarafından devam ettirilir duruma gelmiştir. Elazığ'da üretilen demir eşyanın, çok çeşitli form ve özellikleri vardır. Çalışma hazırlanırken mevcut ustalarla görüşülmüş, röportaj yapılmış; fotoğraf ve video ile de üretimleri görüntülenmiştir. Ayrıca Elazığ'da demir ile ilgili halk inanışları da mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: El Sanatları, Demir, Demircilik, Demir Ustaları, Elazığ'da Demircilik

* Bu çalışma, Fırat Üniversitesi 2. Uluslararası Sanat, Estetik Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

ATIF: ÖZCAN Ümit Buğrahan, DOĞAN Oğuz, "Türklerde Demircilik Kültürü Ve Elazığ'da Sıcak Demircilik", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (867-903)

CITE: ÖZCAN Ümit Buğrahan, DOĞAN Oğuz, "Iron Culture in Turks and Ironworking in Elazığ", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (867-903)

Abstract

Ironworking, which has a long history and variety, has an important place in Turkish crafts, culture and mythology. Iron in Anatolia reflects strong craftsmanship and has a variety of products. There are rich iron deposits in the Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli districts which compose the Upper Euphrates Region of the Eastern Anatolia Region. Reşid Mehmed Pasha, who was assigned to organize the eastern provinces in 1834, moved to the center of Mamuret-ül Aziz (Elazığ) province from Harput to the Agavat Village in the plain, when this village was made the administrative centre of the province. This situation caused Harput to lose its strategic importance. However, Harput was an important iron production centre especially in the 19th century. There were many iron craftsmen and shops here, and there were also smelteries. Iron production, which was done intensively in Elazığ in the past, has gradually lost its intensity over time, and nowadays it is maintained only by a few masters in the provincial centre. Iron work, which has been produced in Elazığ, has a wide variety of forms and features. During the preparation of the research, one-to-one interviews were made with the exciting craftsmen, interviews were made and their productions were recorded with photos and videos. There are also folk beliefs about iron in Elazığ.

Key Words: Turkish crafts, Iron, Ironworking, Iron Masters, Ironworking in Elazığ

GİRİŞ

Türk el sanatları ve zanaatları içindeki, demirin ısıtılarak, el aletleri aracılığıyla şekil verilip işlendiği demircilik mesleği ve demir ustalığı, her zaman önemli bir konumda bulunmuştur. Bir inanışa göre demirciliği insanlığa Hz. Davut öğretmiştir ve kendisi de bu özelliğinden dolayı demircilerin koruyucusu olarak bilinmektedir. Toplumlarda gündelik araç gereçlerde ve daha çok savaşlarda silah yapımında kullanılmıştır. Bundan dolayı demir, çeşitli efsanelere, destanlara konu olmuş ve insanlık tarihinin en önemli unsurları arasında yer almıştır. Demir ve demircilik, Orta Asya Şaman inancının bir parçası olup, Anadolu'ya Türkler'in yerleşmelerinin ardından gelmiştir. Demirin, o dönemlerden günümüze kadar Anadolu'da her bölgesi, vilayeti ve ilinde çok geniş bir kullanım alanı olmuştur. Birçok Müslim ve Gayrimüslim, bu topraklarda yetişmiş ve sayısız eser üretmişlerdir. Ancak günümüzde demircilik, teknolojik gelişmelere bağlı olarak önemini yitirmeye başlamıştır. Bundan dolayı özellikle mevcut sıcak demir ustalarının da sayısı hızla azalmıştır. Bu sebeple çalışma konumuzu Elazığ'daki sıcak demirci ustaları oluşturmaktadır. Çalışmamızda ustalarımızı ve ürünlerini yerinde inceleyerek görsel olarak belgeledik. Demircilik mesleği ve folkloru üzerine çok sayıda yerli ve yabancı kaynaklar bulunmaktadır.

1. TÜRKLERDE DEMİRCİLİK KÜLTÜRÜ

Türkler, tarihsel süreçte demiri eritmeyi ve işlemeyi başarmışlardır. Bu dönemlerden itibaren Türklerin yaşamındaki maddî unsur şekliyle demir, hemen her alanda kullanılmıştır. Ayrıca demirin, Türklerin mitolojik algısında, yaşayışlarında ve inançlarında önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.¹

1 Fidan Uğur Çerikan, *Türk Kültüründe Demir*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk

Türklerin, Çinlilerin, Arapların tarihi ve coğrafi kaynaklarında Türklerin atalarının demirci olduklarından ve demiri çok eski zamanlardan beri kullandıklarını bildirilir. Demircilik, Türkler için kutsal bir iş ve uğraşıydı. Türkler demire genel olarak “Kök Temür” yani “Gök Demir” derlerdi. Demir kutsaldı ve kılıçla da and içilirdi. Türklerin yaptıkları fetihlerde en büyük rollerden birini de demir oynamıştır.²

Türk hakanları ilkbahar bayramında örs üzerinde demir döverek Türk milli sanatı olan demirciliği yüceltirlerdi. Eski Türklerde bu tören dini ve milli bayram sayılırdı. Demiri işlemek çok özel bir yetenek olarak düşünülmüş, bu yüzden demirciler, üstün nitelikli insanlar olarak görülmüştür.³

Demirin özelliklerinin ve ateşle olan ilişkisinin keşfedilmesi, mitoloji, doğum, ölüm gibi birçok alanda inanışın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Koruyucu ve dilekleri kabul edici bir gücü olan demir, aynı zamanda savaşın ve kötülüğün aracı olarak da görülmüştür.⁴

Altay Dağları'nın kuzey kısmında yaşayan Türk boyları, demircilikle ün kazanmışlardı. Bu kutsal dağlar ve bu dağların eteklerinde dolaşan kurtlar, alegorik efsanelerin doğmasına neden olmuştur. Bunlar, demir dağlarıdır. 17. yüzyılda Ruslar burayı aldıktan sonra bu dağlara “Kuznitskiy Alatau” (Demirciler Aladağı), kurdukları şehre de “Kuznitsk” (Demirci Kent) adını vermişlerdir.⁵

Altay Dağları'nda özellikle Salınçak ve Onugug Dağları'ndaki yumuşak ve sert çelikten söz edilmiştir. Tuyatya ve Kuray Kurganları'nda yüksek kaliteli çelik cinsleri bulunmuştur. Altaylar'a giden seyyahlar orada yetenekli demircilerin bulunduğunu kaydetmişlerdir. Hatta W. Radlov'a göre Altay bıçakları, Rus bıçaklarına tercih edilmiştir.⁶

Hun Devleti zamanında ziraatçilikle ilgili en önemli eserler Selenga Nehri ve Baykal Gölü kıyılarındaki İvolgi ve İlmara'ya Padi'de bulunmuştur. Kazılarda çeşitli büyüklüklerde oraklar ve saban demirlerine rastlanmıştır.⁷ Kurganlardan çıkarılan eserler arasında demir eserler de çoğunluktadır. Pazırık Kurganı'nda demir çekiç ve bir topuz, Şibe Kurganı'nda demir plaklar ve ok başları, Berel Kurganı'nda demir kılıç parçaları, hançer kını ve ok gövdeleri, Katanda Kurganı'nda demirden bıçaklar, oklar, mızrak ucu ve yay parçaları, Esik Kurganı'nda eşkenar dörtgen şeklindeki demir parçalardan oluşan bir zırh gömlek ve kılıç, Ulandırık Kurganı'nda demirden silahlar, kısaca kılıçlar, savaş baltaları, kalkanlar, koşum takımları ve kadınlara ait süs eşyaları bulunmuştur.⁸

Göktürkler, demircilikle uğraşmışlar ve “Demirci Ulus” olarak adlandırılmışlardır. 6. yüzyılın ilk yarısında Altay Dağları'nın doğu eteklerinde ve maden çıkarılan Yarkent, Kaşgar, Kuça gibi

---

Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Halk Bilimi Programı Doktora Tezi, Denizli, 2014, s.198.

2 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C.2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.229 ; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.74-75.

3 Abdülkadir İnan, a.g.e., s.230 ; Fikret Türkmen, Ferah Türker, “Geleneklerde ve İnançlarda Demir”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.1, S.14, 2014, s.1.

4 Fikret Türkmen, Ferah Türker, a.g.m, s.1.

5 Abdülkadir İnan, a.g.e., s.230 ; Fikret Türkmen, Ferah Türker, a.g.m, 2014, s.1.

6 Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.168.

7 Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce...*, s.90.

8 Fidan Uğur Çerikan, a.g.e., s.218 ; Nejat Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, MEB Yayınları, Ankara, 1972, s.39-109.

bölgelerde demir işlemeciliği yapmışlardır. Göktürk Kitabeleri'nde "Demir Kapı" olarak geçen ve Göktürk İmparatorluğu'nun batı kısmını teşkil eden kapı, Semerkant'ı Belh'e bağlamıştır. Bu demir kapıya takılan çan ve çingiraklar, Göktürklerin demir ticareti yapmış olabileceğini göstermektedir. Göktürk Kitabeleri'nin "Kül Tigin Yazıtı"nda "Demir Kapı" üç yerde, Bilge Kağan Yazıtı'nda da dört yerde "Demir Kapı" ve Tonyukuk Yazıtı'nda da iki yerde "Demir Kapı" geçmektedir.⁹

Çin kaynaklarında Yenisey Kırgızlarının demir cevheri topladıklarından söz edilmektedir. İslam kaynaklarında Kırgızların kendi ülkelerinde demirden eşya ürettikleri bildirilmektedir. Milattan önceki Tagar – Taştık devrinden itibaren Yenisey Bölgesi'nde bol olarak görülen demir aletler ve ileri bir işleme tekniği, bu bölgedeki demircilik hakkında bilgi verir. Yenisey Bölgesi'ndeki demir cevherleri Abakan ve Tuba'da bulunmaktadır. Bu cevherlere yakın yerlerde eski demir ocakları bulunmuştur. Yüksek nitelikli demir cevherleri daha çok Tuba Nehri kenarlarında ve Ozneçannaya'nın güneyinde bulunmaktaydı.¹⁰

Manas Destanı'nda demirciye önem verilmektedir. Manas, akınlara çıkmadan önce kendi demircisine gider, kılıçlarını biletir, silahlarını tamir ettirirdi. Nogay Hanı Yogoy'u yendikten sonra, onun iki kızını esir ederek ülkesine getirmişti. Kızlardan birini teşekkür ifadesiyle demircisine vermiş, diğerini de oğluna nikâhlamıştı. Manas, demircisini "Darkan" (Tarkan) saygı deyişi ile çağırırdı. Demirci aynı zamanda, insanlara kötülük getiren Aybastı ruhunun düşmanıydı. Kazaklar, lohusa kadınları bu kötü ruhlardan korumak için bir demir parçası veya bir çekici ellerine alarak "demirci geldi, demirci geldi" diyerek bağırırlarmış.¹¹

Demirciliğin Ergenekon Destanı'na kadar uzanan bir inanışla birleştiği ve Türklerin kurttan türeyiş efsanesini anlatan semboller içinde kutsal dağın ve göğün büyük yer tuttuğu bilinmektedir. Mite göre Türkler, kurultayın kararı üzerine Ergenekon'dan çıkmak için demircinin önderliğinde dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat demir dizerler. Dağın her tarafını demirle doldururlar. Yetmiş deriden, yetmiş körük yapıp, yetmiş yere koyarlar. Tanrının yardımıyla demir dağ erir ve yol açılır. Sonra gök yelesi bir bozkurt çıkıp, Türkler'e yolu gösterir.¹²

Oğuz Kağan Destanı'nda geçen "Gergedan hem geyiği hem de ayıyı yedi. Öldürdü kargım onu, çünkü bu bir demirdi!" ifadesinde de demirin başka yaratıklara ve düşmanlara karşı hâkimiyet için önemli bir faktör olduğunun farkında oldukları görülür.¹³

Yakut Türklerinde demircilik, gerek din, gerekse zanaat olarak büyük önem taşımaktaydı. Yakutlara göre Kıtay Baksı Togan, yeraltında yaşayan "Sekiz Yeraltı Tanrılarının" soyundan gelmekteydi ve aslen insanlara kötülük getiren bu ruh, demircilerin koruyucusuydu. Yakutların en büyük demircilerinden biri Ağlis'tir. Yakut lehçesinde ağl, "kutsal koruyucu ve muhafız" anlamına gelirdi. "Aile ocağı", "kutsal ateş" gibi deyimler de aynı sözle ifade edilirdi. Yakut Türklerine göre aile ocağı, sönmemesi gereken kutsal bir ateşti. Bu ocağı koruyan bir ruh da vardı. Ocakta yanan meşe (mas) ağacı da kutsal sayılırdı. Bunlardan anlaşıldığı gibi demircilik ve demirciler kutsal ateşle de ilgiliydiler ve bundan dolayı ayrı bir önem kazanıyorlardı. Demircinin önemli aletleri olan kerpeten, çekiç, örs ve körük gibi aletler de kutsal sayılırdı. Yakutlar, Ruslarla ilgi kurduktan sonra onlardan demircilikle ilgili pek çok alet almışlar ancak bu yeni ve yabancı aletlere önem

9 Fidan Uğur Çerikan, a.g.e., s.201,202,221,223.

10 Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce...*, s.222,223.

11 Abdülkadir İnan, a.g.e. s.231 ; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi...*, s.74,75.

12 Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi, C.2*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul, 2012, s.234 ; Fikret Türkmen, Ferah Türker, a.g.m, s.5.

13 Fikret Türkmen, Ferah Türker, a.g.m, s.6.

vermemişlerdir. Bir Yakut Şaman duasında, “Yakut ulusuna, kudretli demirciler göndererek lütufta bulunan Kıtay Baksı Togan’a saygı göstereceğim. Eğer demirci hastalanırsa, bir inek kesip, kurban olarak ona sunacağım. Kurbanın ciğerleri ile böbreklerini demircinin ocağına göndereceğim” söylenmektedir. Bu duadan anlaşıldığına göre burada bildirilmek istenen, demircinin daha ziyade bir şaman ve sihirbaz olmasıydı. Çünkü Şamanlar da bir demirci sayılırdı. Yakutlara göre Şaman (oyun) ile demirci (ulus) aynı yuvadan gelirdi.¹⁴

Şamanların giriş ayinlerinde, şaman adayı mesleğe girerken, oymak toplanmakta, bir dağ veya tepeye çıkılmaktadır. Adaya özel bir elbise giydirilmekte, ayrıca adayın eline, ucunda at kıllarının bağlı olduğu kamçı verilmektedir. Sağ ve sol tarafında dokuzu erkek dokuzu kız, önünde de yaşlı şaman, adaya mesleğe sadakat yemini ettirmekte ve dualar okutulmaktadır.¹⁵

Şamanın kendisine yardımcı malzemelerinden biri de üzerinde çeşitli unsurların ve hayvan kalıntılarının da bulunduğu elbiselerdir. Bu elbiseler, çeşitli Türk topluluklarında aynı öğeleri içermez. Bazı durumlarda amaca göre elbisenin üzerine takılan nesnelere değişebilir. Genellikle deriden yapılan elbise, düğmesiz ve önü açık olacak şekilde dikilmiştir. Elbise üzerinde çeşitli simgesel anlamları olan motifler veya şekillerle, değişik şeyleri temsil eden demir ya da bakır nesnelere bulunmaktadır. Omuz kısmında ise onun zorluklara olan dayanıklılığını ve gücünü simgeleyen demir bir zincir yer alır.¹⁶

Türklerde kozmosla ilgili görüşler arasında evren tasavvuru olarak göğün merkezi kutup yıldızı sayılmakta ve buna “altın kazguk” denilmektedir. Türkçedeki Vitiken Yıldızı (Yedihanlar Yıldızı) yani Büyükhay, hükümdarın arabası sayılmakta ve bu kutup yıldızına bağlı olarak onun etrafında dolaşmaktadır. Bugün Anadolu’nun pek çok yerinde de kutup yıldızına “Demir Kaşık Yıldızı” denilmektedir.¹⁷

Tanrısal merkez olarak kabul edilen gökyüzünden düşen demir, ruhun tekrardan yaratıcıya ulaşması sürecinde kolaylayıcı ve sağaltıcı bir görev üstlenmiştir. Bunun için de demircilerin uzun çabalar sonucu şekil vererek insanlığın hizmetine sunduğu kılıç, hançer ve mızraklar tanrısal tecellinin bir yansıması olarak kabul edilmiştir.¹⁸

2.DOĞU ANADOLU BÖLGESİ DEMİR METALÜRJİSİ

MÖ 9-7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kafkasya ve kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Devleti kurulmuştur. Çivi yazılı Asur belgelerinden öğrenildiğine göre bu devletin ilk kralı başkent Supunia’daki Aramu’ydu. Bu kent, MÖ 858’de Asur kralı 3.Salmanassar tarafından yıkılmıştır. Bu olaydan yaklaşık on beş yıl sonra Urartu tahtına Saduri (MÖ 840–830) çıkmıştır. Devletin başkentini Van Kalesi’ne taşımış ve yeni kurmuş olduğu bu yere de Tuşpa adını vermiştir. Bu krallığı Asurlular Urartu, kendileri ise Bianili olarak adlandırmaktaydı.¹⁹

14 Abdülkadir İnan, a.g.e., s.231 ; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi...*, s.76.

15 Fikret Türkmen, Ferah Türker, a.g.m, 2014, s.8.

16 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2011, s.84,85.

17 Fikret Türkmen, Ferah Türker, a.g.m, 2014, s.4.

18 Oğuz Doğan, *“Bitlis Örneği Bağlamında Tarihi Mezar Taşlarının Sembolik Dili”*, Bitlis Kent, Kültür ve Toplum, Pınar Yayınları, İstanbul, 2021, s.301.

19 Oktay Belli, *“Anadolu’da Antik Demir Madenciliğinin Gelişimi”*, Türkiye Demir Yatakları Jeolojisi, Madenciliği ve Mevcut Sorunları, İstanbul, 2005, s.22 ; Oktay Belli, *“Urartu Krallığı Dönemi’nde Van Gölü’nün Güneyinde Demir Madenciliğinin Gelişimi”*, 2. Van Gölü Havzası Sempozyumu, yay. haz. Oktay Belli, Bitlis Valiliği Yayınları, Ankara, 2007, s.30-31 ; Oktay Belli, *“Ortaçağ ve Osmanlı Döneminde*

Urartular, bir kara devletiydi. En büyük başarıları engebeli bir coğrafyaya sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk kez kara ulaşım ağını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Büyük kaleler ve kentler kurarak tarıma ağırlık vermişlerdir. Yapmış oldukları çok sayıda baraj, gölet ve sulama kanallarıyla tarımın gelişmesini sağlamışlardır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki sulamaya dayalı ilk modern tarım, bu krallık tarafından başlatılmıştır.²⁰

Urartular, o dönemin güçlü bir devleti olan Asur Krallığı'nın en büyük rakibi olmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde varlığını sürdüren birçok geç Hitit beyliği ile kurdukları koalisyon sayesinde güçlenip Asur Krallığı'na dört yüz yıl boyunca ödedikleri maden haraçlarını ödememeye başlamışlardır.²¹

Üç yüz yıl boyunca Doğu Anadolu Bölgesi'nde en parlak çağını yaşayan Urartuların ulaştığı teknolojik atılımın temelinde madencilik endüstrisindeki ilerlemenin büyük bir etkisi olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan zengin demir madenleri büyük ölçüde işletilmiştir. Özellikle Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede bulunan demir madeni yatakları, Urartular için büyük önem taşımıştır. Kurdukları kalelerin atölyelerinde yöneticilerin denetimi altında üretilen demirden yapılmış çalışma aletleri, baraj, kale, gölet ve sulama kanallarının yapımında kullanılmıştır. Demirden yapılan dirgen, orak gibi araçlar, zaman kaybını önleyerek üretimi artırmıştır. Ayrıca balta, kılıç, kama, kargı, topuz başı ve ok uçları Urartu ordularının savaşlarda zafer kazanmalarında önemli rol oynamıştır.²²

Ancak Urartu Krallığı'nın MÖ 7. yüzyılın sonlarına doğudan ve kuzeydoğudan gelen İskitler tarafından yıkılmalarından sonra Anadolu ve eski doğu dünyasının en büyük madencilik endüstrisi de çökmeye başlamıştır. Kurulan gelişmiş maden atölyeleri de yerle bir edilmiştir. Metal eşya yapımında kullanılan aletler, taş kalıplar, keramik potalar, külçeler ve üfleçler kullanımdan kalkmıştır.²³

Urartu Devleti'nin kurduğu atölyelerde üretilen metal eşya, silah, takı, heykel gibi eser ve araçların yapılmasına hammadde sağlayan maden yatakları, Doğu Anadolu'da üç ana bölgede bulunmaktadır. Bunlar, Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi; Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi ve Van-Hakkâri-Siirt-Diyarbakır Bölgesi'dir.²⁴

Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin gümüş, kurşun, bakır ve demir madeni yönünden ikinci zengin yeridir. Buradaki madenler de Ortaçağ ve Osmanlı döneminde işletilmiştir. Urartu maden endüstrisi için çok önemli olan bu bölgeye Urartu Kralı Menua, askeri sefer düzenlemiştir. Çivi yazılı kaynaklarda bu bölge Diavehi olarak geçmektedir. Buranın ormanlarının çok zengin olması, maden ergitme işini kolaylaştırmıştır.²⁵

Van Gölü'nün Güneyinde Demir Madeni Üretimi ve Bitlis Şehrindeki Ünlü Demirci Atölyeleri"; 4. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, yay. haz. Oktay Belli, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s.59.

20 Oktay Belli, *"Anadolu'da Antik ..."*, s.23 ; Belli, *"Urartu Krallığı..."*, s.37.

21 Oktay Belli, *"Anadolu'da Antik ..."*, s.23 ; Belli, *"Urartu Krallığı..."*, s.37.

22 Oktay Belli, *"Anadolu'da Antik ..."*, s.7 ; Oktay Belli, *"Ortaçağ ve Osmanlı ..."*, s.59-61.

23 Oktay Belli, *"Ortaçağ ve Osmanlı ..."*, s.60.

24 Oktay Belli, *"Anadolu'da Antik ..."*, s.23 ; Oktay Belli, *"Urartu Krallığı..."*, s.30,31.

25 Oktay Belli, *"Anadolu'da Antik ..."*, s.25 ; Oktay Belli, *"Urartu Krallığı..."*, s.34,35.

Yukarı Fırat Bölgesi'ni oluşturan Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi oldukça zengin altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yataklarına sahiptir. Bu madenler, Ortaçağ ve Osmanlı döneminde işletilmiştir. Urartu Krallığı'nın maden endüstrisi için gerekli olan madenlerin büyük bir bölümünü buradan karşılamaktaydı.²⁶

Van Gölü'nün güneyinde yer alan Van-Hakkâri-Siirt-Diyarbakır Bölgesi'ndeki altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir madenleri, diğer iki bölgedeki maden yataklarına kıyasla daha düşük tenörlü ve rezerv yönünden azdır. Fakat bu bölgedeki maden yatakları, Urartu Krallığı'nın kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Demiri ergitmek için ihtiyaç duyulan ormanların Van Gölü'nün güneyinde bulunması, yapılan üretimi teşvik etmiştir. Buradaki dağlık bölgede bulunan yüzün üzerindeki ergitme merkezleri ve cüruf depoları diğer iki bölgeninkinden daha fazladır.²⁷

Balaban (Şibut) demir ergitme merkezi Van Kalesi'nin 59 km batısında, günümüzdeki Van-Tatvan karayolunun kuzeyinde yer almaktadır. Kara yoluyla Van Gölü arasında kalan ve halk tarafından "Mağara Tepe" olarak adlandırılan mevkide iki büyük demir galerisi bulunmaktadır. Maden galerilerinin güney eteklerinde yaklaşık üç-dört bin üfleç parçası bulunmuştur. Keramikten yapılan bu parçaların biçimleri aşırı sıcaktan dolayı bozulmuştur.²⁸

Pürneşe demir ergitme merkezi Van Kalesi'nin yaklaşık olarak 130 km güneyinde bulunmaktadır. Pürneşe'ye Van-Harami, Gediği-Gürpınar Ovası, Görentaş Düzlüğü, Darnis Deresi-Müküs'ten sonra ulaşılmaktadır. Darnis Deresi'nden sonra 2800 metre yüksekliğindeki dağ geçidi aşılarak Müküs'e (Bahçesaray) ulaşılır. Bölgedeki orman alanlarının bol olması demir ergitme işini kolaylaştırmıştır. Buradaki cüruf yığını içinde binlerce üfleç parçası bulunmuştur. Pişmiş kilden yapılan üfleçler, Balaban'dakilerin benzerlerini teşkil ederler. Ayrıca bunlar, Balaban'da olduğu gibi fırında demiri ergitmek için körük tekniğinin kullanılmış olduğunu göstermektedir.²⁹

Van Gölü'nün güneyinde bulunan demir madenleri ve üretimi konusunda Ortaçağ ve Yeniçağ yazılı kaynakları bilgi vermektedir. Mangalı papaz Thomas, yaklaşık 840 yılında yazmış olduğu eserde Van Gölü'nün güneyindeki derin vadelerde demir madenlerinin işletildiğini bildirmektedir. Ermeni papaz Thomas, üretilen demir külçeler ile işlenmiş demir alet ve ilahların Dicle ırmağı üzerinden sallar ile Mezopotamya'nın büyük kentlerine ve özellikle Bağdat'a ihraç edildiğini anlatmaktadır. Suriye tarihçisi Tell Mahreli Denys, Van Gölü'nün güneybatısında yer alan Tutis'te (Bitlis) demirden çok kaliteli kılıçlar üretildiğini yazmaktadır. 8. ve 9. yüzyılda Khoreneli Movses "Coğrafya" adlı eserinde Dicle'nin kuzeyindeki Arzane ile Van Gölü'nün güneybatısında demir madeninin olduğunu, demirden yapılmış çeşitli eşya, alet ve silahların güneyde Musul'a ihraç edildiğini yazmaktadır. 10. yüzyılın ortalarında Arap coğrafyacı El İştari, Taron Bölgesi'nde (bugünkü Bitlis – Muş Bölgesi) zengin demir yataklarının bulunduğunu belirtmektedir. 11. yüzyılın ikinci yarısında El Biruni, bölgedeki demir madenlerinden çok ünlü kılıçların yapıldığını yazmaktadır. Ünlü coğrafyacı Yakut El Hamavi de Ahlat-Bitlis Bölgesi'nde demir madenlerinin bulunduğunu ve buradaki atölyelerde çok kaliteli kılıçların yapıldığını bildirmektedir.³⁰

26 Oktay Belli, "Anadolu'da Antik ...", s.23-25 ; Oktay Belli, "Urartu Krallığı...", s.32-34.

27 Oktay Belli, "Anadolu'da Antik ...", s.26 ; Oktay Belli, "Urartu Krallığı...", s.35,36.

28 Oktay Belli, "Anadolu'da Antik ...", s.27,28 ; Oktay Belli, "Urartu Krallığı...", s.37-39.

29 Oktay Belli, "Anadolu'da Antik ...", s.28,29 ; Oktay Belli, "Urartu Krallığı...", s.39-41.

30 Oktay Belli, "Ortaçağ ve Osmanlı ...", s.60,61.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin Van, Bitlis ve Hakkâri bölgesinde egemenlik kurmasından sonra bu bölgede bulunan demir madenleri yoğun olarak işletilmiştir. Bu konuda İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ayrıntılı belgeler bulunmaktadır. 16. yüzyıl sonlarında Bitlisli tarihçi Şeref Han, Bitlis'te çok miktarda ok, yay, kılıç yapıldığını ve bunların savaşlarda kullanıldığını belirtmektedir.³¹

17. yüzyıl ortalarında Bitlis'e gelen Evliya Çelebi, Bitlis'te iki kapısı demirden yapılmış çarşının Bursa'daki Gelincik Pazarı'na benzediğini ve Bitlis'in ünlü demirci ustalarının olduğunu belirtmiştir.³²

3.ELAZIĞ'DA DEMİRCİLİK

3.1.ELAZIĞ'DA SICAK DEMİRCİLİK

Elazığ'ın eski dönemlerdeki demirciliği ve demir sanatı, tarihi ve üretimi hakkında bilgileri seyyahlar ve salnameler vermektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli geçiş yerlerinden biri olan Elazığ, bölgedeki madenlerin ve demir madenlerinin işlendiği ve bunlardan üretimlerin yapıldığı merkezlerden biri olmuştur. Elazığ'ın demircilik alanında yakaladığı ünde Harput'un önemli katkıları olmuştur.

Harput ve yöresi, Anadolu'nun en eski yerleşme birimlerinden biri olup, tarihi Paleolitik Çağ'a kadar gitmektedir.³³ Şehirin çekirdeğini oluşturan etrafı derin uçurumlarla çevrili Harput Kalesi'nin (İç kale) ilk defa MÖ 2.bin yılında yapıldığı tahmin edilmektedir. MÖ 12.-7. yüzyıllar arasında yöreye, kökenleri Hurrilere dayanan ve merkezi Van (Tuşpa) olan Urartu Devleti hâkim olmuştur. MÖ 7. yüzyılda Asur ve İskit akınları sonrasında Urartu devleti zayıflamış, Harput başta olmak üzere tüm yöre Med egemenliği altına girmiştir. MÖ 334'de Pers İmparatorluğunun son bulmasıyla, yöre Hellenistik dönemi yaşamış olup, bu dönemde Harput'un Sofen Krallığı olarak adlandırılmıştır.³⁴ 395'te Büyük Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesinden sonra yörede Sasani ve Bizans mücadeleleri olmuştur. Harput'un Bizanslıların hâkimiyetine ikinci defa geçişi 10. yüzyılda olmuştur.³⁵ Harput ve çevresi, Malazgirt muharebesinden sonra Türklerin eline geçmiş olup yörede Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak 1085'te Çubuk Bey'in idaresinde, Çubukoğulları Beyliği kurulmuştur. 1230 yılında Moğolların eline geçmiştir. 1234 yılından itibaren Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir.³⁶

1507 yılında Safevilerin eline geçen Harput, 1515 yılında Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde Harput, Basra ve Bağdat'tan Diyarbakır'a

31 Oktay Belli, "Ortaçağ ve Osmanlı ...", s.64.

32 Oktay Belli, "Ortaçağ ve Osmanlı ...", s.64 ; Robert, Dankoff, *Evliya Çelebi In Bitlis*, New York, 1990, s.97-99.

33 Ertuğrul Danık, *Ortaçağda Harput (XI-XV.Yüzyıllarda)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995, s.7.

34 Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s.8,9 ; Ayhan Gaspak, *Osmanlı Öncesi Harput'un Tarihi ve Dini Yapısı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşlam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İşlam Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2004, s.6-16.

35 Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s.10-12 ; Ayhan Gaspak, *a.g.e.*, s.16-28.

36 Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s.12-17 ; Ayhan Gaspak, *a.g.e.*, s.38-41, 59-63 ; Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s.20-22 ; elazigkulturturizm.gov.tr > harput

gelip Malatya ve Sivas istikametinde devam eden ticaret yolunun üzerinde bulunuyordu. Bu kervan yolları Harput için önemli gelir kaynağı durumundaydı. Harput aynı zamanda çevrenin sanayi merkezi durumundaydı. Dericilik, demircilik ve bakırcılık, bu dönemde çok gelişmişti. Yerleşmeye elverişli olmayışı, tabiat şartlarının zorluğu, geçinmedeki güçlük Harput'un daha fazla gelişmesine engel olmuştur. 1834'te doğu eyaletleri düzeltmekle görevlendirilen Reşid Mehmed Paşa, ovada yer alan Agavat Mezrası'nı merkez haline getirmiştir. Hacı Ahmed İzzet Paşa devrinde buraya tayin edilen, Vali İsmail Paşanın teklifi ile 1867 yılında "Mamurat al-aziz" adı verilmiştir. Fakat telaffuz etmesi zor olduğundan halk arasında kısaca "Elaziz" olarak söylenmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Malatya ve Dersim Sancakları da buraya bağlanmış, 1921'de bu iki sancak Elazığ'dan ayrılmıştır. Atatürk'ün 1937 yılında şehre gelişi sırasında "azık" ili anlamına gelen "Elazığ" adı verilmiştir.³⁷

Harput'ta 19. yüzyılda dokumacılık, halıcılık, kunduracılık, marangozluk, bakırcılık, kalaycılık ve demircilik meslekleri Türkler tarafından yapılmaktaydı. Şehirde Büyük Çarşı civarında yaklaşık elli demirci atölyesi bulunmaktaydı. Bu atölyelerde birçok demirci ve çilingir ustaları vardı. Demircilerin üretimleri daha çok ev inşası ve tarımda kullanılan gereçlerdi. Çilingirciler ise kilit, makas, bıçak, çakı, çocuk beşikleri ve arabaları üretirlerdi.

Harput'taki bu atölyelerin yoğun olarak üretim yaptıkları dönem özellikle 19. yüzyıl olmuştur. Ancak günümüzde üretim Elazığ il merkezi organize sanayi bölgesinde yapılmaktadır. Mevcut ustalar, şu anki demirciler çarşısında 1950-1980 yılları arasında yaklaşık 40-50 demirci ustasının olduğunu belirtmektedirler. Ancak şu an aktif olarak üretim yapan sadece dört atölye bulunmaktadır. Organize sanayi bölgesinde üretim, demirciler çarşısında ise satış ve çeşitli ürünlerin bakım ve onarımı yapılmaktadır.

Osmanlı döneminde özellikle 17.-19. yüzyıllar arasında Harput'taki demircilik faaliyetleri, demirci esnaflarının isimleri, ödedikleri vergiler, demirciliğin yapıldığı mahalleler, nüfus defterleri ve Şer'iyye Sicillerinde belirtilmiştir.³⁸

37 Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s.17-19 ; Ayhan Gaspak, *a.g.e.*, s.69-71 ; Ahmet Aksın, *a.g.e.*, s.20-22.

38 Konu ile ayrıntılı bilgiler için bk. Duygu Baca, *1767-1774 (H.1181-1188) Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirme Varak 45-83)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2013, Sevda Danık, *H.1036-1037 / M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2013, Abdullah Demir, *1767-1774 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirme Varak 1-44)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2014, Ahmet Halaçoğlu, *381 Numaralı Harput "Ma'muretü'l-Aziz Şer'iyye Sicili H.1283-84 (M.1866-68)"*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1986, Celalettin Uzun, *H.1048-1049 / M.1638-1639 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2011, Nevim Yaman, *350 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili'nin Değerlendirilmesi (H.1073) (M.1663-1664)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2013, Salih Akyel, *"Ebutahir Kazası Nüfus ve Toplum Yapısı 1834 M (1250 H)"*, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, C.1, Elazığ, 2013, s.93-99, Şenol Çelik, *"1261/1845 Tarihli Harput Kefalet Defteri ve Bu Deftere Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Harput Şehri"*, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, C.2, Elazığ, 2013, s.1093-1108.

1627 tarihli Harput Şer'iyye Sicili'nde Arduc, Ahmed, Hüseyin ve Mustafa isimli demirci ustalarının olduğu, 1774 tarihli Harput Şer'iyye Sicili'nde demirci esnafının 6 kuruş verdiği; 1836'da Harput demirci esnafının

Günümüzde Elazığ il merkezinde üretim yapan demir ustaları Ahmet Altunkaya (Elazığ-1944) (Görsel 1,2), Aslan Bilek (Elazığ-1962) (Görsel 3,4), Mehmet Aşut (Elazığ-1962) (Görsel 5,6), Orhan Bilek (Elazığ-1973) (Görsel 7), Sefa Gürbüz (Elazığ-1968) (Görsel 8,9), Remzi Çoban (Elazığ-1946) (Görsel 10) ve Sinan Demirhan (Elazığ-1968) (Görsel 11,12)'dir.

Her demirci ustasının ürünleri yaparken yararlandıkları araç gereçler olduğu gibi Elazığlı ustaların da kullandıkları araçlar vardır. Bunlar:

Balyoz: Demiri dövmede ve şekillendirmede kullanılan çekiçten daha iri ve ağır alettir. (Görsel 14)

Çekiç: Demiri dövmede ve şekillendirmede kullanılan saplı alettir. Çeşitli türleri ve isimleri vardır.

Eğe: Demir ürünlerdeki pürüzleri düzeltmek için kullanılan sert, ensiz ve tırtıklı araçtır.

Haraza: Üzerinde delme işleminin yapıldığı, yuvarlak ve delikli alettir.

Hedirek: Ocaktaki kömürü karıştırmada ve kullanmada kullanılan alettir. (Görsel 15)

Kalıplar: Demiri delmede, açılan deliği genişletmede ve bu deliğe en son şeklini vermede kullanılan araçlardır. (Görsel 16)

Kıskaç: Ocakta kızdırılan demir parçalarını örsün üzerine taşımada, tutmada ve şekillendirmede kullanılan saplı, uzun araçtır.

Körük: Açılıp kapandıkça içindeki havayı üfleyerek ocaktaki ateşi canlandırmak için kullanılan araçtır. Ancak günümüzde bu işlevi elektrikle çalışan motor görmektedir.

Makas: Sıcak demiri kesmede ve ürünlerin pürüzlerini düzeltmede kullanılan alettir. (Görsel 17)

Mengene: Onarma, işleme, düzeltme gibi işlemlerin uygulanacağı demir ürünü sıkıştırıp istenildiği gibi tutturmaya yarayan araçtır. (Görsel 18)

Ocak: Tuğla veya taşlardan yapıлып, etrafı sıvanan, içinde kömür yakılarak demirin ısıtıldığı ve işlenmeye hazır hale getirilen yerdir. (Görsel 19)

Örs: Üzerinde demirin dövülmesi ve şekillendirilmesi işleminin yapıldığı nesnedir. Baş kesiminde ürüne kavis verilir. (Görsel 20)

Su teknesi: Kor halinde dövülüp işlenen ve son şeklini alan demirin çelik haline dönüştürüldüğü içi su ile dolu olan kaptır.

Şahmerdan: Basınçlı hava aracılığıyla vurucu ağırlığın mekanik olarak yükselip düşmesi sonucu dövme işlemini yapan makinadır. Üretilen ürüne göre kalıpları değişebilmektedir. Şahmerdan kullanımıyla demirin dövülmesi daha hızlı ve rahat olmaktadır. Zaman ve iş gücü

---

24 kuruş ödediği ve aynı dönemde Harput'ta 2 Müslim, 13 de Gayrimüslim demirci esnafının varlığı bildirilmektedir. Ayrıca 19. yüzyılda Elazığ'da mesleğe göre verilen lakaplardan en fazla olanlarından biri "Demircioğlu" olduğunu bu şer'iyye sicillerinden öğrenmekteyiz.

açısından kolaylık sağlamaktadır. Vuruş hızı pedalla ayarlanmaktadır. Vuruş gücü ise 50-100 kilogram arasında değişen modelleri vardır. (Görsel 21)

Zımpara ve taşlama aracı: Son aşamada kullanılır. Bu araçlarla demir ürünlerin pürüzleri giderilir, keskinliği ve parlaklığı sağlanır.

Demirciler, demir ihtiyaçlarını hurdacılardan ve ağır vasıtaların aksamlarından elde etmektedirler. (Görsel 13) Demir cevherinin çok pahalı olmasından dolayı daha ekonomik olan hurda demiri işlemeyi tercih etmektedirler. Demiri ısıtmak için de kömür ve odun parçaları kullanılmaktadır. Bu demirler, ocakta çok yüksek sıcaklıkta ısıtılarak istenilen şekle girmesi sağlanır. Sonra da bu parçalar ocaktan çıkarılıp şahmerdan ve keski yardımıyla daha küçük parçalara ayrılır.

Ana parçanın şekillendirilmesi işleminde örs ve balyoz kullanılır, dövme yöntemi uygulanır. Ocaktan çıkarılan ve küçültülen parçalar maşa yardımıyla örsün üzerine konularak dövme işlemi başlar. Dövme, iki usta tarafından uyum ile yapılır. Bu esnada soğuyan demir tekrar ocağa atılarak ısıtılır, sonra aynı işlem tekrar devam eder. Ustalar bu işlemi tekrarlayarak demir parçasını üretilecek olan ürünün formuna getirirler. Bu ana parça sonra şahmerdan ve kalıplar yardımıyla istenen ürün haline getirilir, fazla ve istenmeyen yerleri makas ile kesilir. Şekil alan ürün ocakta tekrar ısıtılarak örs üzerinde son şekli verilir. En son olarak, ürünün çelik özellik kazanması için suya batırılır, keskinleştirilir, yüzeyi düzleştirilir ve parlatılır. Her ürünün yapım şekli farklıdır. Bazen de önceden yapılan ürünler, özellikle de keskinliğini kaybeden tarım aletleri ocakta ısıtılır, dövülür, suya sokulur ve hemen ardından perdahlanarak yeniden eski işlevi kazandırılır.

Elazığ'da ustaların azalmasına rağmen çok çeşit ve sayıda demir ürünler yapılmaktadır. Daha çok tarıma yönelik ürünler üretilmektedir. Ustalar, bu ürünleri Elazığ ili, ilçeleri ve çevre illerdeki çiftçiler yapmaktadırlar. Bununla birlikte halk, kendi günlük kullanımlarına ve mesleklerine ait ürünü de sipariş yoluyla yaptırmaktadırlar. Odunları kesmek, parçalamak için balta (Görsel 22) ve nacak (Görsel 32); inşaat alanında kullanılan balyoz (Görsel 23) ve çekiç (Görsel 25); toprağı eşelemek için çapa (Görsel 24) ve külbe (Görsel 31); çalıları, otları kesmek için dehre³⁹ (Görsel 26) ve orak (Görsel 34); tarlayı, bahçeyi sürmek, eşelemek için karasaban (Görsel 26) ve kazma⁴⁰ (Görsel 28), kasapların eti asmada kullandıkları kanca, pancar köklerini sökmek için pancar kancası; odun, et parçalamak için keser (Görsel 29) ve satır (Görsel 35); ağaç, taş ve inşaat işlerinde kullanılmak için keski (Görsel 30), küskü, murç; odunları parçalamak için odun kaması (Görsel 33), tandırlarda ve fırınlarda kullanılan siligut (Görsel 36), tandır eğrisi (Görsel 38) ve özellikle eski evlerin kapılarını tutturmak için zırza (Görsel 39), başlıca ürünler ve kullanım alanlarıdır.

Ürünlerin yapımında dövme tekniği kullanılmaktadır. Ancak herhangi bir süsleme ve süsleme tekniği uygulanmamaktadır. Ustalar eserlerine yapım aşamasında kendi damgalarını vurmaktadırlar.

39 Elazığ'da üretilen dehrenin birçok çeşidi vardır ve bunların tasarımları Elazığ ilçeleri, çevre il ve ilçelere göre değişiklik göstermektedir.

40 Kazmanın birçok türü vardır. Bağ kazması, tek ve çift başlı kazmalar, dağlık taşlık alanlarda su kanalları açmak için su külbesi başlıcalarındandır.

3.2.ELAZIĞ'DA DEMİR İLE İLGİLİ HALK İNANIŞLARI

Elazığ'da çocuğu olmayanlar yedi tane Mehmet isimli ustadan çivi toplarlardı. Bu çivileri ocakta eritip, bukerler ve bunları bilezik haline getirirlerdi. Cuma günleri ise yaşlılar bunun duasını ederlerdi. Daha sonra bilezikler horozun karnının içinde hediye olarak getirilirdi.

Düşmanı olan kimse, bu kişinin yaşamının kötü gitmesi için nal erittirir, eziyet çekmesi için de nal dövürürdü.

Balta sapına, kötülüğü istenen, düşman olunan erkeğin ismi yazılıp, sap da baltaya geçirildiğinde bu kişinin erkeklik özelliklerinin kalmayacağına inanılırdı.⁴¹

SONUÇ

Demir, fiziki özelliği nedeniyle bütün toplumların ve özellikle de Türklerin kültürlerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Türklerde, halk hekimliğinde, ant içme törenlerinde, büyüçülükte, şaman inancında ve çeşitli ritüellerde etkin bir şekilde görülmüştür. Sağlamlığı dolayısıyla gücü ve kuvveti sembolize etmektedir. Bazı toplumlarda korku unsuru, bazılarında ise kutsal nitelik taşıyan bir değer olmuştur. Demirciler de üstün özelliklere sahip, mitolojiyi, ayinleri yaşayan, kendilerine toplumsal mevki kazandırılmış ve bu mevkide en üst katmana getirilmiş kişiler olmuşlardır. Türk destanlarında demirci, kahramanın yardımcısı olmuştur. Anadolu'da da bu özelliklere sahip birçok demirci var olmuştur.

Anadolu'da, MÖ 1. binyılın başlarından itibaren demir metalürjisi ve işçiliği gelişip, yüksek bir dereceye ulaşmıştır. Ayrıca Anadolu, dünyada ilk kez demir madenin eritildiği ve bu madenden çok çeşitli özelliklerde ve türlerde ürünlerin üretildiği yer olmuştur. Doğu Anadolu'nun zengin demir madenlerine sahip olduğu ve MÖ 9. yüzyıldan başlayarak Osmanlı döneminde de işletildiği bilinmektedir. Bölgenin önemli demir üretim merkezlerinden biri olan Elazığ Harput atölyeleri, Ortaçağ ve özellikle 19. yüzyıldan beri çok çeşitli türlerde demir ürün üretmişlerdir.

Ustalar, mesleklerini babalarından ya da ustalarından öğrenmişlerdir ve yaklaşık yirmi beş yılın üzerinde bu işle uğraşmaktadırlar. Aile mesleğinin temsilcileri olan bu ustaların tek geçim kaynakları yaptıkları meslekleridir. Karşılaştıkları en büyük sorunlardan biri kalfa, çırak ve bu mesleğe ilgisi olan kişileri bulamamalarıdır.

Elazığ'ın demirciliğinin gelişmesinde 19. yüzyılda Harput'un ve burada bulunan ustaların önemli katkıları olmuştur. Harput'ta bulunan bu kişiler, demir ustaları olmakla beraber atölye sahibiydiler. Hem halk, hem de devlet için yoğun bir şekilde demir ürün yapmışlardır. Bu dönemdeki aktif üretim azalarak da olsa günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde Elazığ il merkezinde sıcak demircilik birkaç usta tarafından sürdürülmektedir. Ustalar birbirinden farklı tasarımlara ve çeşitlere sahip pek çok demir araçları büyük bir özveri ile yapmaktadırlar.

Orta yaş ve üzeri olan ustalar, sanatlarına kısıtlı imkânlarla uzun yıllar emek vermişler, pek çok insanın ihtiyacını karşılamışlardır. Ürettikleri ürünleri düşük bir fiyat karşılığında satmaktadırlar. Eserleri çok kaliteli özelliklere sahiptir. Bundan dolayı ürünlerine çevre illerden yoğun talep gelmektedir. İş yoğunlukları genellikle ilkbahar ve yaz aylarındadır. Ürünler, dövme tekniğiyle yapılmaktadır. Üretim amaçları gündelik kullanıma yönelik olduğu için süsleme

41 Bilgiler, demir ustalarından 30.01.2018'deki saha araştırmamız sırasında temin edilmiştir. K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7.

öğelerine rastlanmamaktadır.

Elazığ'daki sosyal, kültürel değişimler, ekonomik nedenler, çevresel faktörler, hızlı şehirleşme, el üretimi olan demir ürünlerinin yerine fabrikasyon malzemelerin tercih edilmesi gibi nedenlerle günümüzde demircilik mesleği sona erme aşamasına gelmiştir. Elazığ'da demircilik sanatı günümüzde birkaç usta tarafından devam ettirilmeye çalışılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aksın, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999.
- Akyel, Salih, *19.Yüzyılın İlk Yarısında Harput Şehrinin Nüfus ve Toplum Yapısı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Elazığ, 2003.
- Akyel, Salih, “Ebutahir Kazası Nüfus ve Toplum Yapısı 1834 M (1250 H)”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, C.1, Elazığ, 2013. s.93-99.
- Ardıçoğlu, Nurettin, *Harput Tarihi*, Elazığ Eğitim Vakfı Yayınları, Elazığ, 1997.
- Baca, Duygu, 1767-1774 (H.1181-1188) Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirme Varak 45-83), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 2013.
- Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi*, C.2, Ötüken Neşriyat yayınları, İstanbul, 2012.
- Belli, Oktay, “Anadolu’da Antik Demir Madenciliğinin Gelişimi”, *Türkiye Demir Yatakları Jeolojisi, Madenciliği ve Mevcut Sorunları Sempozyumu*, İstanbul, 2005.
- Belli, Oktay, “Ortaçağ ve Osmanlı Döneminde Van Gölü’nün Güneyinde Demir Madeni Üretimi ve Bitlis Şehrindeki Ünlü Demirci Atölyeleri”, *4. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, yay. haz. Oktay Belli, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011.
- Belli, Oktay, “Urartu Krallığı Dönemi’nde Van Gölü’nün Güneyinde Demir Madenciliğinin Gelişimi”, *2. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, yay. haz. Oktay Belli, Bitlis Valiliği Yayınları, Ankara, 2007.
- Çelik, Şenol, “1261/1845 Tarihli Harput Kefalet Defteri ve Bu Deftere Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Harput Şehri”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, C.2, Elazığ, 2013. s.1093-1108.
- Çerikan, Fidan Uğur, *Türk Kültüründe Demir*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Halk Bilimi Programı Doktora Tezi, Denizli, 2014.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Danık, Ertuğrul, Ortaçağda Harput (XI-XV.Yüzyıllarda), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1995.
- Danık, Sevda, H.1036-1037 / M.1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 2013.

Dankoff, Robert, *Evliya Çelebi In Bitlis*, New York, 1990.

Demir, Abdullah, 1767-1774 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirme Varak 1-44), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 2014.

Diyarbakirli, Nejat, *Hun Sanatı*, MEB Yayınları, Ankara, 1972.

Doğan, Oğuz, "Bitlis Örneği Bağlamında Tarihi Mezar Taşlarının Sembolik Dili", *Bitlis Kent, Kültür ve Toplum*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2021.

Erdoğan, İbrahim, Harput'ta Gayrimüslimler (1823-1868), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1994.

Türkmen, Fikret, Türker, Ferah, "Geleneklerde ve İnançlarda Demir", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.1, S.14, 2014.

Gaspak, Ayhan, Osmanlı Öncesi Harput'un Tarihi ve Dini Yapısı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 2004.

Halaçoğlu, Ahmet, 381 Numaralı Harput "Ma'muretü'l-Aziz Şer'iyye Sicili H.1283-84 (M.1866-68)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1986.

İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, C.2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Uzun, Celalettin, H.1048-1049 / M.1638-1639 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 2011.

Yaman, Nevim, 350 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili'nin Değerlendirilmesi (H.1073) (M.1663-1664), *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Niğde, 2013.

İnternet Kaynakları

<https://drive.google.com/file/d/16lY9KzPyL-kGQ17ERos9zaUMVsgidGrc/view?usp=sharing>

https://drive.google.com/file/d/14KLzBbj7Nl_Y_xnxHcgUFFEK5G_eNHXx/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1p-_BOpmgSISQU31j4J0Xh_m3egLqhjVY/view?usp=sharing

<https://drive.google.com/file/d/1z13YfD9tMgoY7bA4gyz8y4LaLZwbH2pR/view?usp=sharing>

<https://drive.google.com/file/d/1T-MqDv9jDhD0jUBZ-o5oOLq8mGcsYCDU/view?usp=sharing>

<https://drive.google.com/file/d/1bYm8fcw7DWZTpKHSjm1JetZCiEmEheUL/view?usp=sharing>

https://drive.google.com/file/d/1pQlZS2DkCnb5B2l-lphTtG5Gq_T45wuJ/view?usp=sharing

Kaynak Kişiler

- K1. Ahmet Altunkaya (Elazığ, 1944), Demir Ustası, Görüşme Tarihi : 05.02.2018
- K2. Aslan Bilek (Elazığ, 1962), Demir Ustası, Görüşme Tarihi : 05.02.2018
- K3. Mehmet Aşut (Elazığ, 1962), Demir Ustası, Görüşme Tarihi : 05.02.2018
- K4. Orhan Bilek (Elazığ, 1973), Demir Ustası, Görüşme Tarihi : 05.02.2018
- K5. Sefa Gürbüz (Elazığ, 1968), Demir Ustası, Görüşme Tarihi : 05.02.2018
- K6. Remzi Çoban (Elazığ, 1946), Demir Ustası, Görüşme Tarihi : 05.02.2018
- K7. Sinan Demirhan (Elazığ, 1968), Demir Ustası, Görüşme Tarihi : 05.02.2018

Ekler

Görsel 1) Demir Ustası Ahmet Altunkaya (Elazığ-1944)

Görsel 2) Demir Ustası Ahmet Altunkaya'nın Atölyesi

Görsel 3) Demir Ustası Aslan Bilek (Elazığ-1962)

Görsel 4) Demir Ustası Aslan Bilek'in Demirciler Çarşısındaki İş Yeri

Görsel 5) Demir Ustası Mehmet Aşut (Elazığ-1962)

Görsel 6) Demir Ustası Mehmet Aşut'un Atölyesi

Görsel 7) Demir Ustası Orhan Bilek (Elazığ-1973)

Görsel 8) Demir Ustası Sefa Gürbüz (Elazığ-1968)

Görsel 9) Demir Ustaları Orhan Bilek ve Sefa Gürbüz'ün Atölyesi

Görsel 10) Demir Ustası Remzi Çoban (Elazığ-1946)

Görsel 11) Demir Ustası Sinan Demirhan (Elazığ-1968)

Görsel 12) Demir Ustası Remzi Çoban ve Sinan Demirhan'ın Atölyesi

Görsel 13) Ürünlerin Yapıldığı Ana Malzeme

Görsel 14) Balyoz

Görsel 15) Hedirek

Görsel 16) Kalıplar

Görsel 17) Maşa ve Makas

Görsel 18) Mengene

Görsel 19) Ocak

Görsel 20) Örs

Görsel 21) Şahmerdan

Görsel 22) Balta

Görsel 23) Balyoz

Görsel 24) Çapa

Görsel 25) Çekiç

Görsel 26) Dehre ve Türleri

Görsel 27) Karasaban

Görsel 28) Kazma Türleri (Tek ve Çift Başlı Kazmalar)

Görsel 29) Keser

Görsel 30) Keski

Görsel 31) Külbe

Görsel 32) Nacak

Görsel 33) Odun Kaması

Görsel 34) Orak

Görsel 35) Satır

Görsel 36) Siligut

Görsel 37) Su Külbesi

Görsel 38) Tandır Eğrisi

Görsel 39) Zırza

Görsel 40) Yöreye Ait Eski Tarihli Eser

Görsel 41) Yöreye Ait Eski Tarihli Eser

Görsel 42) Yöreye Ait Eski Tarihli Eser

Görsel 43) Dehre Yapımı Kullanılacak Ana Madde

Görsel 44) Maddenin Isıtılması

Görsel 45) Sapın Takılacağı Kuyruk Kısmının Şekillendirilmesi

Görsel 46) Sapın Düzeltilmesi

Görsel 47) Sap Kısımının Şekillendirilmesi

Görsel 48) Baş Kısımının Oluşturulması

Görsel 49) Baş Kısımının Şekillendirilmesi

Görsel 50) Boyun Kısımının Şekillendirilmesi

Görsel 51) Ürünün Kabaca Tamamlanması

Görsel 52) Ürünün Keskinleştirilmesi ve Parlatılması

Görsel 53) Ürünün Son Durumu

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Öğr. Gör. Dr.

Aliye YILMAZ

Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü,
2006aliye@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8542-1581>

Başvuruda bulundu. Applied

Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

08/06/2021

20/06/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.949780>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sultan II. Mahmud Dönemi Sikkeleri ve İznik Müzesi'nden Örnekler*

Coins of the Reign of Sultan Mahmud II and Examples from İznik Museum

Öz

Sikke, tarih boyunca elden ele dolaşan alışveriş aracı olmasının yanı sıra darp edilen bütün devletlerde hükümdarlar için bir güç göstergesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de sultanlar tahta çıktıklarında seleflerinin sikkelerini toplattırarak kendi isimlerinin ve/veya tuğralarının yer aldığı sikkeler bastırmıştır. II. Mahmud da tahta çıktığında selefi II. Selim'in sikkelerini toplattırıp kendi adına sikke bastırmıştır.

II. Mahmud tahta çıktığı dönemden vefatına kadar geçen 32 yıl boyunca Osmanlı'da en çok sikke darp ettiren sultanlardan olmuştur. Savaşlarla, reformlarla ve isyanlarla geçen uzun saltanat hayatı boyunca ekonomik sıkıntıları da göz önünde bulundurarak faklı ayar ve ağırlıkta birçok sikke bastırmıştır. Bu çalışmada II. Mahmud'un tahtta bulunduğu sürede çeşitli darphanelerde darp ettirdiği altın, gümüş ve bakır sikkelerden oluşan çeşitli sikkelerin yazı, kompozisyon, ayar ve ağırlıkları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca İznik Müzesi'nde bulunan sikkeler arasından II. Mahmud'a ait farklı ağırlık ve kompozisyonlara sahip 6 adet altın, 3 adet gümüş ve 1 adet bakır olmak üzere 10 adet sikke incelenmiştir. Sikkelerin darp tarihi, darp yeri, ölçüleri ve yapıldıkları malzemelerin hammaddeleri, yazı ve süsleme özellikleri hakkında bilgi verilip, genel bir değerlendirme yapılarak, Osmanlı nümismatiğindeki yeri ve önemi açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Mahmud, Osmanlı, Adli, Sikke, Nümismatik,

*Bu makale, "İznik Müzesi'nde Bulunan Osmanlı Dönemi Sikkeleri" adlı doktora çalışmamızın bir bölümü olan II. Mahmud dönemine ait İznik örnekleri konu edilmektedir. Ayrıca 07.06.2020 tarihinde Konya'da düzenlenen Selçuk Zirvesi 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

ATIF: YILMAZ Aliye, "Sultan II. Mahmud Dönemi Sikkeleri ve İznik Müzesi'nden Örnekler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (904-922)

CITE: YILMAZ Aliye, "Coins of the Reign of Sultan Mahmud II and Examples From İznik Museum", *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (904-922)

Abstract

The coin had been a medium of exchange throughout history as well as a sign of power for rulers in all empires where it was minted. In the Ottoman Empire, sultans, had the coins of their predecessors withdrawn when they ascended the throne and minted coins with their own names and/or tughras (insignias) on them. Mahmud II also had his predecessor Selim II's coins withdrawn when he ascended the throne and minted coins in his name.

Mahmud II was one of the sultans who minted the most coins in the Ottoman Empire during the 32 years from his enthronement to his death. He minted many coins of different fineness and weights considering the economic problems during his long reign full of wars, reforms, and rebellions. In this study, Mahmud II was briefly mentioned, and information was given about the writing, composition, fineness, and weight of various coins made of gold, silver, and copper that he had minted in various mints while he was on the throne. In addition, among the coins in the Iznik Museum, 10 coins with different weights and compositions, including 6 gold, 3 silver, and 1 copper, that belong to Mahmud II were analyzed. The role and importance of coins in Ottoman numismatics were attempted to be expressed following a general evaluation carried out by giving information about the coins' date of minting, the place of minting, size, raw materials of the metals they were made of, and writing and embellishment features.

Keywords: Mahmud II, Ottoman, Adli, Coin, Numismatic,

1. Giriş

Sikke insanların alışverişlerde kullanması için tasarlanmış, hükümdar veya otorite tarafından ayar, ağırlık ve kompozisyonu ayarlanan, istenildiğinde tedavülden kaldırılabilen metal parçasıdır.¹ Sikkeler malzeme, ayar ve ağırlık bakımından devletlerin ekonomik hayatı hakkında ipuçları verirken üzerinde yer alan kompozisyon, dua ve tarih gibi açıklamalarla devletlerin sosyal ve kültürel hayatları hakkında bilgi veren belge niteliği taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin 30. sultanı olan Sultan II. Mahmud, H. 1199 (1785) tarihinde doğmuştur. Babası I. Abdülhamid, annesi Nakşidil Sultan'dır. 4 Cemaziyelahir 1223 (28 Temmuz 1808) tarihinde ağabeyi IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesiyle tahta çıkan II. Mahmud 1839 yılından ölümüne kadar 32 yıl tahtta kalmıştır. II. Mahmud aynı zamanda İslam'ın 109. halifesidir. Mahlası "Adli"dir.²

Osmanlının 30. sultanı olan II. Mahmud'un tahtta kaldığı dönemde iç ve dış karışıklıklar nedeniyle ekonomik anlamda sıkıntılı bir dönem yaşanmıştır. Ekonomideki sıkıntılı durumun bertaraf edilmesi için sikkelerin ayar ve ağırlıklarında değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler sonucunda II. Mahmud döneminde ağırlık, ayar ve kompozisyon bakımından yüzlerce farklı sikke darp edilmiştir. Bu sebeptendir ki, numismatlar II. Mahmud dönemi sikkelerini ayrı bir cilt olarak

---

1 Oğuz Tekin, "Sikke" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 179-184.
2 Kemal Beydilli, "II. Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.352.

veya kitap içerisinde geniş bir bölüm şeklinde yayımlanmaktadır.³

Bu çalışmada İznik müzesindeki II. Mahmud'a ait 10 adet sikke incelenmiştir. Katalog ve fotoğraflarda sikkelerin tuğra bulunan kısımları ön yüz olarak tanımlanmış olup sikkeler ağırlıklarından dolayı tam, yarım ve çeyrek olarak verilmiştir.

2. Osmanlı Devleti'nin İlk Sikkeleri

Altın sikkeler olan sultanilerin basımına kadar yabancı devletlerle yapılan ticarete Venedik dukaları⁴ kullanılmıştır. Kuruluş döneminde devletin yaptığı savaşlar ve imar faaliyetleriyle hazinedeki harcamalar yüklü miktarda olmuştur. II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) İstanbul'u fethettiği dönemde Osmanlı'nın büyük bir zafer kazanması altın sikke bastırmasını da zorunlu kılmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki ilk altın sikke olan sultani Fatih Sultan Mehmed tarafından H.882 (1477-1478) yılında, Kostantiniyye darplı olarak İstanbul darphanesinde darp ettirilmiştir. Bu ilk sultanilerin ön yüzünde *Sultan Mehmed bin Murad Han, azze nasruhu, Kostantiniyye duribe fi* 882 (Murad Han oğlu Sultan Mehmed, Allah'ın aziz yardımı onunla olsun, İstanbul'da darp edildi 1477-1478), arka tarafında *Daribü'n-nadr sahibü'l-izz ve'n-nasr fi'l-berr ve'l-bahr* (Altını basan, denizde ve karada Allah'ın yardımına mazhar, sabır sahibi) sözleri yer almıştır. Bu sultaninin ayarı ve ağırlığı Venedik dukaları ile yakın standartta yapılmıştır.⁵ Osmanlı Devleti'nde darp ettirilen ilk sikke gümüş akçe olup, Osman Gazi tarafından darp edilmiştir. Akçeler, Osmanlı Devleti'nde hem vergi ödeme hem de hesaplama aracı olarak kullanılmıştır. Osmanlı'da ilk bakır paranın Osman Gazi tarafından kestirildiği, alışverişlerde kullanılan küçük paralar olduğu düşünülse de Osman Gazi dönemine ait mangıra henüz ulaşılamamıştır. Osmanlı Devleti'nin ele geçen ilk mangırları I. Murad dönemine ait olup, bu mangırlardan birinin üzerinde "790 Ramazan" (1388 Eylül) ibaresi bulunmaktadır.⁶

3. II. Mahmud Dönemi Sikkeleri

II. Mahmud'un saltanat döneminde çeşitli birimlerde altın, gümüş ve bakır sikkeler basılmıştır. Altın sikkelerde zer-i mahbub, sultani, rumi altını, adli altını, mahmudiye altın ve hayriye altını; gümüş sikkelerde akçe dışında zolta, para, kuruş ve bucu (riyal); bakır sikkelerde ise yoğun olarak

3 Ekrem Kolerkiç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, 1958, Ankara; Ölçer, Cüneyt, *Sultan Mahmud II Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları Han Devri Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970; İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974; Ölçer, Cüneyt, *Darphane Müzesi Osmanlı Madeni Paralar Kataloğu*: Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul 1985.s. 101-124; Tekin, Oğuz, "Devletler, Hükümdarlar ve Sikkeleri", *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s.167-278; Kaan Uslu ve diğ., *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1840)*. Osmanlı Nümismatik Kültür Yayını. İstanbul 2010; Damalı, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, 8, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

4 Venedik dukasının ağırlığı 3,559 gram olup, ayarı %997'dir. XVI. yüzyılda başta Akdeniz olmak üzere Avrupa'nın birçok bölgesinde yapılan ticarete kullanılan başlıca ödeme aracıydı. Düka dışındaki diğer altınların ticarete kullanılma şansı düşük olduğu için Osmanlılarda bir süre Venedik dukasını kullanmış ve kendi altınlarının da bu standartta darp ettirmişlerdir. Ş. Pamuk "a.g.e." 67.

5 Ş. Pamuk "a.g.e." 66-67.

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Mangır", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1974, s.282.

mangır basılmıştır.⁷

3.1. Altın Sikkeler

II. Mahmud döneminde darp edilen altın sikkeler; zer-i mahbub, rumi adli, hayriye, *Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye* (Yüce Halifelik Kapısı) ve *Darü'l-Hilafeti's-Seniyye* (Yüksek Halifelik Kapısı), mahmudiye ve Cezayir'de basılan sultanilerden oluşmaktadır. Bu altın sikkeler kendi içinde cedit ve atik olmak üzere ikiye ayrılmış ve genellikle çifte, tam, yarım ve çeyrek ağırlıklarda darp edilmiştir. Altın sikkeler; başta İstanbul'da olmak üzere Cezayir, Midye (Cezayir), Edirne, Mısır, Trablusgarb (Trablus) ve Tunus olmak üzere birçok büyük darphanede darp edilmiştir.⁸

II. Mahmud döneminde basılan altın sikkelerden ilki zer-i mahbublardır. Sevilen altın anlamındaki bu sikkeler H.1233 (1808) yılından itibaren Konstantiniyye (İstanbul) ve Mısır'da daha sonra Bağdad, Trablusgarb (Trablus) ve Tunus'ta darp edilmeye başlanmıştır. Tam, yarım ve çeyrek altın olarak darbedilen bu altınların H.1239 (1822) yılında basımına son verilmiştir. Zer-i mahbubların tam ve yarımalarının ön yüzünde tuğra ve tuğranın sağına gül, karanfil veya düğüm motifi yerleştirilmiştir. Tuğranın altında *Duribe fi Kostantiniyye 1223* (İstanbul'da darp edildi 1808) yazısı ve tarih yer almaktadır. Arka yüzünde ise dört sıra halinde *Sultan-ül Berreyni ve hakanül bahreyni Es-sultan ibn Es-sultan* (İki karanın sultanı ve iki denizin hakanı Sultan oğlu Sultan) yazısı mevcuttur (Fotoğraf 21-22).⁹

Altın sikkelerde 1816 yılından itibaren, atik rumi ve cedit rumi olmak üzere iki farklı seride sikke darp edilmeye başlanmıştır. Tam altınların 4.787 gr ağırlığında olduğu bu altınlar 1820 yılına kadar darp edilmiştir.¹⁰ Atik ve cedit rumiler aynı tarihlerde basılmasına rağmen aralarında bulunan ayar farklarından dolayı farklı isim ve tasarımlara yer verilmiştir. Atik rumilerin ayarı %956 olup tam, yarım ve çeyrek olarak üretilmişlerdir. Ancak tam atik rumilerin 10. cülus yılı dışında darp edilen sikkeye henüz rastlanmamıştır. Cedit Rumilerin ise ayarı %800 olup çift, tam, yarım ve çeyrek olarak üretilmişlerdir.¹¹ Kompozisyonlara bakıldığında atik rumilerin ön yüzünde tuğra ve tuğranın sağında gül dalı bulunurken, bunun çevresi inci dizisi ve yine dallar arasındaki güllerden oluşan bordürle sarılmıştır. Arka yüzde ise *Duribe fi Kostantiniyye 1223* (İstanbul'da darp edildi 1808) yazısı sultanın kaçınıcı cülus yılı olduğu yazılmıştır. Bu yazı ve tarihin etrafı dairevi formulu inci dizisi ve dallar arasındaki gül motiflerinden oluşan bordürle çevrelenmiştir. Cedit rumi sikkelerde, ön yüzdeki tuğra ve gül motifinin etrafı inci dizisi ve dairevi yazı kompozisyonu ile tamamlanmıştır. En dış kısım yine inci dizisi bordürden oluşmaktadır. Dairevi yazıda *Sultanü'l-berreyni ve hakanü'l-bahreyni Es-sultan ibni Es-sultan* (İki karanın sultanı ve iki denizin hakanı, sultan oğlu sultan) yazılıdır. Arka yüzde cülus tarihinin altında *Duribe fi Kostantiniyye 1223* (İstanbul'da darp edildi 1808) yazılı olup çevresinde *Es-sultan Mahmud Han ibni Es-sultan*

7 Ölçer, *Darphane Müzesi...*, 101-124; Tekin, *Devletler Hükümdarlar...*, 270; Damalı, *Osmanlı Sikkeleri ...*, Cilt 8, s.2961-2979.

8 Kaan Uslu ve diğ., *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1840)*, Osmanlı Nümismatik Kültür Yayını, İstanbul 2010, s. 342.

9 İbrahim Artuk "Zeri Mahbub". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2013, s.281-282.

10 Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1505.

11 A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri ...*, s. 2754. Cüneyt Ölçer, *Sultan Mahmud II Zamanında Darp Edilen Madeni Paralar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970, s.14. Kaan Uslu ve diğ., a.g.e., s.276-278.

Abdülhamid Han dame mülkühu (Sultan Abdülhamid Han oğlu Sultan Mahmud Han, mülkü daim olsun) dairevi yazı kompozisyonu bulunmaktadır. Bu kompozisyonun etrafı inci dizisi bordürle sonlandırılmıştır.

H. 1237-38 (1821-1822) yıllarında II. Mahmud'un cülusunun 15. ve 16. yıllarında Darp yeri olarak *Darü'l- Hilafeti'l- Aliyye* (Yüce Halifelik Kapısı) ve *Darü'l-Hilafeti's-Seniyye* (Yüksek Halifelik Kapısı) yazılan sikkeler tam, yarım ve çeyrek olarak darp edilmiştir. Bu sikkelere aynı zamanda surre¹² altını veya Kâbe altını da denilmiştir.¹³ Surre altınlarının ön yüzünde "Adli" mahlaslı tuğra yer almakta ve tuğranın dışına dört adet karanfil yerleştirilmiştir. Bu kompozisyonun etrafında inci dizisine ve inci dizisinin çevresinde dairevi formlu yıldızlardan oluşan bordüre yer verilmiştir. Arka yüzünde ise sultanın kaçınıcı cülus yılında basıldığını belirten rakamların alt kısmında *Duribe fi Darü'l Hilafeti'l-Aliyye/ Darü'l-Hilafeti's-Seniyye 1223* (Yüce /Yüksek hilafetin başkentinde darp edildi, 1808) yazılıdır. Satır başlarına ve sonlarına karanfil tomurcukları hakkedilmiştir. Yazı kompozisyonunun da etrafı ön yüzdeki gibi inci dizisi ile çevrelenmiş olup bunun dışında yıldızlardan oluşan dairevi formlu bordür bulunmaktadır (Fotoğraf 23-24).

II. Mahmud'un "Adli" mahlası H.1237 (1821/1822)'den itibaren darp ettirdiği sikkelerde kullanılmaya başlanmıştır. Sikkenin üzerinde tuğranın sağında yer alan mahlas sebebiyle bu sikkelere adli altın ismi verilmiştir. Tam, yarım ve çeyrek olmak üzere üç ayrı birimde piyasaya sürülen adli altınların bu sikkelerin darbu sultanın vefatına H.1255 (1839) kadar devam etmiştir. Ancak bu sikkelerin darbından bir yıl sonra, sahtelerinin piyasaya sürülmesinden dolayı %830 ayar atik adli ve %784 ayar cedit adli, olmak üzere iki farklı sikke darp edilmiştir. Cedit adlilerin sahtelerinin basılmasını önlemek için ön ve arka yüzlerine dairevi yazılar yerleştirilmiştir.¹⁴ Atik adli altınların ön yüzünde adli mahlaslı tuğra ve tuğranın altında *Duribe fi Kostantiniyye 1223* (İstanbul'da darp edildi 1808) yazılıdır ve bunun dış kısmı inci dizisi ile çevrilidir. Arka yüzünde ise es *Sultanü'l-Berreyni ve Hakanü'l-Bahreyni Es-Sultan İbni Es-Sultan* (İki karanın sultanı ve iki denizin hakani Sultan oğlu Sultan) yazılıdır. Üçüncü satırda "nun" harfinin üzerinde sikkenin sultanın kaçınıcı cülus yılında darp edildiği rakamla yazılmıştır. Bu yazı kompozisyonu dairevi formlu inci dizisi bordür ile tamamlanmıştır. Bu sikkelerin etrafları insanların sikkelerin kenarlarını kesmesine karşı tırtıklı yapılmıştır. Cedit altınlarda ön yüzde "Adli" mahlaslı tuğra ve tuğranın etrafına dairevi olarak *Sultani selatin-i zeman adli Mahmud Han* (Zaman sultanlarının sultanı adalete mensup olan Mahmud Han) yazısı işlenmiştir. Yazının çevresi kıvrık dallı bordür ile çevrelenmiştir. Arka yüzünde, merkezde *Duribe fi Kostantiniyye* (İstanbul'da darp edildi) yazısı düz bordürle ayrılıp, bu bordürün etrafındaki dairevi yazıda *Duribe fi Kostantiniyye el-mahrusa 1223 dame mülkehu ve saltanatühu ila ahirü'd-devran* (Büyük şehir, İstanbul'da darp edildi 1808. Kıyamete kadar mülkü ve saltanatı daim olsun) yazısı mevcuttur.

12 "Surre" Arapça 'da para kesesi, para, cüzdan veya içine akçe ve dinar koyulan çıkın anlamına gelmektedir. Emeviler döneminden itibaren Müslüman devletlerce her yıl Mekke ve Medine'ye para ve armağan gönderilirdi. Bu yardımları götürmek için yola çıkan alaylara da "Surre Alayları" denilmektedir. A. Damalı, *A'dan Z'ye Osmanlı...* s. 202.

13 Şevki Nezih Aykut, "Osmanlı Sikkeleri" *Türkler*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1552. İbrahim Artuk, "Darül Hilafe Altını" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.539.

14 İbrahim Artuk, "Adli Altın" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.389; A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2758.

II. Mahmud'un adına H. 1243 (1827/1828) yılından itibaren 6 yıl boyunca darbedilen hayriye altınları, sandıklı altın veya üzerinde yazılı olan "Gazi Mahmud Han" ibaresinden dolayı Gazi altını olarak da anılmaktadır. Tam altınları 3.360 gr olmak üzere yarım ve çeyrek olarak üç tipte piyasaya sürülen bu altınların darp edilme nedeni Osmanlı-Rus Savaşı sırasında II. Mahmud'un Edirne'ye giderek 10 gün kalması ve burada sikke bastırmasıdır. Hayriye altınları daha sonra Kostantiniyye, Bağdad ve Mısır'da da darp edilmiştir.¹⁵ Hayriye altınlarının ön yüzünde merkezde adli mahlaslı tuğra yer almaktadır. İnce dairevi düz bir bordürle çevrelenmiş olan bu kompozisyonun çevresinde üç adet kartuş içinde *Sultan-i Selatin-i zaman* (Zaman Sultanlarının Sultanı) yazıları ve kartuşların aralarına ise çiçek motifi hakedilmiştir. Sikkenin en dışında inci dizisi bulunmaktadır. Arka yüzünde, üstte cülusun kaçınıcı yılı olduğu bunun altında *Duribe fi Edirne* 1223 (Edirne'de darp edildi 1808) ibaresi yer almaktadır. Bu yazının etrafı ince düz bordür ile çevrelenmiş olup, bu bordürün dışında üç adet kartuş içinde sırayla *Gazi; Mahmud; Han* (Gazi Mahmud Han) yazılıdır. Kartuşların arasına çiçek motifi işlenmiştir. En dış kısım inci dizisi bordür ile sonlandırılmıştır (Fotoğraf 25-26).

Cedid Mahmudiye altınları H.1248 (1832/1833) tarihinden itibaren II. Mahmud'un vefatına kadar darp edilmiştir. Bu altınlardan tam altınlara yirmilik, yarım altınlara onluk, çeyrek altınlara ise beşlik adı verilmiştir.¹⁶ Mahmudiye altınlarının ön yüzünde tuğra ve adli mahlası bulunurken, tuğranın dışında dört adet gül motifine yer verilmiştir. Bu kompozisyonun etrafı dairevi formlu yaprakların arasında yer alan, küçük tomurcuklardan oluşan bordür ile çevrelenmiştir. Bu sikkelerin arka yüzünde cülusun kaçınıcı yılı olduğu ve altında *Duribe fi Kostantiniyye* 1223 (İstanbul'da darp edildi 1808) yazılıdır ve yazının çevresine dört adet gül motifi yerleştirilmiştir. Kompozisyonun çevresinde, ön yüzdeki gibi yapraklar arasından çıkan tomurcuklardan oluşan bordüre yer verilmiştir.

II. Mahmud döneminde sultani altınlar Cezayir'de ve Trablusgarb'da darp edilmiştir. 1224 tarihinden itibaren 1245'teki Fransızların Cezayir'i işgaline kadar Cezayir'de darp edilmeye devam etmiştir. Sultaniler tam, yarım ve çeyrek olarak basılmıştır. Tam sultanilerin gramı 3.50 gr ila 2.36 gr arasında değişmektedir. Yarım sultanileri yaklaşık 1.60 gr olup çeyrekler ise 0,80 gr ağırlığındadır.¹⁷ Sultanilerin ön yüzünde dört satırlık sülüs hatlı yazıda *Es-Sultan Mahmud Han, azze nasruhu Duribe fi Cezayir* (Sultan Mahmud Han, Allah azim yardımı ile galip kılsın. Cezayir'de darbedildi) yazılı olup satır arasına tarih atılmıştır. Bazı sikkelerin satır aralarında saadet düğümü yer almaktadır. Yazının etrafı dairevi formlu inci dizisi bordürle tamamlanmıştır. Arka yüzünde yine inci dizisi bordürle çevrelenen dört satırlık yazıda *Sultanü'l -berreyni ve hakanü'l bahreyni Es-sultan ibni Es-sultan* (İki karanın sultanı ve iki denizin hakanı Sultan oğlu Sultan) yazılıdır. Cezayir, Tunus, Trablusgarb gibi darphanelerde basılan sikkelerde sultanın cülus yılının yazımı yerine hangi yılda darp edildiyse o yıl yazılmıştır.

15 İbrahim Artuk, "Gazi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.445; A. Damalı, *A'dan Z'ye...*, s.88-89; M. Öztürk, "a.g.m", s. 1505; A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2738; Kaan Uslu ve diğ., *a.g.e.*, s.277.

16 Ş. N. Aykut, "a.g.m.", s.1552-1553. Kaan Uslu ve diğ., *a.g.e.*, s.284-290.

17 Ş.N.Aykut, "a.g.m.", s.1553. A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2710-2712.

3.2. Gümüş Sikkeler

II. Mahmud'un tahta çıktığı ilk yıl olan H.1223 (1808) yılında kendinden önceki sultanların darp ettirdiği gibi 12.8 gr (4 dirhem) ağırlığındaki 100, 80, 60, 40, 30, 20, 10 ve 5 para ayrıca 1 paralık gümüş sikkeler darp ettirmiştir. İlk yıllarda II. Mahmud'un bastırdığı gümüş sikkeler 460 ayardan darp edilmiştir.¹⁸ Kostantiniye darplı sikkelerde ön yüzde tuğra ve tuğranın yanında lale motifi yer alırken bunun çevresinde, ortasında noktalar bulunan çemberlerden oluşan bordüre yer verilmiştir. Arka yüzde merkezde cülusun kaçınıcı yılı olduğu, *Duribe fi Kostantiniyye 1223* (İstanbul'da darp edildi 1808) yazısı ile bunları çevreleyen bordür mevcuttur.

Cihadiye adı verilen gümüş sikkelerin darp nedeni biraz farklıdır. Rusların Varna'yı kuşatması sebebiyle ve Sultan II. Mahmud Cihad-ı Ekber ilan ederek düzenleyeceği sefere bizzat katılacağını duyurmuştur. Savaşa gelir elde etmek için cihadiye adı altında gümüş sikkeler darp edilmeye başlanmıştır. Bu sikkeler beşlik, yüzlük ve ellilik olmak üzere üç değerden tedavüle çıkmıştır. Sultanın sefer hazırlıklarından vazgeçmiş olmasına rağmen 5 kuruşlukların darbı H.1233 (1818) yılında kadar sürmüştür.¹⁹ Cihadiye sikkelerinin farklı kompozisyonları bulunmaktadır. Bu kompozisyonlardan birinde sikkenin ön yüzüne tuğra ve tuğranın sağına adli mahlası hakkedilmiştir. Tuğra ve düğüm motifinin etrafında çelenk yer almaktadır. Bu kompozisyonun çevresini dairevi formu güllerin oluşturduğu bordür bulunmaktadır. Arka yüzünde ise *Duribe fi Kostantaniyye 1223* (İstanbul'da darp edildi 1808) yılı ve yazının en üst kısmında cülusun kaçınıcı yılı olduğu yazılmaktadır. Yazı kompozisyonunun etrafı ön yüzde olduğu gibi çelenk ve çiçekli bordür ile tamamlanmıştır. (Fotoğraf 27-28).

H.1236 (1820) yılında Mora'da başlayan Yunan isyanları nedeniyle mali sıkıntılar baş göstermiş ve gümüşün değeri arttığı için mevcut gümüş sikkelerin kenarları kırılmaya başlanmıştır. Bu sebeplerden 6.4 gr ağırlığında yeni kuruşlar ve 12,8 gr ağırlığında cedit ikilikler darp edilmiştir.²⁰ Cedit ikiliklerin kompozisyonlarının ön yüzünde, sultanın tuğrası ve tuğranın çevresine lale biçimli düğümler yerleştirilmiştir. Bu kompozisyonun etrafı ise dairevi ince bordürlerle çevrilmiştir. Sikkenin arka yüzü *Duribe fi Kostantaniyye 1223* (Kostantiniye de darp edildi 1808) yazısı ile bu yazıyı çevreleyen dairevi ince bordürle sonlandırılmıştır. Cedit ikiliklerin darp edilmesi Osmanlı Devleti'nin hazinesine beklenen kazancı getirmemiş ve 1824 yılından itibaren gümüşün ayarı değiştirilerek ‰600'e düşürülmüştür. Bu dönemde darp edilen *zoltanın*²¹ kuruş karşılığı 4,8 gr olarak belirlenmiştir.²² Zolotaların ön yüzünde *Es-Sultan Mahmud bin Abdülhamid Han Dame Mülkehu. Duribe fi Kostantaniyye 1223* (Abdülhamid Han oğlu Sultan Mahmud devleti daim olsun. Kostantiniye de darp edildi 1808) arka yüzünde *Sultanü'l-berreyni ve hakanü'l bahreyni Es-sultan ibni Es-sultan* (İki karanın sultanı ve iki denizin hakanı sultan oğlu sultan) yazısı ile Cülusun kaçınıcı yıl olduğu yıl yazılıdır. Satırların başına ve sonuna küçük gül motifleri yerleştirilmiştir. Ön

18 A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2769.

19 C. Ölçer, *Sultan Mahmud II...*, s.16; A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2769.

20 C. Ölçer, *Sultan Mahmud II ...*, s. 16; Ş. N. Aykut, "a.g.m." s.1540; A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2769;

21 Lehistan'da darbedilen gümüş sikkelere zolta adı verilmiş olup, XVII. yüzyılda Osmanlı'da da basılan gümüş sikkeler zolta veya zolota ismiyle anılmıştır. Bu gümüş sikkeler 90 akçe değerinde basılmaya başlanmıştır. İbrahim Artuk, "Zolota" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.500.

22 A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2769-71; Ş. N. Aykut, "a.g.m." s.1540.

ve arka yüzde kompozisyonların etrafında zencirek ve yapraklardan oluşan bordür bulunmaktadır (Fotoğraf 29-30).

Sultan II. Mahmud H.1241 (1826) yılında yeni bir ordu kurma çalışmalarına başlamıştır. Bu dönemde Avrupa devletlerinin Navarin'de Mısır donanmalarını imha etmesi ve H.1242 (1827) yılında Rusya'nın savaş ilan ederek Edirne'ye ilerlemesi ekonomik krizin daha da derinleşmesine sebep olmuştur. Bu dönemde darbedilen yeni kuruşlar 3,2 gr ağırlığındaydı.²³ H.1248 (1832) de Mısır'da Vali Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa tarafından başlatılan isyandan²⁴ dolayı Osmanlı Devleti Mısır'dan aldığı yıllık vergiden de vazgeçmiştir. Hazinesinin yaşadığı zor durumda sultanın 22-25. cülus yılları arasında cedit gümüş sikkeleri; cedit beşlik, 5 kuruş, kuruş, 10 para, 20 para, 40 para ve 100 para olarak darp edilmiştir. Bu sikkelerin ayarı önceleri ‰220 olarak ayarlanmış ancak Mısır'daki isyanlar sebebiyle silah alımına para ayrılması gerektiği için sikkelerdeki gümüş oranı ‰170'e kadar indirilmiştir²⁵. Cedit beşliklerin ön yüzünde adli mahlaslı tuğra çok kollu yıldızın içine yerleştirilmiştir bu yıldızın etrafında ise dairevi küçük papatyaların oluşturduğu bordür ile sonlandırılmıştır. Arka yüzünde *Duribe fi Kostantiniyye 1223* (İstanbul'da darp edildi 1808) cülus yılı yazılıdır. Bu yazı kompozisyonunu ön yüzdeki gibi çok kollu yıldızın içine yerleştirilmiş ve bu yıldız dairevi çiçek bordürü ile çevrelenmiştir. Diğer bir örnekte ise tuğranın etrafı *Sultanü'l berreyni ve hakanü'l bahreyni Es-sultan ibni Es-sultan* (İki karanın sultanı ve iki denizin hakanı Sultan oğlu Sultan), arka yüzünde *Duribe fi Kostantiniyye 1223* (İstanbul'da darp edildi 1808) yazısının etrafında *Es-sultan Mahmud Han bin Abdülhamid Han dame mülkehü* (Abdülhamid Han oğlu Sultan Mahmud mülkü daim olsun) yazısına yer verilmiştir.

Bu gümüş sikkeler dışında Cezayir'de III. Mustafa döneminden itibaren darp edilen gümüş sikkeler II. Mahmud döneminde de darp edilmeye devam edilmiştir. Bucu adı verilen bu sikkelerin ağırlığı; tam bucuların 10,5 gr olup, çifte bucu, bucu ve ¼ bucu gibi çeşitli ağırlıklarda tedavüle çıkarılmıştır. Cezayir bucuları tuğralı ve tuğrasız olmak üzere iki farklı çeşittir.²⁶ Tuğrasız sikkelerin ön yüzlerinde *Sultan Mahmud Han, azze nasruhu* (Sultan Mahmud Han, Allah'ın aziz yardımını onunla olsun) 3 satır halinde yazılı olup, etrafı inci dizisi bordür ile kuşatılmıştır. Arka yüzde ise *Duribe fi Cezayir* (Cezayir'de darp edildi) yazı ile sultanın cülus yılı değil darp tarihi yazılmıştır (Fotoğraf 31-32). Tuğralı bucularda, ön yüzde tuğra ve tuğranın sağında çiçek motifi çelenk ile çevrelenirken, bunun etrafında yapraklardan oluşan bordürle tamamlanmıştır. Sikkelerin arka yüzüne *Duribe fi Cezayir* (Cezayir'de darp edildi) ve darp yılı yazılmıştır. Bu yazının etrafında çelenk motifi ve çelenk motifinin etrafında yapraklardan oluşan bordür yer almaktadır (Fotoğraf 33-34). Bazı örneklerde çelenk motifi ve yaprak bordürler bulunmamaktadır.

3.3. Bakır Sikkeler

II. Mahmud döneminde bakır paralar; Bağdad, Cezayir, Kostaniye (Cezayir), Kostantiniyye, Mısır ve Trablusgarb ve Van'da basılmıştır.²⁷

Bağdad darplı mangırlarının arka yüzünde farklılık olarak mührü Süleyman kullanılmıştır.

23 A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2770.

24 A.Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2002, Sayı 6, Cilt 62-65, s.195-210.

25 A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*, s. 2769-2772, 2791.

26 A. Damalı, *A'dan Z'ye...* s. 47.

27 A. Damalı, *Osmanlı Sikkeleri...*,2961-2979.

Bu mangırların ön yüzünde cülusun kaçınıcı yılı olduğu *Duribe fi Bağdad 1223* (Bağdat'ta darp edildi 1808) yazılıdır, bu yazı kompozisyonunun etrafı inci dizisiyle çevrelenmiştir. Arka yüzünde merkeze Mühr-ü Süleyman motifi yerleştirilmiştir. Mühr-ü Süleyman'ın ortasında bazı sikkelerde ay-yıldız motifi yer alırken bazılarında saadet motifi yerleştirilmiştir. Mühr-ü Süleyman'ın etrafında ise inci dizisi bordür oluşturulmuştur. Trablusgarb'da darp edilen bakır paraların kompozisyonları farklıdır. Ön yüzde kare kartuş içinde *Duribe* yazılı olup arka yüzde *fi Trablus 1223* (Trablusgarb'da darp edildi 1808) yazılıdır.

Tunus'ta darp edilen burben kare kesilmiş olup tam burben 0.80 gr, yarımaları 0.40 gr ağırlığındadır. Ön yüzüne *Sultan Mahmud*, arka yüzüne ise *Han* ve darp tarihi yerleştirilmiştir. Bu yazı kompozisyonları ön ve arka yüzde kare formulu kartuşlar içine alınmış olup etrafında kare formulu inci dizisi bordürüne yer verilmiştir (Fotoğraf 35-36).²⁸

4. Katalog

Katalog No	01	Fotoğraf	1-2
Müze Env. No	3387	Darp Tarihi	Cülusun 12. Yılı
Ağırlık	4,74 gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	28mm	Malzeme	Altın
Cidar	1mm	Birim	Atik Rumi Altın

3387 envanter numaraları sikkenin ön yüzünde merkezdeki tuğrada *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima Abdülhamid oğlu Mahmud Hân* (Allah) zaferini daim etsin yazılıdır. Tuğranın sağına lale motifi ile lalenin iki yanında küçük tomurcuklar yerleştirilmiştir. Tuğra ve çiçek kompozisyonunun etrafında iki testere dişli şerit arasında çiçekli bordür bulunmaktadır. Bordürde kıvrık dalların dairevi olarak dolaştığı, aralarında küçük lale motiflerinin yer aldığı görülmektedir. Sikkenin arka yüzünde merkezde dört satırlık *12, Duribe fi Kostantiniyye, 1223* (12, İstanbul'da darp edildi, 1808) Yazılı olup bu kompozisyonun etrafı ön yüzdeki gibi çiçekli bir dairevi bordür ile çevrelenmiştir. Sikkenin üst kısmına delik açılmıştır.

Katalog No	02	Fotoğraf	3-4
Müze Env. No	4540	Darp Tarihi	Cülusun 28. Yılı
Ağırlık	1,58 gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	20mm	Malzeme	Altın
Cidar	0,5 mm	Birim	Cedid Mahmudiye

4540 envanter numaraları sikkenin ön yüzünde merkezdeki tuğrada *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima Abdülhamid oğlu Mahmud Hân* (Allah) zaferini daim etsin yazılı olup tuğranın sağına adli mahlası işlenmiştir. Tuğra ve mahlasın dört yönünde birer küçük gül dalı mevcuttur. Bu kompozisyonun etrafı, yaprakların arasından çıkan tomurcukların oluşturduğu dairevi bordür ile tamamlanmıştır. Sikkenin arka yüzünde 28, *Duribe fi Kostantiniyye, 1223* (28, İstanbul'da darp edildi, 1808) yazılı olup bu yazı ve tarih kompozisyonunun etrafına beş yönde küçük gül dalı yerleştirilmiştir. Bunların dışını ise ön yüzde olduğu gibi dairevi tomurcuk bordür çevrelemektedir.

Katalog No	03	Fotoğraf	5-6
Müze Env. No	3042	Darp Tarihi	Cülusun 3. Yılı
Ağırlık	0,79 gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	15mm	Malzeme	Altın
Cidar	0,5mm	Birim	Çeyrek Fındık

3042 envanter numaralı sikkenin ön yüzünde merkezde Sultan II. Mahmud'un *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima* Abdülhamid oğlu Mahmud Hân (Allah) zaferini daim etsin) yazılı tuğrasının sağında lale motifi yer alırken bu kompozisyon etrafı dairevi forma fındık dizisiyle sonlandırılmıştır. Sikkenin yüzeyi deformasyona uğramıştır. Sağ alt kısımda aşınma mevcuttur. Arka yüzde ise 3, *Duribe fî Kostantiniyye, 1223* (3 İstanbul'da darp edildi, 1808) yazılı olup etrafı ön yüzdeki gibi dairevi fındık dizisi bordür ile sarılmıştır. Bu yüzeyde de yer yer deformasyon görülmektedir.

Katalog No	04	Fotoğraf	7-8
Müze Env. No	3365	Darp Tarihi	Cülusun 12. Yılı
Ağırlık	0,75 gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	14 mm	Malzeme	Altın
Cidar	0,3 mm	Birim	Çeyrek Fındık

3365 envanter numaraları sikkenin ön yüzünde *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima* Abdülhamid oğlu Mahmud Hân (Allah) zaferini daim etsin) yazılı tuğra ile tuğranın sağına tomurcukları ile birlikte lale motifi işlenmiştir. Kompozisyonun etrafında testere dişli dairevi bordür yer almaktadır. Sikkenin sol kısmında yüzey aşınmıştır. Sikkenin ön yüzündeki kompozisyon darptan kaynaklı olarak sağa doğru kaymıştır. Sikkenin arka yüzünde merkezde 12, *Duribe fî Kostantiniyye, 1223* (12, İstanbul'da darp edildi, 1808) yazılıdır. Etrafında dairevi testere dişli bordür ile çevrelenmiştir. Sikkenin alt kısmı aşınmıştır. Darptan kaynaklı olarak bu yüzdeki kompozisyon sola doğru kaymıştır.

Katalog No	05	Fotoğraf	9-10
Müze Env. No	1559	Darp Tarihi	Cülusun 3. Yılı
Ağırlık	0,76 gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	13mm	Malzeme	Altın
Cidar	0,7mm	Birim	Çeyrek Fındık

1559 Envanter numaraları sikkenin ön yüzüne *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima* (Abdülhamid oğlu Mahmud Hân (Allah) zaferini daim etsin) yazılı II. Mahmud tuğrası ve tuğranın sağına lale motifi işlenmiştir. Kompozisyonun etrafında dairevi düz ince bordür ve bordürün etrafında aşınmış inci dizisi mevcuttur. Sikkenin etrafı tam dairevi kesilmemiştir. Sonradan kırılmıştır. Sikkenin arka yüzünde ortada; 3, *Duribe fî Kostantiniyye, 1223* (3 İstanbul'da darp edildi, 1808) yazılıdır. Yazının sağ tarafında dairevi ince düz bordür yer alırken sikkenin düz gün

kesilmemesinden dolayı sol tarafta bordür görülmemektedir. Sikkenin yüzeyinde deformasyon ve kum tanecikleri mevcuttur.

Katalog No	06	Fotoğraf	11-12
Müze Env. No	5207	Darp Tarihi	Cülusun 17. Yılı
Ağırlık	0,45 gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	13mm	Malzeme	Altın
Cidar	1mm	Birim	Çeyrek Cedid Adli

5207 envanter numaraları sikkenin ön yüzünde merkezde adli mahlaslı tuğra (*Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima, Adli*; Abdülhamid oğlu Mahmud Hân (Allah) zaferini daim etsin, Adli) hakkedilmiştir. Tuğranın etrafındaki dairevi yazıda *Sultan Selatin-i Zeman Adli Mahmud Han* “Zaman Sultanlarının sultanı Adalete mensup olan Mahmud Han) yazılıdır. Dairevi yazının her iki yanında ince dairevi bordür bulunmaktadır. Sikkenin arka yüzünde merkezde; *17, Duribe fi Kostantiniyye el-Mahrusa 1223* (17 Büyük Şehir İstanbul’da darp edildi 1808) yazılı olup yazının etrafındaki dairevi yazıda ise *Dame Mülkuhu ve Saltanataühu İla Ahirü’ d-Devran* (Kıyamete kadar devleti ve saltanatı daim olsun) yazılıdır. Dairevi yazının her iki yanında ince düz bordür ile sonlandırılmıştır. Sikkenin kenarları tırtıklıdır.

Katalog No	07	Fotoğraf	13-14
Müze Env. No	991	Darp Tarihi	Cülusun 26. Yılı
Ağırlık	12,61gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	48 mm	Malzeme	Gümüş
Cidar	1,6 mm	Birim	Altılık

991 envanter numaralı sikkenin ön yüzünde, merkezdeki *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima* Abdülhamid oğlu Mahmud Hân (Allah) zaferini daim etsin) yazılı tuğranın sağ tarafında “adli” mahlası hakkedilmiştir. Bunların dört yönüne küçük dallar üzerindeki güller yerleştirilmiştir. Bu kompozisyonun etrafı iki yönden dairevi inci dizisi bordürle çevrelenen art arda dizilen kenger yaprakları yer almaktadır. Sikkenin Arka Yüzünde Merkezde *26, Duribe fi Kostantiniyye, 1223* (26, İstanbul’da darp edildi, 1808) yazılıdır. Bunun etrafında beş adet dallarıyla birlikte gül motifine yer verilmiştir. Kompozisyon etrafı ön yüzdeki gibi inci dizisinin çevrelediği kenger yapraklı bordürden oluşmaktadır. Sikkenin üst kısmına delik açılmıştır.

Katalog No	08	Fotoğraf	15-16
Müze Env. No	916	Darp Tarihi	Cülusun 21. Yılı
Ağırlık	0,61 gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	13mm	Malzeme	Gümüş
Cidar	0,5mm	Birim	Yeni Kuruş

Sikkenin ön yüzünde ortada yer alan II. Mahmud tuğrasının *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima* Abdülhamid oğlu Mahmud Hân (Allah) zaferini daim etsin) sağına lale motifi hakkedilmiştir. Bu kompozisyonun etrafı ince düz dairevi bordürlerin arasında kalan kıvrık dalların oluşturduğu spiral yuvarlaklar içindeki noktalı çiçek motiflerinden meydana gelmektedir. Sikkenin arka yüzünde merkezde, üstte sultanın cülus yılı olan 21 rakamı ve altında *Duribe fi Kostantiniyye, 1223* (21, İstanbul'da darp edildi, 1808) yazılıdır. Bu yazının etrafında ise ön yüzde olduğu gibi kıvrık dalların spiral yuvarlaklar içinde noktalardan oluşan bordüre yer verilmiştir. Sikkenin yüzeyinde yer yer aşınmalar mevcuttur.

Katalog No	09	Fotoğraf	17-18
Müze Env. No	4904	Darp Tarihi	Cülusun 13 Yılı
Ağırlık	0,26 gr	Darp Yeri	Kostantiniyye
Çap	14mm	Malzeme	Gümüş
Cidar	0,5mm	Birim	1 Para

4904 envanter numaralı sikkenin ön yüzünde merkezde *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima* Abdülhamid oğlu Mahmud Hân (Allah) zaferini daim etsin) yazılı tuğra ve tuğranın etrafında dairevi ince düz bordür ile inci dizisi yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde 13, *Duribe fi Kostantiniyye, 1223* (13, İstanbul'da darp edildi, 1808) yazılı olup etrafı dairevi düz bordür ile inci dizisi bordür ile sonlandırılmıştır. Sikkenin inceliği ve darptan kaynaklı olarak ön ve arka yüzdeki kompozisyonlar diğer yüzde görünür hale gelmiştir.

Katalog No	10	Fotoğraf	19-20
Müze Env. No	4909	Darp Yeri	Kostantiniyye
Darp Tarihi	Cülusun 28. Yılı	Malzeme	Bakır
Ağırlık	0,26 gr	Birim	Mangır
Cidar	0,5 mm	Çap	14mm

4909 envanter numaraları sikkenin ön yüzünde “adli” mahlaslı tuğrada *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima* (Abdülhamid oğlu Mahmud Hân (Allah) zaferini daim etsin) yazılı olup tuğranın etrafında dört adet küçük gül motifi yerleştirilmiştir. Bu kompozisyonun etrafı yapraklar arasından çıkan küçük tomurcukların oluşturduğu dairevi bordür ile çevrelenmektedir. Sikkenin arka yüzünde merkezde 28, *Duribe fi Kostantiniyye, 1223* (28, İstanbul'da darp edildi, 1808) yazılıdır. Kompozisyonun etrafı beş adet gül ile çevrili olup etrafında ön yüzdeki gibi tomurcukların oluşturduğu dairevi bordür yer almaktadır. Sikkenin üst kısmına delik açılmıştır. Yüzeyinde yer yer bozulmalar mevcuttur.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada incelediğimiz 10 (on) örnek, Sultan II. Mahmud'un 32 yıllık saltanatı boyunca darp ettirdiği belli başlı sikkelerin bir kısmını oluşturmaktadır. Altın, gümüş ve bakır malzemeden üretilmiş olan bu örneklerin tamamı Kostantiniyye darplıdır. II. Mahmud'un sikkelerinin darphanelerinin en yoğun olanı kuşkusuz Kostantiniyye'dir. Bunun başlıca sebepleri İstanbul'un başkent olması ve burada bulunan Kostantiniyye darphanesine sağlanan madenlerin yoğunluğudur.

II. Mahmud'un tahtta geçirdiği süre boyunca devletin içte ve dışta verdiği mücadeleler ekonomiyi de etkilemiş ve bu durum farklı ağırlık ve çeşitlilik gösteren sikkelerin darp edilmesine neden olmuştur. Çalışmadaki on sikke, bu çeşitlerin bir kısmını içermektedir. Bunlar çalışmada yer altın sikkelerde atik rumi, cedid mahmudiye altını, çeyrek fındık, cedid adli; gümüş sikkelerde altılık, yeni kuruş, 1 para; bakır sikkelerde ise mangırdır.

Katalogda incelediğimiz sikkelerin yazı çeşidi *sülüs* olup, ön yüzde tuğra, arka yüzde darp yeri ve tarih yer almaktadır. Sikkelerdeki yazı kompozisyonları Kat. No 06 dışında aynıdır. Kat. No. 01-02-03-04-05-07-08-09-10 sikkelerinde ön yüzde tuğra (Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima; arka yüzde ise *Duribe fi Kostantiniyye* 1223 yazılıdır. Yazının en üst kısmında II. Mahmud'un kaçınıcı cülus yılında basıldığı rakamla belirtilmiştir. 06 nolu sikkenin ön yüzünde *Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Daima, Adli "Sultan Selatin-i Zeman Adli Mahmud Han" yazılı iken* arka yüzünde *17 Duribe fi Kostantiniyye el-Mahrusa 1223 dame mülkuhu ve Saltanataühu İla Ahirü'd-Devran* yazılmıştır. Sikkelerin ön yüzlerindeki tuğra kullanımı sultanın imzasını taşıyan tuğranın olması bir anlamda sikkeyi sembolleştirmiştir. Sikkelerin arka yüzündeki darp yeri ve sultanın cülus tarihi ve cülusun kaçınıcı yılında darp edildiği sonraki dönemlerde yapılan araştırmalar için önemli bir belge niteliği haline gelmiştir. Sultanı öven sözler ve dualar dönemin şartlarında gerekli görülüp konulmuştur.

II. Mahmud dönemine basılan sikkelerin farklı darphanelerde her birimdeki sikkenin farklı bir kompozisyonu içerdiği bilinmektedir. Ele aldığımız sikkelerin süslemelerinde geometrik ve bitkisel süslemeler kullanılmıştır. Ön yüzde tuğranın hemen sağında adli mahlası yerine bitkisel motif kullanılan 5 sikke (Kat. No. 01, 03, 04, 05, 08) vardır. Ayrıca bu Kat. No. 02, 07 sikkelerde tuğra ve yazı karakterlerinin etrafında gül motifleri mevcuttur. Bordürlerde ise Kat. No. 01, 02, 07, 10, sikkelerde bitkisel motif kullanılmıştır. Kat. No. 01, 02, 10, sikkelerde ince kıvrık dalların arasından çıkan ince yaprakların ucundan tomurcuklar çıkan dairevi bordür yer almaktadır. Kat. No. 07 ise yazı ve tuğra kompozisyonlarının etrafında art arda dizilen kenger yapraklarından oluşan bordür bulunmaktadır. Bitkisel süslemeler Osmanlı'da mimariden el sanatlarına kadar birçok alanda kullanılmıştır. Sikkelerde de kullanılan bu süslemeler çok küçük olan bu metal parçalarının estetiğine katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda bu süslemeler dönemin kültürünü, lale ve gül bitkilerine verilen önem göstermektedir. Geometrik süsleme olarak sikkelerin etrafında dairevi formlu inci dizisi bordürlerle sonlandırılmıştır. Kat. No. 01, 07'deki sikkelerde bitkisel bordürleri çevreleyen zarif inci dizisi bordürler yer almaktadır. Kat. No. 03'te ise sikkenin ön ve arka yüzlerinde iri taneli inci dizisi bordür mevcuttur. Kat. No. 04'teki sikke de yer alan bordür testere dişli olarak kompozisyonları çevrelemiştir. Kat. No. 07'de sikkelerinin etrafındaki dairevi bordürler örnek verilebilir. Geometrik süslemeler Osmanlı sanatının her dalında kullanılmıştır. Sikkelerde de yoğun olarak görülen geometrik şekiller, ele aldığımız örneklerde daha zarif şekilde bitkisel süslemeleri tamamlayıcı unsur olarak yerleştirilmiştir.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'ne uzun yıllar hizmet vermiş olan Sultan II. Mahmud, kendi döneminde darp ettirdiği sikkelerle de Osmanlı ekonomisine ve nümismatik bilimine katkı sunmuştur. Darp ettirdiği sikkelerin malzeme, ağırlık, kompozisyon bakımından çeşitliliği dikkat çekmektedir. Bu sikke çeşitliliğinin incelenmesi ve belgelenmesi II. Mahmud döneminin ekonomik, sosyal hayatını anlamak açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

Artuk, İbrahim ve Artuk, *Cevriye, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu, II*. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul 1974.

Artuk, İbrahim, “Adli Altın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayinevi, İstanbul 1988, 389.

Artuk, İbrahim, “Darül Hilafe Altını”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8; Türkiye Diyanet Vakfı Yayinevi, İstanbul 1993, s.539.

Artuk, İbrahim, “Gazi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayinevi, İstanbul 1996, s.445.

Artuk, İbrahim, “Zolota”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayinevi, İstanbul 2013, s.500-501.

Artuk, İbrahim, “Zeri Mahbub”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayinevi, İstanbul 2013, s.281-282.

Aykut Şevki Nezihi, “Osmanlı Sikkeleri” *Türkler*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1528-1561.

Beydilli, Kemal, “Mahmud II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayinevi, İstanbul 2003, s.352-357.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi XVIII. yy'dan Tanzima'ta Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Damalı, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, 1, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

Damalı, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, 8, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

Damalı, Atom, *A'dan Z'ye Osmanlı Nüsmatik El Kitabı*, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

Kocaoğlu, A. Mehmet, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6, s.195-210.

Kolerkılıç, Ekrem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara 1958.

Ölçer, Cüneyt, *Sultan Mahmud II Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları Han Devri Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.

Ölçer, Cüneyt, *Darphane Müzesi Osmanlı Madeni Paralar Kataloğu*, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul 1985.

Öztürk, Mustafa, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler*, 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1485-1527.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Tekin, Oğuz, “Devletler, Hükümdarlar ve Sikkeleri”, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s.167-278.

Tekin, Oğuz, “Sikke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 37, İstanbul 2009, s.179-184.

Uslu, Kaan; Beyazıt, M. Fatih ve Kara, Tuncay, *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları (1687-1839)*, Osmanlı Nümismatik Kültür Yayını, İstanbul 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Mangır”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1974, s.282-283,

Yılmaz, Aliye, *İznik Müzesi’ndeki Osmanlı Dönemi Sikkeleri*, Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2019.

İnternet Kaynakları:

www.vcoins.com

<https://en.numista.com>

www.numisbids.com

Fotoğraflar

Kat. No. 01

Fotoğraf 1: Ön Yüz; Fotoğraf 2: Arka Yüz
Atik Rumi Altın (Ocak 2017)

Kat. No. 02

Fotoğraf 3: Ön Yüz; Fotoğraf 4: Arka Yüz
Cedid Mahmudiye Altını (Ocak 2017)

Kat. No. 03

Fotoğraf 5: Ön Yüz; Fotoğraf 6: Arka Yüz
Çeyrek Fındık (Ocak 2017)

Kat. No. 04

Fotoğraf 7: Ön Yüz; Fotoğraf 8: Arka Yüz
Çeyrek Fındık (Ocak 2017)

Kat. No. 05

Fotoğraf 9: Ön Yüz; Fotoğraf 10: Arka Yüz
Çeyrek Fındık (Ocak 2017)

Kat. No. 06

Fotoğraf 11: Ön Yüz; Fotoğraf 12: Arka Yüz
Çeyrek Cedid Adli (Ocak 2017)

Kat. No. 07

Fotoğraf 13: Ön Yüz; Fotoğraf 14: Arka Yüz
Altılık (Ocak 2017)

Kat. No. 08

Fotoğraf 15: Ön Yüz; Fotoğraf 16: Arka Yüz
Yeni Kuruş (Ocak 2017)

Kat. No. 09

Fotoğraf 17: Ön Yüz; Fotoğraf 18: Arka Yüz
1 Para (Ocak 2017)

Kat. No. 10

Fotoğraf 19: Ön Yüz; Fotoğraf 20: Arka Yüz
Mangır (Ocak 2017)

Fotoğraf 21-22: Zeri Mahbub

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=936&lot=629> (25.03.2021)

Fotoğraf 23-24: Darü'l Hilafet Altını

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=936&lot=633> (25.03.2021)

Fotoğraf 25-26: Hariye Altın

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=936&lot=634> (25.03.2021)

Fotoğraf 27-28: 5 Kuruş Cihadiye

https://www.vcoins.com/en/stores/numiscorner/239/product/coin_turkey_mahmud_ii_5_kurush_1851ah125526_qustantiniyah/1098253/Default.aspx (25.03.2021)

Fotoğraf 29-30: Zolota

<https://en.numista.com/catalogue/pieces62542.html> (25.03.2021)

Fotoğraf 31-32: Bucu Cezayir

(A.Damalı, Osmanlı Sikkeleri Tarihi, Cilt.8, s. 2721)

Fotoğraf 33-34: Bucu Cezayir
(A.Damalı, Osmanlı Sikkeleri Tarihi, Cilt.8, s. 2725)

Fotoğraf 35-36: Yarım Harube
(A.Damalı, Osmanlı Sikkeleri Tarihi, Cilt.8, s. 2955)

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr.
Tefvik EVCİ

tevfik_evci@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0697-1089>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 31/06/2021 20/06/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.945981>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Taşra İdaresinde Reform: Kastamonu Örneğinde Eyaletten Vilayete Geçiş ve Vilayet Umûm Meclisleri

Reform in the Ottoman Provincial Administration: The Transition from State to Province and Provincial General Assemblies in the Case of Kastamonu

Öz

Tanzimat Fermanı ile Osmanlı İmparatorluğu'nda idarî, askerî, malî vb. daha birçok alanda düzenlemeler yapılmıştı. Osmanlı idarecileri kötü gidişatı durdurabilmek için özellikle III. Selim devrinden beri Batı modelinde birtakım düzenlemeleri hayata geçirmişlerdi. İşte, 1839 yılında ilan edilen ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da anılan ferman, bu düzenlemelerin adeta zirvesidir. Günümüzde dahi gerek ferman gerekse fermanın uygulanması sosyal bilimciler arasında tartışılmaya devam etmektedir. Kimileri uygulamaları ülke gerçeklerinden uzak “aşırı batıcı” olarak tenkit ederken kimileri ise imparatorluğun çöküşünün engellenebilmesi için “zorunluluk” olarak desteklemektedir fakat şunu belirtmek gerekir ki reformlar, neredeyse İmparatorluğun siyasi ömrünün sonuna kadar yoğunluğu değişse de yapılmaya devam edilmiştir.

Bu reformlardan birisi de idare alanındaydı. 1864 tarihinde yürürlüğe giren bir nizamname, İmparatorluğun taşra idaresinde yeni bir dönemi işaret ediyordu. Taşra idaresinde uzun süredir uygulanan eyalet sisteminden vazgeçilerek vilayet sistemine geçilmişti. Çalışma konumuz olan Kastamonu da bu yerlerden birisiydi. Yeni nizam ile birlikte yeni idari birimler teşkil edilmişti. Bir başka yenilik de vilayet merkezlerinde valinin başkanlığında, vilayete bağlı livalardan (sancaklardan) seçimle gelen üyelerden oluşan Vilayet Umûmi Meclisi'dir. Azalar; bayındırlık, vilayette tarımın ve ticaretin geliştirilmesi gibi konularda kendi bölgelerinin ihtiyaçlarını ve taleplerini dilekçelerle valiye sunuyorlardı. Mecliste tartışılarak alınan kararlar ile talepler, Şûrâ-yı Devlet'e gönderiliyor ve burada uygun görülenlere onay veriliyordu. Kastamonu'da vilayet sistemine geçişle birlikte yeni nizam tesis edilmiş ve livalarda yapılan seçimle belirlenen üyeler, meclis-i umumiye gelerek

ATIF: EVCİ Tefvik, “Osmanlı Taşra İdaresinde Reform: Kastamonu Örneğinde Eyaletten Vilayete Geçiş ve Vilayet Umûm Meclisleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (923-946)

CITE: EVCİ Tefvik, “Reform in the Ottoman Provincial Administration: The Transition from State to Province and Provincial General Assemblies in the Case of Kastamonu?”, *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (923-946)

çalışmaya başlamışlardı. Meclis, kendisine verilen görevi yerine getirmiş, Kastamonu Vilayeti'ne bağlı kazaların taleplerini müzakere etmiş ve bunları merkezi idareye bildirmişti. Bu çalışmamızda, Kastamonu Vilayeti'nin kurulmasını ve yine bu yeni sistemin bir kurumu olan umumi meclisin çalışma şekli, çeşitli örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır. Böylece, yeni taşra idare sisteminin vilayeteki uygulaması ile bunların olumlu ya da olumsuz neticelerinin daha iyi görüleceği kanaatindeyiz. Öte yandan dönemin Kastamonu vilayeti ve mülhak kazaların sorunlarına ve taleplerine dair verilen örneklerin, Kastamonu yerel tarih çalışmalarına katkı sağlayacağı da ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Meclis-i Umûmi, Taşra İdaresi

Abstract

After the Imperial Rescript of Gülhane (*Tanzimat Fermanı*), regulations have been made in Ottoman Empire in several areas including administrative, military, financial and many other domains. In order to stop the decline and the worsening course, Ottoman administrators had implemented some Western-style arrangements particularly since the Reign of Selim III. This edict, also known as the *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*, which was declared in 1839 is almost the peak of these regulations. Even today, both the edict itself and its implementation continue to be debated among social scientists. While some social scientists criticize the regulations for being far from the realities of the country and “too Western,” others support it as a “necessity” to prevent the collapse of the Empire. It needs noting, however, that reforms continued to be made, albeit in differing intensities, until the end of the political life of the Empire.

One of these reforms was in the field of administration. A regulation, enacted in 1864, marked a new are in the provincial administration of the Empire. The state system, which had been in effect for a long time in the provincial administration, was abandoned and the provincial system was adopted. New administrative units were established along with the new order. Another reform was the establishment of Provincial General Assemblies, which consisted of elected members from the *livas* (*sanjaks*) of corresponding provinces, in provincial centers under the chairmanship of governors. Members submitted petitions to the governor on the needs and demands of their regions on such issues as public works, development of agriculture and trade in the province. The decisions taken in the Assembly after discussion and the demands were sent to the Council of State (*Şûrâ-yı Devlet*), where the demands deemed admissible were approved. With the transition to the provincial system, a new order was established in Kastamonu and the members determined by elections in *livas* started to work in the provincial general assembly. The Assembly fulfilled the task assigned to it by negotiating the demands of the districts (*kazas*) in Kastamonu Province and notifying the central administration about these demands. In this study, the establishment of the Kastamonu Province and the working method of the provincial general assembly, which is an institution of this new system, is explained through various examples. By so doing, we believe that the implementation of the new provincial administration system in the province and its positive and negative consequences will be understood better. Moreover, it is our hope that the examples regarding the problems and demands of the Kastamonu Province of the period and its annexed districts (*kazas*) will contribute to studies on local history of Kastamonu.

Keywords: Kastamonu, General Assembly, Provincial Administration

Giriş

Malî, idarî, askerî vb. birçok alanda önemli dönüşümlerin yaşandığı Tanzimat Dönemi öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkî düzene bakıldığında, taşra teşkilatında hiyerarşik yapı; eyalet (beylerbeyilik, vilayet), sancak (liva), nahiye, köy ve mezra biçimindeydi. İlk olarak Osmanlı kuvvetlerinin 1354'te Gelibolu Yarımadası'na çıkışı ve akabinde meydana gelen fetihler neticesinde buraların idari bir yapıya kavuşturulması gereği duyulmuştu. 1361'den sonra Rumeli Beylerbeyliği kurulmuş ve bunu Yıldırım Bayezid devrinde (1389-1402) teşkil edilen Anadolu Beylerbeyliği takip etmişti.¹ Beylerbeyliklerin sayısının imparatorluğun sınırlarının genişlemesine paralel olarak arttığı görülmektedir. 1609 tarihli Ayn Ali Efendi'nin belirttiği listeye göre Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut beylerbeylik sayısı otuz ikiye ulaşmıştı.² XVIII. yüzyıla gelindiğinde eyaletlerin sayısı (kaptanlık, voyvodalık ve melikliklerle dâhil) kırk ikiye ulaşmıştı.³

XIX. asırda ise özellikle 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra ilk önemli düzenleme taşra teşkilatında yapılmıştı. II. Mahmud devrinde yapılan bazı düzenlemeler yetersiz kalmış, Avrupa ülkelerinin taşra yönetiminin örnek alınması düşüncesi olmakla birlikte devlet adamları, İmparatorluğun kendine özgü şartlarının da olduğu bilincinde idiler. Bunun için geçmişte yapılan düzenlemeler de göz önünde bulundurularak 1840-1852 yılları arasında taşra yönetiminde kalıcı bazı düzenlemeler yapılmıştı.⁴ Eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köyleri içine alan nahiyelere bölünmüştü. Eyaletlerin yönetimi valilere bırakılırken her valinin yanına bölge kuvvetlerine komuta edecek bir muhafız ile mali işleri kontrol edecek bir defterdar verilmişti.⁵ Tanzimat'ın herkesin gelirine göre vergi vermesi prensibinin uygulanabilmesi için hazine gelirlerinin tespiti gerekiyordu. Bu amaçla eyalet ve sancak merkezlerine "muhasıl-ı emval" denilen kimselerle birlikte yanlarında kâtipler gönderilmişti. Ayrıca eyalet ve sancak merkezlerinde birer meclis oluşturulacaktı. Gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerde onlardan da iki temsilci bu meclislerde bulunacaktı. Sancak merkezlerinde, muhasıllar meclis başkanı olacaklardı ancak eyaletlerde ise bu görevi valiler yerine getirecekti.⁶

Taşra teşkilâtında düzenlemeler yapılırken eyaletlerin ve bunlara mülhak sancakların sayılarında da değişiklikler göze çarpmaktadır. Fazıla Akbal'ın 1831 yılındaki idari taksimatı listesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda on beş eyalet bulunmaktadır. Çalışma konumuz olan Kastamonu ise bu listede Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir liva olarak gösterilmektedir.⁷ Taşra teşkilatına

- 1 Nejat Göyünç, Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar), Osmanlı, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 77.
- 2 Halil İnalçık, "Eyalet", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 11, İstanbul 1995, s. 549.
- 3 Denizler ve mühim bazı nehirler üzerinde işleyen gemilerin sevk ve idaresi için teşkilatlanmış kaptanlıklar ile yine Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan hanlıklar, voyvodalıklar, meliklikler ve emirlikler idari taksimat açısından eyaletlerle eşdeğerdi. Ancak bunlar yerel isimlerle zikredilmeleri ve yarı bağımsız ya da imtiyazlı statülerinden dolayı eyalet olarak anılmamaktaydı. Orhan Kılıç, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tercihâtı, Elazığ 1997, S. 42-43.
- 4 Musa Çadırcı, "Tanzimat", Osmanlı, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 184.
- 5 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt 5, TTK, Ankara 2007, s. 191.
- 6 Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 2, Sayı 5, Eylül 1993, s. 3-4.
- 7 Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", TTK, Belleten, Cilt

dair bir diğ er düzenleme kararı II. Mahmud devrinde kurulan redif askerî teşkilâtının daha iyi bir şekilde iş lemesi için 1836 tarihinde toplanan “Meclis-i Şûra” da alınmış tı. Karara göre, Türkiye’de idarî yönetim müş irliklere ayrılıyordu. Bunlar Hüdâvendigâr Müş irliği, Konya Müş irliği, Ankara Müş irliği, Aydın Müş irliği, Erzurum Müş irliği ve Edirne Müş irliği. Kastamonu bu sırada Çankırı, Viranşehir (Safranbolu), Çorum ve Ankara sancaklarıyla birlikte Ankara Müş irliğini oluşturuyordu.⁸ Bu düzenleme Tanzimat’ın ilanına kadar devam etmiş ti. 1839’dan sonra Tanzimat’ın uygulandığı eyaletlerin sınırlarında bazı değı ş iklikler yapılmış , bazı sancaklar baş ka sancaklarla birleştirilerek yeni eyaletler oluşturulmuş tu. Ankara Eyaletine Bozok ve Kayseri sancakları da bağ lanmış tı. O sırada, Ankara Eyaleti Müş iri Davud Paş a’ya Tanzimat’ın uygulanması için gerekli düzenlemelerin yapılmasına dair talimat verilmiş fakat kısa bir süre sonra Tanzimat’ın gerektirdiğı gibi yönetici olmadığı düşünülerek Haziran 1840’ta görevden alınmış tı. Yerine henüz Tanzimat’ın uygulandığı yerlerden olmayan Diyarbakır Eyaleti Müş iri Sadullah Paş a getirilmiş ti.⁹ Ancak onun da fazla görevde kalmadığı görülmektedir ki 1841 yılında Palaslı İsmail Paş a Ankara Eyaleti Müş irliğine tayin olunmuş tu.¹⁰ Tanzimat’tan sonra yapılan değı ş ikliklerden Kastamonu da nasibini almış ve 1841’de Bolu Müş irliği adı ile teş kil edilen eyaletin içinde yer almış tı. Ancak 1846 yılındaki idari düzenlemede Kastamonu idarî statüsü yine değı ş miş ve eyalet haline getirilmiş ti.¹¹

İmparatorlukta mevcut eyalet ve sancaklar ile bunların zaman içerisinde geç irmiş olduğı değı ş imi 1847 yılından itibaren her yıl yayınlanan devlet salnamelerinden takip edebilmekteyiz.¹² Bu salnamedeki listeye göre 1847 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda otuz dokuz eyalet (voyvodalıklar dâhil) bulunmaktadır. Salnameye göre Kastamonu Eyaleti ş u sancaklardan oluş maktaydı: Kocaeli (Muhassılı saniyeden Mustafa Efendi), Bolu (Kaymakamı Hâceğ ândan Tâhir Efendi), Viranşehir (Kaymakamı Kapucıbaşı Cemal Ağa), Sinob (Kaymakamı Kapucıbaşı Mehmed Ağa).¹³

Tanzimat’ın ilanı üzerinden geçen yaklaşık on yıl süreye rağmen istenilen başarı henüz sağ lanamamış , vergi toplamada eskinin alış kanlıkları (yolsuzluklar) devam ediyordu. Yine halkın can ve mal güvenliği sağ lanamamış tı. İşte bu gibi nedenlerden ülke yönetiminde yeni bir düzenleme gereğı duyulmuş tu. 1849 yılında, Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanıp Sultan Abdülmecid’in onayı alınarak yürürlüğe giren yönetmelik, bir giriş , dokuz fasıl ve altmış sekiz maddeden oluş uyordu. Edirne Eyaleti’nden baş lanarak ülke yönetiminin yeni baş tan düzenlendiğini belirten yönetmelik, 1864 yılında yayımlanan “vilayet nizamnamesi”ne kadar yürürlükte kalmış tı.¹⁴

XV, Sayı 60, Ekim 1951, s. 619-624.

- 8 Musa Çadırcı, “Anadolu’da Redif Askeri Teş kilâtının kuruluş u”, Cilt 8, Sayı 14, Mayıs 1963, s. 70-71.
9 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK, Ankara 1991, s. 191.
10 BOA, C. DH. 107/5304.
11 İlhan Ş ahin, “Kastamonu”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2001, Cilt 24, s.588.
12 Salnamelerin tarihi önemi için bkz. Ahmet Zeki İzgöer, “Osmanlı Salnâmelerinin Ş ehir Tarihi Bakımından Önemi”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, 2005, ss. 539-552.
13 Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def’a 1, Sene 1263, s. 81-88.
14 Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri..., s. 218. Yönetmeliğ in yürürlüğe girmesinden sonra Kastamonu Eyaletinin idarî taksimatında herhangi bir değı ş iklik olmamış tı. Kocaeli, Bolu, Viranşehir ve Sinob sancakları varlığını devam ettirirken, Kocaeli’de muhassıllık kaldırılarak diğ er sancaklar gibi kaymakamlıkla idare edilmiş ti. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def’a 5, Sene 1267, s. 71.

1864 Vilayet Nizamnamesi

Balkanlarda Hıristiyan ahali arasında yaşanan huzursuzluk ve ayaklanmaların 1860-61'de tamamı Müslüman olan Suriye Eyaleti'ne de sıçraması görmezden gelinemeyecek bir tehlike işaretiydi. O dönem Hariciye Nazırı olan Fuad Paşa, bölgeye bizzat kendi gitmişti. Karışıklıklar hakkındaki tezkerelerinde Paşa, İmparatorluğun eyaletlerindeki kötü yönetim üzerinde büyük bir önemle durmaktaydı.¹⁵ Ona göre eyalet ve sancakların büyütülmesi, valiliklerine ise tecrübeli ve muktedir kimselerin tayin edilerek yetkileri genişletilmeliydi. Valiler yalnızca mühim meselelerde merkeze danışmalıydılar. Merkezi idarenin bu durumda iş yükü hafifleyecek ve vükelâ, devletin önemli işleriyle ilgilenecek zaman bulacaktı.¹⁶ Cevdet Paşa ise bu düşüncede değildi. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda eyaletlerin birçoğu coğrafi şartlar ve buralarda yaşayan ahali bakımından birbirlerine benzememekteydi. Ancak bu farklılıklar göz önünde tutularak mülki islahata teşebbüs olunabilirdi.¹⁷

Lübnan'da Dürzîler ve Marunîler arasında çatışmalar çıkmış, Avrupalı devletler sözde olayları yatıştırmak için Lübnan'a asker çıkararak Osmanlı İmparatorluğu'nun iç meselesine doğrudan müdahale ediyorlardı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunu da yanlarına alarak Lübnan'da sükûneti sağlamak için yeni bir statü hazırlamaya girişmişlerdi. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan bir komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesini hazırlamışlardı.¹⁸ "Cebel-i Lübnan Nizamnamesi" ile Lübnan'a idarî, adlî ve malî tam bir özerklik veriliyordu. Nizamnameye göre Lübnan, Babıali idaresinde, yürütme kuvvetinin bütün yetki ve görevlerine sahip olan Hıristiyan bir mutasarrıfın idaresine veriliyordu (Reyhan, 2006/1, s. 171; Karal, 2007, s. 42; Tural, 2005, s. 83; Ortaylı, a.g.e., s. 51).¹⁹

Avrupalı büyük güçler, Lübnan'daki statünün benzerini İmparatorluğun diğer eyaletleri için de istiyorlardı. Osmanlı devlet adamları ise bu eğilimi engellemek ve merkezi idareyi her şeye rağmen güçlendirmek gayretinde idiler. Suriye'de yaşanan karışıklıklarla Niş'te vuku bulan ayaklanmalar arasında sıkışıp kalan Babıali reform programını hemen uygulamak zorundaydılar. 1863 senesi sonlarına doğru Âli ve Fuad Paşalar taşra yönetiminde reform uygulamasına giriştiler.²⁰ Bu iş için imparatorluğun en "sıkıntılı" bölgelerinin belki de başında gelen Balkanlar'da (Niş'te) vali olarak oldukça başarılı icraata imza atan Midhat Paşa, İstanbul'a davet edilmişti. Sadrazam Fuad Paşa ve Midhat Paşa tarafından üzerinde çalışılarak hazırlanan bir nizamname, Heyet-i Vükelâ'nın tümü tarafından da onaylanmıştı.²¹

15 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK, Ankara 1993, s. 383.

16 Talât Mümtaz Yaman, Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi, İstanbul 1940, s. 159.

17 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt 7, TTK, Ankara 2003, s. 153.

18 İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), TTK Ankara 2000, s. 51.

19 Cenk Reyhan, "Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizamnamesi", Memleket Siyaset Yönetim, 2006/1, s. 171.; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt 6, TTK, Ankara 2007, s. 42.; Erkan Tural, "Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilayet Nizamnamesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 14, Sayı 2, Nisan 2005, s. 83.; Ortaylı, a.g.e., s. 51.

20 Ortaylı, a.g.e., s. 53.

21 Selda Kaya Kılıç, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 66.; Roderic Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 152-153.

Vilayet Nizamnamesi Tanzimat'tan sonra taşrada yapılan ilk sistemli düzenlemelerdi.²² Nizamname ile ilk önce idari bölünmede yeni bir düzenlemeye gidilerek en büyük yönetim birimi olan eyaletten vilayete geçilmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesine²³ göre vilayetler livalara(sancak), livalar kazalara, kazalar da karyelere (köylere) ayrılmaktaydı. İdarî birimlerin yöneticileri ise vilayetlerde geniş yetkilere sahip valiler, sancakta kaymakam ve kazalarda ise müdür idi.²⁴

Tanzimat'ın ilanından kısa bir müddet sonra taşrada teşkil edilmeye başlanan meclisler, 1864 yılındaki düzenlemeden sonra da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Vilayetlerde, livalarda ve kazalarda kurulan idare meclisleri, merkezden atanmış üyeleri haricinde yerel halk tarafından yapılan seçimle belirlenen üyelerden oluşuyordu. Ayrıca bir de her sancaktan seçilerek vilayet merkezine gönderilen iki Müslüman ve iki gayrimüslim üyenin katılımıyla kurulan Meclis-i Umumi-i Vilayet vardır.

Vilayet, liva ve kazaların yönetiminde meclislerin yanı sıra çeşitli memurlar da vardı. Bunlar vilayet yönetiminde vali, vilayet muhasebecisi, vilayet mektupçusu, umur-ı nafia memuru, umur-ı ziraat memuru, umur-ı hariciye memurlarıdır.

1864 Vilayet Nizamnamesi imparatorlukta bütün vilayetlerde aynı anda uygulamaya konulmamıştı. Bunun için Niş, Silistre ve Vidin eyaletlerinin birleştirilmesiyle Tuna Vilayeti teşkil olunmuş ve yeni sistem burada tatbik edilmeye başlanmıştı. Yeni vilayetin başına da Niş'te önemli başarılar elde eden Midhat Paşa getirilmişti. Midhat Paşa'nın Tuna Vilayetinde de oldukça başarılı olması devlet adamlarını cesaretlendirmiş ve ardından Bosna Vilayetinde üçüncü olarak da Edirne Vilayetinde sistem uygulanmıştı.²⁵ Akabinde uygulama sırasıyla Haleb, Suriye, Trablusgarb ve Erzurum vilayetlerinde hayata geçmişti.²⁶ Uygulama için tercih edilen yerlere bakıldığında çoğunlukla "sorunlu" denilebilecek bölgelerden seçildiğini görüyoruz. Tamamına yakını, Türk nüfusun azınlıkta olduğu vilayetlerdir. Tuna Vilayetinde sağlanan başarının bu bölgelerde de elde edilmesini ümit eden Babıali, bu sistemi tüm ülkede uygulayarak hem huzuru sağlayacak hem de karışıklıkları bahane ederek sürekli İmparatorluğun iç işlerine müdahale eden Avrupalı büyük güçlere bekledikleri fırsatı vermeyecekti.

1867 Düzenlemesi ve Kastamonu Vilayetinin Kuruluşu

Yukarıda da belirtildiği üzere 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin Tuna Vilayetinde görülen başarıları üzerine başka vilayetlerde de uygulamaya konulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu idarecileri bu sistemin ülke sathında yaygınlaştırılmasını istiyordu. Devletin resmî gazetesi Takvim-i Vekayi'de bu amaç açıkça ilan ediliyordu:²⁷

22 Muzaffer Sencer, Türkiye'nin Yönetim Yapısı, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 79.

23 1864 Vilayet Nizamnamesi için bkz. Düstur, 1. Tertib, Cilt 1, s. 608-624.; ayrıca tam transkripsiyon metin için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilayeti Nizamnamesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 5, Sayı 2, Mart 1996, ss. 67-81.; 1864 Vilayet Nizamnamesi, Ed. Erkan Tural ve Selim Çapar, Türkiye ve Orta-Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), Ankara 2015; ss. 374-383.; Erkan Tural, "1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 13, Sayı 2, Nisan 2004, ss. 93-123.

24 Bkz. vilayet nizamnamesinin altı, otuz bir ve kırk yedinci maddeleri.

25 Takvim-i Vekayi, 4 Ekim 1867 (5 Cümâdel-âhire Sene 1284), Nr. 894, s. 1-2.

26 Takvim-i Vekayi, 8 Ekim 1867 (9 Cümâdel-âhire Sene 1284), Nr. 895, s. 1.

27 Takvim-i Vekayi, 16 Mart 1867 (10 Zilkade Sene 1283), Nr. 875, s. 1-2.

“... mevki-i tecrübe imtihan olarak teşkil olunan Tuna Vilayeti idaresince muhassenatı görüldükçe diğer kıtaat-ı mülkiyye idarelerinin de bi’t-tedric o usûl ve kaide dairesine alınmasıyla şâyân buyurulmuştur. Vilayet Nizamnamesinin ahkâmının el-hâletü hazîhi müteşekkîl olan devâir hâricindeki eyâlâtın kaffesinde ve şu aralık masrafça hazine-i celileye bâr olmayacak sûrette mevki-i icraya konularak eyâlet nam ve unvanının bi’l-umûm vilayete tahviline emr ü ferman-ı isâbet-beyân-ı şeref-sünûh ve sudûr buyurulmuş ve iktizalarının sırasıyla icrasına teşebbüs ve mübaşeret kılınmıştır.”

21 Haziran 1867 (18 Safer 1284) tarihinde 22 maddelik bir talimatname yayınlanmıştır. Talimatnamenin giriş bölümünde daha evvel yapılan düzenlemelerden herkesin memnun olduğundan, bu usulün bütün ülkede uygulamaya konulması gerektiği belirtilmekte idi. Talimatnameye göre vilayetler livalardan, livalar kazalardan, kazalar ise nahiye ve köylerden oluşuyordu. Bu idari birimlerin yöneticileri ise; vilayette vali, livada mutasarrıf, kazada kaymakam, nahiyede müdür ve köyde muhtardır.²⁸ Talimatname ile taşra idaresinde 1864 nizamnamesinden farklı olarak nahiye idarî birimi dikkat çekmektedir. Öte yandan livada daha evvel kaymakam unvanı verilen idarecinin mutasarrıfa keza kazada ise müdür olan unvan kaymakama tahvil olunurken, müdürün ise nahiye idarecisi için kullanıldığı görülmektedir.

Prof. Tuncer Baykara’ya göre bu talimatın en önemli özelliklerinden birisi bir süredir fonksiyonunu kaybetmiş olan “kaza” ve “nahiye”lerin büyük kısmının ortadan kalkmasıdır. Örnek olarak da Kastamonu’nun 93 olan kaza sayısının 18’e düştüğünü söyler. Yine Baykara’ya göre 1867 düzenlemesi tarihi mirasa göre olmaktan ziyade yeni coğrafi şartlara göre düzenlenmişti. Ayrıca düzenleme için yeterince hazırlık yapılmadığı fikrindedir.²⁹

1864 Vilayet Nizamnamesi’nin yukarıda da belirtildiği üzere Tuna Vilayetinde başarılı olmuş ve 3’ü Rumeli, 1’i Anadolu, 2’si Arabistan, 1’i Irak ve diğer 1’i de Afrika’da olmak üzere 8 vilayet teşkil edilmişti. 1867 senesinde bunlara 12 yeni vilayet daha eklenmesi kararlaştırıldı. Meclis-i Mahsusa ve Meclis-i Vâlâ’da bu konuda müzakereler yapılmış ve birtakım kararlar alınmıştı. Vilayetler dâhilinde bulunan livaların kaymakamlarına “mutasarrıf”, kaza müdürlerine “kaymakam”, nahiye zabıta memurlarına “müdür” unvanı verilirken, vilayet muhasebecilerine eskisi gibi “defterdar”, liva mal müdürlerine “muhasebeci” ve kaza mal kâtiplerine “mal müdürü” unvanlarının verilmesi uygun görülmüştü. Ayrıca vilayet nizamnamesi gereği daha evvel teşekkül eden vilayetlere idare-i mülkiye için bir heyetle beraber birer kaymakam tayin edileceğinde ilk başta buralara “merkez kaymakamları” gönderilmişti. Fakat daha sonra tasarruf düşüncesiyle çoğu vilayetten bu kaymakamlıklar ilga olunup yerlerine vali muavini tayin edilmişti. Merkez-i Vilayet olan sancağın mülkî işleri bu muavinlere verilmişti. Müzakereler esnasında, teşekkül edecek olan vilayetlerde icap eden mahallere gayrimüslim tebaadan birer muavin gönderilerek, o vilayetlerdeki ecnebilerin işlerinin idaresinin de onlara havale olunması düşünülmüştü fakat hem livanın idaresi hem de ecnebilerin işlerinin bir memura verilmesi işlerin gecikmesine sebep olacağından, gayrimüslim nüfusun olduğu vilayetlerde bu işler merkezde bulunacak muhasebeciye verilmesi uygun bulundu. Gayrimüslimlere ait işlerin olmadığı vilayetlerde ise merkez-i liva umurunun muavinler vasıtasıyla idaresi kararlaştırıldı.

28 Kılıç, a.g.t., s. 79-80.

29 Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s. 130-131.

Yapılan müzakereler neticesinde Haziran 1867’de 12 vilayetin teşkil edilmesine karar verildi. Bu vilayetlerden birisi de Kastamonu Vilayeti idi. Vilayete mülhak sancaklar ve bunlara bağlı kazalar şunlardır: Bolu ma’ Ereğli Sancağı, Sinob Sancağı, Kastamonu Sancağı ve Kengırı Sancağı. Vilayetin valiliği ise Rumeli valisi Tevfik Paşa’ya tevdi edilmişti (BOA, İ.MMS. 133/5692, 29 Muharrem Sene 1284, 2 Haziran 1867).³⁰ Mehmed Tevfik Paşa temmuz sonunda Kastamonu’ya giderek vazifesine başlamıştı.³¹ Fakat vilayet teşkil edilmeden kısa bir süre önce Kastamonu Eyaleti Mutasarrıfı Hamdi Paşa, eyaletteki “başarılı” bir şekilde hizmet ettiğinden bahisle Kastamonu’nun vilayete tahviliyle görevine devam etmesi aksi takdirde yeni teşkil edilen vilayetlerden birisine tayini talebini bildirmişti.³²

Tablo 1. Kastamonu Vilayetinin Havi Olduğu Livalar ve Kaymakamlık Suretiyle İdare Olunan Kazaları:³³

Kastamonu Sancağı	Kengırı Sancağı	Sinob Sancağı	Bolu Sancağı
Taşköprü Kaymakamlığı	Çerkeş Kaymakamlığı	İstefan Kaymakamlığı	Göynük Kaymakamlığı
Daday Kaymakamlığı	Kalecik Kaymakamlığı	Boyabad Kaymakamlığı	Gerede Kaymakamlığı
Araç Kaymakamlığı			Ereğli Kaymakamlığı
İnebolu Kaymakamlığı			Bartın Kaymakamlığı
Tosya Kaymakamlığı			
Zağferanbolu Kaymakamlığı			

Kastamonu Eyaleti’nin vilayete tahvili ile birlikte teşkilat-ı cedide gereği yeni memurlar tayin olundu. Vilayet ve sancaklara tayin olunan yöneticiler aşağıda gösterilmiştir:³⁴

Vilayet ve Sancaklar	Muavinlik				Mülahazat
Kastamonu Vilayeti	Burdur	Maliye Kâtibi Esbak Halim Bey	-	-	
Sinob Sancağı	-	-	Kaymakamı bulunan Tevfik Paşa	-	İbkâ

30 BOA, İ.MMS. 133/5692, 29 Muharrem Sene 1284 (2 Haziran 1867). Kastamonu’dan başka teşkil edilen vilayetler şunlardır: Aydın, Ankara, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hüdâvendigâr, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Konya, Selanik, Yanya, Üsküb vilayetleri.

31 BOA, A. MKT. MHM. 388/42, 13 Temmuz Sene 1283 (25 Temmuz 1867).

32 BOA, A. MKT. MHM. 378/88, 9 Mart Sene 1282 (20 Mart 1867).

33 BOA, İ. ŞD. 7/349, lef 5.

34 BOA, İ. MVL. 575/25823.

Bolu Sancağı	-	-	Kütahya Kaymakamı Esbak Asaf Paşa	-	
Kengirli Sancağı	-	-	Niğde Kaymakamı Esbak Said Paşa	-	
Ereğli	-	-	-	Kaymakamı Bulunan Dilaver Paşa	İbkâ

Ancak vilayet mektupçuluğuna daha evvel tayin olan Halim Bey'in istifa etmesi üzerine, yerine 6.000 kuruş maaşla Bedri Bey gelmişti.³⁵

Yeni düzenin tesisi için yapılacak icraatı anlatmak ve vilayet dâhilindeki ahaliyi tetkik ve teftiş etmek maksadıyla vilayeti dolaşmaya çıkan Vali Mehmed Tevfik Paşa ilk önce Sinop'a gitmişti. Buradaki incelemelerini tamamladıktan sonra Ereğli'ye hareket eden Paşa, Ereğli'de aynı şekilde gerekli çalışmaları yaparak önce Bolu akabinde Kengirli sancaklarına gitmeye karar vermişti. Mehmed Tevfik Paşa, gittiği yerlerde muhtar ve ihtiyar meclislerinin seçimlerinin tamamlandığını sadarete bildiriyordu. Seçimler yapılmasına yapılmıştı ama Paşa'nın ifadesinden anlaşıldığına göre bu işler yapılırken birtakım ihtiyaçlar, yetersizlikler ortaya çıkıyordu. Evvela bu meclislerin görmeye mezun oldukları işlere dair ellerine verilmesi gereken talimatların, kazalardaki meclislerin seçim pusulalarının ve ahaliye anlatılması gereken muamelata dair birtakım evrakın kesretine göre elle yazılmasının mümkün olmadığı idi. Muhtar ve ihtiyar meclisleri seçimlerinin mevcut memurlar marifetiyle yaptırılabilmiş ise de nizamnamede belirtilen usule göre kaza, liva ve vilayet meclislerinin seçimlerinin yapılması için evvela her kazaya kaymakam tayin olunması gerektiğini ifade ediyordu.³⁶

Yukarıda belirtildiği üzere vilayetin artan resmî işlerinin geciktirilmeden, düzenli bir şekilde yapılabilmesi için şimdilik bir litografya destgâhıyla bir litografyacıya ihtiyaç olduğu merkeze bildiriliyordu. Talep üzerine vilayetlere gönderilmek amacıyla Avrupa'dan getirtilen destgâhlardan birinin Kastamonu'ya gönderilmesi ve yine bu işe ehliyeti onaylanmış olan İsmail Ağa'nın 900 kuruş maaşla tayinine karar verilmişti.³⁷

Eyaletten vilayete geçişten sonra eksikliği hissedilen bir diğer konu da hükümet tarafından tayin edilen yeni memurlarla birlikte artan daire, yeni bina meselesidir. Vali Mehmet Tevfik Paşa, sadarete yazılan tahriratta vilayetin teşkiliyle birlikte geldiği günden beri gayret ve çalışmalarının bayındırlık işlerinde henüz semeresinin, beklenilmesine karşın biraz tehir etmiş gibi görüldüğüne dair öz eleştiri yapıyordu fakat Paşa'nın ifadesine göre gerek merkez-i vilayette gerekse tayin edilecek kaymakamlık mahallerinde teşkil edilecek meclislerle, memurların ikamesine yer bulunmuyordu. Bu nedenle, ilk önce düşünülecek şey, vilayet merkezindeki memurları ve meclisler azasının ikamelerine lüzumu olan mahallin tedariki meselesini halletmektir. Vilayet merkezi olan nefs-i Kastamonu'da bir hükümet konağı elbette vardı. Ancak mevcut hükümet konağı binası bir

35 BOA, A. MKT. MHM. 387/41, 11 Rebiülevvel Sene 1284 (13 Temmuz 1867).

36 BOA, A. MKT. MHM. 394/53, 26 Teşrinievvel Sene 1283 (7 Kasım 1867).

37 BOA, İ. MVL. 580/2652, 5 Receb Sene 1284 (2 Kasım 1867).

vali odasıyla memurlar ve eski ketebeden tahrirat, muhasebe, evkaf ve arazi memur ve ketebesi odalarından ibaretti. Bu sebeple yeni bir daire-i mahsusa inşası elzemdi. Bu inşaatın kaide ve usulüne göre vilayetçe münakasasının³⁸ icrasıyla maktuan talibine bırakılması lazım gelse de burada Kastamonu'da öyle münakasa ile bina yapılmasını üstlenecek adam bulunmayacağı söyleyen vali devamında biraz da abartılı olsa gerek "... *usûlen zirâ' üzerine hesap yapmayı dahi bilir usta bulunamayub...*" diyerek emaneten inşa ettirmekten başka çare olmadığını merkeze iletmişti.³⁹ Hükümet konağının genişletilmesi ve resmî evrakın hıfz olunması için yapılacak mahzenin keşif defteri ve resmî vilayet tarafından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale olunmuştu.⁴⁰ Hazırlanan keşif defterine göre inşaatların tahmini bedeli 1 yük 16. 361 kuruştı. Merkezi idarece tetkik edildikten sonra vilayete inşaatın yapımına dair mezuniyyet verilmişti.⁴¹

Mehmed Tevfik Paşa'nın yaşadığı bir diğer mesele de, teşkilât-ı cedide icabınca açıkta kalan müdürler ve ketebeye münasip yerler bulunmasına dair tahriratla merkezden gelen taleplerdi. Bu isteklerden bunalmış olacak ki Paşa'nın vilayetten talep olunmadıkça merkezden ketebe ve müdür gönderilmemesine dair Meclis-i Vâlâ'ya havale olunan tahriratı bunu göstermektedir.⁴²

Mehmed Tevfik Paşa'dan sonra valilik makamına Erzurum Valisi Mehmed Reşid Paşa tayin edilmişti.⁴³ Mehmed Reşid Paşa memuriyet mahaline gitmeden evvel teşkilât-ı cedideye dair yapılacak ıslahata dair bilgi vermek için İstanbul'a gitmek isteğini merkeze bildirmiş fakat buna gerek olmadığı kendisine ifade edilmişti.⁴⁴ Bu arada, tayinin kış mevsiminde olması devrin ulaşım koşullarının zorluğu nedeniyle Kastamonu Vilayeti Valisi Mehmed Tevfik Paşa'ya yerine vekil bırakmaması ve yeni vali gelinceye kadar görevine devam etmesi bildirilmişti.⁴⁵ Yeni valinin Kastamonu'ya gelip görevine başlamasıyla birlikte vilayet sisteminin tüm kurumlarıyla vilayette tatbiki hususunda çalışılmaya başladığı görülmektedir. Ancak Mehmed Reşid Paşa da tıpkı selefi gibi muhtelif zorluklarla karşılaşmıştı. Kastamonu Vilayetinde istihdam olunan memurlar için tahsis olunan 2 yük 17.600 kuruş ödeneğin yeterli olmaması hasebiyle Dersaadet'e yapılan müracaat neticesinde mezkûr ödeneğe 20.000 kuruş daha ilave yapılmıştı. Fakat kaymakamlıkların maaşlarının 1.250 kuruştan 2.000, müdürlüklerin 416 kuruştan 800 kuruş raddelerine yükseltilmesi ve kaza mal müdürlerine 290 kuruş ve meclisler azalarına da 80 kuruş maaş verilmesi gerektiği ancak maaşların hali hazırda çok aşağı mertebede olduğunu söylüyordu. Valiye göre bu şartlar altında kaymakamlık, müdürlük vs. memuriyetler için ehil ve erbâb yani nitelikli adam bulunamayacaktı. Vilayet teşkilatının uygulanması ve bunun semeresinin görülmesi de bu nitelikli, muktedir memurun takımının vazifelendirilmesiyle mümkün olabilirdi. Bu da yeterli derecede maaş ödenmesine bağlıydı. İşte vilayetten Şûra-yı Devlet'e gönderilen iki kıta tahriratta meselenin çözümü için söz

38 Münakasa; Devlet ya da bir müessese tarafından bir malın veyahut bir işin indirilmeye konulması babında kullanılan tabirdir. Açık ve kapalı zarf olmak üzere iki şekilde yapılan münakasa usulünde, konu olan mal ya da iş en fazla indirim yapana ihale edilir. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II, İstanbul 1993, s. 616.

39 BOA, İ. MVL. 582/26152, 17 Ağustos Sene 1283 (29 Ağustos 1867).

40 BOA, MVL. 739/44, 21 Teşrinievvel Sene 1283 (2 Kasım 1867).

41 BOA, İ. MVL. 582/26152, lef 5, 17 Şaban Sene 1284 (14 Aralık 1867), A. MKT. MHM. 396/54, 21 Şaban Sene 1284 (18 Aralık 1867).

42 BOA, MVL. 740/41, 16 Teşrinievvel Sene 1283 (28 Ekim 1867).

43 BOA, A. MKT. MHM. 396/27, 17 Şevval Sene 1284 (11 Şubat 1868).

44 BOA, A. MKT. MHM. 399/87, 28 Kanunievvel Sene 1283 (9 Ocak 1868).

45 BOA, A. MKT. MHM. 397/97, 12 Ramazan Sene 1284 (7 Ocak 1868).

edilen vilayet tahsisatına 20-25 bin kuruşun daha ilavesi gerekiyordu.

Vilayetçe istenilen zammın gerekliliği, merkezi yönetim tarafından da valinin ifadesiyle “tasdik ve itiraf olunmakla” birlikte konu hakkında Maliye Nezaretiyle de yapılan yazışmalar neticesinde, beklenen cevap verilmişti. Burada vilayet ve liva merkezi idare meclisleri azasına maaş verilmesinden sarf-ı nazar olunacağı ve Kastamonu Vilayeti İdare Meclisleri azasının senelik 10.000 kuruş kadar olan maaşlarının vilayet tahsisatına eklenmesiyle maaşların ödenmesi ve 20.000 kuruşa yükseltilmesi lüzumu ve mecburiyeti tasdik edilerek gereğinin icrası bildiriliyordu. Maliye Nezareti mütalaasına göre, meclisler azalarının maaşları ileride ilga olunacak olsa bile şimdilik böyle karar olmamasından dolayı vilayetin tahriratta belirttiği hususlar ve talep edilen tahsisat Şûrâ-yı Devletçe uygun bulunarak Kastamonu Vilayetine gerekli yetkinin verilmesine ve hazinece de gereğinin yapılması hususunun Maliye Nezaretine havalesine karar verilmişti.⁴⁶

Tanzimat’ın ilanıyla birlikte imparatorluğun taşra idaresinde birtakım meclisler kurulmuştu. Muhassıllık meclisi, büyük meclis vs. meclisler, 1864 Vilayet Nizamnamesi’nin ilanıyla birlikte isimlerinde ve görevlerindeki kimi değişikliklerle birlikte varlıklarını devam ettirmişlerdi. Nizamname gereği vilayetlerde, livalarda ve kazalarda tesis olunan bu meclislerin Kastamonu Vilayeti’nde de açılması için çalışıldığı görülmektedir. Kastamonu Vilayeti valiliğine tayin olduğu haberini Erzurum’da aldığı andan itibaren Mehmed Reşid Paşa, vilayette yapılan ıslahata dair vilayetteki memurlardan telgraf vs. yollarla bilgi almıştı. Alınan cevapta ise henüz yeni teşkilâta mübaşeret olunmadığının bildirilmesi üzerine durumu sadarete bildirmişti. Kastamonu’ya vardığında ise “...yalnız ihtiyar meclislerinin teşkiliyle iktifa olduğunu, mümkün olduğu kadar nahiye müdürleriyle kaza kaymakamları tayin kılınmış ise de onların dolgun maaşlı memuriyet ümid ve efkârına düşürülerek ekserisi mahal-i memuriyetlerine gönderilmeyüb...” diyerek bunun vilayette yaygın bir hâl olduğunun müşahede edildiğinden bahsediyordu. Bu kimseleri ikna etmek için konuşulduğunu ve memuriyet mahallerine gitmemeleri durumunda yerlerine başkalarının tayin kılınacağına beyanıyla çoğunun ikna edildiği şeklindeki sözleriyle vilayetteki vaziyete dair kötü bir tablo çiziyordu. Kendisinin gece-gündüz çalışarak, evvela kaymakamlık meclislerinin ve ikinci olarak liva meclislerinin talimat-ı seniyyeye uygun bir biçimde seçimlerinin icra olunduktan sonra (intihabnâmeleri getirtilerek) azalarıyla mümeyyizlerinin maaşları, vilayet meclisinin teşkilinden sonra onların maaşlarıyla birlikte ödenmesi hususunda gerekli talimatların verildiğini ifade ediyordu. Öte yandan vilayet meclisleri aza ve mümeyyizlerinin de seçimleri livalar tarafından tasdik olunmak üzere sıfat-ı mutlak ile vasıflanan zevatın isimlerini içine alan “meclis-i tefrik”⁴⁷ teşkil edilmiş ve burada usulüne uygun olarak hazırlanan özel evrak tanzim olunarak bağlı livalara gönderilmişti. Neticede tüm meclislerin teşkili ve memurların tayini ayın 15’i ya da en son 20’sine (tahriratın yazılma tarihi H. 9 Zilhicce/R. 21 Mart) tamamlanacaktı.⁴⁸

Kaza ve liva meclislerinin teşkilinden sonra Vilayet İdare Meclisi azaları ve Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Meclis-i Cinayet mümeyyizliği seçimlerinin yapılacağı yukarıda da belirtildiği üzere vali tarafından ifade edilmişti. Vilayette (ikinci olarak livalarda) teşkil edilen Meclis-i Temyiz-i

46 BOA, İ. ŞD. 7/349, 1 Rebiülevvel Sene 1285 (22 Haziran 1868).

47 Meclis-i Tefrik; Vilayet merkezinde İdare Meclisi’nin doğal üyeleri olan müfettiş-i hükkâm, muhasebeci, mektubcu, meclis-i hukuk ve meclis-i cinayette bulunan deavi memurları ve vilayet merkezinde bulunan müftü, kadı ve gayrimüslim milletlerin ruhani reisleri tarafından valinin başkanlığında kurulan bir meclistir. Bkz. 1864 Vilayet Nizamnamesinin dördüncü fasıl, beşinci maddesi.

48 BOA, İ. ŞD. 7/349, 21 Mart Sene 1284, 9 Zilhicce Sene 1284 (2 Nisan 1868),lef 4.

Hukuk, müfettiş-i hükkâmın başkanlığında üçü Müslüman, üçü gayrimüslim olmak üzere seçimle belirlenen ve “mümeyyiz” adı verilen altı azadan mürekkebe olacaktı. Ayrıca mecliste, umur-ı hukukiyeye vâkıf, devlet tarafından görevlendirilen bir memur da bulunacaktı. Meclis-i Temyiz-i Hukuk tarafından görülüp karara bağlanan davalar, müfettiş-i hükkâm ve mümeyyizler tarafından mühürlenmiş mazbatalarla valiye arz olunacaktı. Valinin bunların icrasına dair kararı verecek ancak yetkisi hâricinde olanları merkezi hükümete arz edecekti.⁴⁹

Vilayette (ikinci olarak livalarda) teşkil edilen Meclis-i Cinayet de müfettiş-i hükkâmın başkanlığında olacaktı. Yine bu mecliste mümeyyiz adı altında seçimle belirlenen üç Müslüman ve üç gayrimüslim aza tarafında teşkil edilecekti. Ayrıca mecliste devlet tarafından görevlendirilmiş, kanunlara vâkıf bir memur da bulunacaktı. Cinayet Meclisi kararları da Temyiz-i Hukuk Meclisi kararlarında olduğu gibi başkan ve mümeyyizler tarafından mühürlenmiş mazbatalar valiye arz olunacaktı. Vali, devlet tarafından kendisine tanınan yetki dairesinde son sözü söyleyecek, yetki hududu hâricindekileri ise merkeze göndermekle mükellefti.⁵⁰

Valinin maiyetinde vilayette teşkil edilen bir diğer meclis de Meclis-i İdare-i Vilayettir. Bu meclis müfettiş-i hükkâm-ı şer’iyye, muhasebeci, mektubçu, hâriciye müdürü ile üç Müslüman ve üç gayrimüslim reayadan seçilmiş kimselerden oluşacaktı. Valinin başkanı olduğu mecliste vali olmadığı zaman kendisinin uygun görüp tayin edeceği memurinden birisi vekâlet edecekti. İdare Meclisi mülkiye, maliye, hariciye, nafia ve ziraat işlerine dair maddelerin icraatına ait olan müzakerata memurdu. Ancak meclis hukuk işlerine müdahale etmeyecekti.⁵¹

1864 Vilayet Nizamnamesinin sonunda madde-i mahsusa olarak İdare Meclisi azası, deâvî, temyiz-i hukuk ve cinayet meclisleri mümeyyizlerinin iki senede bir yarısı değiştirilip yerlerine görev süreleri dolanların da tekrar seçilebilmeleri hakkına sahip olarak, her sene azanın da yarısı için seçim icra olunacağı belirtiliyordu.

Vilayette Meclis-i Temyiz-i Hukuk, Cinayet Meclisi mümeyyizliği ve Vilayet İdare Meclisi azalığı için seçim yapılmış ve ekseriyet-i ara (oy çokluğu) ile bunlar belirlenmişti. Nizamname-i Mahsusa’da beyan ve izah edildiği şekliyle teşkil edilen meclislerin aza ve mümeyyizliğine intihap ve tayin olunacak kimselerin meclisteki dağılımı imparatorluktaki unsurların nüfus sayısı ve hane miktarına göre olacaktı. Kastamonu’da bu dönemde Rum ve Ermeni nüfusun varlığını görüyoruz. Ancak Kastamonu’da Ermeni milletine mensup çoğunlukla demircilik ve boyacılıkla iştigal eden 18 hane, 30 civarında nüfusu bulunuyordu. Ayrıca livada toplanmış heyette ve kurasında (köylerinde) cüziyyet üzere bulunanlar da göçebe ve Kıbtî “taifesinden” olmaları ve Rum milletinin ise 200 hane civarında olduğu gibi liva heyetinde de çoğunlukta olduklarından nispet kaidesini uygulayarak Ermenilerden sarf-ı nazar edilmişti.⁵² Rumlardan İdare-i Vilayete bir, cinayet ve temyiz-i hukuka iki nefer tayin olunmuştu. Fakat Bolu ve Kengiri sancaklarında merkez sancağa nispetle çoğunluk olan Ermeni milletinden livalarınca idare, temyiz-i hukuk ve cinayet

49 Meclis-i Temyiz-i Hukuk’un teşkili ve görevleri için nizamnamenin bkz. on sekiz, on dokuz, yirmi ve yirmi birinci maddeleri.

50 Bkz. Vilayet Nizamnamesi, yirmi iki, yirmi üç ve yirmi dördüncü maddeler.

51 Bkz. Vilayet Nizamnamesi, on üç ve on dördüncü maddeler.

52 Vilayetin resmî rakamlarına göre Kastamonu mahalleleri ve Bedamic Karyesinde (toplam 32 mahalle ve karye) Ermenilere ait 18 hane ve 66 nüfus var iken Rumlara ise 165 hane ve 524 nüfustur. Müslümanlarda ise durum 2.955 haneye karşılık 5.190 nüfustur. Bkz. Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu, Def’a 1, Sene 1286, s. 105.

için aza mümeyyizleri seçilerek tayin kılınmış ve valinin ifadesine göre vilayette teşkilat ikmal olunmuştu.⁵³ Vilayetin müfettiş-i hükkâmı İstanbul Kadısı Müsteşarı Mehmed Şükrü Efendi tayin olunmuştu.⁵⁴ Kastamonu Vilayetinin 1869 yılında yayınlanan ilk salnamesinde Vilayet İdare Meclisi, Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet şöyle idi:⁵⁵

Reis	
Seçilmiş Aza	Tabii Aza
Şeyh Hafız Mehmed Said Efendi	Vilayet Defterdarı (Nazif Efendi)
Hacı Mustafa Bey	Vilayet Mektubcusu (İzzet Efendi)
Salim Efendi	Vilayet Müfettiş-i Hükkâmı (Şükrü
Bedos Ağa	
Meclis Başkâtibi Rauf Bey	
Mukayyid Selim Bey	

Vilayet Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet ise şu şekilde teşekkül etmişti:

Reis	
Vilayet Müfettiş-i Hükkâmı (Şükrü Efendi)	
Aza	Aza
Hacı Hidayet Ağa	Bahaeddin Efendi
Şeyh Said Efendi	Yani Ağa
Hafız Mehmed Emin Efendi	Dimitri Ağa
Meclis Başkâtibi Hacı Ali Efendi	
Mukayyidi Ömer Bey	

Kastamonu Vilayeti Meclis-i Umûmisi

1864 Vilayet Nizamnamesinin 25. maddesinde belirtildiği üzere her vilayette bir Meclis-i Umûmi-i Vilâyet teşkil edilecekti. Bu meclis, her sancaktan seçilip gönderilen iki Müslüman ve iki gayrimüslim azadan oluşacaktı. Başkanlığı vali de olacak olan meclisin ikinci başkanı ise memurlar içinden vali tarafından tayin edilecekti.

Meclis-i Umûmi senede bir defa, vilayet merkezinde toplanacaktı fakat toplantı ve müzakereler kırk günü geçmeyecekti (Madde 26).

Vilayet Umûm Meclisi evvela dâhil-i vilayette bulunan turûk-ı sultaniyye (devlet yolları) ile kaza ve köylerde bulunan turûk-ı husûsiyyenin (özel yollar) tesviyesi, muhafazası ile sancak ve kaza ahalsininin bu hususlardaki isteklerini tetkik ve müzakere edecekti. Ziraat ve ticaretin geliştirilmesine dair konuların görüşülmesi ve sancak, kaza ve köy vergilerinin değiştirilmesi ya da bu hususlardaki görüşlerini bildirmeye memurdu (Madde 27).

Meclis-i Umûmiye gelen azalar, geldikleri sancak ve kazalara ait görüşülmesini istedikleri konulara dair dilekçeleri meclise tebliğ memur olup ancak bunların hangilerinin gündeme alınıp

53 BOA, ŞD. 1638/2, 17 Nisan Sene 1284 (29 Nisan 1868).

54 BOA, İ. DH. 585/40764, 29 Ramazan Sene 1285 (13 Ocak 1869).

55 Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu, Def'a 1, Sene 1286, s. 32-33.

müzakere edileceği hususunda yetki valide idi. Görüşülen konularda meclis yalnızca görüş bildirme yetkisine sahip iken bu mevzularda alınan kararlarda icra yetkisi hükümet-i seniyyeye aitti. Meclisin yetkisi dâhilinde müzakere edilen konularda alınan kararları içeren mazbatalar hazırlanır ve bunlar vali tarafından merkezî hükümete arz ve tebliğ olunurdu. Merkezi idarenin vereceği nihai karara göre bunlar uygulanırdı (Madde 28).

Meclis-i Umûmi azalarının seçimi ise oldukça karmaşıktı. Evvela meclisin içtima tarihinden bir ay önce livaya bağlı her kazadan belirlenecek dörder üye liva merkezine gelerek liva ve kaza ahalisinden aza olabilme şartlarını haiz üç azayı seçecekti. Mutasarrıf ise seçilmiş olan bu üç azayı vilayet merkezine bildirecekti.⁵⁶

Vilayet Umûm Meclisi'nde görüşmeler halka açık değildi. Toplantıların gizliliğinin klasik dönemden beri değişmeyen bir özellik olduğunu belirten Prof. Ortaylı, Türkiye'de meclis toplantılarının açık olması geleneğinin, Meclis-i Mebusan oturumlarıyla başladığını ifade etmektedir.⁵⁷

Osmanlı İmparatorluğunda 1871 yılına gelindiğinde taşra yönetimi ile ilgili yeni bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. "İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi" ismini taşıyan bu düzenleme aslında 1864 tarihli vilayet nizamnamesini tamamlamaktadır. 1871 düzenlemesinin 62 ve 75. maddeleri Vilayet Umûm Meclisi'nin görev, yetki vs. ile ilgili idi.⁵⁸ Düzenleme Vilayet Umûm Meclisi'nin görevlerini genişletmekteydi. Ancak gerek 1864 gerekse 1871 düzenlemesine göre umum meclisinin kendine has malî kaynakları ve bütçesi yoktu. Bu nedenle tam bir mahallî idare özelliğine sahip değildi fakat bir mahallî idare teşkilâtının nüvesini teşkil ediyordu.⁵⁹

Kastamonu Vilayetinde de nizamname gereği Meclis-i Umûmi teşkil edilmiş ve burada azaların her birinin geldikleri sancak ve mülhak kazaların sorunlarına dair verdikleri dilekçelerin uygun bulunanları müzakere edilmişti. Müzakere neticesinde alınan kararları havi layihalar Dersaadet'e gönderilmişti.⁶⁰ 1285 senesi Eylül'ünde ikinci defa toplanan Kastamonu Vilayeti Meclis-i Umûmisinde muhtelif konularda müzakereler yapılmış ve bu konuda bazı kararlar alınmıştı. Alınan kararların mazbatalarının suretlerini havi layihada, aynı zamanda bir yıl evvel görüşülen konuların geçen zaman içerisinde tamamlanıp tamamlanamadığına dair malumat da verilmişti. Çalışmamızda bu layiha dışında yararlandığımız bir diğer vesika da Kastamonu Vilayetinde üçüncü defa toplanıp müzakere edilerek Şûrâ-yı Devlet'e havale olunan mazbatalardır. Biz de burada vilayet merkezinde akd olunan her iki meclis toplantısında görüşülen konuları bazı başlıklar altında vermeyi uygun gördük.

-
- 56 Nizam Önen-Cenk Reyhan, Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 165-166.
- 57 Ortaylı, a.g.e., s. 90.
- 58 Meclis-i Umûminin bu maddeleri için bkz. Vecihi Töntük, Türkiye'de İdare Teşkilâtı, Kanaat Basım ve Ciltevi, Ankara 1945, s. 189-191.
- 59 Şeref Gözübüyük, Türkiye'de Mahallî İdareler, Türk ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967, s. 29.
- 60 Meclis-i Umûmi azasından Hacı Mustafa Bey ile Salim Efendi bu kararları havi layihaların merkeze tevdiî memuriyetiyle Dersaadet'e gönderilmişti. BOA, A. MKT. MHM. 433/53, 20 Şevval Sene 1285 (30 Şubat 1869).

Kastamonu Vilayet Umûm Meclisinde Müzakere Edilen Hususlar

Tarımla İlgili Konular

-Nafia Nezaretinden gönderilen 550 okkayla Amerika, Mısır ve Kalecik'ten alınan 450 kıyye pamuk tohumu Safranbolu (Zağferanbolu), Tosya ve Çankırı (Kengiri)ya gönderilmiş ve Safranbolu'da 1. derece Amerika ve 2. derece Kalecik pamuğu yetiştirilmişti. Keza Tosya'da da aynı şekilde çok iyi mahsul alınmıştı. İlk vilayet meclisi müzakerelerinde görüşüldükten sonra Bursa ve Amasya'dan hükümet marifetiyle 500 bin kadar dut fidanı getirilmiş, ayrıca varlıklı kimselerce satın alınan fidanların ahali tarafından alınarak dikilmesi ile birlikte bir sene içinde tahminen vilayet dâhiline 1 milyona yakın fidan ve 20 okka tohum girmişti.

-Bolu ve Safranbolu'da dikilmek üzere İzmir'den 150 kıyye boya tohumu talep edilmiş fakat tohumlar gelinceye kadar ekim tarihi geçtiği için bir sene evvel ekilememişti. İnebolu ve Safranbolu kazalarında dikilmek amacıyla 5.100 adet zeytin fidanı istenilmesi kararlaştırılmıştı. Bu hususta Nafia Nezaretine gerekli talimatın verildiği merkezden vilayete bildirilmişti. Nezaretten verilen cevapta ise dikim zamanının geçmesinden dolayı bir sene sonra gönderileceği ifade edilmişti. Mecliste konu yine ele alınarak fidanların gönderilmesi hususunun nezarete tekrar bildirilmesi kararı alınmıştı.

-Kargı Kasabasında bulunan yabani fidanların işlettirilmesi için vaki olan emr ü irade üzerine Hüdavendigâr Vilayetine, bir nefer aşılı ilmini bilen bir kimse ve yeterli miktarda aşılı fidanı gönderilmesine dair yazı yazılmıştı. Ancak henüz bir sonuç alınmadığından gereğinin yapılmasına dair meclisçe karar alınmıştı.

-İlk Vilayet Umûmi Meclisi kararı üzerine İnebolu Kaymakamlığından yapılan teşvikler neticesinde harir (ipek) üretiminde bir artış yaşanmış; evvelki seneye nispetle 12.000 kuruş fazla olarak öşürü ihale kılınmıştı. Yine geçen ilkbaharda ipek imalinin artırılmasına dönük olarak 50.000'den fazla dut fidanı getirilerek diktirilmişti. İnebolu'da bağ imali arzu edildiğinden tecrübe edilmek amacıyla mevsiminde dikilmek üzere 5.000 adet bağ çubuğunun Safranbolu'dan getirilmesi kararı alınmıştı.

-Bolu'dan verilen layihada ise, Rumeli tarafında kullanıldığı gibi zirai alet ve edevattan hayvansız çift sürmeye mahsus yeni icat bir iki makine ile su ihracına mahsus olan burgu makinesinin getirilmesi bazı kimseler tarafından istenilmekteydi. Ziraatın gelişmesine ve ahalinin menfaatine hizmet edecek bu makinelerin fiyatı ve muallimsiz kullanılıp kullanılmayacağı hususu mecliste kararlaştırılarak Nafia Nezaretine bildirilmişti.

-Gökçeada Kazasının bazı mahallerinde keten tohumu zer' olunarak (ekilerek) elde edilen mahsulattan iplik ve keten imaliyle ahali geçinmekte iseler de rugan-i bezir (bezir yağı) üretmek üzere birkaç adet bezirhane imali lüzumu Taşköprü Kaymakamlığından verilen layihada ifade edilmişti. İmali arzu edilen bezirhane çok fazla masraf gerektirmeyip yalnızca bir iki bin kuruşla yapılabileceğinden, gerekli teşviklerle servet sahipleri tarafından yaptırılması münasip bulunmuştu.

- Kastamonu vilayetine bağlı bazı kaymakamlıklara muhtelif yerlerden getirilmek istenen fidan ve tohum miktarı şöyledir:

Celbi lüzumlu görünen zeytin fidanı: İnebolu Kaymakamlığı için 1.000, Daday Kaymakamlığı için 100, Safranbolu Kaymakamlığı için 100, Cide Kaymakamlığı için 2.500 adet

Amasya'dan getirilmesi düşünülen dut fidanı: Taşköprü Kaymakamlığı için 25.000, Daday Kaymakamlığı için 6.000, Cide Kaymakamlığı için 20.000 adet

Bolu'dan getirilmek istenilen haşhaş tohumu: Safranbolu Kaymakamlığı için 1, Taşköprü Kaymakamlığı için 3 kıyye

Canik'ten celbine lüzum görülen kendir tohumu: Araç Kaymakamlığı için 60 kıyye

-Boyabad Kazasında pirinç mahsulü fevkalade husule gelmiş fakat verimin bir kat daha artırılması için arkların vakti zamanında temizlenmesi hususu Sinop'tan verilen layihada ifade edilmişti. Meclis-i Umûmi'de ise bu arklardan istifade eden kimselerin teşvik ettirilerek kendilerine yaptırılması kararlaştırılmıştı.⁶¹

- Çeltik arklarının temizlenmesine dair bir başka istek Meclis-i Umûmi-i Vilayet mazbatasında Kastamonu Sancağı dâhilinde bulunan Tosya Kazası ve köylerinde bulunan arklar için görülmektedir.⁶²

-Boyabad kasabasıyla Kastamonu Sancağında vaki Tosya kazasında, Kengırı (Çankırı), Kalecik ve Çerkeş kasabalarında suyun azlığı ve yağmurun mevsiminde yetersiz yağması sebebiyle çiftçiler ümit ettikleri kadar mahsul alamadıklarından susuzluk görülen arazinin sulanması için, bedeli erbab-ı ziraatten alınmak üzere gerekli olan arkların tamiri ve yapılması kararlaştırılmıştı.

-Kastamonu Sancağına bağlı İskilip, Tosya, Safranbolu, İnebolu ve Taşköprü kazalarıyla Çankırı Sancağındaki tüm kaza ve nahiyeler ile Bolu Sancağında dikilerek tarımı yapılmak istenilen fidan ve tohumlarla bunların ne zaman ve nasıl dikileceği gibi hususlarda eğitim vermek üzere erbab-ı sanattan bazı kimselerin tedarik edilerek gönderilmesi mahallerinden gönderilmiş olan layihalarda talep olunmuştu. Üstelik istihdam edilecek bu nitelikteki kimselerin maaşları da yine mahallinden karşılanacaktı.⁶³

Maarifle İlgili Hususlar;

Vilayet Umûmi Meclisi müzakere kararlarından birisi de vilayetin kimsesiz çocukları için vilayet merkezinde yani Kastamonu'da bir ıslahhane açılmasıydı. Merkezi idarenin de müsaadesiyle Kastamonu şehrinde bulunan piyade kışla-i hümayununun bazı mahalleri düzenlenip ayrılarak ıslahhane teşkil edilmişti. Islahhane Rûmî 17 Temmuz 1285 (Miladi 29 Temmuz 1869) Cuma günü Kastamonu ve çevre vilayetlerden gelen ahalinin katılımıyla Cuma namazından sonra dualarla açılmıştı.⁶⁴ Islahhaneye kimsesiz, fukara ve muhtaç 62 çocuk alınarak kaydedilmişti. Bunlardan 22'si Kur'an ile hatt tahsil ederken aynı zamanda terzilik öğreniyordu. Öte yandan 25 çocuğa talim ve kitabet ile kunduracılık sanatı, 6 öğrenciye de litoğrafyacılık ilmi öğretiliyordu. Bazılarına da Dersaadet Sanayi Mektebi talebelerinden celb olunan muallim vasıtasıyla makine ile dikiş dikmek usulü gösterilmekteydi. Yine bu çocuklara Dersaadet'ten ücretle getirilen bir marangoz ustası (Nikolaki) vasıtasıyla bu sanat öğretiliyordu.⁶⁵ Müdürlüğünü Hafız Hasan Efendinin yaptığı ıslahhanede meslekî eğitim veren muallimler yanında bir adet sıbyan muallimi de ders vermekteydi. Öte yandan muallimler haricinde ıslahhanede birer kâtip, sandık emini, bevab, odacı ve aşçı da

61 BOA, ŞD. 1639/2, 27 Receb Sene 1286 (2 Kasım 1869).

62 BOA, ŞD. 1639/13, 28 Şaban Sene 1287 (23 Kasım 1870).

63 BOA, İ. ŞD. 20/866, 18 Mart Sene 1287 (30 Mart 1871).

64 BOA, İ. DH. 597/41580, 25 Temmuz Sene 1285 (6 Ağustos 1869).

65 BOA, ŞD. 1639/1, 21 Kanunisâni Sene 1285 (2 Şubat 1870).

bulunmaktaydı.⁶⁶

Vilayet Umûm Meclisi'nde ve Vilayet İdare Meclisi'nde cereyan eden müzakerelerde, açılmış olan ıslahhane yine gündeme gelmişti. Meclis tarafından hazırlanıp Şûra-yı Devlet'e havale olunan mazbatada Nafia Dairesi'nde mütalaa olunmuştu. Buradaki ifadeye göre ıslahhanenin teşkili için ahali tarafından 2 yük 50.000 kuruşa yakın bir meblağ yardım yapılmıştı. Bu paranın bir kısmı talebelerin levazımına ve kışla binasının ıslahhane ittihaz olunan kısmının tanzimine sarf olunmuştu. Yarısı raddesinde bir miktar da şehir içinde ıslahhaneye gelir maksadiyle oda, dükkân ve kahvehane inşa edilmişti. Ancak başlangıçta 50 olan talebe sayısı daha sonra artmış ve mevcut varidatta masrafların karşılanmasına yeterli gelmiyordu. ıslahhanenin kuruluşu sırasında ahalinin yardımına başvurulmuş ve yukarıda da ifade edildiği gibi halktan da gerekli yardım güçleri nispetinde yapılmıştı. Ancak yol tesviyesi ve menafi sandıklarına sermaye tedariki gibi bazı vergiler vermekle mükellef olan halktan bu durumda tekrar yardım istemenin mümkün olmadığını düşünen vilayet idarecileri, ıslahhanenin hüsn-i idaresi ve ilerletilmesi için 100.000 ya da hiç olmazsa 60.000 kuruşun merkezden gönderilmesini talep etmişlerdi. Konu, Şûrâ-yı Devlet'in ilgili dairesinde görüşülmüş ve ilk olarak mevcut varidat nispetinde (50 kişi) çocuk kabul olunmuş iken neden sonradan 13 çocuğun daha alındığı soruluyordu. Gelir-gider dengesi bozulup fazla masraf ihtiyar olunursa ıslahhane idaresinin ileride ıslahı çaresi bulunmaz birtakım zorluklara uğrayacağı belli olduğu bu nedenle de fazla ve daimi varidat bulunmadıkça talebelerin sayısının artırılmayıp "oluruyla" idare edilmesi tembih ediliyordu. Öte yandan senelik masrafları ve yaptırılan akar ve oradan senede ne miktar akçe hâsıl olduğunun vs. mazbatada tafsilatıyla belirtilmediğinden bunların ayrıntılı bir şekilde açıklanması istenilmekteydi. Ancak bunlara karşılık böyle hayırlı bir eserin cüzi bir şey için "tatilinin" devletin şanına muvafık olamayacağından talep edilen paranın verilmesi Şûrâ-yı Devletçe uygun bulunmuş ve gereğinin yapılmasının Maliye Nezaretine tavsiye ve havalesine karar verilmişti.⁶⁷

Vilayet Umûmi Meclisinde eğitime dair müzakere edilen hususlardan birisi de mekteplerin ihtiyacına dönük taleplerdi. İnebolu Kaymakamlığı Rüşdiye Mektebinin tamamlanmasından ötürü ihtiyaç duyulan bir adet muallim talebi merkeze iletilmiş ve keyfiyet Şûra-yı Devletten Maarif Nezaretine iletilmişti.⁶⁸

Kastamonu Meclisi Umûmisinde maarife dair bir başka talep de Sinop Sancağı mülhakatından İstefan kazasından idi. Kaza merkezi olan Ayancık İskelesinde inşa olunan camii bitişiğinde, varlıklı hayırsever kimseler tarafından yapılacak yardımlarla bir Rüşdiye Mektebi yaptırılması ve bu mektep için de maaşı devlet tarafından verilmek üzere bir muallim tayini kararı alınmıştı.⁶⁹ Yine Sinop Sancağına mülhak Boyabad ve Kastamonu'da İnebolu ve kazalarında servet sahibi kimselerin yardımlarıyla birer rüşdiye mektebi açılırken bazı binaları eskimiş sıbyan mekteplerinde de tadilat yapılmıştı. Bartın'da da yanmış olan çarşı civarında bulunan büyük bir sıbyan mektebi yine ahalinin yardımıyla kasabanın münasip bir mahalline nakledilmişti. Mecliste bunlara ilave olarak 30'dan fazla mektebin daha inşa edilmesi kararı alınmıştı.⁷⁰

66 BOA, ŞD. 1638/38, 17 Şevval Sene 1286 (20 Ocak 1870).

67 BOA, İ. ŞD. 19/781, 25 Mart Sene 1286 (6 Nisan 1870).

68 BOA, ŞD. 1639/4, 21 Muharrem Sene 1287 (23 Nisan 1870).

69 BOA, İ. ŞD. 21/876, 27 Mart Sene 1287 (8 Nisan 1871).

70 BOA, ŞD. 1639/1, 21 Kanunisâni Sene 1285 (2 Şubat 1870).

Bolu'dan gelen layihada belirtilen husus ise oldukça dikkat çekicidir. Layihaya göre Bartın ahali Ereğli kömür maden-i hümayununa merbut (bağlı) ve fazla amele vermeye mecburdular. Bazı ocakların alçak olması hasebiyle madenciler tarafından "büyük adem" yani yetişkinler çalıştırılmayarak henüz sıbyan mektebinde olması elzem olan küçük çocuklar istihdam ediliyordu. Mektebe gidemeyen çocuklar "zulmet-i cehl" içinde yani cehaletin karanlığında kalıp dini ilimlerden ve umumiyetle okuma-yazmadan bihaber kalıyorlardı. Bundan sonra ahalinin 60 yaşından yukarı olanlarla 15 yaşından aşağı bulunan çocukların amelelikten muaf tutulmaları isteniyordu. Ayrıca nüfusa nispetle yetersiz olan sıbyan mekteplerinin sayısının artırılması da özellikle isteniyordu. Merkezi idare vilayetin isteklerini uygun görmüş ve gereken müsaade verilmiş, sıbyan mekteplerine dair talep için de Maarif Nezaretine iletilmesi uygun görülmüştü.⁷¹

Nafia İşleri İle İlgili Hususlar

Kastamonu Vilayeti Umûm Meclisinin teşkil olunan ve 33 gün süren ikinci toplantısında kazalardan gelip meclise sunulan layihalara bakıldığında, en fazla gündeme getirilen konuların başında bayındırlıkla alakalı konular görülmektedir. İlk Vilayet Umûm Meclisi'nde de gündeme getirilmiş olan Safranbolu'dan Amasra'ya kadar olan yolun bozukluğu hasebiyle tanzim ve tesviyesine dair karar alınmıştı.⁷² Nafia Nezaretiyle cereyan eden müzakereler neticesinde bir mühendis ve bir kondöktor tayin edilerek gönderilmişti. Mühendis ve kondöktorun gelmesiyle söz edilen yolun haritası yapılmış ve gerekli işçiler çeşitli mahallerden tertip edilmişti. Fakat Bartın'a su getirilmesi için yapılması lüzumlu olan arkın kazılmasına da başlanmıştı. Arkın uzaklığı ve mevkii nedeniyle büyük bir iş olduğundan bir mühendisin bu iki işe birden tam olarak nezaret edemeyeceği gibi işçilerinde yetersiz olacağından önceliğin ark yapımına verilmesi kararlaştırılmıştı. Mezkûr yolun yapımına ise ilkbahar sonunda başlanması düşünülmüştü.

Boyabad kasabasında hane lağımalarının açıkta olması ve sokağa akmasından dolayı hem umumi sağlığa hem de tanzimat-ı belediyeye mugayir olduğu bildirilmişti. Yine kasaba içinde bulunan çarşı ve pazar kaldırımlarının tesviye ve tanzimiyle beraber yangından muhafazası için dükkânların saçaklarının da "Ebniye Nizamına" göre fazlalıklarının kesilerek muntazam bir hale getirilmesi layihada arz ediliyordu. Meclis-i Umûmi ise bu gibi konuların Belediye Meclisi marifetiyle yapılabileceğini oysa Boyabad Kazasında henüz Meclis-i Beledi teşkil olunmadığından evvela belediye meclisi teşkil edilerek onun marifetiyle bu türden icraatın yapılmasını uygun görmüştü.

Dönemin en mühim sorunlarından birisi de hiç şüphesiz yangındı. Hane yapımında çoğunlukla ahşap malzeme kullanılması yangının verdiği zararı daha da büyütüyordu. Ahalinin yangından korunması zımında Bolu ile Bartın, Ereğli, Gerede ve Göynük kaymakamlıkları için masrafları mahalleri belediye sandığından karşılanmak üzere dört takım yangın tulumbası isteniyordu. Meclis talebi gerekli ve yerinde bularak ilgili makama bildirilmesine kararı vermişti.⁷³

71 BOA, ŞD. 1639/2, 27 Receb Sene 1286 (2 Kasım 1869).

72 Prof. İlber Ortaylı'ya göre Kastamonu Vilayetinde bu dönemde bazı limanlar (iskeleler) önemini kaybederken bazıları önem kazanmıştı. Örnek olarak da Sinop Limanı'nın önemini yitirmesi ve Safranbolu-Bartın-Amasra ekseninin de zamanla daha önemli hale gelmesini vermiştir. Bunun sebebini ise yalnızca İstanbul ile değil aynı zamanda Çarlık Rusyasının limanları ile olan ilişkilerin artışına bağlamaktadır. İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığından Ayrı Basım, Ankara 1977, s. 301-302.

73 BOA, ŞD. 1639/2, 27 Receb Sene 1286 (2 Kasım 1869).

Meclisin gündemine alınan konulara bakıldığında yapılan talepler arasında mülhak kazalarda ticaretin canlanmasına dönük istekler de dikkat çekmektedir. Bu taleplerden birisi kazalarda küşad olunan pazar ve panayırlara dair olanlardır. Örneğin Taşköprü kazası dâhilinde ikâme olunan pazarın kasım ayından sonra daimi surette açık kalması ve buraya lüzumu kadar dükkân yaptırılması mahallinden talep olunmuştu. Yine Taşköprü kazasında Gökçeagaç isimli mevki de her sene üç ay ikame olunan Kurum Pazarının artık her hafta kurulmak üzere Sağır Han isimli yere nakli ile bu hanın tamiri ve burada lüzumu kadar dükkânın ıslahane tarafından yaptırılması istenilmekteydi.

Vilayette ticaretin ilerletilmesine dönük olarak Çerkeş kazası ahalisinden talep edenlere iplik alacağı nesc (dokuma) ve imalini ve dibagat (deriyi kullanılır hale getirme) sanatını talim için birer usta tayini mahallinden bildiriliyordu.⁷⁴ Bolu’da ise aba dokuma ve üretimi için Filibe’den muallim talep olunmuştu ancak orada bulunan muallimlerin kadın olmaları nedeniyle bu isteğe rağbet etmedikleri bildirilmişti. Daha sonra ise Balıkesir’den getirilmek düşüncesiyle Hüdavendigâr Vilayetine müracaat edilmiş fakat gelecek muallimin maaşının makul bulunmaması nedeniyle vazgeçilmişti. Çankırı Sancağında ise sancak dâhilinde bulunan Kalecik Kaymakamlığında yetiştirilen kozadan ipek yapılmak üzere Amasya’dan gönderilen muallim ise ahaliye ipek yapım usulünü talim etmekteydi.

Vilayet Umûmi Meclisi müzakerelerinde en fazla müzakere edilen hususlardan birisi de yol, köprü yapımı ve onarımı ile ilgiliydi. Bu yolların bazılarının yapımı ya da onarımı da yine ticaret ile doğrudan bağlantılıydı. Bolu Kazasıyla mülhakatından olan nahiyelerin mahsulatının dışarıya taşınmasında önemli bir yeri olacak iskelenin yolu olmaması “servet” ve “mamuriyetin” ilerlemeyerek geri kalmasına müstakil bir sebep olarak görülmüştü. Bu nedenden ötürü Bolu’dan sahile olan üç yoldan (İzmid, Akçaşehir ve Ereğli iskelesi) Ereğli iskelesinin Bolu’ya yakınlığı cihetiyle bu yolun tesviyesinin ticaretin gelişmesi ve bunun ahalice birçok menfaati mucib olacağı bildirilmişti. Merkezi idarece talep yerinde bulunmuş ve merkez-i vilayet Beledi Meclisi mühendisliğine tayin edilen Salih Efendi’nin, Erzurum’dan vilayete varmasından sonra kendisi tarafından yolun keşif ve haritasının tanzim ettirilmesine karar verilmişti.⁷⁵ Kastamonu vilayeti dâhilinde başlıca üç yol tesviye olunmaktaydı. Bunların biri İnebolu’dan Kastamonu’ya ikincisi Kastamonu’dan Çankırı’ya öbürü de Sinop’tan Hacı Hamza’ya ulaşan yol idi. 1869 yılı Nisan ayından Kasım ayına kadar geçen yedi ay süresinde İnebolu yolunun 14.307 metrelik kısmının yapımı tamamlanmıştı. Yine bu mevki de 11 adet büyük ahşap köprü, 926 metre duvar, 26 adet kârgir ve ahşap lağım inşa olunmuştu. Çankırı yolunda da “tam ve yarım genişliğinde” toplam 8.190 metrelik kısmı toprak olarak tesviye edilirken 39 mahalde de köprü inşa edilmişti. Sinop yolunun tanzim olunan kısmı 9.434 metreye ulaşmıştı. Bu üç yolun toplam 31.996 metre uzunluğundaki düzenleme ile 59 köprü, duvar ve lağım yapılmıştı. Bu yollardan İnebolu yolu kış günlerinde kapanıp geliş gidişe engel olmaktaydı. Yolun bozuk olan kısımları ile dere içleri olmak hasebiyle onarımı da çok zordu. Arabaya yük hayvanatı bile 3-5 mahalde aktarma yapmadıkça geçemiyor ve havaların müsait olmadığı zamanlar yol uzun müddet kapanıp kalmaktaydı. İnebolu yolunun bozuk, harap olan kısımlarının, özellikle yük arabalarının geçebileceği bir hale getirilmesi için bir sene evvel çalışma yapılmıştı. Bir yıl sonra mühendislerin de ifadelerine göre İnebolu ve Çankırı yolunun birleşeceği ve Çankırı yolunda da araba geçişine mani yerlerin onarımıyla artık bu sorunun ortadan kalkacağı tasavvur olunmuştu. Öte yandan Tuna vilayetindeki başarılı uygulamalar tüm

74 BOA, İ. ŞD. 18/773, 15 Nisan Sene 1286 (27 Nisan 1870).

75 BOA, ŞD. 1639/2, 27 Receb Sene 1286 (2 Kasım 1869).

Osmanlı vilayetlerine örnek oluyordu. Tuna vilayetinde olduğu gibi Kastamonu'da da posta arabaları işletilmek üzere büyük bir kumpanya kurulması tasarlanmıştı. İlk olarak yolcu nakline mahsus 8 arabanın kaç kuruşa satın alınabileceği ve ne kadar masrafla getirilebileceği gibi bazı hususlara dair Tuna vilayeti valiliğine resmî yazı yazılarak bilgi alınması Meclis-i Umûmi'de kararlaştırılmıştı.⁷⁶

Kastamonu Vilayet Umûm Meclisinde müzakereye konulan isteklerden bazıları da hükümet konağı, hapishaneler, hastane binaları gibi kamu binalarının yapımı, onarımı ya da ilaveler yapılmasına dair isteklerdi. Bu binaların yanında vilayete bağlı kimi sancak ve kazalarda bulunan camilerin eksiklerinin giderilmesi ile ilgili talepler de vardı. Bu isteklerden başka, kasabada pis kokuların önlenip sağlık ve temizliğin muhafazasına dönük selhhane (mezbahe) yapılması gibi istekler de olabiliyordu. Bu hususlarda meclis gündemine alınan taleplere birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Çerkeş kasabasında mahalle aralarında kesilen koyunlardan hâsıl olan pis kokuların temiz havayı kirlettiğinden 800 kuruş masrafla belediye tarafından bir selhhane yapılabileceği ve bu selhhaneden temin edilecek 150 kuruş kira bedelinin de yine belediyeye irat olarak kaydedilebileceği bildiriliyordu. Şura-yı Devlet'te inşaat için ifade edilen meblağ uygun bulunmuş, bu miktarı geçmemek ve belediyeye irat olarak kaydolmak koşuluyla yapımına izin verilmişti.⁷⁷ Boyabad kazasında servet sahibi ahalinin yardımlarıyla kaymakamlık merkezi olan Boyabad kasabasında 14 odalı bir hükümet konağıyla hemen bitişiğinde 3 odalı telgrafhane yapılmıştı. İstefan kaymakamlığının merkezi olan Ayancık İskelesi'nde de yine varlıklı kimseler tarafından bir hükümet konağı inşası tamamlanmıştı. Yine meclis-i umumi kararlarından Tosya Kaymakamlığı hükümet dairesi içinde, servet sahibi ahalinin katkısıyla bir zabtiye koğuşu, bir süvari ahır yapılmıştı. Ayrıca vilayet merkez hapishanesine daire-i belediyeden mahpuslar için yeni bir hastane ve birkaç adet zabitan odası ilave edilmişti.⁷⁸ Safranbolu kazası nahiyelerinden Eflani ve Ulus nahiyelerinde birer hükümet konağıyla Boyabad kasabasında metfun şeyhlerden Şeyh Mustafa Efendi Hazretlerinin türbesi yanında masrafları ashab-ı hayır tarafından yapılacak iane ile bir türbedar dairesi inşa olunması istenilmekteydi. Masrafı beledi hasılatından karşılanmak üzere Çankırı hapishanelerinin tamiri de alınan benzer kararlardandı. Az evvel belirtildiği üzere mecliste sıkça görülen isteklerden bazıları camilerle ilgiliydi. Örneğin Sinob Sancağına bağlı Boyabad kasabasında yıkılmaya yüz tutmuş olan Kum Mescid-i Şerifi'nin tamiri için ahalinin ianesi hâricinde sarfına lüzum görünen 5.000 kuruşun Evkaf-ı Hümayun hazinesinden verilmesi talep ediliyordu. Kastamonu Sancağı dâhilinde bulunan Cide ve Araç kazaları merkezlerinde bulunan camilerin tamiri yine bu kabilden taleplerdendi. Şura-yı Devlette meclisin bu istekleri görüşülmüş ve halktan toplanacak yardımlarla ilgili, kimseden rızası dışında zorla para alınmaması ve gerekli defterlerin merkeze gönderildikten sonra Evkaf ve Maliye Nezaretleriyle yapılacak yazışmalar neticesinin vilayete tebliğ edileceği şeklinde karar verilmişti.

Son olarak vilayet umûmi meclislerine verilen görevlerden birisi de vilayete bağlı liva, kaza ve köylerde alınan vergilerin değiştirilmesi ya da yeni vergilerin konulması ile ilgilidir. Kastamonu Vilayeti Umûmi Meclisinde de vergi meselesine dair bazı görüşmeler yapıldığını görmekteyiz. Bu hususta mecliste İnebolu köylerinin vergilerinin tadili için vilayet dâhilinde bulunan tahrir

76 BOA, ŞD. 1639/1, 21 Kanunisâni Sene 1285 (2 Şubat 1870).

77 BOA, İ. ŞD. 20/866, 18 Mart Sene 1287 (30 Mart 1871).

78 BOA, ŞD. 1639/1, 21 Kanunisâni Sene 1285 (2 Şubat 1870).

memurlarının bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁹

Sonuç

1864 Vilayet Nizamnamesi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun süredir uygulanan eyalet sisteminden tedricen vazgeçilerek vilayet sistemine geçilmişti. İlk olarak Tuna vilayetinde Midhat Paşanın valiliğinde uygulanan sistemin başarılı neticeleri görülmesiyle birlikte, imparatorluğun farklı bölgelerinde de hayata geçirilmeye başlanmıştı. Sistemin tatbik edildiği yerlerden birisi de bu çalışmanın konusu olan Kastamonu idi. Kastamonu Vilayetinin kurulmasıyla birlikte kente yeni memurlar tayin olunmuş, yerel düzeyde yeni daireler teşkil edilmişti. Yeni düzenlemenin getirdiği en mühim yeniliklerden birisi de taşra idaresinde yer almaya başlayan Vilayet Umûmi Meclisleri idi.

Vilayet Umûmi Meclisleri, vilayetlere bağlı livalardan seçilerek gelen üyelere (Müslim ve gayrimüslim) teşkil olunmaktaydı. Vilayet merkezinde ve valinin başkanlığında toplanan meclisin toplantı süresi 40 günü geçmeyecekti. Vilayete mühlak livalardan gelen azalar, geldikleri yöre ile ilgili çeşitli taleplerin olduğu dilekçeleri valiye sunuyorlardı. Ancak gündeme alınacak konular vali tarafından belirlenmekteydi. Mecliste müzakere edilip alınan kararlar merkeze gönderiliyordu, zira meclisin karar alma yetkisi yoktu. İlgili nezaret ve komisyonlara gönderilen talep ve öneriler, merkezi idare tarafından onaylanabilir, reddedilebilir ya da kısmen değiştirilerek uygulanmasına onay verilebilirdi. Bu durum ise Vilayet Umûmi Meclislerini birer danışma meclisi hüviyetine sokuyordu. Karar alıp uygulama yetkisinin bulunmaması, tüzel kişiliğinin olmaması gibi birtakım olumsuz niteliklerine rağmen umumi meclislerin 19. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda taşra idaresi ile alakalı yapılan birtakım düzenlemeler içerisindeki önemini göz ardı edemeyiz. Kastamonu vilayetinin kuruluşu ve akabinde teşkil olunan Vilayet Umûmi Meclisinin faaliyetleriyle bu önemi ortaya koymaya çalıştık.

Kastamonu Vilayet Umûmi Meclisi, nizamname gereği gayrimüslim ve Müslim azaların seçimiyle vilayet merkezinde senede bir defa olmak üzere toplanmıştı. Bu çalışmada meclisin ilk 3-4 yıllık icraatlarından bazı örneklerle bu meclislerin Osmanlı idare tarihindeki önemini ortaya koymaya çalıştık. Umûmi Meclise verilen görevlere bakıldığında bunların yol, köprü, çeşme ya da cami, mescit gibi bazı dini yapıların bakım, yapım ve onarımı, vilayette tarım ve ticaretin geliştirilmesine yönelik çalışmalar, halktan alınan veyahut alınacak vergilerle ilgili düzenlemeler şeklinde sıralayabiliriz. Kastamonu Vilayet Umûmi Meclisinde yapılan görüşmelere bakıldığında vilayete bağlı çeşitli kazalardan bu konularda birçok talep ve öneriler görülmektedir. Özellikle tarımın geliştirilmesine dair yapılan çalışmalar ile yol yapımına dair icraatlar hemen göze çarpmaktadır. Alınan kararlara bakıldığında küçük çocukların maden ocaklarında çalıştırılmayıp okula gönderilmeleri gibi dikkate değer önemli kararlar olurken, yangınlara karşı birkaç tulumba alınması ya da aşı yapmayı bilen bir kimsenin getirilmesi gibi basit konularda olabiliyordu. Meclisin görevlerine bakıldığında bunun da sınırının tam olarak belirlenmediği söylenebilir çünkü bazı talep ve öneriler vali tarafından ya da merkezi idare tarafından belediyenin görev ve yetki alanına girdiği gerekçesiyle reddedilmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vilayetlerinden de benzer isteklerin gelmesi ile imparatorluğun bu dönemdeki malî yapısı birlikte düşünüldüğünde, meclislerin taleplerine müspet cevap vermenin ne kadar güç olacağı çok açıktır. Ancak az evvel de belirttiğimiz gibi merkezi idarenin talepleri karşılayacak maddi imkânı ve personeli de yoktu.

Halkın katkısıyla yapılacak işler çoğunlukla onaylanmış ve işlerin bu şekilde yapılmaya çalışılması da teşvik edilmişti. Prof. İlber Ortaylı bu meclisleri “ricacı kuruluşlar” olarak nitelendirse de meclislerin kendisine verilen görevleri, yetkisi çerçevesinde iyi niyetle yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir. Kastamonu Umûmi Meclisi kararlarının Şûrâ-yı Devlette görüşülüp ilgili nezaretlere gönderilmesi de meclislere verilen önemi göstermektedir. Üstelik taşrada halk, sorunlarını umûmi meclisler vasıtasıyla merkezi idareye iletme imkânına kavuşmuştu.

Kaynakça

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A. MKT. MHM):

A. MKT. MHM. 378/88, 9 Mart Sene 1282 (20 Mart 1867); A. MKT. MHM. 387/41, 11 Rebiülevvel Sene 1284 (13 Temmuz 1867); A. MKT. MHM. 388/42, 13 Temmuz Sene 1283 (25 Temmuz 1867); A. MKT. MHM. 394/53, 26 Teşrinievvel Sene 1283 (7 Kasım 1867); A. MKT. MHM. 396/27, 17 Şevval Sene 1284 (11 Şubat 1868); A. MKT. MHM. 396/54, 21 Şaban Sene 1284 (18 Aralık 1867); A. MKT. MHM. 397/97, 12 Ramazan Sene 1284 (7 Ocak 1868); A. MKT. MHM. 399/87, 28 Kanunievvel Sene 1283 (9 Ocak 1868); A. MKT. MHM. 433/53, 20 Şevval Sene 1285 (30 Şubat 1869).

Cevdet Dâhiliye (C. DH):

C. DH. 107/5304

İrâde-Dâhiliye (İ. DH):

İ. DH. 585/40764, 29 Ramazan Sene 1285 (13 Ocak 1869); İ. DH. 597/41580, 25 Temmuz Sene 1285 (6 Ağustos 1869).

İrâde-Meclis-i Mahsus (İ. MMS):

İ.MMS. 133/5692, 29 Muharrem Sene 1284 (2 Haziran 1867)

İrâde-Meclis-i Vâlâ (İ. MVL):

İ. MVL. 575/25823; İ. MVL. 580/2652, 5 Receb Sene 1284 (2 Kasım 1867); İ. MVL. 582/26152, 17 Ağustos Sene 1283 (29 Ağustos 1867).

İrâde-Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD):

İ. ŞD. 7/349, 1 Rebiülevvel Sene 1285 (22 Haziran 1868); İ. ŞD. 18/773, 15 Nisan Sene 1286 (27 Nisan 1870); İ. ŞD. 19/781, 25 Mart Sene 1286 (6 Nisan 1870); İ. ŞD. 20/866, 18 Mart Sene 1287 (30 Mart 1871); İ. ŞD. 21/876, 27 Mart Sene 1287 (8 Nisan 1871).

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MVL):

MVL. 739/44, 21 Teşrinievvel Sene 1283 (2 Kasım 1867); MVL. 740/41, 16 Teşrinievvel Sene 1283 (28 Ekim 1867).

Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD):

ŞD. 1638/2, 17 Nisan Sene 1284 (29 Nisan 1868); ŞD. 1638/38, 17 Şevval Sene 1286 (20 Ocak 1870); ŞD. 1639/1, 21 Kanunisâni Sene 1285 (2 Şubat 1870); ŞD. 1639/2, 27 Receb Sene 1286 (2 Kasım 1869); ŞD. 1639/4, 21 Muharrem Sene 1287 (23 Nisan 1870); ŞD. 1639/13, 28

Şaban Sene 1287 (23 Kasım 1870).

Matbu Vesikalar ve Süreli Yayınlar

Düstur, 1. Tertib, Cilt 1

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 1, Sene 1263; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 5, Sene 1267

Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu, Def'a 1, Sene 1286

Takvim-i Vekayi, 16 Mart 1867 (10 Zilkade Sene 1283), Nr. 875; 4 Ekim 1867 (5 Cûmâdel-âhire Sene 1284), Nr. 894; 8 Ekim 1867 (9 Cûmâdel-âhire Sene 1284), Nr. 895

Araştırma Eserleri

AKBAL, Fazıla (1951), "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", TTK, Belleten, Cilt XV, Sayı 60, Ekim 1951, s. 617-628.

BAYKARA, Tuncer, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.

ÇADIRCI, Musa, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının kuruluşu", Cilt 8, Sayı 14, Mayıs 1963, s. 63-75.

_____, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK, Ankara 1991.

_____, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 2, Sayı 5, Eylül 1993, s. 3-12.

_____, "Tanzimat", Osmanlı, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 183-198.

DAVISON, Roderic, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.

GÖYÜNÇ, Nejat, Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar), Osmanlı, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 77-88.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref, Türkiye'de Mahallî İdareler, Türk ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967.

İNALCIK, Halil, "Eyalet", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 11, İstanbul 1995, s. 548-550.

İZGÖER, Ahmet Zeki, "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, 2005, s. 539-552.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Cilt 7, TTK Ankara 2003.

_____, Osmanlı Tarihi, Cilt 6, TTK Ankara 2007.

_____, Osmanlı Tarihi, Cilt 5, TTK, Ankara 2007.

KILIÇ, Orhan, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihati, Elazığ 1997.

KILIÇ, Selda Kaya, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi, Ankara Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1995.

LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK, Ankara 1993.

ORTAYLI, İlber, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığından Ayrı Basım, Ankara 1977, s. 301-307.

_____, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880), TTK Ankara 2000.

ÖNEN, Nizam ve REYHAN Cenk, Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929), İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II, İstanbul 1993.

REYHAN, Cenk, "Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizamnamesi", Memleket Siyaset Yönetim, 2006/1, s. 171-181.

SENCER, Muzaffer, Türkiye'nin Yönetim Yapısı, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilayeti Nizamnamesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 5, Sayı 2, Mart 1996, s. 67-81.

ŞAHİN, İlhan, "Kastamonu", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 24, İstanbul 2001, s. 585-588.

TÖNÜK, Vecihi, Türkiye'de İdare Teşkilâtı, Kanaat Basım ve Ciltevi, Ankara 1945.

TURAL, Erkan, "1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 13, Sayı 2, Nisan 2004, s. 93-123.

_____, "Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilayet Nizamnamesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 14, Sayı 2, Nisan 2005, s. 65-91.

TURAL, Erkal ve ÇAPAR, Selim, 1864 Vilayet Nizamnamesi, Türkiye ve Orta-Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015.

YAMAN, Talât Mümtaz, Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi, İstanbul 1940.